O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI
JIZZAX POLITEXNIKA INSTITUTI

IJTIMOIY FANLAR

KAFEDRASI

“FALSAFA” fanidan

MA'RUZALAR MATNI

II - kurs bakalavr bosqichining barcha yo’nalishlari uchun

JIZZAX – 2020

Ushbu ma’ruzalar matni “Ijtimoiy fanlar” kafedrasining 2020 yil “26” avgustdagi “ № “1”-son yig‘ilishida muhokamadan o‘tgan va fakultet kengashida muhokama qilish uchun tavsiya etilgan.

Жиз. ПИ “Ўзбекистон тарихи ижтимоий фанлар” кафедраси **доц. П.Қулматов**

MAVZU: Falsafa fanining predmeti, mazmuni va jamiyatdagi roli

REJA:

1. Falsafa atamasining kelib chiqishi.Falsafaning predmeti
2. Dunyoqarashning tuzilishi. Dunyoqarashning tarixiy turlari
3. Falsafa va fanning o'zaro mutanosibligi va farqi
4. Falsafaning muammolari, sohalari va vazifalari. Milliy falsafani rivojlantirish masalalari

Tayanch tushunchalar

Falsafa, faylasuf, dunyoqarash, fetishizm, animizm, totemizm, magiya, ontologiya, gnoseologiya, sotsiologiya, ijtimoiy falsafa, etika, aksiologiya, falsafiy antropologiya, metafizika, tafakkur, materiya, tabiat, borliq.

"FALSAFA" tushunchasi **yunoncha** phileo – sevaman va sophia – donolik so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, mazkur atamaning dastlabki ma'nosini **donolikka muhabbat** deb talqin qilish mumkin. *Falsafa so'zini ilk bor qadimgi yunon mutafakkiri* **Pifagor** miloddan avvalgi **VI asrda** tayyor holda (*afsonalar, rivoyatlar, an'anala*r orqali) avloddan avlodga o'tuvchi bilim bilan inson o'z aqliga tayanib, mushohada yuritish va tanqidiy fikrlash yo'li orqali olishi mumkin bo'lgan bilimni farqlash maqsadida ishlatgan.

O'zbekiston Respublikasining birinchi prezidenti I.A.Karimov ta'biri bilan aytganda, ***Falsafani bilmaydigan odam meditsina yoki ta'lim, san'at yoki madaniyat sohasi vakili bo'ladimi, bundan qat'i nazar — hayotning, o'z kasbining ma'no-mazmunini yaxshi tushunmaydi.***

Sharqda **«Ikkinchi Arastu», «Ikkinchi muallim»** deya e'tirof etilgan buyuk mutafakkir Abu Nasr Farobiy filosofiya so'zini **«Hikmatni qadrlash»** deb talqin etgan. Falsafa Sharq xalqlari ijtimoiy tafakkurida «donishmandlikni sevish» degan mazmun bilan birga, olam sirlarini bilish, hayot va insonni qadrlash, umr mazmuni haqidagi qarash va hikmatlarni e'zozlash ma'nosida ishlatilgan.

Hayot qonuniyatlarini yaxshi biladigan, umrning o'tkinchi ekani, abadiyat insonga emas, olamga xosligini yaxshi anglab etgan, o'zi va o'zgalar qadrini to'g'ri tushunadigan kishi hech qachon «Men — donishmandman» deya ochiq e'tirof etmaydi. Ayniqsa, Sharq xalqlari hayotida bu hol yaqqol ko'zga tashlanadi. Ammo, Farobiy ta'kidlaganidek, hikmatni qadrlash, olam va odam hamda hayotning qadriga etish — boshqa gap. Shu ma'noda, bizda qadim zamonlarda **faylasuf deganda**, ko'pdan-ko'p ilm sohalarini egallagan, ustoz va muallim sifatida shuhrat qozongan alloma va mutafakkir kishilar tushunilgan.

Donishmandlar deb, asrlar sinovidan, eng so'nggi haqiqat manbai sifatidagi bilimlarga ega bo'lgan bashoratgo'ylar, kohinlar va oqsoqollar e'tirof etilgan. Ularning so'zlari birdan-bir to'g'ri deb qabul qilingan. **FAYLASUF** esa, qadimgilar fikriga ko'ra donishmandlik muxlisi bo'lishi, e'tiqod sifatida qabul qilingan tayyor haqiqatlarga emas, balki o'z aqliga tayanib, ijodiy yo'l bilan, shuningdek boshqa faylasuflar tomonidan olingan bilimlar va tajribadan foydalangan holda maqsadga intilishi lozim bo'lgan.

Falsafa, avvalo, muayyan ilmiy bilimlar tizimidir. U, **bir tomondan**, *insonning voqelikni aql vositasida idrok etishi*, **ikkinchi tomondan**, *ongning afsona va rivoyatlar asosidagi shakllardan uzil-kesil ajralish jarayoni natijasidir*. Bu ikki jihat bir-biri bilan uzviy bog'liq. Chunki behuda xayolparastlik, havoyi va afsonaviy fikrlash tarzidan xalos bo'lish ilmiy bilimlarni egallash orqali ro'y beradi. Eng muhimi, falsafa kundalik turmushda uchrab turadigan eskilik asoratlari, bid'at va cheklanishlarga muxolif bo'lgan hurfikrlikdir. Falsafa aynan ana shunday yangi dunyoqarashning shakllanishi uchun asos bo'ldi.

"**Falsafa**" tushunchasi **tor** va **keng** ma'nolarda qo'llanadi. Xususan, **keng ma'noda** *uni antik qadimiy falsafada «donishmandlikni sevish» deb tushunilganini aytib o'tdik*. Ayrim faylasuflar va falsafiy oqimlar, chunonchi, ingliz faylasufi T. Gobbs (1588—1679) uni **«to'g'ri fikrlash orqali bilishga erishish»**, nemis faylasufi Hegel **«umuman predmetlarga fikriy yondashish»**, Lyudvig

Feyerbax **«bor narsani bilish»,** pragmatizm ta’limoti namoyandalari esa, **«foydali narsalarni bilish jarayoni»**, deya talqin etgan.

“Falsafa” tushunchasi **tor ma’noda** *madaniyat, san’at, aqliy yoki hissiy bilish usuli, vositasi tarzida ta’riflanadi*. Falsafaga bo‘lgan munosabatning xilma-xilligiga asoslangan holda, unga yaxlit, umumlashgan ta’riflar ham berilgan. Falsafaga ijtimoiy ong shakli bo‘lgan madaniyat, san’at, qadriyat nuqtai nazaridan qaraydigan bo‘lsak, uning milliyligini aks ettirish imkoniyati tug‘iladi. Ammo ontologiya, gnoseologiya, naturfilosofiya, antropologiya kabi fan sohalari nuqtai nazaridan qaralsa, ushbu ta’rifda umuminsoniylik va universallik falsafaning asosiy xususiyati ekanini ta’kidlash lozim bo‘ladi.

*Haqiqiy falsafa tafakkur mahsuli bo‘lgan narsalarni oliy darajadagi haqiqat sifatida mutlaqlashtirmaydi. Bu borada Suqrotning **«Men hech narsani bilmasligimni bilaman»**, degan e’tirofi haqiqat mezonidir*. Holbuki, Suqrot qadimgi Yunonistonning eng bilimli faylasufi bo‘lgan. U bilimdon, bahs-munozara chog‘ida har qanday suhbatdoshni ham mot qilib qo‘ya olgani haqida tarixda misollar ko‘p. Falsafiy bilimlar rivoji uzluksiz jarayon bo‘lib, u insoniyatning tafakkur bobida ilgari erishgan yutuqlarni tanqidiy baholashni taqozo etadi. Biroq bu ularni tamoman rad etish, ko‘r-ko‘rona tanqid qilish lozim degani emas, balki ularga xos barcha xato va kamchiliklarni anglab, yaxshi va ijobiy jihatlaridan foydalanish demakdir. Ana shunday tanqidiy yondashuv va vorislik falsafaning muhim xususiyatlaridan biridir.

Bu fanning oldiga qo‘yilgan vazifalarga va uning hayotdagi o‘rniga qarab, ijtimoiy taraqqiyotning turli davrlarida unga bo‘lgan munosabat ham o‘zgarib borgan. Bu munosabatlar dastlabki fanlar paydo bo‘lib va ularning ba’zilari falsafadan ajralib, alohida mustaqil fan sohasiga aylana boshlagan davrlardayoq shakllana boshlagan.

Falsafaning ijtimoiy ong tizimida tutgan o‘rni, jamiyat va shaxs hayotidagi ahamiyati nimadan iborat, degan masala hamma davrlarda ham dolzarb bo‘lgan. Ayniqsa, tarixiy taraqqiyotning tub burilish davrlarida falsafaning asl mohiyatini bilish, uning usul va g‘oyalari kuchidan foydalanish muhim ahamiyat kasb etgan.

Falsafa, sirasini aytganda, *ijtimoiy tafakkur rivoji yutug‘i va insoniyat ma’naviy taraqqiyoti mahsulidir. U kishilarning olamni bilish, o‘zlashtirish, farovon hayot kechirish va o‘z insoniy salohiyatlarini namoyon etish ehtiyojlari bilan uzviy bog‘liqdir. Falsafiy ta’limotlar hamma davrlarda ham insoniyatning ilg‘or tajribalarini o‘zida mujassamlashtirgan va insoniyat madaniyatini yanada yuksakroq bosqichga ko‘tarishga xizmat qilgan*.

Har bir falsafiy g‘oya, mafkura, bilimlar tizimi asosan o‘z davri xususiyatlarini aks ettirgan. Ular zamon ruhi va ma’naviyatini o‘zida mujassamlashtirgan, davr muammolarini hal etishda qo‘l kelgan. Shuning uchun Aflotun, Forobiy va Beruniy, Navoiy va Gegelning asar va ta’limotlarida ular yashab o‘tgan davr g‘oyalari aks etgan.

Kishilik jamiyati hech qachon bir tekis va silliq rivojlanmagan. Taraqqiyot ortidan inqirozlar, yutuqlar ketidan mag‘lubiyatlar, farovonliklar izidan zavolga yuz tutishlar ta’qib etgan. Muayyan jamiyat iqtisodiy-siyosiy, axloqiy-diniy, badiiy-estetik taraqqiyot borasida inqirozga duch kelar ekan, undan chiqib ketish uchun ilg‘or falsafiy ta’limotlarga ehtiyoj sezadi.

Shuning uchun ham buyuk falsafiy ta’limotlarni, bir tomondan, madaniy-intellektual rivojlanish samarasi, ikkinchi tomondan, tub ijtimoiy o‘zgarishlar taqozosi deyish mumkin. Muayyan tarixiy burilish davrida «Falsafa nima o‘zi?» degan masala dolzarb ahamiyat kasb etishi ham shundan. Ana shunday davrlarda kishilar falsafaning mohiyati, uning maqsad va vazifalarini yangicha idrok etganlar.

Qadimgi Yunoniston va Rim davridan buyon o‘tgan ikki ming yildan ziyodroq vaqt mobaynida «Falsafa endi yo‘q bo‘ldi, uni o‘rganishning hech bir zarurati qolmadi» qabilidagi gaplar ko‘p bo‘lgan. Lekin zamonlar o‘tishi bilan odamzod baribir falsafaga ehtiyoj sezgan va u insonning ma’naviy kamolotida beqiyos ahamiyat kasb etishiga qayta-qayta ishonch hosil qilgan.

Bu jihatdan quyidagi rivoyat juda ibratlidir. Miloddan oldingi birinchi asrda yashab o‘tgan buyuk faylasuf **Lukretsiy**ning shogirdlaridan biri unga qarab, **«ustoz, fanning boshqa sohalariga oid ilmlar juda ko‘payib ketdi. Endi falsafani o‘rganishning hojati bormikan?»** debdi. Shunda ulug‘ faylasuf bamaylixotir gap boshlab, **«Falsafani Suqrot, Aflotun, Arastu kabi buyuk**

allomalar yaratgan. Lekin endilikda insoniyatning ana shunday buyuk mutafakkirlari yaratgan bu fanni o‘rganmaslik har qaysi nodonning ham qo‘lidan keladigan ish bo‘lib qoldi», degan ekan.

Falsafa kishilarga olam to‘g‘risida yaxlit tasavvur beradi, boshqa fanlar esa, uning ayrim jihatlarini o‘rganadi. Masalan, biologiya o‘simlik va hayvonot dunyosini, turlarining kelib chiqishi, o‘zgarishi va takomillashib borishi kabi masalalarni o‘rganadi. Bu sohaga oid fanlar ushbu yo‘nalishdagi jarayonlarning ba’zi xususiyat va jihatlarini chuqurroq tadqiq etishga harakat qiladi. Binobarin, biolog har qanday rivojlanish jarayoni bilan emas, balki faqat jonli tanadagi rivojlanish jarayoni bilan qiziqadi. Umuman, rivojlanish jarayonining o‘zi nima, uning mohiyati qanday? Masalaning aynan Shu taxlitda qo‘yilishi ilmiy muammolarni falsafiy masalaga aylantiradi. Ya’ni, Shu tariqa muayyan mavzu oddiy ilm sohasidagi yo‘nalishdan falsafiy muammo tusini oladi.

Endi **FAYLASUF KIM,** degan savolga javob beraylik. Filosof so‘zini, yuqorida aytganimizdek ilk bor buyuk matematik va mutafakkir Pifagor qo‘llagan. *Bu tushunchaning ma’nosini u Olimpiya o‘yinlari misolida quyidagicha tushuntirib bergan: anjumanga keladigan* ***bir guruh*** *kishilar bellashish, kuch sinashish, ya’ni o‘zi va o‘zligini namoyon etish uchun,* ***ikkinchi bir guruh*** *savdo-sotiq qilish, boyligini ko‘paytirish uchun,* ***uchinchisi esa****, o‘yindan ma’naviy oziq olish, haqiqatni bilish va aniqlashni maqsad qilib oladi. Ana shu uchinchi guruhga mansub kishilar, Pifagor talqiniga ko‘ra,* ***faylasuflar edi.***

Bu, bir qarashda, oddiy va jo‘n misolga o‘xshaydi. Ammo uning ma’nosi nihoyatda teran. Chunki, inson umrining o‘zi ham shunday. «*Dunyo teatrga o‘xshaydi, unga kelgan har bir kishi sahnaga chiqadi va o‘z rolini o‘ynab dunyoni tark etadi»,* degan fikr bejiz aytilmagan. **Kimdir** bu dunyoga uning sir-asrorlari to‘g‘risida bosh ham qotirmasdan kelib ketadi, umrini eyish-ichish, uy-ro‘zg‘or tashvishlari bilan o‘tkazadi. **Boshqasi** – nafs balosiga berilib, mol-mulkka ruju qo‘yadi. **Uchinchisi esa**, olam hikmatlarini o‘rganadi, umrini xayrli va savob ishlarga sarflaydi, boshqalar uchun ibrat bo‘larli hayot kechiradi.

Qadimgi Sharq va Yunonistonda *har tomonlama chuqur bilim va katta hayotiy tajribaga ega bo‘lgan, inson ma’naviyatini boyitish va haqiqatni bilishga intiluvchi kishilarni* ***faylasuf deb ataganlar.*** Fozil va komil insonlargina falsafa bilan shug‘ullanganlar. Aslida, o‘sha davrlarda falsafani o‘rganish deyilganda, ilmning asoslarini egallash ko‘zda tutilgan. Grek mutafakkiri **Geraklit** (eramizdan avvalgi 520-460 yillarda yashagan) shogirdlariga murojaat qilib, **«Do‘stim, sen hali yoshsan, umringni bekor o‘tkazmay desang, falsafani o‘rgan»**, deganda aynan ana shu haqiqatni nazarda tutgan.

Boshqa bir buyuk grek faylasufi **Epikur** (eramizdan avvalgi 470-399 yillarda yashagan) bu haqiqatni quyidagicha ifoda etgan: **«O‘z-o‘zingni erga urish, tubanlashish nodonlikdan boshqa narsa emas, o‘zligingdan yuqori turish esa – faylasuflikdir».**

Lev Tolstoy donishmand kishilarning uch xislatini alohida ta’kidlab, shunday yozgan: **«Ular, avvalo,** *boshqalarga bergan maslahatlariga o‘zlari amal qiladilar***; ikkinchidan,** *hech qachon haqiqatga qarshi bormaydilar***; uchinchidan,** *atrofidagi kishilarning nuqsonlariga sabr-toqat bilan chidaydilar».*

Xuddi shuningdek, Sharqda ham Konfutsiy va Moniy, Xorazmiy va Forobiy, imom Buxoriy va imom Termiziy, Beruniy va ibn Sino, Naqshband va Navoiy kabi donishmand bobolarimiz o‘z hayotiy kuzatishlari va tajribalarini umumlashtirish, insonga xos xato va kamchiliklardan saboq chiqarish, bashariyat tomonidan to‘plangan bilim va tajribalarni o‘zlashtirish orqali faylasuf darajasiga ko‘tarilganlar.

Umuman olganda, bilimdon kishilarning barchasini ham donishmand yoki mutafakkir deb bo‘lmaydi. Haqiqiy faylasuflar hayotda nihoyatda kam bo‘ladi. Ular o‘z davri va millatining farzandi sifatida insoniyat tarixiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Xudoning o‘zi aql-zakovat, iste’dod, kuch-quvvat ato etgan, yorqin tafakkurga ega bo‘lgan bunday buyuk shaxslar umumbashariy taraqqiyot

miqyosida tanilgan, teran insoniy g‘oyalar, ma’naviy boyliklarning qadr-qimmatini chuqur anglaydigan donishmand odamlar bo‘lgan[1].

Falsafaning mazmuni va bosh vazifasi haqidagi qarashlar. *Falsafani odatda davrning fikrlardagi in’ikosi, o‘z davrining ma’naviy kvintessensiyasi deb ataydilar*. Falsafaning mazkur tavsifidan uning olamshumul vazifasi – o‘z davrining jarchisi sifatida amal qilish, ma’naviy-tarixiy o‘zgarishlar bilan hamqadam va hamnafas bo‘lish kelib chiqadi. Bu erda falsafaning hayot bilan chambarchas aloqasi ayniqsa bo‘rtib namoyon bo‘ladi. Voqelikni tushunish va tushuntirish falsafaga qo‘yiladigan asosiy talabga aylanadi. Davrning haqqoniy manzarasini yaratish kelajakning spekulyativ sxemalarini yaratishga barham beradi, borliqning mazmun va mohiyatini anglab etishga keng yo‘l ochadi.

Falsafa o‘z davri ma’naviy madaniyatining markazi vazifasini bajarish orqali koordinatalar abadiy tizimini yaratishga yordam beradi, davr saboqlarini aniqlash va tushuntirish yo‘li bilan inson tafakkuriga bo‘lgan ishonchni mustahkamlaydi.

Qadim zamonlarda **Platon** shunday degan edi: «*Toki davlatlarda faylasuflar podsholik qilmas ekanlar yoki hozirgi shohlar va podsholar oqilona falsafiy mulohaza yuritishni o‘rganmas va davlat hokimiyati bilan falsafaning mushtarakligi qaror topmas ekan, davlat yovuzliklardan xalos bo‘la olmaydi*»[2].

Boesiy poetik intuitsiyasida falsafa o‘ng qo‘lida kitob, chap qo‘lida esa saltanat hassasi – skipetr tutgan Iloha obrazida gavdalanadi. Bu timsollarning mavjudligi tasodifiy bir hol emas. Falsafa bilim berish bilan bir qatorda, dunyoni oqilona boshqaradi va skipetr bu fikrni tasdiqlaydi.

Yangi davrda fransuz olimi **Rene Dekart** (1596–1650) har qanday mamlakat aholisining grajdanlik va o‘qimishlilik darajasi bu erdagi falsafiy tafakkur darajasi bilan belgilanadi, degan fikrni ilgari surgan[3]. Ingliz faylasufi **David Yum** (1711–1776) falsafaga bo‘lgan munosabat asosida millatga «tashxis» qo‘yish mumkinligini isbotlashga harakat qilgan. Mutafakkirning fikricha, falsafiy bilimga qiziqishning yo‘qligi millat tafakkurining cheklanganligi alomatidir.

Qadimgi yunon falsafasida bilim va xulq-atvor oliy ideali **donishmandlik** tushunchasi bilan bog‘lanadi. U inson aqliga abadiyat va cheksizlik sari yo‘l ochadi, o‘tkinchi narsalarga sabr-toqatlilikni o‘rgatadi. Aynan donishmandlik yordamida inson munosib va to‘laqonli hayotga erishishi mumkin. Donishmandlikka intilayotgan odam har doim narsalar va hodisalar tabiatiga mos ravishda ish ko‘rishi lozim.

Platon inson tanasi haqida gap borganda tabiblarni, o‘simliklar to‘g‘risida so‘z yuritilganda esa – ziroatchilarni donishmandlar deb ataydi. U o‘zining «ideal davlat» haqidagi nazariyasida jamiyatni uch tabaqaga: davlat arboblari – faylasuflar; soqchilar (harbiylar); dehqonlar va hunarmandlarga ajratadi, bunday davlatda donolik, jasorat, sabr-bardoshlilik va adolat kabi to‘rt tamoyil ustuvor bo‘lishi lozimligini ta’kidlaydi. Aristotel insonning qadr-qimmati uning aqliy faoliyatida ko‘zga tashlanadi, deb hisoblaydi. O‘z davrining eng dono kishilaridan biri bo‘lgan Sitseron falsafaning mohiyatini quyidagicha tushuntiradi: «Falsafa (donishmandlik), qadimgi faylasuflar ta’biri bilan aytganda, ilohiy va insoniy qilmishlarni ularning sabablari va mohiyatlari nuqtai nazaridan bilishdir»[4]. **Sofistlar falsafani** dunyoviy donishmandlik, mulohaza yuritish san’ati sifatida tushungan bo‘lsalar, stoiklar donishmandlikning «amaliy maqsadlari»ga, ya’ni o‘z hayotini oqilona tashkil etishga qaratganlar. Faylasufning so‘zlari insonni azob-uqubatlardan forig‘ etishiga Epikurning ishonchi komil bo‘lgan.

Qadimgi xitoy falsafasida donishmand-faylasuf «szi», ya’ni o‘g‘il, bola deb atalgan. «Tyan sze» - «Osmon o‘g‘li» degan ism ostida yangi podsho paydo bo‘lishi bilan donishmand-faylasufning unga mos keladigan, «szyun szi» - «podsho o‘g‘li» g‘oyalarini targ‘ib qiluvchi tipi ham paydo bo‘lgan. qadimgi xitoy falsafasining muhim mezoni – «ideal munosabatlar qonuni»ga odamlar o‘rtasida, oilada, jamiyatda, davlatda rioya qilish inson hayotining mazmuni hisoblangan;

---

[1] O‘zbekiston Respublikasining birinchi prezidenti I.A.Karimov. «Milliy istiqlol mafkurasi - xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir»: «Fidokor» gazetasi muxbiri savollariga javoblar. - T.: «O‘zbekiston», 2000.

[2] Platon. Soch.: V 3 t. – M., 1968- 1971. T. 1. – 275-b.

[3] Qarang: Dekart R. Izbrannыe proizvedeniya. – M., 1950. – 412-b.

[4] Iqtibos quyidagi manbadan olindi: Platon i ego epoxa . – M., 1979. – 105-b.

bunga jamiyatda qabul qilingan me’yorlar, qoidalar, rasm-rusumlar va shu kabilarga izzat-ikrom bilan yondashish imkoniyat yaratgan. Boshqacha aytganda, inson o‘z shaxsiy hayotini doim jamiyat ravnaqi, kamoloti bilan o‘lchashi lozim, xususan, u keyinchalik oila va davlatni takomillashtirishga harakat qilish uchun o‘zini kamol toptirishi darkor[5].

Qadimgi xitoy falsafasining buyuk namoyandasi **Konfutsiy** (miloddan avvalgi 551-479 yillar) shunday deb saboq beradi: «qilmishlarning asoslari va tamoyillarini o‘rgansang, yaxshilik va yomonlik haqidagi fikrlaring (axloqiy bilimlar) barkamollikning eng so‘nggi darajasiga etadi. Niyatlar sof va xolis bo‘lsa, qalb rostgo‘y va samimiy bo‘ladi. qalb rostgo‘y va samimiy bo‘lsa, inson to‘g‘ri yo‘lga kiradi, kamol topadi. Inson to‘g‘ri yo‘lga kirsa va kamol topsa, oilada tartib o‘rnatiladi. Oilada tartib hukm sursa, xalqlarni boshqarish osonlashadi. Xalqlarni boshqarish osonlashsa, butun dunyo tinch-totuv yashaydi»[6].

Qadimgi xitoy faylasuflaridan yana biri – **Lao szi** (miloddan avvalgi VI asr boshlarida yashagan): «Boshqalarni biluvchi – oqil, o‘zini biluvchi – donishmanddir», deb o‘rgatadi.

Donishmandlikning tarixan shakllangan gnoseologik, axloqiy va ekzistensial xususiyatlari hozirgi vaqtda ham saqlanib qolmoqda va e’tibordan soqit etilishi mumkin emas. Donishmandlik fenomeni haqida umumiy tasavvur hosil qilish yo‘lidagi izlanishlar quyidagi natijalarga olib keladi. Donishmandlik kundalik hayotdagi mulohazakorlikka qarama-qarshi qo‘yiladi. U mutlaqo go‘zal va mutlaqo adolatli dunyoning mohiyatini intellektual anglab etishga intilish sifatida, haqiqatni qaror toptirish yo‘lida beg‘araz xizmat qilish sifatida tushuniladi. Bu nainki to‘liq bilim, balki ma’naviy barkamollik, ruhning ichki yaxlitligi hamdir. Bu shunday bir e’tiqodki, unga erishishda insonning butun mohiyati ishtirok etadi. Donishmandlik belgisi sifatida me’yor hissi amal qiladi. Uni intuitiv aniqlash «hayot haqiqati»ni anglab etish sifatida namoyon bo‘ladi. Etuklik donishmandlikning zaruriy sharti hisoblanadi. qisqa va lo‘nda hikmatlarda o‘z ifodasini topuvchi donishmandlik har bir xalq hayotida mavjud bo‘ladi, maslahatlar va pand-nasihatlarning keng to‘plami vositasida uni g‘amxo‘rlik bilan qo‘llab-quvvatlaydi. qadimgi afsonalar, rivoyatlar va hikmatlar ko‘rinishida u avloddan-avlodga o‘tadi va ulardan har birining hayot yo‘lini engillashtiradi.

Falsafani ko‘pincha «tafakkur maktabi» deb ataydilar. U bir qolipda fikrlash uslubi tugagan, oydek ravshan bo‘lgan narsa shubha va taajjub uyg‘otgan joyda boshlanadi. Inson hayot mazmuni bilan bog‘liq masalalar (Immanuil Kant tilida ular quyidagicha yangraydi: «Men nimani bilishim mumkin?», «Men nima qilishim kerak?», «Men nimaga umid qilishim mumkin?», «Inson nima?») ustida bosh qotira boshlagani zahoti u darhol falsafaga «asir» tushadi, borliqni falsafiy anglab etish sohasiga kirib qoladi. Ingliz faylasufi **Tomas Gobbs** (1588–1679): «Falsafa sening tafakkuring farzandi... va sening o‘zingda yashaydi»[7], deganida, bizningcha, to‘la haq bo‘lgan. Darhaqiqat, falsafiy mulohaza yuritish har bir insonga xos xususiyat. Zero hayotning mazmuni, erkinlik, adolat va umrboqiylik haqida mulohaza yuritishni biron-bir insonga taqiqlash mumkin emas.

Falsafa borliqni bilish, asoslar va birinchi tamoyillarni tadqiq etish bilan shug‘ullanadigan alohida soha sifatida, his etish, mushohada yuritish va tasavvur qilish tarzida amal qiladigan oddiy ongdan farqli ravishda, tushunchalar vositasida bilishni nazarda tutadi. Tushunchalar bilan ish ko‘rish san’ati zaruriy aloqalar va sababiy bog‘lanishlarni aniqlashni, hayot taassurotlarining xaotik tasodifiy oqimini tartibga solishni talab qiladi. Mulohaza kuchini tarbiyalash e’tiborni jamlash, uni predmetga qaratishni nazarda tutadi. Tafakkur intensional, ya’ni u muayyan predmetga qarab mo‘ljal oladi. Tafakkur predmetning tabiati haqidagi tasavvurga mos ravishda mulohaza yuritadi. Predmetni o‘zida «idrok etgan» kishigina mazkur predmet o‘zi haqida so‘zlovchining tili bilan gapirishiga umid qilishi mumkin.

FALSAFANING PREDMETI. Falsafa predmeti uning rivojlanish davri mobaynida uzluksiz o‘zgarib turgan, asosiy masala esa o‘zgarishsiz qolgan, degan fikr real asoslardan xoli emas. Falsafa muammolari uning predmeti bilan belgilanadi. Ma’lumki, falsafa predmeti tarixiy rivojlanish

[5] Qarang: Lukyanov A.E. Stanovlenie filosofii na Vostoke. Drevniy Kitay i Indiya. – M., 1989. – 109-b.
[6] Budda. Konfutsiy. Jizn i uchenie. – M., 1995. – 139-b.
[7] Gobbs T. Izbrannыe proizvedeniya: V 2 t. – M., 1964. T. 1. – 49-b.

jarayoni mobaynida sezilarli darajada o‘zgargan. Falsafiy fanlarning har biri: ontologiya, gnoseologiya, etika, estetika, mantiq, siyosatshunoslik, falsafa tarixi ham o‘z alohida predmetiga ega. Shu tufayli ham falsafa predmetini faqat o‘ta abstrakt tushunchalar yordamida belgilash mumkin. Shu ma’noda «dunyo – inson» munosabatlari tizimidagi umumiylik falsafaning predmeti hisoblanadi, degan fikr mazkur talablarga javob beradi.

Endi **«Falsafa nimani o‘rganadi?»,** degan savolni berishimiz mumkin. Insonda bilishga qiziqish uyg‘otadigan, mifologiya, din yoki fan javoblaridan qoniqmagan insonning o‘ziga ma’lum bilimlar va tajribaga, muayyan e’tiqod, ishonch va intuitsiyaga tayangan holda oqilona asoslangan javoblar berishga harakat qiladigan, savollar tug‘diradigan har qanday ob’ektiv va sub’ektiv borliq **falsafaning predmeti hisoblanadi**. Boshqacha aytganda, inson o‘z qiziqishi ob’ekti haqida muayyan tasavvur hosil qilish maqsadida savol berishga asos bo‘lishi mumkin bo‘lgan hamma narsa falsafaning predmetidir. Shu munosabat bilan u yoki bu odamning falsafiy qarashlari haqida va hatto uning falsafasi to‘g‘risida so‘z yuritish mutlaqo o‘rinli bo‘ladi va bunga biz kundalik hayotda tez-tez duch kelamiz.

Biroq ayni holda bizni fan sifatidagi, ayrim insonning emas, balki butun jamiyatning rivojlanish mahsuliga aylangan ijtimoiy hodisa sifatidagi falsafa qiziqtiradi va ayni shu sababli yuqorida keltirilgan ta’rifda «inson» tushunchasi yig‘ma ma’noda qo‘llanilgan. Bu erda shuni ta’kidlab o‘tish lozimki, garchi falsafaning predmetiga biz umumiy nuqtai nazardan ancha keng ta’rif bergan bo‘lsak-da, ayrim tarixiy davrlarda odatda u yoki bu sabablarga ko‘ra muayyan masalalar doirasi falsafiy tadqiqotlarda birinchi o‘ringa chiqadi.

Masalan, **qadimgi Yunonistonda** *kosmotsentrizm* ilk falsafiy ta’limotlarning o‘ziga xos xususiyati bo‘lib, bunda asosiy e’tibor «kosmos», «tabiat»ni anglab etishga qaratilgan. Keyinchalik, qadimgi yunon shahar-polislari ravnaq topgan davrda faylasuflar diqqat markazidan *ijtimoiy muammolar, axloq, davlat* qurilishi masalalari o‘rin oldi.

Evropada xristianlikning, **Sharqda** islom dinining vujudga kelishi va mustahkamlanishi natijasida o‘rta asrlar falsafasi *teotsentrik* (yunon. theos – markazdan o‘rin olgan xudo) xususiyat kasb etdi, ya’ni Xudo va u yaratgan olam falsafiy qiziqishlarning asosiy predmetiga aylandi.

Uyg‘onish davrida falsafa *san’at (estetika)ga* va ko‘p jihatdan insonga murojaat qilindi.. **Yangi davr** deb nomlanuvchi XVII-XVIII asrlarda falsafa tobora kuchayib borayotgan fan bilan uzviy bog‘landi, natijada falsafiy tadqiqotlarning diqqat markazidan *bilish* va *ilmiy metodlar* masalalari o‘rin oldi.

XIX asrning ikkinchi yarmida yuz bergan «klassik falsafa» va *ratsionallik inqirozi irratsionallik, intuitivlik, ongsizlik* muammolarini namoyon etdi.

XX asrning birinchi yarmida ular «noklassik falsafa» tahlilining asosiy predmetiga aylandi, bu esa, o‘z navbatida, *matnlar mantig‘i, tili, ularni talqin qilish va sharhlashga alohida qiziqish uyg‘onishiga* olib keldi.

XX asrning so‘nggi o‘n yilliklarida *hozirgi madaniyatdagi inqiroz hodisalarini va yangi axborot texnologiyalarining, shuningdek ommaviy kommunikatsiya vositalarining jadal sur’atlarda rivojlanishi bilan belgilangan muammolarni kun tartibiga qo‘ygan postnoklassik falsafa shakllandi*. Bu falsafa vakillari «tarixiy rivojlanishning tugallanganligi», barcha ma’nolar va g‘oyalar «aytib bo‘linganligi» haqida mushohada yuritib, inson o‘ziga yog‘ilayotgan axborotga ishlov berishga qodir emasligiga e’tiborni qaratar ekan, notizimlilik, Evropa an’anaviy falsafiy bilimining negizlari, qadriyatlari va chegaralarini o‘zgartirish g‘oyasini ilgari surdilar.

Nihoyat, XX-XXI asr chegarasida eng yangi falsafada birinchi o‘ringa chiqqan va eng muhim mavzular qatoridan o‘rin olgan yana bir mavzu globallashuv jarayonlarining mohiyatini va ularning rivojlanish yo‘nalishini aniqlashga alohida e’tibor qaratildi. Bu jarayonlar hozirgi vaqtda jamiyat hayotining deyarli barcha jabhalarini qamrab oldi va davrimizning olamshumul muammolarini yuzaga keltirdiki, ularning nazariy va amaliy echimini topish bu muammolarni shu jumladan falsafiy darajada anglab etishni ham nazarda tutadi. Xalqaro miqyosda alohida e’tibor berish va kelishilgan harakatlarni taqozo etuvchi *eng muhim muammolar qatoriga ekologiya, demografiya, xavfsizlik, xalqaro jinoyatchilik, energetika resurslari, qashshoqlikka chek qo‘yish muammolarini kiritish mumkin.*

Ko‘rib turganimizdek, **falsafaning predmetini qandaydir bitta, qat’iy cheklangan, muayyan masalalar doirasi bilan bog‘lash mumkin emas**. U vaqt omiliga va ob’ektiv sabablar to‘plamiga qarab, doim u yoki bu muammo yoki ularning muayyan majmui tarzida birinchi o‘ringa chiqadi. Ammo bu boshqa mavzular, masalalar va muammolar o‘z ahamiyatini yo‘qotadi va falsafa chegarasidan chetga chiqadi, uning tahlil predmeti bo‘lmay qoladi, degan ma’noni anglatmaydi. Bosh mavzularni ikkinchi, uchinchi yoki undan ham keyingi o‘ringa surib qo‘yadi, ular muayyan davrda va tegishli sharoitda falsafiy diqqat markazidan o‘rin olish yoki falsafiy muammolarning ustuvorliklar yunalishi bo‘ylab yuqoriga ko‘tarilish uchun o‘z vaqtini «kutib», go‘yoki panada turadi, desak, to‘g‘riroq bo‘ladi. Ayni shu sababli biz falsafa tarixida qiziqishlardagi ustuvorliklarning muttasil o‘zgarishini, u yoki bu masala bosh masalaga aylanishi, falsafiy hamjamiyatning asosiy e’tibori ma’lum vaqt mobaynida unga qaratilishini ko‘ramiz.

DUNYOQARASHNING MOHIYATI. Ayni shu davrdan boshlab insonning ancha rivojlangan dunyoqarashi shakllangani haqida va umuman to‘plangan bilimlar, amaliy ko‘nikmalar, vujudga kelgan qadriyatlar, o‘zi va o‘zini qurshagan dunyo haqidagi tasavvurlar majmui sifatidagi odamlar dunyoqarashi to‘g‘risida ishonch bilan so‘z yuritish mumkin.

Hayot tajribasi va empirik bilimlar asosida shakllanadigan dunyoqarash oddiy dunyoqarash deb ataladi va insonning dunyo haqidagi tasavvurlarining tizimsiz majmui sifatida amal qiladi. U har qanday dunyoqarashning negizi hisoblanadi va odamlarga kundalik hayoti, faoliyatida yo‘l ko‘rsatib, ularning xulq-atvori, aksariyat qilmishlarini belgilab, muhim regulyativ funksiyani bajaradi.

Keng ma’noda, *dunyoqarash* *– insonning o‘zini qurshagan borliqqa va o‘z-o‘ziga nisbatan yondashuvlar tizimi, shuningdek uning mazkur yondashuvlar bilan belgilangan hayotiy ideallari, e’tiqodlari, bilish va faoliyat tamoyillari, qadriyat va mo‘ljallaridir.*

Shu tariqa ta’riflanadigan dunyoqarash faqat insonga xos bo‘lib, bu unda shakllangan ong va oqilona faoliyat mavjudligi bilan bog‘liqdir. Bunda inson nafaqat tushunchalar yaratish va mulohaza yuritish, xulosalar chiqarish va qoidalarni ta’riflash qobiliyatini kasb etadi, balki tayyor bilimdan yangi bilim olish uchun foydalana boshlaydi. Insonning bunday faoliyatini, uning ijodiy faolligini tavsiflovchi aql odamzot va jamiyat evolyusiyasini jadallashtirishning qudratli omiliga aylanadi hamda pirovardda insonni hayvondan ajratish imkonini beruvchi asosiy belgi sifatida amal qiladi.

DUNYOQARASHDA IJTIMOIY MUHITNING ROLI. Aql paydo bo‘lishi bilan inson o‘zini fikrlovchi mavjudot sifatida anglay boshlaydi, unda o‘z «meni» va o‘zgalar haqida tasavvuri shakllanadi va rivojlanadi. Shu tariqa u o‘zini va o‘zini qurshagan borliqni anglaydi, o‘zi va boshqa odamlarni, o‘zi va tashqi muhitni farqlaydi, ilgari o‘ziga ma’lum bo‘lmagan dunyoning yangi va yangi jihatlarini idrok etadi. Bunday qarashlar insonning o‘zi va o‘zini qurshagan borliq haqidagi tasavvurlari majmui sifatida shakllanadigan dunyoqarash negizini tashkil etadi. Bunda inson o‘ziga ma’qul va noma’qul narsalarni farqlaydi, baholar beradi, ustuvorliklar tizimini yaratadi va muayyan maqsadlarga erishishda tegishli tarzda ish ko‘radi.

Demak, **dunyoqarashda bilish, qadriyatlarga munosabat** va **xulq-atvorni belgilash funksiyalari** mujassamlashadi.

DUNYOQARASHNING BILISH FUNKSIYASI *insonda qiziqish uyg‘otuvchi barcha savollarni, shuningdek muayyan yo‘l bilan topuvchi javoblarni o‘z ichiga oladi***.** Bilish odamlar dunyoqarashini boyitadi va kengaytiradi, u jamiyatning rivojlanishiga qarab yanada teranroq va mazmunan boyroq bo‘lib boradi.

DUNYOQARASHNING QADRIYATLARGA MUNOSABAT FUNKSIYASI *– insonnning hayotni va o‘zini oliy qadriyat deb hisoblagan holga shakllanadi. Zero, o‘z qadrini bilmagan inson o‘zgalar qadrini bilmaydi va hayotda o‘z o‘rnini topa olmaydi.*

DUNYOQARASHNINNG XULQ ATVORNI BELGILASH FUNKSIYASI *– insonda o‘z-o‘zini tarbiyalash, ma’naviy madaniyatini takomillashtirish va faqat o‘zining ma’naviy dunyosiga munosib muhit tanlash malakalarini shakllantiradi.*

Ammo dunyo juda rang-barang bo‘lib, muttasil o‘zgarish jarayonini boshdan kechiradi, qoniqarli javoblarga ega bo‘lmagan savollar esa, uzil-kesil javob berish mumkin bo‘lgan savollarga

qaraganda, ko‘proqdir. Shu bois, muammolarga nisbatan muayyan tarzda yondashadigan har bir odamning dunyoqarashi, savollari va javoblari doim shaxsiy o‘ziga xoslik bilan ajralib turadi va hech bo‘lmasa shu sababga ko‘ra boshqa odamlar dunyoqarashiga hech qachon o‘xshamaydi.

Dunyoqarashda intellektual, emotsional va ruhiy asoslar uzviy bog‘liq bo‘lib, ular jamuljam holda har bir inson uchun mutlaqo muayyan, individual xususiyatlar sifatida amal qiladi.

Intellektual, emotsional va ruhiy asoslar iroda bilan uyg‘unlikda e’tiqodlar – odamlar faol qabul qiladigan, ularning ong darajasi va hayotdagi mo‘ljallariga mos keladigan qarashlarni yuzaga keltiradi. Dunyoqarashga sub’ektning yoshi, jismoniy va ruhiy holati, fe’l-atvori xususiyatlari, odatlari va e’tiqodlari, shuningdek milliy madaniyat tipi, etnos xususiyatlari va ijtimoiy-madaniy omillar o‘z ta’sirini ko‘rsatadi. Dunyo haqidagi tasavvurda ob’ektiv va sub’ektiv tomonlarni ajratish ham o‘rinli bo‘ladi.

Dunyoqarashning shakllanishi natijasi o‘laroq sub’ektning e’tiqodlari, qilmishlari va harakatlari majmui vujudga keladi. Dunyoqarashda inson va insoniyat o‘z o‘zligini namoyon etadi. Dunyoqarash inson xulq-atvori, uning barcha harakatlari va qilmishlari uchun fon sifatida amal qiladi. Dunyoqarashning mental mezoni sifatida ongning mujassamlashuvini aks ettiruvchi ishonch va e’tiqod maydonga chiqadi. Dunyoqarash umumiy va shaxsiy ahamiyatga molik mo‘ljal tarzida namoyon bo‘lishi mumkin.

Dunyoqarash serqirra hodisa hisoblanadi. Ko‘p qavatli uyda bo‘lganidek, uning turli qavatlaridan o‘z ratsional-irratsional elementlariga ega bo‘lgan hayotga oid, mifologik, diniy, badiiy, siyosiy, ilmiy qarashlar o‘rin oladi. *Dunyoqarashning amaliy darajasi stixiyali tarzda shakllanadigan dunyoqarashdir (unga misol tariqasida oddiy, kundalik dunyoqarashni keltiradilar).* Unda dunyoning manzarasi rolini hayot haqidagi tipik tasavvurlar to‘plami o‘ynaydi. Bu to‘plam ko‘pincha kundalik hayotda ayniqsa ko‘p uchraydigan vaziyatlardan, mazkur muhitga xos bo‘lgan ko‘nikmalar, munosabatlar va odatlardan tarkib topadi. Bunday dunyoqarashga uning egasiga xos bo‘lgan kasbiy mo‘ljallar ayniqsa kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Xulq-atvor reaksiyalari tipining shakllanishida sub’ektning kasb-kori (amaldor, savdo xodimi, ofitser, uy bekasi, shifokor va h.k.) hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Oddiy dunyoqarash egasi dunyoga munosabatning o‘z muhitiga ayniqsa xos bo‘lgan andozalarini umumlashtirib, ularni harakatlar va qarashlarning o‘zgartirish oson bo‘lmagan muayyan mezoniga aylantiradi. «Oddiy dunyoqarash» kategoriyasining sinonimlari sifatida «kundalik dunyoqarash», «amaliy dunyoqarash», «noilmiy dunyoqarash» tushunchalari amal qiladi.

Hayot tajribasi va empirik bilimlar asosida shakllanadigan dunyoqarash oddiy dunyoqarash deb ataladi va insonning dunyo haqidagi tasavvurlarining tizimsiz majmui sifatida amal qiladi. U har qanday dunyoqarashning negizi hisoblanadi va odamlarga kundalik hayoti, faoliyatida yo‘l ko‘rsatib, ularning xulq-atvori, aksariyat qilmishlarini belgilab, muhim regulyativ funksiyani bajaradi.

Falsafa borliq va inson tafakkurining asosiy tamoyillarini ifodalash orqali dunyoni anglab etish barcha shakllarining ma’naviy asosi sifatida maydonga chiqadi. Hozirgi zamon fundamental falsafasi dunyoqarashning eng oliy, nazariy darajasidir, desak, aslo mubolag‘a qilmagan bo‘lamiz.

Nazariy dunyoqarash asrlar osha davom etgan individning ijtimoiylashuvi jarayoni mahsuli hisoblanadi. Bunda individ o‘zining voqelikka bo‘lgan munosabatida jamiyatdan olinadigan ne’matlarni bevosita o‘zlashtirishdan tarixiy bunyodkorlik va insoniy qadriyatlar mazmunini tushunishga qadar bo‘lgan yo‘lni bosib o‘tadi.

Dunyoqarashning nazariy darajasini voqelikning bevosita in’ikosi sifatida tasavvur qilish to‘g‘ri bo‘lmaydi. Uning tarkibiga ideallar va konseptual modellar kiradi. Aynan ideallarning mavjudligi dunyoqarashni oddiy in’ikos sifatida emas, balki ildam in’ikos sifatida, hali mavjud bo‘lmagan hodisa – kelajakni shakllantiruvchi va belgilovchi ideal kuch sifatida tavsiflaydi.

Dunyoqarashni shakllantirish muammosining mohiyati shu bilan belgilanadiki, nazariy darajaning izchil rivojlanishi serqirra mavjudot sanalgan insonda amalda mavjud bo‘lgan dunyoqarashning boshqa qatlamlarini, xususan mifologik dunyoqarash qoldiqlari yoki kundalik dunyoqarash unsurlarini bekor qilmaydi.

Shunday qilib, dunyoqarashning har bir darajasi inson hayot faoliyatida o‘z vazifalarini hal qiladi. Ularning ahamiyati va o‘ziga xosligi ham shundadir. Tanqid faqat u yoki bu (diniy, oddiy, pragmatik yoki ssientistik) dunyoqarash universallikni asossiz ravishda da’vo qilgan holda o‘rinli bo‘ladi. ***Dunyoqarashning muhim elementi SHUBHA bo‘lib****, u insonni dogmatizm, ya’ni biryoqlama, notanqidiy fikrlash, u yoki bu qoidani shak-shubhasiz haqiqat deb qabul qilishdan asraydi*. Dogmatizmning qarama-karshisi skeptitsizm bo‘lib, bunda shubha mutlaqlashadi, fikrlashning asosiy omiliga aylanadi, bilish va borliqni idrok etishning bosh tamoyili sifatida amal qiladi.

Dunyoqarashning tuzilishi - *dunyoni sezish, dunyoni idrok etish va dunyoni tushunish kabi eng muhim elementlardan iborat*.

DUNYONI SEZISH – *bu o‘zini qurshagan dunyoni sezgilar yordamida hissiy idrok etishdir.* Bunda tuyg‘ular, kayfiyat dunyoni go‘yoki ranglarga bo‘yaydi, uning obrazini sub’ektiv, sof individual sezgilar orqali aks ettiradi. Masalan, bemor odamga haddan tashqari yorug‘ bo‘lib tuyulishi mumkin bo‘lgan nur, sog‘lom odam uchun normal bo‘ladi; daltonik ranglar gammasini, ko‘rish qobiliyati normal bo‘lgan odamga qaraganda butunlay boshqacha idrok etadi. Bundan dunyoni sezishning har xil, xususan optimistik, pessimistik, fojeaviy tiplari kelib chiqadi.

DUNYONI IDROK ETISH – *bu atrof borliqni ideal obrazlarda tasavvur qilishdir.* Dunyoni idrok etish to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri bo‘lishi, ya’ni borliqqa mos kelmasligi mumkin. Bu holda borliq noto‘g‘ri tasavvur qilinadi yoki illyuziyalar, suv parilari, alvastilar, kentavrlar haqidagi tasavvurlarga o‘xshash fantaziyalar paydo bo‘ladi.

DUNYONI TUSHUNISH – *insonning va uni qurshagan dunyoning mohiyatini aniqlash, shuningdek tabiatda yuz beruvchi voqea va jarayonlarning o‘zaro aloqalarini tushunishga qaratilgan aqliy-bilish faoliyatidir.*

Dunyoni sezish va qisman (elementar shakllarda) dunyoni idrok etish nafaqat insonga, balki hayvonlarga ham xos bo‘lsa, dunyoni tushunish esa faqat odamlarga xos xususiyatdir.

Dunyoqarashning tarixiy shakllari. Turli davrlar bilishni yanada teranlashtirdi va inson dunyoqarashini kengaytirdi. Shunga mos ravishda oddiy (empirik) dunyoqarash ham boyib bordi, uning negizida o‘zini o‘zi tashkil etish qonunlariga muvofiq yanada murakkabroq tuzilmalar asta-sekin shakllandi va bu pirovard natijada dunyoqarashning alohida shakllari yoki, tarixiy tiplari farqlanishiga olib keldi.

Tarixan dunyoqarashning dastlabki shakllari **mif** va **din**, **falsafa** va fan bo‘lib, bu hol insoniyat tadrijiy rivojlanishining umumiy mantiqi bilan mushtarakdir. Ko‘nikmalar, tajriba va oddiy bilimlar to‘planishiga qarab, nafaqat ularni avloddan avlodga o‘tkazish muammosi yuzaga kelgan, balki ibtidoiy odamlarning dunyoqarashi ham murakkablashib borgan. Bu dunyoqarash rivojlanishining muayyan bosqichida, to‘plangan bilimlarning «yuqori bosqichiga» etilgach, boshqa har qanday murakkab tizimda bo‘lganidek, dunyoqarashda ham o‘zini o‘zi tashkil etish qonunlari amal qila boshlagan.

Masalan, bu hodisaning mohiyatini yaxshiroq tushunish uchun shaxsiy kutubxonada kitoblar yig‘ilishi bilan bog‘liq misolga murojaat etish o‘rinli bo‘ladi. Mazkur kutubxonada kitoblar bir nechta bo‘lsa, ularni tizimga solish talab etilmaydi, ular qaerda yotgani va ularning o‘zaro munosabati qandayligi ham ahamiyat kasb etmaydi. Kutubxona hajmi o‘nlab kitoblar bilan o‘lchangan taqdirda esa, ulardan foydalanishga qulaylik yaratish uchun kitoblarni muayyan tarzda joylashtirish, tizimga solish talab etiladi. Kitoblar soni qancha ko‘p bo‘lsa, ular bilan ishlash shuncha oson va qulay bo‘lishi uchun ularni tasniflash, tartibga solish, ruknlarga ajratish tizimi shuncha murakkab bo‘ladi. Ibtidoiy odamlarning ancha rivojlangan dunyoqarashida o‘zini o‘zi tashkil etish qonunlariga muvofiq ayni shunday tartiblilik dastavval mif hamda dinning ilk shakllari ko‘rinishida vujudga keldi.

MIFOLOGIK DUNYOQARASH. «Mif» tushunchasi yunoncha mythos so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, afsona, rivoyat degan ma’noni anglatadi. *Mif –turli xalqlarning dunyoning kelib chiqishi, tabiat hodisalari, fantastik mavjudotlar, xudolar va qahramonlarning ishlari haqidagi tasavvurini ifodalovchi muayyan tarzda tizimga solingan dunyoqarashdir.*

Mifda bilimlar, diniy e’tiqodlar, ma’naviy madaniyatning turli elementlari, san’at, ijtimoiy hayot kurtaklari birlashgan bo‘lib, shu tariqa ibtidoiy odamlar dunyoqarashi ma’lum darajada tartibga kelgan, ularning dunyo haqidagi qarashlari esa muayyan tizimga solingan. Mazkur tizimga solishning muhim shakllari epos, ertaklar, afsonalar, rivoyatlar bo‘lib, miflar avvalo ular orqali ifodalanadi. Shu tariqa to‘plangan bilimlar va tajriba keyingi avlodlarga o‘tishi ham ta’minlanadi.

Mifologik dunyoqarashning o‘ziga xos xususiyati shundan iboratki*, bu oddiy rivoyat emas, balki og‘zaki «muqaddas» matnning arxaik ongdagi voqea-hodisalarga, insonga va u yashayotgan dunyoga ta’sir ko‘rsatuvchi muayyan borliq sifatidagi in’ikosidir*. Mif, insoniyat tarixining ilk bosqichlarida, odamlar xulq-atvori va o‘zaro munosabatlarini tartibga solish funksiyasini bajargan, chunki unda axloqiy qarashlar, insonning borliqqa estetik munosabati o‘z ifodasini topgan. Mifologiyaga shu narsa xoski, unda hamma narsa bir, yaxlit, ajralmasdir; tabiat narsalari va hodisalari inson bilan ayni bir qonunlarga muvofiq yashaydi, inson bilan bir xil sezgilar, istaklar, mayllarga ega bo‘ladi.

Shunday qilib, mif kimningdir uydirmasi yoki «o‘tmish sarqiti» emas, balki shunday bir o‘ziga xos turiki, inson uning yordamida qadim zamonlardanoq dunyoni tavsiflagan, o‘zining o‘sib borayotgan tarqoq bilimlarini umumlashtirgan, talqin qilgan, tasniflagan va muayyan tizimga solgan.

Mifda ota, oqsoqol hukmi va qaror topgan an’analar muhim rol o‘ynaydi. Rivoyat va uning mazmuniga nisbatan bunday munosabat zamirida e’tiqod, borliqni bevosita, emotsional idrok etish yotadi. Mifologik dunyoqarash dunyoni yaxlit tushunish bo‘lib, unda shubhaga o‘rin yo‘qdir.

Mifologiya (miflar majmui sifatida) qadimgi odamlar dunyoqarashi bilangina uzviy bog‘liq emas. Oddiy ongda yashaydigan din, falsafa, siyosat, san’atda aniq-ravshan yoki pardalangan ko‘rinishda mavjud bo‘lgan miflar bugungi kunda ham (kim uchundir ko‘proq, kim uchundir kamroq darajada) odamlar hayoti va ijodida faol rol o‘ynab, har qanday inson dunyoqarashining tarkibiy qismi bo‘lib qolmoqda. Jamiyatning axborotlashuvi jadal sur’atlarda o‘sib borayotgan sharoitda mif televidenie, radio, vaqtli matbuot, hozirgi saylov texnologiyalari vositasida ba’zan ijtimoiy ong bilan manipulyasiya qilish, oldindan belgilangan jamoatchilik fikrini shakllantirish vositasi sifatida qo‘llanilmoqda.

DINIY DUNYOQARASH dunyoqarashning tarixan ikkinchi shakli dindir. (*Din so‘zi arabchadan tarjimada e’tiqod, ishonch, ishonmoq degan ma’nolarni anglatadi*.) Mif kabi, din zamirida ham e’tiqod, tuyg‘ular va emotsiyalar yotadi. Garchi din kurtaklari «aqlli odam» dunyoqarashi shakllanishining dastlabki bosqichlarida, ya’ni taxminan 40-60 ming yil muqaddam paydo bo‘lgan bo‘lsa-da, umuman olganda u dunyoqarashning mustaqil shakli sifatida keyinroq, jumladan mif ta’sirida insonning mavxum fikrlash qobiliyati sezilarli darajada kuchaygan davrda vujudga kelgan.

Diniy dunyoqarash odamlarning g‘ayritabiiy narsalar (xudolar, «oliy aql», qandaydir absolyut va sh.k.)ga bo‘lgan e’tiqodiga asoslanuvchi tegishli xulq-atvori va o‘ziga xos harakatlaridir. *Agar mifologiyada an’anaga, rivoyat qiluvchining, ya’ni oqsoqolning obro‘siga e’tiqod kuchli bo‘lsa, dinda g‘ayritabiiy narsalarga e’tiqod birinchi o‘rinda turadi, oliy kuchlar nomidan rivoyat qiluvchi ruhoniylar obro‘si esa ikkinchi darajali rol o‘ynaydi.*

Xullas, din murakkab ma’naviy tuzilma va ijtimoiy-tarixiy hodisa bo‘lib, unda e’tiqod muqarrar tarzda birinchi o‘ringa qo‘yiladi va hamisha bilimdan ustun turadi.

Dinning asosiy funksiyalari. Mif bilan taqqoslaganda, din funksiyalari murakkabroqdir. Din funksiyalari orasida quyidagilarni farqlash mumkin:

DUNYOQARASHNI SHAKLLANTIRISH FUNKSIYASI *butun borliq qachon va nima uchun paydo bo‘lgan va bunda g‘ayritabiiy kuchning roli qanday namoyon bo‘lgan, degan savollarga javob beradi;*

KOMMUNIKATIV FUNKSIYASI *muloqot va shaxslararo aloqalarning muayyan tipini ta’minlaydi, jamiyatning jipslashuvi va yaxlitligiga ko‘maklashadi;*

TARTIBGA SOLISH FUNKSIYASI *odamlar xulq-atvorini tartibga soluvchi tegishli me’yorlar va qoidalarni belgilaydi*;

KOMPENSATORLIK FUNKSIYASI *etishmayotgan axborot, diqqat-e'tibor, g'amxo'rlik o'rnini to'ldiradi, hayot ma'nosi, istiqbollar va shu kabilarning yo'qligini sezdirmaydi, ya'ni insonning kundalik hayotda qondirilmagan ehtiyojlari o'rnini to'ldiradi.*

Dinning asosiy ildizlari. Din qonuniy hodisa sifatida vujudga kelgan bo'lib, u insonning g'ayritabiiy narsalar va hodisalarga bo'lgan e'tiqodini to'yintiruvchi chuqur ildizlarga egadir.

Dinning psixologik ildizi avvalo inson tabiatida mavjud bo'lib, u inson intellektining rivojlanish darajasi va tanqidiy fikrlash qobiliyatidan qat'iy nazar, nafaqat tushunish, anglash, balki e'tiqod qilish istagi va hattoki ehtiyojining hamisha namoyon bo'lishidir.

Dinning gnoseologik ildizlari oqilona bilim nuqtai nazaridan dunyo o'z rang-barangligida insonga cheksiz murakkab bo'lib tuyulishida namoyon bo'ladi. Forobiy fikricha "Din nazariy va amaliy qonunlar tuzilgan paytdagina odamlar e'tiqodi, ta'limi tarbiyasi yo'llari ishlab chiqilgandagina paydo bo'ladi va mustahkamlanadi. Ana shunday din tufayli omma baxt saodat uchun etarli bilim olishi mumkin".[8] Odamzot o'zini qurshagan borliqni faqat qisman anglab etadi. Ayni shu sababli olam inson uchun sirlar va mo''jizalarga to'ladir. Odamzot o'zi e'tiqod qiladigan ko'p narsalarni faqat aqlga tayanib isbotlashga ham, rad etishga ham qodir bo'lmaganidek, yuqorida zikr etilgan sirlar va mo''jizalarga javob topishga ham (balki hozircha) qodir emas. **Psixologlar qayd etganidek**, «o'ta mushkul vazifa aqlni o'tmaslashtiradi», inson echimsiz muammolar qarshisida o'zini ojiz his qiladi va aql dalillarini uydirma, g'ayritabiiy narsalar bilan osongina to'ldiradi.

Dinning ijtimoiy ildizlari jamiyatda doimo mavjud bo'lgan tengsizlik, qashshoqlik va adolatsizlikni, odamlar qancha urinmasin o'zgartira yoki enga olmaganligi bilan bog'liq. Adolatsizlik va foniy dunyoning nomukammalligi tuyg'usi chorasizlik va umidsizlikni yuzaga keltiradi, so'nggi zikr etilgan tuyg'ular osongina u dunyoda hayotning mavjudligiga bo'lgan ishonchga aylanadi. Vaholanki, har qanday din haqiqiy hayot u dunyodadir, deb o'rgatadi. Muammolar, qiyinchiliklarga duch kelgan va real hayotda o'ziga tayanch topa olmagan inson g'ayritabiiy kuchlarga umid bog'lab, narigi dunyoga murojaat etadi. Ularga e'tiqod qilib, odamzot taskin, tasalli topadi va oxir-oqibatda taqdirga tan beradi.

Dinnning siyosiy ildizlari turli siyosiy kuchlarning dindan o'z mayda-chuyda manfaatlarida foydalanish imkoniyati va shu tariqa uni bevosita yoki bilvosita qo'llab-quvvatlashi orqali, uning jamiyatdagi roli va ta'sirini kuchaytirishida namoyon bo'ladi. Shu ma'noda din va siyosat o'rtasida ham uzviy va doimiy aloqa mavjud.

Diniy e'tiqodlarning tarixiy shakllari. Insoniyat tarixiga ko'p sonli turli-tuman dinlar ma'lum. Xususan, madaniyat va bilimlar darajasi juda past bo'lgan inson o'ziga qudratli, yot va sirli bo'lib tuyulgan tabiatning favqulodda kuchlariga qarshilik ko'rsata olmagan ibtidoiy jamoa davrida dinning ancha sodda shakllari: fetishizm, animizm, totemizm, magiya va boshqalar yuzaga kelgan.

FETISHIZM u yoki bu predmetni mo'jizakor xislatlarga, odamlar hayotiga ta'sir ko'rsatish qobiliyatiga ega deb hisoblaydi. Bunday predmet ilohiylashtiriladi, sig'inish va topinish ob'ektiga aylanadi.

ANIMIZM (lot. anima – jon) – nafaqat odamlar, balki hayvonlar, predmetlar va borliq hodisalarini ham ruh, jon boshqarib turishiga ishonishdir. Animizm nuqtai nazaridan butun dunyo ruhli va jonli.

TOTEMIZM negizini muayyan odamlar guruhining totem, ya'ni sig'inish ob'ekti sanalgan ajdod deb e'lon qilinadigan u yoki bu hayvon, o'simlik, predmet bilan umumiy kelib chiqishiga bo'lgan ishonch tashkil etadi, zero totem mazkur jamoa yoki urug'ning qudratli homiysi, himoyachisi hisoblanadi, uni oziq-ovqat va shu kabilar bilan ta'minlaydi. (Hindistonda Xonumon maymuni, sigir, Avstriyada kenguru, turli qabilalarda u yoki bu ilohiy predmet).

MAGIYA (yunon. mageia – sehrgarlik) ham ibtidoiy din shakllaridan biri bo'lib, uning zamirida tabiiy kuchlar yordamisiz sirli tarzda, rasm-rusumlar, o'ziga xos amallar majmui bilan

[8] Al –Forobiy. Fozil odamlar shahri. -T.: Sharq, 1999 –B.93-94.

narsalar, odamlar, hayvonlar va hatto g‘ayritabiiy kuchlar – ruhlar, insu jinslar va shu kabilarga ta’sir ko‘rsatish mumkinligiga bo‘lgan ishonch yotadi.

Dinning ushbu qadimgi shakllari keyingi diniy e’tiqodlar negizini tashkil etdi va **politeizm** (*ko‘pxudolik*)da ham, **monoteizm** (*yakkaxudolik*)da ham u yoki bu darajada o‘z aksini topdi. Ular hozirda ham qisman mustaqil holda mavjuddir. Taxminan 10 ming yil muqaddam, inson chorvachilik va ziroatchilik bilan shug‘ullanib, o‘troq hayot kechirishga o‘tgach, neoletik inqilob yuz berdi. Jamiyat rivojlanishining ayni shu bosqichida **politeizm** yuzaga keldi, Chunki mehnatning ijtimoiy taqsimoti, hukmronlikka bo‘ysunish ruhlar va sanamlarga bo‘lgan ishonchga emas, balki xudolarga bo‘lgan e’tiqodga ko‘proq mos kela boshladi. Keyingi davrlarda davlatchilikning vujudga kelishi va rivojlanishi, qadimgi buyuk madaniyatlarning paydo bo‘lishi, quldorlik munosabatlarining shakllanishi, monarxiyalar tashkil topishi va shundan kelib chiqadigan yakkaboshchilikning yuzaga kelishi natijasida diniy dunyoqarashda ham bir xudoga sig‘inish tendensiyasi paydo bo‘ldi. Odamlar ko‘p sonli xudolar orasida kuch-qudratda yagona bir xudoni farqlab, shu tariqa dunyoviy podsho hukm suruvchi real hayot haqidagi o‘z tasavvurlarini yagona va qudratli xudo yashaydigan narigi dunyo bilan go‘yoki muvofiq holatga keltirdilar.

Shu tariqa **monoteistik dinlar (yunon. mono – bir va theos – xudo): iudaizm** (mil. av. VII asr), **buddizm** (mil. av. VI-V asrlar), **xristianlik** (I asr) va **islom** (VII asr) vujudga keldi. Xullas har bir din ma’lum falsafaga asoslanadi. Haq dinning asosi to‘g‘ri (analitik) falsafadir, haq bo‘lmagan dinning asosi esa yolg‘on falsafadir, yoki yolg‘on muhokamalar ustiga qurilgan qarashlardir[9].

Falsafiy dunyoqarash. Miloddan avvalgi VII-VI asrlarga kelib asosan mif va din ta’sirida odamlar dunyoqarashi nafaqat kengaydi, balki ancha murakkablashdi. U mavxum nazariy fikrlash qobiliyati va (to‘plangan bilimlar ko‘rinishida) real asoslarga ega bo‘lishi natijasida o‘z rivojlanishining butunlay yangi darajasiga ko‘tarildi. Bunga, hech shubhasiz, mehnat taqsimotiga olib kelgan rivojlangan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, ma’lum miqdorda ortiqcha mavjudlik vositalari, bo‘sh vaqtning paydo bo‘lishi ham imkoniyat yaratdi. Bularning barchasi muayyan shaxslar doirasiga intellektual faoliyat bilan professional darajada shug‘ullanish imkonini berdi.

Shunday qilib, taxminan 2500 ming yil muqaddam dunyoqarashning uchinchi shakli –falsafa paydo bo‘lishi uchun zarur shart-sharoit Evropa va Osiyoda deyarli bir vaqtda yuzaga keldi. *Dunyoqarashning avvalgi shakllari – mif va dindan farqli o‘laroq, falsafa dunyoni e’tiqod va tuyg‘ularga tayanib emas, balki aql va bilimlarga tayangan holda tushuntiradi*.

Falsafa Hindiston, Xitoy, Markaziy Osiyo va qadimgi Yunonistonda taxminan bir vaqtda avvalo dunyoni oqilona anglash usuli sifatida vujudga keldi. Bu vaqtga kelib mif va din o‘zlarining tayyor va uzil-kesil javoblari bilan insonning bilimga nisbatan tinimsiz kuchayib borayotgan qiziqishini qondira olmadi. Shuningdek ular sezilarli darajada o‘sgan va murakkablashgan tajriba va bilimlarni umumlashtirish, tizimga solish va avlodlarga qoldirish vazifasining ham uddasidan chiqolmay qoldi.

Taniqli nemis faylasufi Karl Yaspers ta’biri bilan aytganda, bu davrda (uni faylasuf «dunyoviy vaqt» deb ataydi) insoniyat o‘z rivojlanishida katta burilish yasagan. Osoyishtalik va barqarorlik ruhi bilan yo‘g‘rilgan mifologiya davri nihoyasiga etdi, oqilonalik va oqilona tekshirilgan tajribaning mifga qarshi kurashi natijasida u asta-sekin chekina boshladi. «Jahon tarixi o‘qini taxminan miloddan avvalgi 500, 800 va 200 yillar oralig‘ida yuz bergan ma’naviy jarayon bilan bog‘lash o‘rinli bo‘lsa kerak, - deb yozadi K.Yaspers. – Shu davrda tarixda eng katta burilish yasaldi. Hozirgi tipdagi inson va ilk faylasuflar paydo bo‘ldi. Inson ayrim individuum sifatida o‘z-o‘zida tayanch izlashga jur’at etdi. Xitoy zohidlari, Sharq mutafakkirlari, Hindiston tarki dunyochilari, Yunoniston faylasuflari va Isroil avliyolari e’tiqodi o‘z ta’limotining mazmuni va ichki tuzilishiga ko‘ra bir-biridan qay darajada farq qilmasin, o‘z mohiyatiga ko‘ra yaqindir. Endi inson botiniy darajada o‘zini dunyoga qarshi qo‘yishi mumkin bo‘ldi. Inson o‘zida unga dunyodan va o‘z-o‘zidan yuksakroq ko‘tarilish imkonini beruvchi ichki salohiyatni kashf etdi»[10].

[9] Qarang Hotamiy S.M.Islom taakkuri tarixidan.-T.:Minoj, 2003. –B.77.

[10] Yaspers K. Smыsl i naznachenie istorii. – M., 1991. – S.32-34.

Yuz bergan o‘zgarishlarning yana bir sababi shundaki, mifologiya olish, rivojlantirish va tushuntirish uchun navbatdagi miflar emas, balki tabiiy qonuniyatlar va tabiiy-sababiy bog‘lanishlarga murojaat qilish talab etilgan ilmiy bilim kurtaklari bilan to‘qnashdi. Pirovardida odamlar dunyoqarashida nisbatan qisqa vaqt ichida tub o‘zgarishlar yuz berdi; unda bilim, tafakkur, tahliliy fikrlash tobora muhimroq rol o‘ynay boshladi, ular sirtdan olingan axborotni sezgilar va emotsiyalar darajasida idrok etishga asoslangan har xil e’tiqodlarni chetga chiqarib qo‘ydi. *Faqat so‘zlariga ishonish kerak bo‘lgan ota, kohin, ruhoniy o‘rnini, savollar beruvchi va anglashga chorlovchi muallim faylasuf egalladi. U shubha urug‘ini sochib, qiziqish uyg‘otdi va: «Ishonma, balki o‘zing fikr qil!», deya da’vat etdi.*

Faylasuf tafakkurni xurofot va bid’atlardan tozalab, uni erkinlashtirdi va mifologik yoki diniy dunyoqarashga mutlaqo xos bo‘lmagan tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirdi. *Ajdodlardan meros qolgan «donishmandlik» manbai sanaluvchilar, tayyor bilimlar va shak-shubhasiz haqiqatlarni e’tiqod sifatida qabul qilishga chorlovchilardan farqli o‘laroq, faylasuf savollarni ta’riflashni va avvalo sog‘lom fikr va o‘z aql-zakovatining kuchiga tayanib, ularga javob qidirishni o‘rgatatdi.*

Dunyoni falsafiy idrok etishning o‘ziga xos xususiyati, *dunyoni bilish, sezish, ko‘rish va tushunishning butunlay yangi sohasi – falsafa vujudga kelishida namoyon bo‘ladi.* Darhaqiqat falsafa – bu nafaqat u yoki bu odam dunyoqarashining shakli, balki ijtimoiy ong shakli, odamlar borlig‘i va bilishining umumiy tamoyillari, ularning dunyoga munosabati aks etuvchi, tabiat, jamiyat, tafakkurning eng umumiy qonunlari kashf etiluvchi va ta’riflanuvchi ma’naviy faoliyatdir. ya’ni bu dunyoga va insonning undagi o‘rniga nisbatan qarashlarning umumiy tizimidir. Bunday qarashlar zamirini savollar va insonning ularga javob topish istagi yotuvchi oqilona yo‘l bilan olingan bilimlar majmuini tashkil etadi. Ammo bilish shunday bir tabiatga egaki, bir savolga javob ko‘pincha boshqa bir talay savollarni yuzaga keltiradi va ba’zan muammoga nafaqat oydinlik kiritmaydi, balki uni yanada chigallashtirib, insonning qiziquvchanligini oshiradi va yangi tadqiqotlarga da’vat etadi. Xullas, bunda ijod, tinimsiz izlanish, yangilikka intilish muhim o‘rin egallaydi.

Agar mifologiya va dinda javobga urg‘u berilsa, *bilishning butun mazmuni unda mujassamlashsa,* ***falsafada savol, masala birinchi o‘rinda turadi****. U to‘g‘ri va yaxshi ta’riflangan bo‘lsa, muammoning mohiyati aniq aks etadi. Savol, masala insonni ijodga rag‘batlantiradi, toki unga qoniqarli javob olinib, haqiqatning tagiga etilganiga ishonch paydo bo‘lmagunicha insonni izlanishga da’vat etadi.* Bunda savolning o‘zi, muammoning qo‘yilishi javobdan kam ahamiyat kasb etmaydi, ba’zan undan ham muhimroq deb qaraladi.

Shuni ham qayd etib o‘tish lozimki, falsafa, garchi muayyan natijalarga, mukammal ta’riflarga, uzil-kesil xulosalarga intilsa-da, lekin shuning o‘zi bilan kifoyalanmaydi. Falsafani avvalo inson madaniyati sohasida yuz berayotgan, turli qarama-qarshiliklar va o‘zaro ta’sirlar bilan uzviy bog‘liq va ayni vaqtda o‘zga sohalarga o‘tish va ularda gavdalanish qobiliyatiga ega bo‘lgan ma’naviy jarayon sifatida tushunish lozim.

Bundan xulosa shuki, *falsafiy mushohada yuritish savol berish, shubha qilish, javoblar izlash va kuni kecha echilgan deb hisoblangan, shak-shubhasiz bo‘lib tuyulgan masalalarga qaytish demakdir*. Falsafa uchun «boqiy», uzil-kesil aniqlangan haqiqatlar, «noqulay», «ilmoqli» savollar yoki man etilgan mavzular mavjud emas.

Falsafa savollar berish, narsalar va hodisalar mohiyatini anglashga urinish orqali bilish doirasini kengaytirishga harakat qiladi.

Xullas, *falsafa haqiqat qanday bo‘lsa, uni shunday ifodalab ko‘rsatishdir, din esa –uning ramziy, timsoliy aks etishi. Falsafa asos va mohiyat bo‘lsa, din timsol va shakl*. Dialektik munozara usuli jamiyatning kam sonli ayonlari uchun kerak. Vahiy yo‘lidagi ifoda – xalq ommasining idroki, tarbiya va ta’limi uchun kerak.

Fan- ilmiy dunqarash shakli. Bilimlarning o‘sishiga qarab har xil muammolar va masalalar soni ham tinimsiz ko‘payib bordi. Bu jarayon fanning rivojlanish sur’ati yanada jadallashuviga va u falsafadan yanada ko‘proq ajralishiga sabab bo‘ldi. Biroq fan bilimning mustaqil sohasi, dunyoqarashning alohida shakli sifatida faqat XVII-XVIII asrlarda to‘la shakllandi. Muayyan

darajada shartlilik bilan shuni aytish mumkinki, bu I.Nyuton klassik mexanikaning asosiy qonunlarini ta’riflab, shu tariqa tabiatshunoslikning bo‘limi – asoslari asrlar mobaynida shakllangan, bosh tamoyillari esa bundan yuz yilcha muqaddam, avvalo Galileo Galiley tomonidan ta’riflangan klassik mexanikaning shakllanishiga yakun yasaganidan keyin yuz berdi.

Fanning funksiyalari va taraqqiyotining asosiy bosqichlari. *Miloddan avvalgi I ming yillikdan XVI asrgacha bo‘lgan davr ilk fan davridir*. Bu davrda asrlar mobaynida avloddan-avlodga o‘tib kelgan, hayot tajribasi va mehnat faoliyati jarayonida olingan amaliy bilimlar bilan bir qatorda juda umumiy va mavhum mushohadalarga asoslangan nazariyalar xususiyatiga ega bo‘lgan tabiat haqidagi dastlabki falsafiy tasavvurlar (naturfalsafa) vujudga kela boshlagan. Ilmiy bilim kurtaklari naturfalsafa doirasida uning elementlari sifatida shakllangan. Matematik, astronomik, tibbiy va boshqa masalalarni echishda foydalaniladigan ma’lumotlar, usullar va metodlar jamlanishi bilan falsafada tegishli bo‘limlar vujudga kelgan va keyinchalik asta-sekin shakllanayotgan ayrim fanlar: matematika, astronomiya, tibbiyot va hokazolarga ajralib chiqgan.

Jumladan, Aristotelning falsafiy asarlarida fizika, zoologiya, embriologiya, mineralogiya, geografiya kabi fanlarning kurtaklariga duch kelish mumkin. Miloddan avvalgi III-II asrlarda falsafiy bilim tarkibida statistik mexanika, gidrostatika, geometrik o‘tika (xususan, ko‘zgular haqidagi alohida fan – «ka-to‘trika») farqlanadi va nisbatan mustaqil ahamiyat kasb etadi. Markaziy Osiyo mutafakkirlari al-Xorazmiy matematika, al-Farg‘oniy astranomiya, al-Beruniy meneralogiya va geografiya, Ibn Sino tibbiyot, Mirzo Ulug‘bek astranomiya, Alisher Navoiy adabiyot ilmi rivojiga munosib hissa qo‘shdi va ular ijodi mahsullari bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q. Biroq bu fanlarda ayrim tasodifiy kuzatishlar va amaliyot ma’lumotlari umumlashtiriladi-yu, lekin eks’erimental metodlar hali qo‘llanilmaydi, aksariyat nazariy qoidalar esa asossiz va tekshirib bo‘lmaydigan s’ekulyasiyalar mahsuli hisoblanadi. Ammo ko‘rib chiqilayotgan davrda vujudga kelgan ilmiy fanlar bu davr mobaynida falsafiy bilim qismlari sifatida talqin qilinishda davom etgan.

Shu narsa diqqatga sazovorki, hatto XVII asr oxirida Nyuton o‘zining fizika asoslarini yaratgan «Natural falsafaning matematik asoslari» deb nomlangan asarini e’lon qilgan.

Shunday qilib, falsafadan alohida faoliyat sohasi sifatidagi fan hali mavjud bo‘lmagan: u asosan falsafa doirasida, ilmiy bilimlarning boshqa manbai – hayot amaliyoti va hunarmandchilik san’ati bilan bir vaqtda va u bilan juda zaif aloqada rivojlangan.

Xullas, bu davrda Qadimgi Yunonistonda “Platon akademiyasi”, Markaziy Osiyoda “Ma’mun akademiyasi” tashkil etilgan, ilmiy bilim rivojida muayyan yutuqlarga erishilgan bo‘lsada, madaniyatning alohida shakli sifatida fan paydo bo‘lishidan oldingi «embrional» davri hisoblanadi.

XVI- XVII asrlar – 1 ilmiy inqilob davri bo‘lib, u klassik fan davri deb nomlanadi. U Kopernik va Galiley tadqiqotlaridan boshlanib, Nyuton va Leybnitsning fizika va matematika sohasidagi fundamental asarlari bilan o‘z cho‘qqisiga ko‘tarilgan. Galiley vafoti (1642 yil 8 yanvar)dan so‘ng oradan bir yil o‘tgach Nyuton tug‘ilgani (1643 yil 4 yanvar) ramziydir. Fanning bu buyuk ijodkorlari yashagan davr – kashfiyotlar hamda yangi ilmiy g‘oyalarning mualliflari sxolastika va diniy dunyoqarash dogmatizmiga qarshi kurash olib borgan romantik davrdir.

Bu davrda hozirgi vaqt tabiatshunosligining asoslari yaratilgan va mexanika qonuniga asos solingan. Hunarmandlar, tabiblar, alximiklar tomonidan qo‘lga kiritilgan ayrim dalillar tizimli tahlil qilinib, umumlashtirila boshlagan. Ilmiy bilim tuzishning tabiat qonunlarini matematik ta’riflash, nazariyalarni tajribada sinash, tajribada asoslanmagan diniy va naturfalsafiy dogmalarga tanqidiy qarash bilan bog‘liq bo‘lgan yangi me’yorlari va ideallari vujudga kelgan. Fan o‘z metodologiyasini yaratgan va amaliy faoliyat ehtiyojlari bilan bog‘liq bo‘lgan masalalarni echishga tobora faolroq yo‘naltirilgan.

Biroq fan o‘zining yangi metodologiyasini yaratib, amaliyot ruhi bilan sug‘orilgani sari u o‘z tarixiy ildizi – falsafa qirg‘oqlaridan uzoqlasha boshlaydi. Ko‘rib chiqilayotgan davr oxiriga kelib u falsafiy, diniy, teologik aqidalardan qat’iy nazar rivojlanishi mumkin bo‘lgan bilimlar tizimi sifatida tushunila boshlaydi. Natijada fan faoliyatning alohida, mustaqil sohasiga aylanadi. professional olimlar paydo bo‘ladi , ularni tayyorlash amalga oshiriluvchi universitet ta’limi tizimi rivojlanadi.

O‘z faoliyati, muloqot va axborot ayirboshlashning alohida shakllari va qoidalariga ega bo‘lgan ilmiy hamjamiyat vujud keladi.

XVII asrda dastlabki ilmiy akademiyalar: London qirollik jamiyati (1660), Parij Fanlar akademiyasi (1666) tashkil topadi. Keyinroq Berlinda (1700), Sankt-Peterburgda (1724), Stokgolmda (1739) va Evropaning boshqa poytaxt shaharlarida ilmiy akademiyalar ta’sis etiladi. Bu akademiyalarning eng yirigi - London qirollik jamiyati bo‘lib, u tashkil etilgan paytda 55 a’zodan iborat bo‘lgan. Parij Fanlar akademiyasi 21 kishidan iborat tarkibda ish boshlagan. Sankt-Peterburg akademiyasining a’zolar shtatida dastlab 11 kishi belgilangan. Evropa mamlakatlarida XVIII asr boshiga kelib olimlar soni bir necha ming kishiga etgan bo‘lsa kerak, chunki ilmiy jurnallarning (bu davrda bir necha o‘n ilmiy jurnallar nashr etilgan) tirajlari ming nusxagacha borgan.

XVIII-XIX asrlar fani noklassik fan davri deb ataladi. Bu davrda ko‘plab ayrim ilmiy fanlar vujudga keladi, ularda ulkan faktik material to‘planadi va tizimga solinadi. Matematika, fizika, kimyo, geologiya, biologiya, psixologiya va boshqa fanlarda fundamental nazariyalar yaratiladi. Termodinamika qonuni yaratildi. Texnika fanlari vujudga keladi va moddiy ishlab chiqarishda yanada sezilarliroq rol o‘ynay boshlaydi. Fanning ijtimoiy roli ortadi, uning rivojlanishi o‘sha davr mutafakkirlari tomonidan ijtimoiy taraqqiyotning muhim omili sifatida e’tirof etiladi.

XVIII asrning o‘rtalarida jahonda fan bilan shug‘ullanuvchi kishilar 10 ming kishidan oshmagan bo‘lsa, XIX asr oxiriga kelib olimlar soni 100 ming kishiga etadi. XVI asrda «olimlar»ning yarmidan ko‘prog‘i diniy ma’lumot olgan kliriklar edi. XIX asrda fan ijtimoiy mehnatning mustaqil tarmog‘iga aylanadi va u bilan universitetlar va institutlarning maxsus fakultetlarini tamomlagan «dunyoviy» professional olimlar shug‘ullanadi. 1850 yilda jahonda mingga yaqin ilmiy jurnallar nashr etiladi, 1950 yilga kelib esa ularning soni 10 mingdan oshadi. 1825 yilda nemis kimyogari YU.Libix ilmiy laboratoriya tashkil qiladi va u olimga ko‘p miqdorda daromad keltira boshlaydi. XIX asr oxiriga kelib bunday laboratoriyalar soni ko‘payadi. Fan tijoratchilar, tadbirkorlar e’tiborini o‘ziga tobora ko‘proq torta boshlaydi. Ular olimlarning ishlab chiqarish, sanoat ahamiyatiga molik bo‘lgan ishlarini mablag‘ bilan ta’minlay boshlaydilar.

XX asrdan fan rivojlanishida yangi bosqich boshlanadi. Bu davr fani postnoklassik deb ataladi, chunki mazkur asr bo‘sag‘asida fanda inqilob yuz beradi va buning natijasida u oldingi davrning klassik fanidan sezilarli darajada farq qila boshlaydi. XIX-XX asrlar chegarasida amalga oshirilgan inqilobiy kashfiyotlar bir qancha fanlarning asoslarini larzaga soladi. Matematikada to‘plamlar nazariyasi va matematik tafakkurning mantiqiy asoslari tanqidiy tahlil qilinadi, bir qancha yangi fanlar vujudga keladi. Fizikada klassik fizikaning falsafiy asoslarini qayta ko‘rishga majbur qilgan fundamental nazariyalar – nisbiylik nazariyasi va kvant mexanikasi yaratiladi. Biologiyada genetika rivojlanadi. Tibbiyot, psixologiya hamda inson haqidagi boshqa fanlarda yangi fundamental nazariyalar paydo bo‘ladi. Ilmiy bilimning shakl-shamoyilida, fan metodologiyasida, ilmiy faoliyatning shakl va mazmunida, uning me’yorlari va ideallarida olamshumul o‘zgarishlar yuz beradi.

XX asrning ikkinchi yarmi fanni yangi inqilobiy o‘zgarishlarga olib keladi. Bu o‘zgarishlar adabiyotlarda ko‘pincha fan-texnika inqilobi sifatida tavsiflanadi. Bu o‘zgarishlar shu bilan bog‘liqki, Ikkinchi jahon urushidan keyin iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda fan yutuqlari ilgari misli ko‘rilmagan miqyosda amaliyotga – sanoat, qishloq xo‘jaligi, sog‘liqni saqlash, kundalik hayotga joriy etiladi. Fan energetikada (atom elektrostansiyalari), transportda (avtomobilsozlik, aviatsiya), elektronikada (televidenie, telefoniya, kompyuterlar) ayniqsa ulkan o‘zgarishlar yasaydi. Fanning rivojlanishi eng yangi harbiy texnikani yaratishning asosiy omiliga aylanadi va «ikki lager»ning urushdan keyingi qarama-qarshiligi sharoitida avj olgan qurollanish poygasi yirik davlatlarni ilmiy-texnikaviy tadqiqotlarga ulkan mablag‘larni sarflashga majbur qiladi.

XX asrning so‘nggi o‘n yilliklarida fan texnika taraqqiyoti *axborot (kompyuter) inqilobi* bosqichiga qadam qo‘ydi. Bu bosqichning o‘ziga xos xususiyati shundaki, axborot jamiyat rivojlanishining muhim resurslaridan biriga aylandi. Shu tariqa fan bilan bog‘liq yuksak texnologiyalar, ular bilan mushtarak ta’lim endilikda har qanday jamiyatning sivilizatsion rivojlanish darajasini belgilamoqda. Ilmiy kashfiyotlar va ularning amalga tatbiq etilishi o‘rtasidagi masofa mumkin qadar qisqaradi. Ilgari fan yutuqlaridan amalda foydalanish usullarini topish uchun

50-100 yil vaqt sarflangan bo‘lsa, endilikda bunga 2-3 yilda yoki hatto bundan ham qisqaroq vaqt ichida muvaffaq bo‘linmoqda.

Davlat ham, xususiy firmalar ham fan rivojlanishining istiqbolli yo‘nalishlarini qo‘llab-quvvatlashga katta harajatlar qilishi tabiiy bir hol bo‘lib qoldi. Natijada XX asrning ikkinchi yarmi fani jadal sur’atlarda o‘sib, ijtimoiy mehnatning muhim tarmoqlaridan biriga aylandi. «Katta fan» davri boshlandi. Ko‘p sonli ilmiy muassasalar ishiga son-sanoqsiz odamlar ommasi jalb qilindi. Olim kasbi kam uchraydigan kasb bo‘lmay qoldi. Hozirgi vaqtda ilmiy faoliyat o‘zlarini qiziqtirgan muammolarni echishga buning butun xavf-xatarini o‘z bo‘yniga olib qo‘l urgan ayrim mutafakkirlarning mashg‘uloti emas, balki buyurtmaga, rejali to‘shiriqqa binoan ishlaydigan, uni belgilangan muddatda bajarish va o‘z ishi haqida hisobot berishga majbur bo‘lgan yirik jamoalarning ishi. Hozirda ilmiy mehnat – industrial mehnatning bir turi. Fan bilan shug‘ullanuvchi kishilar hozir «ilmiy xodimlar» deb atalishi bejiz emas.

Fan rivojlanishning yuksak darajasiga erishgan bo‘lsa-da, lekin amalda falsafa bilan uzviy bog‘liq bo‘lib qolmoqda. Ular faol o‘zaro ta’sirga kirishib, bir-birining rivojlanishiga samarali ta’sir ko‘rsatmoqda. Bu hol shu bilan izohlanadiki, falsafa daliliy materialga, sinovdan o‘tgan ilmiy ma’lumotlarga tayanib, o‘z mavhum g‘oyalarini borliq bilan taqqoslash imkoniyatiga ega, fan esa, dalillarni qayd etish va tavsiflash bilan cheklanmay, yanada asosliroq xulosalar chiqarish imkoniyatini qo‘lga kiritadi. XXI asr boshiga kelib jahonda olimlar soni qariyb olti millionga etdi, taxminan shuncha odam fanga xizmatlar ko‘rsatuvchi mehnat bilan band (laborantlar, texniklar, nashriyotlarning xodimlari va h.k.). Erda qadim vaqtlardan boshlab to XXI asrning boshiga qadar yashagan olimlarning umumiy sonini olsak, ularning o‘ndan to‘qqiz qismi bizning vaqtdoshlarimiz ekanligi ayon bo‘ladi. Rivojlangan mamlakatlarda ilmiy xodimlar soni mehnatga qobiliyatli aholining qariyb 10% ni tashkil qiladi, fanni ta’minlashga milliy daromadning 5% dan ko‘prog‘i sarflanadi.

Hozirgi vaqt fani jamiyat, texnika, iqtisodiyot, madaniyat, turmush va kundalik hayotni yo‘lga soluvchi qudratli kuchga aylandi. Ayni vaqtda odamlar bugun fanning qudratinigina emas, balki u bilan bog‘liq bo‘lgan xavflarni ham yaxshi anglaydilar. Hozirgi dunyo o‘z yutuqlari va o‘zining jo‘shqinligi uchun fan oldida mas’uliyatli. Ammo ilmiy haqiqat o‘z holicha odamlarning ehtiyojlariga befarq. U bep’arvo va rahm-shafqatsiz. Ammo, I. A. Karimov ta’biri bilan aytganda, “kuch – bilim va tafakkurda”[11] bo‘lsa, bu kuch ortib borgani sari insoniyatga ziyon etkazmaslik uchun undan yanada ehtiyotkorlik bilan foydalanish zarur.

Shuni tan olish lozimki, hozirgi vaqtda jamiyat ko‘p jihatdan fanning ulkan yutuqlari tufayli o‘zini o‘zi yo‘q qilish yoqasiga kelib qoldi. Bu ilmiy taraqqiyotni to‘xtatish kerak, degani emas. Ammo ilmiy izlanishni insoniy, axloqiy munosabatga bo‘ysundirish va balki uning qaysidir yo‘nalishlarini cheklash zarurligi to‘g‘risidagi masala kun tartibiga qo‘yilmoqda. Ilmiy izlanishning inson’arvarlashuvi, uning yo‘llari va oqibatlariga axloqiy munosabat – bu davrimizning muhim muammolaridir.

Falsafa va fanning o‘zaro mutanosibligi va farqi. Falsafa nafaqat fan, balki ijtimoiy hayotning boshqa, chunonchi: iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, huquqiy, ilmiy jabhalari, san’at va shu kabilar bilan ham uzviy bog‘liq. Biz falsafa va fan munosabatlarining genezisi haqida ularning birligi va farqlarini aniqlash maqsadida so‘z yuritamiz. Mazkur masalani mufassalroq o‘rganishga kirishar ekanmiz, avvalo ko‘rsatilgan tushunchalarning asosiy ma’nolari va mazmunlarini aniqlab olamiz.

Fanning mohiyatini tushunishga nisbatan ikki asosiy yondashuv, uning keng va tor talqinlari shakllangan.

Keng (yig‘ma) ma’nodagi fan – *bu butun inson faoliyati jabhasi bo‘lib, uning vazifasi borliq haqidagi ob’ektiv bilimlarni o‘rganish va ilmiy nazariy tizimga solishdan iboratdir*. Bu erda “fan”, “olim” tushunchalari muayyanlashtirilmaydi va umumiy, yig‘ma tushunchalar sifatida talqin

[11] Karimov I.A. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni – xalq, millatni – millat qilishga xizmat etsin // Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. 7-jild. –T.: O'zbekiston, 1999. –B.98

qilinadi. “Fan” tushunchasi falsafaga tatbiqan ko‘pincha ayni shu kontekstda qo‘llaniladi, faylasuflar esa olimlar deb ataladiki, bu qisman o‘rinlidir.

Muayyan ilmiy fanlar, masalan, fizika, kimyo, biologiya, tarix, matematikani ifodalash uchun «fan» tushunchasiga torroq, binobarin, izchilroq ma’no yuklanadi. Bu erda fanga aniq ta’rif berilgan, olim esa tor mutaxassis, muayyan bilim ifodachisi hisoblanadi. U shunchaki olim emas, balki doim va albatta yo fizik, yo ximik, yo tarixchi, yo boshqa fan vakilidir. Ayni holda fan muqarrar tarzda tabiat, jamiyat, tafakkurning u yoki bu ob’ekti (hodisasi) haqidagi ilmiy bilimlarning qat’iy tartibga solingan, izchil tizimidan tashkil topadi.

Bunday fanlarning har biri faqat ularning o‘zigagina xos bo‘lgan maxsus qonunlar va metodlarga, mazkur fan uchun yagona bo‘lgan til, kategoriyalar va hokazolarga ega bo‘ladiki, bu yuz bergan jarayonlarni to‘g‘ri tavsiflash va tushuntirish, hozirgi davrni to‘g‘ri tushunish va bilimlarning tegishli sohasida albatta yuz beradigan yoki muayyan sharoitda yuz berishi mumkin bo‘lgan voqealar yoki jarayonlarni ma’lum darajada aniq bashorat qilish imkonini beradi. U yoki bu fanning mazmuni ham, u erishgan natijalar ham barcha madaniyatlar va xalqlar uchun yagona bo‘lib, ayrim olimning yondashuvi, nuqtai nazari yoki dunyoqarashiga mutlaqo bog‘liq emas. Ular mazkur sohada olg‘a siljish uchun o‘zlashtirish lozim bo‘lgan, vaqt va amaliyot sinovidan o‘tgan bilimlar yig‘indisi sifatida avloddan-avlodga o‘tadi.

Falsafada esa qadimda donishmandlik muxlislarining son-sanoqsiz savollariga tajriba yo‘li bilan olingan ba’zi bir oqilona javoblar mavjud bo‘lgan. Bu javoblarni haqqoniy, ya’ni amaliyot sinovidan o‘tgan, kundalik hayotda o‘z tasdig‘ini to‘gan, aniq bilim deb nomlash mumkin. Bunday javoblar masala «yo‘ilishi», kun tartibidan chiqarilishiga sabab bo‘lgan, boshqacha aytganda, aniq ta’riflangan va boshqa javoblarni istisno etgan.

Bunga juda ko‘p misollar keltirish mumkin. Masalan, har qanday uchburchak burchaklarining yig‘indisi 180 gradusga tengligi yoki suyuqlikka solingan jismga siqib chiqarilgan suyuqlik og‘irligiga teng kuch ta’sir ko‘rsatishi aniqlangani zahoti bu masalalar o‘zining «ochiq» xususiyatini yo‘qotgan, ya’ni ular o‘zining boshqa variantlarni istisno etadigan aniq echimini topgan. Bu mazkur masalalar atrofida har qanday qo‘shimcha mushohada yuritish foydasizligi tufayli o‘zining har qanday ahamiyatini yo‘qotganligini anglatgan. Echilgan masalalar va muammolar esa aniq, ishonchli bilim darajasiga o‘tgan va shu davrdan e’tiboran o‘zining falsafiy tusini yo‘qotgan. XX asrda taniqli nemis faylasufi K.Yaspers bu muhim qoidani ta’riflar ekan, shak-shubhasiz asoslardan birini har kim e’tirof etgudek bo‘lsa, u shu tariqa ilmiy bilishga aylanadi va bundan buyon falsafa hisoblanmaydi, balki bilimning muayyan sohalariga tegishli bo‘ladi, deb qayd etdi.

Falsafa va fanning umumiy jihatlari shundaki, ular:

-avvalo aqlga tayanadi va oqilona bilimni yaratishga harakat qiladi;

-o‘rganilayotgan ob’ektlar va hodisalarning qonunlari va qonuniyatlarini aniqlashga qarab mo‘ljal oladi;

-kategoriyalar apparatini (o‘z tilini) yaratadi, o‘zlari ilgari surgan qoidalarni asoslaydi, ularga dalil-isbot keltiradi va yaxlit tizimlarni yaratishga harakat qiladi.

Falsafa va fan o‘rtasidagi farq shunda namoyon bo‘ladiki:

falsafa doim u yoki bu faylasuf nomi bilan bog‘lanadi, bunda uning g‘oyalari, asarlari o‘ziga to‘q bo‘lishi va ularga boshqa faylasuflar qo‘shilishi yoki qo‘shilmasligiga bog‘liq bo‘lmasligi mumkin. Fan esa, mohiyat e’tibori bilan, jamoa mehnati mahsulidir;

-falsafada (muayyan fanlardan farqli o‘laroq) yagona til va yagona tizim mavjud emas. Bu erda fikrlar rang-barangligi me’yor sanaladi. Fanda esa monizm hukm suradi, chunki hech bo‘lmasa fanning u yoki bu muayyan sohasidagi asosiy tamoyillar, qonunlar va kategoriyalar tizimi (til)ga nisbatan yondashuvlar birligi albatta mavjud bo‘ladi;

-falsafa ilmiy bilimlar va dalillardan keng foydalanadi, biroq uning uzil-kesil xulosalari ishonchli deb hisoblanishi mumkin emas, zero ular asosan faylasuflarning sub’ektiv fikrlari va mulohazalariga asoslanadi. Fan esa mohiyat e’tibori bilan isbotlangan va sinashta bilimlar olishga harakat qiladi, bunda olingan bilimlarni tekshirish yoki rad etish imkoniyatining mavjudligi bu bilimlar haqiqiyligi va ilmiy jihatdan asosliligining muqarrar sharti hisoblanadi;

-falsafiy bilimlarni tajribada sinash mumkin emas (aks holda ular ilmiy bilimlarga aylanadi);

-falsafa aniq prognoz bera olmaydi, ya'ni u ishonchli bilimlarni kelajakka tatbiq etishga qodir emas, zero unda bunday bilimlar yo‘q. Ayrim faylasuf falsafiy qarashlarning muayyan tizimi yordamida faqat bashorat qilishi mumkin, lekin u olim kabi prognoz qilish yoki modellashtirishga qodir emas.

Falsafaning asosiy masalalari. Falsafani o‘rganayotgan har bir odamda falsafada qolgan barcha muammolarga nisbatan ustunroq ahamiyat kasb etadigan, ya'ni muhimroq, asosiyroq hisoblanadigan masalalar, muammolar mavjud yoki mavjud emasligiga qiziqish ertami, kechmi albatta yuzaga keladi. Bu mavzu nafaqat boshlovchi, balki professional faylasuflar uchun ham diqqatga sazovordir. Ularning orasida kimdir bu mavzuga jiddiy e'tibor beradi, kimdir esa, aksincha, uni muhim deb hisoblamaydi. Falsafaning uzoq tarixiga umumiy nazar tashlasak, olam va insonning kelib chiqishi, rivojlanishi va mohiyatiga, shuningdek, hayotning ma'nosi, inson bilishining tabiatiga tegishli «boqiy» falsafiy muammolar deyarli barcha falsafiy ta'limotlarda u yoki bu tarzda mavjudligini, turli falsafiy asarlarda, ular aynan kimga qarashliligi va qaysi davrga mansubligidan qat'iy nazar, qisman yoki, aksincha, atroflicha muhokama qilinishining guvohi bo‘lishimiz mumkin.

Darhaqiqat, ong, tafakkur, ruh, ideallik va ularning materiya, tabiat, borliq bilan o‘zaro nisbati masalalariga o‘z munosabatini bildirmagan yoki, o‘z mulohazalari va xulosalarida shubha qilmagan faylasufni topish mushkul. Bu hol o‘z vaqtida olimlar tomonidan «falsafaning asosiy masalasi»ni ta'riflashiga turtki bergan bo‘lib, unda ikki jihat alohida ajralib turadi.

Birinchi jihat moddiylik va ideallikning o‘zaro nisbatiga tegishli. Savol shunday qo‘yiladi: «Materiya birlamchimi yoki ruh (ong)mi?» yoki, «Tafakkur va borliqning nisbati masalasi butun, ayniqsa, eng yangi falsafaning buyuk asosiy masalasidir».

Ikkinchi jihat birinchi jihat bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, quyidagicha ta'riflanadi: «Dunyoni bilish mumkinmi?» Boshqacha aytganda: «Biz haqiqiy dunyo haqidagi o‘z tasavvurlarimiz va tushunchalarimizda borliqni to‘g‘ri aks ettirishga qodirmizmi?»Bu masalada materialistlar va idealistlarning qarashlari ziddiyatli xarakterga egadir.

Materialistlar va idealistlar. U yoki bu faylasuflar savolning birinchi qismiga qanday javob berishiga qarab, -*dunyo azaldan moddiy, ong esa bu materiyaning mahsulidir, deb hisoblovchilar materialistlar* va *dunyo zamirida materiyadan oldin paydo bo‘lgan va uni yaratuvchi ideal narsalar va hodisalar yotadi, degan fikrni himoya qiluvchi idealistlar*ga ajratiladi.

Bunda idealizmning ikki turi – ob'ektiv va sub'ektiv idealizm farqlanadi. ***Ob'ektiv idealistlar*** *- qandaydir nomoddiy va inson ongiga bog‘liq bo‘lmagan (ya'ni ob'ektiv mavjud bo‘lgan) narsalar va hodisalarni (Xudo,dunyoviy aql, g‘oya, ruh va shu kabilar) butun borliqning asosi deb e'tirof etadilar.* Falsafa tarixida Platon, Avliyo Avgustin, Foma Akvinskiy, G.Gegel, N.Berdyaev kabi mutafakkirlar ob'ektiv idealizm namoyandalaridir.

Sub'ektiv idealistlar *- dunyo faqat individual (sub'ektiv) ong mahsuidir deb hisoblaydilar.* J.Berkli, D.YUm, I.G.Fixte sub'ektiv idealizmning yorqin namoyandalari hisoblanadi.

Falsafa tarixida materialistik yo‘nalishlar va oqimlar ham anchaginadir. *Sodda mateializm materiyani yaratish va yo‘q qilish mumkin emasligi haqidagi ta'limotdir. S*odda materializm vakillari :qadimgi xitoy faylasuflari – Lao szi, Yan Chju;

Qadimgi hind faylasuflari – lokayata yo‘nalishi namoyandalari;

Qadimgi davrning mashhur faylasuflari – Geraklit, Empedokl, Demokrit, Epikur va boshqalar.

Qadimgi Markaziy Osiyo faylasuflari - Zardo‘sht Sepitoma kabilardir. *Klassik mexanika vujudga kelgan va faol rivojlangan Yangi davrda mexanistik materializm* (P.Golbax, P.Gassendi, J.Lametri) ayniqsa keng tarqaldi.

XVIII-XIX asrlarda falsafiy materializmning yo‘nalishlari:

- *antropologik materializm (L.Feyerbax);*
- *vulgar materializm (Fogt, Byuxner, Moleshott);*
- *dialektik materializm (K.Marks, F.Engels) shakllandi.*

Biroq, yana Shuni ham ta’kidlab o‘tish lozimki, mazkur tasnifga muvofiq materialistlar yoki idealistlar deb nomlanuvchi u yoki bu faylasuflar bunday farqlashga asossiz sxemalashtirish va soddalashtirish deb qarab, o‘zini bu yo‘nalishlarning birortasiga ham mansub deb hisoblamasligi mumkin. Bunday qarashlar shu bilan izohlanadiki, to‘g‘ridan-to‘g‘ri va uzil-kesil tarzda, bu muammoni tushunishga nisbatan boshqacha yondashuvlarni e’tiborga olmasdan ta’riflangan «falsafaning asosiy masalasi» muqarrar tarzda barcha faylasuflarni ikki katta qarama-qarshi lagerga – materialistlar va idealistlarga ajratadi va bu hodisaning ayrim ko‘rinishi sifatida faqat moddiy va ma’naviy substansiyalarni teng huquqli asoslar deb hisoblovchi *dualistlar*nigina (masalan, R.Dekart) farqlaydi.

Ammo falsafiy tafakkur tarixida u yoki bu faylasuflar fikriga ko‘ra eng muhim deb qaraladigan boshqa muammolar ham mavjud. Ayni shu sababli aksariyat faylasuflar substansiya (dunyoning birinchi asosi) haqida mulohaza yuritar ekan, mazkur masalaning qo‘yilishini «falsafaning asosiy masalasi» bilan bog‘lashga moyil emas. Masalan; ***ilk antik faylasuflar uchun falsafaning asosiy muammosi****: «Dunyo nimadan yaratilgan?», degan savol bilan bog‘langan. O‘sha davrda bu savol eng muhim, asosiy, birinchi darajali hisoblangan*.

O‘rta asrlar sxolastikasi nuqtai nazaridan «falsafaning asosiy masalasi» *quyidagicha ta’riflanishi mumkin: «Xudoning borligini qanday qilib oqilona asoslash mumkin?» Hozirgi diniy falsafiy konsepsiyalar, xususan neotomizm uchun u hozir ham bosh masala bo‘lib qolmoqda*. Ibn Sino fikricha, falsafaning asosiy masalasi – mavjudotni barcha mavjud narsalarni kelib chiqishi, targ‘iboti o‘zaro munosabati, biridan-ikkinchisiga o‘tishni har tomonlama tekshirish uchun zaruriy imkoniyat, voqelik sabab tamoyillarini asos qilib olishdan iborat[12].

Yangi davrda I.Kant *yondashuvi diqqatga sazovor bo‘lib,* *u «Inson nima?» degan savolni mohiyat e’tibori bilan falsafaning asosiy masalasi deb hisoblaydi. Uning fikricha, inson ikki dunyo – tabiiy zarurat va ma’naviy erkinlikka mansub bo‘lib, ularga muvofiq odamzot, bir tomondan, tabiat mahsuli hisoblanadi, boshqa tomondan esa, u “erkin harakat qiluvchi mavjudotning o‘z-o‘zidan yaratish” natijasidir*[13].

Ekzistensializm *falsafasida esa* *har bir individ o‘zi uchun o‘zi hal qilishi lozim bo‘lgan «Hayot yashashga arziydimi?», degan muammo asosiy masala sifatida e’tirof etiladi, zero, mazkur yo‘nalish namoyandalarining fikriga ko‘ra, bu savolga javobsiz qolgan hamma narsa o‘z ma’nosini yo‘qotadi.* Fransuz ekzistensialist faylasufi A.Kamyu ta’biri bilan aytganda: “Hayot yashashga arzishi yoki arzimasligi masalasini hal qilish, falsafaning asosiy masalasiga javob topish demakdir”[14]. Masalan, pragmatizm asosiy e’tiborni haqiqat tushunchasiga va uni aniqlash muammosiga qaratadi. Bu yo‘nalish vakillarining fikriga ko‘ra, falsafa avvalo ayni shu muammo bilan shug‘ullanishi va insonga amalda foyda keltirishi lozim.

Falsafada shubhaning roli. Yuqorida keltirilgan ikkala gnoseologik yondashuvni taqqoslash va ularga baho berishda shubha muhim rol o‘ynaydi. U nafaqat o‘rinli, balki ijodiy yo‘naltirilgan har qanday bilishning zaruriy elementi hisoblanadi. Shuningdek, falsafiy mulohazalar har qanday shak-Shubhadan xoli bo‘lsa, notanqidiy idrok etiladigan o‘tmish va qadimda o‘zlashtirilgan qonun-qoidalarga so‘zsiz bo‘ysunish me’yorga aylanib qolsa, bu, dogmatizm, turg‘unlik va tanazzulga eltadi.

Bunga qadimdayoq antik faylasuflar: elladalik Pirron, Arkesilay va shubhani fikrlashning asosiy tamoyili, inson bilimini esa – nisbiy deb e’lon qilgan falsafiy yo‘nalish – skeptitsizmning boshqa asoschilari e’tiborni qaratgan. *Skeptitsizm haqiqatga shak-shubhasiz egalik va narsalarni to‘g‘ri tushunishga da’vogar bo‘lgan falsafiy ta’limotlar hukmronligiga munosabat sifatida vujudga keldi va shu ma’noda, ijobiy rol o‘ynadi.*

[12] Ibn Sino Donishname.-M.: 1957, -S. :7
[13] Kant I. Soch.T.6 –M.: Nauka, 1997.-S351
[14] Kamyu A.// Vsemirnaya ensiklopediya.Filosofiya. –M.: Sovremenne tetradi, 2001. –S.344.

FALSAFANING ASOSIY FUNKSIYALARI. Falsafa u yoki bu muammolarni hal qilar, qonunlar, muayyan tamoyillarni ta'riflar yoki gipotezalar, g'oyalar va nazariyalarni ilgari surar ekan, ayni vaqtda (ba'zan shu tariqa) har xil funksiyalarni bajaradi. Falsafaning muhim funksiyalaridan dunyoqarashni shakllantirish, bilish, metodologik, integrativ, madaniy, aksiologik, axloqiy va tarbiyaviy funksiyalarni qayd etish mumkin. Ularning barchasi bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Bu funksiyalarning roli va ahamiyati falsafaning amal qilish sohasi, u hal qilayotgan vazifalar darajasi va xususiyati bilan belgilanadi.

DUNYOQARASHNI SHAKLLANTIRISH FUNKSIYASI *insonning o'z-o'zini va o'zini qurshagan borliqni tushunishi, shuningdek turli voqealar, hodisalarni va o'z burchini qanday talqin qilishida namoyon bo'ladi.* Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, inson dunyoqarashida e'tiqodlar va bilimlar, tuyg'ular va emotsiyalar, oqilonalik va irratsionallik, tajriba, intuitsiya va hokazolar chambarchas bog'lanadi. Ayni shu sababli falsafasiz dunyoning yaxlit manzarasini yaratish mumkin emas, chunki, «hamma narsaga aralashadigan» falsafagina dunyoqarashning o'zaro bog'lanmagan turli «parchalari»ni birlashtirib, shu tariqa odamlarning butun borliqqa nisbatan umumiy, izchil va mantiqan to'g'ri munosabatini yaratish imkonini beradi. Bunda falsafa ayrim ikir-chiqirlar, ahamiyatsiz tafsilotlarni mavhumlashtiradi va umumiy aloqalarga, turli narsalar va hodisalar xossalarining birligiga e'tiborni qaratadi va shu tariqa o'zining bosh funksiyasi – dunyoqarashni shakllantirish funksiyasini bajaradi.

FALSAFANING GNOSEOLOGIK FUNKSIYASI *tajribada sinash, tavsiflash yoki shak-shubhasiz inkor etish mumkin bo'lmagan, ya'ni fan ochib berish, tadqiq etish va tahlil qilishga qodir bo'lmagan narsalar va hodisalarni oqilona yo'l bilan tushuntirishga harakat qilishdir*. Falsafa u yoki bu mohiyati aniqlanmagan yoki kam o'rganilgan hodisalarni tushuntirishga nisbatan o'z yondashuvlari, nazariyalari va gipotezalarini taklif qilar ekan, ularni bilishga bo'lgan qondirilmagan qiziqish o'rnini muayyan darajada to'ldiradi, shu tariqa mifologik va diniy fantaziyalarga kamroq o'rin qoldiradi. Falsafa gnoseologiyada hal qiladigan boshqa bir muhim vazifa «Haqiqat nima?», «Uning mezonlari qanday?», degan masalalar bilan bog'liq, zero har qanday bilish jarayoni oxir-oqibatda, u yoki bu tarzda haqiqatning tagiga etishga qarab mo'ljal oladi, bu esa eng muhim masaladir.

METODOLOGIK FUNKSIYASI *u yoki bu maqsadga erishishning muayyan usulini, shuningdek borliqni nazariy va amaliy o'zlashtirishga qaratilgan usullar yoki amallar majmuini anglatadi.* (bu tushuncha yunoncha methodos – yo'l, tadqiqot, tekshirish so'zidan kelib chiqqan). Boshqacha qilib aytganda, bu faylasuf yoki olim o'zi o'rganayotgan predmetning tadqiqot yo'lidir. Odatda metodologiya muammolari falsafa doirasida o'rganilgan, biroq ayrim fanlar vujudga kelishi bilan falsafiy (umumiy) metodlar bilan bir qatorda muayyan, ayrim ilmiy metodlar ham rivojlana boshladi. Falsafaning boshqa bir muhim metodologik funksiyasi falsafada ham, ayrim fanlarda ham muhim rol o'ynaydigan har xil kategoriyalarni ishlab chiqishdan iborat. Kezi kelganda yana shuni ham ta'kidlab o'tish lozimki, falsafa o'ta keng tushunchalar, ya'ni kategoriyalar bilan ish ko'rar, ularni ta'riflar ekan, metodologik funksiya bilan bir vaqtda dunyoqarashni shakllantirish funksiyasini ham bajaradi.

FALSAFANING INTEGRATIV FUNKSIYASI r*eal borliqning yangi ob'ektlari va hodisalari insonning nazariy tadqiqotlari sohasidan o'rin olishi, shuningdek ilgari ma'lum darajada anglab etilgan narsalar va hodisalarni yanada chuqurroq o'rganish uchun birlashishga ehtiyoj*. Ilmiy bilimlarning integratsiyalashuvi va u yoki bu muammolarni echish uchun kuch-g'ayratni birlashtirish jarayoni yakkalanish xavfining oldini olish imkonini beradi. Zero, ayrim fanlar paydo bo'lib, ular nafaqat o'z tadqiqot ob'ekti va predmetini ajratdi, balki o'zining faqat mazkur fanga xos bo'lgan tili, kagegoriyalar apparati va hokazolarni yaratdi. Ammo bu yo'lda jiddiy xavf ham mavjud bo'lib, u shundan iboratki, fanlarning ajralishi natijasida ular o'rtasidagi aloqalar susayadi, ular murakkab kompleks vazifalarni echishda faol o'zaro aloqa qilish qobiliyatini yo'qotadi. Bu esa ilmiy bilmning o'sishiga salbiy ta'sir qiladi.

Murakkab kompleks muammolarni tadqiq etuvchi hozirgi zamon fanida ba'zan ayrim ilmiy fanlarning vakillari boshqa fanlarning vakillarini faqat ular turli tillarda, ya'ni har biri o'z fanining tilida gapirgani bois tushunmaydi. Bu jihatdan falsafa ular uchun amalda bog'lovchi bo'g'inga,

birlashtiruvchi asosga aylanadi, chunki u o‘z tahlilida fanlararo muloqotga va mazmuni ayni bir kontekstda turli fanlar tomonidan qabul qilinadigan va qo‘llaniladigan fundamental tushunchalarni yaratishga qarab mo‘ljal oladi.

Murakkab ob’ektlarni kompleks tadqiq qilishda har bir muayyan fan o‘z predmetidan kelib chiqadi. Bu predmet doirasi unga o‘rganilayotgan ob’ektni yaxlit ko‘rish, uning aloqalarini aniqlash imkonini bermaydi. Bu vazifani hal qilishga ham faqat falsafa qodir bo‘lib, u butun vaziyatni yaxlit ko‘rish imkonini beradi va bu jihatdan nafaqat fanlar o‘rtasida, balki inson faoliyatining ayrim jabhalari, masalan, o‘tkazilayotgan tadqiqotlar bevosita yoki bilvosita bog‘liq bo‘lishi mumkin bo‘lgan huquqiy, siyosiy, axloqiy faoliyat o‘rtasida ham bog‘lovchi bo‘g‘in hisoblanadi.

FALSAFANING MADANIY FUNKSIYASI *odamlar dunyoqarashini kengaytirish, ularda bilishga qiziqish uyg‘otish, nazariy fikrlash madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish orqali namoyon bo‘ladi.* U dunyoni o‘zlashtirish va bilishning universal shakli sifatida, insoniyatning eng yaxshi yutuqlarini o‘zida mujassamlashtiradi va ularni butun insoniyat mulkiga aylantiradi. Turli mamlakatlar va xalqlarning falsafa tarixini o‘rganish ularning o‘tmishdagi va hozirgi madaniyatini yaxshiroq tushunish imkonini beradi, g‘oyalar almashinuvi va madaniy an’analarning o‘zaro ta’siriga ko‘maklashadiki, bu madaniy meros bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan ko‘pgina muammolarni echishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FALSAFANING AKSIOLOGIK FUNKSIYASI *(yunon. axia - qadriyat) hayotning ma’nosi, o‘lim va umrboqiylik masalalarini kun tartibiga qo‘yish, u yoki bu harakat, voqea, hodisaga “yaxshi”, “yomon”, “muhim”, “foydali”, “foydasiz” kategoriyalari bilan baho berish orqali namoyon bo‘ladi* U uzoq muddatli tendensiyalarni qisqa muddatli tendensiyalardan farqlash, yuzaki jarayonlarni fundamental jarayonlardan, muhim narsalar va hodisalarni ikkinchi darajali narsalar va hodisalardan ajratish orqali insonning qadriyatlarga munosabati bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan tegishli ehtiyojlarini shakllantiradi. Shu tariqa insonning muayyan qadriyatlari, mo‘ljallari va ustuvorliklari belgilanadi, ya’ni tegishli qadriyatlar tizimi tarkib topadi. Bu tizim odamlarning muhim xususiyati hisoblanadi, ularning hayotga munosabatini aks ettiradi va jamiyatdagi xulq-atvorini ko‘p jihatdan belgilaydi.

FALSAFANING AXLOQIY FUNKSIYASI *odamlarning u yoki bu jamiyatda qaror topgan munosabatlar ta’sirida shakllanuvchi xulq-atvori*. Bunda, masalan, axloqiy qadriyatlar, ularning tabiati, asoslari va jamiyatdagi amaliy roli falsafaning tadqiqot predmeti hisoblanadiki, bu jamiyatda yuzaga keladigan va tabiiy yo‘l bilan, ya’ni real hayot amaliyotida o‘rnatiladigan me’yorlar va qoidalarga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatadi. Bunday me’yorlar ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi muhim dastak hisoblanadi va odamlarning o‘zaro aloqalari, ularning munosabatlari, o‘zaro til topish darajasida namoyon bo‘ladi. Xulosa qilib aytish mumkinki, falsafa doimo axloqda, jamiyatning barcha a’zolari xulq-atvorida namoyon bo‘ladi va shu tariqa yana bir muhim funksiya – axloqiy funksiyani bajaradi.

FALSAFANING TARBIYAVIY FUNKSIYASI *insonning o‘z-o‘zini tarbiyalash va o‘zi mansub bo‘lgan jamiyatning axloqiy normalariga rioya qilishdir.* Bu masalaning xalqaro darajadagi keng va har tomonlama muhokamasi natijalarini hisobga olgan holda so‘z yuritish o‘rinli bo‘ladi. Bugungi kunda nafaqat ayrim xalqlar, balki butun jahon hamjamiyati o‘z-o‘zini anglab etishga yo‘naltirilgan falsafaga muhtojdir. Buni 2002 yildan Yunesko qaroriga binoan, butun dunyoda har yili noyabr oyining uchinchi payshanbasida o‘tkaziladigan “Jahon falsafa kunlari” ham, hozirgi kunda dunyo uchun eng muhim masalalarga e’tiborini qaratadigan Jahon falsafa Kongresslari ham tasdiqlaydi. Darhaqiqat bunday kongress birinchi marta 1900 yilda Fransiyada o‘tkazilgan, 1948 yildan boshlab uni har besh yilda bir marta o‘tkazish an’anaga aylangan. Xususan, 1998 yilda Boston shahrida (AQSH) bo‘lib o‘tgan XX jahon falsafa kongressi “Paydeyya: insoniyatni tarbiyalashda falsafa” mavzusiga bag‘ishlangan bo‘lsa, Turkiyaning Anqara shahrida o‘tkazilgan XXI Jahon falsafa kongressida “Falsafa jahon muammolari bilan yuzma-yuz” mavzusi atroflicha muhokama qilindi. XXII jahon falsafa kongressi birinchi marta Osiyo mamlakati bo‘lmish Koreya respublikasining Seul shahrida “Hozirgi davrda falsafani qayta anglash” degan umumiy mavzu ostida bo‘lib o‘tdi. Kongresslarning mavzularidan ko‘rinib turganidek, falsafa real hayot bilan uzviy bog‘liq va eng muhim muammolarni anglab etishga xizmat qilib keldi. Shunday muammolardan

biri – *insonni shaxs sifatida tarbiyalash va kamol toptirishda falsafaning roli va ahamiyati masalasidir*. Buning uchun esa, albatta, qadimgi davr mutafakkirlarining asarlariga yana bir bor murojaat etish taqozo etiladi.

Qadimgi mutafakkirlar har tomonlama ta'lim va tarbiyani, ya'ni o‘z qobiliyatlari va imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishga qodir bo‘lgan jismoniy va ma'naviy jihatdan komil insonni voyaga etkazishni «paydeyya» (yunon. pais – bola) atamasi bilan ifodalaganlar. O‘sha vaqtlarda paydeyya aristokratiyaning o‘ziga xos belgisi hisoblangan; endilikda faylasuflar ta'lim va tarbiya muammolarini yana birinchi o‘ringa qo‘yib, ularni hal qilishda falsafaning rolini aniqlashga harakat qilar ekanlar, bu tushunchani yana esga oldilar. Xususan, Boston kongressidagi asosiy ma'ruzalarning mualliflaridan biri fransuz faylasufi Per Obenk: «Insonning vahshiyona tabiatidan ma'rifatli tabiatga o‘tish imkoniyati qay darajada mavjud?», degan savolni o‘rtaga tashlaydi. Uning fikricha, insonning yagona tabiati ikki ma'noli bo‘lib, faqat ma'rifat (paydeyya) odamzotni to‘la ma'noda insonga aylantiradi yoki, Platon ta'biri bilan aytganda, paydeyya uning ko‘zini ochadi.

Biroq, *ma'rifatning vazifasi ko‘zga ko‘rish qobiliyatini berishdan emas, balki unga to‘g‘ri qarashni o‘rgatishdan iboratdir. Demak, Platon, Demokrit, Zardo‘sht va boshqa mashhur faylasuflar fikriga tayanib, ma'rifat yordamida, ta'lim va tarbiya jarayonini zo‘rlikka qarshi yo‘naltirish va odamzot aql-idrokini kamol toptirish orqali insonning boshqacha tabiatini yaratish mumkin*. «Paydeyya» tushunchasi bolani tarbiyalab komil insonga aylantiruvchi ta'lim jarayoniga e'tiborni qaratadi. Qadimgi yunonlar «texne» va «paydeyya» kabi tushunchalarni farqlaganlar; birinchi atama bilimni, ya'ni o‘rganish mumkin bo‘lgan narsani anglatsa, ikkinchi atama bilim berish manbaini emas, balki to‘g‘ri fikr manbaini anglatadi. Bunda paydeyya, Aristotel ta'biri bilan aytganda, insonni o‘zini o‘zi kamol toptirishga rag‘batlantirishi lozim. Shu bois Protagor, **Suqrot va Platon aytganidek**, *falsafadan saboq berishda ishontirish mahoratini emas, balki to‘g‘ri fikrlash mahoratini o‘rgatishga e'tibor qaratish muhim.*

Falsafaning jamiyatdagi ahamiyati va roli yoki amaliy falsafa. Odatda falsafa kundalik hayot va amaliyotdan ancha uzoq bo‘lgan haddan tashqari umumiy masalalarni o‘rganadi, degan fikr mavjud. Ammo bu fikrga qo‘shilish mushkul, zero umumiy nazariyalar, agar ularga kengroq ma'noda va uzoqroq istiqbol nuqtai nazaridan yondashilsa, ba'zan bilimning tor sohalariga taalluqli bo‘lgan ko‘pgina muayyan g‘oyalardan yaxshiroq samara beradi. Albatta, falsafa doim kundalik hayotdan ma'lum darajada uzoq bo‘lgan va shunday bo‘lib qolmoqda. Uning o‘ziga xos xususiyati, betakrorligi ayni shu omilda namoyon bo‘ladi. Biroq, boshqa tomondan, falsafa oddiy ijtimoiy borliq, kundalik ijtimoiy, siyosiy yoki iqtisodiy hayot amaliyoti deb nomlash mumkin bo‘lgan narsalardan ham o‘zini olib qochmaydi. *Falsafiy refleksiya va u bilan mushtarak bo‘lgan harakatlarning mazkur yo‘nalishi XX asrda hatto butun bir yo‘nalish – amaliy falsafa vujudga kelishiga sabab bo‘ldi.* Bunda falsafa siyosiy, ijtimoiy va boshqa qarorlar qabul qilishga muqarrar tarzda va bevosita ta'sir ko‘rsatadi, deb aytish mumkin emas, ammo bu holni butunlay istisno etish ham o‘rinli bo‘lmaydi. Biroq shu narsa aniqki, falsafa odamlar dunyoqarashini shakllantirish orqali ularning xulq-atvorini, yuqorida zikr etilgan qarorlarni ishlab chiqish jarayonida ularning yondashuvlarini ham ko‘p jihatdan belgilaydi, faylasuflarning o‘zlari esa ba'zan odamlar hayotini butunlay o‘zgartiruvchi muhim, g‘oyalar tashabbusi bilan chiqadilar.

Faylasuflar jamiyatdagi ma'naviyat va axloqning holati uchun ham sezilarli darajada javobgardirlar, zero ular nafaqat ijtimoiy me'yorlar va tamoyillarni rivojlantiradilar, ulardan dars beradilar yoki kitoblar, maqolalar orqali ijtimoiy ongni ular bilan oshno etadilar, balki aksariyat hollarda keng jamoatchilik fikrini uyg‘otadigan, ijtimoiy ahamiyatga molik bo‘lgan, ijtimoiy-siyosiy muammolar, madaniyat va ma'naviyat masalalariga doir muhokama va munozaralar tashkil etadilar.

Hozirgi dunyoda falsafaning ahamiyati. Bugungi kunda, tezliklar va yuksak texnologiyalar asrida falsafa kerakmi, u eskirgani yo‘qmi? Uzluksiz axborot oqimi va surunkali vaqt tanqisligi sharoitida muayyan bilim falsafani siqib chiqarmaydimi? Bunday savollar mutlaqo o‘rinlidir, lekin ularga javobni hayotning o‘zi beradi, u hozirgi zamon odami oldiga ko‘p sonli, shu jumladan ilgari hech qachon mavjud bo‘lmagan, butunlay yangi falsafiy muammolarni qo‘yadi.

Jahon hamjamiyati III ming yillikning boshlanishini, biosfera holati va Erda hayotning davom etishi uchun o‘z javobgarligini tobora teranroq anglagan holda qarshi oldi. Ayni shu sababli insonning barkamol rivojlanishi, odamlar, xalqlar o‘rtasida, shuningdek jamiyat va tabiat o‘rtasida insoniy, yaxshi qo‘shnichilik munosabatlarini o‘rnatish masalalari azaliy falsafiy mavzular bilan bir qatorda falsafiy tadqiqotlarda birinchi o‘ringa chiqmoqda. Shu munosabat bilan faylasuflar avvalo Er yuzida ta’limning holati va rivojlanish darajasidan qattiq tashvishda ekanliklarini bildirmoqdalar. Ko‘pgina faylasuflar fikriga ko‘ra, hozirgi muammolarning aksariyati zamirida aynan qoniqarsiz ta’lim va lozim darajadagi tarbiyaning yo‘qligi yotadi. Bu muammolarni echishda falsafa ham o‘z rolini o‘ynashi lozim.

Falsafa dunyoni anglash usuli sifatida. Bugungi kunda nafaqat ayrim xalqlar, balki butun jahon hamjamiyati falsafaga, o‘zining hayotdagi o‘rni va vazifasini falsafiy anglab etishga ayniqsa muhtojdir.

Falsafa real hayot bilan uzviy bog‘liq va doim inson borlig‘ining eng muhim muammolarini anglab etishga qarab mo‘ljal oladi. Ayni shu sababli hozirgi davrning muhim muammosi – globallashuv va uni falsafadagi butunlay yangi mavzu sifatida falsafiy anglab etish muhim ahamiyatga ega. Falsafa predmeti va muammolarini muhokama qilishda alohida diqqatga loyiq bo‘lgan boshqa bir mavzu insonni shaxs sifatida tarbiyalash va kamol toptirishda falsafaning roli va ahamiyatidir. Hozirgi zamon faylasuflari bunday muammolarni echish ustida ishni davom ettirar ekanlar, “Falsafa nima? U kimga va nima uchun kerak?”, “Falsafaning vazifasi nimadan iborat?”, “Falsafadan qanday, qaysi yoshdan va nima maqsadda tahsil berish lozim?” qabilidagi bir qarashda allaqachon o‘z echimini topgan masalalarni yana kun tartibiga qo‘ymoqdalar. Bu haqda ko‘p va atroflicha so‘z yuritilgan jahon kongresslari dunyoda falsafa predmetiga, Shuningdek u ijtimoiy rivojlanishga izchil ta’sir ko‘rsatishga qodir yoki qodir emasligiga, agar qodir bo‘lsa, buni u qay tarzda amalga oshirishi mumkinligiga nisbatan yagona yondashuv avvalgidek mavjud emasligini tasdiqlaydi. Fikrlarning bunday rang-barangligi, yuqorida qayd etib o‘tilganidek, falsafaning o‘ziga xos xususiyati, ya’ni u fikrlar plyuralizmi, har xil fikrlash imkoniyati bor joydagina mavjud bo‘lishi mumkinligi bilan belgilanadi.

Falsafaning unga yaxlit ta’limotga aylanish va tilning birligiga, umumiy qonunlar va metodologiyaga tayanish imkonini bermaydigan bu kamchiligi ayni vaqtda, u fanlararo kompleks muammolarni echish talab etiladigan murakkab tizimlar bilan ish ko‘rgan holda uning afzalligiga aylanadi.

Quyidagilar hozirgi vaqtda insoniyat uchun eng muhim fanlararo kompleks muammolar hisoblanadi: barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta’minlash; ekologiya muammolari; jamiyat hayoti barcha jabhalarining globallashuvi. Bu muammolarni falsafiy nuqtai nazardan anglab etish alohida ahamiyat kasb etadi. Ilmiy yondashuvlardan farqli o‘laroq, muammoga nisbatan falsafiy yondashish dalillarni talqin qilishda ko‘proq erkinlik berilishi, ilgari surilayotgan qoidalarni isbotlashga nisbatan engilroq talablar qo‘yilishi, mushohadaga asoslangan ta’riflar berish, sub’ektiv baholash huquqi va shu kabilar bilan tavsiflanadi. Bunday tadqiqotlar bir qarashda uncha katta ahamiyatga ega emasdek bo‘lib tuyulishi ham mumkin. Lekin amalda bunday emas.

Birinchidan, falsafiy tadqiqot oqilona bilishning fanda olingan natijalarni tekshirish (verifikatsiya qilish) yoki rad etish (falsifikatsiya qilish) imkoniyati yo‘qligi tufayli lozim darajada samara bermagan yoki umuman ojiz bo‘lib chiqqan sohasida amalga oshiriladi. Insoniyat oqilona bilishning bundan boshqa usullariga ega emas.

Ikkinchidan, falsafiy refleksiya muammoni ko‘rish ufqini kengaytiradi, uni tadqiq etishga nisbatan yangicha, o‘ziga xos yondashuvlarni taklif qiladi, shu jumladan fanga bunday yondashuvlarni ilgari surishga ko‘maklashadi. Zero, aniq ta’riflar va ishonchli dalillarga tayanadigan fan o‘z fikrlari va xulosalarida bunday erkinliklarga yo‘l qo‘ya olmaydi. Vaholanki, falsafiy tafakkur mulohaza yuritish va baholashlarga nisbatan erkin yondashuvsiz o‘zining betakrorligini yo‘qotadi.

Hamonki plyuralizm falsafada me’yor hisoblanar, har bir alohida miyada esa monizmga, ya’ni qarashlarning tartibga solingan, yaxlit va nisbatan ziddiyatlardan xoli tizimiga kelish lozim ekan, falsafani qanday o‘zlashtirish, undan qanday saboq berish mumkin? Butun dunyoda aksariyat

faylasuflarni birinchi navbatda ayni Shu masala qiziqtiradi. Xususan Suqrot, Seneka va o‘tmishning boshqa mutafakkirlari tajribasiga tayangan holda: *Falsafa faktlarni eslab qolishni o‘rgatmasligi, balki mulohaza yuritish va savollarga javob berish qobiliyatini rivojlantirishi lozim. Falsafadan saboqlar inson har bir masala yuzasidan mutafakkirlar fikriga murojaat etmasdan, o‘zi mustaqil o‘ylashni va o‘z aqliga quloq solishni o‘rganishini nazarda tutmog‘i darkor. Ayni shu sababli falsafaning vazifasi insonga muloqot qilishni o‘rgatish, u o‘z shaxsiyatining ahamiyatini ko‘rsatishga emas, balki haqiqatning tagiga etishga harakat qilishiga erishishdan iborat. Bu, o‘z navbatida, barcha odamlar o‘ziga atrofdagilar quloq solishiga loyiq ekanligini nazarda tutadi.*

Bu juda topib aytilgan so‘zlar falsafani fan sifatida o‘rganish, uni *bilimlar, tayyor qoidalar va ta’riflarning muayyan yig‘indisi sifatida o‘zlashtirish mumkin emas, degan fikrni yana bir karra tasdiqlaydi. Insonga ta’lim berishda paydeyya yo‘lini tanlash – unga «nimani ko‘rish lozimligi»ni emas, balki «qaerga va qanday qarash kerakligi»ni o‘rgatish lozim.* O‘z-o‘zidan ravshanki, mazkur vazifani ijodiy yondashuvsiz, o‘quvchi va o‘qituvchining qiziquvchanligi va intiluvchanligisiz hal qilib bo‘lmaydi, falsafa esa o‘zining sof ko‘rinishida yo‘qoladi, «havoga sovuriladi», pirovardda kimdir bayon etadigan, kimdir “o‘tishi”, o‘rganishi va qolaversa, imtihon topshirishi lozim bo‘lgan “fan”gina qoladi. Boshqacha aytganda, falsafadan ta’lim berish va uni o‘zlashtirish zamirida ham, albatta ijod yotishi lozim.

FALSAFANING STRUKTURASI. Falsafa o‘z shakllanishi va rivojlanishining qadimgi davridayoq, tabiat, inson, jamiyat va ma’naviyatni, shuningdek sababiy bog‘lanishlar, qonunlar va shu kabilarni bilish sohasida yuksak natijalarga erishdi va ratsionallik nuqtai nazaridan odamlarning dunyo haqidagi umumiy tasavvuriga aylandi. Ammo olamning cheksiz darajada rang-barangligi va serqirraligi tufayli o‘sha davrdayoq parchalanmagan falsafiy bilimlar va tasavvurlardan ayrim bo‘limlar ajralib chiqa boshladi, vaqt o‘tishi bilan rivojlanib, ancha aniq shakl-shamoyil kasb etdi va yangi bilimlar bilan to‘ldirildi. Pirovard natijada ular falsafiy bilimning tuzilishini (strukturasini) tashkil etdi.

Falsafaning asosiy masalasi strukturasida ikki tomon ajratiladi*. Ruh birlamchimi yoki tabiatmi, degan savol mazkur masalaning* ***ontologik*** *tomonini tashkil qiladi. Dunyoni bilish imkoniyati to‘g‘risidagi masala, «inson tafakkuri dunyoni haqqoniy bilishga qodirmi, u o‘zining haqiqiy dunyo haqidagi tasavvurlarida voqelikni to‘g‘ri aks ettirishga qodirmi», degan savol falsafa asosiy masalasining* ***gnoseologik tomonini o‘zida ifodalaydi****.*

«Dunyo – inson» tizimidagi munosabatlarning rang-barangligi predmetli-amaliy, gnoseologik, akseologik, estetik, axloqiy va boshqa xil munosabatlar bilan belgilanadi.

Quyidagilar FALSAFIY BILIMNING STRUKTURASI hisoblanadi:

- ontologiya – mavjudlik, borliq haqidagi bilim;
- gnoseologiya (boshqa bir terminologiyaga ko‘ra – epistemologiya) – bilish nazariyasi;
- ijtimoiy falsafa – jamiyat haqidagi ta’limot;
- etika – axloq haqidagi ta’limot;
- aksiologiya - qadriyatlar haqidagi ta’limot;
- falsafiy antropologiya – inson haqidagi ta’limot va boshqalar.

Falsafa ularning muhim xususiyatlari, birinchi sabablari va asoslarini aniqlashdan manfaatdor. U yoki bu munosabatni dunyoga yondashuv mezoni sifatida tanlash (masalan, dunyoga uyg‘unlik, go‘zallik, mutanosiblik nuqtai nazaridan yondashish) u yoki bu falsafiy fanni (ayni holda estetikani) belgilaydi. Dunyoga uni bilish imkoniyatlari va qonuniyatlari nuqtai nazaridan yondashish bilish nazariyasi – gnoseologiyani vujudga keltiradi. «Inson – dunyo» tizimiga hokimiyat munosabatlari nuqtai nazaridan yondashish siyosatshunoslikning predmetini tashkil etadi. Munosabatlar o‘zagini axloqiy me’yorlar tashkil qilgan taqdirda esa tadqiqotchi etika sohasiga qadam qo‘yadi.

Hozirgi davrda milliy falsafani rivojlantirish muammolari, uning xalqaro aloqalarni tashkil etishdagi ahamiyati. Bugungi kunda, tezliklar va yuksak texnologiyalar asrida falsafa kerakmi, u eskirgani yo‘qmi? Uzluksiz axborot oqimi va surunkali vaqt tanqisligi sharoitida muayyan bilim falsafani siqib chiqarmaydimi? Bunday savollar mutlaqo o‘rinlidir, lekin ularga

javobni hayotning o‘zi beradi, u hozirgi vaqt odami oldiga ko‘p sonli, shu jumladan ilgari hech qachon mavjud bo‘lmagan, butunlay yangi falsafiy muammolarni qo‘yadi.

Jahon hamjamiyati III ming yillikning boshlanishini, biosfera holati va Erda hayotning davom etishi uchun o‘z javobgarligini tobora teranroq anglagan holda qarshi oldi. Ayni shu sababli insonning barkamol rivojlanishi, odamlar, xalqlar o‘rtasida, shuningdek jamiyat va tabiat o‘rtasida insoniy, yaxshi qo‘shnichilik munosabatlarini o‘rnatish masalalari azaliy falsafiy mavzular bilan bir qatorda falsafiy tadqiqotlarda birinchi o‘ringa chiqmoqda. Shu munosabat bilan faylasuflar avvalo Er yuzida ta’limning holati va rivojlanish darajasidan qattiq tashvishda ekanliklarini bildirmoqdalar. Ko‘pgina faylasuflar fikriga ko‘ra, hozirgi muammolarning aksariyati zamirida aynan qoniqarsiz ta’lim va lozim darajadagi tarbiyaning yo‘qligi yotadi. Bu muammolarni echishda falsafa ham o‘z rolini o‘ynashi lozim.

Xulosa. Dunyoqarash bu insonning dunyoga, undagi voqealarga munosabatlari, undagi o‘rni va hayot mazmuni haqidagi eng umumiy qarashlari tizimi.

Insoniyat tarixida dastlab mifologik dunyoqarash shakllangan bo‘lib, unda inson atrof muhit bilan birlashadi hamda na tabiat va na o‘z urug‘idan ajralmagan holda namoyon bo‘ladi. Diniy dunyoqarashga olamni bu dunyo, u dunyo va g‘ayri tabiiy dunyoga bo‘lish xos. Dinning asosi g‘ayritabiiy kuchlarga ishonch bilan yo‘g‘rilgan.

Falsafa mifologik va diniy dunyoqarashdan o‘zining atrof muhitga tanqidiy munosabati asosidagi dunyoqarashli funksiyasini bajaradi, gnoseologik va ontologik kategoriyalarga murojaat qilib mantiqiy xulosalar chiqaradi.

Falsafa nazariy asoslangan dunyoqarash, umumiy kategoriyalar, insonning olamga fanning tabiat va jamiyat haqidagi yutuqlariga tayanilgan nazariy munosabati .Falsafaning ahamiyati, uning insonni o‘z- o‘zini, olamni anglashga, ijodiy barkamollikka yo‘naltira olishidadir.

ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q. T., Sharq, 1998.
2. Karimov I.A. Milliy istiqlol mafkurasi-xalq e’tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir.T.: O‘zbekiston,2000.
3. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat engilmas kuch. –T.: Ma’naviyat, 2008.
4. Ma’naviy yuksalish yo‘lida.-T.: Ma’naviyat, 2008.
5. J.Tulenov, Z. G‘ofurov. Falsafa -T.: 1997.
6. «Osnovы filosofii». – T. «O‘zbekiston», 1998.
7. Falsafa asoslari. Q .Nazarov tahriri ostida. -T.: S harq, 2005
8. Falsafa M.Axmedova tahriri ostida. -T.: O‘FMJ, 2006.
9. Shermuhamedova N. Falsafa va fan metodologiyasi.-T.: Universitet, 2005.
10. Shermuhamedova N. Falsafa.-T.:, 2013.
11. Q.Nazarov Falsafa asoslari .-T.:, 2017.

MAVZU: Falsafiy tafakkur taraqqiyoti bosqichlari: Sharq falsafasi

REJA:

1. Qadimgi Sharqda asotiriy tasavvurlar va falsafiy bilimlarning paydo bo’lishi. Qadimgi Hindistonda falsafiy maktablar

2. Ilk o’rta asr Sharq falsafasi va uyg’onish davri. Sharq panteizmi va peripatetizmi Sharq mutafakkirlari (Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino) ning ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy – axloqiy ta’limotlari

3. Temuriylar davri falsafasi, uning asosiy xususiyatlari

4. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda ilg’or falsafiy, ijtimoiy-siyosiy fikrlar. (Osiyotsentrizm, ma’rifatparvarlik va jadidchilik ta’limotlari).

Tayanch tushunchalar

Qadimgi sharq falsafasi, daosizm, konfutsiy ta’limoti, veda, avesto, zardo‘sht, panteizm deizm, antropotsentrizm, utopiya, nominalizm, realizm, so‘fizm, shariat va tariqat.

Qadimgi Sharqda asotiriy tasavvurlar va falsafiy bilimlarning paydo bo‘lishi. Sharq qadimiy madaniya o‘chog‘i va jahon sivilizatsiyasining beshigi deya bejiz ta’riflanmagan. G‘arb madaniyati tarixini o‘rganish jarayonida Ovrupasentrizm nazariyasi og‘ib ketish g‘ayriilmiy bo‘lgani kabi, masalaning Sharq bilan bog‘lik jihatini tahlil etganda ham Osiyosentrizm g‘oyalari ta’siriga tushmaslik lozim.

Shu bilan birga, Sharqninng o‘ziga xosligi, unga mansub bo‘lgan madaniy taraqqiyot jahon sivilizatsiyasining beshigi, dunyo xalqlari rivojiga qo‘shilgan munosib hissa ekani ham sir emas. Bu hol jahonning barcha xolis mutaxassis olimlari tomonidan e’tirof etiladi. Qolaversa, Vatanimiz sivilizatsiyasining Sharq sivilizatsiyasi quchog‘ida voyaga etgani va uning qadriyatlarini o‘zida aks ettirganini, unga va butun dunyo madaniyatiga ulkan ta’sir ko‘rsatganini doimo esda tutish darkor.

Sharq madaniyati taraqqiyotining ilk davrlari deganda, ko‘pgina mutaxassislar bizninng Vatanimiz o‘tmishini, Misr, Bobil va insoniyat tarixining eng qadimgi sivilizatsiyalaridan biri bo‘lgan Shumer davrlarini esga oladi. Bularning har biri insoniyat tarixida jamiyat hayoti, qadriyatlar tizimining o‘ziga xosligi, boshqarish va iqtisodiy jarayonlarning muayyan tarzda namoyon bo‘lishi bilan tavsiflanadi. Ushbu madaniyat o‘choqlari haqida maktab ta’limi jarayonida «Eng qadimgi tarix» darsliklari orqali ma’lumot berilgan. Zukko talabalar o‘sha davrlarda qanday siyosiy jarayonlar kechgani, qanday podsholik va imperiyalar bo‘lganini yaxshi biladi. Qadimgi Sharq falsafasi insoniyatning ilm, fan, ma’naviy taraqqiyotining debochasi hisoblanadi. Ularning rivojlanishi, o‘ziga xosligi va betakrorligidan qat’iy nazar, ayrim umumiy qonuniyatlarga ega.

Birinchidan, falsafiy tafakkur Sharqda ijtimoiy ongning dastlabki shakli sifatidagi mifologiya negizida vujudga kelgan. Mifologiya inson o‘zini atrof muhitdan ajratishga va hodisalarni tabiiy sabablarga muvofiq tushuntirishga qodir emasligi bilan tavsiflanadi. Inson dunyoni va undagi barcha hodisalarni xudolar va qahramonlar harakati bilan tushuntiradi. Ammo mifologiyada insoniyat tarixida ilk bor bir qancha falsafiy masalalar ham qo‘yiladi: dunyo qanday vujudga kelgan va u qanday rivojlanadi; hayot va o‘lim nima va h.k.

Ikkinchidan, Sharq falsafasi sinfiy jamiyat va davlat paydo bo‘lishi bilan ijtimoiy ong shakli sifatida vujudga kelgan. Masalan, qadimgi **Hindistonda falsafaning vujudga kelishi** taxminan uning hududida quldorlik davlatlari shakllana boshlagan miloddan avvalgi *I* ming yillikda yuz bergan. **Xitoyda falsafa** jamiyatning sinfiy tabaqalanish jarayoni boshlangan, chunonchi: jamoalar kasodga uchrab, yangi er mulkdorlari va shahar boylarining iqtisodiy va siyosiy qudrati osha boshlagan miloddan avvalgi VI-V asrlarda vujudga kelgan.

Misr va Bobil falsafiy maktablari. Eramizdan avvalgi to’rtinchi ming yillikning oxiri va uchinchi ming yillik boshlarida qadimgi Misr va Bobil hududida dastlabki diniy-falsafiy fikrlar, olam haqidagi fanlar, ya’ni astronomiya, kosmologiya, matematika, mifologiyaga oid qarashlar birmuncha rivoj topgan. Tabiy-ilmiy, diniy-falsafiy fikrlarning yuzaga kelishi ikki yo‘nalishda borgan. Birinchi yo‘nalish olam haqidagi tasavvurlarning astronomiya, kosmologiya, riyoziyot fanlari rivoji bilan bog‘liqekanini, ikkinchi yo‘nalish esa, bu tasavvurlarning mifologiya bilan bog‘liq bo‘lganini ko‘rsatadi.

Birinchi holda, asosan, tabiiy bilimlarga tayanilgan, kundalik hayotda duch kelinadigan voqea hodisalar aniq dalillar asosida tahlil etilgan, o‘rganilgan, ulardan tegishli xulosalar chiqarilgan. Bu - o‘sha davr uchun tabiiy hol edi, ya’ni u - davrning inson ongida aks etishi, kundalik turmush hodisalarining oddiy bir tarzda mfodalanishi edi. Aynan ana shu hol tabiiy bilimlar rivojiga, garchand sodda tarzda bo‘lsa-da aksariyat hodisalarning falsafiy asosda izohlanishiga sabab bo‘lgan.

Ikkinchi holatda esa, hali tabiat kuchlarining qarshisida nihoyatda ojiz bo‘lgan odamzod, albatta, tevarak atrofdagi voqea-hodisalarni mifologik izohlashi tabiiy bir hol edi. Shu bilan birga, odamning mavjudlik xossalarini va olam qonuniyatlarini ilmiy tushunish ko‘nikmasi hali shakllanib ulgurmagan o‘sha qadim zamonlarda, afsona hamda rivoyatlarga asoslanib fikr yuritmaslikning imkoni ham yo‘q edi. Bu - o‘sha davrlardan qolgan yozma manbalarda, xususan, «Xo‘jayinning

o‘z quli bilan hayotining mazmuni haqida suhbati», «Arfist qo‘shig‘i», «O‘z hayotidan hafsalasi pir bo‘lgan kishining o‘z joni bilan suhbati» kabi bitiklari yaqqol namayon bo‘lgan. Ularda hayotning, umrning mazmuni, o‘sha davrdagi odamlarga xos tuyg‘ular bayon qilingan.

Qadimgi Hindistonda falsafiy maktablar. Qadimgi Hindiston ham insoniyat madaniyatining beshiklaridan biridir. Unga xos dastlabki ta’limotlar yozma manba - «Veda»larda o‘z aksini to‘gan. «Veda»lar eramizdan bir yarim ming yil oldin yozilgan bo‘lib, mutaassib dindor hindu uchun oliy muqaddas ilm va bashorat kitobidir. Hindular «Veda»ni oliy tangri Braxma tomonidan aytilgan so‘zlar deb biladi. «Veda»da hindularning qadimgi tarixi, iqtisodiyoti, dini, falsafasi, axloq va nafosatiga oid fikrlari aks etgan.

«Veda»lar bizgacha to‘rtta to‘plam (samxitlar) shaklida etib kelgan. Bular «Rigveda», «Samaveda», «Yajurveda», «Adxarvaveda»dir.

Hind falsafasi asoslari «Upanishadalar» nomi bilan mashhur bo‘lgan manbalarda ham o‘z aksini topgan. «Upanishadalar» sirli bilim degan ma’noni anglatib. «Veda»larning falsafiy qismini tashkil etadi. «Upanishadalar» yaxlit kitob eki falsafiy risola bo‘lmay, balki turli vaqtda turli mavzuda ijod etgan noma’lum mualliflarning matnlaridan iboratdir. Ularning mazmuni va uslubi har xil va turlicha falsafiy qarashlar mahsulidir.

Qadimgi hind falsafiy maktablar ikki guruhga bo‘linadi. Hindistonlik faylasuflar bu guruhlarni astika va nastika deb ataydi. Vedanta, sank’ya, yoga, vaysheshika, n’yaya va mimansa - astika guruhiga kiruvchi falsafiy maktablar. Ushbu maktablarning tarafdorlari «Veda»ning muqaddasligini tan olib, birdan-bir haqiqat undagina ifodalangan, deyishadi. Chorvaka-lokayata, buddizm va jaynizm - nastika guruhiga kiradi.

Chorvaka-loyata, tarafdorlari materialistik ta’limotni ilgari surganlari uchun «Veda»ning muqaddasligini tan olishmaydi hamda olam ilohiy kuch tomonidan yaratilmagan, «Veda» haqiqiy bilim bermaydi, deb ta’kidlashadi. Buddizm va Jaynizm diniy-falsafiy maktablar bo‘lishiga qaramay, ular ham «Veda»ning muqaddasligini tan olmagan. Sankx’ya qadimgi Hindistondagi dualistik falsafiy maktab bo‘lib, olam asosida moddiy unsur (prakriti) modda va ruh (purusha) etadi, deb hisoblaydi. Bu yo‘nalishga, asosan, olamdagi barcha narsalar ikki unsurning turli teng miqdorda (proporsiyada) birikishidan yuzaga keladi, olam sababiyat orqali rivojlanadi, olamda uchta sabab mavjud, deyiladi. Ular quyidagilardir: moddiy sabab, yaratuvchi sabab aloqador bo‘lmagan sabab.

«Upanishada»da deyarli har qanday hodisa harakat va qarama-qarshilik nuqtai nazaridan qaraladi. Braxman ikki qiyofa: jismoniy va jismsiz, o‘ladigan va o‘lmas, harakatsiz va harakatchan ko‘rinishlarga ega. «Upanishada»da Atman – bu ham tana, ham individual jon. Braxman va atman bir-biri bilan o‘zaro bog‘liq «Hamma narsa Braxman, Braxman esa atmandir», deyiladi. Atman o‘zgaruvchan, uning turli holatlari mavjud: uyg‘oqlik; tushli uyqu; tushsiz uyqu; turiya (atman hech narsani his qilmaydigan, o‘z-o‘ziga teng bo‘ladigan holat).

Markaziy Osiyoda “Avesto” ta’limotidagi falsafiy fikrlar. Eramizdan avvalgi X asrdan eramizning VII asrlarigacha bo‘lgan davr mahsuli bo‘lgan diniy-falsafiy ta’limotlardan biri zardo‘shtlikdir.

Bu ta’limotga Zardo‘sht asos solgan bo‘lib, Sharq va G‘arbda Zaratushtra, Zaroastr nomlari bilan mashhurdir. Manbalarga ko‘ra, Zardo‘sht, eramizdan avvalgi VI asrning birinchi yarmida yashagan. Keyingi yillarda olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, bu ta’limot Vatanimiz hududida, xususan, Xorazm zaminida paydo bo‘lgan. U o‘z davrida xalqni ezgulik va adolat g‘oyalariga da’vat etish, hayotbaxsh an’analarni shakllantirish, dehqonchilik va shahar madaniyatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan, uning g‘oyalari bilan bog‘liq qadriyatlar bugungi kungacha yashab kelmoqda va xalqimiz turmush tarzining o‘ziga xos xususiyatlarini belgilashda ulkan qimmat kasb etmoqda.

Zardushtiylikning bosh kitobi «Avesto»dir. Unda qadimgi xalqlarning dunyo to‘g‘risidagi tasavvurlari, o‘ziga xos qadriyat va urf-odatlari aks etgan. Unda olamning azaliy qarama-qarshi kuchlari-yaxshilik va yomonlik, yorug‘lik va zulmat, issiqlik va sovuqliq, hayot va o‘lim borasidagi qarashlar o‘z ifodasini topgan. «Avesto»da, shuningdek, tabiat falsafasi, tarix, etika, tibbiyotga oid ma’lumotlar ham berilgan.

Falsafa tarixida makedoniyalik Aleksandr (eski o‘zbek tilida Iskandar deyilgan) istilosi va Grek Baqtriya davri falsafasi ham xalqimizning taraqqiyot tarixida muhim o‘rin tutgan. Manbalarda Aleksandr qo‘shini mahalliy xalqlarning qattiq qarshiligiga uchragani, u «Avesto»ning ko‘pgina qismini yondirib yuborgani haqida ma’lumotlar bor. Bugungi kungacha ham ayirim tarixchilar Aleksandr «Avesto»ning tilini bilmagani, uni o‘qiy olmagani sababli bu kitobning qadr-qimmatini tushunmagan va uni yoqish to‘g‘risida ko‘rsatma bergan, degan fikrlarni bayon etadilar. Aslida unday emas. Bu - tarixiy haqiqatni, garchand u kimlar uchundir achchiq va kimlar uchundir ibratli bo‘lsa-da haspo‘shlashga urinishdan boshqa narsa emas. Negaki, Aleksandr o‘z zamonida fanlarning otasi nom olgan falsafani fan darajasiga ko‘targan, buyuk donishmand sifatida etti iqlimda tan olingan Arastudan 20 yil mobaynida muttasil ta’lim olgan edi. Binoborin, Shoh Filippning o‘g‘li Aleksandrni savodsiz, kitobning qadrini tushunmaydigan bir kimsa deb ta’riflash tarix haqiqatiga to‘g‘ri kelmaydi. Qadimgi manba “Avesto”da ko‘rsatilgani kabi “qanday qilib yaxshi fikrlash, yaxshi so‘zlash va yaxshi ish ko‘rish mumkin”, degan savolga javob topishga harakat qiladi. Bu noyob mevalardan bahramand bo‘lish uchun inson falsafiy donishmandlikni o‘zlashtirishi lozim: u dunyo va uni anglab etish, inson va tabiat, inson hayotining mazmuni va boshqa shunga o‘xshash muammolarda mo‘ljal ola bilishi kerak.

Zardo‘sht ta’limotida “Axriman” va “Axuramazda” yaxshilik va yomonlikning abadiy kurashi va bunda yaxshilikning g‘alabasini ifodalaydi. Zardo‘shtiylik falsafasiga ko‘ra, yaxshilik va yomonlik kishilarning botinida-ichki dunyosida yashaydi. Inson Axriman yoki Axuramazda tarafida bo‘lishi mumkin, chunki Ezgulik farishtasi uni hamisha yaxshilik qilishga, lekin yovuz Axriman uni yomonlik qilishga undaydi va bu tortishuv inson hayotining oxirigacha davom etadi.

“Avesto”da esa insonning haq-huquqlari, burch va mas’uliyati haqida fikr bildirilgan. Jumladan, agar odam olgan qarzini o‘z vaqtida qaytarib bermasa, u tunda birovning uyiga o‘g‘irlikka kirgan odam bilan barobardir. Shuningdek unda qarindoshlarning o‘zaro oila qurishi taqiqlangan, avlodlarning sog‘lom, benuqson tug‘ilishiga e’tibor qaratilgan. Bordi-yu erkak zurriyot qoldirishga qobiliyati bo‘lib, so‘qqa bosh bo‘lib yursa, uning peshonasiga tamg‘a bosish yoki beliga zanjir bog‘lab yurishga majbur ekanligi belgilangan.

Sharq falsafasida qonun muammosiga ham ko‘p e’tibor beriladi. Ayrim faylasuflar uni rad etgan, ayrimlar esa unga tayangan. Xalq va podsho muammosi ham Sharq falsafasining muhim muammolaridan biri hisoblanadi**.** Jumladan, “Avesto” da huquqiy masalalar: jinoyat va jazo, oila va nikoh, mulk bilan bog‘liq masalalarni tartibga soluvchi qoidalar o‘z ifodasini to‘gan. Oilaviy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan qoidalarda er xotinning bir-biriga xiyonati yoki nikohsiz er-xotinlik munosabatlarida bo‘lgan kishilar tan jazosini olgan. “Venidat” (Devlarga qarshi kurash qonuni) ning 13, 14 boblarida suvni tejash, uni qadrlash, undan unumli foydalanish haqidagi qoidalar bitilgan. Unda har kuni ekinni ikki marta sug‘orish mumkinligi, har bir kunda ekuvchi bir belkurak kenglik va chuqurlikdagi ariqqa sig‘adigan suv olishga haqli ekanligi, suvni taqsimlash bilan kohinlar shug‘ullanishi, suvni ifloslantirishni taqiqlovchi qoidalar belgilagan. Bu qoidalarni buzganlarga nisbatan majburiy mehnatga jalb qilish jazosi belgilangan[15]**.**

Konfutsiy va Lao Szi ta’limoti. Qadimgi Xitoyda fan va madaniyat o‘ziga xos shaklda rivojlangan. Eramizdan avvalgi ikki minginchi yilning o‘rtalariga kelib, Yuan-in davlatida muayyan xo‘jalik shakli yuzaga kelgan. Eramizdan avvalgi XII asrda esa, urushlar natijasida davlat Chjou qabilasining qo‘liga o‘tgan. Bu hokimiyat eramizdan avalgi III asrgacha davom etgan. Bu vaqtda diniy mifologik dunyoqarash hukmronlik qilgan. U olam va tabiatning paydo bo‘lishini o‘ziga xos tarzda tushuntirgan va dunyoviy bilimlar rivojiga o‘z ta’sirini o‘tkazgan.

Bunday ruhdagi falsafiy g‘oyalar ayniqsa qadimgi Xitoy donishmandi Konfutsiy (551-479) ijodida yaqqol aks etgan. Uning «Hikmatlari», ya’ni aforizmlari juda mashhur. Konfutsiy ta’limotida umuminsoniy qadriyatlarning xitoy xalqi turmush tarzida o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘lishi, bu xalqqa xos ma’naviy mezonlar aks etgan. Bu ta’limot bir necha asrlar davomida ushbu hududda milliy g‘oyalar majmui, millatning mafkurasi sifatida odamlarning ma’naviy ongi

[15] Qarang: Sulaymonova F. Sharq va G’arb. -T.: O’zbekiston, 1997. –B.25-26.

va qiyofasi shakllanishiga ta’sir ko‘rsatgan. U hozirgi Xitoyda ham o‘zining muayyan ahamiyatini saqlab qolgan.

Konfutsiy fikricha, olamni osmon boshqaradi. Osmon irodasi - taqdirdir. Biz yashab turgan olam, undagi tartib osmon hukmdori tomonidan yuborilgan. Jamiyat hayotidagi tartibga qattiq amal qilish talab etiladi. Tartib, Konfutsiy nuqtai nazariga ko‘ra, ilohiy mazmunga ega va uning mohiyatini «Li» tushunchasi belgilaydi, u, ya’ni tartib dunyoning mohiyatini aks ettiradi. Binobarin, jamiyatdagi barcha harakatlar unga binoan amalga oshishi lozim.

Konfutsiyning qarashlari keyinchalik jahon falsafasida axloqiy tamoyillar rivojida, adolat, birodarlik, erkinlik g‘oyalari takomilida muhim o‘rin tutgan. Bu ta’limot Xitoyda ikki ming yil davomida davlat dini darajasiga ko‘tarilgan va xalq hayotida muhim ahamiyat kasb etgan.

Qadimgi Xitoyning ko‘zga ko‘ringan faylasuflaridan biri Lao-Szidir (VI-V asrlar). Uning ta’limotiga ko‘ra, olam, jamiyat va inson hayoti Dao qonuniga bo‘ysunmog‘i lozim. Daosizm ta’limoti ana shu tariqa shakllangan. Dao qonuni - tabiatningyashash qonunidir, undagi rang-baranglik kurashi va uyg‘unligi abadiyligining e’tirof etilishidr. Bu qonunga ko‘ra, olamning asosini tashkil etuvchi «Si», ya’ni beshta unsur - olov, suv, havo, er va yog‘och yoki metall olamdagi barcha jismlar asosini tashkil etadi hamda ularning yuzaga kelishini ta’minlaydi.

Markaziy osiyoda buddaviylik ham o‘z o‘rniga ega. U diniy-falsafiy ta’limot sifatida qadimgi Hindistonda eramizdan avvalgi **VI** asrning oxiri va **V** asr boshlarida vujudga kelgan. U jahonda keng tarqalgan dinlardan biridir. Bu ta’limotga asos solgan donishmand **Sidxarta** urug‘idan chiqqan **Gautama** hisoblanadi. Keyinchalik u **«Budda»,** ya’ni **nurlangan** degan laqabga ega bo‘lgan. Buddaviylik islomga qadar O‘rta Osiyoda tarqalgan qadimgi dinlar orasida mavqe jihatidan juda katta o‘rin tutadi. Bu ta’limot O‘rta Osiyoga eramizdan avvalgi **II-I** asrlarda kirib kelgan. Tarixiy manbalarga ko‘ra, uni Toxaristonga balxlik savdogarlar olib kelishgan. Kushonlar davrida buddaviylik dini hukmron dinga aylangan edi. Xalqchil bo‘lganligi uchun O‘rta Osiyoga keng yoyilgan.

Buddaviylikning O‘rta Osiyoga yoyilishi quyidagi **to‘rt bosqich**dan iborat.

BIRINCHI BOSQICH. Kushonlardan oldingi davr. Bu eramizdan avvalgi I asrga to‘g‘ri keladi. Bu davrga oid yozma manbalar bizgacha etib kelmagan.

IKKINCHI BOSQICH. Kushonlar davri (eramizning II-IV asrlari) Bu davrda buddaviylik O‘rta Osiyoga keng tarqalgan edi. Ayniqsa, uning axloqqa oid masalalar, halq ommasini sabr-qanoat va bardoshga da’vat etuvchi g‘oyalarni ilgari surganligi muhim ahamiyat kasb etgan.

UCHINCHI BOSQICH. Bu davrda O‘rta Osiyoda buddaviylik ta’limotining manbalari yoyilgan.

TO‘RTINCHI BOSQICH. (IX-XIV asrlar) islom O‘rta Osiyoda hukmron dinga aylanishi bilan bu din siqib chiqarilgan va juda zaiflashib ketgan.

Buddaviylikning *O‘zbekiston va Hindiston xalqi o‘rtasida o‘z davrida ma’naviy ko‘prik bo‘lib xizmat qilganligi aniq. Xalqlarimiz orasidagi do‘stlik va birodarlikning ildizlari ham o‘sha davrga borib taqaladi va bugungi kunda aksariyat kishilar, ayniqsa, yoshlarimizning hind xalqi, uning madaniyati va san’atiga qiziqishi tasodifiy emas.*

MONIY TA’LIMOTI yurtimizda buddaviylikdan keyin keng tarqalgan edi. U zardo‘shtiylik va xristianlikning sintezlashuvi natijasida vujudga kelgan. Moniy fors va arab tillarida bir necha risolalar yozgan. Lekin ular bizgacha etib kelmagan. Moniy hatto «Moniylik yozuvi» nomli alifbo ham tuzgan. Uning ta’limoticha, hayotda dastavval nur dunyosi – yaxshilik va zulmat dunyosi-yovuzlik bo‘lgan. Ular o‘rtasida abadiy kurash boradi, inson ikki unsurdan (**ruh — nur farzandi, jism — zulmat mahsuli**) iborat. Moniylik xalq ommasi manfaatlarini himoya qiluvchi ta’limot bo‘lgani sababli hukmron mafkura qarshiligiga duch kelgan.

Moniylik ta’limoti asosida **MAZDAK TA’LIMOTI** yuzaga kelgan. U eramizning **V-VI asrlarida keng tarqalgan edi.** Uning asoschisi **Mazdak** (470-529 yillar) bo‘lgan. Mazdak va uning maslakdoshlari o‘z qarashlarida xalq ommasiga suyangan. Xalqning ozodlik, erkinlik, hurlik yo‘lida olib borgan harakatlariga rahnamolik qilgani uchun tez fursatda ularning maslakdoshlari, izdoshlari ko‘payib ketgan. Mazdakiylik ijtimoiy tengsizlikni bartaraf etish yo‘lida kurashga da’vat etuvchi mafkura sifatida xizmat qilgan. Unda asosiy yovuzlik-boylikka hirs qo‘yish va o‘ta kambag‘allik

qoralanadi. Bu insonparvar harakatdan cho‘chigan shoh Mazdakni turli hiylalar bilan o‘limga mahkum etadi. Mazdakiylar harakati, eramizning **VI** asrida bostirilganiga qaramay, turli mamlakatlarda muayyan darajada davom etgan. O‘rta **Osiyoda** *Muqanna*, **Ozarbayjonda** *Bobak* boshliq dehqonlar va shahar kambag‘allarining zulmga qarshi kurashlari bunga misol bo‘ladi.

Markaziy Osiyoda vujudga kelgan qadimgi falsafiy ta’limotlar, ular ilgari surgan g‘oyalar bugungi kunda ham muhim ahamiyatiga ega. Sanab o‘tilgan qadimgi diniy-falsafiy ta’limotlar, ya’ni zardo‘shtiylik, uning bosh kitobi — «Avesto», Moniy ta’limoti, «Moniy yozuvi», mazdakiylik harakati jamiyatda adolat, erkinlik, teng huquqlilik tamoyillarini qaror toptirishiga da’vat etgan. Vatan ozodligi yo‘lida jon fido etgan Muqanna boshchiligidagi harakat nafaqat O‘rta Osiyoda, balki jahonning boshqa o‘lkalarida ham aks-sado bergan. Vatanimizning o‘sha davrda shakllangan va rivojlangan boy madaniyati, milliy ma’naviyatimiz, falsafamiz jahon sivilizatsiyasiga katta ta’sir ko‘rsatgan.

Sirasini aytganda, mamlakatimiz tarixi islom dini yurtimizga kirib kelgan davrdan boshlanmaydi. U islomga qadar ham ming yillar mobaynida rivojlanib kelgan shonli tarixiga ega. Lekin, afsuski, Vatanimizning ana shu davr tarixi nihoyatda kam o‘rganilgan. Bu davrga oid manbalarning aksariyati esa yo‘q qilib yuborilgan. Bu vayronkorlikning boshida miloddan avval makedoniyalik Aleksandr turgan bo‘lsa, mamlakatimizni zabt etgan keyingi bosqinchilar ham ana shu yo‘ldan borgan. Ular xalq ongidan mustaqillik va erkin hayot to‘g‘risidagi maqsad-muddaolarni butunlay yo‘qotib yuborishga urinishgan. Buning natijasida ma’naviy qashshoq va tarixiy xotirasiz kishilar tarbiyalanishi lozim edi. Bosqinchilar Movarounnahrda nihoyatda boy madaniyat shakllanganini e’tirof etgan. Ammo uning bosqinchilik g‘oyalariga mos kelmaydigan juda ko‘p namunalarini ayovsiz yo‘q qilishgan. Ayniqsa, ma’naviy qadriyat va madaniy boyliklarni shafqatsizlarcha xaqorat qilish asosiy o‘rinda turgan. Yurtimizda arablar istilosiga qadar ustuvor bo‘lgan ma’naviy va madaniy durdonalar qadrini yaxshi anglaydigan va ularning ahamiyatini to‘g‘ri tushunadigan kishilar birinchi navbatda yo‘q qilib yuborilgan. *Bu to‘g‘rida* **Abu Rayhon Beruniy** ***«Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarida quyidagilarni yozgan****: «Qutayba Xorazm xatini yaxshi biladigan, ularning xabar va rivoyatlarini o‘rgangan va bilimini boshqalarga o‘rgatadigan kishilarni halok etib va butkul yo‘q qilib yuborgan edi. Shuning uchun u (xabar va rivoyatlar) islom davridan keyin haqiqatni bilib bo‘lmaydigan darajada yashirin qoldi»*[16]*. Ushbu asarning boshqa sahifasida ulug‘ vatanparvar olim yuqoridagiga o‘xshash yana bir fikrni quyidagicha ifoda etgan: «Qutayba xorazmliklarning kotiblarini halok etib, bilimdonlarini o‘ldirib, kitob va daftarlarini kuydirgani sababli ular savodsiz bo‘lib, o‘z ehtiyojlarida yodlash quvvatiga suyanadigan bo‘ldilar»*[17]*.*

Beruniy zamonida islom yagona hukmron diniy mafkura bo‘lib turganini e’tiborga olsak, zikr etilgan asar va undagi teran fikrlarni bunday o‘ktamlik bilan aytish g‘oyat ulkan jasoratni talab etgani ayon bo‘ladi. Istilochilarning bunday vayronkor siyosati keyin ham davom etgan. Xususan, mustabid sho‘rolar mafkurasi hukmronlik qilgan davrda ham ana shunday hol ro‘y bergan. Nihoyatda boy qadriyatlarimiz, falsafiy ta’limotlarimiz, umuman o‘z merosimizdan bebahra bo‘lib qoldik.

Istiqlol tufayli ajdodlarimiz yaratgan boy va o‘lmas madaniy merosni o‘rganish imkoni tug‘ildi. Tarixiy xotirani tiklash, xalqimiz qalbida milliy qadriyatlarga sodiqlik, vatanparvarlik tuyg‘ularini shakllantirish hozirgi kunda ma’naviy hayotning ustuvor yo‘nalishiga aylandi.

Mazkur mavzuga asos bo‘lgan davr falsafasi arab istilosi va mamlakatimizda islom dinining taraqqiy etishi bilan uzviy bog‘liqdir. Bu falsafa, ba’zi chet ellik mutaxassislar aytgani kabi, faqat arablar madaniyatining bir qismi emas. Balki bizning Vatanimiz farzandlari ulug‘ bobokalonlarimizning islom diniga, islom falsafasiga, butun arab dunyosi va jahon sivilizatsiyasiga katta ta’sir ko‘rsatgan ta’limotlari dunyoga kelgan davr falsafasi hamdir.

[16] Abu Rayhon Beruniy. «Tanlangan asarlar». 1-jild. T. «Fan», 1968, 72-bet.

[17] Abu Rayhon Beruniy. «Tanlangan asarlar». 1-jild. T. «Fan», 1968, 82-bet.

Shu bilan birga, bu ajdodlarimizning bosqinchilarga qarshi kurashini aks ettirgan, xalqimiz madaniyati va ma'naviyati nihoyat darajada rivojlanganini butun jahonga yaqqol namoyon qilgan davr falsafasidir.

Bu Muqanna kabi milliy qahramonlarimiz keng xalq ommasiga bosh bo'lib ozodlik kurashi olib borgan paytlarda elning ruhini ko'tarib, ilhomlantiruvchi ezgu g'oyalar shakllangan davr falsafasidir.

Bu Amu va Sirdaryo bo'ylarida yashagan xalqning dahosi eng yuksak darajaga ko'tarilgan, uning atoqli namoyandalari jahon madaniyati sahifalariga o'zlarining o'chmas nomlarini muhrlab ketgan davr falsafasidir. Bu falsafaning xususiyatlari o'sha davrda kechgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning o'ziga xosligi bilan belgilanadi.

Mazkur mavzuni o'rganishdan maqsad, birinchi **Prezidentimiz Islom Karimov ta'biri bilan aytganda,** *yosh avlod qalbida mafkuraviy immunitetni shakllantrish, «Yoshlarimizning iymon-e'tiqodini mustahkamlash, irodasini baquvvat qilish, ularni o'z mustaqil fikriga ega bo'lgan barkamol insonlar etib tarbiyalash. Ularning tafakkurida o'zligini unutmaslik, ota-bobolarning muqaddas qadriyatlarini asrab-avaylash va hurmat qilish fazilatini qaror toptirish»dan iborat*[18].

Islom dinining vujudga kelishi va falsafiy ta'limoti. Movarounnahr arablar tomonidan zabt etilishi arafasida Turk xoqonligi tizimiga kirar edi. U mayda amirliklardan iborat bo'lib, ular o'rtasida tinimsiz to'qnashuvlar ro'y berib turar edi. Ayniqsa, Turk xoqonligi bilan sosniylar Eroni o'rtasidagi to'qnashuvlar o'ta shiddatli tusda yuz berar edi. XII asrning oxiri va XIII asrning boshlarida bu xudud arab xalifaligi tomonidan bosib olindi. Bunga Movarounnahr hududida yashovchi xalqlar, ijtimoiy kuchlar orasida siyosiy hamjihatlikning yo'qligi, o'zaro qirg'in-barotlarning avj olishi sabab bo'ldi.

Movarounnahrga arablar bosqini bilan birga islom dini ham kirib keldi. Islom so'zi arabcha o'zini to'shirish, itoat, bo'ysunish, tinchlik kabima'nolarini anglatadi. Islom dini bayrog'i ostida keng hududda arab qabilalari birlashgan, mavjud tarqoqlikka chek qo'yilgan, yagona markazlashgan arab xalifaligi tashkil to'gan.

Qur'on va hadislarda islomiy ta'limotning asosi bayon qilingan. Qur'on - muqaddas kitob. Unda islom qoidalari, iymon-e'tiqod talablari, huquqiy va axloqiy me'yorlar o'z ifodasini to'gan. U 114 sura va ular tarkibidagi oyatlardan tashkil to'gan.

«Sunna» esa hadislar majmui bo'lib, Qur'ondan keyin turadi va uni to'ldiradi. Unda Muhammad payg'ambarning so'zlari, xatti-harakatlari naqllar va hadis shaklida jamlangan.

Qur'on va sunnadan keyingi muhim manba - shariatdir. Shariat (to'g'ri yo'l, ilohiy yo'l demakdir) - islomda huquqiy, axloqiy me'yor va amaliy talablar tizimidir. Islomdagi asosiy yo'nalishlar - sunniylik, shialik va xorijiylik. Ular diniy ta'limot, marosimchilik, axloqiy-huquqiy me'yorga oid masalalarda o'zaro faqrlanib turadi. Abu Mansur Moturidiy kalom ilmining aql maqomiga alohida e'tibor qaratgan Samarqandda Moturidiya maktabini yaratgan. Mu'taziliylar (ajralib chiqqanlar) yakka xudolikning adolatli ekanini, Qur'onning tangri tomonidan yaratilganligini, iroda erkinligini yoqlab chiqqan. Uning asoschisi Vosil ibn Atodir . Uning oxirgi vakillaridan biri Zamahshariydir.

Kalom islom ilohietining o'ziga xos falsafiy ta'limotidir. U diniy aqidalarni asoslab berishga uringan. U Qur'onga tayanib, jannat va do'zaxning azaliy ekanligini, insonda iroda erkinligining yo'qligini, lekin insonning Olloh oldida o'z qilmishlari uchun mas'ul ekanligini asoslab berishga harakat qilgan.

Bunday ma'naviy jarayonlar bilan yonma-yon islomda mashshoiyunlar va tabbiiyunlarning (Arastu falsafasi va tabiatni o'rganishga ahd qilganlarning) falsafiy qarashlari shakllana borgan. Bu islomiy ma'naviyatning dunyoviy va diniy masalalarda, jahon falsafiy tafakkurida ro'y berayotgan jarayonlarga nisbatan tashabbuskor bir kuch ekanini ko'rsatib turibdi.

---

[18]. O'zbekiston Respublikasining birinchi prezidenti Islom Karimov. «Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman» - «Fidokor», 2000 yil, 8 iyun.

Ilk o‘rta asr Sharq falsafasi va uyg‘onish davri. Markaziy Osiyo – sivilizatsiyaning qadimgi o‘choqlaridan biri. VIII-IX asrlarda Markaziy Osiyo arab xalifaligi tarkibiga kirgan. Bu davrda xalifalik markazlari – Bag‘dod va Damashqda madaniyat va fan ravnaq to‘di.

Xalifalar al-Mansur (754-776), Horun ar-Rashid (786-809), Ma’mun (813-833) hukmronligi davrida hind va yunon adabiyotlarining tarjimalariga qiziqish ayniqsa kuchaydi, Aristotel, Galen, Gippokrat, Arximed, Evklid kabi yunon faylasuflarining ilmiy merosi o‘rganildi. IX asr boshida Bag‘dodda «Dor ul hikmat» - «Bilim uyi» tashkil etildi. Bu dargohda xalifalikning turli shaharlaridan taklif qilingan olimlar astronomiya, tibbiyot, tarix, geografiya, kimyo, falsafa va boshqa fanlarni sinchiklab o‘rgandilar.

Sharq panteizmi va peripatetizmi Sharq mutafakkirlari (Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino)ning ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy-axloqiy ta’limotlari. IX asrlar boshlangan arab istilosiga qarshi kurash mustaqil davlat qurish va xalifalikka qaramlikdan xalos bo‘lish uchun kurashga aylandi. Natijada Markaziy Osiyo mo‘g‘ullar istilosini boshdan kechirdi va unga qarshi kurash jarayonida XIII asr boshlarida bir necha davlatlar – Tohiriylar, Somoniylar, Saljuqiylar va G‘aznaviylar davlatlari paydo bo‘lib, ular keyinchalik tor-mor qilindi.

IX asr boshlarida dastlab Somoniylar davlati vujudga kelgan bo‘lsa, XIII asrning 20-yillarida Xorazmiylar davlati mo‘g‘ullarning uzluksiz hujumi ostida qoldi. Biroq, ko‘p asrlik urushlarga qaramay, Markaziy Osiyoda madaniyat, fan, san’at va adabiyot rivojlanishda davom etdi.

Bu davrda al-Xorazmiy, Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, va boshqa buyuk allomalar yashab ijod qildilar. Ular yaratgan asarlar ahamiyatiga ko‘ra o‘sha davrni Markaziy Osiyo uyg‘onish davri deb nomlash mumkin. Uyg‘onish davri fani va madaniyatining o‘ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Barcha odamlarni ma’rifatli qilishga intilish, bu yo‘lda o‘tmish merosidan va qo‘shni mamlakatlarning fan, madaniyat yutuqlaridan foydalanish, tabiiy-falsafiy va ijtimoiy fanlarni rivojlantirish;

2. Tabiatni o‘rganish, tabiiy-ilmiy bilimlarni oqilonalikka tayanib rivojlantirish, aqlning kuchiga ishonish, asosiy e’tiborni haqiqatni bilishga qaratish, haqiqatni inson bilimining negizi deb bilish;

3. Insonga xos tabiiy, badiiy, ma’naviy fazilatlarni yuksaltirish, insonparvarlikni ulug‘lash, barkamol avlodni tarbiyalashda oliy ma’naviy qonunlarga rioya qilish;

4. Universalizm – borliq va ijtimoiy hayotning barcha muammolariga qiziqish, bu davr madaniyatining muhim jihatlaridir.

Bu davr madaniyati umuminsoniy qadriyatlarning rivojlanishiga xizmat qilgan. Savdo-sotiqning rivojlanishi, iqtisodiy aloqalarning kengayishi, xalifalikning turli viloyatlari o‘rtasida madaniy qadriyatlar almashinuvi va uning boshqa mamlakatlar bilan aloqalarining kuchayishi, tabiiy va madaniy boyliklar, turli xalqlarning an’analari, tili va tarixini o‘rganish bilishning eng to‘g‘ri yo‘llari va usullarini yaratish, bilish jarayoni takomillashtirishga bo‘lgan ehtiyojni kuchaytirdi. Fanning etika, matematika, astronomiya kabi tarmoqlarining jadal rivojlanishi tabiatni chuqur o‘rganish va tadqiqot metodlarini kengaytirishga imkoniyat yaratdi.

O‘rta asrlarda Sharq falsafasi mifologiya va din qo‘ynidagina emas, balki fan qo‘ynida ham rivojlanadi. Sharq olimlari matematika, astronomiya, geografiya, tibbiyot, tarix, alximiya sohasida qo‘lga kiritgan yutuqlar ma’lum. Odatda tabib, munajjim, sayyoh bo‘lgan Sharq faylasuflari asbtrakt mulohazalardan ko‘ra ko‘proq tabiatshunoslik va tajribaga tayanganlar. Sharq falsafiy tafakkurining yirik namoyandalari orasida Markaziy Osiyolik mashhur faylasuf, qomuschi-olim, yaqin va O‘rta Sharqda aristotelizm asoschilaridan biri Forobiy, buyuk faylasuf va tabib Ibn Sino (Avitsenna), atoqli astronom, matematik, shoir va mutafakkir Umar Xayyom, tabib va faylasuf Ibn Rushd (Averroes) bor.

Abu Nasr Muhammad ibn Tarxon al Forobiy (870-950, asarlari: Kitob-ul xuruf, Fozil odamlar shahri, Ehsoul ulum, Siyosat falsafasi, Fuqarolik siyosati) falsafa va tabiiy fanlar tarixiga oid yuzga yaqin asar muallifidir. U fanlar bilish vositalari ekanligidan kelib chiqqan. Bunda mutafakkir nazariy (mantiq, falsafa, tabiiy fanlar) va amaliy (axloq, siyosat) fanlarni farqlagan. Fanlar tizimida u insonga haqiqiy bilimni soxta bilimdan farqlash imkonini beruvchi mantiqni

birinchi o‘ringa qo‘ygan. Ayni shu sababli faylasuf inson tafakkuriga alohida e’tibor bergan. Aynan falsafa insonga borliqning mohiyatini tushunish imkonini beradi. Borliq «yagona» va ayni vaqtda «ko‘p»dir. Borliqning mazkur holati emanatsiya, ya’ni «yagona» muhitdan borliqning turli muhitlari kelib chiqishi mahsulidir. Forobiy asarlarida dunyo bir-biriga kiruvchi to‘qqiz gumbaz ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. Bu gumbazlarda ularning Er atrofida aylanishi sababi hisoblangan jonlar yashaydi. Gumbazlar o‘z harakatini dastlabki turtkidan boshlagan. Forobiy dunyoning rang-barangligini tushuntirish uchun Aristotelning shakl va materiya haqidagi ta’limotidan foydalangan. U jonning umrboqiyligi haqidagi masalada Platon fikriga qo‘shilmagan, chunki uning paydo bo‘lishi va o‘limi tananing paydo bo‘lishi va o‘limi bilan bir vaqtda yuz beradi, deb hisoblagan. Ayni shu sababli Forobiy ijodida bilish nazariyasi Platondagi kabi xotirlash nazariyasi emas, balki dunyoni sezgi va aql birligi sifatida anglab etish nazariyasidir. Bunda aqlli jon narsalar tabiatini sezgilar idrokidan foydalanib anglab etadi. Narsalarning mohiyati aql bilan anglab etiladi. Bunda aql avvalo mantiqqa tayanishi, lekin sezgi a’zolari beruvchi materialdan foydalanishi lozim.

Forobiy borliqning birinchi sababi va harakat manbai sifatida Xudo mavjud deb hisoblagan bo‘lsa-da, uning falsafasi bilish va borliqning murakkab masalalarini echishga intilish bilan tavsiflanadi. Ayni shu sababli faylasuf borliqning holatlarini, uning shakllarini: oddiy elementlar – havo, olov, er, suvni; shuningdek minerallar, o‘simliklar, hayvonlar, inson va osmon jismlarini sinchiklab o‘rganadi. Shu tariqa u tashqi dunyoning ob’ektiv mavjudligiga urg‘u beradi. Forobiyning falsafiy qarashlari Sharq falsafasining rivojlanishiga kuchli ta’sir ko‘rsatdi.

Forobiyning gnoseologiyasi tabiatshunoslik, matematika, musiqa, tilshunoslik va boshqa fanlar sohasidagi bilimlarga asoslanadi. U tabiat insondan tashqarida va unga bog‘liq bo‘lmagan holda mavjuddir, deb hisoblaydi. Farobiy fikricha, ob’ekt sub’ektga qadar mavjud bo‘lgan. Seziladigan narsalar sezgilardan oldin paydo bo‘lganidek, bilish mumkin bo‘lgan narsalar ham bilishdan oldin paydo bo‘lgan[19].

Forobiy fikricha, inson bilimlarni tashqi dunyodagi hodisalarni bilish jarayonida o‘zlashtiradi. Bu jarayon sezish, idrok etish, xotira, tasavvur qilish va eng muhimi – mantiqiy mulohaza yuritish, tafakkur kabi usullarni qamrab oladi. Bu vositalar yordamida inson fanni o‘rganadi. Forobiy «Fan va san’atning o‘ziga xos xususiyatlari» asarida tabiatni bilishning uzluksizligini, bilish – bu bilishdan bilimga, sababni bilishdan oqibatni bilishga, hodisani bilishdan mohiyatni bilishga eltuvchi yo‘l ekanligini qayd etadi.

Forobiy fikricha, inson paydo bo‘lganidan so‘ng avvalo «oziqlantiruvchi kuch» paydo bo‘ladi , uning yordamida oziqlanish jarayoni yuz beradi. So‘ngra sezgi organlari paydo bo‘ladi , ular insonga sezish, tasavvur qilish qobiliyat va xotirani beradi. Shundan keyingina inson «orzu kuchi» yordamida bilim va hunarlarni o‘zlashtiradi, foydali narsalarni foydasiz narsalardan farqlaydi, o‘z xulq-atvorini tartibga soladi. Forobiy insonning barcha kuchlari ma’lum sezgi organlari bilan moddiy sabab orqali bog‘lanadi, bu kuchlarning birortasi ham moddiy sababsiz mavjud bo‘la olmaydi[20], deb hisoblaydi.

Forobiy inson ruhining bir tanadan boshqa tanaga o‘tishini qat’iyan rad etadi va ruh ham, tana kabi substansiyalarning individual birligidan iborat, deb hisoblaydi. Uning bu fikri noizchil bo‘lgan. Bunday noizchillik Aristotelning bilish nazariyasida ham kuzatiladi.

Aristotelga ergashib Forobiy ham ayrim narsalar birlamchi, mavjud tushunchalar va g‘oyalar – ikkilamchidir va ular aqlda muayyan narsalarning mavhumlashishi natijasida paydo bo‘ladi, deb hisoblaydi. Forobiyning bu g‘oyalari universaliyalar va umumiy tushunchalar haqidagi qarashlarida yanada aniqroq namoyon bo‘ladi. Universaliyalar mavjud bo‘lgani uchun ham umumiy tushunchalar mavjuddir, deb hisoblaydi[21] buyuk mutafakkir.

Bilish bosqichlari o‘rtasidagi farqlarni tushunish Forobiyga bilish yo‘llari to‘g‘risida mulohaza yuritish imkonini beradi. Bilishning fiziklar foydalanuvchi birinchi yo‘li sezishdan boshlanishi lozim, chunki tana sezgiga yaqinroqdir. Bu hol sezgilar muayyan narsalarni aks ettirishi

[19] Қаранг: Фароби. Комментарии к категориям Аристотеля // Избранние произведения мислителей стран Ближнего и Среднего Востока. – М., 1961. – 191-б.
[20] Қаранг: Фароби. Фусус ал-Хикам. Мажему ал-Фараби. 1997. – 150-152-б
[21] Фараби. Китаб ал-Хуруф. – Душанбе: Илм, 1972. – 25-б

bilan izohlanadi. Narsalar sezgi organlarida aks etgach, jismni va uning yuzasi, chiziqlari va nuqtalarini mavxum o‘rganishga o‘tishi lozim. Matematiklar jismning u yoki bu jihatlarini teranroq bilish uchun foydalanuvchi bilishning ikkinchi yo‘li mavhumlashtirishdan boshlanishi darkor. Bilishni mavhum nuqtadan boshlagan aql muayyan jism bo‘ylab harakatlana boshlaydi, mavhum chiziq, yuza, jismni anglaydi va so‘ngra muayyan jismni tushunib etadi.

Ilmiy bilim va falsafiy tafakkurning rivojlanishi bilish yo‘llariga boshqacha nazar tashlash imkonini beradi, biroq Forobiy ilgari surgan g‘oya Gegel falsafasida o‘zining yanada barkamolroq ifodasini topadi. «Vazifa bilishdan iborat bo‘lgani tufayli, kuzatish bilan taqqoslash haqidagi masala undan voz kechish ma’nosida echilgandir. Endilikda masala faqat bilish doirasida nima birinchi bo‘lishi va undan keyin nimalar anglab etilishi lozimligi haqida bo‘lishi mumkin. Endi tabiatga muvofiq yo‘l emas, balki bilishga muvofiq yo‘l talab etiladi. Bilish fikrning muayyan mazmunidan ko‘ra, mavhum mazmunini anglab etishi osonroqdir»[22]. Binobarin, bilish masalasi borliqning qaysi jihati biluvchi sub’ektning ob’ekti hisoblanishidan kelib chiqib hal qilinadi. Umuman, Forobiy g‘oyalari nafaqat Sharq fanining, balki, G‘arb ijtimoiy-falsafiy tafakkurining rivojida ham muhim rol o‘ynadi.

Abu Rayhon Beruniy (973-1048 yillar, asarlari: “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”, “Hindiston”, “Minerologiya”), tabiat va uning ob’ektiv qonunlari mavjudligiga shubha qilmagan. U tabiat muttasil o‘zgarish va rivojlanishda bo‘ladi, materiya narsalar shaklini o‘zi yaratadi va o‘zgartiradi, jon (tafakkur, ma’naviy hodisalar) tananing muhim xossasidir, deb ta’kidlagan.

Ma’lumki, tajriba, eksperiment borliqni bilish usullaridan biri hisoblanadi. Beruniy shunday deb yozadi: «Mendagi ishtibohni faqat tajriba va takroriy sinov bartaraf etishi mumkin, ...so‘zlovchilarning yakdilligiga qaramay, buning haqiqiyligi tajribada o‘z tasdig‘ini to‘magan»[23].

Tadqiqotchilar fikriga ko‘ra, «Beruniyni etarli asos bilan o‘rta asr fanida empirik metod yaratuvchilaridan biri deb hisoblash mumkin. U metallar va minerallarning xossalari va solishtirma og‘irligini aniqlash bo‘yicha bir qancha tajribalar o‘tkazdi»[24]. Tajribada olingan bilimni mutafakkir ayrim me’yorlarga muvofiq ishonchli bilim deb talqin qiladi. Ularning orasida ob’ektlarning kuzatuvchanligi, tajribalarning qayta o‘tkaziluvchanligi va kuzatishlarning tekshiriluvchanligini qayd etish mumkin.

Bu mulohazalar tajriba, bilim olish va uning haqiqiyligini tekshirish metodi sifatida, o‘rta asr sharoitida ham ancha keng tarqalgan, deb aytish imkonini beradi.

G‘oya ilgari surilgani va ishonchli bilimning olinishi tajriba bilan bog‘lanishi, bilimning haqiqiyligi tajribada sinalishi muhimdir.

Beruniyning ijodida kuzatish muhim o‘rin egallaydi. Tabiatni ilmiy o‘rganishda kuzatish bilishning boshqa shakllari bilan o‘zaro bog‘langan.

Beruniy fikricha, kuzatuvchi kuzatilayotgan hodisani u yuz berayotgan joyda idrok etadi[25]. Binobarin, kuzatish u yoki bu hodisani uning muayyan ko‘rinishida qayd etadi[26]. Kuzatishlarning eski ma’lumotlari ob’ektning haqiqiy ko‘rsatkichini ancha buzib ifodalashi mumkin.

Beruniy tadqiqotchi o‘tkazgan tajriba va uning natijasi amalda ishonchli ekanligini qayd etadi. U «Sinovdan boshqa ustuvor dastur, tajribada tekshirishdan o‘zga muvaffaqiyatga eltadigan dasturilamal yo‘q»[27], deb yozadi.

Beruniy astronomik kuzatishlar vositasida Oy va Quyoshning tutilishi, ularning Erdagi hayotga ta’siri, iqlim, tabiiy va sun’iy tanlanish, saqlanish, rivojlanish anomaliyasi kabi murakkab muammolarni yangi ilg‘or metod va nazariy tamoyillar yordamida echishga harakat qildi.

Beruniy Sharqda astronomiya kuzatish asboblarini yaratish texnikasining vujudga kelishi va rivojlanishi tarixida ham etakchi o‘rinlardan birini egallaydi. U o‘sha davrda ilmiy izlanishlar olib borishda foydalanilgan eski asboblarni takomillashtirish va yangilarini yaratishga alohida e’tibor

[22] Ўша манба, –Б. 36
[23] Абу Райхон ал-Бируни. Избранние произведения в 6 т. -Т. 3. –Т.: 1963. –С. 44.
[24] Хайруллаев М. Философское наследие народов Средней Азии и борба идеи.- Фаргона, 1988.- С.39.
[25] Қаранг: Абу Райхон Беруни. Избранние произведения. В 6-т. Т. 3. – Т.: 1963. – 57-б.
[26] Абу Райхон Беруни. Избранние произведения. в 6-т. Т. 3. – Т.: 1963. – Б.260.
[27] Ўша манба, -Б. 340.

bergan. Olimni o‘ta aniqligi va mukammalligi bilan ajralib turuvchi kuzatish asboblarini yaratish imkoniyati masalasi qiziqtirgan.

Shunday qilib, samo jismlarining holatlarini nafaqat asboblar vositasida, balki o‘rganilayotgan ob’ekt xususiyatiga muvofiq amalga oshirishni allomaning ulkan xizmatlaridan biri deb hisoblash mumkin. Bunday metodologik mo‘ljal, ilmiy tadqiqotlar jabhasi cheklanganligiga qaramay, ilmiy bilishning yangi yo‘llari va vositalarini topish borasidagi izlanishlarda muhim rol o‘ynadi.

Abu Ali ibn Sino (980-1037). O‘rta Osiyoning mashhur qomusiy allomasi va faylasufidir. Buxorolik Ibn Sino (Avitsenna) 300 dan ortiq asar muallifidir. Ularning orasida «Tib qonunlari» va «Bilim kitobi»,”Donishnoma”, “Xay ibn yakzon”ayniqsa keng dovruq qozongan.

Ibn Sino merosining tahlili uning ilmiy qiziqishlari doirasi benihoyat keng, u tom ma’noda qomusiy bilimlar egasi bo‘lganidan dalolat beradi. Ibn Sino fanlarning ularni tadqiqot ob’ektlariga ko‘ra ajratishga asoslangan tasnifini taklif qilgan.

Ibn Sino tabiat azaliy va abadiydir, uning qonunlari o‘z-o‘zidan o‘zgarmaydi va inson ularni anglab etishga qodir, jon tana faoliyati bilan belgilanadi va uning individual umrboqiyligi mumkin emas, degan fikrni ilgari surgan.

O‘sha davrda u shug‘ullanmagan fanning o‘zi bo‘lmagan. Tibbiyot bilan bir qatorda, Ibn Sino falsafa, xususan bilish nazariyasini ham faol tadqiq etgan.

Ibn Sino moddiy dunyo predmetlarini sezgilar manbai deb hisoblab, ularning ob’ektiv tabiatini tashqi moddiy dunyo in’ikosi sifatida yoritadi. Bundan tashqari, u sezgini materiyaning xossalaridan biri deb e’tirof etadi. Alloma sezgini materiyaning oliy shakllari bilan bog‘laydi. Ibn Sino mavjud narsalarni tasniflar ekan, sezgi hayvonlar deb ataluvchi jismlarga xosligini qayd etadi[28].

Ibn Sino neoplatoniklarning jon hissiy narsalarni tananing biron-bir a’zosisiz idrok etadi, degan ta’limotini asossiz deb hisoblaydi. «Qadimda ayrim olimlar (neoplatoniklar) jon hissiy idrok etiluvchi narsalarni hech qanday organlarsiz bevosita sezadi, deb faraz qilganlar. Muhitga kelsak, bu, masalan, ko‘rish uchun muhit bo‘lib xizmat qiluvchi havo, organlarga kelsak, bu, ko‘rish organi bo‘lib xizmat qiluvchi ko‘zdir. Biroq ular haqiqatdan uzoqdir, chunki hissiy idrok etish jonning o‘zida bu organlarsiz yuz berganida, mazkur organlar behuda yaratilgan bo‘lib chiqar, ulardan hech qanday naf bo‘lmas edi», deb yozadi va so‘zining davomida neoplatoniklarning qarashlari asossiz ekanligini ta’kidlab, haqiqat sezgilar tana a’zolariga muhtojligidadir,[29] degan xulosaga keladi.

Ibn Sino sezgilar va sezgi organlari haqida gapirar ekan, u yoki bu sezgining yuzaga kelish mexanizmini ilmiy tushuntirishga harakat qiladi. Uning fikricha, hech qanday jism o‘z holicha ovozga ega bo‘lmaydi. Ovoz ikki jism to‘qnashganda havo va harakatning tebranishi natijasida yuzaga keladi. Bu to‘lqinlar juda tez tarqaladi. Ular quloqqa etgach, tebranuvchi havo eshitish nervlariga tegadi va ular bundan jonni xabardor etadi[30]. Bu tavsif ancha sodda bayon etilgan bo‘lsa-da, hozirgi tasavvurlarga mos keladi. Shuningdek, Ibn Sino sezgilarni hali ob’ektiv dunyoning sub’ektiv obrazi sifatida idrok etmaganidan dalolat beradi. Sezgilarni tashqi ta’sirning organizmdagi harakati sifatida tushuntirar ekan, Ibn Sino uni mexanik talqin qiladi.

Ibn Sino ko‘rish haqidagi ta’limotni ishlab chiqdi. Ko‘rish jarayonini tushuntirar ekan, u ayni vaqtda Platonning bu boradagi ta’limoti asossiz ekanligini ko‘rsatadi. Ibn Sino yorug‘likni ko‘rishning asosiy vositasi sifatida alohida qayd etadi[31].

Alloma sezgilarni va tuyg‘ularning barcha shakllarini o‘rganib, ularning fiziologik asoslarini, ya’ni miya tuzilishida sezgi markazlarining joylashuvini tushuntirishga harakat qildi. Miyani aks ettirish faoliyatining bosh apparati deb talqin qilib, Ibn Sino hissiy bilish shaklini miya bilan bog‘ladi va uni idrok etish va sezish asosi[32] deb e’tirof etdi.

Ibn Sino ta’limotiga ko‘ra, in’ikos faqat aks ettiruvchi tizimga bog‘liq emas. Sezish markazi miyaning old qismida, tasavvur qilish markazi – miyaning o‘rta qismida, eslab qolish qobiliyati –

[28] Қаранг: Ибн Сино. Трактат о разделении существующих вещей. – Т.: Шарк, 1983. – 128-б.
[29] Ибн Сина. Книга исцеления. – Т.: Фан, 1967. – 265-266-б.
[30] Қаранг: Ибн Сина. Канон врачебной науки. Кн. 1. – Т.: Фан.1996 – С 260-261.
[31] Қаранг: Ибн Сина. Книга спасения. – Т.: Шарк, 1986. – С 224.
[32] Қаранг: Ибн Сина. Канон врачебной науки. Кн. 1. – Т.: Фан, 1986. С– 38.

miyaning orqa qismida joylashgan. «Kitob un-najot» asarida Ibn Sino har bir sezgining fiziologik asoslarini tadqiq etar ekan, hissiy bilish jarayonida asablar muhim rol o‘ynashini qayd etadi. Uning fikricha, miya asablar vositasida sezgilar va harakatlarni insonning boshqa a’zolariga uzatadi. Asablar miya uchun o‘tkazgichlar bo‘lib xizmat qiladi[33]. Umumiy ma’lum tasavvurga ko‘ra, asablar bosh miyada boshlanadi va ularning tarmoqlari terining yuza tomonida tugaydi[34]. Ko‘rib turganimizdek, Ibn Sino hissiy bilishning fizik va fiziologik asoslarini ilmiy yo‘l bilan tushuntirishga harakat qiladi.

Ibn Sino O‘rta Osiyoning boshqa mutafakkirlari kabi tasavvurni ichki sezgilar qatoriga kiritadi. Ibn Sinoning falsafiy merosini qiyosiy o‘rganish tabiatni hamda tasavvurning gnoseologik funksiyasini tushunishda u asosan yagona yondashuvga tayanganini ko‘rsatadi. Ibn Sino tasavvurning kuchi shundaki, umumiy sezgiga kiruvchi hamma narsa bizning sezgilarimizgacha etib boradi, deb qayd etadi[35].

Shunday qilib, Ibn Sino fikriga ko‘ra, tasavvurning gnoseologik funksiyasi shundan iboratki, u tashqi narsalarning obrazlarini gavdalantiradi, hissiy idrok etiluvchi narsalar yo‘qolganidan keyin ham ularni xotirada saqlab qoladi.

Ibn Sinoning fikricha, mohiyat uch tarzda namoyon bo‘ladi. Birinchi – narsa sezgilarda ularni kuzatish jarayonida aks etadi. Bu erda narsalarning sezgi organlarida bevosita aks etishi nazarda tutilmoqda. Ibn Sino in’ikos konsepsiyasini bilish jarayoni sifatida qayd etar ekan, bilish darajalari to‘g‘risidagi masalani ko‘taradi. Ma’lumki, bu mo‘ljal yangi davr falsafasida ishlab chiqilgan va nemis klassik falsafasida o‘zining tadrijiy yakunini to‘gan.

Ikkinchi – ob’ektiv borliqda amalda mavjud bo‘lmagan narsaning mohiyati anglanadi[36]. Bu erda formal ahamiyat kasb etuvchi va moddiy borliq bilan bog‘lanmaydigan ideallashtirilgan ob’ektlar mohiyatini bilish nazarda tutiladi. Bu mohiyat inson aqlining ijodiy qobiliyatini namoyon etadi.

Uchinchi – narsa obrazi muayyan sharoitlarda biluvchining jonida aniq aks etishi mumkin. Bu tamoyilda narsani sezgi bog‘liq bo‘lgan aloqalardan mavhumlashtirish imkonini beruvchi abstraksiyaning kuchi qayd etiladi. Bunda narsaning obrazi uning substrati mavjud emasligiga qaramay aks etishi mumkin.

Shundan kelib chiqib, Ibn Sino oqilona bilishda abstraksiya muhim rol o‘ynashini qayd etadi. «Bilish narsa obrazini mavhumlashtirishning ayrim o‘zaro bog‘langan bosqichlaridan iborat jarayon bo‘lib, uning natijasida biluvchining ongida predmet ning mohiyati va xususiyatlarini ifodalovchi tushuncha vujudga keladi. Bunday mavhumlashtirish bosqichlari to‘rtta». [37].

Ibn Sino «umumiy sezgi»ni ichki sezgilar qatoriga kiritadi. Uning fikricha, umumiy tuyg‘u – bu miyaning old qismida joylashgan kuch bo‘lib, u besh sezgida aks etuvchi barcha shakllarni va ular uzatuvchi kuchni mustaqil qabul qiladi[38]. Binobarin, Ibn Sino fikriga ko‘ra, sezgi organlari yordamida olingan tuyg‘ular umumiy sezgi vositasida birlashtiriladi va narsaning hissiy obrazi yaratiladi.

Obraz deganda alloma narsaning tashqi xususiyatlari va xossalari, materiyaning aksidental tomonlari yig‘indisini tushunadi. Masalan, inson va uning obrazi haqida so‘z yuritar ekan, u shunday deb yozadi: «Uning obrazi bu uning uzunligi, kengligi, sifati, miqdori va uning holati, ya’ni inson bilan bog‘liq barcha narsalardir»[39].

Ibn Sinoning yuqorida bayon etilgan g‘oyalari ilmiy tafakkur shakllanishining keyingi davrlarida rivojlantirildi va yangi natijalar bilan boyitildi.

Shunday qilib, bilish jarayoni pirovard maqsadi ob’ektlar mohiyatini bilishdan iborat bo‘lgan murakkab jarayondir. O‘rta asr Markaziy Osiyo mutafakkirlari asosan bilish bilinayotgan

[33] Ибн Сина. Канон врачебной науки. Кн. 1. – Т.: Фан, 1986. –С.41
[34] Ўша манба, –Б. 99.
[35] Qarang: Ibn Sino. Donishnoma. – T.: Fan 1976. – 264-b.
[36] Qarang:: Ибн Сина. Избранние философские произведения. – М.: Наука, 1980. – Б.30.
[37] Ибн Сина. Книга спасения. – Т.: Шарк, 1986. – Б.31.
[38] Qarang: Ibn Sino. Donishnoma. – T.: Fan, 1976. – 266-b
[39] Ibn Sino. Donishnoma. – T.: Fan, 1976. – 267-b.

ob’ektning in’ikosidir, degan nuqtai nazardan kelib chiqdilar. Bunda insonning sezgi organlari bevosita bog‘lovchi bo‘g‘in hisoblanadi, ya’ni sezgilar yordamida bilinuvchi ob’ektiv dunyo bilish manbai sifatida amal qiladi.

Ilk o‘rta asrda tasavvuf va islom ilohitshunoslik ta’limotlari. Ularning dunqarash mazmuni. Tasavvuf o‘rta asrlar musulmon Sharqida keng tarqaladi. Bu ta’limot dastlab VIII asr o‘rtalarida Iroqda yuzaga kelgan. Tasavvuf ta’limoti asosida inson faoliyati va uning kamoloti yotadi. Turkiston va Movarounnahrning turli o‘lkalarida tasavvufning turli tariqatlari paydo bo‘ladi. Turkistonda XII asrda *Yassaviya,* XII asr oxirida Xorazmda *Kubroviya,* XIV asrda Buxoroda Naqshbandiya va boshqalar vujudga keladi. Movarounnahrda keng yoyilgan tasavvuf Yassaviya tariqati bo‘lib, unga Ahmad Yassaviy asos soladi. Tariqatning asoslari Yassaviyning mashhur *"Hikmat"* asarida bayon etiladi. Ahmad Yassaviyning fikricha, shariatsiz tariqat, tariqatsiz ma’rifat, ma’rifatsiz haqiqat bo‘la olmaydi. Ularning har biri ikkinchisini to‘ldiradi va takomillashtiradi. Yassaviy tariqatining asosida kamolotga uzlat va tarkidunyochilik orqali etishish g‘oyasi olg‘a suriladi. Unga faqat bu dunyo rohati va farog‘atidan voz kechib, uzlatda toat va ibodat yo‘lida zahmat chekib, mashaqqatli mehnat qila olgan kishigina etib boradi. Xullas, Yassaviy tariqatida mashaqqatli mehnat va aziyat shariat yo‘lida bo‘lmog‘i hamda tarkidunyochilik targ‘ib etilsa-da, inson zoti sharif darajasida ulug‘lanadi. Insonning har qanday mol-dunyodan va davlatdan ustun turishi tapkidlanadi.

Tasavvuf ta’limotining buyuk siymolaridan yana biri **Najmiddin Kubro** (1145-1221) edi. U Xorazmda "Kubroviya" tariqatiga asos soladi. Yassaviy tariqatidan farqli o‘laroq, Kubroviya tariqati tarkidunyochilikni rad etadi. Kamolot yo‘lida olib boriladigan mashaqqatli mehnat jarayonida bu dunyo noz-nepmatlaridan bahramand bo‘lishning joizligi g‘oyasi ilgari suriladi. Kubroviya tariqatida xalqqa va Vatanga bo‘lgan muhabbat nihoyatda kuchli bo‘lib, har qanday og‘ir damlarda ham omma bilan birga bo‘lish, Vatanni mudofaa qilish va uning mustaqilligi uchun kurashga dapvat etiladi.

Tasavvuf XIV asrda *naqshbandiya* tariqatida yanada rivoj topadi. _ Unga **Bahouddin Naqshband** asos soladi. U 1318-yilda Buxoro yaqinida Qasri Hinduvon qishlog‘ida matolarga naqsh bosuvchi hunarmand oilasida dunyoga keladi. Yoshligida o‘qish va ta’lim olish bilan bir qatorda kimxob matoga gul bosishni puxta o‘rganib, ota kasbi naqqoshlikni egallagan.

Xoja Bahouddin *"Hayotnoma"* va *"Dalil al-oshiqin"* nomli asarlar , yozib, o‘z tariqatini yaratadi. Naqshbandiya tariqati Movarounnahr, Xuroson va Xorazmda keng tarqaladi. Naqshbandiya tariqati insonlarni halol va pok bo‘lishga, o‘z mehnati bilan kun kechirishga, muhtojlarga xayr-ehson berishga, sofdil va kamtar bo‘lishga chaqiradi. Uning *"Dil ba yoru dast ba kor"* ("ko‘ngil Allohda bo‘lsin-u, qo‘l ish bilan band bo‘lsin") degan hikmati Naqshbandiya tariqatining hayotiy mohiyatini ifodalaydi.

U tarkidunyochilikni rad etib, mehnatsevarlik, odillik va bilimdonlikni targ‘ib etadi. Naqshbandiya ta’limoti taraqqiyotiga keyingi asrlarda Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Xo‘ja Ahror kabi buyuk allomalar katta hissa qo‘shadilar.

Mustaqillik sharofati bilan Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshband, Najmiddin Kubro singari bobokalonlarimizning aziz nomlari tiklandi, qadamjolari obod etildi. Asarlari chop etilib, ularning bebaho ma’naviy meroslaridan hozirgi avlodlar bahramand bo‘lmoqdalar.

Mafkura — ma’lum maqsadni ro‘yobga chiqarish uchun xizmat qiluvchi g‘oyalar yig‘indisi.

Tasavvuf (sufiylik) - musulmonlarni halollikka, poklikka, tenglikka, inson qadr-qimmatini erga urmaslikka chorlovchi, har kimni o‘zining halol mehnati bilan yashashga, boshqalarnlng kuchidan foydalanmaslikka davat etuvchi ta’limot.

Tariqat — tasavvuf qoidalarlga amal qllib yashash, yapni, komil inson darajasiga erishishni ko‘rsatuvchi to‘g‘ri yo‘l.

Temuriylar sulolasi davri. Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy ijodida gumanizm g‘oyalari. Amir Temur ibn Tarag‘ay Bahodir (1336-1405) Kesh (Shahrisabz) shahri yaqinidagi Xo‘ja ilg‘or qishlog‘ida dunyoga keldi. Uning eng asosiy tarixiy xizmatlari shundan iboratki, u mug‘ullarning bosqinchilik va vayronkorliklariga qarshi kurashib, O‘rta Osiyoni ulardan xalos etdi. Mayda feodal va mulkdorlarning o‘zaro nizolariga barham berib, kuchli markazlashgan

davlat barpo qildi. Mamlakatda tartib-intizom va qonun ustuvorligini ta'minladi. Uning davrida «Kuch - adolatda» tamoyili amalga oshdi, iqtisod va madaniyat yuksaldi, o'zga mamlakatlar bilan mustahkam aloqalar o'rnatildi.

Amir Temur mohir sarkarda sifatida nom qozondi. U o'z hayotini Movarounnahr xalqining farovonligi, yurt obodonchiligi uchun sarfladi, uning davrida hashamatli binolar, qurilish inshootlari, go'zal bog'lar bunyod qilindi, maktab va madrasalar, masjidlar qurildi, mamlakatimiz Sharqning go'zal hududiga aylandi.

Temurning yana bir ulkan hizmati shuki, u madaniyat va ilm-fan homiysi sifatida mashhur bo'ldi, o'z saroyiga olimu fuzalo va din arboblarini to'pladi. Xoja Afzal, Jalol Xokiy, Mavlono Xorazmiy, Mavlono Munshiy va boshqalar uning saroyida ilm-fan va badiy ijod bilan mashg'ul bo'ldilar. Bobur Mirzoning xabar berishicha, o'sha davrda Samarqand eng go'zal shahar edi. Ispan sayyohi R.G.Klavixo Samarqandning go'zalligiga qoyiln qolgan edi. Temur hukmronligi davrida ichki va tashqi savdo kuchaydi. Ayniqsa, Hindiston, Xitoy, Russiya, arab mamlakatlari bilan aloqalarning kuchayishi Temur saltanati iqtisodiy qudratini oshirdi. Temur va temuriylar davrida islom dini va tasavvufga katta e'tibor berildi.

O'sha zamonning eng mashxur tarixchilari Mirxond (1433-1498) va Xondamir (1475-1535) edilar. Mirxond Hirotda tavallud topib, shu erda ijod qilgan. Uning asosiy tarixiy asari 7 jildan iborat bo'lib, «Nabiralar, podshohlar va xalifalar tarjimai hollari haqida poklik bog'lari» deb ataladi. U olti jildini yozib vafot etadi, ettinchisini nabirasi Xondamir yozib tugatadi.

Xondamir ham Hirotda tug'ilib, yoshligidan tarixnavislikka havas qo'yadi. U Agrada vafot etadi. Uning muhim risolalari «Makorim ul-axloq», «Habib us-siyar», «Vazirlar uchun qo'llanma» va boshqalardir. Mantiq ilmining yirik vakillaridan biri Sa'diddin Taftazoniydir (1322-1392) u Niso viloyatiga qarashli Taftazon qishlog'ida dunyoga keladi. Yoshligidan ilohiyot fanlari, arab tili, nutq san'ati va mantiq bilan shug'ullanadi. Taftazoniy madrasalarda mudarrislik qildi. Turkiston, Hirot, Jom, G'ijduvon madrasalarida talabalarga dars berdi. Taftazoniy shuhrati, ilmiy ishlari Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlariga keng tarqaldi. Temurning taklifi bilan alloma Samarqandga kelib, shu erda umrining oxirigacha yashadi.

Taftazoniy 40 dan ortiq risolalarning muallifidir. Muhimlari: «Tahzib al-mantiq val-kalom» («Mantiq va kalomga sayqal berish») «Muxtasar al-maoniy» (Ritorikaga oid «Qisqacha ma'nolar»), «Al-irshod al-hodiy», (Arab tili grammatikasiga oid «Yo'l boshlovchi rahbar»), «Al-maqosid attolibin» («Falsafa va kalomga oid «Tolibi ilmlarning maqsadlari») va boshqalar. Taftazoniy o'tmish olimlarining juda ko'p asarlariga sharhlar ham bitgan.

O'sha davrning yana bir atoqli allomasi Mir Sayyid Sharif Jurjoniy Astrobod shahri yaqinida tug'ilgan. Jurjoniy Istambul, Qohira, Hirot, Sheroz shaharlarida bo'lib, ulardagi olimlardan ilm sirlarini o'rganadi. Samarqand madrasalarida mantiq, falsafa, falakiyot, fiqh va adabiyot, munozara ilmi va boshqalardan dars beradi.

Jurjoniy 50 dan ortiq risolalarning muallifi bo'lib, ularning aksariyati mantiq, fiqh falsafa va tabiatshunoslikning muhim muammolariga bag'ishlangan. Olimning «Atta'rifot» («Ta'riflar»), «Odob ul-munozara» («Munozara olib borishining qoidalari haqida risola»), «Sug'ro» («Kichik dalil bo'la oladigan hukm»), «Kubro» (Katta dalil bo'la oladigan hukm), «Avsat dar mantiq», («Mantiqda o'rta xulosa»), «Risolayi vujudiya» («Borliq haqida risola») va boshqa asarlari mavjud. Bulardan tashqari, Jurjoniy salaflarining, xususan, Ibn Sino, Chag'miniy va Nasriddin Tusiylarning asarlariga sharhlar yozganligi ma'lum.

Mir Sayyid Sharif Jurjoniy mantiq ilmi sohasida ham o'z fikrlarini bayon qilgan. O'zining qarashlarida mantiq ilmini falsafadan ajratmay, ayni bir vaqtda uning huquq va til bilan ham chambarchas bog'liq ekanligini isbotlab beradi. Shuning uchun ham, XIV-XV asrdan boshlab islom madrasalarida mantiq ilmini o'qitish huquq va tilshunoslik fanlari bilan bog'liq holda olib borildi.

Jahon ilm-fani taraqqiyotiga katta ulush qo'shgan buyuk falakiyotchi olim va davlat arbobi Muhammad Tarag'ay Ulug'bek(1394-1449) matematika va falakiyot sohasida barkamol ijod qilgan. Uning otasi Amir Temurning o'g'li Shohruh Mirzo edi. Ulug'bek yoshligidan ilm bilan qiziqdi, unga taniqli olimlar Qozizoda Rumiy va G'iyosiddin Jamshid ustozlik qildilar. U garchi

davlat arbobi bo‘lsa ham, madaniyat va ilm-fan ravnaqiga ko‘p kuchini sarfladi, matematika, astronomiya, geometriya, tarix, kimyo va boshqa sohalarda ilmiy tadqiqotlar olib bordi. Olimning dunyoqarashida Aflotun, Arastu, Ptolemey, Muhammad Xorazmiy, al-Farg‘oniy, Forobiy, Ibn Sino, Beruniy va boshqalarning asarlari muhim o‘rin egalladi.

Ulug‘bekning ulkan ishlaridan biri uning Samarqandda, Ko‘hak tepaligida, Obi Rahmat arig‘ining bo‘yida, rasadxona barpo etganligidir. Olimning eng muhim asari «Ziji jadidi Ko‘ragoniy» deb ataladi. Undan tashqari, Ulug‘bek matematikaga oid «Bir daraja sinusni aniqlash haqida risola», astronomiyaga bag‘ishlangan «Risolayi Ulug‘bek» va tarixga oid «To‘rt ulus tarixi» kitoblarini yozdi. Ulug‘bek mantiq ilmi, fiqhshunoslik, musiqa va adabiyot nazariyasini yaxshi bilar edi. Olimning «Ziji» ikki qism, muqaddima va 1018 yulduzning o‘rni va holati aniqlab berilgan jadvallardan iborat.

Ana shunday olimlardan biri G‘iyosiddin Jamshid al-Koshoniy (1430 yilda vafot etgan) bo‘lib, u yirik riyoziyotchi va falakiyotchidir. Uning asarlari «Miftoq ul-hisob» («Hisob kalidi»), «Risola al-muhitiya» («Doira haqida risola») va boshqalardir. XVI asrdan boshlab evropa mamlakatlarida uning kashfiyotidan foydalana boshladilar.

Tarihda Ali Qushchi nomi bilan mashhur bo‘lgan Alouiddin Ali ibn Muhammad Qushchi (1403-1474) Ulug‘bekning shogirdidir. U ilmiy ishlarini falakiyot va riyoziyot sohasida olib bordi. Uning asarlari: «Arifmetika ilmi haqida risola», «Mantiq risolasi», «Astronomiyaga oid risola» va boshqalardir.

Ali Qushchi «Astronomiyaga oid risola»sida Oy va Quyosh tug‘ilishi qonuniyatlarini ilmiy asoslab berdi. Olim tabiat sirlari va uning qonuniyatlarini o‘rgandi, jismlar harakati va ularning oddiydan murakkabga o‘tishi to‘g‘risida o‘z fikriniilgari surdi.

Umuman shuni ta’kidlash lozimki, Ulug‘bek va u asossolgan astronomiya maktabi koinotdagi hodisalarni o‘rganishda muhim rol o‘ynaydi, o‘sha vaqtgacha fanga ma’lum bo‘lmagan hodisalarni idroq qilib, inson aql-zakovatining bilish imkoniyatlarini kengaytirdi, keyingi davrlarda yashagan olimlarga samarali ta’sir ko‘rsatdi.

O‘rta asr mumtoz adabiyotining vakili, ulug‘ shoir va mutafakkir Abdurahmon Jomiy (1414-1492) dir. Jomiyni Navoiy ustoz deb hisoblar edi. Uning qalamiga mansub asarlar «Nafaqot ul-uns», «Hujjat ul-asror», «Musiqa haqida risola», «Naqshi fusus», «Vohid atamasi haqida risola», «Haj qilish yo‘llari haqida risola», «Bahoriston» va boshqalardir.

Jomiyning eng yirik asari «Haft avrang» bo‘lib, unga «Tuhfat ul-ahror», «Suhbat ul-abror», «Yusuf va Zulayho», «Suhbat ul-asror», «Layli va Majnun», «Salamon va Absol», «Xiradnomayi Iskandariy» dostonlari kiradi.

Barcha musulmon mutafakkirlari kabi Jomiy ham xudo abadiy, mutlaq va dunyodagi hamma narsalarning sababchisidir, xudo mavjud bo‘lganda, borliq yo‘q edi, dunyo o‘zining boshlang‘ichini Ollohdan olgan, demak, xudo hamma narsaning yaratuvchisidir, deb hisoblaydi.

Jahon madaniyati ravnaqiga ulkan hissa qo‘shgan siymolardan biri, ulug‘ o‘zbek shoiri va mutafakkiri Nizomiddin Mir Alisher Navoiy (1441-1501). U Temuriylar xonadoniga taaduqli bo‘lib, otasi G‘iyosiddin kichkina Shahrisabzdan Qobulga borib qolgan barlos beklaridan edi. Navoiy Hirotda

Husain Boyqaro saroyida turli lavozimlarda ishladi, dastlab muhrdor, so‘ng vazir etib tayinlandi. Shoir mamlakat obodonchiligi ravnaqi va osoyishtaligi yo‘lida ko‘p ishlar qildi. Maktab, madrasa, masjid va xonaqolar, ko‘prik, rabotlar, shifoxonalar qurdirdi, muhtoj va kambag‘allarga yordam berdi, olimu shoirlarga homiylik qildi.

Navoiy ijodi boy bo‘lib, asarlari turli mavzularga bag‘ishlangan. «Xamsa» ya’ni «Hayrat-ul abror», «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Sab’ai sayyor», «Saddi Iskandariy» dostonlari hamda «Lison ut-tair», «Majolis-un nafois», «Mahbub-ul qulub», «Holati pahlavon Muhammad», «Mezon ul-avzon», «Muhokamat ul-lug‘atayn» va boshqalar. Bulardan tashqari, Navoiy «Hazoyin-ul maoniy» («Ma’nolara xazinasi») nomli she’riy to‘plam yaratgan bo‘lib, g‘azal, ruboiy, qit’a va fardlardan tashkil topgan.

Shoir ijtimoiy-falsafiy qarashlarining muhim xususiyati shundan iboratki, unda falsafiy fikrlar majoziy tarzda, badiiy o‘xshatish va ramziy iboralar o‘rdamida, zohiriy va botiniy

ma’nolarda bayon qilinadi.

Navoiyning ijodiy merosida insonparvarlik va komil inson g‘oyasi muhim o‘rinni egallaydi - shoirning «Xamsa»siga kirgan «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Saddi Iskandariy» kabi dostonlarining asosiy qahramonlari Iskandar, Farhod, Shirin, Layli, Majnun va boshqalar komil inson sifatida talqin qilinadi. Ular mehnatsevar, o‘z kasbini ustasi, doimo o‘zgalarga yordam beruvchi, shijoatkor va jasur, aqlli va bilimdon, saxovatli, to‘g‘ri so‘z, sofdil, kamtar, o‘zida xulq-odob, adolat, sabr-toqat, nafsni tiyish, olijanoblik kabi fazilatlarni mujassamlashtirgan shaxslardir.

Navoiy xalq orasida inson’arvarlik g‘oyalarini tarqatdi, turli millat va elatlar o‘rtasidagi do‘stlikni ulug‘ladi. Forobiy, Ibn Sino, Beruniy va boshqalar singari, mukammal jamiyat haqida fikr yuritdi. Xalqni farovonlikka, baxt-saodatga eltuvchi, hamma teng, zulm-istibdoddan holi bo‘lgan davlat tuzumini orzu qildi. U ilm-fan egallashni afzal bildi, mol-mulkka, boylikka hirs qo‘yishni, tamagirlikni qoraladi. Navoiyning yaxshilik, ezgulik, muhabbat, do‘stlik, adolat, tinchlik, osoyishtalik va boshqa go‘zal fazilatlar, ma’naviy-axloqiy qadriyatlar to‘g‘risidagi qimmatli fikrlari, nasihatomuz so‘zlari respublikamiz mustaqillikka erishgandan so‘ng ham barkamol insonni tarbiyalashga xizmat qilmoqda.

Temur avlodidan bo‘lgan Zahriddin Muxammad Bobur(1483-1530) o‘sha davrning eng ma’rifatli podsholaridan biri edi. Andijonda Umarshayx Mirzo xonadonida tug‘ilgan Bobur keyinchalik Hindistonda ulkan saltanatga asos soldi. Bobur davrida hind diyori gullab yashnadi, undagi madaniyat yuksak darajaga ko‘tarildi. Hindistonning XX asrdagi eng atoqli kishilari Mahatma Gandi va Javaharlal Neru Jahon, Avrangzeb va Akbar kabi temuriyzodalarga juda katta baho berganlar.

Sharq istilosi bilan bog‘liq uyg‘onish harakatlari: osiyosentrizm, panturkizm, panislomizm, ma’rifatparvarlik va jadidchilik ta’limotlari. Chunki aynan XX asr boshlarida shakllangan jadidchilar harakati “jamiyatni ma’rifat orqali yangilash” g‘oyasini ilgari surganlar, Behbudiy, A.Avloniy, A.Fitrat kabilar bir guruh yoshlarni chet elga o‘qishga yuborib, yangi avlod ziyolilarini tarbiyalashga o‘zlarining munosib hissasini qo‘shganlar.

Shu bois, 1917 yilda bolsheviklar partiyasi g‘alaba qozonib, dunyo xaritasini katta Sovet ittifoqi degan mamlakat egallab, unda partiyaviylik mafkurasi hukmronlik qilsada, O‘zbekistonda falsafiy fikr rivoji to‘xtab qolgan emas.

Falsafaning fidoyilari yangi qaror topgan siyosiy tizimda yashab, ishlab va juda ko‘p sinovlardan o‘tishlari lozim bo‘ldi. Ayrim ziyolilar chet elga qochib ketdilar, ko‘pchilikda esa marksizm g‘oyasining haqiqiy insonparvarligiga qat’iy ishonch shakllandi va shu bois shu yo‘nalishda faoliyat olib bordilar. Biroq muayyan darajada sovet mafkurasi ta’siri bo‘lsada, o‘tgan asrda o‘zbek falsafasi to‘rt yo‘nalishda Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti falsafa fakulteti, O‘zbekiston Fanlar Akademiyasining falsafa va huquq instituti, viloyatlar oliy o‘quv yurtlari falsafa bo‘limlari, O‘zbekiston falsafa jamiyati va O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati faoliyatida namoyon bo‘ldi va olimlar o‘z falsafiy qarashlarida davrning ruhini ifoda eta oldilar. Darhaqiqat, I.A.Karimov aytganlaridek, “Odam qancha chuqur bilimga ega bo‘lsa, dunyoni yaxshi bilsa, yon atrofda bo‘layotgan voqealarni to‘g‘ri anglay olsa, shundan keyingina unda g‘urur-iftixor bo‘ladi. Shundagina, juda murakkab, tahlikali davlarda ham ko‘pchilik unga murojaat qilib, maslahatlashadi. Maslahat kimdan so‘raladi – avvalombor, salohiyatli odamdan, katta falsafiy bilim va intellektual bilimga ega bo‘lgan kishidan.”[40]. Shunday ekan, O‘zbekistondagi ijtimoiy siyosiy jarayonlarni tushunishda va ularning mohiyatini tushuntirishda yurtimiz faylasuf-olimlarining xizmati ham katta.

XX-XXI asr o‘zbek falsafasi. XX asr o‘zbek falsafasi. XX asr o‘zbek falsafasi kam o‘rganilgan ziddiyatli davrni qamrab oladi. Chunki hozirgi davr tanqidchilarida sovet davrida falsafa bo‘lmagan, u davrda intellektual hayot o‘lgan va uzoq muddatga qotib qolgan, faqat ayrim hollarda ba’zi mardlargina o‘zlarining g‘oya va qarashlarini ayta olganlar degan fikr shakllangan. Biroq bu noto‘g‘ri fikr. Chunki aynan XX asr boshlarida shakllangan jadidchilar harakati “jamiyatni

[40] Karimov I.A. Inson, uning huquq va erkinliklari oliy qadriyat. 14-jild. –T.: O’zbekiston, 2006. –B.108-109.

ma’rifat orqali yangilash” g‘oyasini ilgari surganlar, Behbudiy, A.Avloniy, A.Fitrat kabilar bir guruh yoshlarni chet elga o‘qishga yuborib, yangi avlod ziyolilarini tarbiyalashga o‘zlarining munosib hissasini qo‘shganlar.

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti falsafa fakulteti. 1922 yilda O‘rta Osiyo davlat universiteti (hozirgi O‘zMU) ijtimoiy gumanitar fanlar fakultetida falsafa fanidan o‘quv mashg‘ulotlarining olib borilishi, bu boradagi dastlabki qadam bo‘ldi.

1935 yilda birinchi «Dialektika va tarixiy materializm» kafedrasi tashkil qilindi. 1944 yilda Dialektika va tarixiy materializm kafedrasi tarkibidan «Falsafa» kafedrasi ajralib chiqqan. Aynan “Falsafa” kafedrasi negizida 1962 yilda “Ilmiy kommunizm”, 1967 yilda “Tabiiy va gumanitar fakultetlar falsafa” kafedralari tashkil qilingan. Kafedralar tarkibi milliy kadrlar bilan boyib borgan.

1960 yillarda “Falsafa” kafedrasida 45 ta professor-o‘qituvchi faoliyat olib borgan. Bu davrda falsafa mutaxassisligi bo‘yicha universitetning o‘zida milliy kadrlar tayyorlash imkoniyati paydo bo‘lgan. professor A.Ayupov, H.Umarov sa’y harakatlari bilan oliy ta’lim vazirligida bu masalaga ijobiy yondoshilib, universitetning tarix fakultetida 1963-1964 o‘quv yilidan boshlab falsafa bo‘limi tashkil qilingan va unga H.Umarov rahbar etib tayinlangan. O‘quv rejasi asosida Respublikaning yirik olimlari jalb qilinib, falsafa bo‘yicha mutaxassis kadrlar tayyorlash jarayoni boshlangan.

Shu yillarda ilmiy ishlar rivoj topib yuqori malakali kadrlar etishib chiqa boshlagan. 1962-1967 yillarda 18 ta falsafa fanlari nomzodi tayyorlangan. 1962-1992 yillar davomida gumanitar fakultetlar “Falsafa” kafedrasini boshqargan professor A.T.Ayupov boshchiligida dosentlar G‘.Shoyusupova, A.I.Abdusamedov, K.S.Sadikov, K.I.Ivanova, I.Rahimov, V.S.Nikitchenko va boshqalar dastlab falsafa bo‘limi, keyin falsafa fakultetining milliy kadrlarni tayyorlash faoliyatida katta rol o‘ynadilar. O‘sha yillarda falsafa bo‘limi professor-o‘qituvchilari nafaqat o‘quv jarayoni, balki ilmiy bilish sohasida faol ishtirok qilganlar. 1974 yilda K.I.Ivanovaning “Ilmiy bilishda sababiylik tamoyili” nomli monografiyasi, professor L.E.Garber, A.T.Ayu’ov, U.Xaydarov, B.To‘ychiev, V.G.Chernaxlarning “Ilmiy bilish mantig‘i va metodlari”(1986) mavzusidagi turkum asarlari nashr qilingan.

O‘zbekiston Fanlar Akademiyasining akademigi E.Yu.Yusupov, professorlar M.V.Vohidov, I.R.Rahimovlar 1980-2005 yillarda O‘zbekistonning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-madaniy taraqqiyotining falsafiy muammolari bo‘yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borish bilan birga, darslik va o‘quv qo‘llanmalari yozganlar, yosh kadrlarni tayyorlashga o‘zlarining munosib hissasini qo‘shganlar. Shu yillar davomida J.Babaevning “Falsafa asoslari” o‘quv qo‘llanmasi, E.Yusupovning tahririda “Falsafa” (1985) darsligi, I Raximovning “Mantiq fanidan seminar mashg‘ulotlari” (1984) o‘quv qo‘llanmalari nashr qilingan.

Falsafa bo‘limida o‘qitiladigan fanlarning differensiallashuvi natijasida “Mantiq”, “Falsafa tarixi” va “Dinshunoslik” kafedralari tashkil qilingan. O‘sha yillarda falsafa bo‘limi professor-o‘qituvchilari nafaqat o‘quv jarayoni, balki ilmiy ishlar sohasida ham faol ishtirok qilganlar.

Mustahkam poydevor yaratilgach, 1979 yilda tarix fakulteti tarkibidan “Falsafa, iqtisod va psixologiya” bo‘limlari ajratilib, uchta mutaxassislikni birlashtiruvchi yangi “Falsafa-iqtisod” fakulteti tashkil qilingan va falsafa fanlari nomzodi, professor G.Sh.Shoyusupova (1979-1985) dekan lavozimiga tayinlandi.

Bu esa falsafa fanining yanada chuqur va keng o‘rganilishi yo‘lidagi dadil qadam bo‘ldi. yangi kafedralar tashkil qilinib, falsafani o‘qitishga differensial yondoshuv shakllandi. Shu yillarda fakultetda professorlar: - M.Xayrullaev, M.Baratov, L.E. Garber, V.N. Moroz, M. Nurmatov f.f.n dosent M.Q. Aripov, f.f.n. dosent M.Daliev, dosent E.N. Abramyan, Z.Mo‘minova, dosent T.M.Ramazanov, I.R.Ramazanov, R.Nosirov, Sh.B.Qahharova, M. Usmonov, I.L. Turchaninov, fakultetning bitiruvchi yoshlari M. Sharipov, B.To‘ychiev, E.Mo‘minov, A.O‘tamurodov, I.Ergashev, o‘rindoshlik asosida professorlar M.N. Abdullaeva, H.Aliqulov va boshqalar ilmiy pedagogik faoliyat olib borganlar.

1990 yilda universitet yangi Nizomi qabul qilinib, uning keyingi taraqqiyot yo‘llari, vazifalari, huquqlari, xalq hayotidagi mavqei yangi dunyoqarash nuqtai nazaridan belgilab olindi. Shu bois 1991 yilda fakultet tarkibidan “Iqtisod” bo‘limi ajraldi hamda Falsafa, sosiologiya va psixologiya” bo‘limlari va 9 kafedradan iborat “Falsafa” fakulteti yoshlar ongiga mustaqillik mafkurasining

mazmun va mohiyatini singdirish, yangi dunyoqarashni shakllantirish yo‘lida fidokorona mehnat qildilar.

1989-2007 yillarda “Falsafa tarixi va mantiq” kafedrasining mudiri lavozimida ishlagan professor S.A.Yo‘ldoshev kafedra a’zolari bilan hamkorlikda Sharq va G‘arb xalqlari tarixi, Markaziy Osiyo xalqlari falsafasi va ijtimoiy axloqiy qarashlarini o‘rganish bilan bir qatorda, mantiq fanining keng qamrovli o‘rganilishiga ham alohida e’tibor qaratib kelgan. Magistraturada ushbu yo‘nalish bo‘yicha mutaxassislik ochishga boshchilik qilgan. Pokiston va Eron falsafasini O‘zbekistonda chuqur o‘rganilishiga munosib hissa qo‘shgan.

O‘zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimovning 2000 yil 28 yanvardagi farmoniga ko‘ra, Toshkent Davlat universitetiga “Milliy” maqomi berilishi, fakultet professor o‘qituvchilariga mas’uliyat yuklashi bilan bir qatorda yangi faoliyatga chorladi. Ular falsafiy bilimlarni, yangilangan tafakkur nuqtai nazaridan yoritish bo‘yicha faol ish olib bordilar.

2002 yilda yangi “Falsafa va fan metodologiyasi” kafedrasining tashkil qilinishi falsafadagi ijtimoiy muammolar bilan bir qatorda, fundamental masalalarning o‘rganilishiga keng imkoniyatlar yaratdi. “Falsafaning metodologik muammolari” ilmiy maktabiga asos solindi. Bugungi kunda ushbu maktab tadqiqotchilari tomonidan “gerontologiya” - qariyalik muammosi, “tanatalogiya” - o‘lim va barhayotlik muammosi, “fenomenologiya” insonning individual ijtimoiy ongiga ta’sir qiluvchi omillar muammosi, ”germenevtika” - tushunish va tushuntirish muammosi, “epistemologiya”, “fan falsafasi”, “Ijtimoiy vaqt”, “Sinergetika”, “Dialog tushunish vositasi” kabi muammolarning falsafiy tahliliga qiziqishning kundan kunga ortib borishi yangi avlod faylasuflarining yuqori intellektual salohiyatga egaligi va ayni paytda ularni ilmga yo‘naltiruvchi munosib ustozlar borligidan dalolat beradi.

O‘tgan yillar davomida fakultet bitiruvchilari nafaqat pedagogik faoliyati, balki ilmiy salohiyati bilan falsafiy fanlar bo‘yicha yangi o‘quv adabiyotlarini yaratish jarayonida ham faol ishtirok qildilar. I.Saifnazarov muallifligida “Kurs leksiy po filosofii” (2001), “Ilmiy ijod metodologiyasi” (2004), “Fanlarning falsafiy masalalari” (2007 I.Rahimov A.O‘tamurodov hamkorligida “Fanlarning falsafiy masalalari” (2005), D.Fayzixo‘jaeva va M.Sharipovlar hammuallifligida “Mantiq” (2004) o‘quv qo‘llanmalari, S.Mamashokirov tahriri ostida Falsafa (2005 lotin tilida), “Milliy istiqlol g‘oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar” (2004), “O‘zbekistonda yangi jamiyat qurilishining g‘oyaviy-mafkuraviy masalalari” (2005), “Erkin va farovon hayot qurilishining g‘oyaviy mafkuraviy masalalari” (2007) o‘quv qo‘llanmalari, Q.Nazarov tahriri ostida “Falsafa qomusiy lug‘at” (2004), “G‘arb falsafasi” (2004), “Jahon falsafasi tarixidan lavhalar” (2005), “Milliy g‘oya asosiy tushuncha va tamoyillar” o‘quv qo‘llanmasi (2001), “Milliy g‘oya asosiy tushuncha va tamoyillari lug‘ati” (2005), “Milliy g‘oya va rahbar mas’uliyati” (2008) kitoblari, yakka muallifligida “Bilish falsafasi” (2005), “Qadriyatlar falsafasi” (2004) o‘quv qo‘llanmalari, N.A.Shermuxamedova muallifligida “Filosofiya i metodologiya nauki” (2003) o‘quv qo‘llanmasi, “Falsafa va fan metodologiyasi” (2005), “Gnoseologiya” (2007), Gnoseologiya – bilish nazariyasi (2009) darsliklari, A.Ochildievning “Milliy g‘oya va millatlararo munosabatlar” (2004), E.Emirovaning “Metodika prepodavaniya filosofii” (2004), shuningdek A.Strelsova bilan hamkorlikdagi “Vvedenie v spetsialnost» (2009) o‘quv qo‘llanmasi kabi qator yangi adabiyotlarining nashr qilinishi fakultetning katta ilmiy salohiyatga egaligidan dalolat beradi.

O‘zMUning 90 yillik tarixida Falsafa bo‘limining 45 yillik, falsafa fakultetining deyarli 30 yillik faoliyati o‘z o‘rniga ega. Zero, bugungi kunda yangilangan tafakkur egalari o‘zbek falsafasining nomini dunyoga tanitmoqdalar. Azaliy falsafiy muammolarga yangicha yondoshmoqdalar. “Ustoz va shogird” maktabining yangi avlodi shakllanmoqda, yangi ilmiy maktablarga asos solinmoqda. Fakultetning 1500 mingdan ortiq bitiruvchilaridan shu yillar davomida 40 ta fan doktorlari va 200 dan ortiq fan nomzodlari etishib chiqdi.

Xulosa qilib aytganda, G‘arb va Sharqda o‘z tafakkur uslubida bilimlarni ifodalash va o‘zlashtirishning o‘z mexanizmlari va shakllari, bilim va haqiqatga eltuvchi yo‘lni yorituvchi o‘z mo‘ljallari mavjud. Sharq ta’limotlari va tafakkur uslubini sharq amaliyoti va tajribasidan olingan o‘ziga xos usullar va metodlar yordamida tushunish va ichdan anglab etish mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. «Istiqlol va ma’naviyat». T. «O‘zbekiston», 1994.
2. Karimov I.A. «Ma’naviy yuksalish yo‘lida». T. «O‘zbekiston», 1998.
3. Karimov I.A. «Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman». «Fidokor» gazetasi, 2000 yil 8 iyun
4. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat-engilmas kuch.T.: Ma’naviyat,2008.
4. «Osnovы filosofii». — T.: «O‘zbekiston», 1999.
5. «Xrestomatiya po filosofii». — M., 1997.
6. Yo‘ldoshev S. «Antik falsafa». — T., 1999.
7. Nazarov Q .“Falsafa asoslari”. T., 2005.
8. Gunnar Skirbekk, Nils Gile “Falsafa tarixi”, 2002.
9. S. Yo‘ldoshev, M. Usmonov, R. Karimov. “Yangi va eng Yangi davr G‘arbiy Evropa falsafasi”. O‘quv qo‘llanma. T., 2002
10. J. Tulenov. Falsafa darslik. T., 2007.
11. M. Axmedova Falsafa o‘quv qo‘llanma.T., 2007.
12. Q.Nazarov Falsafa asoslari .-T.:, 2017.

MAVZU: Falsafiy tafakkur taraqqiyoti bosqichlari: G‘arb falsafasi

REJA:

1. Qadimgi Grek-Rim falsafiy maktabi. Milet maktabi, uning Misr-Bobil, Hind falsafasi ildizlari bilan bog’liqligi
2. Xristianlik va Avreliy Avgustin falsafiy ta’limotining vujudga kelishi. Ilk o’rta asrlar falsafiy tafakkur rivojida appologetika va patristika, sxolastika. Nominalizm va realizm
3. Yangi va eng yangi davr falsafasining ustuvor yo’nalishlari. Ingliz, Fransuz va Nemis mutafakkirlarining falsafiy qarashlari
4. Yangi davr G’arb falsafasidagi asosiy muammolar va undagi oqimlar

Tayanch tushunchalar

Ilk o‘rta asrlar falsafasi, Apologetika, mutlaq ruh, verifikatsiya, veto, empirizm, dualizm, monizm, skeptitsizm, sxolastika, nominalizm, realizm

QADIMGI YUNONISTON VA RIM FALSAFASI. Qadimgi davr falsafasining yana bir silsilasi Yunoniston va Rimga tegishlidir. Bu davrdagi falsafiy qarashlar — antik davr falsafasi deb yuritiladi. Unda Milet falsafiy maktabi, eley falsafiy maktabi, Suqrot, Pifagor, Aflotun, Arastu va boshqalarning falsafiy, tabiiy — ilmiy, ijtimoiy — ahloqiy ta’limotlari o‘rganiladi. Yunonistonda dastlabki falsafiy ta’limotlar eramizdan avvalgi VII-VI asrlar o‘rtasida Milet shahrida yuzaga kelgan va rivojlangan. **Milet maktabi** vakillari Fales, Anaksimandr, Anaksimenlardir. Uning asoschisi Fales (eramizdan avvalgi 624 — 547 yillarda yashagan). U Yunon fani va falsafasining asoschisi bo‘lib, o‘z davrining etuk siyosiy arbobi, jo‘g‘rofi, faylasufi bo‘lgan. **FALES ta’limotiga ko‘ra,** *tabiatdagi turli-tuman jism va hodisalar dastlabki ibtido — suvdan paydo bo‘lgan va yana suvga aylanadi va bu moddiy birlik doimo o‘zgarishda bo‘ladi*. **ANAKSIMANDR** (Falesning shogirdi) eramizdan avvalgi VII asr oxiri va VI o‘rtalarida yashab ijod etgan. U «*Tabiat haqida» asarini yozgan, biroq asar bizgacha yotib kelmagan.* **Fales** *olamning asosiga suvni qo‘ygan bo‘lsa,* **Anaksimandr** *dunyo — cheksiz, gazsimon apeyrondan iborat, issiqlik va sovuqlik, quruqlik va namlik apeyrondan ajralib chiqib, moddaning bir holatdan ikkinchi holatga o‘tishini ta’minlaydi, deb hisoblagan.*

Uning ta’limotini zamondoshi, shogirdi Anaksimen davom ettirdi. **ANAKSIMEN** (eramizdan avvalgi 588-525 yillar) *havo — olamning asosi, deb bilgan*. Uningcha, havoning quyuqlashishidan suv, er, tosh kabi moddalar tashkil topgan, siyraklashishidan esa olov paydo bo‘lgan. Yana bir yunon faylasufi **GERAKLIT** (eramizdan avvalgi 520-460 yillar) Kichik Osiyoning g‘arbiy qirg‘og‘idagi

efes shahrida zargar oilasida dunyoga kelgan. U stixiyali dialektikaga asos solgan, olov — olamning asosi, deb bilgan. uning fikricha, olamda hamma narsa harakatda. «Oqar suvga bir soniyada ikki marta tushish mumkin emas, chunki suv har daqiqada yangilanib turadi». Olamda turg‘unlik yo‘q. Harakat butun tabiatga, barcha jism va hodisalarga xosdir. Abadiy harakat — abadiy o‘zgarishdir. Harakat qarama-qarshilik asosida sodir bo‘ladi. «Kurash hamma narsaning otasi, hamma narsaning podshosidir», degan ekan Geraklit. Bundan Geraklit kishilar o‘rtasida urushlarni targ‘ib qilgan ekanda, deya xulosa chiqarish noto‘g‘ri. Geraklitning fikricha, doimiy o‘zgarish, harakat va o‘zaro qarama-qarshi tomonlarga o‘tish — jismlar sifatining nisbiyligi bilan bog‘liq. Masalan, dengiz suvi inson iste’moli uchun yaroqsiz bo‘lsa, baliqlar uchun ayni muddaodir. Geraklitning qarashlari falsafiy tafakkur rivojiga katta ta’sir ko‘rsatgan.

PIFAGOR (eramizdan avvalgi 580-500 yillar) Yunonistonning Samos orolida yashab o‘tgan. u qadimgi YUnonistonda diniy-mafkuraviy falsafiy maktab, ya’ni pifagorchilikka asos solgan. Pifagor o‘zining siyosiy qarashlari tufayli podsho Polikret bilan chiqisha olmagan va Samosni tark etib, janubiy Italiyaga ko‘chib ketgan, o‘sha erda o‘z uyushmasini tashkil etgan. Uningcha, dunyoni bilish jarayoni, avvalo, raqamlarni bilishdan boshlanishi kerak. Pifagorchilarning ta’limotiga ko‘ra, olamning asosida modda ham, tabiat ham emas, balki ideallashgan raqamlar yotadi; narsa va hodisalar aynan ana shu raqamlar mahsulidir. Pifagorchilar birinchi bo‘lib Yunonistonda tabiatdagi narsa va hodisalarni izohlashda miqdor kategoriyasini ilgari suradi. Pifagor zodagonlar oilasiga mansub bo‘lgani bois aristokratiyani himoya qilgan. U «tartib» to‘g‘risidagi ta’limotini yaratib, faqat aristokratlar o‘rnatgan tartib ijtimoiy hayotda muhim rol o‘ynaydi, degan. Uning fikricha, demokratiya bu tartibotning buzilishidir.

Eley falsafiy maktabi namoyandasi Ksenofan (eramizdan avvalgi YI — V asr) shoir va faylasuf bo‘lgan. U Kichik Osiyoda dunyoga kelgan. Ilm olish maqsadida Yunonistonga, janubiy Italiyaga sayohat qilib, umrining so‘nggi yillarini eley shahrida o‘tkazgan. Tarixchi Diogen Laertskiyning yozishicha, Ksenofan «Tabiat haqida» asarining muallifidir. Afsuski, ushbu asarning yarmigina omon qolgan, xolos. u ko‘pxudolikka hamda insonlarga xos sifatlarni hayvonlarga, o‘simlik dunyosiga daxldor deb biluvchi ta’limotga qarshi chiqib, mifologiyani rad etishga harakat qilgan. Uning falsafiy ta’limotiga ko‘ra, tabiat - o‘zgarmas va harakatsizdir, «Hamma narsa erdan unib chiqadi va pirovardida yana erga qaytadi». Biz hammamiz erdan tug‘ilganmiz va erga aylanamiz». Ksenofan qadimgi yunon faylasuflaridan birinchi bo‘lib, bilishning imkoniyati va chegarasi haqida fikr yuritgan. Bu qadimgi yunon gnoseologiyasining rivojiga turtki bo‘ldi.

Ksenofan ilgari surgan g‘oyalar uning shogirdi eley falsafiy maktabining ko‘zga ko‘ringan namoyandalaridan biri, eramizdan avvalgi 504 yili tug‘ilgan Parmenid tomonidan rivojlantirilgan. Eley falsafiy maktabining namoyandalaridan biri Parmenidning shogirdi va do‘sti Zenon (490-430 yillar) o‘z ustozining ta’limotini himoya qildi va uni rivojlantirdi.

Qadimgi Yunon madaniyatida **sofistlar falsafasi** katta o‘rin tutadi. Sofistlar antropologiya (inson haqidagi fan) va gnoseologiya (bilish to‘g‘risidagi fan) muammolari bilan shug‘ullangan. Sofistlar yangi kasblarning mohir ustalari, ya’ni o‘qituvchilar, diplomatlar, notiqlar, sud mahkamalarida ishlovchi mutaxassislardan iborat bo‘lib, haqiqat, osoyishtalik, adolat o‘rnatishga xizmat qilgan. ularning ta’limoti Suqrot falsafasiga ham ma’lum darajada ta’sir ko‘rsatgan.

SUQROT (eramizdan oldingi 469-399 yillar.) (asli — Sokrat) — qadimgi Yunon faylasufi. «Afinaning ijtimoiy hayotida faol ishtirok etgan, yoshlar tarbiyasi bilan shug‘ullangan, hurfikrli inson, kambag‘aldan chiqqan, tosh yo‘nuvchining o‘g‘li, o‘ta bilimdon kishi sifatida mashhur bo‘lgan.

Uning hayoti fojiali tugagani to‘g‘risidagi misol falsafiy afsonaga aylanib ketgan. O‘z davrida Afinadagi hukmron tuzum tartib-qoidalariga qarshi chiqib, yangi fikrlarni ilgari surgani uchun ruhoniylar uni dahriylikda hamda yoshlarni axloqan buzishda ayblaganlar. Unga shunchaki ayb emas, siyosiy ayb qo‘yilgan. Garchand qutilish imkoni bo‘lsa-da, qonun va jamiyat tartiblarini nihoyatda qattiq hurmat qilganligi bois, u jazodan qochishni istamagan va bir qadah zahar ichib o‘lgan. Suqrot va uning tarafdorlari jamiyat qonunlariga, ular qanday bo‘lishidan qat’i nazar, so‘zsiz itoat etishni targ‘ib etganlari g‘oyatda ibratlidir. Holbuki, Suqrot va uning shogirdlari Afinada amal qilgan qonunlarni noto‘g‘ri va adolatsiz deb hisoblagan hamda ularni qattiq tanqid qilgan, ammo, shunday bo‘lsa-da, ularga bo‘ysungan. Shu ma’noda, Suqrot o‘zini aybdor deb

topgan, sud hukmiga itoat etgan va o‘zini uning ixtiyoriga topshirgan. «Aflotun mening do‘stim, ammo qonun do‘stlikdan ustun turadi», degan hikmatli ibora o‘sha davr ma’naviyatining yaqqol ifodasidir.

Suqrot o‘z ta’limotini og‘zaki ravishda ko‘cha-ko‘yda, maydonlarda, xiyobonlarda shogirdlari va izdoshlari bilan birga shakllantirgan va xalq ongiga singdirishga harakat qilgan, lekin bironta ham asar yozmagan. Uning falsafiy, axloqiy ta’limotlari mohiyatini shogirdlari Ksenofan, Aristofan va Aflotunlarning asarlaridan bilib olishimiz mumkin. Ksenofan «Suqrot haqida esdaliklar» asarida o‘z ustozi haqida iliq so‘zlar aytib, uni olijanob, axloq-odob borasida haqqoniy fikr yuritgan inson sifatida ta’riflagan. Yoshlarning axloqini buzgan deb unga siyosiy ayb qo‘yish — tuhmat ekanini alohida ta’kidlagan. Aflotun esa uni chuqur mulohazali, insonni ulug‘lovchi donishmand, deya ta’riflagan, uning falsafiy qarashlarini o‘z asarlarida Suqrot nomidan bayon etgan. Suqrotning fikricha, falsafaning markazida axloq masalalari turmog‘i lozim. Jamiyatning ravnaqi, tinchlik va osoyishtaligi, farovon hayoti axloq va odobning ahvoliga bog‘liq. Bu masalalar Sharq falsafasida ham katta o‘rin tutganli bois xalqimiz, buyuk allomalarimiz Suqrot nomini benihoya hurmat bilan tilga olgan, uning axloq-odob haqidagi pand-nasihatlariga amal qilgan.

Suqrotning shogirdi **AFLOTUN** (asli — Platon) jahon falsafasi tarixida o‘chmas iz qoldirgan buyuk allomadir. U nafaqat faylasuf olim, balki san’atkor, shoir va dramaturg bo‘lgan, o‘z g‘oyalarini dialoglar tarzida bayon qilgan. Aflotun 428 yil 21 mayda Delos orolida tug‘ilgan. O‘zidan keyin 35 dan ziyod dialog shaklidagi asarlar yozib qoldirgan. Arastuning u haqdagi ma’lumotlarini birdan-bir to‘g‘ri dalil deb qarash mumkin. Chunki Arastu Aflotunning eng yaqin do‘sti va shogirdi bo‘lgan.

*Aflotun **«G‘oyalar dunyosi va soyalar dunyosi» ta’limoti**ning asoschisidir. Uningcha, g‘oya haqiqiy borliq, biz biladigan va yashaydigan dunyo esa uning soyasidir. Haqiqiy o‘zgarish va taraqqiyot g‘oyalar dunyosiga xos, soyalar dunyosidagi harakat esa uning aksidir. G‘oyalar dunyosining qonuniyatlarini hamma ham bilolmaydi. Ularni biladigan zotlar nihoyatda kam uchraydi, ular ulkan aql egasi bo‘ladi va tarixda chuqur nom qoldiradi. Aksariyat kishilar esa, soyalar dunyosi bilan kifoyalanadi.*

Aflotunning jamiyat va davlat to‘g‘risidagi ta’limoti uning dunyoqarashida markaziy o‘rinlardan birini tashkil etadi. U faqat antik davr falsafasi — ontologiya va gnoseologiyaning klassigi bo‘lib qolmay, mumtoz antik siyosiy nazariya va pedagogikaning bilimdoni ham bo‘lgan. Aflotun ijtimoiy-siyosiy masalalarga doir «Davlat», «Qonunlar», «Siyosat» va «Kritiy» nomli asarlar yozib qoldirgan. «Davlat» asarida jamiyat haqida, uning ideal siyosiy tuzumi to‘g‘risidagi qarashlarini markaziy ta’limoti — g‘oyalar nazariyasi bilan uzviy bog‘liq holda ilgari surgan. Uning fikricha, davlatning to‘rtta shakli mavjud: teokratiya; oligarxiya; demokratiya; tiraniya. Aflotunning ideal davlat to‘g‘risidagi orzulari negizida adolat g‘oyasi yotadi. Aflotun aytganidek, jamiyat barcha a’zolarining odil jamiyatdagi qonunlarga bo‘ysunishi ijtimoiy taraqqiyotning asosiy garovidir.

Aflotunning shogirdi va safdoshi **ARASTU** (384 — 322 yillar) (asli — Aristotel) qadimgi Yunonistonning buyuk faylasufi, o‘zining betakror, jahonni lol qoldirgan ilmiy merosi bilan mashhurdir. O‘n etti yoshida o‘z ilmini oshirish maqsadida Afinaga kelib, Aflotun asos solgan akademiyaga o‘qishga kirgan va 20 yil davomida (Aflotunning o‘limiga qadar) shu erda tahsil olgan. Keyinchalik Makedoniya podshosi Filippning II taklifiga binoan, uning o‘g‘li Aleksandrga 3 yil muntazam ustozlik qilgan. Binobarin, keyinchalik dunyoni zabt etib, jahongirlik maqomiga ko‘tarilgan iskandarning kamolotida Arastuning xizmatlari beqiyos bo‘lgan. Filippning o‘limidan keyin Aleksandr taxtga o‘tirgach, Arastu Afinaga qaytib kelib, 50 yoshlarida «Likkey» nomli maktab ochgan. Ilmiy faoliyatining samarali bo‘lishida, umuman, Yunonistondagi ilm-fan rivojida Aleksandr tomonidan ko‘rsatilgan himmat va rag‘batlar muhim ahamiyat kasb etgan. Iskandar vafotidan keyin unga qarshi kuchlar bosh ko‘tarib, Arastuni dahriylikda ayblashgan va sudga tortishgan. Suddan oldin evbey oroliga ko‘chib ketgan Arastu ko‘p o‘tmay o‘sha erda vafot etgan.

Arastu zabardast olim bo‘lib, mantiq, psixologiya, falsafa, axloq, notiqlik san’ati, tabiiy fanlar bo‘yicha o‘lmas, bebaho asarlar yozib qoldirgan. Uning barcha asarlari borliqni o‘rganishga qartilgan. Mantiqqa oid asarlarining barchasini «Organon» («Qurol») nomli asariga jamlagan. Faylasuf barcha fanlarni ikki turga — nazariy va amaliy fanlarga bo‘lgan. Amaliy fanlar

shogirdlarga yo‘l-yo‘riq ko‘rsatishga, biror bir foydali ishni amalga oshirishga yo‘naltirilgan. U nazariy fanlarni uch qismga - falsafa (metafizika), matematika va fizikaga ajratgan.

Faylasuf olamdagi narsa va hodisalar to‘rtta sababga ega deydi. Bular — moddiy sabab, ya’ni modda (materiya); shakliy sabab yoki shakl; yaratuvchi sabab; pirovard sabab yoki maqsad sabablardir. Yaratuvchi sabab, Arastu talqinicha, harakat manbaidir. Masalan, ota va ona bolaning ulg‘ayishi sababchisidir. Arastu pirovard sabab (maqsad sabab) vositasida insonga xos bo‘lgan maqsadni tabiat hodisalariga ham tatbiq etmoqchi bo‘lgan. Harakat olam singari abadiydir. Ayni paytda, olam o‘zining abadiy sababi, ya’ni harakatlantiruvchi kuchiga ega.

Arastuning jamiyat va davlat to‘g‘risidagi ta’limoti «Davlat», «Siyosat» kabi asarlarida bayon etilgan. Uning fikricha, davlat boshqaruvi jamiyatning erkin va farovon hayoti uchun xizmat qilishi lozim. Baxtli hayot mazmuni faqat moddiy mo‘l-ko‘lchilik bilan belgilanmaydi, balki seroblik ma’naviy boylik bilan uyg‘un bo‘lgandagina, jamiyat baxtli hayot kechiradi. Davlatning boyligi, asosan, o‘rtacha mulkka ega bo‘lgan fuqarolarning mehnati bilan ta’minlanadi. Arastuning bu boradagi qarashlari bugungi kunda Vatanimizda kichik va o‘rta biznes sohasini rivojlantirish yo‘lida olib borilayotgan islohotlar mohiyatiga juda hamohangdir.

Yunon falsafasida **DEMOKRIT**ning qarashlari ham muhim o‘rin tutadi. U haqiqiy borliq — moddiy dunyo, abadiy va poyonsiz, cheksiz-chegarasiz reallikdir, olam mayda moddiy zarrachalardan, ya’ni atomlardan va bo‘shliqdan iborat deya ta’lim beradi. Atomlar va bo‘shliq o‘zaro yaxlit abadiy ibtidodir. Atomlar — bo‘linmas va o‘zgarmas, sifat jihatdan bir xil, uning miqdori shakli singari behisobdir. Harakat, degan edi Demokrit, atomlardan iborat moddaning abadiy, tabiiy holatidir. Demokrit tasodifiyatni inkor etgan. U «na tabiatda na jamiyatda xech bir narsa tasodifan paydo bo‘lmaydi», deb yozgan. Demokritning falsafiy qarashlarida axloqiy ta’limot muhim o‘rin tutadi. Uning bu boradagi qarashlari siyosiy qarashlari bilan uzviy bog‘liqdir. Yaxshi boshqarilayotgan davlat — buyuk qo‘rg‘ondir. Davlat manfaatlari qolgan barcha narsalardan ustun turmog‘i lozim.

Me’yor, deydi faylasuf, axloqning tabiat insonlarga in’om etgan kuch va qobiliyatga mos kelishadadir. Donolik uchta hosil keltiradi: yaxshi fikrlash; yaxshi so‘zlash; yaxshi harakat qilish. Demokritning axloqiy qarashlari o‘z davridagi amaliy ma’naviy munosabatlarning umumlashmasidir. Uning ta’limoti bugungi kunda insonlarni axloq-odobga, diyonatga da’vat etadi.

EPIKUR (341-270 yillar) — qadimgi Yunon mutafakkiri. Demokrit ilgari surgan atomchilik ta’limotini yanada takomillashtirib, uni yuqori pog‘onaga ko‘targan va tegishli qarashlar bilan boyitgan faylasuf. Epikur ta’limoticha, olam — moddiy, abadiy va cheksiz. Atomlar — bo‘linmas, olam — jism va bo‘shliqdan iborat, deb yozgan edi u. Barcha **jismlarni epikur ikki guruhga bo‘lgan**.

Birinchi guruhga jismlarni tashkil etuvchi atomlarni kiritgan bo‘lsa, **ikkinchi guruhga** atomlarning birlashishidan tashkil topgan jismlarni kiritgan. Epikur ichki harakat qonuniyatini kashf etib, Demokrit ilgari surgan atomchilik ta’limotiga ulkan hissa qo‘shgan. Epikurning falsafiy-axloqiy ta’limoti o‘z zamonasida ilg‘or ahamiyatga ega bo‘lgan. Rohat-farog‘at, xursandchilik deganda, kayf-safo, maishat, shohona hayotni emas, balki jismoniy ezilish hamda ruhiy tashvishlardan xalos bo‘lishni, ozodlikni tushunamiz, deydi epikur. uning fikricha, davlat kishilarning o‘zaro kelishuvi asosida tuzilishi lozim. Epikur ilgari surgan ijtimoiy kelishuv g‘oyasi keyinchalik XVIII asr fransuz ma’rifatparvarlari hamda XX asr faylasuflari tomonidan davom ettirilgan.

Epikur ta’limotini rimlik **LUKRETSIY KAR** (eramizdan avvalgi 99-55 yillar) davom ettirgan. U «Narsalarning tabiati to‘g‘risida» nomli asari bilan mashhur bo‘lgan. Yashashdan maqsad, deb yozgan Lukretsiy, baxtli hayot kechirishdan iboratdir. Jamiyat ham, xuddi tabiat singari, o‘z qonunlariga ega hamda tabiat qonuniyatlariga tayangan holda rivoj topadi, deydi u. Uning falsafiy qarashlari o‘z davri va o‘rta asr falsafasiga o‘z ta’sirini ko‘rsatgan.

Uning fikricha, modda (materiya) — abadiy, bir holatdan ikkinchi holatga o‘tib, shaklini o‘zgartirib yashash — uning xossasi. Olamdagi barcha narsalar ikkiga — oddiy va murakkab turga bo‘linadi. Lukretsiy Kar atom harakatining uchta turini sanab o‘tgan. Bular — narsaning og‘irlikka ega bo‘lgani

uchun to‘g‘ri chiziqli harakati, narsaning o‘zicha og‘ish harakati, narsaga turtki bo‘lgan asosga qaratilgan harakat. Lukretsiyning nazariyasi mohiyatan sodda bo‘lsa-da, tabiatshunoslikka ulkan ta’sir ko‘rsatgan.

Biz xorijiy Sharq va antik dunyo falsafasi haqida juda qisqa ma’lumot berdik. Ularga mansub ayrim oqim va mashhur faylasuflar ta’limoti to‘g‘risida nihoyatda muxtasar fikr yuritdik. Aslida bu mavzular o‘ta keng qamrovli bo‘lib, ularning mohiyatiga etib borish uchun ko‘p va xo‘b o‘qib-o‘rganishga to‘g‘ri keladi. Ishonchimiz komilki, siz, aziz talabalar ularni mustaqil o‘qib-o‘rganish jarayonida to‘liq o‘zlashtirib olasiz.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, biz falsafa tarixini faqat mashhur nomlar va ular yaratgan ta’limotlarni bilib olish uchungina o‘rganmaymiz, balki insoniyat tarixida o‘chmas iz qoldirgan buyuk faylasuflarning ibratli hayoti, o‘lmas g‘oyalari mohiyatini chuqur anglash, ularga tayanib, bugungi kun falsafiy muammolarining qulay echimini topish, shu tariqa Vatanimiz va xalqimizga halol xizmat qilish, qolaversa, buyuk ajdodlarimizga, elu yurtimizga munosib farzandlar bo‘lish uchun ham puxta va chuqur o‘rganamiz.

Xristianlik va diniy-falsafiy g‘oyalarning shakllanishi va rivojlanishi

G‘arb Evropa feodalizmi sharoitida ham xristian dini hukmronlik qilgan. U o‘zining odamlar aqli va qalbini nazorat qilish markazlashtirilgan tizimini ko‘p sonli tarqoq feodal davlatlarga qarshi qo‘ygan. Bu nazoratni avvalo Rim Papasi boshchiligidagi katolik cherkovi amalga oshirgan. Ayni vaqtda cherkov qadimgi dunyoning «majusiycha» falsafasiga, ayniqsa materialistik ta’limotlarga yot ko‘z bilan qaragan. Shu sababli antik davrning falsafiy merosini o‘zlashtirishga nisbatan xolisona yondashilmagan, bu meros qismlarga bo‘lib o‘zlashtirilgan, asosan diniy aqidalarni mustahkamlovchi idealistik g‘oyalarni tarqatishga yo‘l qo‘yilgan.

O‘rta asrlar Evropasida falsafiy tafakkurning rivojlanish xususiyatlari. *XVI asrgacha G‘arb va Sharq falsafiy tafakkuri har biri o‘z yo‘lida rivojlangan: arab musulmon Sharqida va Ispaniyaning arablar istilo qilgan qismida falsafaga dinning ta’siri Evropa va Sharqiy Osiyodagidan kamroq bo‘lgan*. Bu davrda arab musulmon fani rivojlanishda Evropa fanidan ancha ildamlab ketgan. Xitoyda ham fan, garchi din ta’siri ancha kuchli bo‘lsa-da, Evropadagidan ilg‘orroq bo‘lgan. Ayrim Sharq faylasuflari o‘z asarlarini antik davr mutafakkiri Demokritning atomlar haqidagi ta’limoti, Empedokl elementlari, Pifagor matematikasi, Platon g‘oyalari, Aristotelning falsafiy va tabiiy-ilmiy merosi, ayniqsa uning mantiq tizimi ta’sirida vujudga kelgan ilmiy-falsafiy an’ana ruhida yaratganlar.

Evropa falsafasida materializm o‘rta asrlarda Sharqdagidek keng tarqalmagan va madaniyatga kuchli ta’sir ko‘rsatmagan. U sxolastikada realizm bilan bir qatorda paydo bo‘lgan nominalistik falsafa ko‘rinishida rivojlangan va avval ayrim narsalar va hodisalar, so‘ngra ularning in’ikoslari narsalarning nomlari sifatida talqin qilinuvchi umumiy tushunchalarda mavjud, degan g‘oyadan kelib chiqqan. Ammo falsafani ilohiyotga qaram qilishga harakat qilgan din mafkuraning hukmron shakli sanalgan.

Ilk o‘rta asrlarda falsafiy tafakkur rivojlanishining asosiy shakllari apologetika va patristika bo‘lgan. Evropada, Vizantiyada, Old Osiyo va Shimoliy Afrikaning ellinlashgan markazlarida xristianlikning tarqalishi boshqa diniy va falsafiy oqimlar bilan qattiq kurash jarayonida yuz bergan. Bunda xristianlikka qarshi neoplatonizm falsafasidan keng foydalanilgan. Ayni shu davrda apologetika xristianlikni asoslash va himoya qilish falsafasi sifatida vujudga kelgan.

Apologetika ortidan «cherkov otalari»ning falsafiy ta’limoti – patristika (lot. pater – ota) paydo bo‘lgan. Patristikaning eng yorqin vakili Gippon (Shimoliy Afrika)dagi episkop **Avliyo Avgustin** (354-430)dir. U o‘rta asrlar falsafasiga, Shuningdek falsafiy ijodning keyingi davrlardagi ko‘pgina vakillariga kuchli ta’sir ko‘rsatgan.

Avgustin «haqiqiy falsafa va haqiqiy din»ni bir deb hisoblagan. Xristianlik asoslarini u Platon falsafasidan topishga harakat qilgan. Uning fikricha, Platon g‘oyalari – «bu ijodkor ijodga kirishish oldidan yuritgan mulohazalar»[41]dir. Xudo dunyoni yo‘qlikdan yaratgan. Inson panoh topishining asosiy yo‘li uning xristian cherkoviga mansubligidir. Xristian cherkovi «ilohiy shahar»ning erdagi

[41] Avgustin \\ Vsemirnaya ensiklopediya. –M.: Sovremennqy literator, 2001. –S. 11.

vakilidir. Avgustin inson faoliyatining ikki qarama-qarshi turini tahlil qiladi: **birinchi** – «dunyoviy shahar», ya'ni «Xudoga nisbatan nafrat darajasiga ko'tarilgan o'z-o'ziga bo'lgan muhabbatga» asoslangan davlatchilik; **ikkinchi** – «o'z-o'ziga nisbatan nafrat darajasiga ko'tarilgan Xudoga bo'lgan muhabbat»ga asoslangan «ilohiy shahar». Avgustinning eng mashhur: «Ilohiy shahar», «Insoniy shahar», «Tavba» kabi asarlari mavjud.

Avgustin ikki muhim muammo: shaxs dinamikasi va kishilik tarixi dinamikasi muammolarini echishga harakat qiladi. U «Tavba» asarida shaxsning o'zligini, uning ruhiy holatlarini o'rganadi. Avgustin shaxsning ichki dunyosini uning go'daklik yillaridan boshlab inson xristian sifatida shakllanadigan davrgacha tavsiflaydi. U shaxsga nisbatan zo'rlik ishlatishning har qanday shakllarini (maktabda bolaga zo'rlik ishlatishdan davlat darajasida zo'rlik ishlatishgacha) qoralaydi. Avgustin shaxs erkinligi muammosini ilgari suradi. Oradan bir necha asrlar o'tgach, ayni Shu muammo ekzistensializm vakillarida Avgustin falsafasiga nisbatan qiziqish uyg'onishiga sabab bo'ldi. Avgustin inson sub'ektiv tarzda erkin harakat qiladi, lekin uning barcha harakatlarini u orqali Xudo bajaradi, deb hisoblagan. Xudoning borlig'ini insonning o'zligidan, inson tafakkurining o'z-o'zi uchun ishonchliligidan keltirib chiqarish mumkin. Avgustin shaxs uchun o'zlikning rolini ko'rsatib berdi. Zero «Men» - tashqi dunyodan ajralib chiqadigan va hatto undan «berkinib» oladigan intim mavjudot. Avgustin inson o'z «Meni»ni qanday kashf etadi, degan savolga javob topishga harakat qiladi.

Tarix falsafasini ishlab chiqish ham, garchi atamaning o'zini Volter taklif qilgan bo'lsa-da, Avliyo Avgustindan boshlangan. Antik faylasuflarda «tarixiylik» tushunchasi mavjud bo'lmagan: yunonlar dunyoni estetik jihatdan, mukammal koinot sifatida idrok etganlar. Avgustin esa o'tmish – hozirgi davr – kelajakning o'zaro aloqasini falsafiy jihatdan anglab etishga harakat qilgan. Hozirgi davr – bir lahza, zero u o'tmishga chekinadi va kelajak sari harakat qiladi. «Insoniy shahar» (jamiyat) hayoti buni tasdiqlaydi. Avliyo Avgustin asarlari sxolastik falsafaning yaratilishiga asos bo'lgan va uzoq vaqt mobaynida antik falsafani, asosan Platon, Aristotel hamda neoplatoniklar – Plotin, Porfiriy, Prokl asarlarini o'rganish manbalaridan biri bo'lib xizmat qilgan. Plotinning universal triadasi – «yagona – aql – jon» sxolast-faylasuflar e'tiborini o'ziga tortgan.

SXOLASTIKA (*yunon.* **schole** – *maktab*) – maktab ta'limida hukmronlik qilgan va ilohiyotga to'la bog'liq bo'lgan o'rta asrlar xristian falsafasi. **XI asrda** sxolastik falsafa doirasida nominalizm va realizm o'rtasida kurash avj olgan. *Dastavval: «Xudo bir, lekin siymolarda uchta: Xudo-ota, Xudo-o'g'il va Xudo-muqaddas ruh, degan fikrni qanday tushunish kerak?», degan sof sxolastik savol o'rtaga tashlangan.* Ammo bu savol atrofida avj olgan bahs-munozara uning chegarasidan chetga chiqqan va tom ma'noda falsafiy xususiyat kasb etgan: amalda yakkalik va umumiylik dialektikasining muhokamasiga aylangan. Realistlar «umuman inson», «umuman uy» kabi umumiy tushunchalar – «universaliyalar» mavjudligi to'g'risida so'z yuritganlar. Ular ayrim narsalarning mohiyati sanalgan universaliyalar narsalargacha amalda mavjud bo'ladi va narsalarni vujudga keltiradi, deb hisoblaganlar. Bu ashaddiy realizm zamirida Platonning «g'oyalar dunyosi» va «narsalar dunyosi» haqidagi ta'limoti yotadi.

Nominalistlar «universaliyalar narsalardan keyin vujudga kelgan nomlardir», degan fikrni ilgari surganlar. Ayrim narsalar, masalan, odamlar, uylargina realdir, «umuman inson» yoki «umuman uy» esa faqat so'zlar yoki nomlar bo'lib, ularning yordamida odamlar ayrim predmetlarni umumlashtiradilar. Mo'tadil nominalistlar insoniy tushunchalarda ayrim narsalardagi o'xshash jihatlarning in'ikosi sifatida umumiylik mavjudligini taxmin qilganlar.

Realizm umumiylikka narsadan oldin paydo bo'luvchi ideallik sifatida yondashgan, ya'ni amalda umumiy va yakkaning aloqasi to'g'risidagi idealistik konsepsiyani ishlab chiqqan bo'lsa, nominalizm bu muammoni materialistik yo'l bilan echishning o'ziga xos timsoli bo'lgan.

Shunday qilib, realistlar va nominalistlar o'rtasidagi bahs falsafiy tus olgan, Chunki unda umumiy va yakkaning tabiati muammolari, ularning dialektikasi amalda muhokama qilingan.

FOMA AKVINSKIY (1225-1274) katolik teologiyani yaratgan va sxolastikani tizimga solgan mutafakkir sifatida e'tirof etiladi. Uning eng mashhur asarlari: «Teologiya yig'indisi», «Falsafa yig'indisi», «Majusiylarga qarshi yig'indi». Ularda muallif asosan Aristotel asarlariga tayanadi. Foma Akvinskiy Aristotel ijodi bilan Sharqqa salib yurishi chog'ida tanishadi. Uning

ontologiyasida borliq ham ehtimol tutilgan, ham amalda mavjud deb qaraladi. Borliq - ayrim narsalarning mavjudligi, ya'ni substansiyadir. Foma Akvinskiy imkoniyat va voqelik kabi kategoriyalar bilan bir qatorda materiya va shakl kategoriyalarini ilmiy muomalaga kiritadi. Bunda materiya imkoniyat sifatida, shakl esa – voqelik sifatida qaraladi.

Foma Akvinskiy Aristotelning shakl va materiya haqidagi asosiy g'oyalaridan foydalanib, din haqidagi ta'limotni ularga to'la bo'ysundiradi. Materiya shaklsiz mavjud bo'lmaydi, shakl esa oliy shaklga yoki «shakllarning shakli» - Xudoga bog'liqdir. Xudo esa sof ma'naviy mavjudot. Shaklning materiya bilan birikuvi moddiy dunyo uchungina zarur. Boz ustiga materiya (Aristoteldagi kabi) passivdir. Unga shakl faol tus beradi. Foma Akvinskiy «ilohiy borliq», hamonki u o'z-o'zidan ravshan narsa emas ekan, tafakkurimiz anglashga qodir bo'lgan narsalar orqali isbotlanishi lozim. U Xudo borligining hozirgi zamon katolik cherkovi ham foydalanuvchi o'z dalil-isbotini taklif qiladi.

Foma Akvinskiyning ijtimoiy-falsafiy qarashlari ham diqqatga sazovor. U shaxs - «oqilona tabiatdagi eng olijanob» hodisa, deb hisoblagan. Uning fikricha, shaxs aql-zakovat, sezgilar va iroda bilan tavsiflanadi. Aql-zakovat irodadan ustun turadi. Ammo Xudoni bilishni Foma Akvinskiy Xudoga bo'lgan muhabbatdan keyingi o'ringa qo'yadi, ya'ni sezgilar, agar ular oddiy narsalarga emas, balki Xudoga qaratilgan bo'lsa, aqldan ustun bo'lishi mumkin.

Foma Akvinskiy o'zining «Podsholar boshqaruvi haqida» asarida insonga avvalo ijtimoiy mavjudot sifatida, davlatga esa xalq farovonligi haqida g'amxo'rlik qiluvchi tashkilot sifatida yondashadi. Hokimiyatning mohiyatini u axloq, xususan yaxshilik va adolat bilan bog'laydi va hatto xalqning adolatsiz podsholarga qarshi bosh ko'tarish huquqi to'g'risida so'z yuritadi.

Foma Akvinskiy ikki qonun: Xudo odamlar ongi va qalbiga joylagan «tabiiy qonun» va cherkovning davlat va fuqarolik jamiyatidan ustunligini belgilovchi «ilohiy qonun» haqidagi muammoni ham muhokamaga kiritadi. Uning fikricha, dunyoviy hayot bo'lg'usi ma'naviy hayotga tayyorgarlikdir. Podshoning hokimiyati oliy – ma'naviy hokimiyatga bo'ysunishi lozim. Bu hokimiyatni osmonda – Iso Masih, Erda – Rim Papasi boshqaradi. Foma Akvinskiy siyosiy hokimiyat shakllarini muhokama qilar ekan, Aristotel kabi monarxiyani afzal ko'radi.

Foma Akvinskiy falsafasi XIV asrdan boshlab dominikan sxolastlarining bayrog'iga aylandi, XVI asrdan e'tiboran iezuitlar tomonidan targ'ib qilina boshladi. Iezuitlarning mafkurachilari Foma Akvinskiy falsafiy tizimini sharhladi va takomillashtirdi. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab uning ta'limoti hozirgi zamon falsafiy tafakkurining qudratli oqimlaridan biri sanalgan neotomizm negiziga aylandi.

Yangi davr falsafasining tabiiy-ilmiy asoslari. *XVII asrdan boshlab tabiatshunoslik jadal sur'atlarda rivojlanadi. Dengizlarda kemalarning yurishiga ehtiyojning ortishi astronomiyaning rivojlanishini, shaharsozlik, kemasozlik, harbiy ish – matematika va mexanikaning rivojlanishini belgilaydi. Yangi fan avvalo moddiy ishlab chiqarish amaliyotiga: to'qimachilik sanoatida mashinalar ixtiro qilinishiga, ko'mir va metallurgiya sanoatida ishlab chiqarish qurollarining takomillashuviga tayanadi*. E.Torrichelli havo bosimi mavjudligini eksperimental yo'l bilan aniqladi, simobli barometr va havo nasosini ixtiro qildi. I.Nyuton mexanikaning asosiy qonunlarini, shu jumladan butun olam tortishish qonunini ta'rifladi. R.Boyl kimyoda mexanikani qo'lladi va kimyoviy element tushunchasini ishlab chiqdi. Ingliz fizigi U.Gilbert magnit xossalarini va uning amalda qo'llanilishini o'rgandi. V.Garvey qon aylanishini kashf etdi va uning rolini empirik usulda tadqiq etdi. R.Dekart va G.Leybnits matematika, mexanika, fizika va fiziologiyaning rivojlanishiga ulkan hissa qo'shdi. Ijtimoiy fanlarda tabiiy huquq nazariyasi ishlab chiqildi (Angliyada T.Gobbs, Gollandiyada G.Grotsiy). sharqda esa fan va falsafa sohasida deyarli yangilanish bo'lmadi.

Fanning bunday rivojlanishi o'z davrining falsafasiga ham ta'sir ko'rsatmay qolmadi. Falsafada sxolastika va dindan uzil-kesil ajralish yuz berdi: diniy aqidalarning hukmronligiga, cherkovning ta'siri va tazyiqiga qarshi kurashda aqlning har narsaga qodirligi va ilmiy tadqiqotning cheksiz imkoniyatlari haqidagi ta'limot vujudga keldi.

Yangi davr falsafasiga avvalo tabiatshunoslikdan kelib chiqadigan kuchli materialistik tendensiya xos.

XVII asrda Evropaning yirik faylasuflari qatoriga F.Bekon, T.Gobbs va J.Lokk (Angliya), R.Dekart (Fransiya), B.Spinoza (Gollandiya), G.Leybnits (Germaniya) kiradi.

Yangi davr G‘arb falsafasidagi asosiy muammolar (*ontologiya* va *gnoseologiya***).** Yangi davr, avvalo XVII asr falsafasida ontologik kategoriyalar borliq va substansiya haqidagi ta’limotga katta e’tibor beriladi (ayniqsa harakat, makon va vaqt to‘g‘risida so‘z yuritilganda).

Fan va falsafaning vazifasi – insonning tabiat ustidan hukmronligini kuchaytirishga, inson sog‘lig‘i va go‘zalligiga ko‘maklashish, hodisalarning sabablarini, ularning muhim kuchlarini o‘rganish zarurligi anglab etilishiga olib kelgan. Shu sababli substansiya va uning xossalari muammolari Yangi davrning deyarli barcha faylasuflarini qiziqtirgan.

Bu davr falsafasida «**substansiya**» tushunchasini tavsiflashga nisbatan **ikki xil** yondashuv paydo bo‘lgan: birinchi yondashuv substansiyani borliqning chegaraviy asosi sifatida *ontologik tushunish bo‘lsa*, ikkinchi yondashuv – «substansiya» tushunchasining, ilmiy bilim uchun zarurligini *gnoseologik jihatdan* anglab etish bilan bog‘liq.

FRENSIS BEKON (– ingliz faylasufi 1561-1626) birinchi yondashuv asoschisi substansiya shakllarining xususiyatlariga tavsif bergan va substansiyani muayyan narsalar shakli bilan ayniylashtirgan. *Uning fikricha*, materiya sariqlik, moviylik, qoramtirlik, iliqlik, og‘irlik va boshqa shunga o‘xshash xossalarga ega. Bular materiyaning eng sodda xususiyatlaridir. Bu xossalarning turli birikmalaridan tabiatning rang-barang narsalari vujudga keladi.

Materiyaning sifat jihatidan har xilligi haqidagi ta’limotni F.Bekon o‘zining shakl va harakat haqidagi ta’limoti bilan rivojlantirgan. Uning talqinida shakl – bu narsaga xos bo‘lgan xususiyatning moddiy mohiyati. U Platon va Aristotelning shakl haqidagi mushohadalari bilan bahsga kirishadi. Bekon fikriga ko‘ra, shakl – jismni tashkil etuvchi moddiy zarralar harakatining turi. Ammo bu zarralar atomlar emas. F.Bekon qadimgi faylasuflarning materiyaning atomistik tuzilishi haqidagi va ayniqsa bo‘shliqning mavjudligi haqidagi ta’limotiga tanqidiy yondashadi. U makonni bo‘shliq deb hisoblamagan: Bekon uchun makon materiyaning doimiy o‘rni bilan bog‘liq bo‘lgan. Amalda u makonni moddiy ob’ektlarning ko‘lamliligi bilan ayniylashtirgan. Vaqtni Bekon moddiy jismlar tezligining ob’ektiv o‘lchovi sifatida tavsiflagan. Vaqtning mohiyatini tushunishga nisbatan mazkur yondashuv diqqatga sazovor, zero vaqt materiyaning moddiy jismlarda yuz beruvchi o‘zgarishlarning davomliligidan iborat bo‘lgan va bu o‘zgarishlarning sur’atini tavsiflaydigan ichki xossasi sifatida e’tirof etiladi. Shunday qilib, vaqt harakat bilan uyg‘un bog‘lanadi.

Bekon fikriga ko‘ra, harakat – materiyaning tug‘ma xossasi. Materiya qanday abadiy bo‘lsa, harakat ham shunday abadiydir. U harakatning tabiatdagi 19 turini qayd etgan: tebranish, qarshilik, inersiya, intilish, kuchlanish, hayot ruhi, azoblanish va b. Bu shakllar amalda o‘sha davrda fanda ayniqsa mukammal o‘rganilgan materiya harakati mexanik shakllarining xususiyatlari bo‘lgan. Ayni vaqtda F.Bekon moddiy dunyoning ko‘p sifatliligini o‘rganish va tushuntirishga harakat qilgan.

F.Bekon bilishning empirik metodi asoschisi hamdir. U tajribaga asoslangan fanlar, kuzatish va eksperimentga alohida e’tibor bergan. Bilimlar manbai va ularning haqiqiyligi mezonlarini tajribada ko‘rgan. Bilishga tashqi dunyoning inson ongidagi in’ikosi sifatida yondashar ekan, u bilishda tajriba hal qiluvchi rol o‘ynashini qayd etgan. Ammo faylasuf bilishda aqlning rolini ham inkor etmagan.

Bekon ingliz falsafasining o‘rta asrlardagi taraqqiyotiga eng katta hissa qo‘shgan olimlardan biridir. Uning ta’limoticha, fanning yangi binosini ko‘rish uchun, to‘g‘ri fikrlashga o‘rganish kerak.

Bekon ta’limoticha, tabiatni bilishda bir necha «**idollar»** insonga halaqit beradi. Ular inson aqlini o‘rab tashlaydi. Ular asosan to‘rtta.

Birinchisi *urug‘ idollari*, bular inson zotiga, butun odamlarga xosdir. Masalan, Bekon shunday deydi: «insonning aqli qiyshiq ko‘zguga o‘xshaydi. U narsalarning tabiati bilan o‘z tabiatini aralashtirib yuborib narsalarni qiyshiq, buzuq ko‘rsatadi.

Ikkinchisi, *g‘or idollari*. Bu har bir odamnning o‘z kelib chiqishi xususiyatlari natijasida yanglishishi. Ular fikrlash ufqining cheklanishidan tug‘iladi. Bu narsa hamma narsani o‘z nuqtai-nazari bilan ifodalash, o‘zinnig tor doirasi bilan o‘lchash natijasida vujudga keladi.

Uchinchisi, *maydon idollari*, bo‘lib, u ma’lum bo‘lgan tasavvurlarga tayanish odati, noto‘g‘ri yoki noaniq termonologiyalarga tanqidiy yondoshmaslik oqibatida vujudga keladi. Bu masalaga Bekon juda ham katta ahamiyat beradi. Masalan, u shuni ta’kidlaydiki, real borliqni ifodalamaydigan yoki uni noaniq, mavhum ifodalaydigan so‘zlar soxta tushunchalarni tug‘diradiki, ular tafakkurga teskari ta’sir qiladi.

To‘rtinchisi, *teatr idollari*: ular avtoritetlar fikriga ko‘r-ko‘rona ergashib qadimgilarning falsafiy sistemalarini davom ettiraveradilar.

Bekon tomonidan sxolastikaga qarshi qaratilgan idollarning tanqidi katta metotologik ahamiyatga egadir. Bekon bilish nazariyasining **birinchi bosqichi** esa *tajriba*dir, **ikkinchi bosqichi** *aql*dir. U tajriba ma’lumotlarini ratsional qayta ishlaydi va umumlashtiradi.

Bekon ta’limoticha, olim chumoliga o‘xshab faqat yig‘ish va yig‘ilganlar bilan kifoyalanmasligi, o‘rgimchakka o‘xshab hayotdan ajrab, faqat o‘zining shaxsiy aqli bilan o‘zining makrli falsafasini to‘qimasligi kerak. Bekon ta’limoticha, olim asalariga o‘xshab gullardan olib keyin ularni asalga aylantirishi lozim.

Bekon o‘zining ijtimoiy-siyosiy qarashlari bo‘yicha kuchli markazlashgan davlat tarafdori bo‘lgan. *Jamiyat hayotida asosiy rolni Bekon fikricha san’at va savdo rivojlanishi o‘ynaydi.*

Fransuz falsafasi. O‘rta asrlardagi Evropa falsafasi taraqqiyotida Fransiyada shakllangan milliy falsafa maktabi nihoyatda katta o‘rin tutadi. Bu borada **R. Dekart,** Lametri, Gelvetsiy, Didro, Golbax va Russolarning qarashlari nixoyatda muxim.

RENE DEKART (fransuz faylasufi va matematigi 1596-1650) cubstansiyaning bekoncha va gobbscha monistik talqiniga o‘zining dunyoning dualistik talqinini qarshi qo‘yadi.

Dekart bir-biriga bog‘liq bo‘lmagan ikki birinchi asos: **nomoddiy** yoki «*fikrlovchi*» substansiya va **moddiy** yoki «*ko‘lamli* substansiya» mavjudligini taxmin qiladi. Bu ikki substansiya parallel mavjuddir. Ularni o‘rganish bilan metafizika va fizika shug‘ullanadi. Metafizika avvalo ma’naviy substansiyani, u bilan bog‘liq bo‘lgan bilish va borliq tamoyillarini o‘rganadi. Fizika tabiat falsafasini tadqiq etadi. U dunyoning vujudga kelishi, erda hayotning rivojlanishi (tabiat qonunlariga muvofiq) haqidagi ta’limotni o‘z ichiga oladi, hayvonlar va inson tanasining tuzilishini mexanika qonunlariga bo‘ysinuvchi murakkab mashinalar sifatida o‘rganadi (R.Dekart asarlaridan biri «Hayvon – mashina» deb ataladi).

Dekart ilgari surgan kosmogoniya haqidagi ta’limot zamirida quyosh tizimining tabiiy rivojlanishi g‘oyasi yotadi. **Uning fikricha**, bu rivojlanish materiya va uning turli jinsli zarralari harakati bilan belgilanadi. Dekart materiya mustaqil ijodiy kuchga ega deb hisoblaydi. **Harakatni Dekart** *mexanik jarayon – jismlarning makonda ko‘chishi sifatida tushunadi.* **Shunday qilib**, *R.Dekart o‘z-o‘zi bilan ziddiyatga kirishadi: u makonni jismning ko‘lamliligi sifatida tan oladi, lekin harakatni jismlarning boshqa jismlarga nisbatan ko‘chishi sifatida tushunadiki, bu makonni bo‘shliq sifatida tan olishni anglatadi.*

R. Dekartning bilish haqidagi ta’limoti ham diqqatga sazovor. R.Dekart o‘zining «Metod haqida mulohazalar» asarida bilimlar manbai va ularning haqiqiyligi mezonini tashqi dunyodan emas, balki inson aqlidan qidirish lozim, degan xulosaga keladi. Uning fikricha, *intellektual intuitsiya* yoki *sof mushohada* – **bilishning tayanch nuqtasi**. Barcha **g‘oyalarni Dekart ikki** guruhga ajratadi: *sezgilar ta’sirida tug‘ilgan g‘oyalar* va *tug‘ma g‘oyalar*. Tug‘ma g‘oyalar mutlaqo ishonchlidir. Ularning qatoriga Dekart Xudo g‘oyasi, matematik aksiomalar va shu kabilarni kiritadi. Masalan, barcha mavjud narsalarga shubha bilan qarash kashfiyotga yo‘l ochuvchi mutlaqo ishonchli asos, metod yoki vosita hisoblanadi. Ayni shu sababli Dekart hissiy narsalar, matematik haqiqatlar va hatto «hamma narsaga qodir Xudo»ning mavjudligiga shubha bilan qaraydi. Ammo, hamma narsaga shubha qilgan va hamma narsani inkor etgan holda, u shubhalanuvchi fikrning mavjudligiga shubha qilmaslik kerak, degan xulosaga keladi. *Shu tariqa u fikrlash birdan-bir ishonchli dalildir, deb xulosa chiqaradi: «***Men fikrlayapman, demak, yashayapman».**

R. Dekart falsafasida dualizm asosiy o‘rin tutadi. Uning fikricha *materiya* va *ruh* borliqning asosida yotadi va xudoga bo‘ysunadi. Olam, Dekart fikricha cheksiz va abadiy, u inson tafakkuriga

bog‘liq bo‘lmagan holda rivojlanadi va takomillashadi. R. Dekartning «Men fikr qilayapman, demak men mavjudman» degan fikri faylasuflar orasida mashhur bo‘lib hisoblanadi.

Bilishda fikr va sezgilarning ahamiyatini nihoyatda ortiqcha deb bilgan *R. Dekart ratsionalizm ta’limotining asoschisi bo‘lib hisoblanadi*. Uningcha insonning fikrlashi va mulohaza qilishi shubha ostiga olib bo‘lmaydigan jarayondir, undan boshqa hamma narsani tekshirish shubha ostiga olish mumkin. **Dekart** o‘sha zamonning eng buyuk matematiklaridan biri bo‘lib, o‘z davrida aniq fanlar sohasida katta ahamiyat kasb etgan **deduksiya usulini falsafaga kiritgan olim** bo‘lib hisoblanadi.

Rene Dekart ratsionalizmi parchalar:

R.Dekart haqu haqiqatni kitoblardan emas, hayotdan, aqlu idrokdan qidirgan. Lekin bu faylasuf kitoblar o‘qimagan, falsafiy ta’limotni bilmagan degan fikrga olib kelmaydi.

Har kim o‘z aqlicha etuk aql egasidir, undan yuksagini uning aqli qabul qilolmaydi. “Shunchaki aql egasi bo‘lish etarli emas, eng muhimi aqlni ishlata bilishdadir”. Ishlaydigan aql izlanishga, o‘zini o‘zi boyitishga moyildir.

Bilishning asosiy metodini **R.Dekart**:

1. Shubha uyg‘otadigan hech nimani haqiqat deb qabul qilmaslik;
2. O‘rganilayotgan narsani to‘g‘ri anglash uchun qancha zarur bo‘lsa, shuncha bo‘laklarga ajratish;
3. Oddiydan murakkabga borish;
4. Ob’ektning barcha tomonlarini, hech nima e’tibordan xoli qolmaydigan tarzda qamrab olishda ko‘radi.

Bu F.Bekonning induksiyasi va empirizmidan farq qiladi; unda shubha, klassifikatsiyalash, deduksiya, sintez ko‘zga tashlanadi. Ming afsuski, faylasuf tajriba, eksperimentni nazarda tutmaydi, natijada bilish intellektual voqelik sifatida qolib ketadi.

Illatlarni men tana xastaligini aniqlashdan qiyin bo‘lgan ruh xastaligidir deb atayman. Biz tanamiz sihat-salomatligini yaxshi bilamiz, lekin aqlimiz sog‘ligini hech qachon bilmaymiz.

Jyulen Ofre de Lametri (1709-1751) o‘z davrida katta shov-shuvga sabab bo‘lgan «Inson – mashina» asarining muallifi. Moddiy dunyo «o‘z holicha mavjud» ekanligiga, uning boshi ham, oxiri ham yo‘qligiga ishonchi komil bo‘lgan. Lametri materializmi Epikurning atomistik materializmi, Spinozaning materialistik ta’limoti va Lokk sensualizmi ta’sirida vujudga kelgan. Lametri jonni aql faoliyati funksiyasi va ko‘rinishi deb hisoblagan hamda Dekartning umrboqiy nomoddiy jon haqidagi g‘oyasi asossiz ekanligini isbotlashga harakat qilgan.

Pol Genrix Ditrix Golbax (1723-1789) ning «Tabiat tizimi» asari «XVIII asr materializmi va ateizmi kodeksi» degan nom olgan. 1770 yilda nashr etilgan bu asarda muhim ontologik muammolar, chunonchi: materiya, tabiat, harakat, makon, vaqt, sababiyat, tasodif, zaruriyat muammolari bayon etilgan. Golbax uchun tabiat barcha narsalar va hodisalar sababidir, zero u Xudo tufayli emas, o‘zi tufayli mavjud. Tabiat – harakat sababi. Golbax harakatni tabiat mavjudligining zaruriy natijasi sifatida tavsiflaydi. Tabiat deganda u o‘z energiyasi ta’sirida harakat qiluvchi moddalar yig‘indisini tushunadi. Golbax fikriga ko‘ra, barcha jismlar bo‘linmas va o‘zgarmas elementlar – atomlardan tashkil topadi. Materiya tushunchasini u modda tushunchasi bilan ayniylashtiradi.

Ayni vaqtda Golbax tabiatda barcha aloqalar va harakatlar zaruriyat bilan belgilanadi, deb hisoblagan. Uning fikricha, olam bir-biridan uzluksiz kelib chiqadigan sabablar va oqibatlarning uzilmas zanjiridir. Shu sababli Golbax tasodifni tabiatdan ham, ijtimoiy hayotdan ham chiqaradi. U insonni ham zaruriyat quli deb hisoblaydi: u o‘z hayotida bir daqiqa ham erkin emas, uning xatti-harakatlari amalda qanday namoyon bo‘lsa, shunday bo‘lishi mumkin. Bu oldindan belgilanganlik Golbax determinizmining fatalistik xususiyatini belgilaydi.

David Yum (ingliz faylasufi 1711-1776) ham, J.Berkli kabi, substansiyaning materialistik talqiniga qarshi chiqib, ontologiya muammolarini echishga harakat qilgan. U moddiy va ma’naviy substansiyaning amalda mavjudligini inkor etgan, lekin substansiya «g‘oyasi» mavjud, deb hisoblagan. *Substansiya «g‘oyasi» deganda u ilmiy bilimga emas, balki oddiy bilimga xos bo‘lgan inson «idroklari majmui»ni tushungan.*

Xullas, yangi davr falsafasi bilish nazariyasi (gnoseologiya)ning rivojlanishida ulkan qadam tashladi. Falsafa ilmiy metodi, insonning tashqi dunyoni bilish metodologiyasi, tashqi va ichki tajriba aloqalari bosh muammolarga aylandi. Olinayotgan barcha bilimlar tizimining o‘zagi hisoblangan haqqoniy bilimni olish vazifasi qo‘yildi. Bu vazifani hal qilishning turli yo‘llarini tanlash gnoseologiyaning ikki asosiy yo‘nalishi – empirizm va ratsionalizm paydo bo‘lishini belgiladi.

XVIII asr Evropa falsafasining ma’rifiy xususiyati. Evropada XVIII asr falsafasi XVII asr g‘oyalarini davom ettiradi va rivojlantiradi. Bu davrda falsafiy tafakkur fan va ijtimoiy amaliyot sohasida erishilgan yutuqlarni umumlashtiradi. Falsafiy g‘oyalar yanada kengroq targ‘ib qilinadi, chunki XVII asrda falsafiy asarlar faqat lotin tilida yozilgan va ular bilan tanishish imkoniyatiga ega kishilar doirasi ancha tor bo‘lgan; XVIII asrda faylasuflarning asarlari ular qaysi mamlakatda yashasa, shu mamlakat tilida yozilgan va nashr etilgan.

XVIII asr falsafasida tabiat hodisalarini tushuntirishga nisbatan qarashlarda materializm sezilarli darajada rivojlanadi. Fransuz materializmi tarixiy ahamiyat kasb etadi: u o‘rta asrlar sxolastikasiga qarshi chiqibgina qolmasdan, balki o‘z dunyoqarashi va dunyoviy manfaatlarini ham asoslashga harakat qiladi.

Albatta, XVIII asr falsafasi o‘ziga xos xususiyatlarga ega: unda materialistik dunyoqarash mo‘ljallari ham, idealistik dunyoqarash mo‘ljallari ham, ateistik va deistik qarashlar ham mavjud. Aksariyat hollarda idealizm va materializm, din va fan yonma-yon turadi.

NEMIS KLASSIK FALSAFASI. Nemis klassik falsafasining yirik vakillari Immanuil Kant, I.Fixte, F.Shelling, Georg Gegel va Lyudvig Feyerbax kabilardir.

Falsafiy tafakkur rivojlanishining bu bosqichi davrning muayyan tarixiy shart-sharoitlari bilan belgilanadi. Bu kuchli ijtimoiy ziddiyatlar, jamiyat ongida olamshumul o‘zgarishlar yuz bergan davr edi. Kuchli inqilobiy harakatlardan so‘ng ularning sur’ati pasayib imkoniyatlariga ishonchsizlik kuchaygan. *Ijtimoiy ongda konservativ tendensiyalar ustunlik qila boshladi. Angliya va Fransiyada monarxiya va Cherkovning oldingi mavqei tiklandi. Germaniyada pruss monarxiyasining roli oshdi. Tarixdagi bu ziddiyatli voqealar nemis falsafasining asosiy xususiyatlarini belgilab berdi.*

Nemis falsafasi F.Bekon va R.Dekart boshlagan inson aqli imkoniyatlarini o‘rganishning umumiy yo‘nalishini davom ettirdi. Biroq u o‘z vazifasini nafaqat inson aqlini madh etish, balki uning chegaralarini belgilash, e’tiqod va aql, din va fanni murosaga keltirish yo‘llarini ham izlashda ko‘rdi. Bu nemis falsafasi bajarishi lozim bo‘lgan ijtimoiy buyurtma edi.

Davrning olamshumul voqealari ijtimoiy taraqqiyot nafaqat aql va fan yutuqlari, balki axloq, ma’naviyat sohasida erishilgan muvaffaqiyatlar bilan ham o‘lchanishini namoyish etdi. Inqilob va u bilan bog‘liq urushlar davrida yuz bergan ma’naviy inqiroz nemis falsafasida nafaqat bilish imkoniyatlariga, balki inson ma’naviy dunyosining barcha tomonlari, uning bilish, diniy, axloqiy va estetik qobiliyatlarining o‘zaro aloqasi muammosiga ham e’tiborni qaratishni talab qildi. Umuman olganda, nemis faylasuflari haqiqat, e’tiqod, yaxshilik va go‘zallik ajralmasdir, degan fikrni teran asoslashga harakat qildilar.

IMMANUIL KANT (1724-1804) nemis klassik falsafasining asoschisi.

Kant konsepsiyasi: «Sof aql tanqidi» (1781), «Amaliy aql tanqidi» (1788), «Mulohaza yuritish qobiliyatining tanqidi» (1790) asarlarida, shuningdek faylasuf ijodining o‘ziga xos sarhisobi sanaluvchi – «Sof aql chegaralarida din» (1793) kabi kitoblarida bayon etilgan. Kant bilish nazariyasining asosiy qoidalari quyidagilardan iborat. **Kant fikricha bilish** jarayoni uch bosqich: 1) sezgilar darajasida bilish, 2) idrok, 3) aqldan o‘tadi.

Bilishning birinchi bosqichi -*sezgilar darajasida inson narsaning mavjudligini biladi, idrok yordamida uni fikrlaydi.* Narsani haqiqiy bilish aynan shu ikki bosqichni sintez qilishni talab etadi. Idrok darajasidagi bilishning quroli – kategoriyalar. Ular idrokka ichdan xos. Hodisalar rang-barangligi kategoriyalar tizimida aks etadi. Kategoriyalar yordamida inson bilimi tasodifiy empirik emas, balki umumiy zarur, ya’ni ilmiy xususiyat kasb etadi. Ilmiy bilim kategorial bilimdir. Biroq shundan so‘ng Kant sub’ektiv idealist sifatida mulohaza yuritadi: idrok tabiat qonunlarini ochmaydi, balki ularni tabiat uchun belgilaydi. Kant fikriga ko‘ra, kategoriyalar birligi va ularning

bilish (sintez qilish) qobiliyati zamirida dunyoning ob'ektiv moddiy birligi emas, balki o'zlikni anglashning transsendental birligi yotadi.

Bilishning ikkinchi bosqichi – *Idrok etish. Idrokning kuchi uning sintez qilish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Biroq bu to'liq, cheksiz qobiliyat emas. Idrok tajriba chegarasidan tashqariga chiqa olmaydi.* Biroq idrok o'z chegaralarini o'zi bilmaydi. U doim bu chegaralardan chetga chiqadi, ya'ni hodisalar dunyosidan o'zidagi narsalar dunyosiga kirishga harakat qiladi. Biroq tajriba chegaralarini tark etgach (shu tariqa idrok emas, balki aqlga aylangach), u echib bo'lmas ziddiyatlar sohasiga tushib qoladi, uning mulohazalari esa muqarrar tarzda xom xayolga aylanadi.

Aql – **bilish jarayonining uchinchi**, *oliy bosqichi*. U hissiyot bilan bevosita emas, balki bilvosita – idrok orqali bog'lanadi. Aql bilishning oliy bosqichi bo'lsa-da, idrokka ko'p jihatdan yutqizadi. U tajribaning mustahkam zaminidan ajralgach, dunyoqarash darajasidagi savollarning birortasiga ham uzil-kesil – ha yoki yo'q deb javob bera olmaydi. Dunyo vaqtda va makonda boshlanadimi yoki u cheksiz va boqiymi? Inson joni boqiymi yoki foniymi? Iroda erkinligi mavjudmi yoki dunyoda hech qanday erkinlik mavjud emas, hamma narsa tabiiy zarurat qonuniga ko'ra yuz beradimi? Xudo bormi yoki yo'qmi? Idrok bunday savollarni bera olmagan bo'lardi. Aql esa bunday savollarni beradi, biroq ularga javob topa olmaydi. Uning da'volari imkoniyat darajasida emas. Sof nazariy aql o'z mag'lubiyatini tan olishi lozim, chunki u o'zidagi narsalarni bila olmaydi.

Ammo nima uchun u shunga qaramay bilishning oliy bosqichi deb e'tirof etiladi? **shuning uchunki, aqlning** sof g'oyalari (Kant ularni tamoyillar deb nomlagan) bilishda oliy tartibga solish vazifasini bajaradi. Ular idrokka yo'l ko'rsatadi. Aql g'oyalarini ufq chizig'iga o'xshatish mumkin: garchi bu chiziqqa etib bo'lmasa-da, u insonga makonda mo'ljal olish, ko'zlangan maqsad sari to'g'ri harakatlanish imkonini beradi. Shunga qaramay, Kant bilish nazariyasida metafizik bo'lib qoldi: u aqlning ziddiyatliligi (ya'ni cheksizlikning ziddiyatliligi)ni uning ojizligi, narsalar mohiyatini anglashga qodir emaslik belgisi sifatida talqin qildi. Holbuki, bu amalda, Gegel keyinroq ko'rsatganidek, aqlning qudratli kuchidan dalolat beradi.

Sof aql tanqidida Kant falsafa o'zidagi narsalar, ya'ni dunyoning oliy qadriyatlari haqidagi emas, balki faqat bilish chegaralari haqidagi fan bo'lishi mumkin, degan xulosaga keladi. Oliy mohiyatlar va oliy qadriyatlar – bu Xudo, ruh va erkinlik bo'lib, ularni biz biron-bir tajribada ko'ra olmaymiz, ular haqida oqilona fan bo'lishi mumkin emas. Biroq ularning borligini isbotlashga qodir bo'lmagan nazariy aql, buning aksini isbotlashga ham qodir emas, ya'ni u Xudoning borligiga, ruhning o'lmasligiga va iroda erkinligiga ishonishni taqiqlamaydi. Insonga e'tiqod va ishonmaslik o'rtasida yo'l tanlash imkoniyati berilgan. U e'tiqodni tanlashi lozim, chunki vijdon ovozi, axloq ovozi undan shuni talab qiladi. Ammo bu endi nazariy aqldan amaliy aqlga, gnoseologiyadan axloqqa o'tishdir.

Kant falsafada o'ziga xos to'ntarish yasadi va falsafani alohida fan sifatida tushunish asoslarini yaratdi. Yangi bilish nazariyasini asoslashga harakat qilib, u XVII-XVIII asrlarning bilishni borliqdan ko'chirilgan andoza sifatida talqin qiluvchi empirik nazariyalarini tanqid qildi. Kant muammoni boshqa zaminga ko'chirdi va falsafada gnoseologiyaning bilish jarayoniga sub'ekt – ob'ekt munosabati sifatida qaraydigan yo'nalishiga asos soldi.

Biluvchi sub'ekt – bu muayyan individ emas, balki insonning bilish qobiliyatlari va bilim manbalarinigina o'zida mujassamlashtiruvchi qandaydir mavxum tasavvur. Inson ongida mavjud bo'lgan mazkur qobiliyatlar majmui unga o'zini qurshagan dunyoni sezgilar va aqlning aprior shakllari yordamida tartibga solishga yordam beradi. Bu inson individual, shaxsiy xususiyatlarga ega emas, degan ma'noni anglatmaydi, biroq ular bilish jarayonida etakchi rol o'ynamasligi kerak.

Aprior bu – tajribadan tashqarida. Inson tafakkurida tajribada ko'rilgunga qadar, tajribadan qat'iy nazar paydo bo'lgan obraz, g'oya, tushuncha.

Sub'ekt qandaydir narsa, predmet yoki hodisaning ta'sirini sezgilar darajasida idrok etadi. Bu mushohada yuritishning aprior shakllari yordamida tartibga solinuvchi tuyg'ular rang-barangligini yuzaga keltiradi. Biroq bu bosqichda bilim sub'ektiv bo'lib qoladi. Shundan so'ng idrok ishga kirishadi va mavjud bilimlarni tushunchalar shakliga soladi, ya'ni ularda qandaydir umumiy

jihatlarni aniqlaydi. Shu sababli pirovard natijada idrok va aqlni birlashtirgan biluvchi sub'ektgina bilim deb hisoblash mumkin bo'lgan birlikni yaratadi.

Binobarin, bilimning turli shakllariga muayyan tavsif berish mumkin. Masalan, matematika hissiylikning makon va vaqt kabi aprior (ya'ni tajribada ko'rilmagan) shakllariga tayanadi. Boshqacha aytganda, biluvchi sub'ekt dunyoga makon va vaqtda mavjudlik nuqtai nazaridan qaraydi.

Ayni holda makon – tashqi sezgining aprior shakli, *vaqt esa* – ichki sezgining aprior shakli. Bunday apriorlik matematik haqiqatlarning, demak, fan sifatidagi matematikaning ham mavjudlik imkoniyatini belgilaydi.

Inson bilimlari, fan va madaniyat dunyosi bizning tajribamiz, tuyg'ularimiz va aqlimiz ma'lumotlariga asoslanadi. F.Bekon va R.Dekart fan va madaniyatning yanada rivojlanish yo'llarini tuyg'ularimiz va mulohaza yuritish qobiliyatimizning takomillashuvi bilan bog'laganida, to'la haq edi. Biroq ular bizning tajribaga asoslangan bilimimiz har qancha rivojlanmasin va takomillashmasin, u hech qachon bizga faqat sezgilar, aql va tajribaga asoslanib dunyoni oxirigacha tushunish imkonini bermasligini hisobga olmagan.

Bu bilim bizga tabiatan berilgan. U bizning tajribamizdan kelib chiqmaydigan makon, vaqt, sababiyat, cheksizlik, Xudo kabi kategoriyalarda mujassamlashgan. Bu insonga oldindan berilgan tajribada olingan materialga ishlov berish asboblaridir. Insonning tajribada olingan bilimi doirasidan chetga chiquvchi bu transsendent (lotincha o'tish, bosib o'tish so'zidan) kategoriyalar bilish chegarasi, imkoniyatlarini biz sezgilar yoki aql yordamida biron-bir narsani bila boshlashimizdan oldinroq belgilab qo'yadi. **Shunday qilib, bizning bilimlarimiz dunyosi ikki qismdan**: *tajribada olingan* va *tajribadan oldingi* bilimdan iboratdir.

Kant ijodining ahamiyati shundaki, u bilimlarimizning ikki tomonlamaligini, ya'ni ular nafaqat tajribada olingan, aposterior manbalarga, balki aprior, transsendent manbalarga ham tayanishini aniqladi.

Aposterior bu *(lotincha tajribadan so'ng)- bilim va uning manbalariga oid falsafiy tushuncha, hissiy bilish orqali tajribadan hosil qilingan bilim.*

I.Kant gnoseologiyasining ontologik xususiyat kasb etuvchi yana bir muhim tamoyili uning transsendent bilish nazariyasidan kelib chiqadi va dunyoning, uni tashkil etuvchi barcha narsalarning umumiy tuzilishini tushuntiradi.

Kant fikriga ko'ra, inson ongi kabi, dunyodagi barcha narsalar ham ikki tomonlamadir. **Birinchidan**, *bu qarshimizda narsaning eng yorqin tomoni sifatida namoyon bo'luvchi, sezgilarimiz uni shunday idrok etuvchi «biz uchun narsa» yoki hodisa sifatidagi narsa.* **Ikkinchidan**, *bu biz sezgilarimiz bilan idrok etishga qodir bo'lmagan «o'zidagi» narsa, narsaning bizga «qorong'i», yashirin, teran tomoni yoki "noumen" sifatidagi narsa.* **Noumen** – mushohada yo'li bilan anglash mumkin bo'lgan mohiyat.

Ayni shu sababli bizning dunyo, narsalar va inson haqidagi bilimimiz hech qachon to'liq, mutlaq bo'lmaydi, balki doim nisbiy, noto'liq bo'lib qoladi. Dunyo va inson nima, degan savollar doim boqiy, falsafiy masalalar bo'lib qoladi. Kant bilish nazariyasining asosiy tamoyillari ana shulardan iborat.

Shunday qilib, Kant o'z bilish nazariyasida bilim, fan va madaniyatning rolini yanada yuksakroq darajaga ko'tardi. Uning bilish nazariyasidan ong nafaqat dunyoni passiv aks ettiradi, balki insonga tabiatan berilgan sezish va idrok etishning aprior shakllari yordamida uni faol o'zgartiradi, yaratadi, bunyod etadi degan xulosa kelib chiqadi. Kant bilish faoliyatining xususiyatini dunyoni aniq aks ettiruvchi ko'zguga emas, balki chizgan rasmlari nafaqat dunyoning o'zini, balki ijodkorning tabiatini ham aks ettiruvchi rassomga o'xshatish lozim.

Ayni vaqtda, Kant bilishning muayyan chegaralari ham mavjudligini qayd etadi. «Men yaratgan bilish nazariyasi inson aqlini uning imkoniyatlari chegarasi haqida ogohlantiruvchi chegara posboni yoki aqlning dimog'dorligi deb ataluvchi xavfli kasallikka qarshi dori bo'lib xizmat qilishi lozim»,[42] deb yozadi.

[42] Kant I. Kritika chistogo razuma. Soch. - M.: Eksmo: SP(b).: Midgard, 2007. – S.159.

Kant ta’limotidan inson bilimlari majmui bilishning insonga berilgan aprior shakllari yordamida narsalarning biron-bir qismi, tomoni, jihatinigina o‘ziga xos tarzda aks ettiradi, bu narsalar ko‘z o‘ngimizda doimo namoyon bo‘ladi, biroq o‘zining asl mohiyatini hech qachon ko‘rsatmaydi, «o‘zidagi narsa» bo‘lib qoladi, degan xulosa kelib chiqadi.

Kant ta’limoti bilishning ijodiy tabiatini yoritib, inson bilimining taraqqiyotini, olimlar, yozuvchilar ijodini rag‘batlantirdi, biroq shu bilan bir vaqtda u inson bilimlarining nisbiyligi, u yoki bu g‘oyalar yoki nazariyalarni mutlaqlashtirish, shuningdek ularning yaratuvchilarini ilohiylashtirish xavfli ekanligi haqida ogohlantirdi.

GEGEL GEORG VILGELM FRIDRIX (1770-1831) falsafiy tizimi nemis klassik idealizmining tadrijiy yakuni hisoblanadi. Buyuk faylasufning barcha mashhur asarlari: «*Ruh fenomenologiyasi*» (1807), «*Mantiq fani*» (1812-1816), «*Falsafa fanlari qomusi*» (1817) ayni shu tizimni ishlab chiqishga bag‘ishlangan. «Ruh fenomenologiyasi» asari Gegel falsafiy tizimiga o‘ziga xos debochadir. Bu asarda Gegel inson ongi turli darajalari rivojlanishining izchil qatorini tahlil qiladi.

Gegel falsafiy tizimining birinchi va muhim qismi – «Mantiq» «Ruh fenomenologiyasi»ning yakuni va xulosasidir. Bu sub’ekt va ob’ektga qadar mavjud bo‘lgan «sof fikr» sohasidir. Mantiqda uning o‘zi va mantiq shakllaridan tashqari hech qanday empirik mazmun mavjud emas. Mantiq tarix va tabiatdan oldin paydo bo‘lgan. Mantiq ularni yaratgan.

Mantiq uch qismga: *borliq haqidagi* ta’limot, *mohiyat haqidagi* ta’limot *va tushuncha haqidagi* ta’limotga *bo‘linadi.* Borliq va mohiyat tushuncha o‘zini to‘liq namoyon etgunga qadar «ko‘tariladigan» pillapoyalar sifatida qaraladi. «Mantiq»da mutlaq g‘oyaning rivojlanishi mavxum mantiqiy kategoriyalar ko‘rinishida yuz beradi. Uning tayanch nuqtasi – borliq haqidagi sof mavhum fikr. Dastlab mazmunsiz bo‘lgan bu «sof borliq» tushunchasi «nimadir» orqali o‘z mazmunini kasb etishga harakat qiladi. Bu «nimadir», o‘z navbatida, «muayyan borliq»dir.

Gegel fikriga ko‘ra, mutlaq g‘oyaning vujudga kelish jarayoni ayni shu tariqa boshlanadi. «Muayyan borliq» keyingi bosqichda «qandaydir muayyan borliq» sifatida amal qiladi yoki sifat kasb etadi. *Sifat kategoriyasi miqdor kategoriyasi bilan birga rivojlanadi. Sifatli miqdor yoki miqdoriy sifat esa o‘lchov hisoblanadi.*

Borliq haqidagi ta’limotda Gegel dialektika qonunlaridan biri: miqdordan sifatga va sifatdan miqdorga o‘tish, rivojlanish jarayonlari sakrash tarzida yuz berishini asoslashga harakat qiladi.

Hodisa sifatida tushuniladigan borliqdan Gegel yanada teranroq, ichki qonuniyatlarga – mohiyatga o‘tadi. Bu qismda Gegel qarama-qarshiliklarning bir-biriga o‘tishi, ularning birligi, ayniyat va kurash to‘g‘risidagi qonunni tahlil qiladi.

Gegel fikriga ko‘ra, ziddiyat – bu qarama-qarshiliklarning o‘zaro nisbatidir. Ular bir-birisiz mavjud bo‘lmaydi, lekin turli yo‘ldan rivojlanadi va bu ular o‘rtasidagi munosabatlarning keskinlashuviga sabab bo‘ladi. Ziddiyatni echish yoki unga chek qo‘yish talab etiladi. Gegel ziddiyatni asos va oqibatning, shakl va mazmunning, hodisa va mohiyatning, imkoniyat va voqelikning, tasodif va zaruriyatning o‘zaro nisbatida ko‘radi. Ziddiyat haqidagi ta’limotni rivojlantirar ekan, Gegel ichdan zarur bo‘lgan, har qanday o‘zgarish va rivojlanishning manbai sanalgan «o‘z-o‘zidan harakat» haqida xulosa chiqaradi.

Gegel fikriga ko‘ra, ayniyat va tafovutning nisbatini bilish jarayonida ularning zamirida yotgan ziddiyat namoyon bo‘ladi. Ziddiyatlar mavjudligi hodisaning rivojlanayotganidan dalolat beradi.

Mohiyat haqidagi ta’limotda Gegel voqelikni «mohiyat va mavjudlikning birligi» sifatida tavsiflaydi. **Mohiyatning o‘zi** – «mavjudlik asosi»dir. Mohiyat haqidagi ta’limotning dastlabki boblaridan boshlab Gegel uni bilish mumkin emas degan tasavvurni rad etadi.

Borliq va mohiyat sohasidagi rivojlanish jarayonlarini belgilovchi zaruriyat tushunchada o‘z aksini topadi. Bunday zaruriyat erkinlikka aylanadi, «erkinlik esa – bu anglab etilgan zaruriyat»dir. Shu tariqa «Mantiq» tushunchaga o‘tadi. Bunda Gegel falsafiy metod sifatidagi formal mantiq va metafizikani tanqid qiladi, umumiylik, alohidalik va yakkalik dialektikasini ishlab chiqadi. Ayni vaqtda u haqiqat tushunchasini fikrning ob’ekt bilan mos kelish jarayoni sifatida

tahlil qiladi. Bunga g‘oyada erishiladi. Faqat g‘oya tushuncha va narsaning shak-shubhasiz birligi hisoblanadi.

Mantiqdan Gegel mutlag‘ g‘oya rivojlanishining ikkinchi bosqichi- tabiat falsafasiga o‘tadi. *Unda g‘oya tabiat bunyodkori hisoblanadi. Aynan u o‘zining «o‘zga borlig‘i» - tabiatni yaratadi. Tabiatning rivojlanish bosqichlari: mexanizm, ximizm, organizm kabilardir*. Gegel o‘z dialektik tafakkurining teranligi va kuchi yordamida «Tabiat falsafasi»da noorganik va organik tabiatning ayrim bosqichlari o‘rtasidagi o‘zaro aloqa hamda dunyodagi barcha hodisalarning qonuniyati haqida bir qancha noyob farazlarni ilgari suradi.

Mutlaq g‘oya rivojlanishining uchinchi bosqichi ruh bo‘lib, u ham o‘z rivojlanish jarayonida uch bosqichdan o‘tadi: *sub’ektiv ruh, ob’ektiv ruh, mutlaq ruh.*

Sub’ektiv ruh – *bu «jon» yoki «ruh o‘zida», ong yoki «ruh o‘zi uchun».* **Ob’ektiv ruh**-*huquq sohasini belgilaydi*. Pirovard natijada u axloqda o‘z ifodasini topadi va oilada, fuqarolik jamiyati va davlatda mujassamlashadi.

Mutlaq ruh – *umrboqiy haqiqat.* U o‘z rivojlanish jarayonida **uch bosqich***: san’at, din va falsafa* bosqichlaridan o‘tadi**. San’at, Gegel fikriga ko‘ra,** *mutlaq g‘oyani bilishning bevosita shakli.* **Din o‘z manbai** – *vahiy orqali Xudoni anglab etadi.* **Falsafa** - *mutlaq ruh rivojlanishining oliy darajasi. Bu erda g‘oya o‘zini o‘zi anglab etadi, o‘zining «sof tamoyili» darajasiga ko‘tariladi, mutlaq g‘oyaning intihosini uning ibtidosi bilan bog‘laydi*.

Bilish nazariyasida Gegel *o‘zining tafakkur va borliqning ayniyligi haqidagi g‘oyasini asoslashga harakat qiladi*. U narsalar haqidagi fikr va narsalarning o‘zi mos kelishini, ammo bu ayniyat tafovutni ham o‘z ichiga olishini qayd etadi. Bilish rivojlanishining umumiy tamoyili – mavhumlikdan muayyanga yuksalishdir.

Bilish jarayonida *Gegel uch asosiy bosqich: hissiy aniqlik, idrok* va *aqlni farqlaydi.* Hissiy aniqlik anglashning to‘g‘riligiga, **ya’ni bizning sezgilarimiz** narsaning yaxlit obrazini qayd etayotgani va unda hech narsani e’tibordan chetda qoldirmayotganiga ishonch uyg‘otadi. **Idrok** predmetni o‘z xossalariga ega bo‘lgan narsa sifatida tushunadi. **Aql** narsaning hissiy qiyofasi ortida uning ichki mazmuni, mohiyatini topishga harakat qiladi.

Borliq va tafakkurning ayniyligi g‘oyasi Gegelni Aristotel mantig‘i amalda to‘qnash kelgan ziddiyatga qaytaradi: agar borliq ichdan ziddiyatli bo‘lsa, o‘z-o‘ziga qarshi bormasdan fikrlash mumkin emas. Gegel mazkur ziddiyatni istisno etilgan uchinchi formal-mantiq qonunining yanglishligi haqidagi fikr yordamida echishga harakat qiladi. U ziddiyatlarni fikrlash mumkin emas, deb o‘ylash xato ekanligini qayd etadi.

Gegel uchun ziddiyatlar – harakat manbai, fikr qarama-qarshiligi – fikrning harakat manbaidir. Gegel bilish ziddiyatlari va ob’ektiv ziddiyatlarni farqlaydi. Shu tariqa u dialektik qarama-qarshilikni asossiz ravishda formal-mantiqiy qarama-qarshilik bilan almashtiradi.

Shunday qilib, Gegel falsafiy tizimida mutlaq g‘oya rang-barang va murakkab hayot yo‘lini bosib o‘tadi. Uning tizimi – bu ob’ektiv idealizm: mutlaq g‘oya tabiat va insonga qadar «sof fikr» sifatida mavjud bo‘ladi, tabiat va jamiyatni vujudga keltiradi. Tizim zamirida «triada»: tezis – antitezis – sintez yotadi. Bu «triada», bir tomondan, Gegel falsafiy tizimiga izchil tus beradi, boshqa tomondan esa, Gegelga dunyo rivojlanishining hujumkor xususiyatini ko‘rsatish, *qomusiy bilimlardan foydalanish uchun imkoniyat yaratadi*.

Dialektika muammolarini ishlab chiqishda ham Gegelning xizmatlari beqiyosdir. U sifat o‘zgarishi, quyi shakllardan oliy shakllarga yuksalish, eskining yangiga o‘tishi, har bir hodisaning o‘z ziddiga aylanishi sifatidagi dialektik rivojlanish haqidagi ta’limotni yaratdi. Gegel dunyodagi barcha jarayonlar o‘rtasidagi o‘zaro aloqani qayd etdi.

Gegel dialektikaning idealistik shaklini ishlab chiqqan: u kategoriyalar dialektikasini, ularning aloqalari va bir-biriga o‘tishini, «sof fikr» - mutlaq g‘oyaning rivojlanishini tahlil qiladi. U rivojlanishni o‘z-o‘zidan harakat sifatida, qarama-qarshiliklar bir-biriga o‘tishi natijasida yuz beruvchi o‘z-o‘zidan rivojlanish sifatida tushunadi: hodisa ziddiyatli bo‘lgani bois, u harakatlanish va rivojlanish qobiliyatiga ega bo‘ladi. Gegel dialektikasida har bir tushuncha qolgan barcha tushunchalar bilan ichdan bog‘lanadi: tushunchalar va kategoriyalar bir-biriga o‘tadi. *Masalan*, imkoniyat rivojlanish jarayonida voqelikka, miqdor – sifatga, sabab – oqibatga aylanadi va ayni

vaqtda buning aksi yuz beradi. Gegel qarama-qarshi kategoriyalar – shakl va mazmun, mohiyat va hodisa, tasodif va zaruriyat, sabab va oqibatning birligini qayd etadi.

Gegel dialektikaning asosiy qonunlari: miqdor va sifat o‘zgarishlari qonuni, qarama-qarshiliklarning bir-biriga o‘tishi qonuni va inkorni inkor qonunini kashf etdi. U kategoriyalar dialektikasi orqali dialektika asosiy qonunlarining amal qilish mexanizmini o‘rganadi.

Gegel dialektikani bilish jarayoniga tatbiq etdi. Gegel uchun haqiqat bir marta va bir umrga berilgan mutlaqo to‘g‘ri javob emas, balki jarayondir. Gegelda bilish nazariyasi bilish tarixi bilan mos keladi: bilish, fan rivojlanishi tarixiy bosqichlarining har biri u haqda «mutlaq», lekin cheklangan, to‘liq bo‘lmagan tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Har bir keyingi bosqich o‘zidan oldingi bosqichdan boyroq va muayyanroq. U avvalgi mazmunning boyligini o‘zida to‘liq saqlaydi va oldingi bosqichni rad etadi, lekin uning noyob jihatlarini yo‘qotmaydi, «o‘zlashtirilgan barcha xossalarni yanada boyitadi».

Shunday qilib, Gegel mutlaq va nisbiy haqiqat dialektikasini ishlab chiqadi. Gegel dialektikasini o‘rganish bilish nazariyasiga oid bilimlarni boyitadi, nazariy, ijodiy fikrlash qobiliyatining rivojlanishiga yo‘l ochadi, mustaqil g‘oyalarni yaratishga ko‘maklashadi.

Gegelning falsafiy tizimi mantiq va tabiat falsafasini, antropologiya va psixologiyani, huquq falsafasi va axloqni, davlat va fuqarolik jamiyati falsafasini, din falsafasi va estetikani, falsafa tarixi va tarix falsafasini, tamoyillar, qonunlar va kategoriyalar tizimi sifatidagi dialektikani o‘z ichiga oladi.

G‘arb uyg‘onish davri falsafasi, uning asosiy xususiyatlari va undagi oqimlar

XX – XXI asr g‘arb falsafasi. G‘arb falsafasida XIX asr oxirida boshlangan jarayonlar XX asrda uning yangi, hozirgi noklassik tipi vujudga kelishi bilan yakunlandi.

Zamonaviy G‘arb falsafasi muayyan yaxlitlik, birlikni ifoda etuvchi falsafiy tafakkur shakllanishining o‘ziga xos bosqichidir. Unda ayrim asosiy yo‘nalishlar – **pozitivizm, neopozitivizm, strukturalizm** va hokazolar farqlanadi.

POZITIVIZM *soxta bilimdan haqiqiy bilimni ajratishga harakat qiluvchi ijobiy bilimning falsafiy doktrinasini anglatadi*. Bunday ijobiy bilimlar ayrim fanlarni bilish bilan tenglashtiriladi: pozitivizmga dunyoqarash muammolarini o‘z ichiga oluvchi an’anaviy falsafaga nisbatan o‘ta salbiy munosabat xosdir.

Pozitivizmning birinchi tarixiy shakli XIX asrning 30-40-yillarida vujudga kelgan. Unga fransuz faylasufi Ogyust Kont asos solgan.

Kont fikriga ko‘ra, fanning vazifasi narsani tushuntirish emas, balki unga tavsif berishdir. Fan «nima uchun?» degan savolga javob berishga qodir emas, u dalillarni qayd etish va «qay tarzda?» degan savolgagina javob berish bilan kifoyalanishi lozim. Shu holdagina u ijobiy bo‘lishi mumkin.

O.Kontning falsafani ijobiy bilim tamoyillariga muvofiq tuzishga urinishi tabiatshunos olimlar davralarida o‘z izdoshlarini topdi.

Ilk pozitivizm asoschilari olimlarni hissiy hodisalar sohasiga chuqur kirishga urinishlardan voz kechish va ularni tavsiflash bilan kifoyalanishga chaqirdilar. Bu yondashuv hissiylik jabhasi ortida qandaydir borliqning mavjudligini nazarda tutadi.

Ilk pozitivizmning o‘ziga xos xususiyati shundaki, *uning namoyandalari falsafaning asosiy vazifasini muayyan fanlarning amalda mavjud moddiy dunyo haqidagi ma’lumotlarini umumlashtirish va tizimga solishdan iborat deb bildilar.* Boshqacha aytganda, bu bosqichda pozitivizm hali tashqi dunyoning mavjudligini tan oluvchi materialistik ta’limot bo‘lib qoldi.

EMPIRIOKRITITSIZM pozitivizmning ikkinchi tarixiy shakli sifatida XIX–XX asrlar chegarasida yuzaga keldi.

Uning eng mashhur namoyandalari – E.Max (1838-1916) va R.Avenarius (1843-1896). **Ilk pozitivizmdan farqli o‘laroq, empiriokritizm** *falsafaga «ikkinchi pozitivizm»ni sintez qiluvchi fan sifatida yondashadi, uni bilish nazariyasiga bog‘laydi.* **Empiriokritizm** *«tajriba tanqidi» degan ma’noni anglatadi va «tajribani metafizik tabiatni o‘zgartiruvchi barcha qoidalardan tozalash»ni nazarda tutadi.*

E.Max fikriga ko‘ra, tajriba amalda «dunyo elementlari» hisoblanuvchi sezgilardan iboratdir. Binobarin, pozitivizm o‘zining maxizm shaklini kasb etgan ikkinchi bosqichida butun falsafiy faoliyatni inson tajribasi hissiy asosining ruhiy-fiziologik shakllari tahliliga bog‘ladi. Maxizm falsafasida dunyo «sezgilar majmui» tarzida namoyon bo‘ldiki, bu materializmdan butunlay voz kechilishi, ingliz faylasufi Berklining sub’ektiv idealizmi o‘ziga xos tarzda tiklanishini anglatadi. Xullas, ikkinchi pozitivizm yaratuvchilari bilish jarayonining nazariy modelini tuzishga harakat qildilar.

NEOPOZITIVIZM, *pozitivizmning uchinchi tarixiy shakli sifatida, ilmiy nazariyalarning haqiqatnamoligini, ularning nisbiy qimmatini aniqlash metodlarini o‘z falsafiy faoliyatining predmetiga aylantirdi.* Bu bosqich vakillari pozitivizmning asosiy tamoyillariga tayanib, an’anaviy falsafa tushunchalari noilmiydir, chunki ularni tajribada tekshirish mumkin emas, deb e’lon qildilar.

Neopozitivistlar u yoki bu ilmiy xulosalar, konsepsiyalar va nazariyalarning to‘g‘riligi, haqiqiyligini tekshirish metodlariga asosiy e’tiborni qaratdilar. Ular hozirgi ilmiy bilimlarning haqiqiyligini tekshirishning asosiy tamoyillari: verifikatsiya, falsifikatsiya va konvensiya tamoyilarini ta’riflab berdilar.

Verifikatsiya bu *(lot. «verus» - haqiqiy va «facio» - bajaraman) tamoyili nuqtai nazaridan hissiy tajriba dalillari bilan tasdiqlanuvchi ilmiy qoidalargina haqiqiy hisoblanadi. Boshqacha aytganda, tajribada sinalishi mumkin bo‘lgan mulohazalargina ahamiyat kasb etadi.*

Neopozitivizm metafizik farazlarni aniqlash ishida verifikatsiya tamoyili muhim ahamiyat kasb etishini ta’kidlagan. Biroq bu tamoyil o‘zini oqlamadi, chunki u fan tuzilishi va dinamikasiga mos kelmasdi.

Verifikatsiya tamoyiliga qarshi quyidagi e’tirozlar mavjud: Fanda tajribada sinash mumkin bo‘lmagan bilimlar hanuzgacha mavjud. Biroq ularni keyinchalik, kuzatish va eksperiment texnikasi rivojlanganidan so‘ng tekshirish imkoniyati paydo bo‘lishi mumkin. Masalan, O.Kont osmon jismlarining kimyoviy tarkibi haqidagi masalani metafizik masala deb hisoblagan. U mazkur masalaning echimini topish mumkin emasligini qayd etgan. O. Kont vafotidan so‘ng oradan ikki yil o‘tgach spektral analiz paydo bo‘ldi va uning yordamida osmon jismlarining kimyoviy tarkibi aniqlandi.

Tarixiy bilim – *o‘tmish haqidagi, hozir mavjud bo‘lmagan narsalar haqidagi bilim.* **Verifikatsiya tamoyili esa** *mavjud borliqqa tayanishni talab qiladi. Biroq o‘tmishni ham bilish mumkin. Verifikatsiya tamoyiliga ko‘ra esa, barcha tarixiy mulohazalar ma’nosizdir.*

Falsifikatsiya tamoyili ilgari surilgan qoidalarni tasdiqlashga emas, balki rad etishga qarab mo‘ljal oladi. U ilmiylikka da’vogar bo‘lgan qoidalarni rad etishga harakat qilishni nazarda tutadi. Ilgari surilgan qoidani rad etib bo‘lmasa, uni haqiqiy yoki hech bo‘lmasa o‘rinli deb hisoblash mumkin. Rad etilgan qoidadan esa voz kechilishi lozim.

Fanni o‘rganish sohasidagi falsafiy yo‘nalish sifatida, Neopozitivizm, 50-yillar oxiri – 60-yillarning boshlarida o‘z nufuzini yo‘qotdi, va shu davrda «To‘rtinchi pozitivizm» yoki postpozitivizm maydonga chiqdi. Uning eng mashhur namoyandalari qatoriga K.Popper, I.Lakatos, T.Kun, S.Tulmin, P.Feyerabend, D.Agatssini kiritish mumkin.

POSTPOZITIVIZM. Postpozitivizmning neopozitivizm bilan g‘oyaviy aloqasi shunda ifodalanadiki, ular asosan ilmiy bilim tahlili bilan shug‘ullangan, tilga katta e’tibor bergan.

Biroq, *mantiqiy pozitivizm asosan mavjud ilmiy bilim tuzilishini o‘rganishga e’tiborni qaratgan bo‘lsa, postpozitivizmning bosh muammosini ilmiy bilim dinamikasi tashkil etadi.* Bu o‘zgarish fanni falsafiy o‘rganish masalalari doirasining ham o‘zgarishiga sabab bo‘ldi. Postpozitivizmni avvalo ilmiy bilimning ijtimoiy-madaniy omillari, yangi nazariyalarning yuzaga kelishi, ularning olimlar hamjamiyati tomonidan qabul qilinishi, raqobatlashuvchi ilmiy konsepsiyalarni taqqoslash va tanlash mezoni qiziqtiradi.

Agar mantiqiy pozitivizmga empirik bilimni ishonchli va barqaror bilim sifatida ishonchsiz va o‘zgaruvchan nazariy bilimga qarshi qo‘yish xos bo‘lsa, postpozitivizmga esa, aksincha, bilimning bu ikki darajasi bir-biriga o‘tishi haqidagi qarash xosdir. Zero postpozitivizm ta’limoti nazariyaning empiriyaga ta’siri kuchli emasligi, dalillarni aniqlash uchun nazariya talab etilishi, shu sababli dalillar nazariyaga ma’lum darajada bog‘liq bo‘lishi yoki hatto ularni belgilashi yoritib berilgan.

Postpozitivizm konsepsiyasining navbatdagi xususiyati – shundaki ilmiy bilimning rivojlanishini talqin qilishda kumulyativizmdan voz kechilgan. Ilk pozitivizm ilgari surgan kumulyativistik yondashuv fanning izchil rivojlanishi, bilimlarning asta-sekin to‘planib borishini nazarda tutadi. Postpozitivizm fan haqidagi bunday tasavvurdan voz kechadi. U fan tarixida inqilobiy o‘zgarishlar yuz berishi muqarrarligini asoslashga harakat qiladi. **Postpozitivistlar fikriga ko‘ra, i**nqilob natijasida fanda ilgari e’tirof etilgan va asoslangan bilimlar, nafaqat nazariyalar, balki metodlar va omillar ham qayta ko‘riladi.

Uchinchi va to‘rtinchi pozitivizm o‘rtasida fanni soxta fan (metafizika)dan farqlash masalasida ham jiddiy tafovutlar mavjud.

Pozitivizm *metafizikani fandan chiqarib tashlashni bosh vazifalardan biri deb hisoblagan.*

Postpozitivizm esa ilmiy bilim va falsafa o‘rtasida qat’iy chegara o‘tkazishdan bosh tortadi. U falsafiy qoidalarning asosliligini va ularni fanlardan chiqarib tashlash mumkin emasligini tan oladi.

STRUKTURALIZM VA POSTSTRUKTURALIZM.

Strukturalizm (lot. structuma – tuzilish, joylashish, tartib) - g‘arb falsafasining yangi yo‘nalishlaridan biri. Strukturalizm, umumiy falsafiy-epistemologik tasavvurlar, metodologik mo‘ljallar va ayrim fanlar (lingvistika, adabiyotshunoslik, etnografiya, tarix, estetika, san’atshunoslik, psixologiya, sotsiologiya, falsafa)dagi yo‘nalishlar majmui sifatida, XX asr boshidan 40-yillargacha shakllandi.

Strukturalizmning ko‘pgina g‘oyalari yuzaga kelishiga turtki bergan mutafakkirlar qatoriga V.Gumboldt (inson ongi dunyosini modellashtirishda tilning dinamik roli), Ch.Pirs (semiotika asoschisi), E.Kassirer (inson xulq-atvori va ongining shakllanishida til, mifologiya va san’at simvolik tizimlarining roli)ni kiritish mumkin.

Strukturalizmning asosiy xususiyati shundan iboratki, *uning tarafdorlari inson hissiy idrok etishi mumkin bo‘lgan barcha hodisalarga «fenomenlar», ya’ni ichki, teran va shu sababli «noaniq» strukturalarning sirtda namoyon bo‘lishi (manifestatsiya) sifatida qaraganlar va ularni yoritishni o‘z vazifasi deb hisoblaganlar.*

Bu vazifani hal qilishda strukturalizm pafosi ijtimoiy fanlarga aniq fanlar maqomini berishga qaratildi.

Struktura tushunchasi strukturalizmning bosh tushunchasi hisoblanadi. Struktura deganda turli ichki va tashqi o‘zgarishlarda har xil, ko‘p variantli tushunchalar majmui yoki, strukturalistlar ta’biri bilan aytganda, har qanday diaxronik rivojlanuvchi tizimning sinxron qayd etilishi tushuniladi. Strukturalizmda ko‘pincha model sifatida belgilanuvchi har qanday struktura uch zaruriy shart: elementlar mustaqil butunga yaxlit bo‘ysunishi; transformatsiya – bir kichik struktura boshqa kichik strukturaga yuzaga kelish qoidalariga muvofiq tartibli o‘tishi; o‘zini o‘zi tartibga solish – mazkur tizim doirasida qoidalarning ichki tartibga solinishini qanoatlantirishi lozim. Shunday qilib, struktura nafaqat ob’ektning barqaror skeleti tarzida, balki rioya qilish, bir ob’ektdan ikkinchi, uchinchi va hokazo ob’ektlarni olish imkonini beruvchi qoidalar majmui sifatida amal qiladi. Bunda ayrim ob’ektlar to‘plamining yagona strukturaviy qonuniyatlarini aniqlashga bu ob’ektlarning farqlarini e’tibordan soqit etish hisobiga emas, balki yagona mavhum invariantning muayyan variantlari sifatida qayd etilgan bir-biriga o‘tishlar dinamikasi va mexanikasini tahlil qilish yo‘li bilan erishiladi.

Shuni ta’kidlash lozimki, strukturalistlar foydalanuvchi asosiy tushunchalar ulardan tadqiqotchilik maqsadlarida foydalanilgan maxsus fanlar doirasida ishlab chiqilgan. Shu sababli asosiy kategoriyalar va g‘oyalar bu yo‘nalishning bosh shakllari bilan maqsadga muvofiqdir.

Poststrukturalistlar (Derrida, Delez, M.Fuko va h.k.) strukturani va bilimdagi barcha nostrukturaviy narsalarni ularning genezisi va tarixiy rivojlanishi nuqtai nazaridan anglab etishga harakat qildilar.

Ko‘rsatilgan yondashuvlarning ikkalasi ham ijtimoiy bilim xususiyatlari va metodlarini, uning faoliyati umumiy mexanizmlarini, tabiiy ilmiy bilimdan farqlarini, u yoki bu ijtimoiy-madaniy shakllar (til, san’at, adabiyot, moda va h.k.) yuzaga kelishini bilishda sinxron va diaxron narsalarning birligini o‘rgangan.

Strukturalistlar bunday hodisalarni o‘rganishda struktura tarixdan ob’ektivroq, muhimroq va birlamchiroq deb hisoblagan bo‘lsalar, poststrukturalistlar bunga zid xulosani ilgari surganlar. Ular o‘z hamkasblarining agnostitsizmi (notarixiyligi)ni engish, inson va jamiyatni til strukturalari yordamida ob’ektiv bilishga urinishda yuzaga keluvchi jumboqlarni aniqlash va o‘rganishga harakat qildilar.

Poststrukturalizmda hamma narsa teng huquqli, bir xilda muhim va qimmatlidir. Bu erda dialektik oppozitsiya tamoyiliga ko‘ra tuzilgan odatdagi kategoriyalar apparati: mohiyat – hodisa, shakl – mazmun, sabab – oqibat va hokazolar o‘z ma’nosini yo‘qotadi. Hodisa – mohiyatni aniqlash emas, u faqat o‘zini va hayot rang-barangligi qirralaridan biri sifatida ifoda etadi. Hayotning rang-barangligini esa faqat birortasi ham imtiyozli holatda bo‘lishi mumkin bo‘lmagan bilish sub’ektlari pozitsiyalarining ko‘p sonliligi bilan anglab etiladi.

Poststrukturalizm o‘ziga azaldan xos bo‘lgan omillarning tabiiy davomi hisoblanib, nazariy harakat sifatida strukturalizm tanqidi tarzida to‘rt asosiy yo‘nalishda rivojlanadi:

- strukturaviylik muammosi;
- belgililik muammosi;
- kommunikativlik muammosi;
- sub’ektning yaxlitligi muammosi.

Ayni vaqtda, poststrukturalizm namoyandalari ob’ektivlik, metod va ilmiylik ahamiyatga ega emas va bilish jarayonining izlanuvchi maqsadlari sifatida amal qilmaydi, deb hisoblaydilar. Ularning fikricha, bilish jarayoni sub’ekt, istak, tasavvur va bilishda muhim rol o‘ynovchi boshqa shaxsiy fazilatlarsiz amalga oshishi mumkin emas. Shu sababli poststrukturalistik sub’ekt – bu bilim egasi va bilim himoyachisi emas, balki vazifasi qanday yo‘l bilan bo‘lmasin borliqqa kirishdan iborat bo‘lgan afsungar, san’atkor, bola, inqilobchi va shu kabilardir.

Xulosa. Insoniyat taraqqiyotida har bir davr an’anaviy falsafiy muammolarni ilgari surgan va ularni o‘z davri dunyoqarashi ta’sirida hal qilishga harakat qilgan.

Falsafa tarixini yangi shoxchalari paydo bo‘ladigan daraxtga qiyoslash mumkin, har bir shox o‘z shakliga va yaproqlarining rangiga ega bo‘lib, ular boshqalarini takrorlamaydi. Biroq daraxt shoxlari kabi falsafiy yo‘nalishlar qancha ko‘p bo‘lmasin, ularni umumiy ildiz - inson va olamning o‘zaro aloqadorligi, inson va jamiyat hayotining uzviyligi birlashtiradi. Ushbu umumiy ildiz inson madaniyatining dunyoqarashli asosi sifatida falsafaning ahamiyatini chuqurroq tushunishga imkon beradi.

XX asr turli davrlardagi falsafiy yo‘nalishlarni o‘zida birlashtirdi va o‘tmish tajribasiga tayangan holda, juda murakkab ijtimoiy siyosiy vaziyatda olam va odam masalasiga ziddiyatli, yangi falsafiy qarashlar shakllandi.

Hozirgi zamon falsafasining o‘ziga xos xususiyati uning dunyoqarashli va metodologik jihatdan turli tumanligidir.

ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat-engilmas kuch.-T.:Ma’naviyat, 2008.
2. Antologiya mirovoy filosofii v 4-x tomax. Tom 3. M. 1971.
3. Mamardashvili M. Kartezianskie razmыshleniya. –M.: «Progress»; «Kultura», 1993.
4. Mir filosofii v 2-x tomax. T. 2. M.1990.
5. Dekart R. Sochinenie v 2 t. T.1. –M.: Mыsl, 1989.
6. Osnovы filosofii. T. O‘zbekiston 1998.
7. Falsafa asoslari. Nazarov Q. tahriri -T.: Sharq, 2005.
8. Axmedova M.Falsafa. T.2006.
9. G‘arb falsafasi. Nazarov Q. tahriri –T.: Sharq, 2004.
10. Jahon falsafasi tarixidan lavhalar. Nazarov Q. tahriri –T.; Sharq, 2004.
11. Shermuhamedova N. Falsafa.-T.:, 2013.

12. Q.Nazarov Falsafa asoslari .-T.:, 2017.

MAVZU: Borliq – falsafaning fundamental kategoriyasi

REJA:

1. Borliq tushunchasining tahlili. Falsafa tarixida borliq muammosi
2. Borliq shakllarining tasnifi: tabiat borlig‘i va ma’naviy borliq, ijtimoiy borliq va inson borlig‘i. Virtual borliq tushunchasi
3. Substansiya va substrat tushunchasilari. Geotsentrik va nogeotsentrik moddiy tizimlar
4. Harakat - materiyaning yashash sharti. Falsafa tarixida makon va vaqtga substansional va relyasion yondashuvlar

Tayanch tushunchalar

Olam, monizm, dualizm, plyuralizm, substansiya, substrat, individual olam, ijtimoiy olam, real olam, virtual olam; Borliq, yo‘qlik, mavjudlik, reallik, materiya, harakat, fazo, vaqt; tabiat, muhit, biosfera, noosfera, hayot, ekologiya, naturfilosofiya, ekologik ong.

ONTOLOGIYA TUSHUNCHASI. *Ontologiya falsafiy bilimlarning alohida sohasi bo‘lib, unda borliq va yo‘qlik, mavjudlik va nomavjudlik muammolariga doir masalalarning keng doirasi o‘rganiladi, Shuningdek mavjudlik sifatiga ega bo‘lgan barcha narsalarning mohiyati aniqlanadi.*

“Ontologiya” atamasi yunoncha so’zdan olingan bo’lib (**ontos** – *borliq*, **logos** – *so‘z, ta’limot*), borliq haqidagi ta’limot degan ma’noni anglatadi. Ontologiya falsafada alohida o‘rin egallaydi. Ikki yarim ming yillik faol falsafiy izlanishlar natijasida falsafiy bilim tizimida ontologiyadan tashqari falsafaning muhim falsafiy mazmun kasb etadigan gnoseologiya, aksiologiya, ijtimoiy falsafa, axloq, estetika, mantiq kabi tarkibiy qismlari paydo bo‘ldi. Lekin ularning barchasi zamirida ontologiya yotadi.

Falsafiy kategoriyalar orasida «borliq» kategoriyasi doimo markaziy o‘rinni egallaydi. **«Borliq» kategoriyasi** har qanday predmet, hodisa, voqea va shu kabilarning eng muhim xususiyatini, aniqroq aytganda, ularning mavjud bo‘lish, bevosita yoki bilvosita namoyon bo‘lish, o‘zaro ta’sirga kirishish qobiliyatini aks ettiradi.

“Borliq” va “yo‘qlik” kategoriyalarining o‘ziga xosligi, betakrorligi va universal ahamiyati shundan iboratki, ularning falsafiy ma’nosi tavsiflanadigan turli tillarda ular fe’ldan, aniqroq aytganda, «bo‘lmoq» fe’lidan (yoki uning inkoridan) hosil bo‘lgan tushunchalar hisoblanadi va narsaning o‘zini emas, balki uning mavjudligi yoki yo‘qligini ko‘rsatadi. Masalan, stol bor, yomg‘ir yo‘q, miya bor, g‘oyalar yo‘q va h.k.

FALSAFA TARIXIDA BORLIQ MUAMMOSI. «Borliq» kategoriyasi falsafa paydo bo‘lishi bilan shakllangan va izchil nazariy qiziqish predmetiga aylangan bo‘lsada, dunyo haqida odamlar ancha oldinroq fikr yurita boshlaganlar va bu tasavvurlar ko‘p sonli afsonalar va miflarda bizgacha etib kelgan.

Hozirgi zamon falsafiy adabiyotlarida “borliq” tushunchasini tor va keng ma’noda qo‘llash hollariga duch kelamiz. **Tor ma’noda** “borliq” ongga bog‘liq bo‘lmagan ob’ektiv olam, **keng ma’noda** - bu barcha mavjud narsalardir.

Borliq muammosini falsafiy anglab etishga ilk urinishlar **miloddan avvalgi birinchi ming yillik**da vujudga kelgan qadimgi **hind** va qadimgi **xitoy** falsafalaridayoq kuzatiladi.

Qadimgi Hindiston mutafakkirlari borliq sirining tagiga etishga harakat qilar ekanlar, quyosh tunda qaerga ketadi, yulduzlar kunduzi qayoqqa yo‘qoladi kabi savollarga javob topishga uringanlar va bu tasavvurlarni insoniyatga ma’lum bo‘lgan eng qadimgi kitob – Rigvedalarda aks ettirganlar.

“**Rigveda”da aytilishicha**, *olamning paydo bo‘lishida* “**asat**”deb ataluvchi ibtido bosh rolni o‘ynagan. “**Asat**” *imkoniy borliq*, ya’ni “yo‘qlik” demakdir. “Asat” asta-sekin “**sat**”(”*mavjudlik*”)ka aylangan.

Qadimgi Xitoyda keng tarqalgan daosizmning asoschisi **Lao-tszining fikricha**, "**borliq**" asosida "**dao**" yotadi. U "**tsi**" elementi bilan birgalikda hayot negizini tashkil etadi.

Sharq donishmandlari kabi, antik mutafakkirlarni ham borliqning manbalari qiziqtirgan.

Qadimgi Yunon falsafasi vujudga kelgan paytdan boshlab ular butun borliqning birinchi sababini mavjud voqelikning o'zidan izlaganlar, Masalan, (Fales) uni suv yoki (Anaksimen) havo deb, (Anaksimandr) esa hamma narsani boshqaradigan boqiy va cheksiz asos – «apeyron» deb tavsiflaganlar. Shunga o'xshash fikrlarni Ksenofan (mil. av. 580-490 yillar) ham ilgari suradi. Ya'ni u hamma narsa er va suvdan vujudga keladi va rivojlanadi, hatto «biz ham er va suvdan paydo bo'lganmiz», deb hisoblaydi.

O'sha davrning bosh falsafiy masalasi – «**hamma narsa nima**?» degan savolga javob berar ekan, **Pifagor** (mil. av. 580-500 yillar) «**hamma narsa sondir**», degan xulosaga keladi. *U Erning sharsimonligi haqidagi g'oyani birinchi bo'lib ilgari suradi*. Keyinchalik bu g'oyani Parmenid (mil. av. 540-480-yillar) qo'llab-quvvatladi va unga yozma ta'rif beradi. Parmenid faylasuflar orasida birinchi bo'lib borliqni kategoriya sifatida tavsifladi va uni maxsus falsafiy tahlil predmetiga aylantirdi. U haqiqiy borliq mohiyatining o'zgarmasligi haqidagi g'oyani ilgari suradi.

Parmenid fikricha, borliq paydo bo'lmagan va u yo'q ham bo'lmaydi, chunki undan boshqa hech narsa yo'q va bo'lishi mumkin ham emas. Borliq yagona (uzluksiz), harakatsiz va barkamoldir. U o'z chegaralariga ega bo'lib, «ulkan mutlaqo yumaloq sharga» o'xshaydi.

Parmenidning yagona, ajralmas, o'zgarmas va harakatsiz borliq haqidagi ta'limoti ellinlar dunyosida shuhrat qozondi va eletlar maktabi vakili bo'lgan samoslik Melis tomonidan davom ettirildi. U Parmenid fikriga asosan qo'shilgan holda, «Tabiat yoki borliq haqida» deb nomlangan asarida borliq chegarasiz ekanligini qayd etadi. Uning fikricha, agar borliqning chegarasi borligini tan olsak, bu borliq yo'qlik bilan chegaradosh ekanligini anglatadi. Biroq, hamonki yo'qlik mavjud emas ekan, borliq ham chegarali bo'lishi mumkin emas.

Shunday qilib, qadimgi yunon falsafasining Suqrotga qadar bo'lgan davrida ontologiya sezilarli darajada rivojlanadi: o'sha davr atoqli faylasuflarining deyarli barchasi borliq muammosini bevosita yoki bilvosita o'rgandi, uni, odatda, boqiy va barkamol kosmos, «yagona tabiat», ya'ni moddiy-hissiy dunyo bilan tenglashtiradi. Masalan, **Empedokl** (mil. av. 484-421 yillar) «*borliq» atamasini bevosita ishlatmagan bo'lsa ham, «barcha narsalarning to'rt negizi»* (**olov, havo, suv** va **er**) haqida so'z yuritar ekan, dunyo (kosmos) tuxumsimon ko'rinishga ega deb hisoblagan, hayot nam va issiq suv o'tlaridan kelib chiqqani haqida mulohaza yuritgan. Demokrit va Levkipp atomlarni muayyan modda sifatida tavsiflab, ularni «bo'shliq» - yo'qlikka zid o'laroq, «to'la» yoki «qattiq» borliq bilan tenglashtirgan.

Shu davrda borliqni tushunishga nisbatan dialektik yondashuv ilk bor namoyon bo'ladi. U butun dunyo muttasil harakat va o'zgarish jarayonini boshdan kechiradi deb hisoblagan va shu munosabat bilan «ayni bir narsa mavjud va nomavjuddir» deya qayd etgan Geraklit (mil. av. 544-483 yillar) ta'limotida ayniqsa bo'rtib ko'rinadi.

Yaqin va O'rta Sharq falsafasida Kindiy, Umar Hayyom, Ibn Rushd kabilar borliqni ikkiga – vujudi mumkin va vujudi vojibga bo'ladilar.

Ularning falsafasida borliqning bosh sababchisi Alloh (vujudi vojib)dir. Demak, Alloh va u yaratgan narsalar bir-birlari bilan o'zaro bog'langan birlikni tashkil etadi. Chunonchi, **Jomiy Shunday yozadi**: "**Tangrini olamdan ajralgan deb hisoblama, zeroki, barcha olam tangridadir, Tangri esa olamda**".

Forobiy esa borliq muammosini hal qilishda "vujudi vojib" va "vujudi mumkin"ning o'zaro nisbatiga murojaat qiladi.

Uning fikricha "vujudi vojib" *barcha mavjud yoki paydo bo'lishi mumkin bo'lgan narsalarning birinchi sababi.* Birinchi sabab sifatida u o'zga turtkiga muhtoj emas. U mutloq borliq va donishmandlik ifodasi.

"Vujudi mumkin" esa *doimo o'zgarishda, ziddiyatli munosabatlarda bo'lib, unda barcha narsalar oddiydan murakkabga, tartibsizlikdan tartiblilikka qarab harakat qiladi*. "vujudi vojib" yaratgan eng buyuk voqelikdan biri inson aqlidir.

*Ibn Sino fikricha ham borliqning asosi "vujudi vojib" ya'ni Allohd*ir. Vujudi vojib bu birinchi mohiyat. Uning mavjudligi sababini boshqa narsalardan qidirish noo'rin. Chunki birinchi sabab uning natijasi bo'lgan xilma xil jarayonlarning mohiyatiga bog'liq bo'la olmaydi. Zero vujudi vojibning mavjudligi uning o'ziga bog'liq.

17-18 asrlarning materialist faylasuflari borliq tushunchasini fizik borliq bilan bog'laydi. Bu faylasuflarning naturalistik qarashlari mexanikaning faol rivojlanishi bilan belgilangan va ularning tabiat haqidagi tabiiy-ilmiy tasavvurlarini aks ettirgan. Bundan borliqni «naturallashtirish» g'oyasi kelib chiqqan. Mazkur talqin fransuz materialist faylasuflari Golbax, Gelvetsiy, Lametri dunyoqarashida ayniqsa bo'rtib ko'rinadi.

Yangi davr, so'ngra nemis klassik falsafasi davri «substansiya» (dunyoni tushunish zamirida yotuvchi, nisbatan barqaror va mustaqil holda mavjud mohiyat), «mutlaq «Men»ning erkin, sof faoliyati» (Fixte), «ob'ektiv rivojlanuvchi g'oya» (Gegel) kabi falsafiy kategoriyalarni qayd etib, borliq muammolari talqiniga yanada teranroq mazmun baxsh etdi.

XX asr borliqni tushunishni tarixiylik, insonning mavjudligi, qadriyatlar va til bilan bog'lab, uning talqinini o'ta kengaytirdi. Neopozitivizm falsafiy yo'nalishi esa, avvalgi ontologiya falsafaning emas, balki ayrim fanlarning predmeti deb hisoblab, falsafadagi borliq muammosini soxta muammo sifatida talqin qildi.

Borliq mohiyatini tushunib etishda eng yangi qarashning o'zagini insonning ijtimoiy ijodi tashkil etadi. Bunda borliq hayot faoliyati jarayoni sifatida tushuniladi. Fan-texnika taraqqiyotining sur'atlari tobora jadallashib borayotgan hozirgi sharoitda mazkur dunyoqarash ko'pincha texnokratik dunyoqarash deb ataladi.

XX asrda Borliq– dunyo miqyosidagi tartibsizlik, absurd va intiho asri - bunyod etgan yangi postmodernistik shaklini e'lon qilgan postmodern instinkt, boshboshdoqlik, va yurish-turishlarning rang-barangligi, va tartibsizlik tomon yuz tutgan. **San'at va borliq orasidagi masofa tobora qisqarib**, mutlaqo yo'qolish darajasiga yaqinlashgan. Ko'chadagi narsalar badiiy asarlar ahamiyatini kasb etgan. Postmodern hayotdagi haqiqiy qarama-qarshiliklardan kelib chiqishga harakat qilib, borliqdan «nusxa» ko'chirgan va «o'z tartibi»ni taklif qilgan. Odatdagi narsalarning oddiy bog'lanishlarini neytrallashtirib, ularni obrazli-badiiy dunyoqarash maqomiga da'vogar bo'lgan yangi ma'nolar tizimiga kiritishga intilish ijodning mohiyatiga aylangan.

Borliq haqidagi o'ta keng, falsafiy tasavvurlar dunyoning yaxlit tabiiy-ilmiy manzarasini yaratishga harakat qilayotgan hozirgi zamon fanining xulosalari va qoidalariga asoslanishi lozim. Ammo ayrim fanlardan iborat fan o'z holicha borliqning umumiy talqinini bermaydi, zero bu vazifa avvalo falsafiy darajada hal qilinadi. Falsafaning bu muhim roli, uning murakkab hodisalar, shu jumladan borliqni bilish borasidagi imkoniyatlari haqida **V.I.Vernadskiy shunday degan** edi: «Men bilimning rivojlanishida falsafaning ahamiyatiga aksariyat naturalistlarga qaraganda boshqacharoq yondashaman va u bunda ulkan, samarali ahamiyat kasb etadi, deb hisoblayman. Menimcha, falsafa va fan ayni bir jarayonning tomonlari – muqarrar va ajralmas tomonlardir. Ular faqat bizning aqlimizda ajraladi. Agar ulardan biri to'xtab qolsa, boshqasining jonli o'sishi barham topgan bo'lar edi. Falsafa doim fan kurtaklarini o'stiradi, ba'zan hatto fanning rivojlanish sohalarini belgilaydi»[43].

BORLIQ SHAKLLARI. Inson barcha jonli narsalar jonsiz narsalardan butunlay farq qilishiga qadimdayoq e'tibor bergan, lekin buni ancha keyin tushunib ketgan. O'z navbatida, jonli narsalar dunyosida inson alohida o'rin egallaydi. U barcha jonli narsalardan butunlay farq qiladi. Insonning bu asosiy farqi uning ongida, ideal obrazlar bilan ish ko'rish, ya'ni abstrakt fikrlash va o'zini fikrlovchi jonzot sifatida anglash qobiliyatida namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, borliqning umumiy manzarasini yaratish zaminidan notirik tabiat o'rin oladigan o'ziga xos piramida hosil bo'ladi. Ya'ni borliqning shakllari notirik tabiat, tirik tabiat, ijtimoiy borliq va inson borlig'i kabilardir. So'nggi yillarda virtual borliq shakli haqida fikr

[43] Vernadskiy V.I. Filosofskie mыsli naturalista. – M.: 1988. –S. 412.

yuritilmoqda. Borliqning bu umumiy shakllari o‘ziga xos xususiyatga, o‘zining betakror mohiyatiga egadir.

TABIAT BORLIG‘I. O‘z navbatida, birlamchi tabiat borlig‘i (ya’ni inson va uning faoliyatidan qat’i nazar mavjud bo‘lgan narsalar va jarayonlar borlig‘i) va ikkilamchi (yoki odamlar tomonidan yaratilgan narsalar va jarayonlar borlig‘i)ga bo‘linadi. Birlamchi tabiat notirik tabiat narsalari va jarayonlarining borlig‘i – bu butun tabiiy va sun’iy dunyo, shuningdek tabiatning barcha holatlari va hodisalari (yulduzlar, sayyoralar, er, suv, havo, binolar, mashinalar, aks sado, kamalak, ko‘zgudagi aks va sh.k.)dir.

Birlamchi tabiat borlig‘i ikki darajani o‘z ichiga oladi.

Birinchi daraja *jonli ruhsiz jismlardan, ya’ni ko‘payish qobiliyatiga ega bo‘lgan, atrof muhit bilan moddalar va energiya almashinuvini amalga oshiradigan, lekin ongga ega bo‘lmagan barcha narsalar, ya’ni sayyoramiz hayvonot va o‘simliklar dunyosini o‘z ichiga olgan butun biosferadan iborat.*

Ikkinchi daraja – bu inson va inson ongining borlig‘i bo‘lib, bu: ikkilamchi tabiat inson yaratgan yoki o‘zgartirgan tabiatdir.Tabiat makon va vaqtda cheksiz hamda abadiydir. Ikkinchi yoki inson tomonidan yaratilgan tabiat birinchi tabiatga bog‘liq. Bir tomondan, ikkinchi tabiatda birinchi tabiat materiali, boshqacha aytganda ob’ektiv, birlamchi borliq mujassamlashgan, boshqa tomondan esa – unda insonning mehnati, irodasi va bilimlari, uning qalbi o‘z ifodasini topgan. Ikkilamchi tabiat – bu mehnat qurollari va sharoitlari, aloqa vositalari, inson ruhining ehtiyojlari, ma’rifatli borliq, moddiy va ma’naviy madaniyatni belgilovchi barcha narsalar va jarayonlardir.

Tabiat tushunchasining falsafiy tahlili. «Tabiat» tushunchasi eng muhim va keng qo‘llaniladigan falsafiy kategoriyalardan biridir. Bu atama bir necha talqinga ega bo‘lib, falsafada ko‘pincha u keng, tor va maxsus ma’noda ishlatiladi. Mazkur ma’nolarning har biri, o‘ziga xos xususiyatga ega.

Tabiat tushunchasining keng ma’nosi *borliqni, butun dunyoni barcha rang-barang shakllari bilan jamuljam holda aks ettiradi*. Bu ma’noda «tabiat» atamasi borliqqa nisbatan tatbiq etiladi va «materiya» kategoriyasidan ham kengroq falsafiy kategoriya sifatida amal qiladi, zero u moddiy va ma’naviy asoslarning birligidan iborat muayyan yaxlitlik sifatidagi insoniyatni ham o‘z ichiga olgan Koinotning butun moddiy-energetik va axborot dunyosini qamrab oladi. Ayni shu ma’noda «tabiat» tushunchasi falsafaning borliq muammolari o‘rganiladigan sohasi, ya’ni ontologiyada keng qo‘llaniladi. Mazkur atama ko‘rsatilgan ma’noda falsafada ko‘proq XIX asrgacha ishlatilgan.

Tabiat tushunchasining tor ma’nosi *XIX asrda hayotning paydo bo‘lishi va Erdagi evolyusiya jarayonlari muammolarini tushunishga nisbatan yangicha yondashuvlar yuzaga kelishi, shuningdek Inson dunyoda o‘z o‘rnini anglab etishi bilan shakllana boshladi.* Shu ma’noda «tabiat» atamasi muayyan hajmgacha torayib, ob’ektiv borliqning biosfera (**J.Lamark 1802 yilda biosfera atamasini muomalaga kiritgan**), ya’ni «hayot sohasi» deb nomlagan qisminigina anglata boshladi. *Biosfera jonsiz tabiatning avvalgi rivojlanish mahsuli bo‘lib, Erning hayot kechayotgan nozik qatlamini tashkil etadi.* **U** *atmosfera, gidrosfera va litosfera*ning yuqori qismini qamrab oladi.

Biosferada inson alohida o‘rin egallaydi. U jonli tabiatning tabiiy qismi bo‘lsada, vaqt o‘tishi bilan unga qarshilik ko‘rsatuvchi faol asosga aylandi. Bu faktni u ekologiya muammolari yig‘ilishiga qarab anglay boshladi. Mazkur muammolar keskinlashgani sari inson o‘zining o‘zgargan holati haqida yanada teranroq mulohaza yuritib, tabiat va jamiyatning o‘zaro aloqasi masalasini ilmiy, falsafiy va amaliy nuqtai nazardan echishga harakat qila boshladi.

Shu ma’noda, tabiat insonni qurshagan muhitni, ya’ni borliqning biosferadan biologik tur sifatida o‘rin olgan insonning mavjudlik sharoitlari majmui sifatida amal qiladigan qismini anglata boshladi.

Shunday qilib, tabiatni o‘rganishga nisbatan odatdagi yondashuvlar «biosfera va inson» murakkab sistemasining tahlili va uni falsafiy anglab etish hisobiga sezilarli darajada kengaydi, «tabiat» atamasi yangicha, yanada teranroq mazmun kasb etdi. Bu avvalo jamiyatning atrof muhit bilan o‘zaro munosabatlari, xususan iqtisodiyot, ijtimoiy hayot sohasidagi faol fundamental tadqiqotlar mahsuli bo‘ldi. Shu sababli «tabiat» atamasining mazkur ma’nosi ijtimoiy falsafada

ayniqsa ko‘p ishlatiladi va odamlar yashaydigan tabiiy muhitni ham, inson qo‘llari bilan yaratilgan (o‘zgartirilgan) sun’iy muhitni ham qamrab oladi. Boshqacha aytganda, ayni holda o‘zaro bog‘liqlik va birlikda inson yashaydigan makonni tashkil etadigan «birlamchi» va «ikkilamli» tabiat nazarda tutiladi.

Geografik muhit – bu Er tabiatining inson faoliyati doirasiga jalb qilingan va jamiyat mavjudligi va rivojlanishining zaruriy omili hisoblanadigan qismidir. Ayni holda turli parametrlar: hudud, iqlim, resurslar, landshaft, joy relefi va shu kabilarning ijtimoiy rivojlanish sur’atlari va xususiyatiga ta’siri to‘g‘risida so‘z yuritiladi.

Geografik maktablar. Tabiiy va ijtimoiy muhitga doir - *«geografik determinizm», «ijtimoiy determinizm» va «geosiyosat» konsepsiyalarini o‘z ichiga olgan g‘oyalar majmui geografik maktabni tashkil etadi.*

Geografik determinizm *inson faoliyati tabiiy muhitga to‘la bog‘liq degan g‘oyani isbotlashga harakat qiluvchi mexanistik qarashdir.* Bu oqimning asoschisi va atoqli namoyandasi *SH.L.Monteske* (fransuz ma’rifatchi faylasufi 1689-1755)dir. «Qonunlar ruhi» deb nomlangan asarida u o‘z konsepsiyasini atroflicha bayon etdi. **Bu ta’limotga** muvofiq *odamlar hayoti, ularning axloqi, qonunlari, odatlari va hatto siyosiy tuzumi ular yashaydigan geografik muhit va iqlim sharoitidan kelib chiqadi. U tabiat odamlarni tug‘ilgandan teng qilib yaratishini tan olib, so‘ng ularni geografik determinizm nuqtai nazaridan farqlaydi.*

Mazkur yondashuvdan Monteske hatto qit’alar ijtimoiy tizimlarining tahlilida ham foydalanadi. Bunda u, xususan, Osiyo va Evropa xalqlarining hayotini taqqoslaydi. Uning fikricha, Osiyo mo‘tadil mintaqaga umuman ega emas, shu sababli bu qit’aning juda sovuq iqlimida joylashgan mamlakatlar juda issiq iqlimda yashaydigan mamlakatlar bilan bevosita tutashadi. Evropada esa, aksincha, mo‘tadil mintaqa ancha keng bo‘lib, bu erda iqlim janubdan shimolga qarab asta-sekin sovuqlashib boradi. Har bir mamlakat o‘z iqlim xususiyatlariga ko‘ra qo‘shni mamlakat bilan o‘xshash bo‘lgani bois, ularning o‘rtasida keskin farqlar kuzatilmaydi. Ayni shu sababli Osiyoda ozodlik hech qachon o‘smaydi, Evropada esa u sharoitga qarab o‘sadi yoki kamayadi, deb xulosa chiqaradi Monteske.

Uning odamlar ijtimoiy hayoti tabiiy sharoitlarga qattiq bog‘liq ekanligi haqidagi g‘oyalari va xulosalari keyinchalik nafaqat rivojlantirildi (masalan, G.T.Bokl, E.Reklyu, L.I.Mechnikov tomonidan), balki *tabiat va jamiyatning o‘zaro aloqasida sababiyatni inkor etuvchi oqim – geografik indeterminizm* nuqtai nazaridan tanqid qilindi.

Geografik determinizm g‘oyalari boshqacha shakllarda bugungi kunda ham, xususan, «ilg‘or industrial Shimol» va «qoloq agrar Janub» o‘rtasida, ya’ni iqtisodiy rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o‘rtasida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasida mavjud ulkan tafovutni tushuntirish (va oqlash) uchun faol qo‘llanilmoqda.

Ijtimoiy determinizm *ijtimoiy rivojlanish darajasi va yo‘nalishi birinchi navbatda moddiy ishlab chiqarishning rivojlanish darajasi bilan belgilanishidir*. Shu nuqtai nazardan tabiat odamlar tarixiga aralashadi, chunki ishlab chiqarish jarayonida inson nafaqat uni, balki o‘zini ham o‘zgartiradi. Pirovardda insonning mohiyatini tashkil etadigan ijtimoiy munosabatlar majmui o‘zgaradi. Bundan odamlar ayrim fazilatlarining shakllanishi ham, jamiyatning rivojlanishi ham avvalo geografik muhitga emas, balki moddiy ishlab chiqarishga bog‘liq bo‘ladi va odamlar ishlab chiqarish faoliyatining tarixan o‘zgaruvchi xususiyatini tahlil qilish chog‘idagina muayyan tabiiy sharoitlar u yoki bu ijtimoiy jarayonlarga qanday ta’sir ko‘rsatishi haqida gapirish mumkin, degan xulosaga kelinadi. Ayni holda tabiat va jamiyatning o‘zaro aloqasida faol tomon sifatida doim inson amal qiladi. Tabiiy muhit xususiyatini ijtimoiy muhit xususiyati emas, balki aksincha, ijtimoiy muhit xususiyatini tabiiy muhit xususiyati belgilaydi.

Shu ma’noda odamlar tabiat bilan o‘z moddalar almashinuvini tartibga soladilar, uni o‘z umumiy nazorati ostiga oladilar va shu tariqa tabiatning ko‘r-ko‘rona kuchlari ularning ustidan hukmronlik o‘rnatishiga to‘sqinlik qiladilar.

Geosiyosat. G.T.Bokl (geografik determinizmning atoqli namoyandasi 1821-1862) «Angliya sivilizsiyasi tarixi» deb nomlangan asarida o‘ziga xos iqlim va tabiatga ega bo‘lgan mustamlaka xalqlarining qoloqligini tushuntiradi va ijtimoiy tengsizlikning tabiiyligi haqida xulosa chiqaradi.

Keyinchalik Boklning bu g‘oyalari geografik maktabdagi yangi yo‘nalish – geosiyosatni yaratdi. Demak *geosiyosat ijtimoiy tengsizlikning tabiiyligi g‘oyasidir.* Mazkur yo‘nalishning asosiy g‘oyalarini **Germaniyada** *F.Ratsel va K.Xausxofer,* **Buyuk Britaniyada** *G.Makkinder,* **AQSHda** A.*T.Mexen va N.Spikmen,* **Shvetsiyada** *R.CHellen ilgari surdi*.

“Geosiyosat” atamasini 1916 yilda birinchi bo‘lib ishlatgan R.CHellen o‘zining «Davlat hayot shakli sifatida» deb nomlangan asarida F.Ratselning sotsial-darvinistik g‘oyalarini rivojlantirdi. Bu g‘oyalarga muvofiq tabiiy sharoit jahon tarixida davlatlar rivojlanishining eng muhim omili hisoblanadi, davlatning o‘zi esa geografik muhitning turli omillari aholiga ko‘rsatgan ta’sir natijasida shakllangan biologik organizm sifatida qaraladi**.** Bundan Chellen u yoki bu davlatning hayot makoni uchun kurashi har qanday jonli organizm qonuni – yashash uchun kurash tabiiy qonunidan o‘zga narsa emas, degan xulosaga keladi. Uning fikricha, tor makonga ega bo‘lgan «yashovchan davlatlar» qat’iy siyosiy imperativga amal qilib, o‘z hududini istilochilik, mustamlakalarni qo‘lga kiritish yo‘li bilan kengaytirishga harakat qilishining zamirida ayni shu qonun yotadi. Boshqacha aytganda, urushlar, Chellen fikriga ko‘ra, nafaqat muqarrar, balki zarurdir.

Shu ko‘rinishda geosiyosat irqlar nazariyasi bilan bir qatorda nemis millatchilarining rasmiy siyosati negizini tashkil etdi va Ikkinchi jahon urushiga tayyorgarlik, «hayot makoni»ni qo‘lga kiritish va bosib olingan hududlarda yashovchi xalqlarning ommaviy qirg‘inini asosladi. Natsistik geosiyosatning taniqli namoyandasi Karl Xausxofer 1924 yildan «Geosiyosiy jurnal» nashr etib, bu geosiyosatning asosiy g‘oyalarini rivojlantirdi, Gitlerning «Mayn kampf» asarini yaratishga kuchli ta’sir ko‘rsatdi. Ikkinchi jahon urushidan keyin fashistik geosiyosat uning hayot makoni va irqiy ustunlik g‘oyalari bilan jinoiy ta’limotlar qatoriga kiritildi.

INSON BORLIG‘I*ning*. tahlilida insonning tabiatning bir qismi sifatida jismoniy mavjudligini va alohida inson borlig‘ini farqlash o‘rinli bo‘ladi.

Inson tabiatning bir qismi hisoblanadi va shu ma’noda uning qonunlariga bo‘ysunadi. Tananing mavjudligi inson o‘limga mahkum ekanligini belgilaydi. Inson borliq va yo‘qlik dialektikasi bilan bog‘lanadi, barcha tabiat jismlari kabi vujudga kelish, shakllanish va halok bo‘lish holatlaridan o‘tadi. Barcha tabiat jismlari kabi, inson tanasiga ham modda va energiyaning saqlanish qonunlari o‘z ta’sirini ko‘rsatadi, ya’ni uning tarkibiy qismlari tabiatning boshqa holatlariga o‘tadi. Inson tanasi mavjud bo‘lishi uchun uni muttasil quvvatlash (ovqatlanish, sovuqdan va boshqa xavf-xatarlardan saqlash) talab etiladi. Fikrlash uchun inson tanasining tirikligini ta’minlash zarur. Bundan hayotni saqlash, insonning o‘z-o‘zini saqlashi va insoniyatning yashovchanligini ta’minlash zaruriyati kelib chiqadi, bu oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechak, turar joy, sof atrof muhitga ega bo‘lish ehtiyojida o‘z ifodasini topadi;

Inson borlig‘ining o‘ziga xos xususiyati. Inson borlig‘i tirik tabiatdan tabiiy rivojlanishning butunlay yangi, yuqoriroq bosqichi ekanligi bilan ajralib turadi. Ayni shu sababli yuqoridagi mavzuda jonli narsalar borlig‘i haqida nima deyilgan bo‘lsa, barchasi insonga ham tegishli va uning tabiiy-jismoniy, biologik asosi hisoblanadi. Shunday qilib, jonli organizmlarning mavjudlik qonunlari va tamoyillari his etuvchi mavjudot sanalgan insonga nisbatan ham to‘la tatbiq etiladi. Ammo bundan tashqari insonni qolgan barcha jonli narsalardan farqlash imkonini beradigan, unda hech shubhasiz mavjud bo‘lgan, lekin sinchiklab qaraganda ko‘rinmaydigan, aniq tavsif berishning iloji bo‘lmagan nimadir mavjud. Insonning ichki dunyosini aks ettiruvchi bu «nimadir» turli davrlarda turli mutafakkirlar tomonidan jon, ruhiyat, ong, tafakkur, ideal va hokazolar deb atalgan.

Insonning mohiyatini tushunishga urinishlar, inson borlig‘ining o‘ziga xos xususiyatini aniqlash istagiga biz ibtidoiy jamoa davridayoq duch kelamiz. Falsafa tarixida inson individualligining ichki, yashirin holatini aks ettiruvchi «jon» va «ong» tushunchalarining tahliliga alohida e’tibor qaratilgan.

Jumladan atoqli sofistlardan biri Protagor (mil. av. 490-420 yillar) mil. av. V asrdayoq «inson barcha narsalar mezonidir: u mavjud narsalarning mavjudligini, yo‘q narsalarning esa yo‘qligini belgilaydi», deb qayd etgan edi. Suqrot (mil. av. 469-399 yillar) ham haqiqat izlab insonga murojaat etadi. Inson o‘z joni faoliyatini boshqara oladi, shu bois dunyoni tushunish yo‘li o‘z-o‘zini bilish

orqali o‘tadi, deb hisoblaydi. Suqrotning mashhur shogirdi Platon birinchi bo‘lib jon haqidagi yaxlit ta’limotni yaratdi.

Keyingi davrlarda Seneka, R.Dekart, A.Navoiy, A.Jomiy, I.Kant, I.G.Fixte, J.P.Sartr, M.Xaydegger va boshqa mutafakkirlar insonning ma’naviy negizini birinchi o‘ringa qo‘yib, uning ongi, ma’naviy dunyosi va bilish qobiliyatlarini o‘rganish ishiga salmoqli hissa qo‘shdilar. Biroq XXI asrda deyarli ikki yarim yillik tarixiy taraqqiyot jarayonida ham inson muammosi o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

Shaxs – insonning uni qurshagan boshqa odamlar tomonidan qanday idrok etilishi, tavsiflanishi va baholanishini aks ettiruvchi ijtimoiy hodisa. Shaxs faqat jamiyatda, o‘ziga o‘xshash odamlar bilan muloqot qilish, o‘tgan avlodlar to‘plagan tajriba va bilimlarni, o‘ziga qadar yaratilgan qadriyatlar va xulq-atvor qoidalarini o‘zlashtirish orqali shakllanishi mumkin. Shuning uchun ham *shaxs bo‘lish – ijtimoiy «qiyofa»ga ega bo‘lish demakdir.* Bularning barchasi ijtimoiy borliqning turli holatlari va jarayonlarini tavsiflaydi. Ularni to‘la yoritish ijtimoiy falsafa muammolarining butun majmuini tahlil qilishni taqozo etadi.

MA’NAVIY BORLIQ sub’ektiv individuallashgan va ob’ektiv (noindividual) ma’naviy borliq sifatida mavjud. Individuallashgan ma’naviy borliq - bu insonning ichki dunyosi. U onglilik va ongsizlikni qamrab oladi. Bunday yondashuvga ko‘ra, *ruh – individual ong bilan ayniy tushuncha, tor ma’noda esa u tafakkurdir*.

Ong – *inson bosh miyasining dunyo borlig‘ini izchil aks ettirish, uni obrazlar va tushunchalarga aylantirish qobiliyati.* U taassurotlar, sezgilar, kechinmalar, fikrlar, shuningdek g‘oyalar, e’tiqodlar, qadriyatlar, mo‘ljallar, andozalarning ko‘rinmas jarayoni sifatida mavjud. Ong tez oqadigan va bir xil bo‘lmagan orqaga qaytmaydigan xususiyatga ega. Shaklan bu jarayon tartibsiz, lekin shu bilan bir vaqtda unda muayyan tartib, barqarorlik, struktura, muayyan darajada intizom va iroda mavjud.

Inson ongi ayni vaqtda uning o‘z-o‘zini anglashi, ya’ni o‘z tanasi, fikrlari va tuyg‘ularini, o‘zining boshqa odamlarga bo‘lgan munosabatini va o‘zining jamiyatdagi o‘rnini anglab etishi, ya’ni o‘zini o‘zi bilishdir. O‘zlikni anglash – bu ongimizning o‘ziga xos markazidir.

Individual ong o‘zining o‘limga mahkumligi bilan tavsiflanadi, lekin uning ayrim qismlari noindividual ma’naviy shakl-shamoyil kasb etadi, shuningdek boshqa kishilar mulkiga aylanadi. Xatti-harakatlarda inson ongining fragmentlari moddiylashadi, ularga qarab odamlarning niyatlari, mo‘ljallari, maqsadlari, g‘oyalari haqida xulosa chiqariladi. Noindividual ma’naviy borliqning o‘ziga xos xususiyati shundaki, uning elementlari saqlanadi, takomillashadi va ijtimoiy makon va vaqtda erkin harakatlanadi;

IJTIMOIY BORLIQ ayrim insonning jamiyatdagi borlig‘i va jamiyatning o‘z borlig‘iga bo‘linadi. Har bir inson boshqa odamlar bilan muttasil aloqa qiladi, turli ijtimoiy guruhlar: oila, ishlab chiqarish jamoasi, millatning a’zosi hisoblanadi. U boshqa individlar bilan yaqin aloqa qilib yashaydi. Odamlarning barcha faoliyati mazkur sotsiumga xos bo‘lgan ijtimoiy munosabatlar, chunonchi: siyosiy, huquqiy, iqtisodiy, axloqiy va boshqa munosabatlar doirasida amalga oshiriladi.

Xullas, «borliq» kategoriyasi o‘ta umumiy falsafiy abstraksiya bo‘lib, u turli-tuman tabiat hodisalari va jarayonlarini, odamlar jamoalari va ayrim kishilarni, ijtimoiy institutlarni, inson ongining darajalari, shakllari va holatlarini mavjudlik belgisiga ko‘ra birlashtiradi. Garchi bu hodisalar va jarayonlar borliqning turli sohalariga taalluqli bo‘lsa-da, ularning barchasini umumiy asos birlashtiradi.

VIRTUAL BORLIQ TEXNOLOGIYASI *zamirida birinchi marta XX asr 60-yillarining o‘rtalarida paydo bo‘lgan kompyuterlar yordamida foydalanuvchi boshqara oladigan dunyolar model yaratish mumkin*, degan g‘oya yotadi. Virtual borliq tizimlari ilmiy davralarda texnologiyalar ongda o‘zgarish yasaydigan kelajakning qiyofasi xususida qizg‘in bahsga sabab bo‘lmoqda. Ammo virtual borliq tizimlarini ishlab chiqish va kiber maydonni yaratish inqilobiy - ijtimoiy natijaga olib keladi, degan fikrni virtual borliq texnologiyasining ilk yaratuvchilari ham, kiborg-postmodernizm nazariyachilari ham qo‘llab-quvvatlamoqda.

Inson qo‘lida dunyoni bilishning qudratli quroli, uning yordamchisi, ijodiy faoliyat uchun shart-sharoit yaratish vositasi bo‘lib xizmat qiluvchi axborot texnologiyasi ayni vaqtda dunyoni

bilishning an’anaviy verbal usulini audiovizual bilish usuli bilan almashtirmoqda, odamlarda sun’iy olamga kirish illyuziyasini vujudga keltirmoqdaki, ular bu sun’iy borliqni amalda mavjud borliq deb qabul qilmoqdalar. Bu borliq «virtual borliq» deb nomlanadi. Virtual negizga ega bo‘lgan bu borliq odatdagi fizik borliq bilan bir qatorda ob’ektiv tarzda mavjuddir.

«**Virtual borliq» atamasi** *1970 yillarning oxirida Massachuset texnologiya institutida Jeron Lener tomonidan o‘ylab topilgan*. U 1984 yilda dunyoda birinchi virtual borliq firmasini tashkil etdi. Bu atama kompyuterda yaratiladigan muhitda insonning mavjudligi g‘oyasini ifoda etadi.

Virtual (**lotincha** *Virtualis – mumkin bo‘lgan*) – narsalar va hodisalarning zamon va makonda moddiy mavjudligiga qarama-qarshi o‘laroq, ob’ektiv narsalar yoki sub’ektiv obrazlar mavjudligining nomoddiy turi. «Virtual borliq» atamasi muomalaga amerikalik kinematografchilar tomonidan kiritilgan. Ular muayyan sabablarga ko‘ra tabiiy yo‘l bilan amalga oshirib bo‘lmaydigan xayoliy imkoniyatlarni belgili-grafik shaklda sun’iy amalga oshirish mumkinligi haqidagi kinolentani shu nom bilan chiqarganlar.

Virtual borliq - *inson real borliqda harakat qilayotgani illyuziyasini kompyuterda yaratish imkonini beruvchi interfaol texnologiya*. Bunda ob’ektiv borliqni tabiiy sezgi organlari yordamida idrok etish o‘rnini maxsus interfeys, kompyuter grafikasi va ovoz vositasida sun’iy yaratilgan kompyuter axboroti egallaydi. Virtual borliq amalda yo‘q narsa, uni qo‘l bilan tutish, uning ta’mi va hidini his qilish mumkin emas. Shunga qaramay, u mavjud va inson bu xayoliy olamga kirib, uni nafaqat kuzatadi va boshdan kechiradi, balki unga ta’sir ko‘rsatish imkoniyatiga ham ega bo‘ladi, ushbu olamda mustaqil harakat qiladi, uni o‘zgartira oladi. *Virtual olam – inson borlig‘ining o‘ziga xos shakli va odamlar ma’naviy aloqasining alohida madaniy shaklidir.*

Ammo virtual borliq real fizik borliqdek lazzat baxsh eta olmaydi, chunki bu borliq ta’sirida vujudga keluvchi his-tuyg‘ular ko‘p jihatdan uning o‘zi bilan emas, balki uni biz qanday idrok etishimiz bilan belgilanadi. Biz virtual dengizda cho‘milishimiz mumkin, ammo bunda paydo bo‘luvchi his-tuyg‘ularimiz bu dengizni biz qanday idrok etishimizga bog‘liq bo‘ladi. Virtual tarvuz haqiqiy tarvuzdan shirin emas, virtual kolbasa haqiqiy kolbasa o‘rnini bosa olmaydi va h.k.

Virtual borliqni odamlar yaratadi. Shu bois virtual borliqda mavjud barcha narsalarning manbai inson ongidir. Binobarin, virtual borliq ong, ong osti sohasi va fantaziya chig‘irig‘idan o‘tuvchi fizik borliqdan shakllanadi. Virtual borliq ob’ektiv tarzda, ya’ni inson miyasida emas, balki kompyuterda mavjud bo‘ladi. Ayni vaqtda, u inson ongining mahsulidir. Inson tomonidan yaratilganidan keyin u inson ongidan qat’i nazar yashashda davom etadi, bu ongga har xil ta’sir ko‘rsatadi, mazkur ongning mazmuniga – bilimlar, emotsiyalar, kayfiyat hamda ongning boshqa unsurlariga qarab, har xil idrok etiladi.

Bugungi kunda virtual borliq inson madaniy faoliyatining turli sohalarida qo‘llanilmoqda.

Virtual borliqdan eng avvalo u vujudga kelgan sohada, fanda – **fizikada** *suyuqlik* va *gazlar dinamikasini* modellashtirishda, **kimyoda** *kimyoviy reaksiyalar modelini tuzish*da, **geologiya** va **geografiya** fanlarida foydalanilmoqda.

Muhandislik sohasida, ayniqsa, xavfli sharoitlarda: ochiq kosmosda, dengiz va okeanlarning chuqur joylarida, yadro muhandisligida robotlarni masofadan turib boshqarishda virtual borliq keng qo‘llanilmoqda. Muhandislik dizaynini avtomatlashtirish jarayonida virtual borliq texnologiyasi ayniqsa qo‘l kelmoqda. Kompyuter dizayni va uning ajralmas hamrohi – kompyuter ishlab chiqarishi raketalar va samolyotlar, avtomobillar katta binolar konstruksiyalarini sinovdan o‘tkazishda yagona jarayonga birlashtirildi.

Virtual borliq texnologiyasidan harbiylar ham keng foydalanmoqdalar. Masalan, AQSH armiyasida harbiy xizmatchilarda merganlik ko‘nikmalarini shakllantirishda imitatorlardan, jang sharoitida tez va to‘g‘ri qarorlar qabul qilish ko‘nikmasini shakllantirish uchun esa harbiy doktorlardan foydalaniladi. Juda qimmatga tushadigan va atrof muhitga katta zarar etkazadigan harbiy mashqlar imitatsiya qilinmoqda. Tank qismlarida tankdan o‘q uzishni hamda tank jangida askarlar va ofitserlarning shaxsiy ishtirokini imitatsiya qiluvchi harbiy o‘yinlardan foydalanilmoqda. Loyihalashtirilgan, lekin hali yasalmagan qurol-aslaha turlari sinovdan o‘tkazilmoqda. Harbiylar olingan ma’lumotlarni tahlil qilish va ularga baho berish uchun ham kompyuter imitatsiyasidan foydalanmoqdalar.

Ta’lim sohasida mashq trenajyorlarini yaratishda virtual borliq texnologiyasidan foydalanilmoqda. Yaqinda virtual kutubxonalar va muzeylar tashkil etish konsepsiyasi taklif qilindi. Masalan, virtual kutubxonalarda foydalanuvchi kompyuter yordamida kitob javonlarining vizual tasviri bo‘ylab harakatlanishi, kerakli adabiyotlarni topishi va olib ko‘zdan kechirishi, zarur holda esa ulardan nusxa ko‘chirishi mumkin.

Shunday qilib, virtual borliq nazariy izlanishlardan ommaviy axborot vositalari va telekommunikatsiyalar ajralmas qismi bo‘lgan hozirgi zamon madaniyatining tarkibiy qismiga aylandi.

Yangi axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga intilish bizga rivojlangan jamiyatlarda tobora katta rol o‘ynayotgan yangi tajribaning cheksiz imkoniyatlarini qo‘lga kiritish imkonini beradi, degan umid bilan bog‘liqdir.

Virtual borliq tizimlari bu tajribadan va insonning «yangi o‘ziga to‘qligi»dan foydalanish imkonini amalda ta’minlaydi. Inson faqat o‘z tasavvuri bilan cheklanadigan sun’iy tarzda yaratiluvchi virtual olamlar orasida yashay boshlaydi. Bunday dunyoni yaratish mumkinmi? Biz o‘zimizda kiborglarni kashf etamizmi yoki faqat ongning kompyuterlar modellashtiruvchi muhit doirasidagi hozircha ifodalash mumkin bo‘lmagan holatlarining tajribasinimi - buni kelajak ko‘rsatadi.

Bu yaqinlashayotgan va kompyuter ekranlari yorug‘i bilan o‘ziga chorlayotgan holatlarni qanday baholash hamda tavsiflash mumkin? Hozirgi zamon odamining haqiqiy bo‘lmagan, g‘ayriinsoniy zombi holatidagi mavjudligi borliqni inkor etish demakdir. U shaklan boshqacha borliq, mazmunan esa yo‘qlik sifatida amal qiladi..

Borliqning yuqorida sanab o‘tilgan turli shakllari bugungi kunda fanga aniq ma’lum bo‘lgan, kuzatish, o‘rganish, tahlil, nazorat va hokazolar predmeti bo‘lishi mumkin bo‘lgan barcha narsalarni o‘z ichiga oladi. Ayni zamonda dunyo fan va inson aqli anglab etmagan jumboqlar va mo‘‘jizalarga to‘ladir. Ammo bu hol borliq haqidagi hozirgi tasavvurlar o‘z kuchini yo‘qotadigan qandaydir o‘zga dunyolar mavjudligidan dalolat beradi, deb aytish uchun etarli asoslar mavjud emas.

SUBSTANSIYA TUSHUNCHASINING MOHIYATI. *Falsafa tarixida o‘zining mavjudligi uchun o‘zidan boshqa hech narsaga muhtoj bo‘lmagan birinchi asosni ifodalash uchun* ***«substansiya» (lot. substantia – mohiyat, asos)*** *kategoriyasi qo‘llaniladi.* Ilk falsafiy yo‘nalishlarning vakillari barcha narsalar asosini tashkil etuvchi moddani birinchi asos sifatida tushunganlar. Odatda, bunday asos sifatida o‘sha davrda umumiy e’tirof etilgan birinchi stixiyalar: er, suv, havo, olov yoki apeyron, atomlar qaralgan. “**Avesto”da birlamchi substansiya olov deb atalgan**. Keyinchalik substansiya kategoriyasi o‘zgarmas, nisbatan barqaror va hech narsa bilan bog‘liq bo‘lmagan holda mavjud o‘ta keng asosga aylandi. Inson idrok etadigan dunyoning butun rang-barangligi va o‘zgaruvchanligi substansiya bilan bog‘lana boshladi. Bunday asoslar sifatida falsafada asosan materiya, Xudo, ong, g‘oya, va shu kabilar amal qilgan.

«Substansiya» tushunchasi o‘z-o‘zini to‘liq belgilovchi borliqni ifodalashga xizmat qiladi. Substansiya kategoriyasida o‘zini asoslash uchun boshqa hech narsani talab qilmaydigan negiz, birinchi asos g‘oyasi mujassamlashgan. *Niderland faylasufi Benedikt Spinoza (1632-1677) buni* ***«causa sui» – «o‘z-o‘zining sababchisi»*** *iborasida juda to‘g‘ri ifodalagan.* **Substansiya deganda** u o‘z holicha mavjud bo‘lgan va o‘zi orqali zohir bo‘lgan, ya’ni o‘zining mavjudligi uchun boshqa narsaga muhtoj bo‘lmagan narsani tushungan. Bunda bir tomondan, substansiya materiya sifatida tushuniladi, boshqa tomondan – u o‘zining barcha shakllari sababi va «sub’ekti» sifatida amal qiladi. Bu B.Spinozani substansiyani bir vaqtning o‘zida ham tabiat, ham Xudo sifatida ta’riflagani va bu ikki tushunchani tenglashtirishganidan dalolatdir. B.Spinoza Xudoni tabiatga butunlay singdirib yuborgan, uni tabiiylashtirishga va ilohiy mazmundan ajratishga harakat qilgan. Uning panteizmi shundan iborat bo‘lgan.

B.Spinoza ilgari surgan substansiyani tabiiylashtirish g‘oyasini Golbax izchil rivojlantirdi. U barcha substansiyali narsalarni tabiatga va faqat tabiatga bog‘ladi. «**Tabiat hamma narsaning sababchisidir**; **u abadiy mavjuddir**; **tabiat o‘z-o‘zining sababchisidir.**..». «Tabiat qandaydir buyum emas; u doim o‘z holicha mavjud bo‘lgan; hamma narsa uning bag‘rida vujudga keladi; u

barcha narsalar bilan ta’minlangan ulkan ustaxonadir...»[44]. Shu ma’noda tabiat ham, substansiya ham sirtdan hech qanday turtkiga muhtoj emas. Leybnits esa: «Har qanday haqiqiy substansiya faqat va faqat ta’sir ko‘rsatadi[45]», deganida haq bo‘lgan.

Modomiki, substansiya hamma narsani o‘z ichiga oluvchi va o‘zi uchun boshqa hech qanday asos yoki shartni nazarda tutmaydigan birinchi sabab ekan, u o‘ziga bog‘liq bo‘lmagan holda mavjud har qanday narsaning mavjud bo‘lish imkoniyatini istisno etadi. U xoh Xudo, xoh g‘oya, o‘zlik, ruh bo‘lsin – substansiya yagonadir!

«Substansiya» tushunchasi ko‘plikda qo‘llanilishi mumkin emas. Uning ko‘pligi g‘oyasi mazkur tushunchaning ta’rifiga zid, chunki mazkur maqomga da’vogar ikki yoki bir necha narsa mavjud bo‘lgan taqdirda, ularning birontasi ham substansiya hisoblanmaydi.

Alximiklar mazkur atamani ko‘plikda qo‘llab, «substansiyali shakllar», «substansiyaga xos sifatlar» to‘g‘risida so‘z yuritganda, unga qo‘pol fizik ma’no yuklaganlar. Ayni holda substansiya moddaga tenglashtirilgan. Ular substansiyaning xossa va shakllari o‘zgarmas, lekin tegishli ta’sirlar natijasida bir-biriga aylanishi mumkin, degan noto‘g‘ri xulosaga kelganlar.

Substansiyaning o‘z-o‘zidan amalga oshishi hodisalarning umumiy, uzviy xossalari – atributlarda va narsalarning muayyan, alohida xossalari – moduslarda sodir bo‘ladi.

Substansiya g‘oyasidan turli falsafiy ta’limotlar dunyoning birligi va uning kelib chiqishi haqidagi masalaga o‘zlari qanday javob berishiga qarab har xil foydalanadilar.

MONIZM. *Dunyoning narsalar va hodisalar rang-barangligi bir substansiyadan iborat degan ta’limot «monizm» (yunon. monos – bitta, yagona) deb ataladi*. Dunyoning kelib chiqishi va mohiyati haqidagi hozirgi ilmiy tasavvurlar, shuningdek birinchi asos muammosiga nisbatan falsafa tarixidagi eng salmoqli yondashuvlar kurashi nuqtai nazaridan substansiya tabiatini tushunishga nisbatan ancha keng tarqalgan ikki yondashuv – materialistik va idealistik monizmni qayd etish lozim.

Materialistik monizm *dunyo yagona va uzviy, u azaldan moddiy va dunyoning birligi zamirida Ayni shu moddiylik yotadi*, deb hisoblaydi. Bu konsepsiyalarda ruh, ong va ideallikdan emas, balki moddiylikdan keltirib chiqariladi. Bunday yondashuvlarning o‘ta rivojlangan ko‘rinishlariga biz Fales, Geraklit, Spinoza va uning izdoshlari asarlarida duch kelamiz.

Idealistik monizm esa, *materiyani har qanday borliqning boqiy mavjudligi, yo‘q bo‘lmasligi va birinchi asosiga ega bo‘lgan qandaydir ideal narsaning mahsuli* deb hisoblaydi. Bunda ob’ektiv-idealistik monizmni (masalan, Platonda – bu o‘lmas g‘oyalar, zardo‘shtiylikda olov, o‘rta asr falsafasida – Xudo, Gegelda – yaratilmaydigan va o‘z-o‘zidan rivojlanadigan «mutlaq g‘oya») va sub’ektiv-idealistik monizmni (masalan, borliqning barcha jismoniy va ruhiy holatlarini «neytral» asosdan – dunyoning qandaydir mavhum konstruksiyalari, «elementlari»dan keltirib chiqargan Max) farqlash mumkin.

Dualizm bi*rinchi asos sifatida ikkita substansiya olingan falsafiy yondashuv* (lot. dualis – ikki yoqlama). Nemis faylasufi X.Volf 18 asr boshida «dualizm» atamasini falsafiy muomalaga kiritgan. X.Volf dunyoda barqaror tartibning shakllanishida tafakkur, g‘oyalar va aql-idrokning alohida o‘rnini aniqlashga harakat qilgan. X.Volfning falsafaga oid qo‘llanmalari barcha o‘quv yurtlarida o‘qitilgan va eskirgan (sxolastik) jihatlarni siqib chiqargan. Ular universitet ta’limining asosiy manbalari sifatida amal qila boshlagan.

Plyuralizm *dunyoning negizida ikkita emas, balki undan ko‘proq mohiyat borligini tan oluvchi ta’limotdir*. «Plyuralizm» (lot. – ko‘plik, ko‘p xillik, ko‘p sonlik) atamasini ham X.Volf 1712 yilda taklif qilgan. Bu tushuncha ontologiyada ayniqsa, jiddiy qiyinchiliklar tug‘dirgan. Chunki ayni shu ta’limotda borliqning ko‘p sonli mustaqil va o‘zaro bog‘lanmaydigan asoslari ilgari surilgan.

Leybnitsning «monadologiyasi», ya’ni monadalar haqidagi ta’limoti plyuralizmning klassik ko‘rinishi hisoblanadi. Ushbu ta’limotga ko‘ra, dunyo son-sanoqsiz ruhiy substansiyalardan tashkil topadi. Ammo, plyuralistik yondashuvning bundan oldinroq ilgari surilgan ko‘rinishlari ham

[44] Golbax // Vsemirnaya ensiklopediya. –M.: Sovremennыy literator, 2001. –S. 246.
[45] Leybnits G. //. Vsemirnaya ensiklopediya. –M.: Sovremennыy literator, 2001. –S. 548.

mavjud. Masalan, Empedokl yaratgan dunyoning to‘rt asosi haqidagi ta’limot plyuralistik ontologiyaning turlaridan biri sifatida amal qiladi.

Ba’zan plyuralizmga mustaqil ta’limot sifatida emas, balki dualizmning o‘zgargan ko‘rinishi sifatida qaraladi. Lekin plyuralistlar o‘z nazariyasining asosiy vazifasini dualistik munozaralarda echimini topmagan ruh va tabiat o‘rtasidagi qarama-qarshilik masalasidan farq qiladi, deb biladilar.

Substansiyani barcha o‘zgarishlar va o‘z-o‘zining sababchisi - *causa sui* sifatida tushunish I.Kant tomonidan qabul qilinib, yuksak baholangan. **U substansiyani** «*hodisalarning vaqtdagi barcha munosabatlarini aniqlashga yordam beruvchi o‘zgarmas asos», deb ta’riflagan*. **Uningcha, substansiya** *har qanday tajriba va har qanday idrok etishning asosiy shartidir.* U barqaror holatda bo‘ladi, har qanday mavjudlik va vaqtdagi o‘zgarish uning modusi, ya’ni o‘zgarmas narsaning mavjudlik usuli sifatida qaralishi mumkin.

SUBSTRAT *borliqning eng quyi va asosiy qatlami sifatida tushuniladi.* Falsafada **«Substansiya» kategoriyasi «substrat» (lot. – to‘shama, negiz)** tushunchasiga yaqin turadi, deb qaraladi. Qadimgi atomistik ta’limotlarda atomlar ana shunday asos hisoblangan. Har qanday substrat muayyan vujudga kelish jarayonining o‘ziga xos xususiyatini ifodalaydi. Hozirgi talqinda, *muayyan fizik jarayonlarning substrati sifatida elementar zarralar va fundamental (kuchli, kuchsiz, elektromagnit va gravitatsion) o‘zaro ta’sirlar amal qiladi.* Turli moddalarning hosil bo‘lish va o‘zgarish jarayonlarida o‘zining barqaror holatini saqlab qoluvchi atomlar kimyoviy jarayonlarning substrati sifatida namoyon bo‘ladi. Elementar «hayot birliklari» sifatida amal qiluvchi nuklein kislotalar (DNK va RNK) va oqsil moddalarining molekulalari biologik jarayonlar substrati bo‘lib xizmat qiladi. Barcha ijtimoiy o‘zgarishlar zamirida maqsadga muvofiq faoliyati mavjud bo‘lgan inson ijtimoiy hayot substrati hisoblanadi.

Hozirgi zamon falsafasida substansiya kategoriyasining ontologik mazmuni o‘zaro ta’sir sifatida tushuniladi. Chunki aynan o‘zaro ta’sir dunyo yaralishining haqiqiy va pirovard sababchisi – narsalarning o‘z-o‘zini yakuni (causa finalis) hisoblanadi. Narsalarni substansiyalilik nuqtai nazaridan o‘rganish ularning mavjudligini ichki sabablar va o‘zaro ta’sirlar nuqtai nazaridan yoritish, demakdir. Shu ma’noda, substansiyani ichki birlik nuqtai nazaridan, uning cheksiz va rang-barang o‘zgarishlaridan qat’iy nazar, qaraladigan ob’ektiv borliq sifatida, harakatning barcha shakllari, mazkur harakat jarayonida yuzaga keluvchi va yo‘q bo‘luvchi tafovut va qarama-qarshiliklar nuqtai nazaridan yondashiladigan materiya sifatida ta’riflash mumkin.

Shunday qilib, **substansiyaning asosiy xususiyatlari** qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- *o‘z-o‘zini belgilash (o‘z-o‘zining sababchisi hisoblanadi, uni yaratib va yo‘q qilib bo‘lmaydi);*

- *universallik (hech narsaga bog‘liq bo‘lmagan, barqaror, o‘zgarmas va mutlaq birinchi negizni ifodalaydi);*

- *kauzallik (barcha hodisalarning umumiy sababiy bog‘liqligini o‘z ichiga oladi);*

- *yagonalik (birinchi negizning yagonaligini nazarda tutadi);*

- *yaxlitlik (mohiyat va mavjudlikning birligini ko‘rsatadi).*

Xo‘sh, ana shu xususiyatlar nuqtai nazaridan hozirgi zamon falsafasida substansiya kategoriyasi o‘z o‘rniga egami?

Avvalo, ta’kidlash lozimki, substansiya kategoriyasi hozir ham ko‘p jihatdan diqqatga sazovor.

Birinchidan, *bu barcha hodisa va jarayonlarning sababiy belgilanganligi g‘oyasini namoyon qiladi. Substansiya bunda barcha mavjud narsalarning birinchi sababi sifatida amal qiladi.*

Ikkinchidan, *u universiumning ontologik mazmunini muayyanlashtirish talabidir. U barcha o‘zgarishlarni belgilovchi o‘zaro ta’sirning yangi turlarini izlash va maydonning yagona fizik nazariyasini tuzishga yo‘naltiradi.*

Uchinchidan, *substansiya o‘zining rang-barang ko‘rinishlari darajasida uning rivojlanishi nuqtai nazaridan olingan hamda o‘ziga xos bo‘lgan butun evolyusion imkoniyatlarni ishga solib, harakatlanayotgan materiya sifatida tushunilishi lozim.*

To‘rtinchidan, *substansiya kategoriyasiga murojaat etish materiya va ongning mutlaqo qarama-qarshiligi to‘g‘risidagi masalani kun tartibidan chiqarish imkonini beradi.*

Substansiya masalasi biron-bir faylasuf e'tiboridan chetda qolishi mumkin emas, chunki uning har qanday mulohazalari, ular qaysi mavzuga tegishli bo'lmasin, go'yoki «havoda muallaq osilib qoladi», zero har doim mulohaza qilinayotgan narsaning eng katta asoslari haqidagi masala yuzaga keladi. Masalan, bir qarashda dunyoning zamirida nima yotishini aniqlashdan uzoq bo'lib tuyuladigan axloq mavzusini olaylik. Axloq individual ong bilan ham, ijtimoiy ong bilan ham bevosita bog'liq bo'lib, faqat ularga bog'lab o'rganilishi mumkin. Ammo ongning kelib chiqishi haqidagi masala falsafa tarixida har xil hal qilinadi. Xususan, diniy falsafa vakili uchun axloqning ham, ongning ham manbai va birinchi asosi Xudo hisoblanadi, ayni vaqtda ateist uchun bu masala butunlay boshqacha echimga ega bo'ladi.

FALSAFADA MATERIYA TUSHUNCHASINING VUJUDGA KELISHI. Materiya *tushunchasi qadimgi mutafakkirlar bizni qurshagan dunyoning barcha rang-barang narsalari yaratib va yo'q qilib bo'lmaydigan, odamlarga ham, xudolarga ham bog'liq bo'lmagan umumiy va yagona «birinchi asos»dan kelib chiqqani haqidagi g'oyani ilgari surgan paytdan e'tiboran falsafiy kategoriya sifatida ishlatila boshlagan. Bu «birinchi asos»ni ular barcha narsalarni yaratish uchun asosiy material bo'lib xizmat qiluvchi qandaydir modda sifatida tasavvur qilgan. Ayni shu material* **materiya deb atalgan.**

"**Materiya"** *atamasi* **lotincha** *materia so'zidan kelib chiqqan bo'lib,* **modda degan ma'noni anglatadi.** Shunga qaramay, falsafa tarixida «materiya» tushunchasining mazmuni bir necha marta o'zgargan, tabiatshunoslikning va falsafaning rivojlanishiga muvofiq rivojlangan.

Qadimgi yunon falsafasida materiyaning etimologik talqinidan keng foydalanilgan. «**Materiya» tushunchasini asosiy falsafiy kategoriya sifatida ilk bor Platon ishlatgan**. U **hyle** atamasini muomalaga kiritgan va u bilan kattaligi va shakl-shamoyili har xil jismlar paydo bo'lishiga asos bo'lib xizmat qiladigan sifatlardan mahrum substrat (material)ni ifodalagan. *Platon talqinida materiya shaklsiz va nomuayyan bo'lib, har qanday geometrik shakl ko'rinishini kasb etishi mumkin bo'lgan makon bilan tenglashtiriladi.*

Darhaqiqat, hamma narsalarning asosi bo'lgan birinchi modda haqidagi tasavvur materiya bilan bog'langan. Materiya yuzaga keluvchi hamma narsalarning substrati sifatida namoyon bo'lgan.

Materiya haqidagi tasavvur shakllanishining quyidagi bosqichlari farqlanadi.

1 - bosqich Antik falsafa. *Materiya birlamchi material* (suv, olov, atom va sh.k.) sifatida. Falsafa tarixida materiya haqidagi tasavvurlarning shakllanishini *«dastlabki stixiyali materializm»* deb ataladi. Ushbu materializm o'z rivojlanishining birinchi bosqichida tabiat hodisalarining cheksiz rang-barangligiga asoslangan birlikni tabiiy hol deb hisoblaydi va uning sabablarini muayyan moddiy, o'ziga xos narsadan izlaydi (xuddi Fales bu asosni suv deb izohlaganidek).

Antik qarashlarga ko'ra materiya – jismlar va narsalarning o'zagini belgilovchi birlamchi materialdir. Masalan, qadimgi yunon faylasufi *Fales* suv o'simliklar, hayvonlar va odamlarga zarurligini qayd etib, suvni barcha narsalar asosi deb e'lon qilgan. *Geraklit* quyosh, yulduzlar va boshqa jismlarni yaratuvchi olovni hamma narsaning asosi deb hisoblagan.

2 - bosqich 16-17 asrlar metafizik materializmi. *Materiya muayyan o'zgarmas xossalar yig'indisi* sifatida tahlil qilingan. O'sha davrda materiya tushunchasi fizikada qabul qilingan muayyan o'zgarmas xossalar yig'indisi sifatidagi «modda» tushunchasi bilan ayniylashtirilgan. Masalan, ingliz materialistlari F.Bekon va T.Gobbs bunday xossalar qatoriga ko'lamlilik, shakl, og'irlik va hokazolarni kiritgan. Ba'zan materiya tushunchasi bitta muayyan «birlamchi» xossa, masalan ko'lamlilik yoki massa bilan ayniylashtirilgan (*R.Dekart, I.Nyuton*).

3 - bosqich 18-19 asrlar. *Materiya inson sezgi a'zolari orqali idrok etish*ga qodir bo'lgan ob'ektiv borliq sifatida talqin qilingan. Bu davrda «materiya» tushunchasi tabiiy fanlarning rivojlanish jarayonida olimlar bilimning muayyan sohalarida aniqlagan belgilar bilan boyib bordi. Masalan, mexanikada makrojismlarning alohida xossasi – massa aniqlandi. U materiyaning eng muhim belgisiga aylandi, materiya massa bilan bir xil, deb hisoblana boshlandi.

4 - bosqich Hozirgi zamon falsafasi. *Ob'ektiv borliqni ifodalash uchun mo'ljallangan falsafiy kategoriya bo'lib, uni inson o'z sezgi a'zolari orqali idrok etadi, uni tushunishi mumkin va tushunishga harakat qiladi, lekin bunda materiya insondan qat'iy nazar mavjuddir.* Bu davrda

materiyani tushunishda tabiiy ilmiy jihat emas, balki falsafiy jihat birinchi o‘ringa qo‘yildi. Bu materiyaga narsalar va hodisalar butun rang-barangligining ichki yagonaligi zamirida yotuvchi mohiyat – substansiya sifatida yondashuvdir. Bu esa materiyaga ob’ektiv borliq sifatida yondoshuv ifodasidir.

MAKON VA VAQT mohiyati haqida odamlar o‘z rivojlanishining dastlabki bosqichlaridayoq fikr yuritganlar va o‘tmishning aksariyat mutafakkirlari ularning tabiatini aniqlashga harakat qilganlar. Bu avvalo inson amaliyoti va bilishining rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lgan. Zero ular kengayib va takomillashib, mazkur kategoriyalarni yanada aniqroq va teranroq tushunishni talab qilgan. Xususan, antik davrdayoq falsafadan ko‘lamli shakllar va ularni o‘lchash usullari haqidagi fan sifatida ajralib chiqqan geometriya ilk aniq fanlardan biriga aylandi. Vaqtga astronomik kuzatishlar hamda koinotning boqiyligi va inson hayotining tezoqarligi haqidagi mulohazalar nuqtai nazaridan ham alohida e’tibor qaratilgan. Keyinchalik «makon» va «vaqt» kategoriyalariga qiziqish hech qachon susaymagan. Ular bilan bog‘liq ko‘p sonli masalalar yuzaga kelgan. Ularning eng muhimlaridan biri quyidagicha yangraydi: makon va vaqt mustaqil mohiyatlarmi yoki ular faqat nimagadir bog‘liq holda keladimi? Shu munosabat bilan falsafa tarixida shakllangan ikki muhim va bir-biridan butunlay farq qiladigan yo‘nalish – substansional va relyasion yo‘nalishlarni farqlash mumkin.

Substansional yo‘nalishda makon va vaqt materiya va ongga bog‘liq bo‘lmagan mustaqil mohiyatlar sifatida qaralgan. Substansional konsepsiya asoschilari Demokrit (makon muammosi bo‘yicha) va Platon (vaqtga nisbatan yondashuvlarda) makon va vaqtni materiyaga ham, bir-biriga ham bog‘liq bo‘lmagan mustaqil mohiyatlar sifatida talqin qilganlar. Demokrit atomlar harakatlanuvchi bo‘shliq amalda mavjudligi haqidagi yondashuvni ilgari surgan. Uning fikricha, bo‘shliqsiz atomlar harakatlanish imkoniyatidan mahrumdir. Demokrit va Epikur makonni atomlardan iborat joy deb tasavvur qilgan va uni bo‘shliq bilan tenglashtirgan. **Makon** *mutlaq, bir jinsli va harakatsiz bo‘ladi*, **vaqt esa** *bir tekis oqadi deb hisoblangan*.

Demokrit, Epikur va Lukretsiy Kar ta’limotiga ko‘ra, makon *ob’ektiv, bir xil va cheksiz*. U atomlar joylashadigan joy. **Vaqt** (zamon)ni abadiyat bilan tenglashtirish mumkin –u o‘tmishdan kelajak sari bir maromda kechuvchi sof davomlilikdan iborat. **Vaqt** - *voqealar yuz beruvchi joy*. Qadimgi yunon faylasuflari materiya, harakat, makon va vaqtni mustaqil substansiyalarga ajratuvchi bu g‘oyalar keyinchalik Nyuton klassik mexanikasida rivojlantirildi. XVIII-XIX asrlarda substansional konsepsiya – mutlaq makon va vaqt konsepsiyasi falsafada tabiatshunoslikda etakchilik qildi. Bu o‘z mohiyatiga ko‘ra metafizik konsepsiya edi, chunki u harakatlanuvchi materiya, makon va vaqtning aloqadorligini e’tiborga olmas edi. Mazkur konsepsiyaga ko‘ra, materiyadan tashqarida sof makon yoki moddiy jarayonlar bilan mutlaqo bog‘liq bo‘lmagan vaqt mavjud bo‘lishi mumkin edi. Shunga qaramay, makon va vaqt haqidagi bu tasavvurlar muayyan empirik asosdan xoli emas edi. Odatdagi tajriba va past tezliklar sohasida, makrodunyoda (makrodunyo esa inson yashaydigan asosiy muhitdir) makon, vaqt va harakatlanayotgan narsa o‘rtasida bevosita aloqa kuzatilmaydi. Ob’ekt muayyan joydan uzoqlashishi mumkin, lekin buning natijasida makon o‘zgarmaydi va yo‘qolmaydi. Vaqt ham shunday tushuniladi, u ob’ektlarga bog‘liq emas. Shuning uchun ham bunday yondashuvlar saqlanib qolgan, ayniqsa, tabiatshunoslik mikrodunyoni o‘rganishga hali yaqinlashmagan sharoitda keng tarqalgan.

Ammo dialektik tafakkur sohibi bo‘lgan F.Gegel bunday yondashuvlarni qat’iy inkor etgan. U makon mustaqil bo‘lishi mumkin emasligini qayd etgan, vaqt haqida esa shunday degan: «*hamma narsa vaqtda yuzaga kelmaydi va yuz bermaydi, balki vaqtning o‘zi shu shakllanish, yuzaga kelish va yuz berishdir»*[46] va bu e’tirozlarida F.Gegel haq edi. Umuman, Gegelning ob’ektiv idealizmida makon va vaqtga e’tibor qaratmagan, chunki u vaqtdan tashqari, boqiy, «sof mantiqiy» xususiyatga ega bo‘lgan bilimlarning mutlaq tizimini yaratishga harakat qilgan.

Relyasion (lot. relativus – nisbiy) yo‘nalish makon va vaqtni mustaqil mohiyatlar sifatida emas, balki real dunyo ob’ektlari va jarayonlari o‘rtasidagi alohida munosabatlar sifatida tushunish bilan bog‘lanadi. «Vaqt nima?», degan savolga javob berar ekan, Aristotel shunday

[46] Gegel G. Nauka logika. -M.: Nauka, 1994. –S.161

mulohaza yuritadi: harakatda ham, vaqtda ham doim muayyan «oldin» va undan farq qiluvchi «keyin» mavjud. Aynan harakat tufayli biz har xil, o‘zaro mos kelmaydigan «hozir»ni farqlaymiz. Vaqt shu «hozir»ning ketma-ketligi, ularning almashuvi, sanog‘i, hisobi, «oldingi va keyingiga bog‘langan harakatlar soni»dir[47]. **Aristotelda makon** *harakatsiz yulduzlar sohasi bilan cheklangan, ularning ortida – makon va vaqtdan tashqarida yotuvchi va hamma narsani harakatga keltiruvchi boqiy, harakatsiz, ilohiy osmon joylashgan.*

Mazkur nuqtai nazardan ko‘rsatilgan munosabatlar doirasidan tashqarida makon va vaqt mavjud bo‘lmaydi. Bu yo‘nalishning atoqli namoyandasi G.Leybnits (1646-1716) hisoblanadi.

Makon va vaqt talqinidagi bu ikki tendensiya, ya’ni makon va vaqt borliqning mustaqil, ob’ektiv hamda moddiy mazmunga bog‘liq bo‘lmagan asoslari sifatida yoki harakatlanuvchi materiyaning ajralmas qismi sifatida talqin qilish keyinchalik o‘z rivojini topdi. Birinchi substansional konsepsiya ayrim o‘zgarishlar bilan yigirma asrdan ko‘proq davr amal qildi. Nyutonning materiya joylashadigan harakatsiz, uzluksiz va bir xil uch o‘lchovli joy sifatidagi makon to‘g‘risidagi fikri o‘z mohiyatiga ko‘ra, Demokritning makon haqidagi g‘oyalari bilan bir edi.

Nyuton konsepsiyasiga ko‘ra, makon *absolyut bo‘lib, cheksiz ko‘lamga ega*. Shuning uchun u o‘zida barcha materiyani sig‘dira oladi va turli jarayonlarga bog‘liq emas. Ushbu konsepsiyaga ko‘ra, vaqt ham absolyut bo‘lib, turli o‘zgarishlarga bog‘liq bo‘lmagan holda kechadigan teng davriylikdir. Unda barcha narsalar paydo va yo‘q bo‘lib turadi. Muxtasar qilib aytganda, Nyuton makon va vaqt bir-biridan ajralgan va materiya bilan harakatga bog‘liq bo‘lmagan mustaqil narsa, deb tushungan.

Falsafa tarixida aksariyat faylasuflar u yoki bu tarzda to‘qnash keladigan yana bir muhim masala shunday yangraydi: makon va vaqt borliq ko‘rsatkichlarimi, ya’ni ular ob’ektiv xususiyat kasb etadimi yoki bizning ongimiz xususiyatlaridan kelib chiqadimi va o‘z tabiatiga ko‘ra sub’ektivmi? shu munosabat bilan mazkur kategoriyalarning materialistik va idealistik mazmunlari haqida so‘z yuritish mumkin.

O‘rta asrlar falsafasida *makon* *va vaqt muammosini* **ob’ektiv idealizm** *nuqtai nazaridan yondashuvni ham kuzatish mumkin. Bu erda faqat Xudo makon va vaqtdan tashqarida deb fikrlanadi.* Mazkur nuqtai nazarning shakllanishiga Avliyo Avgustin (354-430) salmoqli hissa qo‘shgan. Idealistik qarashlar makon va vaqtning ob’ektivligini rad etish va ular ongning turli shakllariga qaramligini tan olish bilan bog‘liq.

Sub’ektiv idealizm *vakillari (Berkli, Yum, Max va boshqalar) makon va vaqtga individual ong shakllari sifatida yondashadi.* Xususan, D.Yum (1711-1776) uchun ular faqat idrokda mavjuddir. I.Kant (1724-1804) ham makon va vaqtga sub’ektiv deb qaraydi, ammo ularni aprior, ya’ni insonga tajribaga qadar berilgan hissiy mushohada shakllari sifatida tushunadi. I.Kant makon va vaqtni inson hissiyoti shakli – kuzatish shakli sifatida talqin qiladi. Unga ko‘ra, aynan dunyoni bilishga harakat qilayotgan sub’ekt o‘ziga berilgan dunyoning muayyan makon va vaqtdagi shakl-shamoyilini yaratadi.

Materialistik yondashuv makon va vaqtni ongdan tashqarida va undan qat’iy nazar mavjud deb hisoblaydi, ya’ni ular mavjudligining ob’ektiv xususiyatini qayd etadi. Mazkur yondashuv asosan tabiatshunoslikning I.Nyuton (1643-1727) va A.Eynshteyn (1879-1955) kabi atoqli namoyandalari ilgari surgan g‘oyalarga tayanadi.

Makon va vaqt tabiati haqidagi metafizik yondashuvlarni rad etuvchi tabiiy ilmiy dalillar XIX asr oxirida fizikada elektromagnit nazariyasi yuzaga kelishi bilan shakllana boshladi. Uning rivojlanishi faylasuflarni bo‘shliq haqidagi tasavvurlardan voz kechishga majbur qildi. *Dastlab u “efir” to‘g‘risidagi g‘oya bilan almashtirildi. Efir hamma joyda to‘liq, lekin mutlaq va hech narsaga bog‘liq bo‘lmagan makonning shakli vazifasini bajardi. Keyinchalik bu tasavvurlardan ham voz kechildi.*

Ingliz faylasufi Pirson fikriga ko‘ra, makon va vaqt amalda mavjud emas, ular narsalarni idrok etishning sub’ektiv usuli, xolos. **Makon** – *narsalarni idrok etish tartibi yoki kategoriyasi*

[47] Aristotel // Vsemirnaya ensiklopediya. Filosofiya. -M.: Sovremennыy literator. 2001.-S.69

bo‘lsa, **vaqt** *voqealarni idrok etish kategoriyasidir*. A.A.Bogdanov makon va vaqtni tashkil etuvchi va uyg‘unlashtiruvchi inson tafakkuri mahsuli deb hisoblaydi.

Hozirgi zamon tabiatshunosligi va falsafiy xulosalar nuqtai nazaridan ob’ektiv borliq makon, vaqt, harakat hamda modda va maydon turlari o‘zaro ta’sirining uzviy bog‘lanishidan iborat. Hozirgi olimlar yagona va ob’ektiv makon va vaqt kontinuumi to‘g‘risida so‘z yuritishni ma’qul ko‘radilar. Makon va vaqt moddiy jismlar mavjudligining o‘zaro bog‘langan shakllari sifatida tushuniladi.

Makon – materiya borlig‘ining ko‘lamlilik, tarkibiylik kabi xossalari va uning o‘zaro ta’sirlarini ifodalovchi shakli.

Vaqt – materiya borlig‘ining barcha ob’ektlar mavjudligining davomiyligini va keyingi holat o‘zgarishlarini tavsiflovchi shakli.

Dunyoda mavjud barcha jismlar makonda aynan uch yo‘nalish bilan chegaralangani, barcha shakllarning eng yassisi ham **uzunlik**, **kenglik** va **balandlikk**a ega bo‘lgani sababli, *makonimizning uch o‘lchovliligi empirik jihatdan hamma joyda namoyon bo‘luvchi dalil hisoblanadi.* O‘z makonimizda biz uning o‘lchamlarini geometrik ifodalovchi uch perpendikulyarni bilamiz. Ammo jism makonda, aniqrog‘i, uning makrodarajasida harakatlanmasdan, balki doimo vaqtda harakatlanadi shu ma’noda, voqealarni ularning ketma-ketligi tartibida ajratuvchi masofani vaqt deb nomlash mumkin. Bu masofa o‘tmishdan kelajak sari yo‘nalishda bosib o‘tiladi, mazkur yo‘nalishni makonda tasavvur qilsak, u makon va vaqt kontinuumining to‘rtinchi mezoni (o‘lchovi) sifatida amal qiladi. Bundan dunyoda yuz bergan muayyan voqeani aniqlash uchun to‘rt son zarur, degan xulosa kelib chiqadi. Vaqt nafaqat vaqt tartibini vujudga keltiradi, balki makon va vaqtning birlashgan tartibini belgilab beradi hamda Olamning kauzal (sababiy) tuzilishini ifodalaydi.

Nemis faylasufi va mantiqchisi Gans Reyxenbax «Vaqt nima?», degan savolga javob berishga harakat qilib, quyidagi ta’riflarni ishlab chiqqan:

1. Vaqt o‘tmishdan kelajak sari harakatlanadi;

2. «Hozir» o‘tmishni kelajakdan ajratuvchi hozirgi vaqtdir;

3. O‘tmish hech qachon orqaga qaytmaydi;

4. Biz o‘tmishni o‘zgartira olmaymiz, lekin kelajakni o‘zgartirishga qodirmiz;

5. Biz o‘tmishning tarixiy «bayoni»ga ega bo‘lishimiz mumkin, lekin kelajakni bayon qilish, bu bilan bog‘liq imkonga ega bo‘lishimiz mumkin emas;

6. O‘tmish ma’lum, kelajak ma’lum emas.

Bu ta’riflarga qo‘shilmaslik qiyin, ularda sog‘lom fikrning oddiy mantiqi mujassamlashgan. Ammo vaqt bilan bog‘liq muammolar majmuida aniq echimi topilmagan masalalar bo‘lib, vaqt nisbatlari tiplarining rang-barangligi ana shunday masalalardan biridir.

Vaqt nisbatlarining turlari: *tizimning ichki va tashqi vaqti*; *inson borlig‘i vaqti*; *davrning madaniy-tarixiy vaqti*; *astronomik vaqt*; *fizikaviy vaqt*; *biologik vaqt* va h. k. kabilardir.

VAQT TARTIBI VA YO‘NALISHI. Vaqt bir yo‘nalishli, nosimmetrik va orqaga qaytmaydigan jarayon sifatida namoyon bo‘ladi.

Borliq hodisalarini vaqtda tartibga solish uchun «**vaqt**» tushunchasining **ikki** majmuidan foydalanilgan: «*O‘tmish – hozirgi vaqt – kelajak*» tushunchasining sifati va mazmunini ifodalashda vaqtning **psixologik tavsifi** ko‘proq mos keladi.

Vaqtning **miqdoriy tahlil** uchun : «*oldin – ayni bir vaqtda – keyin*» tushunchalari qo‘llaniladi. Masalan: 4 minut oldin, 5 minut keyin va h.k. miqdor tahlilini ifodalaydi. Ammo tilimizning tuzilishiga ko‘ra 4 soat «o‘tmish», 5 minut «kelajak» qabilida gap tuzish imkoni yo‘q.

Vaqtni tushunishning bu ikki xil jihati **1908 yilda J.Mak-Taggart** *tomonidan aniq tavsiflangan. U «vaqt» tushunchasining ikki majmui haqidagi tasavvurni ilmiy muomalaga kiritdi.*

Tushunchaning ikki majmuini ajratish ayrim muammolar ta’rifini aniqlash imkonini beradi. Bir tomondan, vaqt harakatchan yoki muvaqqat yo‘l, oqim ifodasi sifatida tushuniladi. O‘tmish, hozir va kelajakda mavjud voqealar vaqtning mazkur holatiga nisbatan uzluksiz o‘zgaradi. O‘tmishdagi voqealar yanada o‘tmishga chekinadi, bo‘lajak voqealar esa yaqinlashadi. Vaqt shakllanishining mazkur jarayoni ko‘pincha «vaqt daryosi», «vaqt oqimi» kabi ibora va

o‘xshatishlar orqali ifodalanadi. Ayni vaqtda, uzluksiz o‘zgaruvchi voqealar o‘zgarmas tartibda yuz beradi

FALSAFA TARIXIDA HARAKAT haqidagi tasavvurlar. Harakatni dialektik tushunish kurtaklariga Geraklit asarlaridayoq duch kelamiz. U olovni barcha o‘zgarishlar substansiyasi sifatida tavsiflab, birinchi moddiy asos doimo o‘zi bilan birga, ayni vaqtda, doimiy o‘zgarish holatida bo‘lishi haqidagi fikrni sodda obrazli shaklda ifodalagan. **Geraklit harakatni** *miqdor jihatidan oddiy joydan-joyga ko‘chish sifatida emas, balki uzlukli va uzluksiz, barqaror va o‘zgaruvchan narsa va jarayonlarning o‘zaro nisbati nuqtai nazaridan tushuntirishga harakat qilgan.* Antik davrdayoq Geraklit, undan keyin Epikur har qanday harakat manbaini ichki jarayonlarning qarama-qarshiligidan topgan.

Ayni shu antik davrda tushunchalar mantig‘ida harakat jarayonini mantiqiy dalillar yordamida tushunib etish bilan bog‘liq qiyinchiliklar qadimgi faylasuf va matematik Zenonni mashhur aporiyalarni ta’riflashiga turtki berdi.

Aporiya – muhokamalardagi ziddiyat tufayli hal etib bo‘lmaydigan yoki hal etilishi mushkul bo‘lgan holat, mantiqiy qiyinchilik, muammo. Zenonning «Axill va toshbaqa», «Uchayotgan kamon o‘qi» kabi aporiyalari, hissiy tasavvurlarga zid o‘laroq, harakat materiyaning atributi ekanligiga shubhalanishga majbur qilgan. «Axilles va toshbaqa» aporiyasi mazmuniga ko‘ra, chopqir Axilles hayvonot olamining eng uquvsiz yuguruvchisi toshbaqani quvib boradi, deb faraz qilinadi. Bundan Zenon Axilles hech qachon toshbaqaga eta olmaydi, degan mantiqiy xulosa chiqaradi. Zenon bu aporiyasida quyidagicha fikr yuritadi: «Biror odam A nuqtadan V nuqtaga borishi lozim bo‘lsin. U V nuqtaga eta oladimi?» Zenon bu savolga yo‘q, deb javob qiladi. Chunki A nuqtadan V nuqtaga qarab yo‘l olgan odam, avvalo, shu masofaning teng yarmidan o‘tishi zarur. Bu masofaning teng yarmiga etishi uchun esa, shu yarim masofaning yana yarmini o‘tishi zarur. Yarim masofaning yarmiga etishi uchun esa, qolgan masofaning yarmidan o‘tishiga to‘g‘ri keladi. Xullas, oraliq masofa cheksiz miqdordagi yarim bo‘laklarga bo‘linib ketadi. Cheksiz yarim bo‘laklarni bosib o‘tish uchun esa cheksiz vaqt lozim. Hech kim cheksiz vaqt yashay olmaydi. Shunday ekan, hech qachon u A nuqtadan V nuqtaga etib bora olmaydi. Bularning hammasi harakat jarayonini formal-mantiqiy tavsiflash mushkulligini ko‘rsatadi.

Ayrim faylasuflar Zenon aporiyalarini rad etish uchun sezgi organlariga suyanganlarida, bunda ham ancha asosli e’tirozlar topilgan. Sezgi harakatni «ko‘rishi» qadimgi falsafa vakillari– eleatlar tomonidan tan olingan, lekin aql uni «tushunish»ni xohlashi va tushuna olmasligi qayd etilgan. Aql mohiyatni, sezgilar esa hodisalar va ko‘z ilg‘aydigan narsalarni o‘rganishini hisobga olsak, eleatlar mantig‘iga ko‘ra, aynan mohiyatda harakat mavjud emas. *Zenon harakatni ziddiyatsiz tarzda tavsiflash mumkin emasligini ko‘rsata olgani e’tirof etilgan. Binobarin, harakat qarama-qarshilik demakdir.* Zenon aporiyalarining alohida qimmati shundaki, ular amalda mavjud qarama-qarshiliklarni ko‘rsata olgan. Balki, shuning uchun bo‘lsa kerak, ko‘plab qadimgi manbalarda Zenon dialektika asoschisi sifatida qayd etiladi. Zenonning o‘zi asarlarini Parmenidning «Hamma narsa bir» degan shiorini «Hamma narsa ko‘pdir» degan qarama-qarshi yondashuvdan himoya qilish uchun yozganini ta’kidlagan.

Harakatni o‘rganishning muhimligini barcha faylasuflar teran anglagan. **Aristotel harakatni bilmaslik, sabablarni bilmaslikka olib keladi, deb hisoblagan** va borliqning turlari qancha bo‘lsa, harakat va o‘zgarishlarning turlari ham shuncha, deb qayd etgan.

Uning fikricha, «**Miqdor uchun** *ko‘payish va kamayish*, **sifat uchun** – *o‘zgarish*, **makon uchun** – *ko‘chib yurish*, **mohiyat uchun** – *vujudga kelish va yo‘q bo‘lish mavjud*»[48]. Harakatning vujudga kelish, yo‘q bo‘lish, o‘zgarish, ko‘payish, kamayish, ko‘chib yurish kabi turlarini farqlash lozim.

Ammo Aristotel jonsiz, passiv materiya konsepsiyasini rivojlantirib, pirovard natijada, muayyan birinchi harakatlantirgich – har qanday faollikning negizi sifatidagi sof shakl harakat manbaidir, degan xulosaga keldi. Binobarin, harakat materiyaning atributi emas, balki uning modusi, ayrim xossasi va belgisidir; u faqat birinchi turtki vositasida beriladi. Shuning uchun bo‘lsa

[48] Aristotel Organon. –M.: 1990. –S. 159

kerak, falsafiy tafakkur rivojlanishining keyingi ancha uzoq davri mobaynida harakat materiyaning atributi sifatida qaralmadi, balki uning ayrim va qo‘shimcha xossasi hisoblandi.

O‘rta asr Sharq mutafakkiri Forobiy fikricha, *harakat va sukunatning ibtidosi, biron-bir narsaga yoki irodaga borib taqalmasa, uni tabiat deb atash mumkin. Harakat vaqt bilan belgilangan. Harakat ibtido va intiho bilan chegaralanmagan*[49].

Ibn Sino fikricha *harakat vujudi mumkinning ichki mohiyatidan kelib chiqadi va osoyishtalik bilan mavjud bo‘ladi. Harakat bu ashyolar, voqealarda sodir bo‘ladigan o‘zgarishdir*[50].

Uyg‘onish davri mutafakkirlari *har qanday borliq – olamdan tortib mayda zarragacha – unga xos bo‘lgan ruh tomonidan harakatga keltiriladi, degan fikrni ilgari surdilar. Ular – butun olamni ilohiylashtirish ta’limotiga asoslandilar.*

Yangi davr mexanikasi mazkur yondashuv mutlaqo asossizligini ko‘rsatdi. Mexanika nuqtai nazaridan, biron-bir jismni harakatga keltirish uchun unga qandaydir tashqi kuch ta’sir ko‘rsatishi lozim. 17-18 asrlarda mexanikaning jadal rivojlanishi, u ayrim nomexanik hodisalarni (masalan, issiqlik hodisalari, hattoki, fiziologik hodisalarni) tushuntirishda erishgan yutuqlar shunga olib keldiki, harakatga ancha tor ma’noda mexanik harakat, ya’ni makonda oddiy ko‘chib yurish sifatida qarala boshlandi. Umuman olganda, metafizik yondashuvlarning nomukammalligi so‘zning o‘z ma’nosidagi harakatni, uning alohida turi – ko‘chib yurish bilan tenglashtirish; harakatga atribut emas, balki modus sifatida qarash; birinchi turtkining zarurligiga ishonch bilan bog‘liq edi.

Bunday yondashuvlarning nomukammalligini ko‘pgina mutafakkirlar tan olgan. Masalan, ingliz faylasufi **Jon Toland** (1670-1722) dinni tanqid qilar ekan, harakatni materiya atributi, deb hisoblaydi**. U «Men harakatni materiyaning muhim xossasi, deb bilaman**. Boshqacha aytganda, o‘tkazmaslik va ko‘lamlilik materiya tabiatiga qanday xos va u bilan uzviy bo‘lsa, harakat ham materiya tabiatiga shunday xos va u bilan uzviydir. **Binobarin, harakat** materiya ta’rifidan uning tarkibiy qismi sifatida o‘rin olishi lozim», deb yozgan. J.Toland harakatning barcha shakllarini mexanikaga bog‘lamagan, balki uni umumiy ichki faollik sifatida tushungan. Harakatning atributliligini fransuz faylasufi **Deni Didro** (1713-1784) ham isbotlashga harakat qilgan. Uning **fikriga ko‘ra,** «Mutlaq harakatsizlik tabiatda mavjud bo‘lmagan abstrakt tushunchadir», «Harakat materiyaning uzunlik, chuqurlik, kenglik kabi haqiqiy xossasidir». D.Didro mexanitsizmni, ya’ni harakatni makonda ko‘chib yurishgagina bog‘lashni rad qilishga harakat qildi. U tabiat abadiy harakat va rivojlanishda bo‘ladi, deb hisoblagan. Uning fikricha, borliq bir shaklda halok bo‘ladi va boshqa shaklda vujudga keladi, materiyaning faolligini o‘z-o‘zidan harakat g‘oyasi bilan tushuntirish mumkin.

O‘z-o‘zidan harakat g‘oyasi materiyaning ichki ziddiyatliligi, shuningdek, xilma-xilligi bilan belgilanadi. Materiya son-sanoqsiz har xil sifatli elementlardan tashkil topadi. Ularning to‘qnashuvi va o‘zaro ta’siri abadiy harakat, o‘zgarish va rivojlanishni tushunishga yordam beradi.

Fransuz materialistlari asosiy e’tiborni harakatning ichki manbaiga qaratib, «harakat» tushunchasining eng mazmunli ta’rifini topishga harakat qildilar. P.Golbax harakat mexanizmini yoritar ekan, uning ikki turini farqlashni taklif qildi.

Birinchi – «jismlarning joydan-joyga ko‘chishidan iborat bo‘lgan massalar harakati»; bunday harakatni biz bevosita kuzatishimiz mumkin. Masalan, biz tosh qanday tushayotgani, sharning yumalayotgani, qo‘l harakatlanayotgani yoki holatini o‘zgartirayotganini ko‘rishimiz mumkin.

Ikkinchi – «muayyan jismga xos energiyalarga, ya’ni mohiyatga, bu jism tashkil topgan materiyaning ko‘rinmas molekulalari uyg‘unligi, ta’siri va qarshi ta’siriga bog‘liq bo‘lgan ichki va yashirin harakat». Harakatni u «muayyan jism o‘z o‘rnini o‘zgartirishi yoki o‘zgartirishga urinishiga yordam beruvchi kuch»[51], deb ta’rifladi.

---

[49] Qarang: Forobiy G’G’ Falsafa qomusiy lug‘at. –T.: Sharq, 2005. -B.431

[50] Qarang Ibn Sino G’G’ Falsafa qomusiy lug‘at. –T.: Sharq. 2005. -B.140

[51] Golbax // Vsemirnaya ensiklopediya.. -M.: Sovremennыy literator, 2001. –S. 246.

HARAKAT TIPLARI. Fanda ob'ektiv borliq narsalari va hodisalari harakatining *ikki asosiy tipi: progress va regress* farqlanadi.

Orqaga qaytmaslik va muayyan yo'nalishga egalik xos bo'lgan mazkur harakat tipi **rivojlanish deb ataladi**. Bunda narsa yoki hodisa strukturasining murakkablashuvi, ular tashkil topish darajasining yuksalishi yuz berishi mumkin bo'lib, bu odatda taraqqiyot **(progress)** sifatida tavsiflanadi.

Agar harakat teskari yo'nalishda – barkamolroq va rivojlanganroq shakllardan uncha rivojlanmagan shakllarga, murakkabdan oddiyga qarab yuz berayotgan bo'lsa, bu holda **regress** to'g'risida so'z yuritish odat tusini olgan. Ammo progress va regressning ko'rsatilgan xususiyatlarini mutlaqlashtirish yaramasligini e'tiborga olish lozim. Masalan, boshqaruv apparati tuzilmasining murakkablashuvi va byurokratiyaning o'sishi doim ham progressni anglatavermaydi, nisbatan soddaroq va ayni vaqtda samaraliroq va ishonchliroq mashinalar, asboblar va mexanizmlar yaratilishining regressga hech qanday aloqasi bo'lmaydi va ko'proq buning aksidan dalolat beradi.

Xulosa. Borliq bizning mavjudligimiz asosi, notirik, tirik tabiatning yashash usulidir. Borliq yo'qdan bor bo'lmaydi bordan yo'q bo'lmaydi. Dunyodagi barcha narsalar biri ikkinchisining mavjudligini taqozo qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Karimov I. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. — T.: «Sharq», 1998.
2. Osnovы filosofii. — T: «O'zbekiston», 1999.
3. Kanke V.A. Filosofiya. — M: «Logos», 1999.
4. Filosofskiy ensiklopedicheskiy slovar. M. 1999.
5. Falsafa asoslari. Nazarov Q. tahriri ostida. –T.: Sharq, 2005
6. Falsafa.Mamashokirov S. tahriri ostida –T.: Sharq, 2005
7. Falsafa asoslari. Axmedova M. tahriri ostida. –T.: 2005
8. Falsafa qomusiy lug'at. Nazarov Q. tahriri ostida. –T.: Sharq, 2005
9. Tulenov J. Falsafa darslik. T., 2007.
10. Ahmedova M. Falsafa. T., 2007.
11. Qurbonova L.Borliq falsafasi.-Andijon:ADU.2009.
12. Q.Nazarov Falsafa asoslari .-T.:, 2017.

Mavzu: Olamning universal aloqalari va rivojlanish. Falsafaning qonun va kategoriyalari

REJA:

1. Falsafa tarixida rivojlanish haqidagi qarashlar evolyutsiyasi
2. Qonun tushunchasi. Qonunlarning turlari
3. Falsafa qonunlari, ularning o'ziga xos xususiyatlari
4. Kategoriya tushunchasi va ularning turlari. Ontologik va munosabatdosh kategoriyalar

Tayanch tushunchalar

Bog'lanish, aloqadorlik, takrorlanish, qonun, qonuniyat, ayniyat, tafovut, qarama-qarshilik, ziddiyat, miqdor, sifat, inkor, inkorni inkor, vorislik, yangilanish, Kategoriyalar, alohidalik, umumiylik, sabab va oqibat, mazmun va shakl, sistema va element, butun va bo'lak, mohiyat va xodisa, zarurat va tasodif, imkoniyat va voqelik.

RIVOJLANISH. Jonsiz tabiatda rivojlanishga yulduzlarda yuz berayotgan evolyusiya jarayonlari; jonli tabiatda – turli organizmlarning o'sishi; jamiyatda – fan, texnika, sanoat ishlab chiqarishining o'sishi, ijtimoiy munosabatlarning o'zgarishi va Shu kabilar misol bo'lib xizmat qilishi mumkin. *«Rivojlanish» tushunchasi nafaqat moddiy, balki ideal dunyoga, xususan, inson tafakkuriga nisbatan, masalan, umuman ongning yoki ayrim fikr, g'oya, nazariyaning*

rivojlanishi to‘g‘risida so‘z yuritilgan holda, qo‘llanilishi mumkin. Fikrning rivojlanishi uning «pishib etilishi»ni, ya’ni murakkablashuvi, takomillashuvi, yanada aniqroq ma’no kasb etishi va shu kabilarni anglatadi. Biroq, shuni ta’kidlash lozimki, narsalar va hodisalarning ob’ektiv dunyosidan farqli o‘laroq, sub’ektiv konstruksiyalar (tafakkur, g‘oyalar, nazariyalar) harakati va rivojlanishiga nisbatan ko‘lam ko‘rsatkichlari tatbiq etilishi mumkin emas. Ayni vaqtda ideal narsalar va hodisalar darajasida rivojlanish jarayonlari, xuddi moddiy narsalar dunyosidagi kabi vaqtda kechadi.

Rivojlanishning umumiy qonunlari. Hodisalarni tavsiflashdan ularning mohiyatini anglab etishga o‘tish hodisalarda umumiy jihatlarni topishni talab etadi. Bunda vazifa turli hodisalar o‘rtasida umumiy jihatlarni topishdangina iborat emas. Hodisalarni birlashtiruvchi va ularning birligini belgilovchi asosni tushunib etish zarur. Bu asos – hodisalarni «biriktiruvchi» va ularni bir-biriga yo‘ldosh bo‘lish, uyg‘unlashish va muvofiqlashishga majbur qiluvchi amalda mavjud bo‘lgan barqaror aloqani aks ettiruvchi qonundir. Qonunlarni bilishga hodisalarni ilmiy o‘rganish natijasida erishiladi.

Xo‘sh, qonun o‘zi nima? U kishi va umuman, jamiyat hayotida qanday ahamiyatga ega? Qonunni bilmasdan, o‘rganmasdan turib yashash mumkinmi? Qonun tushunchasi kundalik hayotimizda nisbatan tez-tez ishlatib turiladigan tushunchadir. Xususan, fizika yoki kimyo qonunlari deymiz, tabiat qonuni yoki bo‘lmasa, iqtisodiy qonunlar, yuridik qonunlar va h. k. Bozor iqtisodiyotiga o‘tish tamoyillarining uchinchisi ham qonun to‘g‘risida bo‘lib, unda barcha sohada qonunning ustuvorligi ta’minlanishi ta’kidlanadi. Yuqoridagilarni birlashtirib turadigan, barchasi uchun ham umumiy bo‘lgan xossa, xususiyatlar bormi?

Eng avvalo, shuni aytish kerakki, olamdagi barcha narsa — tabiat, jamiyat va inson taraqqiyoti ma’lum qonunlar asosida amalga oshadi. Fanlarning (ijtimoiy, gumanitar, tabiiy va h. k.) asosiy vazifasi har bir soha bo‘yicha tadqiqot o‘tkazib, qonunlarni kashf qilish yoki ularning amal qilish xususiyatlarini o‘rganish va ochib berishdan iborat, qancha ko‘p qonun kashf qilinsa, taraqqiyot shuncha tez bo‘ladi.

Taraqqiyot qonunlarini bilmasdan turib, rivojlanishga erishish qiyin. Yaqin o‘tmishda iqtisodiyotning o‘ziga xos qonunlarini pisand qilmay, turli xil s’ezd, plenum, konferensiya qarorlari asosida eksperimentlar o‘tkazib, barcha uchun farovon hayot — kommunizm jamiyatini barpo qilmoqchi bo‘lishganini va bunday siyosat qanday oqibatlarga olib kelgani barchaga ma’lum. Hozir mustaqil o‘zbekiston barcha rivojlangan mamlakatlar singari ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan demokratik davlat, fuqarolik jamiyati barpo qilish yo‘lidan bormoqda. Bunda umumbashariy qonunlar va mamlakatimizning o‘ziga xos xususiyatlari e’tiborga olingan.

Endi shunday savol: **Nima uchun inson qonunni bilishi kerak?** Bunda oddiy misollarga murojaat qilamiz: yoz oylarida barcha odamlar issiq kiyimlar (etik, palto, qo‘lqop va h. k.) sotib olishadi, o‘tin yoki ko‘mir g‘amlab qo‘yishadi va h. k. Nima uchun? chunki ular tabiatning bitta qonunini, ya’ni fasllarning o‘zgarishi, yozdan keyin kuz, undan keyin qish kelishini juda yaxshi bilishadi. Yoki yana bir, oddiyroq bo‘lsa-da, misol: sizga birov uyning 5-qavatidan tashlasang, falon pul beraman desa, rozi bo‘lmaysiz. Nima uchun? chunki siz I. Nyuton kashf qilgan «Butun olam tortishish qonuni»ni yaxshi bilasiz. Balki bilmassiz ham, havoning o‘z jismingizdan zichligi kamligiga e’tibor qilmassiz ham, deylik. Ammo siz bu holda omon qolishingiz qiyinligini, mayib bo‘lishingizni yaqqol tasavvur qilasiz.

Inson qonunlarni bilishi, ularga amal qilishi doirasida erkindir. Erkinlik nima? **Erkinlik anglab olingan zaruriyatdir**.

Har qanday qonunga xos belgilardan biri zaruriylik, ya’ni ob’ektiv tarzda amalga oshish, o‘z-o‘zidan namoyon bo‘lishdir.

Erkinlik esa ana shu zaruriylikni anglab olish va unga amal qilishdan iborat faoliyatni anglatadi. **Yuristlarda shunday ibora bor**: “*qonunni bilmaslik javobgarlikdan xolos qilmaydi”*.

Ana shu tufayli siz yuridik qonunlarni qancha yaxshi bilsangiz, o‘zingizning faoliyatingizni shunga moslab olib borasiz. Demak, shuncha erkin bo‘lasiz. Bu holda siz nima qonuniy, nima esa qonuniy emasligini yaxshi bilasiz, qonunga xilof qadamlar qo‘ymaysiz.

Yuqoridagi fikrlarni xulosa qilib, **qonunga** qo‘yidagicha **ta’rif** berish mumkin: **qonun** *olamdagi narsa va hodisalarning muhim, zaruriy, umumiy va takrorlanib turuvchi bog‘lanishlari, o‘zaro aloqalari va munosabatlarining namoyon bo‘lishidir*.

Endi qonunning belgilariga to‘xtalamiz:

- qonun turli-tuman aloqadorliklar, bog‘lanishlardan faqat **muhimlarini**, ya’ni shunday bog‘lanishlarni ifodalaydiki, bular olamning mavjudligi, o‘zgarishlari va undagi narsa hamda hodisalarning mohiyatidan kelib chiqqan bo‘ladi;
- qonun **zaruriy** bog‘lanishlarni ifodalaydi, ya’ni tasodifiy bog‘lanishlar, goh paydo bo‘lib, goh yo‘qolib ketadigan bog‘lanishlarga asoslanmaydi.
- qonun narsa va hodisalarning **umumiy** bog‘lanishlarini ifodalaydi.

qonun nisbatan barqaror, takrorlanib turuvchi bog‘lanishlarni (munosabatlarni) ifodalaydi, ya’ni bir safar yuz berib, ikkinchi safar yuz bermaydigan bog‘lanishlarni qonun qamrab olmaydi. Masalan, 2018 yili qishdan keyin bahor kelib, 2019 yilda qishdan keyin birdaniga yoz kelishini tasavvur qilib bo‘lmaydi. Chunki, bu tabiat qonuni — fasllar o‘zgarishi qonuni doirasiga kirmaydi.

Qonun – tizimning elementlari o‘rtasidagi umumiy aloqa. Ularning *uchta turi mavjud.*

VOQELIK QONUNLARI *bizning ongimizdan, biz ularni bilish-bilmasligimizdan qat’i nazar mavjud va amal qiladi.*

FAN QONUNLARI *odamlar tomonidan anglab etilgan voqelik qonunlarining ongimizdagi in’ikosi hisoblanadi.* Har bir fan voqelikning muayyan sohasini o‘z predmeti sifatida o‘rganar ekan, mazkur sohada amal qiluvchi qonunlarni aniqlaydi. Ilmiy nazariya bilan qamrab olingan soha qancha keng bo‘lsa, uning qonunlari shuncha umumiy bo‘ladi. *Fanda qonunlarning umumiylik darajasiga ko‘ra murakkab ierarxiyasi mavjud.* Umumiylik darajasi pastroq bo‘lgan qonunlar umumiyroq qonunlarning ayrim ko‘rinishlari sifatida amal qiladi va so‘nggi zikr etilgan qonunlardan ularning oqibatlari sifatida keltirib chiqariladi.

Masalan, geometrik optikada yorug‘likning aks etish va sinish qonunlari elektromagnit to‘lqinlar tarqalishining umumiyroq qonunlaridan, ular esa, o‘z navbatida, elektromagnit maydoni nazariyasining yanada umumiyroq qonunlaridan kelib chiqadi. Har qanday qonun muayyan sharoitda amal qiladi.

Qonun amal qilishining **bazis** va **lokal** sharoitlarini farqlash lozim.

BAZIS *sharoitlar qatoriga qonunning amal qilish sohasini belgilovchi sharoitlar kiradi.* Mazkur sharoitlardan tashqarida qonun amal qila olmaydi (ular yo‘q bo‘lgan taqdirda ularda amal qilayotgan tizim ham yo‘q bo‘ladi).

LOKAL *sharoitlar qatoriga qonunning amal qilish sohasidagi sharoitlar kiradi. Qonun bu sharoitlarning har qanday variatsiyasida o‘z kuchini saqlab qoladi, lekin ularning o‘zgarishlari qonunning amal qilish natijalarining o‘zgarishlariga sabab bo‘ladi.* Aytish mumkinki, qonun lokal sharoitlarga nisbatan invariant, lekin u bazis sharoitlarga nisbatan invariant emas.

Masalan, Arximed *qonuni uchun suyuqlik va unga solingan jismning, og‘irlik kuchining mavjudligi* **bazis** *sharoitlar hisoblanadi.* Bu sharoitlarga nisbatan Arximed qonuni noinvariantdir: ular mavjud bo‘lmasa, qonun amal qilmaydi. *Bu erda suyuqlikning tarkibi va solishtirma og‘irligi, jismning fizik tuzilishi va shakli* **lokal** sharoitlar hisoblanadi. Ularga nisbatan qonun invariantdir. Ammo uning amal qilishi turli natijalarda aks etishi mumkin: ayrim hollarda jism suvda suzadi, ayrim hollarda esa – u cho‘kib ketadi. Odamlar qonunlarning amal qilish sharoitlarini o‘zgartirib, ulardan o‘zlari istagan natijalarga erishish uchun foydalanish imkoniyatini qo‘lga kiritadilar. Yangi bazis sharoitlarni yaratish yo‘li bilan esa ular ayrim qonunlarning amal qilishini to‘xtatish va boshqa qonunlarni amalga kiritishga qodirlar.

FALSAFA QONUNLARI tabiat va jamiyatda insonning ongiga bog‘liq bo‘lmagan holda mavjud bo‘lgan biri ikkinchisini taqoza qiluvchi qonunlardir. Falsafada qarama-qarshiliklar birligi qonuni markaziy o‘rinni egallaydi.

QARAMA-QARSHILIKLAR – *predmetning bir-birini istisno etuvchi va bir-birini nazarda tutuvchi tomonlaridir*. Qarama - qarshiliklar – o‘zaro bog‘lanishli bo‘lgan tushunchalar. Turli jihatlardan olingan taqdirda, ular o‘zaro birlikni tashkil etmaydi va bir-biriga zid bo‘lmasligi mumkin. Qarama - qarshilik – narsalar va hodisalardagi bir-birini taqozo qiluvchi va bir - birini

istisno etuvchi tomonlar, xossalar, tendensiyalar, jarayonlarni aks ettiruvchi falsafiy kategoriya (assimilyasiya – dissimilyasiya, o‘zgaruvchanlik – tug‘malik, ishlab chiqarish – iste’mol qilish, yaxshilik – yomonlik va sh.k.).

Qarama-qarshiliklar o‘rtasida **ikki xil munosabat** mavjud: *yagonalik munosabati* va *qarshi harakatga doir munosabat*. (Qonunning klassik ta’rifida «kurash» atamasi ishlatiladiki, u qonunning mohiyatini soddalashtiradi, chunki mazkur atama ko‘proq jamiyatga tegishlidir.)

Qarama-qarshilik birligi nima?

BIRINCHIDAN, qarama-qarshiliklar birligi – bu ularning uzviyligi. Har bir qarama-qarshilik boshqa bir qarama-qarshilikning mavjudlik sharti hisoblanadi. Ular alohida-alohida mavjud bo‘lishi mumkin emas (agar qarama-qarshiliklardan biri yo‘q bo‘lsa, ularning ikkinchisi ham yo‘q bo‘ladi).

IKKINCHIDAN, *qarama-qarshiliklar birligi ular bir-birini taqozo etgan va bir-biriga o‘tgan holdagina muayyan mazmun kasb etadi.* Har qanday qarama-qarshilik o‘zida mavjud bo‘lmagan, lekin boshqa qarama-qarshilikda mavjud bo‘lgan jihatga muhtoj bo‘ladi. Ular bir-biri bilan o‘zaro ta’sirga kirishadi. Qarama-qarshiliklar bir-biriga ta’sir ko‘rsatish orqali bir-biriga o‘tadi. Bu qarama-qarshiliklar makonda bir-biridan ajratilgan, turli jinsli hodisalar sifatida mavjud bo‘lmasligini, ularning har biri o‘zida boshqasining muayyan jihatini mujassamlashtirishini anglatadi (masalan, o‘quv jarayoni o‘qituvchi va talablar mavjudligini nazarda tutadi).

Qarama-qarshiliklarning qarshi harakat («kurash»)ga doir munosabati nima? Qarama-qarshiliklar bir-birini taqozo etar va rivojlanar ekan, biri boshqasiga «beparvo» bo‘lmaydi, balki bir-biriga o‘zaro ta’sir ko‘rsatadi. Ularning o‘rtasida qarshi harakat, kurash boradi. Uning mohiyati yagonalikka barham berishdan iborat. Qarama-qarshiliklarning har biri ikkinchisini o‘zidan itarib chiqaradi, undan xalos bo‘lishga harakat qiladi. Shunday qilib, *qarama-qarshilikliklar kurashi qarama-qarshiliklar bir-birini inkor etgan, bir-birini istisno qilgan holda yuz beradi.*

Qarama-qarshiliklar birligi narsaning barqarorligini aks ettiradi va nisbiy, o‘tkinchi hisoblanadi. Qarama-qarshiliklarning kurashi mutlaq xususiyat kasb etadi, u hech qachon to‘xtamaydi.

Ziddiyatlar – *narsa yoki hodisa qarama-qarshi tomonlarining bir-birini istisno etish va bir-biriga o‘tish munosabatlaridir*. Ziddiyatlar borliqning barcha hodisalari va jarayonlariga xos bo‘lib, o‘zgarish va rivojlanishning manbai, harakatlantiruvchi kuchi sifatida amal qiladi. Ayni shu sababli ziddiyat dialektik ziddiyatlilik qonunining mohiyatini yoritib beruvchi bosh kategoriya hisoblanadi.

Ziddiyat – bu qarama-qarshiliklar munosabatigina emas, balki ularning tarqalish jarayoni hamdir. Shu tufayli ham, Gegel g‘oyalariga asoslanib, ziddiyat tarqalishining quyidagi bosqichlari (fazalari) farqlanadi: ayniyat, tafovut, qarama-qarshilik, ziddiyat va asos (ya’ni ziddiyatning echilishi).

AYNIYAT VA TAFOVUT. Predmetning rivojlanishi va ziddiyatlarning echilishi bir necha bosqichdan o‘tadi. Dastlabki bosqich – predmetning o‘z-o‘zi bilan nisbiy ayniylik holati. Tabiatda mutlaq ayniyat mavjud emas. Masalan, har bir organizm hatto oqsil molekulasining tuzilishi darajasida ham o‘ziga xos belgilarga egadir. Har qanday predmet hech qachon o‘z-o‘zi bilan ayniy bo‘lmaydi. Masalan, ko‘zguga kelar ekansiz, siz o‘z qiyofangizda hech qanday farq ko‘rmaysiz. O‘z do‘stingiz bilan oradan besh yil o‘tib uchrashgach, ikkalangiz ham: «U juda o‘zgarib ketibdi!», deb o‘ylasangiz kerak.

Tafovut - *avvalgi holatdan saqlanib qolgan xossalar ustunlik qilgani holda, ayni bir predmet xossalarining mos kelmasligidir.* «Tafovut» - har xillik, o‘z-o‘ziga, boshqa narsalar, hodisalar, jihatlarga mos kelmaslik munosabati. Tafovut kuchli yoki ahamiyatsiz bo‘lishi mumkin. Kuchli tafovut – predmetning o‘z-o‘zi bilan ziddiyatga kirishish omili. Bu qarama-qarshilik bosqichi bo‘lib, uning echilishi predmetning butunlay o‘zgarishiga olib keladi. Shunday qilib, ziddiyatlarning kuchayishi va o‘z echimini topishi rivojlanish manbai hisoblanadi. Rivojlanish manbai va rivojlanishni harakatlantiruvchi kuchni farqlash lozim. Rivojlanish manbai – ichki hodisa, predmetning ichki ziddiyatlaridir. Vaholanki, tashqi ziddiyat ham rivojlanishni harakatlantiruvchi kuch bo‘lishi mumkin. Masalan, siz shamollab qoldingiz. Ayni holda tashqi muhit sizning holatingiz o‘zgarishini harakatlantiruvchi kuch bo‘ldi. Dialektik ziddiyat tarkibida

asosiy tomon manfiy xususiyatga ega, chunki u mazkur ziddiyatni bartaraf etish, inkor qilishga qaratilgan. Musbat tomon mazkur ziddiyatni saqlashga qaratilgan.

"**Ayniyat"** *tushunchasi ziddiyat tarqalishining dastlabki bosqichini anglatadi. Bu bir xillik, narsa, hodisa, jihatning o'z-o'ziga yoki boshqa narsalar, hodisalar, jihatlarga o'xshashlik munosabati*. Ziddiyatning vujudga kelishi yagonaning ikkilanishi sifatida, yagonaning o'z-o'zini qarama-qarshiliklarga differensiatsiya qilishi sifatida yuz beradi. Ikkilanish chog'ida bir vaqtning o'zida ayni shu munosabatda qarama-qarshiliklar birligi ham, ularning kurashi ham vujudga keladi.

Ziddiyatning shakllanish jarayonida qarama-qarshiliklar kurashi birinchi o'ringa chiqadi va rivojlanishning ichki, teran manbaiga aylanadi. Ziddiyatning o'zida qarama-qarshiliklar har xil rol o'ynaydi. Faolroq, harakatchanroq qarama-qarshilik ziddiyatning etakchi tomoni hisoblanadi. Qarama-qarshiliklar kurashi oxir-oqibatda yangi sifat holatiga olib keladi. Paydo bo'luvchi yangi hodisalar o'zlariga xos bo'lgan yangi ziddiyatlarga ega bo'ladi. Bu ziddiyatlar mazkur hodisalar rivojlanishining harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi.

Ziddiyatlarning rivojlanish jarayoniga yanada chuqurroq kirish uchun ularning tarqalish bosqichlari (fazalari)dan tashqari, ularning holatlarini ham farqlash zarur. Predmetli-moddiy, «etilgan» ziddiyatning holati deganda qarama-qarshiliklarining amal qilish usuli, «birligi va kurashi»ning namoyon bo'lish xususiyati tushuniladi. Ayni shu xususiyat bu qarama-qarshiliklarning rivojlanish xususiyati va faollik darajasini belgilaydi. Ziddiyatning rivojlanish jarayonida bosqichlarni yoki tarqalgan, «etilgan» ziddiyatni tavsiflovchi holatlarni ham farqlash mumkin. Ijtimoiy tizimlarga tatbiqan ziddiyatlarning rivojlanish bosqichlariga nisbatan bunday yondashuv ularning quyidagi holatlarini aniqlash imkonini beradi: garmoniya, disgarmoniya, konflikt.

Shuni qayd etish muhimki, ziddiyatlar rivojlanayotgan har qanday tizimda mazkur tizim mavjudligining boshidan oxiriga qadar mavjud bo'ladi. Holatlar, miqdor ko'rsatkichlari, qarama-qarshiliklarning o'zaro aloqasi xususiyati, ularning tizimdagi roligina o'zgaradi.

Ziddiyatlarning turlari. Ziddiyatlarning butun rang-barangligi turli asoslarga ko'ra tasniflanadi. Xususan,

1) **namoyon bo'lish shakliga ko'ra** – *ichki va tashqi ziddiyatlar;*

2) **rivojlanishdagi roliga ko'ra** – *asosiy va ikkinchi darajali ziddiyatlar;*

3) **vujudga kelish xususiyatiga ko'ra** – *zaruriy va tasodifiy ziddiyatlar;*

4) **jamiyatdagi tipiga ko'ra** – *antagonistik va noantagonistik ziddiyatlar farqlanadi.*

Asosiy ziddiyatlar strukturaning qarama-qarshi tomonlari o'rtasida, ikkinchi darajali ziddiyatlar esa – bog'lovchi bo'g'inlar o'rtasida yuzaga keladi.

Asosiy ziddiyatlar sifatli, muhim va zarurdir. Asosiy ziddiyatlarsiz predmet, uning sifat jihatidan muayyanligi va yaxlitligi mavjud bo'lmaydi. Ikkinchi darajali ziddiyatlar tasodifiy xususiyat kasb etadi, ularning borligi yoki yo'qligi predmetning sifatini o'zgartirmaydi.

Zaruriy ziddiyatlar – bir lahzalik ziddiyatlardir: ular ichki yoki tashqi, asosiy yoki ikkinchi darajali bo'lishi mumkin. Masalan, inson hayoti qil ustida turadigan avtomobil halokati yuz bergan paytda barcha ichki ziddiyatlar (psixologik konfliktlar, stresslar va fiziologik patologiyalar) ikkinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Borliqning ichdan ziddiyatliligi – ob'ektiv hodisa, tabiat va jamiyatning asosiy va umumiy xossasidir.

Har bir inson hayotiga kelsak, u ziddiyatlar bilan har kuni to'qnash keladi, qarorlar qabul qiladi, baholar beradi, o'z qilmishlaridan pushaymon bo'ladi, ko'pincha yo'l qo'ygan xatolaridan afsus chekadi. Har qanday voqea, vaziyat, taxminning ichki ziddiyatlarini ko'rib, o'zi qabul qilayotgan qarorlarning ijobiy va salbiy tomonlarini taroziga solish tafakkurning etuklik belgisidir.

Bizni qurshagan dunyoda ziddiyatlar juda serqirra; ularni turli asoslarga ko'ra tasniflash odat tusini olgan.

Yuqorida aytilganlardan kelib chiqib shuni qayd etish mumkinki, dialektik ziddiyatlilik qonuni barcha narsalar, tizimlar, hodisalar va jarayonlar ichki ziddiyatlar, qarama-qarshi tomonlar va tendensiyalar bilan tavsiflanishini nazarda tutadi. Ularning o'zaro aloqasi, ular o'rtasidagi "kurash" o'zgarish va rivojlanish manbai hisoblanadi, ziddiyatlarning kuchayishiga sabab bo'ladi.

Bu ziddiyatlar oxir-oqibatda muayyan bosqichda eskining yo‘qolishi va yangining vujudga kelishi bilan echiladi.

Dialektika tizimida bu qonunning markaziy o‘rni nima bilan belgilanadi?

Birinchidan, bu qonun har qanday harakat va rivojlanish manbaini yoritadi, ya’ni rivojlanish nazariyasining eng muhim savollariga javob beradi.

Ikkinchidan, bu qonun dialektikaning qolgan barcha qonunlari va kategoriyalarining asosi hisoblanadi. Ko‘rsatilgan qonunlar va kategoriyalarning har birida biz birlik va kurash munosabati bilan bog‘liq bo‘lgan qarama-qarshiliklarga duch kelamiz.

Uchinchidan, dialektik ziddiyatlilik qonuni yagonani tafakkurda ikkilantirish va uning qarama-qarshiliklarini ularning tahlilini sintez bilan birlashtirish orqali o‘rganishni talab qilib, bilish dialektik metodining bosh mazmunini belgilaydi.

Rivojlanish manbaini yorituvchi dialektik ziddiyatlilik qonunidan farqli o‘laroq, miqdor va sifat o‘zgarishlarining bir-biriga o‘tishi qonuni rivojlanish jarayonining mexanizmini yoritadi, u qay tarzda va qanday shakllarda amalga oshirilishini ko‘rsatadi (Bu qonunning xususiyatini, u qanday namoyon bo‘lishi va amal qilishini aniqlash uchun uning asosiy tushunchalari: sifat, miqdor, me’yor, sakrashning mazmunini yoritish talab etiladi.

MIQDOR VA SIFAT O‘ZGARISHLARINING BIR-BIRIGA O‘TISHI QONUNI rivojlanish jarayonining mexanizmini yoritadi, u qay tarzda va qanday shakllarda amalga oshirilishini ko‘rsatadi. Bu qonunning xususiyatini, u qanday namoyon bo‘lishi va amal qilishini aniqlash uchun uning asosiy tushunchalari: sifat, miqdor, me’yor, sakrashning mazmunini yoritish talab etiladi.

Sifat *narsalarga xos va ularning borlig‘i bilan ayniy bo‘lgan hamda ularni muayyan aloqalar tizimidagi boshqa narsalardan farqlash imkonini beradigan o‘ziga xos xususiyatni aks ettiradi*. Narsalarning sifati ularning chekliligi bilan uyg‘un bog‘liq, zero mazkur sifat yo‘q bo‘lishi bilan narsaning o‘zi ham yo‘q bo‘ladi, u boshqa narsaga aylanadi. Barcha narsalar, jarayonlar, hodisalar sifat bilan bir qatorda muayyan miqdorga ham ega bo‘ladi. Ular muqarrar tarzda muayyan o‘lcham, hajm, massa va shu kabilar bilan tavsiflanadi. Sifat – narsaning ichki xususiyati, predmetni mazkur jihatdan farqlash uchun zarur va etarli bo‘lgan xossalar majmui.

Sifat – xossalarning oddiy majmui emas, balki ularning muayyan yaxlitlikdan o‘rin olgan va predmetning alohida mohiyat sifatida mavjudligini belgilovchi tizimidir. Predmetlarning munosabatlari va aloqalarining rang-barangligi ayni bir predmetda qarama-qarshi xossalar va sifatlar mavjudligini izohlaydi. Bir jihatdan engil narsa boshqa bir jihatdan og‘ir bo‘ladi, bir aloqada oq narsa boshqa bir aloqada qora bo‘ladi va h.k. Masalan, suv va bug‘ bir-biridan sifat jihatidan farq qiladimi yoki miqdor jihatidanmi? Moddaning agregat holatini taqqoslaydigan bo‘lsak, suv va bug‘ sifat jihatidan farq qiladi.

Taqqoslash suv va bug‘ning kimyoviy tarkibini aniqlashni nazarda tutsa, ularning o‘rtasida miqdoriy farq mavjud bo‘ladi. Ammo har qanday narsa bir jihatdan bitta sifatga va turli jihatlardan ko‘plab sifatlarga ega bo‘ladi

Xossa-*predmetning jihati bo‘lib, uning boshqa predmetlardan farqi yoki ular bilan o‘xshashligini belgilaydi va ular bilan o‘zaro aloqada namoyon bo‘ladi.* Xossalar muhim va ikkinchi darajali bo‘lishi mumkin. Muhim xossalar predmetning sifatini belgilaydi. Ularning yo‘qolishi mohiyatini mazkur xossalar tashkil etgan predmetning ham yo‘qolishini anglatadi. Ikkinchi darajali xossalar o‘zlashtirilishi yoki predmetning sifatini o‘zgartirmasdan yo‘qolishi mumkin. Har qanday xossa (temperatura, hajm, energiya va sh.k.) muayyan miqdor va sifatga ega bo‘ladi. Har qanday predmet o‘zining mavjudligini belgilovchi barcha xossalar majmuidir..

Miqdor-*predmet muayyan xossasining namoyon bo‘lishi, intensivligi darajasi.* U sifat jihatidan o‘xshash xossalar yoki butunning qismlarini taqqoslash yo‘li bilan aniqlanadi. Miqdoriy munosabatlar sifatga bog‘lanmasdan aniqlanishi mumkin. Shuningdek, miqdor turli predmetlarning ayrim umumiy xossasi sifatida, predmetlarni sifat jihatidan tenglashtiradi. Shu ma’noda miqdor sifatning ziddidir. Ammo predmetning sifat xususiyatini mavhumlashtirish sifat jihatidan har xil tuzilmalarni o‘rganishga tadqiqotning miqdoriy metodlarini jalb qilish imkonini beradi. Masalan, o‘lchash taqqoslashning o‘rganilayotgan ob’ektning miqdor ko‘rsatkichlarini aniqlovchi ayrim

koʻrinishi sifatida, sifat haqida aniqroq xulosa chiqarish imkonini beradi. Matematikada miqdoriy munosabatlar son, qiymat, funksiya, toʻplam tushunchalarida ifodalanadi. Hozirgi zamon fani aniq matematik apparatdan foydalanib, mikrodunyoning teran qatlamlariga kiradi, olamning cheksiz makonlarini tadqiq etadi. Matematika tabiat va jamiyatni oʻrganishning samarali vositalaridan biriga aylangan.

Har qanday predmet miqdor va sifat qarama-qarshiliklarining muayyan sintezidir. Uning borligʻi obʼektga xos boʻlgan muhim xossalarni saqlashni nazarda tutadi. Olamning koʻp sifatliligi uning elementlari nisbatan barqarorligi va mustaqilligi bilan taʼminlanadi. Ammo olam, shu jumladan har qanday predmet muttasil oʻzgarishda boʻladi. Hech narsa boqiy emas. Butun borliq qachondir paydo boʻlgan va qachondir halok boʻladi. Dunyo oʻzgaradi va ayni zamonda oʻzligini saqlab qoladi, oʻz-oʻziga nisbatan ayniy boʻladi.

Me'yor-*predmet borligʻining chegarasi*. U predmet xossalari miqdor va sifat oʻzgarishlarining xususiyati bilan belgilanadi. *Me'yor – bu miqdor va sifatning shunday bir birligiki, bunda muayyan sifat faqat muayyan miqdor bilan bogʻliq.* Me'yor – bu miqdor koʻrsatkichlari yoki oʻzgarishlarining tegishli sifat mavjud boʻlishi mumkin boʻlgan muayyan oraligʻi hamdir Me'yor – bu shunday bir chegaraki, unda miqdor oʻzgarishlari narsaning sifatiga putur etkazmaydi.

Gegel fikricha, "*Hamma narsa oʻz me'yoriga ega, ya'ni miqdor jihatidan aniqdir"*[52]. Masalan, vodorod peroksidi va suv bir-biridan molekulalardagi kislorod atomlarining miqdoriga koʻra farq qiladi. Huquqiy, axloqiy va estetik hodisalar tavsifida me'yor tushunchasi normativlik xususiyatini kasb etadi. «Aynan «koʻproq» va «kamroq» orqali engiltaklik me'yori buziladi va butunlay boshqa narsa – jinoyat namoyon boʻladi, aynan «koʻproq» va «kamroq» orqali adolat haqsizlikka, fazilat nuqsonga oʻtadi»[53]. Masalan, huquqda qilmishning ijtimoiy xavflilik darajasi va jazo chorasi oʻrtasidagi muvofiqlikka rioya etiladi. Me'yor tushunchasida miqdor va sifat xossalarining oʻzaro aloqasi aks etadi. Tabiatda kuzatiladigan narsalarning bir holatdan boshqa holatga oʻtishi dunyo evolyusiyasining muhim va keng tarqalgan mexanizmlaridan birini aks ettiradi.

Me'yor tushunchasi evolyusiya tendensiyalarini aniqlash, turli sistemalarning oʻtmishi va kelajagi xususida gipotezalar tuzish imkonini beradi. Miqdor sifat jihatidan bir jinsli hodisalarning muayyan obʼektiv koʻrsatkichi boʻlib, u mazkur hodisalarning kattaligini, mavjudlik muddatini va umuman hodisa yoki uning ayrim tomonlari rivojlanishining faollik darajasini tavsiflaydi.

Shunday qilib, narsalar va hodisalar sifat va miqdor xususiyatlariga ega boʻladi. Ammo narsalar va hodisalarning bu tomonlari oʻrtasida uzviy aloqa mavjud emasdek, ularning biri ikkinchisiga bogʻliq emasdek boʻlib tuyulishi mumkin. Lekin amalda bunday emas. Miqdor va sifat oʻrtasida dialektik aloqa mavjud: muayyan sifatni aks ettirmaydigan miqdor mavjud emas va shu bilan bir vaqtda miqdorsiz sifat ham yoʻq. Mazkur sifatga qoʻshimcha tarzda doim qandaydir emas, balki muayyan miqdor javob beradi. Biz, masalan, uzunligi Amudaryo ustida qurilgan koʻprikning uzunligiga teng boʻlgan stolni koʻrmaganmiz. Shuningdek oyoqlarining uzunligi 5 m boʻlgan odamni tasavvur qilish ham qiyin. Shunday qilib, har qanday sifat falsafada me'yor deb ataladigan miqdor chegarasiga ega boʻladi. Miqdorning me'yor doirasida oʻzgarishi sifatning oʻzgarishiga sabab boʻlmaydi, lekin me'yordan oshilganda narsa oʻzining avvalgi mohiyatini yoʻqotadi. Miqdor va sifat oʻzgarishlarining bunday oʻzaro taʼsiriga koʻp sonli faktlarni keltirish mumkin. Masalan, jismning tezligi sekundiga 1000, 2000, 7910 metr boʻlsa, u erga yiqiladi. Agar jismning tezligi atigi bir birlikka oshirilsa va u sekundiga 1911 metrga etkazilsa, jism Erdan koʻtariladi va uning yoʻldoshiga aylanadi. Demak, miqdor oʻzgarishlari, agar ular me'yor doirasida yuz bersa, sifatni butunlay oʻzgartirmaydi. Biroq, agar bu oʻzgarishlar me'yor chegarasidan chetga chiqsa, oʻzining muayyan miqdori va oʻz me'yoriga ega boʻlgan yangi sifat vujudga keladi.

[52] Gegel G.V. Ensiklopediya filosofskix nauk. Soch. T. 1. -M.: – S.145

[53] Gegel G.V. Nauka logiki. T. 1. – M.: 1970. – S. 467.

Miqdor va sifat o‘zgarishlarining o‘zaro bog‘liqligi haqidagi qoida umumiy ahamiyat kasb etadi. U atrof borliqning barcha narsalari va hodisalariga nisbatan o‘rinli, ya’ni dialektika qonuni kuchiga ega. U quyidagicha ta’riflanadi.

MIQDOR VA SIFAT O‘ZGARISHLARINING BIR-BIRIGA O‘TISHI QONUNI *narsaning miqdor va sifat tomonlarining shunday bir o‘zaro aloqasini aks ettiradiki, uning ta’sirida miqdor o‘zgarishlari me’yor chegarasidan chetga chiqib, albatta tub sifat o‘zgarishlariga sabab bo‘ladi, bu sifat o‘zgarishlari esa, o‘z navbatida, yangi miqdor ko‘rsatkichlariga olib keladi.* Bu qonunga muvofiq rivojlanish bir-biridan farq qiladigan, lekin o‘zaro bog‘langan ikki bosqich – uzluksizlik va uzluklilikning birligi sifatida yuz beradi. Rivojlanishda uzluksizlik – bu juda sust, ko‘zga ko‘rinmas miqdor o‘zgarishlari bosqichi. Rivojlanishda uzluklilik sakrash deb ataladi.

Sakrash-*bu bir sifatning boshqa sifatga aylanish vaqti, shakli, usuli, miqdor o‘zgarishlarining uzluksizligi, bosqichma-bosqichligidagi uzilishdir.* Masalan, sakrash-bu Erda hayotning paydo bo‘lishi, hayvonlar dunyosidan insonning ajralib chiqishi, bir ijtimoiy tuzum o‘rniga boshqa ijtimoiy tuzum kelishi, buyuk ilmiy va texnikaviy kashfiyotlardir. Har qanday sakrash rivojlanishda o‘tish davrini tavsiflaydi. O‘z tabiatiga ko‘ra u doim ziddiyatlidir, chunki yangining tug‘ilishidan ham, eskining qarshiligidan ham dalolat beradi.

Sakrashlarning shakllari rang-barang bo‘lib, rivojlanayotgan hodisaning tabiati, Shuningdek unda sifat o‘zgarishlari yuz berayotgan konkret sharoit bilan belgilanadi. Sakrashlar:

1*) o‘zgarishning davomliligiga ko‘ra (jadal, sust);*

2) o‘zgarish shakliga ko‘ra (bir karra, ko‘p karra);

3) o‘zgarishning chuqurlik darajasiga ko‘ra (qisman, to‘liq);

4) o‘zgarishning yo‘nalishiga ko‘ra (progressiv, regressiv, yo‘nalishsiz) farq qiladi.

Sakrashlarni tahlil qilish chog‘ida «evolyusiya», «inqilob», «islohot» kabi atamalar ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. «Evolyusiya» tushunchasi keng va tor ma’nolarda qo‘llaniladi. Keng ma’nodagi «evolyusiya» asta-sekin rivojlanish jarayoni bo‘lib, u miqdor o‘zgarishlarinigina emas, balki sifat o‘zgarishlari, shu jumladan inqiloblarni ham o‘z ichiga oladi. Tor ma’noda «evolyusiya» deganda inqilobdan, uning tayyorlanishidan oldingi davr tushuniladi. «Inqilob» tushunchasi ijtimoiy hodisalarni tavsiflash uchun ishlatiladi. Bu jamiyatni asta-sekin o‘zgartirmaydigan, balki unda tub o‘zgarish yasaydigan sakrashdir. Islohot jamiyat hayotining biron-bir muhim tomonini o‘zgartirish bo‘lib, bunda uning iqtisodiy va davlat tartibi asoslari saqlanib qoladi.

Shunday qilib, miqdor va sifat o‘zgarishlarining bir-biriga o‘tish qonuni, rivojlanishning umumiy qonuni sifatidagi mazmuni haqida yaxlit tasavvur hosil qilish imkonini beradigan «sifat», «miqdor», «me’yor», «sakrash» kategoriyalari yordamida muayyanlashtiriladi.

Mazkur qonun butun borliqning rivojlanishi, harakati va o‘zgarishi qanday, qay tarzda yuz beradi, degan savolga javob berib, ob’ektiv voqelikning har qanday sohasida yangi sifatga o‘tishning ichki mexanizmini yoritadi. Ko‘rib chiqilgan qonunlar rivojlanish manbai va uning mexanizmini yoritib bersa, inkorni-inkor qonuni – rivojlanishning umumiy tendensiyasini, uning yo‘nalishini aks ettiradi.

Inkorni-inkor qonunining mohiyati nimadan iborat? Ayni bir atama bunday ketma-ket qo‘llanilishining ma’nosi nimada? Inkor kategoriyasi rivojlanayotgan ob’ekt tarixidagi bir lahzanigina tavsiflaydi. Bitta inkor harakati o‘zgarish qaysi yo‘nalishda yuz berayotgani, oldingi va keyingi voqealar oqimida u qanday ahamiyatga ega ekanligini, yuz bergan voqeaning mazmunini aniqlash uchun doim ham imkoniyat yaratavermaydi. Boshqacha aytganda, inkorni-inkor tushunchasi rivojlanish jarayonining muhim xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

“Inkor” va “inkorni-inkor” kategoriyalari dialektikaga Gegel tomonidan kiritilgan bo‘lib, ayni Shu mutafakkirning sa’y-harakatlari bilan ular umumiy falsafiy kategoriyalar maqomini olgan. Inkor va inkorni-inkor kategoriyalaridan Gegel rivojlanishning o‘ziga xos xususiyatlarini yoritish vositasi sifatida foydalangan. Gegel, shuningdek uning o‘tmishdoshlari va izdoshlari ko‘rsatib bergan ba’zi bir o‘ziga xos xususiyatlarni ko‘rib chiqamiz.

Birinchidan, *inkorni-inkor rivojlanish yo‘nalishini ko‘rish uchun imkoniyat yaratadi.* Mazkur hodisa taraqqiyot yoki tanazzul alomati ekanligini bir inkor harakatining o‘zidan aniqlash mushkul.

Shu bois, masalan, qabul qilingan muayyan qonun, saylov natijalari va shu kabilar haqida xulosa chiqarishga shoshilmaslik kerak.

Ikkinchidan, *inkorni-inkor rivojlanish shaklining tavsifi bo‘lib xizmat qiladi*. Ma’lumki, Gegelning dialektika tizimida rivojlanish mantiqiy ziddiyatning yuzaga kelishi va uning bartaraf etilishi sifatida tavsiflanadi. Bu jarayon «tezis – antitezis – sintez» formulasiga muvofiq yuz beradi. Dialektika kontekstida rivojlanishning uch bosqichi ijtimoiy va tabiiy tizimlar rivojlanishining ko‘p sonli ssenariylaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Ammo Gegel qayd etgan rivojlanishning siklliligi, uning chiziqsizligi tabiat va jamiyatda jarayonlar kechishining ancha keng tarqalgan shakli hisoblanadi.

Uchinchidan, *tabiiy va ijtimoiy sikllarda rivojlanish ham, tanazzul ham bo‘lmasligi mumkin: o‘zgarish aylanma harakat qiladi.*

Inkorni-inkorda rivojlanish quyi bosqichining o‘ziga xos xususiyatlari yuqoriroq bosqichda takrorlanishi yuz beradi. Avvalgi holatlarga qaytish imkoniyati, ya’ni o‘tilgan holatlarning ayrim xossalari rivojlanishning yuqoriroq bosqichida takrorlanishi bilish va tarixning rivojlanishini tushunish uchun o‘z ahamiyatini saqlab qoladi.

Demak, inkor rivojlanish yangi sifat paydo bo‘lishiga olib keladigan aniq yo‘naltirilgan, qaytmas o‘zgarish sifatida tavsiflanadi. **Shaklan rivojlanish** *bir chiziqli ham, aylanma ham emas, balki rang-barangroq va murakkabroq, chunonchi: bir chiziqli va ko‘p chiziqli, to‘g‘ri chiziqli va zigzagsimon, umumiy va xususiy, uyg‘un va nouyg‘undir*.

Yo‘nalish jihatidan rivojlanish *progressiv va regressiv bo‘lishi mumkin.* Rivojlanish tizim ayrim elementlarining tanazzuli bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Butun tizim tanazzulga uchrashi, uning ayrim elementlari esa taraqqiy etishi mumkin emas. Ob’ektga nisbatan tashqi kuchlar ta’sirida yuz berishi mumkin bo‘lgan harakatdan farqli o‘laroq, rivojlanish o‘z-o‘zidan harakat, ichki jarayon bo‘lib, ziddiyat, bir-birini istisno etuvchi tomonlar, tendensiyalar uning manbai hisoblanadi.

Yuqorida aytib o‘tilganidek, Gegel falsafasida rivojlanish tushunchasi inkor va inkorni-inkor kategoriyalarida yoritiladi. Mazkur terminologiya mutafakkirning mantiq tizimi negiziga aylantirilgan ob’ektiv-idealistik falsafasi kontekstida tasodifiy bir hol emas. Avval «inkor» kategoriyasining mazmunini aniqlaymiz. Inkor nima? Unga ikki xil – metafizik va dialektik munosabat mavjud.

Metafizik «inkor» asosiy e’tiborni eskining yo‘q bo‘lishiga qaratadi, yangining saqlanishi va uni yaratish jarayonlarini deyarli e’tiborga olmaydi. Shunday qilib, metafizik inkor - inkor qilish rad etish, yo‘q qilishni anglatadi.

Dialektik inkor eski sifatdan yangi sifatga o‘tish bo‘lib, bunda eski sifatning muayyan tomonlari, mazmuni va funksiyasining elementlari o‘zgargan ko‘rinishda yangi sifatga o‘tadi.

Dialektik inkor – bu narsani butunlay yo‘q qilish emas, balki eski sifatning ba’zi bir jihatlarini saqlagan va o‘zgartirgan holda uni yangi narsaga aylantirishdir. U yangi va eski sifat o‘rtasida aloqa mavjudligidan dalolat beradi.

Dialektik inkor uch muhim jihat bilan tavsiflanadi*:*

1) eskini vayron qilish, buzish;

2) eskining elementlarini saqlash (vorisiylik);

3) yangini yaratish, tuzish.

Biz inkor kategoriyasi metafizik va dialektik talqinining mohiyatini aniqladik. Endi qo‘sh inkor nimadan iborat ekanligini ko‘rib chiqamiz.

“*Inkorni-inkor” shuni qayd etadiki, rivojlanish jarayoni eski sifatni inkor qilishdan boshlanadi, uni esa oradan ma’lum zamon o‘tgach yangi sifat inkor etadi*. Ammo rivojlanish qanday yuz beradi? To‘g‘ri (yuksalib boruvchi) chiziq bo‘ylabmi yoki egri chiziq bo‘ylabmi? Bu masala quruq gap emas, balki u muhim ahamiyatga ega. Chunki rivojlanish jarayonida eski va yangining aloqasi bo‘lmaganda, vorisiylik ham bo‘lmasdi, eski butunlay yo‘q bo‘lar, rivojlanishni grafik ko‘rinishda yangi eskidan farq qiladigan, eski esa yangida takrorlanmaydigan to‘g‘ri (yuksalib boruvchi) chiziq sifatida tasvirlash mumkin bo‘lardi. Biroq amalda yangida eski saqlanadi, uning elementlari yangida takrorlanadi. Ammo bu takrorlanish yuqoriroq darajada yuz

beradi. Eskining jihatlari, elementlari yuqoriroq asosda takrorlanishi biz muhokama qilayotgan qonunning o‘ziga xos xususiyati hisoblanadi. Bundan qonunning boshqa bir xususiyati kelib chiqadi. Hamonki eskining oliy asosda qaytarilishi mavjud ekan, rivojlanish to‘g‘ri chiziq bo‘ylab emas, balki spiralsimon chiziq bo‘ylab yuz berishi, sikldan-siklga eskiga yaqinlashishi (chunki takrorlanib turishlik mavjud) va undan uzoqlashib borishi (chunki bu yangi) ayon bo‘ladi.

Nima uchun bu takrorlanib turishlik muqarrar?

Gap shundaki, inkor ziddiyat bilan uzviy bog‘liq, u mazkur ziddiyatning echilishi bilan belgilanadi. O‘ziga xos ziddiyat bilan vujudga kelgan har qanday yangi narsani olaylik. Ziddiyatning rivojlanish jarayonida narsa o‘zining qarama-qarshiligiga aylanadi. Ammo inkorning mazkur bosqichida dastlabki narsada mujassamlashgan ziddiyat faqat qisman echiladi. Bu to‘liqsizlik narsa o‘zini inkor qilishda davom etishini belgilaydi. Birinchi inkor o‘rniga ikkinchi inkor keladi va ikkinchi narsaga qarama-qarshi bo‘lgan yangi, uchinchi narsa vujudga keladi, u ikkinchi narsaning inkori, ya’ni birinchi narsaning inkorining inkori hisoblanadi. Ikkinchi inkor bosqichida birinchi narsaga xos bo‘lgan ziddiyat to‘la echiladi.

Qo‘sh inkor natijasida, dastlabki nuqtaga qaytilishi bilan rivojlanishning yuqoriroq darajasiga erishiladi, rivojlanishning boshlang‘ich, lekin boyitilgan shakli tiklanadi. Rivojlanish chizig‘i go‘yo «spiral o‘rami» aylanasini tashkil etadi, lekin uning boshi oxiri bilan tutashmaydi. Shunday qilib, rivojlanish harakatning bosqichma-bosqichligi va sikllliligi jihatlarini o‘zida birlashtiradi. Bu qoida ham umumiy ahamiyat kasb etadi. U atrof borliqning barcha narsalari va hodisalariga nisbatan o‘rinli, ya’ni dialektika qonuni kuchiga ega. U quyidagicha ta’riflanadi.

Inkorni-inkor qonuni – bu shunday bir qonunki, unga muvofiq rivojlanish jarayoni yangining eskini dialektik inkor etishlari cheksiz zanjiridan iborat bo‘ladi, bunda rivojlanish avvalgi bosqichlarining barcha muhim jihatlari yangida saqlanadi va umuman bu jarayon hujumkor, yuksalib boruvchi yo‘nalishga ega bo‘ladi. Ayni vaqtda rivojlanish jarayonida uning oliy bosqichlarida avvalgi bosqichlarning ayrim jihatlari va tomonlari sifat jihatidan yangicha asosda takrorlanadi va ayni hol to‘g‘ri chiziq, tutash doira bo‘ylab emas, balki spiralga yaqinlashuvchi egri chiziq bo‘ylab yuksalishni belgilaydi. Harakatning spiralsimonligi rvojlanishning sikllliligini aks ettiradi.

Dialektikaning asosiy qonunlari yagona rivojlanish jarayonining turli jihatlarini tavsiflab, alohida-alohida emas, balki uzviy dialektik birlikda amal qiladi.

Masalan, miqdor o‘zgarishlarining sifat o‘zgarishlariga o‘tishi va buning aksi ziddiyatni ham, dialektik inkorni ham o‘z ichiga oladi. Qarama-qarshiliklar birligi va kurashi miqdor-sifat munosabatlarini va inkorni-inkorni o‘z ichiga oladi. Xuddi shuningdek inkor jarayonida yagonaning eski va yangiga ikkilanishi, ularning o‘rtasida qarama-qarshilik, shuningdek miqdor o‘zgarishlarining sifat o‘zgarishlariga o‘tishi yuz beradi.

Boshqacha qilib aytganda, moddiy dunyoning yagonaligi qonunlar amal qilishining umumiyligini nazarda tutadi. Ammo shuni e’tiborga olish lozimki, dialektika qonunlari bir vaqtda amal qilganda, ularning har biri nisbatan mustaqil bo‘ladi, zero rivojlanish mohiyatining muayyan jihatini (manba, mexanizm, yo‘nalish) aks ettiradi. Rivoshlanishning zaruriy sharti sifatida tavsiflanadi: o‘z mavjudligining avvalgi shakllarini inkor etmaydigan rivojlanish bo‘lishi mumkin emas. Inkor harakatida rivojlanishga monelik qiladigan narsalarning rad etilishi, yo‘q qilinishi yuz beradi. Umuman olganda inkor – ob’ektiv jarayon.

Masalan, hozirgi zamon fani ma’lumotlariga ko‘ra, kengayib borayotgan plazmani yo‘q qilib tashlagan Katta portlashsiz biz yashayotgan Olam, uning galaktikalari, yulduzlari va sayyoralari ham, inson ham bo‘lmas edi. Ammo inkorni sof yo‘q bo‘lish sifatida talqin qilishdan ehtiyot bo‘lish lozimligini Gegel ham, boshqa faylasuflar ham qayd etadi. Bunday inkor «behuda», metafizik inkor deb e’tirof etiladi. U tabiatda ham, jamiyatda ham mavjud. Lekin oddiy yo‘q bo‘lish jamiyatni ortga uloqtirib tashlaydi, xolos. Vaholanki, tarix kultepasida jo‘yali bir narsa yuzaga kelishi mushkul. Dialektik inkor rivojlanish omili hisoblanadi, chunki u bartaraf etishni o‘z ichiga oladi.

Gegel fikricha, bartaraf etish «ikki xil ma’no kasb etadi: u asrash, saqlab qolishni va ayni vaqtda to‘xtatish, chek qo‘yishni anglatadi». Gegel talqinida inkor rivojlanish omili sifatida yashash qobiliyatini yo‘qotgan narsani yo‘q qilish va erishilgan rivojlanishni saqlashni nazarda tutadi.

Masalan, A.Eynshteyn yangi va eski nazariyalarning o‘zaro nisbatini shunday tavsiflaydi: «Yangi nazariya... eski nazariya yutuqlarini chetga chiqarib tashlaydi, deb hisoblash to‘g‘ri bo‘lmaydi. Yangi nazariya eski nazariyaning afzalliklarini ham, kamchiliklarini ham namoyon etadi va bizga eski tushunchalarga teranroq nuqtai nazardan baho berish uchun imkoniyat yaratadi... Biz eski nazariya o‘rinli bo‘lgan sohada faktlar o‘rganilayotganda har safar undan foydalanishimiz mumkin». Ammo har qanday hodisa yaxlit bo‘lgani bois, bartaraf etish haqidagi masalaning qo‘yilishi abstrakt xususiyat kasb etadi.

XIX asr falsafiy ta’limotlarida bartaraf etishning tabiat va tarixdagi ko‘rinishlarini erishilgan rivojlanishni o‘zgartirilgan holda saqlash sifatida yoritib, bu tushunchani to‘ldiradi. Yangilik va eskilikning ichki ziddiyatlariga chek qo‘yish sifatidagi o‘z-o‘zini inkor dialektik inkorning muhim xususiyati bo‘lib, bu rivojlanishning hujumkorligini belgilaydi. Bu qonun dialektikaning boshqa qonunlarini umumlashtiradi, ularni sintez qiladi.

Buyuk mutafakkir Ibn Sino ta’kidlashicha: “falsafa mavjudotni - ya’ni barcha mavjud narsalarni, uning kelib chiqishi, tartibi, o‘zaro munosabati, biridan ikkinchisiga o‘tishini har tomonlama tekshirish uchun zaruriyat, voqelik, sababiyat tamoyillarini asos qilib oladi”. Ma’lumki, narsa va hodisalarning umumiy bog‘lanishi va rivojlanishi o‘ziga xos “buyumlar mantiqini”, ob’ektiv dialektikani tashkil qiladi. Bu ob’ektiv dialektika inson tafakkur mantiqida, ya’ni sub’ektiv dialektikada ma’lum bir ilmiy tushunchalar, kategoriyalar ko‘rinishida aks etiladi.

KATEGORIYA O‘ZI NIMA? Bu so‘z qadimgi yunon tilidan olingan bo‘lib: **«izohlash», «tushuntirish», «ko‘rsatish», “guvoh”, “ta’rif”, “ifodalovchi”** degan ma’nolarni anglatadi. Uning mazmunidagi bunday xilma-xillik qadimgi davrlardanoq ilmiy tadqiqot yo‘nalishiga aylangan.

Falsafa tarixida ularni birinchi bo‘lib, Arastu ta’riflab bergan. U o‘zining «Kategoriyalar» degan asarida ularni ob’ektiv voqelikning umumlashgan in’kosi sifatida qarab, turkumlashtirishga harakat qilgan. Xususan, uningcha quyidagi kategoriyalar mavjud: «mohiyat» (substansiya), «miqdor», «sifat», «munosabat», «o‘rin», «vaqt», «holat», «mavqe», «harakat», «azob-uqubat». Bu turkumlashtirish, o‘z vaqtida ilmiy bilishda juda katta ahamiyatga ega bo‘lgan. Keyinchalik Arastu «Metafizika» asarida «mohiyat», «holat» va «munosabat» kategoriyalarini ham izohlagan.

Umuman, kategoriyalarni falsafa tarixida ilmiy mavzu sifatida o‘rganishni aynan Arastu boshlab berganligi e’tirof qilinadi. Ma’lumki, ungacha Yunonistonda ko‘proq politika va ritorika (notiqlik san’ati) fanlari sistemalashgan, ya’ni fan sifatida tizimga tushirilgan edi. Chunki o‘sha davrda qo‘shinni, mamlakatni va odamlarni boshqarish uchun siyosat va nutq madaniyati sirlarini bilish katta ahamiyatga ega bo‘lgan. Ammo o‘sha davrlarda falsafaning qonunlari, kategoriyalari va asosiy tayanch tushunchalari muayyan tizimga tushirilmagan, izchil bayon qilingan bilimlar sistemasi sifatida shakllantirilmagan edi. Hatto Yunonistonning mashhur olimi va mutafakkiri Suqrotni ham ana shunday, hali go‘yoki shakllanmagan fan bilan shug‘ullangani va yoshlarni bu ilm yo‘liga boshlab, ularning noto‘g‘ri tarbiyasiga sabab bo‘lganlikda ayblagan ham edilar. Bu hol Suqrotning buyuk shogirdi Arastuning mazkur fanni aniq sistema tarzida ifodalashga kirishishi uchun turtki bo‘lgan. Olim falsafaning qonun va kategoriyalarini birinchi marta sistemalashtirgan, ta’riflagan va falsafani fan darajasiga ko‘targan. O‘sha davrdan boshlab falsafa o‘z qonunlari, tamoyillari, kategorial tushunchalariga ega bo‘lgan fanga aylangan. Sharqda bu masalaga Forobiy, Beruniy va ibn Sinolar ham katta ahamiyat berganlar.

XVII-XIX asrlarga kelib, falsafiy kategoriyalar tahlilida yangi davr vujudga keldi. Xususan, I. Kant qarashlarida kategoriyalar «sifat» (reallik, inkor, chegaralash), «miqdor» (birlik, ko‘plik, yaxlitlik), «munosabat» (substansiya va xususiyat, sabab va harakat, o‘zaro ta’sir), «modallik» (imkoniyat va imkoniyatsizlik, voqelik va novoqelik, zaruriyat va tasodif) tarzida izohlangan. Kantdan farqli o‘laroq, Hegel esa mantiqiy kategoriyalarni: «borliq» (sifat, miqdor, me’yor), «mohiyat» (asos, hodisa, mavjudlik), «tushuncha» (ob’ektiv, sub’ektiv, absolyut g‘oya) tarzida izohlagan.

Falsafa fanining kategoriyalari haqidagi turli qarashlarni umumlashtirib aytganda, ularning mantiqiy tushunchalar sifatidagi quyidagi tavsiflari bor: 1) ob’ektiv voqelikning in’ikosi; 2) narsa va hodisalarning o‘zaro bog‘lanish va aloqadorligini mantiqiy umumlashtiruvchi bilish usuli; 3)

narsa va hodisalarning rivojlanishi bilan o‘zgarib turuvchi mantiqiy tushuncha; 4) borliqning mavjudligidan kelib chiqadigan tarixiy — mantiqiy bilish darajalaridan biri.

Ko‘pchilik mutaxassislar kategoriyalar olam, undagi narsa va voqealar, ularning asosiy va takrorlanib turuvchi aloqadorligini ifodalaydigan keng mazmundagi tushunchalardir, degan fikrga qo‘shiladilar. Bu ma’noda borliq, voqelik, harakat, makon, zamon, miqdor, sifat va boshqalar falsafaning ana shunday kategoriyalaridir.

Har bir fan o‘zining kategoriya, ya’ni tushunchalar tizimiga ega bo‘lib, u orqali olamdagi narsa va hodisalar taraqqiyoti qonuniyatlarini o‘rganadi. Falsafiy kategoriyalar - ob’ektiv mavjudlikdagi narsa hodisalarning umumiy, muhim tomonlarini, xususiyatlari va munosabatlarini aks ettiruvchi tushunchalardir.

Falsafiy kategoriyalar, boshqa fanlar tushunchalaridan bir qator muhim xususiyatlari bilan farq qiladi. Ular quyidagilardan iborat:

Birinchidan, kategoriyalar-ob’ektiv dunyo eng umumiy qonunlari taraqqiyotining in’ikosidir. Kategoriyalarning ob’ektiv mazmuni inson ongiga bog‘liq bo‘lmagan holda mavjud bo‘lgan voqelik harakatining eng umumiy qonunlaridir.

Demak, kategoriyalarning mazmuni, ya’ni fikrlash shakllari ob’ektiv dunyo taraqqiyotining eng umumiy aloqalaridan bo‘lak narsa emas. Ma’lumki, sababiyat, zaruriyat, qonuniyat va hokazolar g‘oyasi tabiat, voqeiy olam qonunlarining kishi miyasida in’ikos etishidir.

Ikkinchidan, kategoriyalar eng umumiy tushunchalar sifatida inson fikri shakllari bo‘lib va shu taxlitda ular mantiqiy mazmunga ham egadirlar. Kategoriyalarning mantiqiy mazmuni deganda inson tafakkuri hodisalarning mohiyatiga kirib borishi, uning chuqurlashuvi darajasi ko‘zda tutiladi. Kategoriyalar ob’ektiv dunyoning eng umumiy va muhim tomonlarini ifodalabgina qolmay, bilishning pog‘onalari va tayanch nuqtasi hisoblanadilar.

Uchinchidan, kategoriyalar ilmiy bilishda muhim metodologik rolni bajaradilar. Ob’ektiv dunyo hodisalarining eng umumiy qonunlari harakatini o‘rganib, falsafa kategoriyalari, bir tomondan, narsalarning mohiyatini chuqurroq va to‘laroq bilishga yordam beradilar, ikkinchi tomondan, ob’ektiv dunyodagi narsa va hodisalar haqidagi yangi bilimlar olishga va to‘plashga sababchi bo‘ladilar.

To‘rtinchidan, falsafiy kategoriyalarning shakllanishi va rivojlanishi asosida inson moddiy-hissiy faoliyatining yig‘indisi bo‘lgan amaliyot yotadi. Shuning uchun ham falsafa kategoriyalari ijtimoiy amaliyot mahsuli hisoblanadi. Bu erda inson nazariy va amaliy faoliyatining birligi yaqqol namoyon bo‘ladi.

Moddiy ishlab chiqarish faoliyati jarayonida inson sub’ekt sifatida tashqi olamdagi narsalar - ob’ektlar bilan o‘zaro munosabatda bo‘ladi. Sub’ekt bilan ob’ekt o‘rtasidagi munosabatning o‘zaro ta’siri jarayonida mantiqiy kategoriyalar vujudga keladi. Tashqi dunyoning qonuniyatlari tafakkur shaklida aks etishi ham amaliyot asosida yuz beradi. Inson amaliyoti mantiq kategoriyalari orqali olingan bilimlar haqiqiyligini tekshirib ko‘radi. Shunday qilib, tafakkurimiz mazmunining ob’ektivligi, tafakkur qonunlariga mos kelishi amaliyot asosida bo‘ladi va uning yordamida isbotlanadi.

Dialektika kategoriyalarini mazkur ta’limotning mazmun-mohiyati, uning predmetini e’tiborga olgan holda asosan uch turkumga bo‘lish mumkin.

Uning **birinchi turkumini** borliq va uning mavjudlik shakllarini ifodalaydigan kategoriyalar tashkil etadi.

Ikkinchi turkumga - narsa va hodisalarning eng umumiy aloqadorlik va taraqqiyot qonuniyatlarini aks ettiradigan kategoriyalar kiradi.

Uchinchi turkum kategoriyalariga bilish jarayoni dialektikasini ifodalaydigan tushunchalar kiradi.

Dialektika kategoriyalari orasida ayrimlik, xususiylik, umumiylik muhim o‘rin tutadi. Bular olamni bilishning mantiqiy shakl bosqichlaridir. Ma’lumki tabiat, jamiyatda, shaxsiy hayotda, mutloq darajada, batamom o‘xshash narsa, hodisa, hatto odam yo‘q. Masalan bir daraxtdagi 2 ta meva mutloq darajada o‘xshash bo‘lmaydi; bir guruhda 2 ta talaba butunlay bir xil emas; Egizak

bolalar ham tamomila bir xil bo‘lmaydi. Bir-biriga yaqin ma’noda o‘xshash narsa, hodisalar orasidagi tafovut, birlikni quyidagi juft kategoriya tavsiflab beradi.

AYRIMLIK deb, alohida narsa, hodisagagina xos bo‘lib uni boshqalardan farqlaydigan, juz’iy, shaxsiy, takrorlanmaydigan, belgilari yig‘indisiga aytiladi. Masalan, o‘simlik deganda umumiy tushunchaga nisbatan bug‘doy ayrimlikdir: o‘rmon deganda umumiy tushunchaga nisbatan qarag‘ay, archa, qayin ayrimlikdir; har bir kishi respublikamizdagi xalqlarga nisbatan ayrimlikdir.

Demak, maxsus, yakka, yagona, hodisagina emas, balki bir guruh hodisa, narsa, jarayon boshqa bir umumiyroq guruhga nisbatan ayrimlikni tashkil etadi.

XUSUSIYLIK deb, umumiy xususiyat va belgilari narsa, hodisalarning tor doirasidagi guruhiga tegishli bo‘lgan ayrimlik bilan umumiylik oralig‘ida yuzaga chiqadigan har xil ob’ektiv aloqadorlikning ifodasini aytamiz: Masalan, olma ayrimlik, meva xususiylik, o‘simlik umumiylikdir: Archa ayrimlik, daraxt xususiylik, o‘rmon umumiylikdir.

UMUMIYLIK deb bir qancha xil buyum, hodisalarga xos bo‘lgan o‘xshash, bir xil takrorlanadigan belgilar yig‘indisining ifodasini aytamiz. Umumiy narsa hodisa ko‘p narsadagi, hodisadagi yagonadir. Narsalarning umumiy xususiyat, munosabatlari tushunchalari sifatida umumlashtirish asosida bilib olinadi. Insoniyat, planeta, qog‘oz, talaba, qonun, kelin, kuyov kabi turdosh otlarda ifodalanadi.

Masalan: 1. G‘alla, meva, sabzavotlardan har xil guruhi bir-biridan farqlansada o‘simlik deb hisoblanadi.

2. Grafit va olmos orasida ham umumiylik bor. Demak, g‘alla, meva, o‘simlik, olmos, grafit, kislorod bilan gazlar o‘zlariga xos ayrimlik xususiyatlariga ham umumiylik belgilariga ham egadir.

Bu uch kategoriya o‘rtasidagi tafovut mutloq emas, nisbiydir. Bular bilish jarayonida ham muhim metodologik ahamiyatga ega. **Bilishning** *o‘zi ayrimlikdan xususiylik orqali umumiylikka ko‘tarilib borishdir.* Shuning uchun ham bu uch kategoriya bilish taraqqiyotining bosqichlaridir. Bu uch kategoriya dialektikasi fan, amaliyot uchun muhim metodologik ahamiyatga ega. Chunki barcha fanlar, umumlashtirishlardan foydalanadi. Umumiy tushunchalarni ishlatadi: bu esa ularga qonunlar ochish, amaliy harakatni ilmiy bashorat quvvati bilan qurollantiradi.

ALOHIDALIK, XUSUSIYLIK, UMUMIYLIK. Ular narsa va hodisalarning rivojlanish jarayonidagi makon-zamon munosabatlarini konkret tarzda namoyon qiladi. Umumiylik – olamdagi alohida, individual tarzda namoyon bo‘layotgan narsa – hodisalarning turfa, xilma-xil umumlashtiruvchi xossa hamda xususiyatlarning mushtaraklashgan holda namoyon bo‘lishidir. Alohidalik va umumiylik o‘rtasidagi bog‘lanish, aloqadorlik va munosabat «xususiylik» kategoriyasi orqali ifodalanadi.

Birinchidan, bu kategoriyalarning mazmuni olamning birligi, ularning mantiqiy ifodasi konkretlik bo‘lib hisoblanadi.

Ikkinchidan, «alohidalik», «xususiylik», «umumiylik» narsa va hodisalarning makon-zamon konkretligini ifodalaydigan, nisbatan mustaqil mantiqiy tushunchalar tarzidagina namoyon bo‘lishi mumkin. Zero, ularning nisbatan mustaqilligi, ichki birligining namoyon bo‘lish shaklidir.

Falsafiy adabiyotlarda, bilishning umumiy tendensiyasini alohidalikdan xususiylikka va shu bosqich orqali umumiylikka o‘tish tarzida yoki aksincha, izohlash keng tarqalgan. Vaholanki, falsafiy bilishning asosiy xususiyati va maqsadi har qanday alohidalikning individual xususiyatlarini umumiylikdan farqlashdan iboratdir. Masalan, bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o‘tish jamiyat taraqqiyotining umumiy qonuniyati bo‘lsa ham, bu jarayon turli ijtimoiy-tarixiy makon va zamonda har bir davlat uchun o‘ziga xos bo‘lgan modelni taqozo qiladi. Alohidalikning umumiylikdan farqini aniqlash asosida, maxsus usul va vositalarini qo‘llash bozor strategiyasi va taktikasining milliy xususiyatlarini belgilashga yordam beradi.

Alohidalik yoki, ba’zi falsafiy adabiyotlarda ko‘rsatilganidek, yakkalikni muayyan xossa hamda xususiyatga ega bo‘lgan narsa va hodisalarning makon va zamondagi chegaralangan konkret holati, boshqacha kilib aytganda, har qanday hodisa va narsaning ichki sifat muayyanligi, individualligi deyish mumkin.

Antik falsafada alohidalik kategoriyasining mazmuni muayyan turg‘unlikka ega bo‘lgan birlik sifatida qaralgan (Aflotun, Arastu). Hegel, alohidalikni voqealarning zaruriy shakli, makon va zamondagi tafovutlarning namoyon bo‘lish momenti sifatida qaraydi.

Falsafada milliylik va umuminsoniylik masalasida alohidalikning umumiylikdan farqini mutlaqlashtirish natijasida muayyan qarashlar vujudga kelishi mumkin (Bu haqda «Osiyosentrizm» va «Evropatsentrizm» to‘g‘risida eslash kifoya).

Vaholanki, umuminsoniyat sivilizatsiyasining tadrijiy rivojlanishida muayyan ichki birlik mavjud bo‘lib, madaniyat tarixida har bir xalq, millat o‘z o‘rni va ahamiyatini namoyon qiladi. Shuning uchun umuminsoniyat sivilizatsiyasi tarkibidagi milliy madaniyatni mutlaqlashtirish, muayyan siyosiy manfaatlarga asoslangan bo‘lib, buyuk davlatchilik, shovinistik qarashlardan boshqa narsa emas. Bu XX asrning 30-yillarida fashizm mafkurasini shakllantirgan asosiy sababalardan biri edi.

Alohidalikni, umumiy qonuniyatlar tarkibidagi, elementlarning individual rivojlanish jarayoni sifatida olib qarash kerak. Chunki har qanday umumiylik, dastlab voqelikning alohidaligi tarzida vujudga keladi. Shunga ko‘ra, har qanday sistema o‘z tarkibidagi nisbatan yangi, alohida hodisalarning individual rivojlanishisiz sodir bo‘la olmaydi. Shunday qilib, alohidalik voqelik rivojlanishining xilma-xil shakllarini vujudga keltiradi.

Narsa va hodisalarda alohidaliklarning konkret xususiyatlari o‘rtasidagi bog‘lanishlar, bir tomondan, umumiylikni namoyon qilish bilan bir qatorda, ularning muayyanligi va mazmunini ham belgilaydi. Ikkinchi tomondan esa, umumiylikning konkretligi alohidaliklar sistemasi tarzida namoyon bo‘ladi. Bu sistemaga strukturali yondashish bilishning nisbatan to‘laqonli bo‘lishini ta’minlaydi. Masalan, muayyan jamiyatdagi kishilarning ijtimoiy munosabatlari o‘ziga xos bo‘lgan yo‘nalishlarini vujudga keltirgan. Ya’ni, iqtisodiy, huquqiy, siyosiy, diniy ekologik va boshqa shu kabi ijtimoiy munosabatlar umumiy madaniyat tarkibida «iqtisodiy madaniyat», «huquqiy madaniyat», «siyosiy madaniyat», «ekologik madaniyat» va boshqa nisbatan mustaqil yo‘nalishlarga asos bo‘lgan. Bu madaniyat yo‘nalishlari nisbatan mustaqil bo‘lsa ham, bir-birini taqozo qiladi. Ularning ichki birligi va rivojlanish tendensiyasi umuminsoniyat sivilizatsiyasi manfaatlaridan kelib chiqqan bo‘lib, umumiy taraqqiyot darajasiga mos keladi.

Falsafaning bu kategoriyasi bilan «butun», «qism» «struktura», «sistema», «element», kategoriyalari o‘rtasida uzviy bog‘liqlik va muayyan farqlar mavjud. Ya’ni «alohidalik», «xususiylik», «umumiylik» narsa va hodisalar rivojlanish jarayonidagi bog‘lanish, aloqadorlik munosabatlarining yaxlitligini nisbatan mustaqil ifodalash bo‘lsa, «butun», «qism», «struktura», «sistema», «element», kategoriyalari esa, ularning makon va zamondagi bog‘lanish munosabatlarini jarayon tarzida ifodalashdir. Shu nuqtai nazardan, butunni – umumiylik, qismni yoki elementni – alohidalik tarzida olib qarash holatlari uchraydi. Shuningdek, muayyan o‘xshashlik bo‘lishiga qaramasdan, sistemani umumiylik tarzida qabul qilish mumkin emas. Bunda sistema turli darajadagi umumiyliklarning majmui ham bo‘lishi mumkin. Umuman, narsa va hodisalarni tarkibiy jihatdan «butun», «qism», element»larga ajratish bilishga xos nisbiy hodisa bo‘lib, uning samaradorligini ta’minlaydigan zaruriy shartdir. Shunga ko‘ra, yuqorida aytilgan har ikkala kategoriyalar tizimi bilishning bosqichi sifatida emas, balki usuli sifatida olib qaralishi kerak.

Dialektikada bo‘lak, butun kategoriyalari ham mavjud. Bular narsalarning yig‘indisi bilan ularni birlashtirib turadigan bo‘laklarni ifodalaydi, ular orasidagi aloqadorlikni anglatadi. Bular esa butun sifatida, narsalar esa unga nisbatan bo‘laklar tarzida yuzaga keladi. Butun bilan bo‘lakning oddiy miqdoriy yig‘indisini bir-biridan farqlash zarur. Aks holda ular aralashtirib yuborilib, har birini atroflicha o‘rganib, tekshirib, jamlab bo‘lmaydi. Xuddi shuning uchun ham olamdagi hodisalar, voqealar, jarayonlar orasidagi aloqadorlikni bilish borliqning tuzilishi, strukturasini bilish har doim “oddiy”, “murakkab”, “bo‘lak”, “butun” orasidagi aloqadorlik mexanizmini tushunishdan boshlanadi.

BO‘LAK - deganda, predmet yoki jism, hodisa yoki voqeaning eng kichik qismi tushuniladi. O‘sha bo‘laklar birlashib ma’lum murakkab sifatni tashkil qiladi.

BUTUN esa o‘sha bo‘laklarning oddiy yig‘indisi bo‘lib qolmay, hodisalar, voqealar orasidagi umumiy aloqadorlik ya’ni bo‘laklarning birini ikkinchisiga ta’sir o‘tkazib turishini tasdiqlaydi.

Butun bilan bo‘lakning dialektik aloqasini to‘la tasavvur etmoq uchun yaxlitlik prinsipi nuqtai nazaridan tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Ya’ni olamdagi jamiyki jarayonlarni o‘rganishda ularni bir butun yaxlit deb qaramoq kerak. Yaxlitlikning uch asosiy turi bor.

1. Strukturaviy.
2. Funksional.
3. Genetik.

Yaxlitlik prinsipiga amal qilish olamdagi hodisa yoki voqeani o‘rganish jarayonida ularni bir bosqichdan ikkinchi bosqichga o‘tib turadi, deb tushuntirish vositasi sifatida ham qo‘llaniladi. Ana shunday bosqichlar uch ko‘rinishda namoyon bo‘ladi.

1. Elementarizm (murakkabdan oddiyga tomon borish)
2. Mexanizm (alohida olib qarash)
3. Reduksionizm (oddiydan asta-sekin murakkabga tomon borish)

Hozirgi paytda tabiiy fanlarda olamdagi hodisalarni o‘rganishda sistemali yondashuvdan foydalaniladi. Sistemali yondashuv strukturaviy funksional analiz qilish metodining eng muhim prinsipidir. Sistemali tahlildan ko‘pincha murakkab jarayonlar, holatlarning vositalarini o‘rganishda foydalaniladi. Sistemali tahlil bir necha metodlarning yig‘indisidir. Sistemali yondoshuv bilan sistemali tahlil orasidagi farq shuki, sistemali tahlil yordamida o‘rganilayotgan ob’ektning barcha omil va vositalarining umumlashgan andozasi aks ettiriladi.

Olamdagi hodisa va voqealarning sistemali yondashuvi tahlil etishda borliqning tartibi haqida mushohada yuritamiz. Borliqning har tomonlama aloqadorligi, uning tartibi haqida to‘laroq tasavvurga ega bo‘lmoq uchun element, struktura tushunchalarini bilishimiz ham lozim. Element deb, muayyan sistemada, ma’lum narsani ko‘zdan kechirayotganda bundan boshqa bo‘linmaydigan, murakkab narsa, hodisa, jarayonlarning tahlil etiladigan birligini aytamiz. Boshqacha aytganimizda, element murakkab hodisa, yoki harakatning bo‘linmas komponentidir. Ba’zi hollarda element eng oddiy, eng kichik ma’noda ishlatiladi. Lekin, ba’zi hollarda u yoki bu sistema uchun oddiy bo‘linmas deb hisoblangan element boshqa sistema uchun murakkab va bo‘linishi mumkin. Masalan, D.I.Mendeleev tuzgan elementlarning davriy sistemasidagi har bir kimyoviy modda elementdir. Agar shundan atomni olib qarasak, olamdagi hamma narsalar eng kichik narsadan, atomlardan tuzilgan deyiladi. Uni elementar zarra deymiz. Lekin atomning o‘zini ham sistemasi murakkab tomonlari mavjud. Muayyan turdagi elementlarning yig‘indisi ma’lum bir strukturani (tizimni) tashkil etadi.

STRUKTURA deb, muayyan murakkab bir butunning elementlari o‘rtasidagi bog‘liqlikning nisbati, barqaror usulini aytamiz. Struktura ob’ektning ichki, tashqi aloqalarning tartibga solinganligini aks ettiradi. Bunda barqarorlik, sifat muayyanlik bo‘lishi ta’minlanadi. Bunday aloqalarning xilma-xillari sistemalashgan ob’ektlarda sodir bo‘ladigan barcha jarayonlarga singib, kirishib ketadi. Struktura real tarzda mavjud bo‘lgan barcha ob’ekt va sistemalarning ajralmas xususiyatlaridir. Masalan, materiya muayyan struktura tuzilishiga ya’ni mikrozarralar sistemasiga ega. Ilmiy falsafa hamma moddiy sistemalarning strukturali tuzilish va rivojlanishining eng umumiy qonunlarini ochadi, o‘rganadi va o‘rgatadi. Endi mohiyat va hodisa kategoriyalari ustida to‘xtalamiz. Mohiyat va hodisa narsa, jarayonlarning turli jihatlarini, ularni bilish bosqichlarini o‘rganilayotgan ob’ektning tub ma’nosiga etish chuqurligining turli darajalarini ifodalaydigan kategoriyalardir. Mohiyat deb, ayni narsaga xos bo‘lgan qonunlarning yaxlitligini, narsa, hodisaning turli jihatlarini bir butun qilib, birlashtiradigan biror narsa yoki jarayonga singib ketgan va uni shu narsa hodisadangina iborat qilib turgan ichki, zaruriy, nisbiy barqaror bog‘lanishni ifodalovchi kategoriyaga aytiladi. Masalan, hayotning mohiyati modda almashishdir.

Mohiyat yuz beruvchi hodisadir, hodisa mohiyatning namoyon bo‘lishidir. Hodisa deb, narsa yoki jarayonning tashqi xususiyatlari, belgilari bo‘lib, ular hissiy bilishda, ya’ni sezgi, hissiy qabullash va tasavvur etishda aniqlangan kategoriyaga aytiladi. Hodisa vositasida narsaning mohiyatini tashkil etuvchi jamiki jihatlar ochiladi. Hodisa - mohiyat dialektikasi shundaki, bular ziddiyatda yashaydi. Hodisa mohiyatga muvofiq, mutanosib kelavermaydi; u ichki mohiyatli aloqalarni buzib ifodalanishi ham mumkin. Shuni nazarda tutib, aytish mumkinki, agar narsa, jarayonlarning yuz berishi shakli, ya’ni hodisasi bir-biriga bevosita mos, teng, to‘g‘ri bo‘lib tushsa

edi unda har qanday fan ortiqcha bo‘lib qolardi. Hodisa mohiyatga qaraganda xilma-xil, rang-barangdir, chunki u har xil tasodifiy munosabatlarni, yakka narsaga, shaxsga xos belgilarni ham o‘z doirasiga oladi. Hodisa mohiyatga nisbatan o‘zgaruvchanroq, harakatchanroqdir, mohiyat esa barqaror, turg‘unroqdir. Lekin bundan mohiyat o‘zgarmaydi degan xulosa kelib chiqmaydi. U ham o‘zgarib rivojlanib turadi, lekin bu jarayonlar ziddiyatli, murakkabdir. Hodisa mohiyatni to‘la ochib bermaydi, goho aldaydi.

Masalan, ertalab quyosh chiqqanday, kechqurun u botganday tuyuladi, aslida esa erning o‘z o‘qi atrofida aylanishi natijasida kecha-kunduz yuz beradi. Demak, bu ikki kategoriya narsa, hodisalarning sir-asroriga etish chuqurligining turli darajalarini ifodalovchi kategoriyalardir. Mohiyatga etish narsa yoki jarayonning paydo bo‘lishi sababini, uning yashash prinsiplari, unga xos ichki ziddiyatlarni, taraqqiy etish mayllarini, belgilovchi xususiyatlarni tushunish demakdir.

Borliqning tartibini tushunish uchun mazmun va shakl kategoriyalarining mohiyati, ular orasidagi aloqadorlikni bilish lozim.

MAZMUN deb, hodisa yoki voqeaning negizi uning barcha sifat xususiyatlarini belgilab beruvchi, uning barcha sistemalari elementlarida yaxlit bo‘lib ko‘rinadigan eng muhim jihat, asosni aytamiz. Ya’ni hodisa yoki voqeaning ichki holatlarini yig‘indisidir. Masalan, ho‘l yoki qurug‘ mevaning mazmuni uni tashkil etgan ozuqa moddalari, shakli esa ko‘rinishi, rangi vaznidir. Atomning mazmuni uni tashkil etgan elementar zarrachalar, ularning harakati bo‘lsa, shakli bularning joylashish tartibi, strukturasidan iborat.

SHAKL deb, mazmunning yashash usulini, uning tuzilishini, tashqi ko‘rinishini aytamiz. Shakl - buyum va hodisalarning tuzilishida namoyon bo‘lib mazmunning mavjudlik usulidir. Mazmun bilan shakl birlikda, ziddiyatda bo‘ladi va o‘zaro kurashdadir. Tabiatdan misol olsak, hayotning mazmuni modda almashinuvidir, shakl esa, o‘simlik, hayvonot odam va h.k. Ma’naviy hayotdan misol olsak, o‘zbek madaniyatining mazmuni uning ma’naviy boyligi, shakli esa milliyligidir. Siyosiy hayotdan misol olsak, siyosat ijtimoiy guruh, millatning qonun darajasiga ko‘tarilgan irodasidir, shakllari esa iqtisodiy, ijtimoiy, harbiy, madaniy munosabatlardir.

Mazmun va shakl dialektik birlikda, ziddiyatda bo‘lib, mazmun belgilovchi, etakchi rol o‘ynaydi. U shaklni tug‘diradi, har qanday shaklni emas, balki o‘ziga mos kelmagan shaklni tashlab, yangisini oladi. Shakl mazmunga bog‘liq, qaram bo‘lgani bilan unga befarq, passiv betaraf emas. U nisbiy mustaqillikka ega. U mazmunga faol ta’sir etadi, uning roli katta. Shaklsiz mazmun ham qurug‘. Masalan, respublikamizning iqtisodiy bazisi mazmun bo‘lsa, ustqurmasi shakldir. Shu shakl bazisga faol ta’sir etib, uni boyitmasa, uni qanday qilish yo‘l, usul, vositalarini topib bermasa, bazis rivojlanmaydi. Shakl tushunchasi antik falsafada, ayniqsa, Arestotelda muhim ahamiyatga ega edi. U shakl tushunchasini tartib tushunchasiga qarama-qarshi tushuncha sifatida ishlatgan. Aristotel shakl deganda aktiv bosh ibtidoni tushungan va shakl mazmundan oldin, “sof holda mavjud bo‘lishga qobil” degan. Uning fikricha, shakl materiya bilan qo‘shilgach, uni uyushtiradi, passiv “material”dan shakllangan narsaga aylantiradi.

Gegel esa mazmun deganda faqat tafakkur jarayonini tushuntirib beradigan tushuncha sifatida ishlatgan.

Voqelikning turli shakllari orasidagi aloqadorlikning sababini bilishda falsafada determinizm prinsipidan foydalaniladi. Determinizm prinsipiga muvofiq olamdagi barcha hodisalar, voqealar, jarayonlar orasidagi bog‘lanishning ma’lum sababiyati bor. Ya’ni bunga binoan tabiiy ijtimoiy va psixik hodisalar, jarayonlar ma’lum sabablarga binoan kelib chiqadi, rivojlanadi, yo‘qoladi. Xuddi shu bog‘lanish aloqadorlikning taraqqiyoti ma’lum bir qonun va qonuniyatga bo‘ysunadi.

SABAB deb, muayyan shart-sharoitda boshqa bir narsa yoki hodisani yuzaga keltirgan (yoki o‘zgartirgan hodisa yoki narsa) harakati ta’siriga aytamiz. Bu sabab harakati, ta’sirning natijasi, mahsuli oqibatdir. Demak, biror narsa, hodisaning kelib chiqishiga olib kelgan omil, vaziyat, jarayon sababdir. Masalan, elektr toki lampochkaga o‘tsa, u nur beradi, organizmga infeksiya mikrobi kirsa, u kasal bo‘ladi. Olamni ilmiy falsafiy tushunish, ilmiy bilish hodisalarining sababiyatli, qonuniyatli ekanligini tan olishga asoslanadi. Buni tan olmaslik voqelik butunlay boshqacha manzarasini hosil etadiki, unda biron mo‘‘jizaga ishonish hosil bo‘ladi. Amaliy tajriba kuzatishlar, keyinchalik ilmiy tadqiqotlar olamda sodir bo‘ladigan o‘zgarishlarning manbaini topish

ya’ni boshqa hodisani keltirib chiqaruvchi hodisani aniqlash imkoniyatini beradi. Sabablar istagan oqibatni emas, o‘zgalariga muvofiq keladigan oqibatni tug‘diradi. Masalan, kartoshka ekinida kartoshka mevasi, limon daraxtidan limon mevasi, qora bulutdan yomg‘ir hosil bo‘ladi. Sabab bilan bahonani aralashtirib yubormaslik lozim. Chunki bulardan birinchisi falsafiy kategoriya, ikkinchisi oddiy tushuncha.

Sharoit ham shunday, bir hodisa yoki bir guruh hodisa muayyan sharoit bo‘lgandagina o‘ziga o‘xshash hodisani yaratadi. Ayrim hodisa va jarayonlarning, masalan, metall korroziyasining, elektr tarmog‘idagi avariyaning sodir bo‘lishidagi sharoit yoki bahonani bularning sabablari bilan aralashtirib yuborish, ularni bir xil deb o‘ylash yaramaydi. Sharoit yoki bahona sabablardan shu bilan farqlanadiki, muayyan oqibatni, hodisani ularning o‘zi bevosita tug‘dirmaydi, balki sabablarga ko‘maklashib oqibatning yuzaga kelishiga qulaylik tug‘diradi. Masalan, kimyoda ma’lumki, barcha elementlar hamma erda, istagan sharoitda reaksiyaga kiravermaydi. Jumladan, kislorod bilan vodorod reaksiyani tezlashtirish uchun ozgina platina kiritiladi. Bu sabab emas sharoitdir. Xullas, sababiyatli bog‘lanish yoki sababiyatli asos holatlarning yig‘indisi bo‘lib, xuddi shu mavjudlik oqibatning sodir bo‘lishiga olib keladi.

Sabab va oqibat orasidagi aloqadorlikni to‘laroq bilib olish uchun zaruriyat va tasodifiyat, imkoniyat va voqelikni dialektikasini bilishimiz darkor.

TASODIFIYAT deb, asosiy, sababi o‘z darajasida bo‘lmagan narsa, hodisa, jarayonlarda yo‘q bo‘lgan, bularning mohiyatida emas, balki boshqa doirada bo‘lgan, ichki bog‘lanish, munosabatlarda emas, balki ikkinchi darajali, tashqi, o‘tkinchi, nozaruriy aloqalardan kelib chiqadigan holatdir. Tasoddif yuz berishi mumkin bo‘lgan yoki mumkin bo‘lmagan, biror tarzda yuz beradigan yoki boshqachasiga sodir bo‘ladigan hodisadir. U muayyan hodisaning mohiyati bilan bog‘lanmagan qo‘shimcha omillar taqozasi tufayli yuz beradi. Tabiat, jamiyat, tafakkurda ba’zan tasoddifiy hodisalar yuz berib turadi. Masalan, urug‘ni qulay joyga eksangiz, zaruran o‘sib chiqadi. Agar nihol ikki uch quloq bo‘lganda do‘l yog‘ib, unga tegib, sindirib yuborsa do‘l urishi shu niholga nisbatan tasodif bo‘ladi. Parashyutchi samalyotdan o‘zini tashlasa, zaruran erga tushadi, biroq uning nuqtasiga tushishi tasodifdir. Ijtimoiy hayotda atoqli shaxsning tarix sahnasiga chiqishi ob’ektiv zaruriyatdir. Biroq, shu shaxsning rolini kim bajarishi shu zaruriyatga nisbatan tasodifiyatdir. Rahbar odam bo‘lishi zaruriyatdir, lekin uning xalq ishonchini oqlash oqlamasligi tasodiflarga ham bog‘liq.

ZARURIYAT deb, o‘z sababi o‘z doirasida bo‘lgan, narsa, hodisa, jarayonlarning o‘z mohiyatidan, ichki bog‘lanishlaridan, muqarrar qonuniy tarzda kelib chiqadigan holatni aytamiz. Zaruriyat hodisa, narsaning tub xususiyatlaridan kelib chiqadigan ichki, muhit bog‘lanishdir, muayyan sharoit bor bo‘lganda albatta muqarrar, yuz berishi lozim bo‘lgan hodisadir.

Masalan, organizmning yashashi nasl qoldirish uchun zaruriy shart modda almashinuvidir. O‘simlik, hayvonotning yashashi uchun Quyosh energiyasi bo‘lishi zaruriy shartdir. Jamiyatdan misol olsak, respublikamiz ravnaqi uchun albatta u mustaqil bo‘lishi va uni mustahkamlashi zaruriyatdir. Demak, moddiy, ma’naviy hayotda barcha asosiy qoidalar zaruriyat tufayli kelib chiqadi. U goho juda ko‘p zaruriyatlar orqali o‘ziga yo‘l ochadi. Masalan, fransuz fizigi Bekkerelning radioaktivlikni ochishi tasodifiy bo‘lgan. U uranning xususiyatini o‘rganib yurib kunlardan birida uni fotoplastinka solingan qutticha ustiga qo‘yib, yozuv stoli yaqiniga solib ketgan. Plastinkaga rasm tushirayotganda uning uran turgan joyi qorayib qolganini payqagan. Ma’lum bo‘lganki, undan chiqqan qandaydir nurlar quttichadan, qora qog‘ozga o‘tib emulsiyadagi xlorlik kumushni buzgan. O‘z-o‘zidan bunday nur sochishni radioaktivlik deb ataganlar. Demak, kashfiyot tasodifiy bo‘lgan. Biroq, unga zaruriyat o‘sha paytda tug‘ilgan edi.

Tasodif va zaruriyat dialektikasining metodologik ahamiyati shundaki, u hozirgi zamon tabiiyoti va jamiyatShunosligiga tabiat, jamiyat, tafakkurdagi zaruriy, tasodifiy bog‘lanishlarni ochib, bulardagi jarayonlarning ichki mohiyatini, qonunini, strukturasini sinchiklab o‘rganishda dasturulamal bo‘lmoqda. Xullas, tasodifiyat va zaruriyat falsafiy kategoriyalar bo‘lib, borliqning ikki xildagi aloqadorligini o‘rgatadi, o‘rganadi, in’ikos ettiradi. Tasodifiy bo‘lib tuyulgan hodisa va jarayonda pinhoniy qonunlar yotishini, hamma gap ana shu qonunlarni ochishda ekanligini tushuntiradi.

Tasodif va zaruriyat kategoriyalari ilmiy bilishda ham muhim ahamiyatga ega. Borliqni bilish, dalil, mavjud, fakt va ular o‘rtasidagi zaruriy bog‘lanishlarni o‘rganishdan boshlanadi.

Tabiat, jamiyat, tafakkurdagi narsa, hodisa, jarayonlar orasidagi strukturali bog‘liqlikda imkoniyat va voqelik kabi kategoriyalar ham muhim o‘rin tutadi. Imkoniyat va voqelik har qanday narsa, hodisaning taraqqiyotidagi ikki zaruriy ob’ektiv mavjud bo‘lgan bosqichlarini ifodalaydi.

IMKONIYAT deb, hozirgi paytda hali mavjud bo‘lmasada, biroq ayni narsaning taraqqiyot qonunlari ta’siri taqozasi bilan yuzaga keladigan, rivojlanadigan, voqelikka aylanadigan holatga, mumkinlikka aytamiz.

VOQELIK deb, yaqin orada yoki ancha oldin paydo bo‘lib, yashayotgan, mavjud bo‘lgan narsa, hodisa, jarayonga aytamiz.

Dialektika imkoniyat bilan voqelik o‘rtasida qonuniy, barqaror, doimiy bog‘lanish bor deb o‘rgatadi. Har qanday hodisaning taraqqiyoti jarayonida faqat unda imkoniyat sifatida bor bo‘lgan narsagina voqelikka aylanishi mumkin. Taraqqiyot imkoniyatlarining tug‘ilishi va ularning voqelikka aylanishining cheksiz jarayonidan iborat. Voqelikning o‘zi esa o‘zgarib, rivojlanib turadigan jarayondir. Har bir narsa, hodisa, jarayonda ko‘pdan-ko‘p imkoniyatlar bo‘ladi-yu, biroq narsa, hodisa, jarayonda ulardan faqat ba’zilari ro‘yobga chiqadi. Imkoniyatlarning yuzaga kelishi va voqelikning aylanishi qandaydir, g‘ayri-tabiiy kuchlarning ta’siri emas, ular narsa, jarayonga ichdan xos bo‘lgan rivojlanishga qodirlik, moyillik, intilish taqozasi bilan sodir bo‘ladi. Imkoniyat asosan, ikki xil: mavhum va real bo‘ladi.

Mavhum imkoniyat ob’ektiv qonunlarga muvofiq bo‘lsa ham muayyan aniq ravshan vaziyatlarda uning amalga oshishi uchun ham barcha zarur shart sharoit yo‘q. Masalan, Oydagi qazilma boyliklarni erga olib kelish, ko‘pchilik odamlarni 120-150 yoshga kiritish, hammani barobar ta’minlash kabi imkoniyatlar hozircha mavhumdir. Mustaqillikni mustahkamlash, yigit-qizlarning turmush qurushlari real imkoniyatdir. Imkoniyatni ro‘yobga chiqarish uchun zarur bo‘lgan moddiy sharoit, etarli zamin, mustahkam poydevor, po‘lat irodaning yig‘indisi ishga solinsa, real imkoniyat voqelikka aylanadi.

Imkoniyatlarning voqelikka aylanishida ilm-fanning roli g‘oyat katta. U tabiat, jamiyat, tafakkur qonunlarini insonlarga o‘rgatib, tabiatdagi kuchlarni jamiyatning manfaat, maqsad, ehtiyojlariga bo‘ysundiradi.Ijtimoiy hayotda imkoniyatning voqelikka aylanishi faqat ob’ektiv sharoitlargagina bog‘liq emas, bular yana sub’ektiv omillarga, inson omiliga, ya’ni mehnatkashlar, partiya, jamoat tashkilotlari, amaliy faoliyatiga, ongliligiga, uyushqoqligiga bog‘liq. Bularning faoliyati yuksak ongliligi respublikamiz mustaqilligini mustahkamlashni real imkoniyatga, uni esa boy voqelikka aylantiradi. Imkoniyatning rivojlanganligi darajasi uning voqelikka yaqinligining ko‘rsatkichi ehtimollik tushunchasi bilan ifodalanadi.

Ehtimollik real imkoniyat rivojlanishining ob’ektiv darajasi, uning o‘lchovidir. Imkoniyatning aksi imkoniyatsizlikdir. U ob’ektiv olam qonunlariga zid bo‘lib unga mos, muvofiq kelmaslikdir. Masalan, doimiy harakatlantirgich dvigitel qurish imkoniyati yo‘q, chunki, u energiyaning saqlanish qonuniga zid, magnitdagi ikki qutbni bir-biridan ajratib bo‘lmaydi. Chunki, bu hol qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonuniga zid. Imkoniyatsizlik ehtimollikka ega emas, chunki u moddiy borliq taraqqiyoti qonunlariga ziddir. Imkoniyat yuzaga kelishi, kamolotga erishishi, voqelikka aylanishi uchun yuksak darajadagi ehtimollikka ega bo‘lishi shart.

ERKINLIK VA ZARURIYAT ham falsafiy kategoriyalar bo‘lib, ular inson faoliyati bilan tabiat va jamiyat taraqqiyoti qonunlari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatni belgilaydi. Dialektikaga ko‘ra, erkinlik zaruriyatdan mustaqil emas, balki undan kelib chiqadi, erkinlik tabiat qonunlarini bilishdan shunga asoslangan imkoniyat doirasida tabiat qonunlarini muayyan maqsad, ehtiyoj manfaatni ko‘zlab amal qilishdan iborat. Erkinlik zaruriyatni istisno etmaydi, balki ob’ektiv zaruriyat talablarni ongli ravishda hisobga olish insonga erkin tarzda ishning ko‘zini bilgan holda harakat qilishi imkonini beradi.Erkinlik insoniyatda birdaniga shakllanmagan. U tarixiy jarayonni boshdan kechirgan.

Chunki u insoniyatning tabiat kuchlarini o‘rganish, ularga ta’sir o‘tkazish, ulardan unumli foydalanish qobiliyati mutanosib ravishda rivojlangan hayvonot olamidan endigina ajralib chiqqan ibtidoiy odamlar hayvonlar singari erkin emas edilar. Ammo sivilizatsiyaga tomon yovvoyilik,

vahshiylik bosqichlarida qo‘yilgan har bir qadam ayni zamonda erkinlik tomon qo‘yilgan qadam bo‘lgan. Masalan, olovning hosil etilishi yarim yovvoyi odamga bir marta tabiatdagi ma’lum kuchlar ustidan hukmronlikni bergan, bu bilan uni hayvonlardan ajratgan. Lekin ibtidoiy odamning tabiat kuchlari ustidan hukmronligini birgina o‘zi uning erkinligilan dalolat berolmaydi. Chunki odam tabiiy muhitdagina emas, ijtimoiy muhitda ham yashaydi.

Shuning uchun uning erkinlik darajasi ijtimoiy kuchlar ustidan qanchalik hukmronlik qila olishlariga ham bog‘liq. Bilim, fan, insonning aqliy qudrati, uning tabiat sirlarini ochib, tabiiy hodisalarni o‘z xohishiga bo‘ysundirishi, jamiyatni o‘z talablariga mos holda o‘zgartirib yuborishi, ijodiy yaratuvchilik faoliyati avvalo uning bilish protsessi bilan uzviy bog‘liqdir.

Falsafada o‘z xususiyatlariga ko‘ra, **«juft kategoriyalar»** deb ataladigan; umumiy bog‘lanish va aloqadorlik munosabatlarini ifodalovchi tushunchalar ham bor. Ular narsa va hodisalarning muayyan yo‘nalishdagi eng muhim, zaruriy, nisbatan barqaror, davriy takrorlanib turuvchi bog‘lanish va aloqadorlik munosabatlarini ifodalaydi.

Sistema, struktura, element falsafaning muhim kategoriyalaridan bo‘lib hisoblanadi. **Sistema** – **grekcha** *so‘z bo‘lib, mantiqiy ma’nosi butunlik, yaxlitlik, elementlardan tashkil topgan birikma, degan ma’nolarni anglatadi*.

Sistema kategoriyasining mazmuni, uni tashkil qilgan elementlarning strukturaviy munosabatlariga mos keladi. Shu nuqtai nazardan, bilish jarayonidagi sistemalashtirish, nazariy faoliyat sifatida, ularning tashkil qilingan tarkibiy elementlarini tarixiy-mantiqiy izchil tartibga keltirish bilan izohlanadi. Xususan, bu elementlarning funksional faoliyatini, ahamiyatiga ko‘ra turkumlashtirish, muhim metodologik ahamiyatga ega, chunki insonning borliqni bilish faoliyati sistema strukturasidagi elementlarning mavjudlik holati va rivojlanishi ob’ektiv qonuniyatlarini o‘rganish asosida, ularni maqsadga muvofiq tashkil qilishga qaratilgan. Ya’ni, insonning ob’ektiv reallikni nazariy bilishga asoslangan: tashkillashtirish, boshqarish, nazorat qilish faoliyatlari samaradorligi va maqsadga muvofiqligi turli kategoriyalardan unumli foydalanishi bilan xarakterlanadi.

Sistema — narsa va hodisalarning bog‘lanishlari, aloqadorligi va munosabatining tartibli tadrijiy rivojlanishini ifodalaydi.

Struktura esa, *narsa hodisalar bog‘lanishi, aloqadorligi va munosabatlari tizimining makon va zamondagi birligini ta’minlaydigan sistemaning mavjudlik holatidir*. Umuman, struktura (lotin tilida tuzilish, tartib degan ma’noni anglatib), sistemani tashkil qilgan elementlarning nisbatan turg‘un bog‘lanish, aloqadorligi va munosabatidir. Hozirgi mavjud falsafiy qarashlarda strukturani sistemaning aspekti sifatida qarash ustuvordir. Sistemani tashkil qilgan elementlarning strukturaviy tuzilishi uning mavjudlik holatini hamda rivojlanish istiqbollarini belgilab turadi. Masalan, tabiatdagi atomlarning tarkibiy tuzilishlari xususiyatlariga qarab, moddiy olamning xilma-xil ko‘rinishlari, DNK yoki RNK larning o‘zaro ichki munosabatlari, xromosomalar xilma-xilligi, tirik organizmlar turli-tumanligi aniqlangan. Ular umumlashgan xolda, moddiy olamning ob’ektiv realligi tarzida mavjud bo‘lsa ham, moddiylikning konkret strukturasiga ega bo‘lgan sistemalardir. Borliqni tashkil qilgan elementlarning munosabatlariga, makon va zamon xususiyatlariga qarab, ularni «ichki struktura» va «tashqi struktura» ga ajratish mumkin.

Element *sistemani tashkil qilgan strukturaning o‘zaro bog‘lanish, aloqadorlik, munosabat jihatlarini ta’minlaydigan nisbatan mustaqil tarkibiy qismidir*. Jamiyatda element ijtimoiy munosabatlarning konkret ko‘rinishlari tarzida namoyon bo‘ladi. Masalan, jamiyatni yaxlit sistema deb oladigan bo‘lsak, undagi element alohida individlar, ijtimoiy qatlamlar, tabaqalarning ongli munosabatlari tarzida ko‘zga tashlanadi. Ya’ni, jamiyatning axloqiy, huquqiy, siyosiy, iqtisodiy va boshqa munosabatlari strukturaviy tuzilishni tashkil qilgan. O‘z navbatida, sistemani to‘laligicha bilish, uning stukturaviy tuzilishidagi har bir elementning funksional faoliyatini alohida tahlil qilishni taqozo etadi.

Shuni alohida ta’kidlash keraki, insonlarning narsa hamda hodisalarga muayyan manfaatlari va ehtiyojlariga ko‘ra yondashishiga qarab, har bir elementni nisbatan mustaqil sistema sifatida olib qarash mumkin. Masalan, ma’naviyat jamiyat strukturasida, uni tashkil qiluvchi muhim elementlarning biri hisoblanadi, lekin ma’naviyatni, maxsus ijtimoiy hodisa sifatida alohida olib tahlil qiladigan bo‘lsak, uning

ichki elementlardan iborat mustaqil sistemaligini ko‘ramiz. Shunga ko‘ra, sistema, struktura va element nisbiy tushunchalar bo‘lib, kategoriyalar sifatida, unga bo‘lgan munosabat doirasida konkretlashadi.

Shuning uchun «sistema», «struktura», «element» kabi falsafiy kategoriyalar narsa va hodisalarni bilishga sistemali yondashish, strukturaviy tahlil usullarining umummetodologik asosi bo‘lib hisoblanadi.

Elementlarni sistemani tashkil qilishdagi strukturaviy ahamiyatiga ko‘ra: muhim va muhim bo‘lmagan, asosiy va asosiy bo‘lmagan elementlarga ajratib o‘rganish alohida ahamiyatga ega. Chunki har qanday konkret element, muayyan sistemada makon-zamon xususiyatlariga ko‘ra, o‘z ahamiyatiga ega bo‘ladi. Biroq, ularning ahamiyatini, yuqorida ko‘rsatilganidek, turkumlashtirish mutlaqo nisbiy hamda shartli xarakterga ega bo‘lib, muayyan manfaatlar va ehtiyojlar asosida yondashishdan kelib chiqadi. Shunga ko‘ra, konkret makon va zamonda sistemani tashkil qilishdagi elementlarning ahamiyati strukturaviy funksiyasida muqobilliklar vujudga kelib turishi bilan izohlanadi. YA’ni, sistemadagi uning xarakterini belgilab turgan muhim element, ma’lum vaqtga kelib muhim bo‘lmagan elementga aylanishi yoki aksincha bo‘lishi mumkin.

Umuman, falsafaning sistema, struktura, element kategoriyalari narsa va hodisalarning mazmunini, shaklini ochib berishda metodologik asos bo‘ladi.

Falsafa fanidagi an’anaviy tarzda yozilgan darsliklar, o‘quv qo‘lanmalaridan farqli o‘laroq, bu kategoriyalarni qiyosiy tahlil qilishimizdan maqsad, boshqa juft kategoriyalarning mazmunini ochib berish imkoniyatini yaratishdir. Chunki, «mohiyat va hodisa», «mazmun va shakl», «sabab» va oqibat», «zaruriyat va tasodif», «imkoniyat va voqelik» kategoriyalarining mazmuni, yuqorida ko‘rsatilgan «alohidalik», «xususiylik» «umumiylik», «butun», «qism», «struktura», «element», kategoriyalari mazmuni bilan uzviy bog‘liqdir. Shuning uchun biz falsafa kategoriyalarini bir-birini taqozo qiluvchi, nisbatan mustaqil bilish usullarining yaxlit sistemasi tarzida olib qarashni lozim topdik. Lekin, buning uchun har bir kategoriyaning mazmunini alohida tahlil qilish zarur.

«MOHIYAT VA HODISA» kategoriyasini olib ko‘raylik. Mohiyat-o‘zida alohidalik, maxsuslik, umumiylikning mazmunini, sababini, zaruriyatini, imkoniyatini, butun, qism, sistema, struktura, element tarzida namoyon qiladi. Hodisa esa, ularning bog‘lanishi, aloqadorlik va munosabatlarining namoyon bo‘lishidir. Mohiyatni alohidalik, maxsuslik, umumiylik, butun, qismga mos kelishiga qarab, turkumlashtirib o‘rganish maqsadga muvofiq. Bundan tashqari, sub’ekt nazarida ahamiyatiga va funksiyasiga ko‘ra, asosiy va asosiy bo‘lmagan, nisbatan barqaror yoki o‘zgaruvchan mohiyatlarga ajratib, ularning rivojlanishi jarayonida o‘rnini almashtirib turishlarini e’tiborga olish zarur.

Narsa va hodisalarning mohiyatini bilish ularning inson ehtiyojlarini qondirish vazifasi va maqsadlarini konkretlashtirishdan iborat. Masalan, jamiyat ustqurmasining siyosiy elementi bo‘lgan davlatning maqsadi va vazifasi, ularni amalga oshirish usul hamda vositalari mamlakat hududida yashayotgan kishilarning muayyan hayot sharoitlarini ta’minlashdan iborat bo‘lib, uning mohiyatini tashkil qiladi. Shunga ko‘ra, har qanday mohiyatni odamlarning manfaatlari va ehtiyojlariga, sivilizatsiya kelajagiga bog‘lab tahlil qilgandagina, u ahamiyatga ega bo‘ladi.

Narsa va hodisalarni bilish hamda o‘zgartirishga inson muayyan ehtiyojlar asosida yondoshadi. Bu yondoshish sub’ektiv harakterga ega bo‘lib, uning konkret ehtiyojlari va manfaatlari nuqtai nazaridan baholanadi. Masalan, chanqagan kishi uchun suv uning chanqog‘ini qondirish, fizik uchun-agregat holati, elektr tokini o‘tkazishi yoki optik xususiyatlari, ximik uchun, uning N_2O kimyoviy birikma sifati, tegirmonchi uchun-tegirmon parragini aylantirish xususiyatlari asosiy mohiyat hisoblanadi.

Narsa va hodisalar doimiy rivojlanib turishi jarayonida, ularning mohiyati ham, Shunga mos tarzda hodisa ham o‘zgarib turadi. Mohiyatdagi har qanday juz’iy o‘zgarish ham, uning muqarrar o‘zgargan hodisasida ifodalanadi. Masalan, suvning elektr tokini o‘tkazish xususiyati, uning temperaturasiga bog‘liqligi aniqlangan. Agar biz suvning temperaturasini ma’lum darajada ko‘tarsak, uning elektr tokini o‘tkazish xususiyatini o‘lchaydigan asboblar bu o‘zgarishlarni qayd qilmasligi mumkin. Lekin, bundan suvning mohiyatini ifodalaydigan elektr tokini o‘tkazuvchanlik xususiyati yo‘qolgan, degan xulosa kelib chiqmaydi.

Narsa va hodisalarning mohiyat va hodisa tarzida bog‘lanishlari makon va zamondagi muayyan konkretligi bilan ajralib turadi. Mohiyat va hodisa o‘z xususiyatlariga ko‘ra sistema, struktura va elementlarda o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi. Shuning uchun har qanday hodisani va mohiyatni tahlil qilishda aniq tamoyillarga asoslanish lozim.

MAZMUN VA SHAKL. Falsafada mazmun va shakl kategoriyasi narsa, hodisalarning mavjudligi va rivojlanish jarayonini bilish usuli sifatida muhim ahamiyatga ega. Mazmun - narsa va hodisalarning rivojlanish jarayonidagi sistemani tashkil qilgan elementlarning strukturaviy bog‘lanishi bo‘lib, uni boshqa sistemalardan farqini belgilaydigan aloqadorliklar va munosabatlarini ifodalaydi.

Shakl esa – sistemani tashkil qilgan elementlarning strukturaviy bog‘lanishlari, aloqadorliklari, munosabatlarining ifodalanishidir. Hozirgacha falsafiy adabiyotlarda mazmun va shakl o‘rtasidagi bog‘lanishlarni bir-biridan ajratib tahlil qilish an’anaviy xarakterga ega. Ya’ni, mazmunning o‘zgarishi shaklning o‘zgarishiga olib keladi, degan xulosa ustuvor bo‘lgan. Vaholanki, sistemaning elementlari strukturaviy bog‘lanishlarsiz, aloqadorliklarsiz mavjud bo‘lish mumkin bo‘lmaganligidek mazmun va shakl ham bir-birisiz mavjud bo‘la olmaydi. Biz faqat nisbatan mustaqil bo‘lgan mazmun va shaklni bilish xususiyatiga qarab, shunday mantiqiy xulosaga kelishimiz mumkin.

Boshqacha qilib aytganda, mazmun va shakldagi har qanday juz’iy o‘zgarish ham bir-biridagi o‘zgarishlarni taqozo qiladi, faqatgina biz ularni bilib olgan yoki bilmagan bo‘lishimiz mumkin. Masalan, suvning agregat holati, shakli o‘zgarishi bilan uning mazmuni ham o‘zgaradi. Ya’ni, suv bug‘ holatida chanqoqni qondirmaydi, o‘simliklarni sug‘orish uchun yaramaydi. Bundan tashqari, elementlarning strukturaviy bog‘lanishlari sistemaning xarakterini belgilashidan kelib chiqib aytadigan bo‘lsak, strukturaviy bog‘lanishlar shakl sifatida sistemaning mazmunini ham belgilab turadi. Shunga ko‘ra, shaklni mazmunga nisbatan «ikkilamchi» deyish noo‘rindir. Bunga ijtimoiy hayotdan misol keltiradigan bo‘lsak, demokratiya boshqarishning shakli sifatida jamiyatning mazmunini belgilab turadi.

Falsafada mazmun va shakl kategoriyasini boshqa kategoriyalar tizimidan ajratib olib, nisbatan mustaqil tahlil qilganda, unga insonlarning muayyan manfaatlar va ehtiyojlar asosida yondashishlarini alohida e’tiborga olish kerak. Bu umuman mazmun va shaklning ob’ektiv xarakteriga putur etkaza olmasa ham, ularni baholashdagi sub’ektiv, muqobil qarashlarda o‘z ifodasini topadi.

SABAB VA OQIBAT. Narsa va hodisalarning ichki birligi, yaxlitligi va tarixiy-tadrijiy rivojlanish tamoyiliga ko‘ra, ularning mazmuni va shakli o‘zgarib turadi. O‘z navbatida, har qanday sistemaning elementlari o‘rtasidagi strukturaviy bog‘lanish konkret mazmunga ega bo‘lib, unga mos mazmunlarda o‘z ifodasini topadi. Boshqacha qilib aytganda, mazmun va shakl o‘rtasidagi aloqadorlik, bog‘lanish, munosabatning xarakteri muayyan sababga asoslanadi. Ya’ni, narsa va hodisalarning sistema shaklida namoyon bo‘lishi, muayyan sabab oqibatidir. Demak, narsa va hodisalarning tadrijiy rivojlanishi sabab-oqibat munosabatlari tarzida namoyon bo‘ladi. Shunga ko‘ra, sabab – biror narsa va hodisa rivojlanish jarayonining oqibatidir.

Narsa va hodisalarning rivojlanishi jarayonidagi sabab va oqibat munosabatlarini bilishda, ularning makon va zamondagi tarixiy va mantiqiy izchilligi muhimdir. Boshqacha qilib aytganda, bir tomondan, har qanday sabab avvalgi hodisalar yoki ularning rivojlanish oqibati tarzida namoyon bo‘ladi. Ikkinchi tomondan esa, bu oqibat keyingi rivojlanishning sababi bo‘lib hisoblanadi.

Narsa va hodisalarning rivojlanishi asos bo‘lgan sabablar tizimi mavjud. Ularni shartli ravishda: asosiy va asosiy bo‘lmagan, muhim va muhim bo‘lmagan sabablarga ajratish mumkin.

Sababning mohiyati avvalgi hodisalarning oqibati sifatida vujudga kelayotgan hodisalar uchun sababligidadir. Shunga ko‘ra, sababni bir vaqtning o‘zida oqibat tarzida qarash mumkin. Aniqroq qilib aytadigan bo‘lsak, har qanday oqibat sabab tarzida namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, sababni narsa va hodisalarning rivojlanish jarayonidagi makon va zamondagi davriy takrorlanishdan farqlash kerak. Chunki, sabab mavjudlikning genetik bog‘lanishlarini, aloqadorliklarini ifodalashi bilan birgalikda, ularning istiqbollarini ham belgilab beradi. Hegel tili bilan aytganda, sabab-

mohiyatning harakatdagi mavjudlik holatidir. Sabab falsafiy kategoriya sifatida quyidagi xususiyatlarga ega:

1) uning *ob'ektiv xarakteri* narsa va hodisalarning ichki, tarkibiy elementlari munosabatlariga xos bo‘lib, mohiyatning real mavjudlik holatini ifodalaydi;

2) *sababning konkretligi* narsa-hodisalarning xususiyatlaridan kelib chiqadi, hamda uning individualligini ta'minlaydi;

3) *sabab umumiy xarakterga ega* bo‘lib, hech qanday narsa va hodisaning rivojlanishi sababsiz sodir bo‘lmaydi;

4) *sabab zaruriy* bo‘lib, muqarrar ravishda, muayyan oqibatlarni keltirib chiqaradi;

5) *sababning uzluksizligi*, bir tomondan, turli sabablarning izchil bog‘lanishlarini, munosabatlarini, ikkinchi tomondan, har bir sababning oqibat tarzida oldingi sabab bilan bog‘liqligini xarakterlaydi.

ZARURIYAT VA TASODIF. Ob'ektiv olamni bilishda zaruriyat va tasodif kategoriyasi muhim falsafiy-metodologik ahamiyatga ega. Zaruriyat – narsa va hodisalarning vujudga kelishi, shakllanishi va rivojlanishini ta'minlaydigan shart-sharoitlar, munosabatlar majmuasidir. Tasodif esa – zaruriyatning namoyon bo‘lish shaklidir.

Zaruriyat va tasodif kategoriyasi olamni falsafiy bilishning mushtarakligini va samaradorligini ta'minlaydi.

Shu nuqtai nazardan, zaruriyatni turkumlashtirganda, uning makon va zamondagi strukturaviy tuzilishini tashkil qilgan elementlarini sistemali-strukturali tahlil qilish lozim. Shuningdek, zaruriyatni sabab-oqibat munosabatlari tarzida tushunish lozim. Zaruriyat narsa va hodisalarning muqarrar rivojlanish qonuniyatdan kelib chiqadi hamda ob'ektiv sabablar tizimiga asoslanadi. Masalan, O‘zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin, bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o‘tishi tarixiy obe'ktiv zaruriyatdir, uning «o‘zbek modeli» asosida amalga oshirilishi zaruriyatning konkret namoyon bo‘lishidir. Bunda tasodif «sub'ektivlashtirilgan» jarayon sifatida ko‘zga tashlansa ham, ob'ektiv hodisadir. Chunki, O‘zbekistonning tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy rivojlanishining milliy xususiyatlari, bozor munosabatlariga o‘tishning xarakterini belgilab beradi.

Zaruriyatlar tabiiy-tarixiy rivojlanishning ob'ektiv qonuniyatlaridan kelib chiqib, doimiy o‘zgarib turadi. Zaruriyatlarning tasodiflar tarzida namoyon bo‘lishi, o‘z navbatida, boshqa hodisalar uchun zaruriyat maqomiga ega bo‘ladi. Bundan ko‘rinib turibdiki, zaruriyat va tasodif o‘rtasidagi bog‘lanishlar sabab-oqibat munosabatlari xarakteriga mos keladi.

Zaruriyat va tasodif, kategoriyasiga boshqa kategoriyalar kabi, uni aniqlash va baholashga muayyan sub'ekt ehtiyojlari, manfaatlari nuqtai nazaridan yondashiladigan bo‘lsa, muqobil qarashlar vujudga keladi. Masalan, sobiq Ittifoqning parchalanib, mustaqil davlatlarning vujudga kelishi, ayrim nazariyotchilar tomonidan tasodifiy hodisa deb baholanib, uning zaruriy, ob'ektiv qonuniy xarakteri inkor etilmoqda. Vaholanki, jamiyat taraqqiyotida hech qanday imperiyaning abadiy bo‘lmasligini tarixiy tajribalar doimiy isbotlab kelgan. Demak, bunda biz zaruriyatni ko‘rib turibmiz.

Zaruriyat va tasodifning aloqadorligi, bog‘lanishi shundaki, ular bir-birisiz mavjud bo‘la olmaydi, ya'ni zaruriyatning muqarrarligi tasodifga ham xosdir. Shuning uchun falsafiy adabiyotlarda tasodiflarning muqarrarligi, tarixiyligi, sababiyligini, qonuniyligini inkor qiluvchi qarashlar g‘ayriilmiydir.

IMKONIYAT VA VOQELIK – falsafaning muhim kategoriyalaridir. Imkoniyat narsa va hodisalarning makon va zamondagi rivojlanish tendensiyasini ta'minlaydigan, muayyan qonuniyatlarga asoslanadi. **Voqelik esa,** shu qonuniyatlarga asoslangan rivojlanishning namoyon bo‘lishidir. Imkoniyat va voqelik kategoriyasini ham, bilishning umumiy mantiqiy tamoyillariga ko‘ra, boshqa kategoriyalar bilan bog‘liqlikda tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Imkoniyat narsa va hodisalar rivojlanish jarayonining ichki birligini ifodalaydi va ularning rivojlanish shart-sharoitlarini, sabablarini, zaruriy qonuniyatlarini, mohiyatini o‘zida mujassamlashtirgan.

Imkoniyatning voqelikka aylanishi qonuniy hodisadir. Uning real, formal, mavhum imkoniyat deb ataladigan shakllari bor. O‘zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin demokratik huquqiy

jamiyat qurishi uchun real imkoniyatlar vujudga keldi. Bunday imkoniyatlar birinchi prezidentimiz I.A. Karimovning «O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» asarida ko‘rsatib berildi.

Imkoniyat kategoriyasini, uning shart-sharoiti bilan aralashtirmaslik kerak. Shart-sharoitlar oqibat, tasodif, hodisa sifatidagina imkoniyatga ta’sir qiladigan omillar majmuasidan iborat. Mavjud voqelik tarixiy genezisiga ko‘ra, o‘zida boshqa voqelikning imkoniyatlarini mujasamlashtirgan bo‘ladi. Masalan, bozor iqtisodiyotining hozirgi bosqichi real voqelik sifatida, uning keyingi rivojlanish imkoniyatlarini namoyon qiladi.

Xulosa qilib aytganda, metodologiya muayyan bir, hatto, «eng muhim metod»ga ham bog‘liq bo‘lmaydi. “Olim hech qachon faqat bitta ta’limotga tayanib qolmasligi, hech qachon o‘z tafakkur metodlarini faqat bitta falsafa bilan cheklab qo‘ymasligi kerak”. Metodologiya alohida metodlarning oddiy yig‘indisi, ularning “mexanik birligi” ham emas. Metodologiya – turli darajadagi usul va tamoyillarning faoliyat sohalari, yo‘nalishlari, evristik imkoniyatlar, mazmunlar, tuzilmalar va hokazolarning murakkab, yaxlit hamda muvofiqlashtirilgan tizimi.

Ilmiy bilishda turli darajalarda, faoliyat sohalarida va yo‘nalishlarda turli-tuman metodlarning murakkab, dinamik va muvofiqlashtirilgan tizimi faoliyat ko‘rsatadi. Mazkur metodlar har doim tadqiqotning muayyan shartlari va predmetidan kelib chiqib amalga oshiriladi.

Xulosa. Dialektika rivojlanish falsafasining puxta ishlab chiqilgan konsepsiyasidir. Hodisalar rivojlanishining umumiy nazariyasi sifatida u rivojlanishning mohiyatini anglab etishga yo‘l ochadi, tabiat, jamiyat va tafakkurdagi real jarayonlarni ular amalda qanday bo‘lsa, shunday aks ettiradi.

Dialektika narsalar va hodisalarni o‘rganishga ularning vujudga kelishi, harakati va rivojlanishi nuqtai nazaridan yondashadi, shu sababli u ob’ektiv jarayonlarni konkret, har tomonlama o‘rganishga yo‘l ko‘rsatadi.

Dialektika bilan bir qatorda rivojlanishning metafizik konsepsiyasi, sofistika, eklektika, ekzistensial dialektika, sinergetika va boshqa konsepsiyalar mavjud. Ayrim falsafiy maktablar dialektikani sxolastika sifatida rad etadi. Bu dialektika yanada chuqurroq o‘rganish va anglab etishni talab qilishini anglatadi.

Dialektika qonunlari ob’ektiv dunyoning eng muhim aloqalari va munosabatlarini aks ettiradi. Ular birlikda va o‘zaro aloqada amal qilib, murakkab serqirra jarayon – ob’ektiv borliqning rivojlanishini tavsiflaydi.

Dialektika qonunlarining amal qilish mexanizmini chuqur bilish, ulardan mohirona foydalanish yanglishish va xatolardan qutqaradi, kishilarning amaliy faoliyatiga yanada izchilroq va samaraliroq tus beradi.

Kategoriyalar fikrlashning universal shakllari bo‘lib, ularda ob’ektiv voqelikda mavjud bo‘lgan umumiy aloqalar, xossalar va munosabatlar aks etadi. Kategoriyalarda kishilik jamiyatining tajribasi va faoliyati mujassamlashadi.

Bilish natijalari o‘z aksini topuvchi tushunchalar va kategoriyalar bo‘lmasa, bugungi kunda bilishning o‘zi ham bo‘lmas edi. Kategoriyalar ob’ektivlik, muayyanlik, amaliyot bilan bog‘liqlik va tarixiylik, o‘zgaruvchanlik va sh.k. xususiyatlar bilan tavsiflanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Karimov I. Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q. —T.: «Sharq», 1998.
2. O‘zbekiston XXI asrga intilmoqda. — T.: O‘zbekiston, 2000.
3. Karimov I. “Yuksak ma’naviyat – engilmas kuch” T.. Ma’naviyat 2008
4. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz-jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T.: O‘zbekiston, 2005.
5. Nazarov Q. va boshqalar. Falsafa asoslari. T.: O‘zbekiston, 2005.
6. Falsafa. Qomusiy lug‘at. Toshkent. 2004.
7. Falsafa. — T., Sharq, 1999.
8. Q. Nazarov taxriri ostida. Falsafa asoslari. T., 2005.
9. Mustaqillik: ilmiy izohli ommabop lug‘at. T., 1999.
10. Tulenov J. Dialektika nazariyasi.-T.: Sharq, 2001

11.Falsafa qomusiy lug‘at. Nazarov Q. tahriri ostida. –T.: Sharq, 2004
12. Q.Nazarov Falsafa asoslari .-T.:, 2017.

MAVZU: Bilish nazariyasi: asosiy muammolari va yo‘nalishlari

REJA:

1. Bilish nazariyasining predmeti va o‘ziga xos xususiyatlari. Gnoseologiyaning mazmuni va mohiyati. Bilimning asosiy turlari va shakllari.
2. Bilishning asosiy turlari va shakllari. Bilishda sub’ekt va ob’ektning o‘zaro aloqasi. Hissiy, empirik, mantiqiy va intuitiv bilish darajalari, ularning o‘ziga xosligi va aloqadorligi.
3. Bilishda haqiqat va amaliyot uyg‘unligi. Haqiqatning asosiy shakllari va konsepsiyalari.
4. Falsafada metod va metodologiya, metodika tushunchalari. Metodlarning tasnifi. Falsafa metodlari.

Tayanch tushunchalar

Dunyoni anglash, in’ikos, psixika, til, o‘z-o‘zini anglash, Ijtimoiy ong, individual ong, odatiy va nazariy ong, ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy mafkura, milliy mafkura, axborot dunyosining globallashuvi, Bilish, gnoseologiya, bilim, kundalik (empirik) bilim, nazariy bilim, bilish ob’ekti, bilish sub’ekti, hissiy bilish, mantiqiy bilish, metod, metodologiya, metodika, ilmiy bilish metodlari, nazariya, haqiqat, nisbiy haqiqat, mutlaq haqiqat

GNOSEOLOGIYANING MOHIYATI VA MAZMUNI. «Gnoseologiya» - sof falsafiy kategoriya. Uning nomi yunoncha gnosis – bilim, ilm va logos – ta’limot, fan so‘zlaridan kelib chiqqan. So‘zma-so‘z ma’nosi - «bilish haqidagi ta’limot (fan)», «ong haqidagi ta’limot (fan)». Falsafiy adabiyotlarda, Shu jumladan falsafiy qomuslar va lug‘atlarda «gnoseologiya» atamasi «bilish nazariyasi» deb tarjima qilingan.

GNOSEOLOGIYADA QUYIDAGILAR O‘RGANILADI:

1. insonning dunyoni bilish imkoniyati;
2. insonning o‘zlikni anglash jarayoni;
3. bilishning bilmaslikdan bilim sari yuksalishi,
4. bilimlar tabiati va ularning mazkur bilimlarda aks etuvchi narsalar bilan o‘zaro nisbati o‘rganiladi.

Shunday qilib, umuman olganda, *gnoseologiya ong, bilish, bilimni o‘rganish bilan shug‘ullanadi.*

Shaxsiy va ijtimoiy tajribada biz ongning mavjudligini aniq sezamiz, ongning o‘z-o‘ziga, boshqa odamlarga va umuman jamiyatga ta’siri natijalarini fiziologik darajada his qilamiz va ko‘ramiz. Biroq bu jarayonda ongning o‘zi ko‘rinmaydi. Moddiy dunyo hodisalaridan farqli o‘laroq, ongni kuzatish mumkin emas. U go‘yo vaqt va makon chegaralaridan tashqarida turadi. Gnoseologiyaning vazifasi bu ko‘rinmas ongni idrok etish, uning moddiy narsa va hodisalar dunyosi bilan o‘zaro aloqalarini aniqlash, uni o‘z muhokama va tadqiqot predmetiga aylantirishdan iborat.

Gnoseologiyaning asosiy muammosi bizning barcha bilimlarimiz tajribada sinalganmi? *degan «oddiy» masalani echishdan iborat: Bu savolga javob izlash va masalaning echimini topishda gnoseologiyada ikki muxolif an’ana: bilimlarimiz tajribada sinalganini qayd etuvchi* ***empirizm*** *va buni inkor etuvchi* ***ratsionalizm*** *to‘qnashadi.*

Ratsionalizm **(ratsionalistlar)** *insonda tug‘ma g‘oyalar, adolat, insoniylik, uyg‘unlik g‘oyalari va tajribadan olinishi mumkin bo‘lmagan boshqa g‘oyalar mavjudligidan kelib chiqadi*. Zotan, tajriba to‘la adolat, yalpi insoniylik mavjud emasligini, bizni qurshagan dunyoda uyg‘unlik ustidan xaos hukm surishini ko‘rsatadi. Bunda ayrim ashaddiy ratsionalistlar (masalan, Platon,

Avgustin va ularning hamfikrlari) ko‘rsatib o‘tganidek g‘oyalar inson aqliga xos tug‘ma g‘oyalar bo‘lib, ularni inson faqat o‘z aqlidan olishini qayd etadilar; boshqa, mo‘‘tadil ratsionalistlar (masalan, Leybnits, Volf, Baumgarten) esa, g‘oyalar aqlga bog‘liq bo‘lmagan holda mavjud bo‘lsada, biroq ular faqat aqlda tafakkur va falsafiy mushohada yuritish jarayonida tug‘ilishini ta’kidlaydilar.

***Empirizm (*empiristlar**, F. Bekon, J. Lokk, T. Gobbs, D. YUm, L. Feyerbax), aksincha, *inson, insoniyat shaxsiy yoki ijtimoiy tajribaga ega bo‘lgunga qadar biron-bir g‘oya mavjud bo‘lishini inkor etadilar*. Ular barcha g‘oyalar inson ongi zamirida yo shaxsiy tajriba, yo boshqalar tajribasi, butun insoniyat tajribasini umumlashtirish orqali tug‘ilishini qayd etadilar va bu tezisni isbotlashga harakat qiladilar. Ularning fikriga ko‘ra, tajriba inson ongida uning sezgilari va o‘zini qurshagan dunyoni idrok etishi orqali aks etadi. Falsafada idrok etishni persepsiya (lotincha «perception» - idrok etish) deb atash odat tusini olgan. *Persepsiya o‘zini qurshagan dunyodagi narsalar va hodisalarni sezgilar orqali idrok etishga aytiladi, appersepsiya borliqni aql bilan anglash, bilish, ularni g‘oyalarda ifodalashdir*

Gnoseologiya inson bilimi va bilishga doir juda ko‘p muammolar bilan shug‘ullanadi. U bizning bilimlarimiz qay darajada e’tiqod, qay darajada ko‘r-ko‘rona ishonch va qay darajada real borliqning haqiqiy in’ikosi ekanligini aniqlashga harakat qiladi. So‘nggi o‘n yilliklarda gnoseologiyada bilimlar o‘rtasidagi farq, «nimani bilaman», «qanday bilaman», «shaxsiy tajribamdan bilaman», «dalilga ko‘ra bilaman» kabi iboralar mazmunining o‘zaro nisbati masalalari muhokama qilinmoqda. Bir so‘z bilan aytganda, gnoseologiya borliqni to‘liq qamrab olib, unda biron-bir tafsilotni nazardan qochirmaslikka harakat qiladi. Demak gnoseologiya falsafaning eng muhim omilidir.

Inson aqli bilish pillapoyasidan yuqoriga ko‘tarilar ekan, har bir yangi pog‘onada qayta-qayta quyidagi savolga javob topishga harakat qiladi: dunyoni bilish mumkinmi?, bilishning chegaralari bormi? Falsafada bu savollarga javob beruvchi uch asosiy yo‘nalishni farqlash mumkin: **optimizm, agnostitsizm** va **skeptitsizm**.

***Optimistlar** dunyoni bilish mumkinligini ta’kidlaydilar, **agnostiklar**, aksincha, buni rad etadilar* (I.Kant – «narsa o‘zida»). ***Skeptiklar** dunyoni bilish mumkinligini inkor etmaydilar biroq bilimning haqiqiyligiga shubha bildiradilar.*

Bilimga chanqoq bo‘lgan, bilishga harakat qilayotgan odam **optimist:** «Men buning nimaligini bilmayman, biroq bilishga umid qilaman», deydi. **Agnostik esa,** «Men buning nimaligini bilmayman va hech qachon bila olmayman», deb ta’kidlaydi. Yuzaki **skeptitsizm**, ko‘r-ko‘rona fanatizm kabi, dunyoqarashi tor odamlarda ko‘p uchraydi. F.Laroshfuko ta’biri bilan aytganda, kaltabin odamlar odatda o‘z dunyoqarashi doirasidan chetga chiqadigan hamma narsani qoralaydi. Biroq oqilona darajadagi skeptitsizm foydali va hatto zarur.

Bilish usuli sifatida skeptitsizm shubha shaklida amal qiladi, bu esa haqiqatning tagiga etish sari tashlangan qadamdir. Shubha eskirgan, qotib qolgan aqidalardan voz kechadi, ularga putur etkazadi. U – rivojlanayotgan fanning muhim unsuri. Bilimsizlik qayd etadi va inkor qiladi, bilim – shubhalanadi.

Biroq bu uch yo‘nalishni farqlash, bizningcha, masalani soddalashtirishdan boshqa narsa emas. To‘g‘ri, agnostiklar dunyoni bilish mumkinligini inkor etadilar, ammo bu ko‘r-ko‘rona, hech narsaga asoslanmagan inkor etish emas. Ular ko‘rsatayotgan ko‘pgina savollarga chindan ham hali javob topilmagan.

Agnostitsizmga olib keluvchi asosiy muammo shundan iboratki, narsa yoki hodisani bilish jarayonida bu narsa yoki hodisa albatta bizning tafakkur va sezgi a’zolarimizda aks etadi. Bu narsa yoki hodisa bizning tafakkur va sezgi a’zolarimizda aks etish natijasida qanday ko‘rinish kasb etgan bo‘lsa, biz ular haqida shunday ma’lumotga ega bo‘lamiz. Narsalar va hodisalar aslida qanday ekanligini biz bilmaymiz va bilishimiz mumkin ham emas. Qarshimizda bosh-adog‘i yo‘q dunyo yastanib yotadi, biz esa unga o‘z formulalarimiz, modellarimiz va tushunchalarimiz bilan yaqinlashib, cheksizlikni o‘z tasavvurlarimiz bilan ilg‘ab olishga harakat qilamiz. Tushunchalar, kategoriyalar va nazariyalar «tugunlari»ni qay darajada qattiq qilib tugmaylik, dunyoni tushunib

etishga shu yo‘sinda da’vogar bo‘lishimiz to‘g‘rimi? Bundan chiqdi, biz o‘z bilish usullarimiz bilan chegaralangan dunyoda yashaymiz va olam haqida haqqoniy bir gap aytishga qodir emasmiz.

Biroq bilish fanining rivojlanishi agnostitsizmning bu amaliy xulosasini har qadamda rad etadi. Masalan, pozitivizm asoschisi O.Kont insoniyat Quyoshning kimyoviy tarkibini aniqlashga qodir emas, deb ta’kidlagan edi. Biroq keyinchalik spektral analiz yordamida Quyosh tarkibi aniqlandi. XIX asr fanining ba’zi bir namoyandalari atomlar amalda mavjud emas, ular faqat tafakkur mahsuli, deb hisoblar edi. Biroq E.Rezerford atomlar amalda mavjud ekanligini isbotlab berdi, oradan yarim asr o‘tgach, genlarning keng kimyoviy tarkibi aniqlandi.

Agnostsizm haqida so‘z borar ekan biz beixtiyor I. Kantga murojaat qilamiz.

Kant agnostitsizmining qisqacha mazmuni quyidagicha: biz biladigan narsa (fenomen) va o‘z holicha mavjud bo‘lgan narsa (noumen) mutlaqo har xildir. Biz hodisalar mohiyatini qay darajada teran anglamaylik, bizning bilimimiz baribir o‘zicha mavjud bo‘lgan narsalardan farq qiladi. Shunday qilib, I. Kant fikricha, bizning ongimiz, hissiyotimiz, tafakkurimizga bog‘liq bo‘lmagan narsalar olami mavjud. Uni faylasuf «narsa o‘zida» sifatida ta’riflaydi. I.Kantning fikricha, bilish jarayoni «narsa o‘zida»ning sezgi a’zolarimizga bevosita ta’siri ostida his-tuyg‘uning uyg‘onishidan boshlanadi. Vaholanki, his-tuyg‘ular, tushuncha va hukmlar o‘z holicha «narsa o‘zida» haqida muayyan nazariy bilim berishga qodir emas. Lekin bundan ishonchli bilim yo‘q ekan, degan xulosaga kelmaslik kerak. Matematika va tabiatshunoslik aynan shunday ishonchli bilim manbaidir. Ammo ular qay darajada ishonchli bo‘lmasin, «narsa o‘zida» haqidagi haqiqiy bilim bo‘la olmaydi. Kant bizning tafakkurimizda shakllangan tushunchalar «narsa o‘zida»ni qay darajada to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri aks ettira oladi, degan savolga aniq javob mavjud emas, deb ta’kidlaydi.

Gnoseologik relyativizm *– borliq hodisalari va voqealarini bilish o‘zgaruvchanligi, o‘tkinchiligini mutlaqlashtiruvchi agnostitsizmning yo‘nalishlaridan biridir*. Relyativizm tarafdorlari dunyoda hamma narsa o‘tkinchi, haqiqiy dunyoviy darajada ham, hattoki ilmiy darajada ham bizning olam hodisalari haqida olgan faqat shu paytdagi bilimlarimizni ifodalaydi, kecha haqiqat deb hisoblangan narsa bugun ishtiboh, xato sifatida tan olinadi: xuddi dori kabi, haqiqatning ham saqlanish muddati bor.

Gnoseologiyada bilim talqini. «S sub’ekt qandaydir P predmet» quyidagi uch shartni o‘z ichiga oladi:

1. *Haqiqiylik (muvofiqlik) sharti – “agar P haqiqiy bo‘lsa, u holda S P ni biladi”*. Biz Chimyon Toshkentdan shimolroqda joylashganligini bilamiz, basharti Chimyon chindan ham Toshkentdan shimolroqda joylashgan bo‘lsa. Agar biz Amudaryo Tinch okeaniga quyiladi, deb aytsak, bizning bu fikrimiz bilim emas, balki yanglish fikr, xato bo‘ladi.

2. Ishonchlilik (e’tiqod, maqbullik) sharti – «agar S P ni bilsa, u holda S P ga ishonadi (uning mavjudligiga e’tiqodi komil bo‘ladi). Masalan, agar biz O‘zbekistonda dengiz bor desak, biz uning amalda mavjudligiga ishonamiz. Odatda bilim shunday ishonch yoki shunday e’tiqod hisoblanadi va ularni ajratish mumkin emas. Shunday bir vaziyatni tasavvur qiling: siz oyna oldiga kelib, tashqarida yomg‘ir yog‘ayotganini ko‘rasiz. Siz: «Yomg‘ir yog‘yapti, lekin men bunga ishonmayman», deysiz. Bu iboraning anoto‘g‘riligi bilimimiz bizning e’tiqodimiz ekanligini ko‘rsatadi.

3. *Asoslilik sharti «S P ni biladi, basharti u o‘zining P ga bo‘lgan ishonchini asoslab bera olsa».* Bu shart bilimni to‘g‘ri chiqadigan taxminlar yoki tasodifan mos kelish hollaridan farqlash imkonini beradi. Aytaylik, siz besh yashar bolakaydan: «Quyosh tizimida nechta sayyora bor?», deb so‘radingiz va «To‘qqizta», degan javobni eshitdingiz. Siz bola sayyoralar sonini tasodifan to‘g‘ri aytdi deb hisoblaysiz. Agar u o‘z javobini hech bo‘lmasa buni onasidan eshitganini aytib, asoslab bera olmasa, siz bolakayda bu dalil haqida haqiqiy bilim mavjud emas, degan to‘xtamga kelasiz.

Shunday qilib, bu «uch qismli» talqinga muvofiq, quyidagi muxtasar ta’rifni berish mumkin: *bilim – bu haqiqatga mos keladigan va asoslangan ishonchdir.*

Insonning o‘zini qurshagan dunyoda mo‘ljal olish funksiyasini bilim bajaradi. ***Bilim*** *– inson ong yordamida oladigan dunyo haqidagi ma’lumotlarning eng oliy darajasidir*.

Ong nima? inson azal-azaldan o‘zigagina xos bo‘lgan ongning nima ekanligi to‘g‘risida o‘ylab, bahslashib keladi. Bu bahslarning bir jihati, ong tabiat mahsulimi yoki inson ongi ilohiy

yaratilganmi? degan masaladan iborat. Ikkinchi jihati esa, inson dunyoni doimo bir xil anglaganmi? Ya'ni asrlar davomida inson ongi takomillashib kelganmi yoki hamon o'sha-o'shami? degan muammo bilan bog'liq.

«O'zingni bilsang, olamni bilasan», – degan edi Suqrot. Aforizmga aylanib ketgan bu fikr ortida olam kabi inson ham siru sinoatlarga boy, u o'zini bilish orqali olam mohiyatini anglashga yo'l ochishi mumkin, degan g'oya yotibdi. Shu ma'noda, inson o'zini tashqi olamdan ajratib, alohida bir mo''jiza va tadqiqot mavzui sifatida o'rganishga harakat qila boshlagan paytdan buyon uni o'ylantirib kelayotgan muammolardan biri ongning mohiyati, uning kelib chiqishi masalasidir.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, ongning tabiatini anglash masalasi – eng qadimiy falsafiy masalalardan biri, deyish mumkin. Garchand ong va uning turli xususiyatlari insonga xos hodisa sifatida psixologiya, adabiyot, sotsiologiya kabi fanlarning tadqiqot mavzui doirasiga kirgan bo'lsa-da, ongning mohiyati, uning turli ko'rinishlari o'rtasidagi munosabat kabi masalalarni o'rganish bilan aynan falsafa Shug'ullanadi.

Ongning mohiyati masalasi eng qadimiy muammolardan biri ekan, uni anglash jarayonida turli xil javoblar bo'lganligi tabiiy. Bu savolga eng qadimiy javob diniy va mifologik qarashlar doirasida berilgan.

Ongni diniy tushunish uni ilohiy hodisa, xudo yaratgan mo''jiza tarzida talqin qilishga asoslanadi. Ko'pgina dinlarda inson ongi buyuk ilohiy aqlning mittigina aks etishi, uning namoyon bo'lish shakli tarzida tavsiflanadi. Inson tanasidagi ruh bizning istak va fikrlarimizning taShuvchisidir. Jon o'lishi bilan ong ham o'ladi. Bunday qarashlarning ildizi juda qadimiy bo'lsa-da, ular hamon o'zining ko'plab tarafdorlariga ega. Zero, u olam va odamning yaratilganligi masalasi bilan bevosita bog'liqdir. Kimda-kim olam va odam yaratilganligini tan olar ekan, ong ham yaratganning qudrati ekanligini tan olishi tabiiy.

Ong moddiylikning miyada aks etishi deb tushunishda, uning mohiyati inson tanasi faoliyati bilan bog'lab talqin etiladi. Bunday qarashlar ham qadimiy ildizlarga ega. XVIII asrga kelib ongni bevosita inson miyasi faoliyati bilan bog'lashga harakat qilgan qarashlar ham shakllandi. Ayni paytda materialistik yo'nalish nomini olgan bunday yondashuvlar doirasida ongning mohiyatini buzib talqin qilish hollari ham paydo bo'lgan. Falsafa tarixida «**Vulgar materializm»** deb nom olgan oqim namoyandalarining qarashlari bunga misol bo'la oladi. Ularning fikricha, xuddi jigar safro ishlab chiqargani kabi, miya ham ongni ishlab chiqaradi. Bunday yondashuv natijasida ong ideal emas, balki moddiy hodisa, degan xulosa chiqadi. Vaholanki, safroni ko'rish mumkin, ammo ongni ko'rib ham, ushlab ham, o'lchab ham bo'lmaydi.

Ongning tuzilishi. Ong o'zaro aloqada bo'lgan turli unsur (element) lardan tashkil topgan murakkab ma'naviy tuzilishga ega.

Ong in'ikosning o'ziga xos shakli ekan, avvalo, unda aks ettiriladigan ob'ekt haqidagi muayyan bilimlar hissiy va ratsional shaklda o'z ifodasini topadi. Demak, bilim ong tuzilishining asosiy unsuridir. Shuning uchun ham bilimlarning boyib, chuqurlashib borishi ong rivojlanishini xarakterlaydigan muhim belgi sifatida yuzaga chiqadi.

Ong tuzilishining yana bir unsuri xilma-xil ko'rinishlarda namoyon bo'ladigan kechinmalardir. Ularda in'ikos ob'ektiga munosabat gavdalanadi. Bilimlarimizning chuqurligi va ko'lamliligi, hissiyotlarimizning namoyon bo'lishi yoki bo'lmasligi intilishimiz — irodamizga bo²liq. Iroda kuchi olamni anglash jarayonida yuzaga keladigan har qanday to'siqlarni engib o'tishga, ko'zlangan maqsad yo'lida tinmay harakat qilishga yo'l ochadi.

Iroda tabiatning in'omi emas ekan, uni tarbiyalash, kamol toptirish shaxs hayotida, uning jamiyatdagi o'z o'rnini topishida muhim ahamiyatga ega. Zero, irodasizlik eng ulug' niyat va maqsadlarni barbod qilibgina qolmay, insonning to'g'ri yo'ldan toyib ketishiga va turli salbiy oqibatlarning kelib chiqishiga olib kelishi ham mumkin.

Ong va til. Til ongning insongagina xosligini isbotlovchi omillardan biridir. Xo'sh, til deganda o'zi nima tushuniladi? Til, bu eng avvalo, muayyan belgilar tizimi demakdir. Ammo, tilning xususiyatlarini Shu bilangina cheklash to'g'ri emas. Negaki, muayyan belgilar tizimi hayvonlarga ham xos, ular yordamida jonzodlar o'rtasida muayyan axborot almashinuvi sodir bo'ladi.

Aytaylik, kabutarlarining «muhabbat» raqsi, jonzodlarning xavf-xatar paydo bo‘lganda turli tovush — belgilar yordamida bir-birini ogohlantirishi, ayrim hayvonlarning o‘zi yashaydigan hududni turli yo‘llar bilan «chegaralab» chiqishi ana Shunday belgilar tizimining o‘ziga xos ko‘rinishlaridir. Lekin, jiddiy e’tibor beriladigan bo‘lsa, bu belgi — signallar tizimi uzoq davom etgan evolyusiya davomida hosil qilingan reflekslar ekanligiga ishonch hosil qilish mumkin.

Xatti-harakat yoki boshqa belgilar yordamida uzatilayotgan axborotning mazmuni muayyan vaziyatdagi holat bilan belgilangan bo‘ladi. Bundan farqli o‘laroq inson nutqi, tili konkret vaziyat, makon va zamondan xoli bo‘lishi, unga bog‘liq bo‘lmasligi ham mumkin. Boshqacha aytganda, u o‘zida o‘tmishni, hozirgi holatni va istiqbolni ham ifodalashi mumkin. Bu inson tilining belgilar tizimi sifatida hayvonot dunyosida amal qiladigan belgilardan tub farqini ko‘rsatuvchi muhim xususiyatidir.

Til qayd qilinganidek, belgilar tizimidir. Fan yuksak taraqqiy qilgan hayvonlarda axborot uzatishga xizmat qiladigan murakkab belgilar tizimi mavjud ekanligi va u hayvonot olami evolyusiyasi bilan bir paytda takomillashib borganligini isbotlamoqda. Demak, til yo‘q joydan, birdaniga paydo bo‘lib qolmagan. Ong in’ikos shakllarning uzoq davom etgan evalyusiyasining tabiiy hosilasi bo‘lganidek, u bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan inson nutqi ham axborot uzatishga xizmat qiladigan belgilarning murakkablashib borishi jarayonining zaruriy natijasidir.

Demak, til belgilar tizimi sifatida kelib chiqishidan qat’iy nazar faqat insongagina xos va u ong bilan uzviy bog‘liqdir. Negaki, tilda ong gavdalanadi. Til yordamidagina ong kishining o‘zi va boshqalar uchun voqelikka aylanadi. Tilda ifodalanayotgan ma’no — mazmunning anglanishi insonning umumiy bilim darajasi, qiziqishi, qobiliyati, konkret sharoitdagi kayfiyati kabi omillarga ham bog‘liq bo‘ladi. Til fikrlash quroli, muloqot vositasi sifatida doimiy takomillaShuv jarayonini boshidan kechirmoqda. Ayni paytda insoniyat biz kundalik hayotda qo‘llaydigan tabiiy til bilan bir qatorda muloqotning rang — barangligini ta’minlaydigan, fikrni ifodalashga xizmat qiladigan o‘ziga xos imo-ishoralar raqs, musiqa «tiliga» ham ega. Shunday bo‘lsa-da, ular so‘zga ko‘chgandagina anglashiladi, undagi mazmun tushunarli bo‘ladi.

Shu bilan birga milliy tillar bilan bir qatorda ilm- fan yutuqlarining tez tarqalishida muhim rol o‘ynaydigan internatsional til-fan tili, uning tushunchalari va formulalari ham borligini unutmaslik kerak. XX asrda qo‘llanish doirasi tobora kengayib borayotgan elektron hisoblash mashinalarining «beysik», «fortan» kabi tillari yaratildi. Kompyuterlarning ijtimoiy hayotdagi roli tez o‘sib borayotgan hozirgi davrda bu «til»lar axborotlarning uzatilishi hamda qabul qilinishida katta ahamiyat kasb etmoqda va vaqt bu jarayonlarning yanada tezlashayotganligini ko‘rsatmoqda

Ong va til munosabati haqida gap ketar ekan, til o‘ziga xos tarixiy xotira rolini o‘tashini ham unutmaslik kerak. Bu milliy tillar misolida ayniqsa, yaqqol ko‘rinadi. Zero, millat tilida uning o‘zligi, bosib o‘tgan tarixiy yo‘li, tafakkur tarzi aks etadi, mustahkamlanadi. «Ona tili, — deb yozadi birinchi prezidentimiz, bu millatning ruhidir. O‘z tilini yo‘qotgan har qanday millat o‘zligidan judo bo‘lishi muqarrar»[54].

Shunday ekan, mustaqillik sharoitida milliy tilimiz rivojiga alohida e’tibor berilayotganligi milliy o‘zligimizni anglashimizning o‘tish jarayonida milliy istiqbolimizni belgilashning uzviy qismi sifatida qaralmog‘i lozim.

O‘z-o‘zini anglash, uning shakllari. Inson ob’ektiv voqelikni aks ettirish bilan bir qatorda o‘zi haqida fikr yuritish, ruhida kechayotgan jarayonlarni tahlil qilish, xatti-harakatlarini nazariy tahlil qilishdek qobiliyatga ham ega.

O‘zini o‘zgalardan ajrata bilish, o‘ziga munosabat, imkoniyatlarini baholash o‘z-o‘zini anglash sifatida namoyon bo‘ladi. O‘z-o‘zini anglashda o‘zini bilish, baholash va tartibga solishdek unsurlarni ajratish mumkin. Bu unsurlar o‘z-o‘zini anglashning sohibiga — subektiga ko‘ra farqlanuvchi muayyan shaxs, ijtimoiy guruh, millat, jamiyatga xosdir.

Shaxsning o‘z-o‘zini anglashi haqida gap ketar ekan, u o‘zini alohida organizm, oila, ijtimoiy guruh, millat, madaniyatga mansubligini va yuqoridagi xususiyatlaridan qat’i nazar alohida va betakror «Men» sifatida anglashdek bosqichlarni bosib o‘tishini ta’kidlash zarur.

[54] Karimov I.A. Donishmand xaliimizning mustaµkam irodasiga ishonaman. - Fidokor, 2000 yil 8 iyun.

Insonning kamol topish jarayoni, o‘z-o‘zini anglashning rivojlanishi o‘ziga xos xarakter kasb etadi. Masalan, dastlabki davrda bolada avvalo, boshqalar tomonidan berilgan tasavvur va baholar ustunlik qiladi. Bolaning tafakkuri o‘sishi bilan, u olamni mustaqil anglay boshlaydi va o‘zining imkoniyatlarini o‘zi baholashga o‘rganib boradi. Aynan mana Shu davrda to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilgan tarbiya muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Chunki, aynan mana Shu tarbiya ta’sirida bolada o‘z imkoniyatlarini to‘g‘ri baholash ham yoki unga ortiqcha baho berib yuborish holati ham shakllanib qolishi mumkin.

Shaxsning o‘z-o‘zini anglash jarayonida u mansub bo‘lgan madaniyatning o‘rni nihoyatda katta. Zero, aynan madaniyat xalq, millat to‘plagan tajriba, bilimlarni o‘zida mujassamlashtirgan holda shaxs dunyoqarashi shakllanishiga faol ta’sir o‘tkazadi. Shuning uchun ham shaxs madaniyati, xulqu odobi, ongi, o‘z-o‘zini anglashining darajasini belgilovchi indikator sifatida namoyon bo‘ladi.

Shaxsning o‘z-o‘zini anglash jarayoniga turli ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va mafkuraviy omillar ham kuchli darajada ta’sir ko‘rsatadi. Ana shunday xilma-xil ta’sirlar mavjudligi shaxsning o‘z-o‘zini anglashi, baholashi va faoliyatini tartibga solishi, nazorat qilishini ta’minlaydi. Aks holda ozgina iqtisodiy qiyinchilik, kichkinagina ijtimoiy muammo shaxs hayotini izdan chiqarib yuborishi, turli xil ta’sirlar domiga tortishi mumkin. «Mana shunday bir vaziyatda odam, – deb yozadi birinchi prezidentimiz I.A. Karimov, – o‘z mustaqil fikriga, sobit e’tiqodiga, o‘zi tayanib yashaydigan hayotiy-milliy qadriyatlarga, shakllangan dunyoqarash va mustahkam irodaga ega bo‘lmasa, har turli mafkuralarning bosimiga, ularning goh oshkora, goh pinhona ko‘rinishdagi tazyiqlariga bardosh berishi amri-mahol»[55]. Buni tushunib olish bugungi kunda inson ongi va qalbi uchun kurash tobora keskinlashib va intensivlashib borayotgan bir sharoitda ayniqsa muhimdir.

Ong va axborot. Keyingi yillarda «Informatsion portlash» tushunchasi ham tez-tez ishlatilmoqda. XX asrning eng muhim yutuqlaridan biri bu kompyuterlarning yaratilganligidir. Ularning yaratilishi bir tomondan inson ongi, tafakkuri, kuch -qudratining, ikkinchi tomondan, ana shu kuchga tushadigan yukning engillashishiga xizmat qiladigan vositani yaratish yo‘lidagi urinishlarning natijasi bo‘ldi. Asrimizning o‘rtasida paydo bo‘lgan bu vosita shiddatli rivojlanish yo‘lini bosib o‘tdi. Dastlab sekundiga minglab operatsiyalar bajara oladigan kompyuterlar bo‘lgan bo‘lsa, ularning bugungi avlodi 10 millionlab murakkab operatsiyalarni qoyilmaqom qilib uddalaydi.

Xo‘sh, bularning inson ongi va tafakkurining mohiyati bilan nima aloqasi bor? Gap shundaki, EHM lar ham inson tafakkuriga xos bo‘lgan xususiyatlarga ega. Bunday xususiyatlarga, uning tobora ko‘proq ega bo‘lib borishi, EHM fikrlay oladimi, agar inson o‘ziga xos xususiyatlarini ularga tobora ko‘proq ko‘chirib boraversa, oxir oqibatda, bir vaqt kelib, u o‘zi yaratgan ana shu qurolning quliga aylanib qolmaydimi, degan savollarning kun tartibiga qo‘yilishiga olib keldi. Aytaylik, kompyuter albatta oldindan programmalashtirilgan operatsiyalarni, millionlab marta tez bajarishi mumkin. Ularning «xotira» qudrati nihoyatda yuksak va h. k. Ammo bular EHMlarning fikrlashidan, ularning inson ustidan hukmronlik qilishidan dalolat beradimi? Albatta, yo‘q. Kompyuterlar qanchalik murakkab operatsiyalarni bajarmasinlar, inson tomonidan programmalashtirilgan jarayonlarnigina amalga oshiradilar, undan tashqariga chiqa olmaydilar. Insonning fikrlash jarayoni ongsizlik, onglilik, kechinmalar, ijod kabi hodisalarni qamrab oladi. Kompyuter esa bunday xususiyatlarga ega emas. Shunday ekan, kompyuterlar insonning muayyan yo‘nalishlardagi aqliy faoliyatini engillashtirishga xizmat qiladi va o‘zining yaratuvchisi ustidan hukmron bo‘la olmaydi.

Ayrim tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, hozirgi davrda fan sohasida erishilgan natijalar har o‘n yilda, informatsiya olish esa har 3-4 yilda ikki barobarga oshmoqda. Ana shunday sharoitda inson ongi, uning xotira qudrati bu axborotlarni o‘zlashtira oladimi, degan savol ko‘ndalang bo‘lmoqda. Yangi bilimlar, axborot oqimi unchalik kuchli bo‘lmagan yaqin o‘tmishda tirishqoq kishi insoniyat bilimi erishgan asosiy natijalarni o‘zlashtira olar edi. Bugungi kunda faqat fanning turli yo‘nalishlari bo‘yicha yiliga bir necha million kitob nashr etilmoqda. Hisob-kitoblarga ko‘ra, inson

[55] Karimov I.A Jamiyatimiz mafkurasi xalqni-xalq, millatni-millat iilishga xizmat etsin. - T: O’zbekiston, 1998. 6-bet.

eng yangi adabiyotlarni o‘rganib borishga harakat qilganda ham, uning har bir o‘qigan betiga o‘n ming o‘qilmagan sahifa to‘g‘ri kelar ekan.

Kishilarning paydo bo‘lgan yangi kitoblarning aksariyatini jismonan o‘qib ulgurmaganligi «informatsion portlash» keltirib chiqarayotgan oqibatlarning bir ko‘rinishi, xolos. Masalaning yana bir jihati borki, bu inson to‘plagan bilim, axborotning ma’naviy eskirishi, keraksiz bo‘lib qolayotganligidir. Bunday eskirish sur’ati tobora tezlashib bormoqda. Masalan, oliy — ta’lim sohasida bu jarayon olti — etti yil, kompyuter texnologiyasi sohasida esa bir yil davomida sodir bo‘layotganligi haqida fikrlar bildirilmoqda. Bu agar siz oliy o‘quv yurtini bitirganingizga etti yil bo‘lgan bo‘lsa, o‘z vaqtida olgan bilimlaringizning aksariyati bugungi kun talabiga javob bermasligini bildiradi. Ana shunday sharoitda kishilarning o‘z bilimlarini yuqori darajada ushlab turishlari ulardan doimiy diqqat-e’tiborni, o‘z ustida ishlashni talab qiladi. Aks holda, ta’lim dargohini eng yuqori natijalar bilan bitirgan mutaxassis ham tez orada chalasavod bo‘lib qolishi mumkin.

Umumlashtirib aytganimizda, ongning mohiyatini, uning koinot evolyusiyasining tabiiy natijasi ekanligini tushunish, u bilan bog‘liq bo‘lgan jarayonlarni ilmiy talqin etish olam va odam birligini anglash imkonini beradi. Ayni paytda, ongning mohiyatini anglash insonning o‘zligini, yashashdan maqsadi, hayotining ma’no-mazmuni kabi masalalarni chuqurroq tushunishga yo‘l ochadi. Bu ong va u bilan bog‘liq masalalar amaliy ahamiyatga ega ekanligidan dalolat beradi.

Har bir kishiga xos individual ong bo‘lishi isbot talab qilmaydiga hol. Shu bilan birga xilma-xil kishilar, turli-tuman sohalar, guruh, partiya, millat kabi ijtimoiy birliklardan iborat jamiyat uchun ham umumiy anglash mezonlari va me’yorlari bormi? Jamiyat yagona jism emas-ku, unda yaxlit anglash usuli va umumiy ong bo‘lishi to‘g‘risida gapirish qanday bo‘larkin? degan savollar ham uchraydi. Bu savollarning tarixi uzoq.

Odamzod bir-biri bilan aloqalarini tartibga solib turadigan ma’naviy, axloqiy mezonlar, umumiy qarash va intilishlar, manfaat va maqsadlar ham borligini anglaganidayoq, ijtimoiy ong mavjudligiga ishongan.

Jamiyat murakkab va serqirra hodisa. Uning xilma-xil sohalarida sodir bo‘layotgan o‘zgarishlar kishilar ongida o‘z aksini topmasligi mumkin emas. Ana shu jarayonni ifodalash uchun, odatda, ijtimoiy va individual ong tushunchalarini ishlatamiz. Xo‘sh bu tushunchalarning farqi nimada, ular qanday qonuniyatlar asosida rivojlanadi?

Ijtimoiy ong tabiiy va ijtimoiy voqelikning in’ikosi, jamiyatning muayyan davriga yoki qismiga tegishli bo‘lgan umumiy his-tuyg‘ular, kayfiyatlar, qarashlar, g‘oyalar, nazariyalar majmuidir.

Ijtimoiy ong tufayli jamiyatning o‘z-o‘zini anglashi sodir bo‘ladi, kechayotgan jarayonlarga munosabati shakllanadi. Ijtimoiy o‘zgarishlar bilan bir qatorda ijtimoiy ong ham o‘zgarib rivojlanib boraveradi. Ammo bundan, aslo, ijtimoiy ongning taraqqiyoti faqat ijtimoiy voqelikdagi o‘zgarishlargagina bog‘liq ekan-da, degan xulosa kelib chiqmaydi. Zero, ijtimoiy ong o‘z taraqqiyotida nisbiy mustaqillik xarakteriga va ijtimoiy voqelikka faol aks ta’sir eta olish xususiyatiga ham egadir.

Ijtimoiy ongning bunday xususiyatlari nimalarda ko‘rinadi?

Avvalo, ijtimoiy ongga vorislik xos ekanligini ta’kidlash lozim. Bu ijtimoiy ong shakllarining o‘z rivojlanish mantiqiga, qonuniyatlariga ega ekanligida yaqqol namoyon bo‘ladi. Bundan tashqari, ijtimoiy ong rivojida uning turli shakllarining o‘zaro ta’siri ham muhim rol o‘ynaydi.

Ijtimoiy ong, undagi o‘zgarishlar voqelikka hamma vaqt aks ta’sir etib kelgan. Bilimlar ko‘lami, tarixiy tajriba har bir davrda ayricha bo‘lganidek, bu ta’sirning kuchi ham turlicha bo‘lgan. Ijtimoiy ongning mohiyati uni individual ong bilan solishtirganda yanada yaqqol namoyon bo‘ladi.

Individual ong muayyan, guruh, elat, millatga mansub bo‘lgan ayrim kishining ongi bo‘lib, jamiyatdagi voqelik va real borliqning alohida olingan shaxsning ongida aks etishdir.

Ijtimoiy va individual ongning mohiyatini chuqurroq anglash uchun ular o‘rtasidagi o‘xshash va farqli tomonlarni tushunib olish maqsadga muvofiqdir.

Ijtimoiy va individual ong o‘rtasidagi o‘xshashlik bir tomondan, har ikkalasining ham ijtimoiy voqelikni aks ettirishida ko‘rinadi. Boshqa tomondan, ijtimoiy ong voqelikni individ ongi orqali aks ettiradi. Chunki, ijtimoiy voqelikda yuz beradigan o‘zgarishlar avvalo, alohida kishilar ongida o‘z aksini topadi va undan so‘nggina ijtimoiy ongda gavdalanadi.

Ijtimoiy ong bilan individual ong o‘rtasida farqli tomonlar ham mavjudki, ular quyidagilarda ko‘rinadi:

Birinchidan, individual ongning sohibi, sub’ekti alohida olingan individ bo‘lsa, ijtimoiy ongning sub’ekti jamiyatdir.

Ikkinchidan, ularning farqi shakllanish shart-sharoitlarida ko‘rinadi. Zero, ijtimoiy ong ijtimoiy voqelikning in’kosi bo‘lsa, individual ong taraqqiyotiga ijtimoiy ong bilan bir qatorda shu shaxsgagina xos bo‘lgan temperament, xarakter kabi xususiyatlar, uning moddiy ahvoli, oilaviy, diniy, milliy-madaniy mansubligi kabi omillar, hamda u bevosita tortilgan ijtimoiy munosabatlarning xarakteri ham muayyan darajada ta’sir ko‘rsatadi. Boshqacha aytganda, ijtimoiy ongga ko‘lamlilik, keng qamrovlilik, individual ongga esa o‘ziga xoslik, betakrorlik xosdir.

Uchinchidan, ijtimoiy ong ijtimoiy voqelikni aks ettirganligi uchun muayyan qonuniyatlarga bo‘yso‘nadi, ular asosida rivojlanadi. Individual ong esa, ayrim individning tug‘ilishi bilan shakllanib, taraqqiy qilib borib, uning vafoti bilan barham topadi. Ammo bu individ ongining butunlay barham topishini hamma vaqt ham anglatavermaydi. Chunki individ ongi u yaratgan asarlar, kashfiyotlar shaklini olib, keyingi avlodlar tomonidan meros sifatida qabul qilib olinishi mumkin. Masalan, Gippokrat va ibn Sino ta’limotlari, Aflotun va Beruniyning g‘oyalari, Navoiy va Gandining gumanizmi kishilar uchun hamon katta ahamiyatga ega bo‘lib qolmoqda.

To‘rtinchidan, individual ong ayrim sohalarda ijtimoiy ongdan o‘zib ketishi yoki orqada qolishi mumkin. Fan tarixida keskin burilishlar yasagan olimlarning, jamiyat taraqqiyotining istiqbollarini oldindan aytib bergan mutafakkirlarning qarashlari individual ong ba’zan ijtimoiy ongdan nechog‘lik ilgarilab ketishi mumkinligiga yorqin misol bo‘la oladi.

Ijtimoiy ongning strukturasi ijtimoiy munosabatlar va kishilar faoliyatining turlari bilan belgilanadi. Odamlar faoliyati qanchalik xilma-xil, ularning ijtimoiy munosabatlari qanchalik boy bo‘lsa, ijtimoiy ong ham shunchalik boy va murakkab bo‘ladi. Voqelikni aks ettirish darajasiga ko‘ra, ijtimoiy ong odatiy va nazariy ongga bo‘linadi.

Odatiy ong hayotiy tajriba asosida vujudga kelgan oddiy xulosalar, qarashlar majmuidan iborat bo‘lib, kishilarning kundalik hayotidagi voqealarni aks ettiradi va rivojlanadi. Uning sohiblari – sub’ektlari alohida olingan shaxslarning hayotiy tajribasi, qiziqishlari, qobiliyatlari, bilimlari, hayotda egallangan mavqelari hech qachon bir xil bo‘lmaydi.

Odatiy ongda nazariy bilimlarga dalil va asos bo‘lib xizmat qiladigan elementlar bo‘ladi. Olimlar, san’atkorlar turli nazariyalar, badiiy obrazlar yaratishda hayotiy-kundalik ongga asoslanadilar, undan ma’naviy oziq oladilar.

Odatiy ongda xalq donishmandligi, an’ana va urf-odatlar, kundalik turmush qoida va talablari, tabiat haqidagi bilimlar, shuningdek turli uydirmalar, noto‘g‘ri qarashlar ham o‘z ifodasini topadi. Ko‘p asrlik hayotiy tajribani ixcham shaklda o‘zida mujassamlashtirgan xalq maqollari bunga misol bo‘la oladi. Odatiy ong sof holda uchramaydi. Chunki, inson farzandi murg‘aklik davridanoq o‘z atrofidagilar, so‘ngra kitoblar, ta’lim tizimi yordamida inson zakovati erishgan ilmiy bilimlarni ham o‘zlashtirishga kirishadi. Boshqacha aytganda, sodir bo‘layotgan voqealarga nafaqat o‘z tajribasi, balki ilmiy bilimlar nuqtai nazaridan ham baho bera boshlaydi, nazariy ong ta’sirida bo‘ladi.

Xo‘sh, nazariy ong deganda nimani tushunish kerak?

Nazariy ong deganda nazariyotchilar, olimlar ishlab chiqqan nazariy qarashlar va ilmiy bilimlar tizimi tushuniladi. Odatiy ongdan farqli o‘laroq nazariy ong o‘zgaruvchan xarakterga ega. Bu o‘zgaruvchanlik ilmiy bilimlarning shiddatli rivojlanishi, voqelik haqidagi bilimlarning doimiy chuqurlashib va kengayib borishi bilan belgilanadi. Shuningdek, odatiy ongga voqealarning tashqi tomonini ifodalash xos bo‘lsa, nazariy ong voqealarning mohiyatini, rivojlanish qonuniyatlarini aks ettiradi. Shuning uchun ham u odatiy ongga faol ta’sir qila oladi va kundalik tajriba asosida hosil qilingan bilimlarni saralashga yordam beradi.

Ijtimoiy psixologiya sotsial muhit, kundalik turmush sharoitlari ta’siri ostida vujudga keladi va rivojlanadi. Uni subektiga ko‘ra muayyan ijtimoiy guruh, elat, millat psixologiyasi kabi turlarga bo‘lish mumkin.

Millatlarning etnosotsial birlik sifatida shakllanishida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar ustuvor ahamiyatga ega. Tarixga nazar tashlar ekanmiz, ayrim hududda yashagan aholining doimiy aloqada

bo‘lishi, o‘zaro ta’siri, munosabati natijasida tilda, madaniyatda umumiylikning shakllanishga ta’sir qilganligini ko‘ramiz. Bunday sharoitda psixologiyada ham o‘xshash tomonlar yuzaga kela borganligi tabiiy, albatta.

Alohida olingan bir millatga xos bo‘lgan psixologik jihatlarni ushbu millat bosib o‘tgan tarixiy yo‘ldan, xalqaro iqtisodiy, siyosiy, madaniy munosabatlardan qidirish zarur. Ijtimoiy voqelikning o‘zgarishi bilan milliy psixologiyaga xos bo‘lgan xususiyatlar ham o‘zgarib boradi. Ammo bu o‘zgarishlar nisbatan sekin kechganligi tufayli, u hamma vaqt ham tezda ko‘zga tashlanavermaydi.

Milliy psixologiyaga xos jihatlarni ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy o‘zgarishlarni amalga oshirishda inobatga olish muhim ahamiyatga egadir. Bu amalga oshirilayotgan siyosatning xalq ko‘nglidan chuqur joy olishini hamda ushbu o‘zgarishlarning muvaffaqiyatini ta’minlaydi.

Ijtimoiy mafkura (ideologiya) ijtimoiy psixologiyadan tubdan farq qiladi. Ijtimoiy psixologiya sotsial guruhlar hayotini muayyan his-tuyg‘ular, kayfiyatlarda bevosita aks ettirsa, ijtimoiy ideologiya sotsial guruhlar ehtiyojlari, manfaatlarining ichki mohiyatini, sababini har xil g‘oyalar, nazariyalar, ta’limotlar shaklida aks ettiradi. Shuning uchun ham u ijtimoiy hayotga aks ta’sir o‘tkaza olish xususiyatiga ega bo‘ladi. Ayni paytda, ideologiyaning g‘oyalar tizimi sifatida chiqishida, uning o‘zi uchun katta xavf ham yashiringanligini ta’kidlash zarur. U real voqelikdan, shu jumladan, kishilar ruhiyatida sodir bo‘layotgan jarayonlardan uzoqlashib hayotiligini yo‘qotgan g‘oyalar-dogmalar sistemasiga ham aylanib qolishi mumkin. Bunday hollarda mafkura taraqqiyot tormoziga aylanib, oxir-oqibatda halokatga yuz tutadi.

Ijtimoiy ong shakllarini farqlash mezonlari. Ijtimoiy ong va uning darajalari haqidagi mulohazalar yakunida ijtimoiy ongning axloqiy, diniy, estetik, siyosiy, huquqiy, fan, falsafa kabi shakllari ajratilishini ta’kidlash lozim.

Nima uchun ijtimoiy ongning aynan yuqoridagi shakllari ajratiladi? Boshqacha aytganda, ular qanday mezonlar asosida farqlanadi? ilmiy adabiyotlarda ijtimoiy ong shakllarini farqlashning to‘rt mezoni ajratilgan.

Avvalo, ijtimoiy ong shakllarining xilma-xilligi ob’ektiv olamning turli-tumanligidan, voqelikning muayyan tomonlarinigina aks ettirishidan kelib chiqishini ko‘rsatish zarur. Sodda qilib aytganda, ijtimoiy ong shakllari, birinchi navbatda, o‘zlarining aks ettirish ob’ektiga ko‘ra farqlanadi.

Ayni paytda, ijtimoiy ong shakllari bir-biridan voqelikni aks ettirish usuliga ko‘ra ham ajralib turadi. Masalan, huquqiy ong normalar, qonunlar, qoidalar vositasida, estetik ong esa- badiiy obrazlar yordamida voqelikni aks ettirishini bir qarashdayoq sezish mumkin.

Ijtimoiy ong shakllari o‘rtasidagi farqni ular rivojlanishining o‘ziga xosligida ham kuzatish mumkin. Fan taraqqiyoti ob’ektiv olam haqidagi yangidan-yangi bilimlarning yuzaga kelishi, chuqurlashib, kengayib borishi bilan dinning rivojlanishi esa, uning ijtimoiy hayotning turli sohalariga, kishilar faoliyati va turmush tarziga ta’sirining o‘sib borishi bilan xarakterlanishi fikrimizga dalil bo‘la oladi.

Va nihoyat, ijtimoiy ong shakllari bajaradigan funksiyalarining o‘ziga xosligi bilan ham ajralib turishini ta’kidlash zarur. Bunda, har bir ijtimoiy ong shakli bajaradigan funksiyalar tizimida bittasi asosiy, markaziy, sistema yaratuvchi funksiya sifatida chiqishi kuzatiladiki, boshqa funksiyalar ana Shu funksiya atrofida birlashadi. Fanda – bilish, axloqda – tartibga solish, dinda – dunyoqarash, san’atda – tarbiyaviy funksiyalar ana Shunday sistema yaratuvchi funksiyalar sifatida chiqishini ko‘rish mumkin.

Ijtimoiy ongning barcha shakllariga bilish, tarbiyalash, qadrlash kabi funksiyalarning xosligi, ayni paytda, bunday o‘xshashlikning din va falsafa, axloqiy va huquqiy ong o‘rtasida yana ham kuchliligi bunga misol bo‘la oladi.

Xulosa kilib aytganda, yuqorida qayd etilgan mezonlar faqat birgalikda olingandagina, ijtimoiy ong shakllarini farqlashga xizmat qilishi, metodologik ahamiyatga ega bo‘lishi mumkin. Kishilik jamiyati taraqqiyotining dastlabki bosqichlarida ijtimoiy ongning axloqiy, diniy, estetik, siyosiy, huquqiy, fan, falsafa kabi shakllarining hammasi ham bo‘lmagan. Jamiyatda muayyan

ehtiyojlar va ma’naviy ishlab chiqarishning yangi sohalari paydo bo‘lishi bilan ijtimoiy ongning yangi shakllari ajralib chiqa boshlaydi.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, yuqorida aytilgan ijtimoiy ong shakllarini tugal deb hisoblash xato bo‘lur edi. Jumladan, so‘nggi paytda ko‘pgina ilmiy adabiyotlarda ekologik ongni ijtimoiy ongning mustaqil shakli sifatida ajratishga urinish rasm bo‘layotganligini ta’kidlash zarur.

Axborot dunyosining globallashuvi va uning ijtimoiy ongga ta’siri katta bo‘lmoqda. XX asr axborot uzatishga xizmat qiladigan texnik vositalarning keskin va shiddatli taraqqiy etishiga yo‘l ochdi. Ayni paytda, ular madaniyat rivojiga ta’sir qilish imkoniyatlarini ham o‘stirib yubordi. Shundan kelib chiqqan holda, madaniyat yutuqlarini tezlik bilan ommalashtirish, tarqata olish imkoniyati yaratilmoqda. Planetaning turli burchaklarida dunyoga kelayotgan madaniyat namunalarini millionlarning ma’naviy ozig‘iga aylantirayotgan ommaviy axborot vositalarining — gazeta, jurnallar, radio, televidenie, videotexnika, kino kabi hodisalarning roli bu jarayonda katta bo‘lmoqda, axborot sohasida globallashuv sodir bo‘lganligini ko‘rsatmoqda. Ammo bu jarayonining intensivlashuvi va globallashuvi yuqoridagi kabi ijobiy jihatlar bilan bir qatorda ayrim salbiy natijalarini ham namoyon etmoqda. Bu tor guruhiy, g‘arazli iqtisodiy, siyosiy, geostrategik manfaatlaridan kelib chiqqan holda, kishilar dunyoqarashi, ijtimoiy ongga ta’sir qilishning yangidan-yangi yo‘llari va vositalaridan foydalanishga urinishda ko‘rinmoqda.

Aytish mumkinki, bugungi kunda kishilar ongida hukmronlikka erishish, ularning tafakkur tarzi va qadriyatlarini o‘ziga bo‘ysundirish turli ko‘rinishlardagi maqsadlarga erishishning asosiy yo‘li bo‘lib qolmoqda. Ana shunday vaziyatda kishilar ongida sobitlik, Vatanga muhabbat tuyg‘usi, o‘z yurtining ertangi kuniga ishonch ustuvor bo‘lmog‘iga erishish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bilish va bilim to‘g‘risida so‘z yuritganda o‘rta asrlardagi kabi bilim va e’tiqodni qarama-qarshi qo‘yish yaramaydi. ***E’tiqod*** *– moddiy va ma’naviy dunyo narsalari, jarayonlari va hodisalarini dalil-isbotsiz bilish demak*. «Men Xudoning borligiga ishonaman»; «men yaqinda bahor kelishiga ishonaman»; «men o‘z ishimning muvaffaqiyatiga ishonaman» va h.k. va sh.k. E’tiqod – bu insonning ishonchi. ***Bilim bizga*** *aniq-ravshan ko‘rinib turadigan narsalarni kashf etish imkonini bersa, e’tiqod, ishonch insonga hozircha ko‘rinmaydigan sirli narsalarni aniqlashga yordam beradi.* Shu tariqa e’tiqod bilish jarayonida faol ishtirok etadi va uning muhim unsuri hisoblanadi. Biroq, shu bilan bir vaqtda, zamirida aqlning so‘qirligi, mutaassiblik va insonning kuchsizligi yotuvchi soxta e’tiqod ham mavjudligini qayd etib o‘tish lozim.

Bilish – *inson qo‘lga kiritadigan axborotning eng oliy darajasi.* Bu axborotni u bilish muammolari va vazifalarini qo‘yish va echish yo‘li bilan, izchil anglab etadi. Axborot miyaning mvhumlashtiruvchi faoliyati yordamida belgi shaklini (2 + 2 = 4) kasb etadiki, bu unga ishlov berish, saqlash va keyinchalik undan foydalanish uchun qulaydir.

Bilish inson izchil va ijodiy faoliyatining ijtimoiy jarayoni bo‘lib, unda tashqi dunyoning ideal obrazlari yuzaga keladi va bilish maqsadi bo‘lgan bilim shakllanadi.

Bilish predmeti – bu izlanayotgan fikrning diqqat markazidan o‘rin olgan muayyan jihatlar. Masalan, inson juda ko‘p fanlar – biologiya, tibbiyot, psixologiya, sotsiologiya, falsafa va hokazolarning tadqiqot ob’ekti hisoblanadi. Biroq ularning har biri insonni o‘rganishga o‘z nuqtai nazaridan yondashadi: masalan, psixologiya insonning ruhiyati, ichki olami, xulq-atvorini, tibbiyot – insonning kasalliklari va ularni davolash usullarini o‘rganadi va h.k. Binobarin, tadqiqot predmetiga tadqiqotchining muhim mo‘ljali kiradi, ya’ni u tadqiqot vazifasi nuqtai nazaridan shakllanadi.

Ma’lumki, inson tarix yaratuvchisi, sub’ekti hisoblanadi, o‘z tarixiy mavjudligining zarur shart-sharoitlari va asoslarini o‘zi yaratadi. Ijtimoiy-tarixiy bilish ob’ekti odamlar tomonidan nafaqat o‘rganiladi, balki yaratiladi ham, demak, ob’ektga aylanishdan oldin u yaratilishi, shakllantirilishi lozim.

BILIM SHAKLLARI - Inson o‘zini qurshagan olamni anglab etadi, uni har xil usullar yordamida o‘zlashtiradi.

Kundalik amaliy bilim. *Tabiat haqida, shuningdek odamlarning o‘zlari, ularning yashash sharoiti, ijtimoiy aloqalari va hokazolar to‘g‘risida elementlar bilimlar beruvchi kundalik-amaliy bilimlar bilishning tarixan eng birinchi shakli hisoblanadi*. Bilishning bu shakli kundalik hayot,

odamlar amaliy tajribasidan kelib chiqqan. Shu asosda olingan bilimlar garchi mustahkam bo‘lsa-da, biroq tartibsiz, tarqoq xususiyatga ega bo‘ladi, ma’lumotlar, qoidalar va shu kabilarning oddiy majmuini tashkil etadi. Kundalik bilish sohasi juda rang-barang. U sog‘lom fikr, e’tiqodlar, belgi-alomatlar, shaxsiy tajribadan chiqarilgan dastlabki xulosalar, ularning an’analar, rivoyatlar, o‘gitlar va hokazolarda ifodalangan ko‘rinishlari, intuitiv ishonch, sezgilar va shu kabilarni o‘z ichiga oladi.

O‘yin vositasidagi bilim nafaqat bolalar, balki kattalar faoliyatining ham muhim unsuri hisoblanadi. *O‘yin jarayonida shaxs qizg‘in bilish faoliyatini amalga oshiradi, bilimlarning katta hajmini o‘zlashtiradi, madaniy boylik – ishga doir o‘yinlar, sport o‘yinlari, aktyorlarning o‘yinlari va shu kabilarni qon-qoniga singdiradi.* O‘yin bolalarning qiziquvchanligini qondirish, ularning ma’naviy dunyosi va ma’lum bilimlari, o‘zaro til topish ko‘nikmalari va shu kabilarni shakllantirishda muhim ijtimoiy rol o‘ynaydi.

Mifologik bilim insoniyat tarixining dastlabki bosqichida muhim rol o‘ynagan. *Mifologik bilimning o‘ziga xos xususiyati shundan iboratki, u borliqning fantastik in’ikosi hisoblanadi.* Mifologiya doirasida tabiat, koinot va odamlar, ular mavjudligining shart-sharoitlari, aloqa shakllari va hokazolar haqidagi muayyan bilimlar shakllangan. So‘nggi vaqtda (ayniqsa strukturalizm falsafasida) mifologik tafakkur – bu shunchaki fantaziyaning tiyiqsiz o‘yini emas, balki ajdodlar tajribasini qayd etish va keyingi avlodlarga berish uchun imkoniyat yaratadigan dunyoni o‘ziga xos tarzda modellashtirish ekanligi aniqlandi.

Badiiy bilim *borliqni tushunib etish refleksiyaning o‘ziga xos shakli bo‘lib, u san’at borlig‘ining barcha bosqichlarida – asar g‘oyasidan boshlab uning odamlar tomonidan qabul qilinishigacha – o‘ziga xos tarzda ro‘yobga chiqadi.* Badiiy ijodni ijodkorning fikrlari va kechinmalarini anglab etish ob’ekti – butun dunyoga uzviy bog‘lagan holda san’at tilida moddiylashtirish deb ta’riflash mumkin. Shaklan badiiy faoliyat ob’ektga qarab mo‘ljal oladi, mazmunan esa, u shaxs o‘zligining ifodasi, inson ma’naviy hayotining intim tomoni, ijodkor ideallari va didining majmui hisoblanadi.

Diniy bilim *insoniyat to‘plagan tajribaga tayanib, inson hayotining muhim ko‘rinishlari, chunonchi: oila va turmushdagi xulq-atvor, axloqiy qoidalar, mehnat, tabiat, jamiyat va davlatga munosabatni tartibga soladi*. Dinning asosiy vazifasi – inson hayoti, tabiat va jamiyat borlig‘ining mazmunini aniqlashdan iborat. Din universumning pirovard mazmunlari haqidagi o‘z tasavvurini asoslab, dunyo va insoniyatning birligini tushunishga ko‘maklashadi. U inson hayotini o‘zgartirishga qodir bo‘lgan haqiqatlar tizimidan iborat. Diniy ta’limotlarning o‘ziga xos xususiyati shundan iboratki, ular jamoa tajribasini ifodalaydi va shu bois nafaqat har bir dindor odam, balki dinga sig‘inmaydiganlar uchun ham qadrlidir.

Falsafiy bilim. Falsafa san’at va din kabi, bilish vazifalarini echish bilangina kifoyalanmaydi. *Uning bosh vazifasi san’at va din bilan uyg‘un holda– insonning dunyoda ma’naviy mo‘ljal olishiga ko‘maklashishdan iborat.* Falsafiy bilish ayni shu maqsadga bo‘ysundirilgan. Falsafa umuman dunyo, uning «birinchi» asoslari, hodisalarning universal o‘zaro aloqasi, borliqning umumiy xossalari va qonunlari haqida umumiy tasavvurni shakllantiradi. Falsafa dunyoni insonga bog‘lab o‘rganadi.

Ilmiy bilim. Bilishning eng oliy shakli fandir. Ayrim fanlarning vakillari fanni ta’riflar ekanlar, uni muayyan tadqiqotlar sohasi bilan bog‘laydilar. Ilmiy bilim boshqa bilim turlaridan o‘zining aniqligi bilan ajralib turadi.

Ilmiy bilim, ma’naviy ishlab chiqarishning barcha shakllari kabi, pirovardida inson faoliyatini tartibga solish uchun zarur. Bilishning har xil turlari bu vazifani turlicha bajaradi va mazkur farqning tahlili ilmiy bilimning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlashning birinchi va muhim sharti hisoblanadi.

Shaxsiy bilim - *muqarrar tarzda intellektual salohiyatni talab qiladi. Unda nafaqat bilish borlig‘i, balki bilishga harakat qilayotgan shaxs, uning bilimga qiziqishi, bilimni talqin qilish va undan foydalanishga nisbatan shaxsiy yondashuvi, uni o‘ziga xos tarzda anglab etishi mujassamlashadi.*

Shaxsiy bilim nafaqat qandaydir fikr-mulohazalar majmui, balki shaxsning kechinmalari hamdir. Shaxs bilimni shunchaki qayd etmaydi, balki u bilan birga yashaydi.

Bulardan tashqari, inson bilishida bilishning qanday paydo bo‘lishi jihatidan hissiy bilish, mantiqiy bilish, intuitiv bilish, g‘oyibona bilish kabi ko‘rinishlari ham farq qilinadi.

Hissiy bilish, deyilganda, odatda, insonning his qilishi sezgi a’zolari orqali predmet va hodisalarni, ularning tashqi tomonlarini, tashqi belgi va xususiyatlarini bevosita idrok qilish tushuniladi. Insonning bu bilishi, deyarli hayvonlarga ham xos bo‘lgan bilish bilan bir xil xususiyatlarga ega bo‘lgan bilishdir (lekin ular tub farqlarga ham ega).

Mantiqiy bilish esa insonning predmet va hodisalarni tafakkur orqali umumlashtirib, mavhumlashtirib va konkretlashtirib, ularni fikrda bilishidir (kuyida ular haqida alohida to‘xtalamiz).

Intuitiv bilish esa, odatda kishi biror narsa yoki hodisa haqida muayyan tasavvurlar va bilimlarga ega bo‘lgan, uning fikri ma’lum muammo yoki masalani echishga yo‘naltirilgan, shu asosda o‘z fikrini rivojlantirayotgan bir paytda ro‘y beradi. Intuitiv bilish ham inson bilish jarayonining muhim jihatini tashkil qiladi va uning borliqni bilishida muhim rol o‘ynaydi. Intuitiv bilish, hissiy va mantiqiy bilishlardan farq qilib, u o‘z tabiatiga ko‘ra, hech bir bevosita hissiy idroksiz va mantiqiy muhokamasiz biron bir yangi tasavvur yoki yangi fikrning birdaniga, kutilmaganda tug‘ilishidir.

G‘oyibona bilish inson bilishining shunday turiki, bunda kishi uzoq masofadan turib sodir bo‘lgan yoki sodir bo‘ladigan hodisa va voqeani bilishi, xis qilishi, bu hodisa va voqeaning qanday sodir bo‘lishi unga ayon bo‘ladi. Kishilar biron ishni qilmoqchi bo‘lsa, bu ishning natijasi haqida oldindan: “Shunday bo‘lishi kerak, bunga men qat’iy ishonaman”, “oyog‘im tortmovdi”, “negadir ko‘nglim g‘ash” degan fikr va mulohazalarni aytishadi.

Lekin shuni aytish kerakki, g‘oyibona bilishning hozircha mexanizmi fanga ma’lum emas. Shu sababli ko‘pincha g‘oyibona bilishni kishilar ilohiylashtirib, bunday bilish faqat aziz-avliyolarga, alohida g‘ayritabiiy kishilarga xos deb qaralib kelinmoqda.

Xullas, insonning borliqni bilish hissiy bilishdan aqliy bilishga tomon, va aksincha, intuitiv bilishdan mantiqiy bilish tomon dialektik yo‘l bilan sodir bo‘ladi. Bundagi hissiy bilish va aqliy bilish bir butun inson bilishining bir-birlari bilan chambarchas bog‘liq ikki: “quyi” va “yuqori” bosqichlaridir.

Hissiy bilish - inson bilishining dastlabki birinchi bosqichi bo‘lib bilish jarayoni ayni shu hissiy bilishdan boshlanadi. Natijada, miyada predmet va hodisalarning tashqi tomonlari, tashqi belgilari aks etib ularni miyada signallari va hissiy obrazlari hosil bo‘ladi.

Inson bilishining **hissiy bilish bosqichi**: his qilish, sezgi, idrok va tasavvur kabi shakllarda sodir bo‘ladi.

His qilish - inson bilishining shunday shakliki, unda kishi o‘z-o‘ziga, atrofdagi narsa, hodisalarga, kishi yoki kishilarga bo‘lgan munosabatida o‘zining muayyan holatga kirishi, muayyan holda bo‘lishidir.

Sezgi esa hissiy bilishning dastlabki shakllaridan bo‘lib, u insonning borliqni bilishining ma’lum shaklidir. Sezgilar insonning sezgi a’zolariga borliqdagi predmet va hodisalarning bevosita yoki bilvosita ta’siri natijasida yuzaga keladigan hissiy obrazlardir. Sezgilarni hosil qiluvchi bunday sezgi a’zolari insonda tashqi va ichki holatlarda joylashgan bo‘lib ular: ko‘rish, ta’m bilish, hid bilish, teri sezgisi va eshitish sezgi a’zolaridir, qolganlari ichki sezgi a’zolari hisoblanadi.

Idrok his qilish va sezgidan farqli o‘laroq, borliqdagi predmet va hodisalarni yaxlit holda, bir butun ko‘rinishda ularning hamma asosiy tashqi belgi va xususiyatlarini umumlashtirgan holda in’ikos ettiruvchi hissiy bilishning nisbatan yuqoriroq shaklidir. Idrok predmet va hodisalarning bir butun yaxlit hissiy obrazidir. U o‘zida his qilish va sezgilar shakllaridagi obrazlarni jamlab ifodalovchi xususiyatga ega.

Biroq insonning hissiy bilishi idroklar bilan ham cheklanib qolmaydi. Hissiy bilishda xis qilish, sezgilar va idroklar shakllarida yuzaga kelgan hissiy ma’lumotlar inson miyasida qayta ishlanib, hissiy bilishning yangi, yuksakroq shaklini hosil qiladi. Bu tasavvurdir.

Tasavvur - ilgari idrok etilgan, ammo ayni vaqtda bevosita idrok etilmayotgan predmet va hodisalarning inson miyasidagi qayta ishlanib, tiklangan hissiy obrazdir. Tasavvurning o‘ziga xos xususiyati shundaki, u borliqdagi predmet va hodisalar bilan ayni vaqtda bevosita bog‘lanishda

bo‘lmagan holda, ularning ilgarigi paydo bo‘lgan obrazlari asosida qayta tiklanishidir. Ammo inson o‘z tasavvurida, shu bilan birga oldin idrok etilgan predmet yoki hodisaga, ularga o‘xshash yangi predmet va hodisalarning hissiy obrazlarini ham hosil qilishi mumkin. Masalan, hozir biz mustaqil O‘zbekistonning mavjud imkoniyatlari, shart-sharoitlaridan kelib chiqib, uning kelajakda rivojlangan mamlakatlar safidan o‘rin olishi, ya’ni buyuk davlat bo‘lishini tasavvur qilmog‘imiz mumkin.

Umuman olganda, insonning hissiy bilish shakllari ma’lum darajada cheklangan, bir tomonlama, to‘liq bo‘lmagan bilishdir.

Inson borliqdagi predmet va hodisalarning ichki tomonlarini, ularning o‘zgarish va rivojlanish qonunlarini, bir so‘z bilan aytganda ularning mohiyatini faqat aqliy bilish orqaligina bila oladi.

Aqliy bilish - predmet va hodisalarning mohiyatini bilishdir. Insonning borliqni aqliy bilishi - bu uning tafakkuri orqali borliqdagi predmet va hodisalarning fikr shakllarida bilishdir. Aqliy bilish borliqdagi predmet va hodisalarning inson miyasidagi umumlashgan, mavhumlashgan va konkretlashgan fikriy ifodalanishidir.

Aqliy bilishning dastlabki shakli hukmlardir.

Hukm - aqliy bilishning shunday fikriy shakliki, unda borliqdagi muayyan predmet va hodisalar, ular o‘rtasidagi bog‘lanish va aloqadorliklar haqida tasdiq yoki inkor fikr ifodalanadi. Inson o‘z tafakkurida bir yoki bir necha hukmlarni mantiqiy o‘zaro bog‘lab, turli usullar asosida ularning eng muhim xususiyatlarini ajratib olib, biror tushuncha hosil qiladi.

Aqliy bilishning navbatdagi shakli tushunchadir.

Tushuncha predmet va hodisalar, ularning muhim va zaruriy belgi va xususiyatlarining umumlashtirilgan, mavhumlashtirilgan va ayni chog‘da aniqlashtirilgan fikriy obrazidir. Masalan, «inson», tushunchasini olaylik. Bu tushuncha hamma kishilik jamiyatiga xos bo‘lgan, mehnat qiluvchi, mehnat qurollari va mehnat vositalarini yaratuvchi hamda ular asosida moddiy va ma’naviy ne’matlarni ishlab chiquvchi: ong, tafakkur, til va nutq kabi muhim va zarur belgi va xususiyatlarga ega bo‘lgan bioijtimoiy mavjudot insonning fikri shaklidir.

Xulosa chiqarish esa aqliy bilishning shunday shakliki, unda bir yoki bir necha hukmlar asosida yangi hukm- yangi fikr hosil bo‘ladi. Xulosa chiqarish inson aqliy bilish bosqichining yukori shaklidir.

Sub’ekt – bu *bilish faolligining manbai.* Sub’ekt deganda odatda individ tushuniladi. Biroq bu uncha to‘g‘ri emas. Sub’ekt – bu, albatta, avvalo bilish qobiliyatiga ega bo‘lgan individ. Sub’ekt – bu mikroguruh, ijtimoiy guruh sinf, jamiyat hamdir. Tafakkur jarayoni amalga oshadigan bosh miya po‘stlog‘ida tafakkur muayyan insonning harakatlari, uning kechinmalari, his-tuyg‘ulariga qaratilishi mumkin: bu holda ong o‘zining alohida jihati – o‘zlikni anglash sifatida amal qiladi, tafakkur (individ doirasida) nimaga qaratilgan bo‘lsa, shu ob’ekt bo‘ladi.

Ob’ekt – bu *sub’ektning bilish faoliyati qaratilgan narsa yoki hodisa.* Asbob ham (o‘rganilayotgan va ta’mirlanayotganida), boshqa individ ham, individ bilan bog‘liq narsa va hodisalar ham ob’ekt bo‘lishi mumkin. «Ob’ekt» tushunchasini ob’ektiv borliq bilan aralashtirmaslik kerak. Masalan, hayvonlarning hujayralaridagi xromosomalar ular sitologiya va genetikada o‘rganish «ob’ekti»ga aylanishidan oldi ham ob’ektiv mavjud bo‘lgan, biroq kashf etilganidan keyingina o‘rganish «ob’ektlari»ga aylangan.

Bu tushunchalar nafaqat bilish faoliyati, balki amaliy baholash faoliyati bilan ham bog‘liq. Bilish faoliyatida sub’ekt ob’ektsiz, ob’ekt esa – sub’ektsiz mavjud bo‘lmaydi. Hozirgi zamon gnoseologiyasida bilish ob’ekti va predmetini farqlash odat tusini olgan. **Bilish ob’ekti deganda** borliqning o‘rganilayotgan amalda mavjud bo‘laklari tushuniladi.

Ma’lumki, inson tarix yaratuvchisi, sub’ekti hisoblanadi, o‘z tarixiy mavjudligining zarur shart-sharoitlari va asoslarini o‘zi yaratadi. Ijtimoiy-tarixiy bilish ob’ekti odamlar tomonidan nafaqat o‘rganiladi, balki yaratiladi ham, demak, ob’ektga aylanishdan oldin u yaratilishi, shakllantirilishi lozim.

Shunday qilib, ijtimoiy bilishda inson o‘z faoliyatining mahsuli, amaliy faol jonzot bo‘lgan o‘zi bilan ham ish ko‘radi. Bilish sub’ekti bo‘lgan inson shu tariqa uning ob’ektiga ham aylanadi. Shu ma’noda ijtimoiy bilish insonning ijtimoiy o‘zlikni anglash jarayonidir. Bunda inson tarixiy

rivojlanish jarayonida yaratiladigan o‘zining ijtimoiy mohiyatini o‘zi uchun kashf etadi va o‘rganadi. Shu sababli ijtimoiy bilishda sub’ekt va ob’ektning o‘zaro aloqasi murakkablashadi, bu erda ob’ekt bir vaqtning o‘zida tarixiy ijod sub’ekti hamdir.

Insonning borliqni bilishidan asosiy maqsadlaridan biri bu haqiqatni bilishdir. Xo‘sh, haqiqat nima? Haqiqat to‘g‘risidagi falsafiy ta’limot nimadan iborat? Haqiqat masalasini ilmiy asosda hal qilishning yagona yo‘li - bu inson bilimlari bilan ob’ektiv borliqdagi real predmet va hodisalar o‘rtasidagi munosabatlarni ilmiy asosda yoritib berishdir.

Haqiqat – bu *inson bilimlarida borliqning to‘g‘ri in’ikos etishi, predmet va hodisalar asli qanday bo‘lsa, ularni inson o‘z miyasida xuddi shunday in’ikos ettirgan bilimlardir. Haqiqat - bu borliqdagi predmet va hodisalar yoki ularning belgi va xususiyatlarini o‘zi emas, balki ular haqidagi inson bilimlarining o‘sha predmet va hodisalarning asliga ularning belgi va xususiyatlariga mos kelishidir*.

Inson o‘z bilish jarayonida kashf etgan tabiat va jamiyat qonunlari haqiqatlardir. Ular o‘zlari ifodalagan mazmunlariga ko‘ra, bir jihatdan insonga, uning ongiga bog‘liq bo‘lmasa ham, boshqa jihatdan, ya’ni inson fikrida ifodalanish shakliga ko‘ra sub’ektivdir; inson ularni o‘z ongida aks ettiradi. Haqiqatdan ham, bizning sezgilarimiz, idrok va tasavvurlarimiz, tafakkurimiz va bir butun ongimiz ob’ektiv borliqdagi predmet va hodisalarni to‘g‘ri in’ikos ettiradi, ular o‘z mazmunlari jihatidan Shu predmet va hodisalarga mos keladi.

Falsafa tarixida haqiqat (bilimlarning haqiqiyligi) muammosi qadimgi davrlardayoq ta’riflangan. “Avesto”da haqiqat oliy sharofatdir deyiladi. Darhaqiqat insoniyat doimo haqiqatga intilgan. Zero haqiqat adolatga, sharofatga eltadigan buyuk qudrat. Aristotel fikricha haqiqat – mulohazalar va amaldagi holat o‘rtasidagi muvofiqlikdir.

Platon haqiqatni g‘oyalar dunyosiga mos keluvchi g‘ayritabiiy mustaqil ideal mohiyat sifatida tushungan, inson bilimi jonning shu g‘oyalar dunyosi bilan mushtarakligi darajasidagina haqiqiydir, deb hisoblagan.

Foma Akvinskiy haqiqat yolg‘on narsalarda emas, balki aqlda mavjud bo‘ladi, har bir narsa o‘zi bog‘liq bo‘lgan aqlga munosabati darajasidagina haqiqiy deb nomlanishi mumkin, deb qayd etgan.

Beruniy fikricha, haqiqat bilimning voqelikka muvofiqligidir. Forobiy fikricha, haqiqatni bilish aqlning kamolotiga bog‘liq. Bu aql inson qalbidadir, uning kamolotiga esa faol aqlga qo‘shilish orqali erishiladi. Faol aqlda borliqning eng oliy darajasi bo‘lgan. Birinchi sababdan boshlab to oxirgi haqiqatning barcha sura shakllari mavjud. Shuningdek **Forobiy va uning izdoshlari fikricha, haqiqat** bir nechta bo‘lishi mumkin emas, haqiqat bitta, Shu bois falsafa ham bir nechta bo‘lishi mumkin emas. Forobiy haqiqatning o‘zgarmasligiga ishongan va falsafani haqiqatning birdan bir ifodasi deb hisoblagan[56].

Haqiqat-tasavvufda ruhni kamolotga va uning so‘nggi maqsadi –Yaratganning diydoriga erishuv yo‘llaridagi to‘rtinchi bosqichdir. Bunda sufiy shaxs sifatida tugab, Xudoga mo‘ljallangan haqiqatga etishishi, ollohga singib ketishi va natijada abadiylikka eriShuvi zarur. Bu jarayon ma’lum davomli vaqtni talab etadi. Maxsus ruhiy, jismoniy harakat, faoliyat, sig‘inish, ibodatlar, ohanglar yordamida amalga oshiriladi”[57]. Bahovuddin Naqshbandiy haqiqat bu Allohni anglashdir deb hisoblagan. Haqiqat so‘fiylar talqinida shariat doirasidan chetga chiquvchi ichki mazmunni anglatadi. Ilk so‘fiylar shariat va haqiqat o‘rtasida jarlik yuzaga kelishiga yo‘l qo‘ymaslikka harakat qilganlar. Keyingi so‘fiylar, masalan, Abu Bakr az Zakok haqiqat haqidagi fan shariat sari yo‘lni oydinlashtiradi deb hisoblaydi. Darhaqiqat, diniy aqidalarni rad etish, odam shariat va tariqat bosqichlaridan o‘tib, haqiqatga erishganidan keyingina o‘zining «haqiqiy borlig‘i»ni kasb etishi, haqiqat bilan birikishi va o‘zi ham haqiqatga aylanishi haqidagi ta’limot so‘fizm rivojlanishining keyingi bosqichlari mahsuli sifatida vahdati vujud (borliqning birligi), ya’ni mistik panteizm haqidagi ta’limot asoschilari sanalgan Boyazid Bistomiy, Ibn Halloj va boshqalarning asarlarida ilgari surilgan.

[56] Qarang.S.M. Hotamiy Islom tafakkuri tarixidan. –T.: Minhoj, 2003.-B.126

[57] Qarang. Xayrullaev M. O‘rta Osiyo va uyg‘onish davri madaniyati. -T.: Fan, 1994. –B62

Gegelda haqiqatni tushunish uning falsafasidagi asosiy tamoyil bilan bog‘liq. Bu tamoyilga binoan g‘oya o‘zining to‘liq va muayyan ko‘rinishida «o‘zida va o‘zi uchun borliqqa ega bo‘lgan haqiqat»dir. Gegel fikricha, haqiqat o‘zining mavhum ko‘rinishida muayyan mazmunning o‘ziga muvofiqligini anglatadi. Hamonki bu mazmunning to‘liqligiga mutlaq g‘oyaning o‘z-o‘zidan harakati natijasida erishilar ekan, Gegel o‘zining haqiqatni tayyor holda berilishi va shu holda cho‘ntakka solib qo‘yish mumkin bo‘lgan zarb etilgan tanga sifatida emas, balki sof tafakkur sohasida bilimlarning dialektik shakllanish jarayoni sifatida tushunish lozimligi haqidagi mashhur tezisini ta’riflaydi: «...hamma gap haqiqiy narsani substansiya sifatida emas, balki shuningdek sub’ekt sifatida», ya’ni tafakkur faoliyati sifatida ham tushunish va ifodalashda[58].

Haqiqatni ob’ektiv-idealistik tushunishning o‘ziga xos xususiyati unga dunyoning ongda aks etish jarayoniga bog‘lamasdan qarash va uni insonning ob’ekt haqidagi bilimi xossasi sifatida emas, balki empirik borliqqa qo‘shimcha tarzda ob’ektivlashgan qandaydir vaqtdan tashqaridagi g‘oyaning xossalari sifatida talqin qilishda namoyon bo‘ladi.

Haqiqatni sub’ektiv idealistik tushunish **e**sa inson bilimining xossalari va tarkibi bilan bog‘lanadi, biroq mazkur bilim unda tashqi, mustaqil dunyoning aks etishiga bog‘lanmaydi, chunki bunday dunyoning mavjudligi inkor etiladi. Haqiqat «tafakkurning tejamkorligi» sifatida (Max), foydali natijalarga erishish imkonini beruvchi jarayon, tafakkurimiz obrazidagi qulaylik sifatida (Jeyms), inson tajribasining mafkuraviy ta’rifni tashkil etuvchi shakli sifatida (Bogdanov) talqin qilinadi.

Idealizm falsafasi hal qila olmagan haqiqatni tushunib etishdagi qiyinchiliklar shunga olib keldiki, faylasuflar insonga haqiqatni vahiy vositasida ochuvchi ta’limotni ilgari surdilar. Bu yo‘nalish intuitivizm degan nom oldi. Unga Shopengauer asos soldi. U aql va ilmiy bilishning ustuvorligini rad etdi, fanni intuitsiyadan keyingi o‘ringa qo‘ydi. Ilmiy izlanish intuitsiyaga asoslanadi, demak, unga bog‘liq bo‘ladi va bo‘ysunadi. Shopengauerning qarashlarini Bergson rivojlantirdi. U intuitiv bilimning ustunligini himoya qilar ekan, qumursqalarning instinktiv xulq-atvoriga ishora qiladi, ya’ni instinkt – intuitsiyaning bir turi, degan g‘oyani ilgari suradi. Uning fikricha, qumursqalar haqiqatni darhol – tug‘ilgani zahoti anglab etadi. Buni aql tushunishga qodir emas. Aql faqat munosabatlarni bilish bilan shug‘ullanadi. Narsalarning mohiyatini faqat instinkt tushunishga qodir. Inson texnikasi qay darajada qudratli bo‘lmasin, u qumursqa osongina bajaradigan ishni uddalay olmaydi. Bergson aqlga ishonmaslik va ko‘proq intuitsiyaga tayanishni maslahat beradi. Garchi inson intuitsiyasi qumursqalarning intuitsiyasi darajasida kuchli bo‘lmasa-da, har qalay, uning aqlidan kuchliroqdir, chunki aql «hayotni organik tushunish bilan tavsiflanadi». Bergson intuitsiyaga aqlga qarama-qarshi turuvchi instinkt nuqtai nazaridan yondashadi va uni haqiqatdan ustun qo‘yadi.

Haqiqatning korrespondent, kogerent va pragmatik konsepsiyalari mavjud. Ularning har biri fanda rivojlanish jarayonida katta qiyinchiliklarga duch keladi.

Haqiqatning korrespondent *konsepsiyasi nazariyaning tajribada olingan ma’lumotlarga muvofiq bo‘lishini talab qiladi*. Bu talab fanda qabul qilinadi, u taklif qilinayotgan gipoteza fan sohasiga taalluqli yoki taalluqli emasligini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kogerent *(nazariy)* ***konsepsiya*** *eksperimentga muvofiq bo‘lishi, unga zid kelmasligi, uning natijalarini bashorat qilish imkonini berishi lozim.* Masalan, neopozitivistlar eksperimentni nazariya to‘g‘ri ekanligining mukammal tavsifi deb hisoblaganlar. Nazariya eksperimentda tekshiriladi, verifikatsiya qilinadi: u yo mazkur sinovdan muvaffaqiyat bilan o‘tadi, yo o‘tmaydi; u yo to‘g‘ri, yo noto‘g‘ri. K.Popper bu fikrda kamchilik topdi: hamonki nazariyalar ertami, kechmi inkor etilar, falsifikatsiya qilinar ekan, ularning eksperimentga avvalgi muvofiqliklari amalda haqiqiy sinov hisoblanmaydi. Popperga e’tiroz bildirish mumkin: agar nazariya eksperimentda olingan ayrim ma’lumotlar bilan ziddiyatga kirishgan bo‘lsa, bu nazariyadan mazkur ma’lumotlarni sharhlash uchun foydalanish mumkin emas, biroq u boshqa eksperimental ma’lumotlar uchun o‘z ahamiyatini saqlab qoladi. Fanda yangi nazariya eskisini doim ham istisno etavermaydi. Fizikada ba’zi bir fizik hodisalarni talqin qilish uchun Nyuton mexanikasidan hozirgacha foydalaniladi.

[58] Qarang. Gegel G. Fenomenologiya duxa. -M.: Nauka, 1994. –S.196

Vaholanki, u eng yangi fizik nazariyalar bilan rad etilgan. Nyuton mexanikasi nisbiylik nazariyasi va kvant fizikasining ayrim, nisbatan sodda ko‘rinishi sifatida o‘z ahamiyatini saqlab qolgan.

Nazariyaning eksperimentga nomuvofiqligini oddiy vositalar yordamida, xususan eski nazariyani takomillashtirish yo‘li bilan bartaraf etish mumkin. Bunday hollarda ish ilmiy inqilobgacha etib bormaydi. Lakatos fikriga ko‘ra, nazariyaning eng muhim qoidalari muhimligi ikkinchi darajali qoidalardan tashkil topgan himoya qobig‘i bilan o‘ralgan bo‘lib, u eksperimental ma’lumotlarning dastlabki «zarbalari»ni o‘ziga qabul qiladi. Nazariyaning o‘zagi uning himoya qatlamidan o‘tilganidan keyingina buzilishi mumkin.

Shuni ta’kidlash lozimki, eksperimentda nazariyaning u yoki bu ayrim qoidasi emas, balki umuman nazariya sinovdan o‘tadi yoki rad etiladi. Har qanday muayyan qoida umuman nazariya mahsulidir. Shu sababli eksperiment butun nazariyaga nisbatan tatbiq etiladi.

Haqiqatning pragmatik *konsepsiyasida amaliyot mezoni ko‘pincha to‘g‘ridan-to‘g‘ri eksperiment tushunchasi bilan bog‘lanadi.* Biroq ilmiy amaliyot faqat eksperimentdan iborat emas, u fanda qo‘llaniladigan butun maydonni, uning inson uchun hayotiy ahamiyatini qamrab oladi. Shuni hisobga olganda, insonning butun hayoti, uning fandan amalda foydalaniladigan barcha jabhalari fanning haqiqiyligini sinash maydoniga aylangan, desak, mubolag‘a bo‘lmaydi.

Fanning sertarmoq, murakkab xususiyati uni talqin qilishga jiddiy talablar qo‘yadi. Fanning kuchi nimada? U qanday ideallarga ega? Fandan «Hodisalar qanday yuz beradi?» yoki «Ular nima uchun aynan shunday yuz beradi?» degan savolga javob berishni talab qilishning o‘zi kifoyami? Fan san’at, dinga, inson hayotining boshqa sohalariga zid emasmi? Fan insoniyatni pirovard natijada halokatga olib kelmaydimi?, degan savollar fanning haqiqatni bilish jarayonida shakllangandir.

Isbotlash va rad etish. Fanning u yoki bu qoidasining haqiqiyligi yoki soxtaligi, aniq-ravshan ko‘rinib turmaydi. Faqat eng sodda mulohazalar o‘zining haqiqiyligini tasdiqlash uchun sezgi idrokidangina foydalanishni talab qiladi: ko‘rsatish mumkin bo‘lgan narsani isbotlashning hojati yo‘q.

Fanning aksariyat qoidalari sezgi a’zolari orqali bilish darajasida va boshqa haqiqatlardan alohida emas, balki mantiqiy tafakkur darajasida, boshqa haqiqatlarga bog‘langan holda, ya’ni isbotlash yo‘li bilan haqiqiy deb qabul qilinadi. Isbotlash – ilmiy tafakkurning muhim vositasi.

Har qanday isbotda tezis, isbotlash uchun asoslar (dalillar) va isbotlash usuli mavjud. *Haqiqiyligi yoki soxtaligi isbotlash yo‘li bilan aniqlanayotgan qoida tezis deb ataladi. Tezisning soxtaligini aniqlash rad etish deb ataladi. Isbotlashda foydalanilayotgan va isbotlanayotgan tezisning haqiqiyligini ko‘rsatayotgan barcha qoidalar asoslar yoki dalillar deb ataladi. Asoslar va dalillar ishonchli dalillar haqidagi qoidalar, ta’riflar, aksiomalar va ilgari isbotlangan qoidalardan tashkil topadi.*

Qoidaning haqiqiyligini isbotlash u yaxshi tekshirilgan dalillar haqidagi qoidalardan bevosita kelib chiqishini ko‘rsatish demakdir. Biroq hayot shu darajada murakkabki, amalda juda ko‘p, hatto aqlga mutlaqo zid qoidalarni tasdiqlash uchun ham ayrim dalillar to‘plash mumkin. Bunda ayni shu qoidalarni rad etuvchi dalillar ham mavjudligi bir-biridan va atrof muhitdan ajratib olingan ayrim dalillar o‘zicha hech narsani isbotlamasligidan dalolat beradi. Dalillar haqidagi fikrlar o‘zaro bog‘liq holda qaralgan taqdirdagina isbotlash uchun asos bo‘lish mumkin. Isbotlash uchun asoslar jumlasiga mazkur fan asosiy tushunchalarining ta’riflari kiradi. Bu mazkur fanning barcha tushunchalari ta’riflanishi lozim degan ma’noni anglatmaydi. *Ta’riflash – noma’lumni ma’lumga, murakkabni soddaga bog‘lash demak.*

Isbotlanayotgan tezis tayanadigan isbotlash uchun asoslar qatoriga fanning asosiy tushunchalari ta’riflari va aksiomalardan tashqari tezisni asoslash uchun zarur bo‘lgan fanning ilgari isbotlangan qoidalari ham kiradi. Fan o‘z qoidalarining dalil-isbotlarini qancha ko‘p rivojlantirsa, har bir yangi qoidani isbotlash uchun oldingi asoslar soni shuncha ko‘payadi.

V.F.Asmus fikriga ko‘ra, *asoslar va ulardan chiqarilgan xulosalarning aloqasi, agar u isbotlanayotgan tezisning haqiqiyligi tan olinishiga olib kelgan bo‘lsa, isbotlash usuli deb ataladi*. Fanning ayni bir qoidasini isbotlash har xil, masalan, deduksiya, induksiyaga, analogiyadan foydalanishga, modellashtirishga asoslangan bo‘lishi mumkin.

Hozirgi zamon bilish nazariyasida haqiqiy bilim va uning shakllari haqida turli fikrlar mavjud.

Ob'ektiv haqiqat – *bilimlarimizning inson insoniyatga bog'liq bo'lmagan mazmuni.* Bizning bilimlarimizda doim yo muayyan odamga, yo muayyan ijtimoiy guruhga bog'liq bo'lgan unsur mavjud bo'ladi. Binobarin, o'z bilimlarimizda sub'ektiv unsurlarga bog'liq bo'lmagan va shu sababli ob'ektiv hisoblanadigan mazmunni qayd etishimiz lozim. Ob'ektiv haqiqat rivojlanib, ikki shakl: nisbiy va mutlaq haqiqat shakllarida amal qiladi.

Nisbiy haqiqat – bu bizning borliqdagi predmet va hodisalar to'g'risidagi taxminan to'g'ri, lekin to'liq bo'lmagan bilish jarayonida tuzatilib, to'ldirilib borilishi lozim bo'lgan bilimlarimizdir.

Mutlaq haqiqat esa – bu borliqdagi predmet va hodisalar haqidagi har tomonlama to'liq, aniq, mukammal, kelgusida tuzatilmaydigan, to'ldirilmaydigan bilimlardir. Bunday bilimlar inson tafakkurining ob'ektga cheksiz yaqinlashib borishi asosida, cheksiz nisbiy haqiqatlarning jami sifatida qaror topadi. Bu jihatdan nisbiy va mutlaq haqiqatlar o'zaro chambarchas bog'liqdir, ular bir-birlaridan ajralmasdir, har qanday mutlaq haqiqat nisbiy haqiqatlarning cheksiz birligidan yuzaga keladi. Har bir nisbiy haqiqatda mutlaq haqiqatning donasi, zarrasi, ulushi mavjud bo'ladi. Shu asosda inson bilishi nisbiy haqiqatlardan mutlaq haqiqatga tomon boradi. Inson bilishi hech qachon mutlaq haqiqatga to'liq ega bo'lmaydi, balki unga cheksiz yaqinlashib boradi.

Ilm-fan taraqqiyotida har bir yangi bosqich nisbiy haqiqatlar sifatida mutlaq haqiqatning mazmuniga yangi-yangi zarralar qo'shib boradi. Borliq bepoyon va cheksiz bo'lgani kabi insonning uni bilishi ham cheksiz davom etadi. Nisbiy haqiqatlarning mutlaq haqiqatga cheksiz yaqinlashib boruvchi chegaralari tarixan shakliy bo'lsa ham, lekin bu mutlaq haqiqatning mavjudligi shubhasizdir.

Inson bilimlarining rivojlanish yo'li hamma vaqt silliq va oson kechavermaydi. Bilishda haqiqat sari qo'yilgan har bir qadam fikrlar va qarashlarning keskin kurashlari jarayonida ro'y berib, bunda avvalgi erishilgan bilimlar va qarashlar har doim cheklangan topilib, ularning o'rnini to'laroq mukammalroq bilimlar va qarashlar olib boradi.

Shu bilan birga, haqiqat mavhum emas, balki u aniq bilimlardir. Chunki o'zgarmas, qotib qolgan bilimlar yo'q, inson bilimlari doimo o'zgarib boradi. Ayni bir vaqtda, ayni bir nisbatda haqiqat bo'lgan bilim boshqa bir vaqtda va boshqa bir nisbatda haqiqat bo'lmasligi mumkin. Bu Shuni ko'rsatadiki, bilimlarimizning haqiqatligi ular ifodalagan mazmunning o'zgarishi bilan o'zgarib borishidadir. Har bir bilimning haqiqatligi doimo ma'lum joyga, o'ringa, vaqt va vaziyatga, kishi bilimining imkoniyatiga va bilim darajasiga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun har qanday bilimning haqiqatligini aniqlashda uni ma'lum makon va vaqt bilan bog'liq holda olib, unga ma'lum aloqadorlik va bog'lanishlardan kelib chiqib munosabatda bo'lish lozim.

Haqiqatning aniqligidan kelib chiqib, shuni aytish kerakki, hamma zamonlar, hamma makonlar, hamma davrlar sharoitda ham to'g'ri bo'ladigan, o'zgarmaydigan haqiqatlar yo'q va bo'lishi ham mumkin emas. Shuning uchun haqiqatning aniqligini hisobga olish inson faoliyatining hamma sohalarida juda katta ahamiyatga ega. Umuman, bilish nazariyasining nisbiy haqiqat va mutlaq haqiqatlar dialektikasini to'g'ri bilish, haqiqatning aniqligini to'g'ri hisobga olish kishilarning amaliy faoliyatlarida juda muhim o'rin tutadi. Aksincha, ularni to'g'ri hisobga olmaslik bilish nazariyasi sohasida ikkita yanglish xatoga, ya'ni **dogmatizm** va **relyativizmg**a olib keladi.

DOGMATIZM insonning borliqni bilishida bilimlarning mutlaq tomonlarini bo'rttirib, ularning nisbiy tomonlarini inkor etishdir. U faqat mutlaq haqiqatni e'tirof etib, bilimlarga o'zgarmas, qotib qolgan bilimlar sifatida qaraydi. Shu bilan birga, dogmatizm inson bilishiga oid u yoki bu qoidani aniq sharoit, joy va vaqt bilan bog'lanmagan holda olib, uni hamma vaqt har qanday sharoitda qo'llash natijasida kelib chiqadi. Dogmatizm inson bilish faoliyatining hamma sohalarida ham namoyon bo'lishi mumkin. U insonning borliqni bilishga, uni amaliy va nazariy o'zlashtirish va o'zgartirishiga to'sqinlik qiladi.

Relyativizm esa, dogmatizmdan farqli o'laroq, inson bilishida hosil bo'lgan bilimlarning nisbiy tomonlarini mutlaqlashtirib, inson bilimlari faqat nisbiy haqiqatlardan iborat, deb, mutlaq haqiqatni butunlay inkor qilish tufayli kelib chiqadi. Bu oqim vakillarining fikricha, inson borliq va uning qonunlarini faqat qisman bilar emish, nisbiylik inson bilimlarining hammasiga xos emish. Bu

bilan ular inson bilimlarining hammasini nisbiy, deb e'lon qilib, mutlaq haqiqatning borligini, uning inson bilishiga xosligini butunlay rad qiladi. Relyativizm shu sababli bilishda muqarrar ravishda yo agnostitsizmga, yoki sub'ektivizmga olib boradi. Shuni ham aytish zarurki, relyativizm umuman olganda, bir butun inson bilish jarayoniga xosdir, chunki bizning bilishimiz nisbiy haqiqat bo'lgan bilimlardan mutlaq haqiqatga tomon rivojlanib boradi. Bunda relyativizm bor, lekin bilimlarimiz faqat nisbiy haqiqatlardan iborat, deb, relyativizmni bilish nazariyasiga asos qilib olish agnostitsizmga va skeptitsizmga olib keladi.

Inson qadimdan boshlab o'z bilimlarining haqiqatligini, uning xatodan farqini ajratuvchi mezonni topishga harakat qilib kelgan. Shu sababli falsafada bilimlarning haqiqatligi mezoni muammosi va uni hal qilishga doir turlicha qarashlar paydo bo'lgan. Bunday qarashlarning dastlabkisi bu **haqiqatning formal mantiq mezonidir**.

Bu mezonga ko'ra, bilim haqiqat bo'lishi uchun bu bilimni ifodalovchi fikr ikkinchi biror fikrga muvofiq kelishi yoki bu bilim boshqa bilimdan zaruran kelib chiqishi lozimdir. Lekin bunga idealistlar va materialistlar turlicha yondashganlar. Masalan, ob'ektiv idealistlar haqiqatning mezoni, deb mutlaq g'oyaning o'z-o'ziga mos kelishini tushunadilar. Sub'ektiv idealistlar esa, haqiqatning mezoni sub'ektning o'zi yoki uning tafakkuridir, sub'ekt nimani haqiqat, deb bilishi uning o'ziga, hohishiga bog'liq, deyishadi. Ba'zi sub'ektiv idealistlar esa bilimlarning haqiqatlik mezonini sub'ekt tasavvurlari va tushunchalarining aniq va ravshan bo'lishidan, ularning umumahamiyatliligidan yoki sub'ektiv tajribalardan axtaradilar. Materialistlar bo'lsa, bilimlarning haqiqatlik mezoni deb amaliy faoliyatni oladilar. Ular bilish nazariyasida amaliyot inson bilimlarining to'g'ri yoki xatoligini aniqlovchi mezondir.

XX asr nepozitivizm oqimi vakillari o'z bilish nazariyalarida haqiqatning mezoni deb kogerensiya prinsipini oladilar. Bu prinsipga ko'ra ular haqiqatning mezoni deb bilimning o'z-o'ziga mos kelishini tushunadilar. Nepozitivizmning boshqa bir guruhi vakillari esa bilimlarning haqiqatlik mezoni sifatida verifikatsiya prinsipini ilgari suradilar. Bu prinsipga ko'ra, bilimlarni hissiy tajriba, kuzatish, eksperiment yo'llari bilan tekshirish mumkin. Biroq bizga ma'lumki, fanlarda paydo bo'lgan ba'zi g'oyalar va qarashlarning haqiqatligini bunday hissiy tajribalar asosida tekshirib bo'lmaydi. Shu sababli ingliz faylasufi K.Popper verifikatsiya prinsipi bilan tekshirishni «nazariyani tasdiqlovchi dalillarga qarama qarshi, ularni rad qiluvchi, faktlarni qidirib topish bilan takomillashtirish» g'oyasini ilgari suradi. K.Popperning bu g'oyasi fanlardagi nazariy tizimlarning tatbiq etilish chegaralarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Biroq u inson bilimlarining haqiqatligini isbotlovchi mezon bo'la olmaydi.

Pragmatizm oqimi vakillari esa, har qanday ishning, amalning va bilimning haqiqatlik mezoni uning insonga keltiradigan foydasi bo'lishi kerak, deyishadi. Haqiqatda esa foydali bo'lish, foyda keltirish - bular inson bilimlarining haqiqatlik mezoni emas.

Ekzistensializm falsafasi vakillari bo'lsa, inson bilimlarining haqiqatlik mezoni - bu har bir kishining o'z ehtiyoji, maqsad va manfaatlaridir, deyishadi. Ularning qarashicha hech qachon ikki kishining ehtiyoji, intilishlari bir-biriga to'la mos kelmaydi. Shu sababli haqiqatning barchaga baravar bo'lgan mezoni bo'lishi mumkin emas.

Yolg'on haqiqatning qarama-qarshisi. *Yolg'on odatda noto'g'riligi ayon bo'lgan tasavvurlarni bila turib haqiqat darajasiga ko'tarish sifatida tushuniladi.* Yolg'on kundalik va ijtimoiy hayotda keng tarqalgan bo'lib, odamlar o'zaro aloqa qiluvchi hamma joyda uchraydi; u individlar va ijtimoiy guruhlar manfaatlarining «uchraShuvi» yuz beradigan har qanday insoniy munosabatlar funksiyasidir. Gap yolg'on mavjud yoki mavjud emasligida emas (oddiy hayot tajribasi uning mavjudligidan dalolat beradi), balki har bir muayyan holda uning ulushi qanchaligidadir.

Beruniy fikricha shunday kishilar bo'ladiki, ularning tabiatiga yolg'on xabar tarqatish o'rnashib qolib, go'yo unga shu vazifa yuklatilgandek bo'ladi va yolg'on xabar tarqatmasdan turolmaydi. Ba'zan kishi yolg'on xabar tarqatuvchiga taqlid qilib, bilmasdan yolg'on xabar tarqatadi. Bu xabarchilar birinchi marta ataylab yolg'on xabar tarqatgan kishi bilan eng keyin yolg'on xabarni eshituvchi oralig'ida vositachi bo'ladilar. Yolg'onchilik kishini adolatdan yuz o'girtiradi, zulm, yolg'on guvohlik, omonatga xiyonat qilish, boshqalar mulklarini hiyla bilan bosib

olish, o‘g‘irlik, dunyo va xalqning buzilishiga sabab bo‘ladigan boshqa yomon xulqlarni kishilar yaxshi qilib ko‘rsatadilar”[59]. Beruniy insonni rostgo‘ylik qolib, yolg‘onchilik yo‘lidan yurmasligi, boshqalarga yaxshilik qilish, yaxshilik qilish imkoniyati bo‘lmasa, yaxshi tilaklar izhor qilishga chorlaydi. Rostgo‘ylik, odillik Beruniy fikricha, yuksak ma’naviyat, go‘zal odob – axloq belgisidir.

Insonning individual rivojlanish jarayonida yolg‘on bolada jazodan qutulib qolishga harakat qilish, kattalar o‘rnagi va Shu kabilar orqali shakllanadi. Keyinchalik bunga jamiyat kuchliroq ta’sir ko‘rsatadi. Insonni bu tomonga itaruvchi omillar majmui orasida ehtiroslar, shu jumladan muhabbat tobora kengroq o‘rin egallay boshlaydi. Muhabbat «son-sanoqsiz yolg‘onni vujudga keltiradi. Oshiq odam o‘zining narxini oshirish uchun yolg‘on so‘zlaydi, o‘z raqibining obro‘sini tushirish uchun, rashk o‘tini yoqish uchun... sovib borayotgan muhabbat otashini qayta o‘t oldirish uchun aldaydi, nihoyat, muhabbat yo‘qolgan holda yolg‘on gapiradi»[60]. Yolg‘on takabburlik, irodasizlik, muvaffaqiyatga intilish, pulga, hokimiyatga o‘chlik va hokazolar zaminida yuzaga keladi.

Yolg‘on individlar uchun ijobiy ma’noda ham muhimdir (bu jihatdan o‘layotgan odam to‘shagi oldida yolg‘on gapirish hollari diqqatga sazovor). Lekin yolg‘on ko‘pincha o‘zgalar hisobidan va ularning manfaatlariga zid ravishda qandaydir afzalliklarni qo‘lga kiritish bilan bog‘liq. Yolg‘onni yashash uslubiga aylantirgan odamlar ham bor.

Shunga qaramay, halol, vijdonli odamlar ko‘proq. Ularni yolg‘onchilardan qanday farqlash mumkin? Chinakam samimiyat ikki asosiy belgi: «achchiq haqiqat bilan birovga ozor etkazishga va o‘z xatolarini ochiq-oydin tan olishga qodirlik» bilan ajralib turadi. «Xayrixoh bo‘lgan holda, yolg‘on gapirmay sizga ozor etkazishi mumkin bo‘lgan odamni, siz xohlagan va kutgan javobni berish o‘rniga, sizni xafa qilishdan cho‘chimay, haqiqatni yuzingizga aytgan odamni samimiy deb hisoblash mumkin. Lekin samimiy odamni uning o‘z xatolarini tan olish jasoratiga ko‘ra farqlash mumkin, ya’ni rostgo‘y odam o‘zining nomaqbul qilmishiga hech qanday vaj-korsonlarsiz iqror bo‘ladi, deb aytish mumkin. Yolg‘onga bunday iqror bo‘lishni afzal ko‘rish – rostgo‘ylikning shak-shubhasiz mezonidir»[61].

Yanglishish – *o‘z predmeti bilan mushtarak bo‘lmagan, unga mos kelmaydigan bilim*. Haqiqat yoyilishi va teranlashuvining barcha bosqichlarida uning doimiy va zaruriy hamrohi yanglishishdir. Haqiqat nima va uni yanglishishlardan (Bekon ta’biri bilan aytganda, «tafakkur butlari»dan) qanday qilib xalos etish mumkin, degan savollar odamlarni (faqat fan sohasidagina emas) doim qiziqtirib kelgan. Haqiqat va yanglishish kategoriyalari bilish nazariyasidagi yagona bilish jarayonining ikki qarama-qarshi, lekin bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan ikki tomonini ifodalovchi asosiy kategoriyalardir. Bu tomonlarning har biri o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lib, ularni quyida ko‘rib chiqamiz.

Bilimning noto‘g‘ri shakli bo‘lgan yanglishishning bosh manbai ijtimoiy-tarixiy amaliyot va bilishning cheklanganligi, norasoligi yoki zaifligidir. Yanglishish o‘z mohiyatiga ko‘ra borliqning ayrim jihatlarini bilish natijalarining mutlaqlashtirilishi natijasi sifatida yuzaga keluvchi borliqning noto‘g‘ri in’ikosidir. Masalan, «nazariy astrologiya», garchi unda haqiqatning ayrim unsurlari mavjud bo‘lsa-da, umuman olganda yanglishish hisoblanadi. Xuddi shuningdek ilmiy astronomiyada ham yanglishishlar mavjud, lekin umuman olganda bu kuzatishlar jarayonida o‘z tasdig‘ini topgan haqiqiy bilim tizimidir.

Yanglishishlar haqiqatning tagiga etishni qiyinlashtiradi, biroq ular muqarrardir, bilishning haqiqat sari harakatining zaruriy unsuri, mazkur jarayonning mumkin bo‘lgan shakllaridan biridir. Masalan, moddalar haqidagi fan – kimyoning shakllanishi «ulkan yanglishish» - alximiya shaklida yuz bergan.

Yanglishishlar o‘z shakllariga ko‘ra rang-barangdir. Ilmiy va noilmiy, empirik va nazariy, diniy va falsafiy yanglishishlarni farqlash lozim. Xususan, falsafiy yanglishishlar orasida empirizm, ratsionalizm, sofistika, eklektika, dogmatizm va relyativizm mavjud.

Yanglishishni yolg‘ondan – haqiqatni g‘arazli maqsadlarda ataylab buzib ko‘rsatish va bu bilan bog‘liq bo‘lgan soxta bilim berish, dezinformatsiyadan farqlash lozim. Yanglishish bilim

[59] Beruniy A. Hindiston. -T.: Fan, 1966 –B. 25.
[60] Militan V. Psixologiya lji. -M.: AST,1993. –S.39
[61] Tam je, –S.39.

xususiyati bo‘lsa, xato – individning inson faoliyati muayyan jabhasidagi noto‘g‘ri harakatlari natijasidir: hisoblashdagi, siyosatdagi, turmushdagi xatolar va h.k. Mantiqiy xatolar – (formal yoki dialektik) mantiq tamoyillari va qoidalarini buzish va predmetni, ishlarning asl holatini bilmaslik bilan belgilanuvchi haqiqiy xatolar farqlanadi.

AMALIYOT. *Bilishning negizini amaliyot tashkil etadi*. Bu insonning butun bilish jarayoni sezgilardan boshlab ilmiy mavhumliklarga qadar ijtimoiy-amaliy faoliyat asosida rivojlanishi, uning ehtiyojlari va muvaffaqiyatlari bilan belgilanishi va yo‘lga solinishini anglatadi.

Ijtimoiy amaliyot ehtiyojlari doim bilish rivojlanishining negizi va harakatlantiruvchi kuchi sifatida amal qiladi. Er maydonlarini o‘lchash, vaqtni hisoblash, savdoda hisob-kitoblarni amalga oshirish zarurati matematik bilimlarning rivojlanishiga yo‘l ochdi. Binolar, ariqlar, to‘g‘onlar, kemalar, mashinalar va hokazolarni qurish ehtiyojlari mexanikaning rivojlanishiga olib keldi.

Ijtimoiy amaliyot bilishning negizi hisoblanishi haqida so‘z yuritganda ilmiy bilish jarayonining nisbatan mustaqil ekanini unutmaslik kerak. Zero amaliyot bilan bilish murakkab bilvosita xususiyatga ega. Bilishning har bir bosqichida ilmiy tafakkurning oldingi rivojlanish jarayonida shakllangan muammolar echiladi. Shu sababli fanning u yoki bu yutuqlarini u yoki bu tarixiy davrning amaliy tajribasi va ehtiyojlariga bog‘lashga urinish xato bo‘lur edi.

Inson tafakkuri doimo oldingi avlodlardan olingan bilimlar majmui va fanning oldingi rivojlanish jarayonida qo‘yilgan muammolar bilan ish ko‘radi. Fan bu muammolarni echib, amaliyotdan o‘zishi va unga ongli ravishda yo‘l ko‘rsatishi mumkin va lozim.

Amaliyot – odamlarning tarixan shakllangan ehtiyojlarini qondirish uchun u yoki bu ob’ektni o‘zgartirish maqsadiga ta’sir ko‘rsatish faoliyatidir.

Bilishga nisbatan amaliyot uch xil vazifani bajaradi.

Birinchidan, *u bilishning manbai, harakatlantiruvchi kuchi sifatida bilishga umumlashtirish va nazariy o‘rganish uchun zarurni material beradi. Shu tariqa amaliyot bilishni oziqlantiradi va real hayotdan uzoqlashishga yo‘l qo‘ymaydi.*

Ikkinchidan, *amaliyot bilimlarni tatbiq etish sohasidir. Shu ma’noda u bilishning maqsadidir.*

Uchinchidan, *amaliyot bilish natijalarining haqiqiyligini tekshirish mezoni. Bilishning amaliyot sinovidan o‘tgan natijalarigina amalda ob’ektiv ahamiyatga ega bo‘lishi mumkin.*

Shunday qilib, amaliyot – barcha bosqichlarda bilishning shakllanish va rivojlanish negizi, bilim manbai, bilish jarayoni natijalarining haqiqiyligi mezondir. Tajriba tushunchasi har xil ma’noga ega: tajriba (empiriya) mavhum fikr yuritishga qarshi qo‘yiladi va shu ma’noda u kuzatish va eksperimentni qamrab oladi. Hayot tajribasi, mashina haydash, ma’ruzalar o‘qish va shu kabilar ma’nosidagi bilim va ko‘nikmalar darajasi ham tajriba deb ataladi.

O‘z-o‘zidan ravshanki, inson borliqni yolg‘iz o‘zi tushunib etmaydi: haqiqatni bilish tajribaga asoslanadi, deganda, ildizlari o‘tmishga, asrlarning yig‘ma va jamlanib boradigan tajribasiga borib taqaluvchi vorisiy axborot nazarda tutiladi. Individual tajriba, agar u mavjud bo‘lgan taqdirda ham, haqiqatni anglash uchun mutlaqo etarli bo‘lmaydi.

Amaliyotning tarkibiy qismlari

Maqsad, Maqsadga muvofiq faoliyat, Amaliyot vositalari,Amaliy harakat ob’ekti, Harakat natijasi kabilar.

Maqsad sub’ektga yoki odamlar guruhiga xos. ***Maqsad*** *– erishish mo‘ljallangan kelajakning sub’ektiv obrazi.* Pirovard maqsad muqarrar tarzda muayyan predmetlarga bog‘lanadi, deb o‘ylash yaramaydi. Insonning chegara bilmas intilishi bilan tavsiflanadigan ideal ham maqsad bo‘lishi mumkin. **Maqsad haqidagi falsafiy ta’limot teleologiya deb ataladi.** Amaliyot o‘z maqsadlarini ko‘zlovchi odamning faoliyatidir. Shu sababli u **maqsadga muvofiq** faoliyat hisoblanadi.

Bu faoliyatning o‘zi maqsad timsoli sifatida amal qiladi. Bu erda sub’ekt muqarrar tarzda g‘ayri niyatni emas, balki kuchni tan oladigan tabiat bilan to‘qnashadi. Inson tabiatga tabiiy kuch sifatida qarshi turadi. Tabiatda inson o‘z maqsadini ro‘yobga chiqaradi.

Maqsadga erishish uchun ishga solinadigan hamma narsa ***amaliyot vositasi*** *deb ataladi*. Bu nafaqat mashinalar, mehnat qurollari, balki odamlarning bilimlari va hayot tajribasi hamdir. Harakat qaratilgan narsa amaliyot ob’ekti deb ataladi. **Faoliyat mahsulotda to‘xtaydi**, maqsad ro‘yobga

chiqadi. Ro‘yobga chiqqan maqsad maqsad emas. Imkoniyat borliqqa aylanadi; amaliy harakat bajariladi. Amaliy harakatlar estafetasi inson amaliyoti, uning faol hayotini tashkil etadi.

Amaliyot natijasiga erishish bosqichida sub’ekt o‘z harakatlarining samaradorligini, ularga yo‘ldosh bo‘lgan emotsional va oqilona jihatlarni baholash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Amaliyot haqiqat mezoniga aylanadi. Amaliyot haqiqatning birdan-bir mezoni emas, biroq u haqiqatni baholashning bosh mezonlaridan biri sifatida tan olinadi. Inson o‘z tafakkurining haqiqiyligini, uning butun qudratini amaliyotda isbotlab berishi lozim. Amaliyot tarkibida har xil ahamiyatga ega bo‘lgan nisbatan mustaqil jihatlar mavjud bo‘lib, ular falsafiy ta’limotlar mazmunida o‘z aksini topadi. Kantchilar amaliyotni tahlil qilishda sub’ektning faolligidan kelib chiqadilar. Markschilar amaliyot vositalarini birinchi o‘ringa qo‘yadi. Vaholanki, amaliyot yaxlit hodisa bo‘lib, bu erda hamma narsa o‘zaro bog‘langandir. Amaliyotni tarkibiy qismlarga ajratish va ular o‘rtasida subordinatsiya o‘rnatish doim ham o‘rinli bo‘lavermaydi.

Dunyodagi barcha narsalar va hodisalar kabi amaliyot ham u yoki bu darajada rivojlangan shakllarda mavjud bo‘ladi. Nafaqat ijtimoiy ishlab chiqarish, balki insonning har qanday faoliyati amaliyot hisoblanadi. Masalan, individual tafakkur jarayoni ham amaliyotdir. Amaliyotda nafaqat ishchi va muhandis, balki siyosatchi, olim, xullas, har bir odam ishtirok etadi. Agar tabiiy jarayonlar inson faoliyati sohasi bilan bog‘liq bo‘lmasa, ular amaliyot sohasiga kirmaydi. Nazariya va amaliyot o‘rtasidagi tafovutni bartaraf etish lozimligi to‘g‘risida ko‘p so‘z yuritiladi, demak, nazariya amaliyotga zid bo‘lishi mumkin. Boshqa bir yondashuvga ko‘ra, yaxshi nazariyadan amaliyroq narsa yo‘q. Nazariya va amaliyot o‘rtasidagi soxta tafovutni bartaraf etish emas, balki amaliyotni rivojlantirish, uning samaradorligini oshirish muhim vazifadir. Samarali ish ko‘radigan sub’ekt va jamiyat yaxshi amaliyotchidir.

Amaliyot va bilish birligi. Falsafada amaliyot deganda inson ehtiyojlarini qondirish maqsadida o‘zini qurshagan dunyoni yoki uning ayrim qismlarini o‘zgartirishga qaratilgan faoliyat tushuniladi. Amaliyotning asosiy shakli mehnat bo‘lib, uni amalga oshirish jarayonida inson tabiat bilan to‘qnashadi. Shuningdek, boshqaruv amaliyoti, siyosiy, ijtimoiy amaliyot va amaliyotning boshqa shakllari farqlanadi. Xo‘sh, amaliyotning bilish bilan aloqasi qanday?

Birinchidan, amaliyot bilishning sarchashmasi, negizi, uni harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi. Amaliyotning muayyan ehtiyojlari insoniyatning bilishga bo‘lgan ehtiyojlari va vazifalari, umuman faoliyat turi sifatidagi bilishning o‘zi yuzaga kelishiga sabab bo‘lgan. Masalan, Qadimgi Misrda ziroatchilik geometriya va matematika paydo bo‘lishini rag‘batlantirgan, kemachilik va savdo ishi esa astronomiya va boshqa fanlarning rivojlanishiga turtki bergan. Amaliyot jamiyat uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lgan yangi muammolar (masalan, koinotni o‘zlashtirish, aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlash va b.)ga duch kelib, bilishning yangi tarmoqlari rivojlanishini ta’minlagan Masalan, XX asrda kosmik tibbiyot, kristallografiya, genetika va boshqa fanlar vujudga keldi.

Ikkinchidan, amaliyot o‘zining muhim ehtiyojlari bilan birga bilishning maqsadi hamdir. Inson bilimlari ulardan o‘z kundalik turmushda foydalanish uchun mo‘ljallangandir. Biroq ular buyumlar va tovarlar, mehnat qurollari yaratiladigan sanoatda birinchi darajali ahamiyatga ega. Masalan, D.I.Mendeleev jadvali va unda ifodalangan ma’lumotlarsiz hozirgi kimyo sanoatini tasavvur qilish mumkin emas. Kundalik hayotdan mustahkam o‘rin olgan televidenie va radio fizika va boshqa fanlarda erishilgan yutuqlar mahsulidir. Agar bilimlarga amaliyotda hojat bo‘lmasa, ular o‘z ijtimoiy ahamiyatini yo‘qotishi mumkin. Binobarin, amaliyot bilimlar izchil qo‘llaniladigan ulkan sohadir.

Uchinchidan, amaliyot inson bilimlari va tasavvurlarining haqiqiyligi mezoni (ko‘rsatkichi)dir. U ilmiy gipotezalar va nazariyalarning (masalan, Quyosh tizimining boshqa sayyoralarida hayot borligi haqidagi farazning) aniqligini tekshirishning muhim usuli hisoblanadi. Biroq bunda mazkur mezon o‘zining nomukammalligi tufayli universal (umumiy) emasligini e’tiborga olish lozim. Zotan, dunyo haqidagi g‘oyalar va taxminlarning barchasini ham amalda sinash mumkin emas. Shu sababli fan bilimlarning haqiqiyligini asoslash uchun, masalan, mantiqiy isbotlash kabi usullardan foydalanadi.

Amaliyot inson bilish jarayonida hosil bo‘lgan har bir bilimning haqiqatligini tasdiqlash bilan birga, hosil qilgan bu bilimning cheklanganligini, bir tomonlamaligini hatto xato yoki g‘ayri ilmiyligini ham aniqlab beradi. Lekin shuni ham aytish kerakki, amaliyot ham inson bilimlarining haqiqatlik mezoni sifatida mutlaq emas. Sababi: inson bilimlarining haqiqatligi yoki xatoligi amaliyotda tasdiqlanishi aslo to‘liq bo‘lmaydi. Shuning uchun barcha davrlarda inson bilimlarining barcha sohalarida hali haqiqatligi to‘la tasdiqlanmagan yoki xatoligi to‘la aniqlanmagan ko‘pgina muammo va gipotezalar mavjudki, ular kelgusi avlodlar tomonidan tuzatilib, to‘ldirilib, tasdiqlanib yoki hal qilinib boriladi. Shu boisdan ma’lum sharoitlarda inson bilishi erishgan fundamental bilimlarning haqiqatligini amaliyotda tasdiqlash yoki xatoligini rad qilish uchun ba’zan bir necha daqiqa, bir necha soat yoki bir necha kun talab qilinsa, ba’zan bu muddat bir necha o‘n yil yoki bir necha yuz, hatto minglab yillarni o‘z ichiga olishi mumkin.

Umuman, amaliyot haqiqat mezoni sifatida insonning to‘g‘ri bilimlarini xato bilimlardan farq qilishda katta ahamiyatga ega. Bu mezon, birinchidan, inson bilimlari borliqning to‘g‘ri in’ikosi ekanligini tasdiqlasa, ikkinchidan, u borliqni noto‘g‘ri aks ettiruvchi qarashlarning xatoligini ochib beradi. Ma’lumki, har bir fan sohasida ilmiy izlanishlar olib boruvchi tadqiqotchi o‘z ob’ektini o‘rganishga kirishar ekan, o‘rganayotgan predmet yoki hodisa haqidagi bilimlarga birdaniga ega bo‘lmaydi. Buning uchun u bu predmet yoki hodisa ustida ma’lum davr ichida tinmay turli xil izlanish va tadqiqotlar olib boradi va o‘z tadqiqot jarayonida turli xil yo‘llar, usullar va vositalardan foydalanadi.

Xulosa. Shunday qilib, insonning bilishi rivojlanib boruvchi, faol jarayondir. Bu, avvalo, jamiyatda yangi ehtiyojlarning tug‘ilishi, tegishli ravishda amaliyotning rivojlanishi va takomillashuvi bilan belgilanadi. Ayni shu sababli bilish “mangu harakat, qarama-qarshiliklarning yuzaga kelishi va ularning echilishi jarayoni” deb qaralishi lozim.

Haqiqat bilishning mezonidir. Inson amaliy faoliyati haqiqatni aniqlashga yo‘naltirilgan. Biroq haqiqat yolg‘on bilan yonma-yon turadi. Yolg‘on inson hayotining tarkibiy qismi sifatida amal qiladi.

Amaliyot har qanday bilish jarayonining negizi, tayanch nuqtasi va tadrijiy yakuni hisoblanadi. Amaliy faoliyat maqsadga yo‘nalgan va bilimning ifodasi sifatida uning natijasida namoyon bo‘ladi.

Amaliyot va bilishning rivojlanishi u yoki bu yanglishishlar ertami, kechmi bartaraf etilishi: yo sahnadan tushishi (masalan, «abadiy dvigatel» haqidagi ta’limot kabi), yo haqiqiy bilimga aylanishi (alximiyaning kimyoga aylanishi)ni ko‘rsatadi. Yanglishishlarni yuzaga keltirgan ijtimoiy sharoitlarni o‘zgartirish va takomillashtirish, ijtimoiy-tarixiy amaliyotning etukligi, bilimning rivojlanishi va teranlashuvi yanglishishlarni bartaraf etishning muhim omillaridir. Bu esa borliqqa nisbatan apologetik (himoyalovchi-oqlovchi) yondashuvni emas, balki konstruktiv-tanqidiy yondashuvni, «sinovlar va xatolar» metodini amalga oshirishni (Popper) taqozo etadi.

Metod *(yunon. metods — usul) keng ma’noda yo‘l, ijodiy faoliyatning har qanday shakli kabi ma’nolarni anglatadi.*

Metod u yoki bu shaklda ma’lum qoida, tartib, usul, harakat va bilim mezonlarining yig‘indisi hamdir. U tamoyillar, talablar tizimi bo‘lib, sub’ektni aniq vazifani bajarishga, faoliyatning shu sohasida ma’lum natijalarga erishish sari yo‘naltiradi. U haqiqatni izlashda vaqt, kuchni tejaydi, maqsadga eng yaqin va oson yo‘l bilan etishishga yordam beradi.

Har qanday metod muayyan nazariya asosida yaratiladi va tadqiqotning zaruriy sharti sifatida namoyon bo‘ladi. Har bir metodning samaradorligi uning chuqur mazmun va mohiyatga egaligi, nazariyaning fundamentalligi bilan asoslanadi. O‘z navbatida, metod mazmuni kengayib boradi, ya’ni bilimning chuqurlashishi va kengayishi, tajribaga tatbiq etilishi bilan metodning ko‘lami ham o‘zgaradi.

Ilmiy bilishda nafaqat ilmiy natija (bilimlar majmui) va predmetning mohiyatini anglash, balki unga eltuvchi yo‘l, ya’ni metod ham haqiqiy bo‘lmog‘i lozim. Shunga ko‘ra, predmet va metodni bir-biridan ayri holda tushunish mumkin emas. Har qanday metod u yoki bu darajada real hayotiy jarayonlarda shakllanadi va yana unga qaytadi. Metod har qanday tadqiqot boshlanishida to‘la holda namoyon bo‘lmasa-da, ma’lum darajada predmetning sifat o‘zgarishi bilan har safar

yangidan shakllanadi. Metod bilish predmeti va harakatni sun’iy ravishda bog‘lamaydi, balki ularning xususiyatlari o‘zgarishi bilan o‘zgarib boradi. Ilmiy tadqiqot predmetga daxldor dalil va boshqa belgilarni jiddiy bilishni talab qiladi. U ma’lum materialning harakati, uning xususiyatlari, rivojlanish shakllari va h.k.larda namoyon bo‘ladi. Demak, metodning haqiqiyligi, eng avvalo, tadqiqot (ob’ekt) predmetining mazmuni bilan bog‘liq. Metod sub’ekt bilan chambarchas bog‘liqdir. Boshqacha qilib aytgan-da, "inson umum metodologiyaning markazidir" (Feyerbax). Ikkinchidan, har qanday metod y yoki bu darajada boshqaruv quroli vazifasini bajaradi.

Metod sub’ekt va ob’ektning murakkab dialektikasi acosida rivojlanadi va bunda oxirgisi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ladi. Shu ma’noda, har qanday metod, eng avvalo, ob’ektiv, mazmunli va konkret bo‘lsada, ayni paytda, sub’ektiv hamdir. Biroq u faqat mavjud qoidalar tizimi emas, balki ob’ektiv ilmiylikning davomi sifatida namoyon bo‘ladi.

Metod metodikada konkretlashadi. *Metodika daliliy materiallarni yig‘ish va saralash vositasi, aniq faoliyat turidir*. U metodologik tamoyillardan farq qilsada, ularga asoslanadi.

Fan tarixida metodlar yangi nazariyalarni yaratish jarayonida shakllanadi. Yangilik yaratish san’ati yangiliklar jarayonida kamol topadi. Dastlabki tadqiqot tajribada shakllanar ekan, metod tadqiqotning boshlang‘ich nuqtasi, amaliyot bilan nazariyani bog‘lovchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Metod va nazariyaning uzviy aloqasi ilmiy qonunlarning metodologik rolida o‘z aksini topadi. Har qanday fanga oid qonun insonni voqeliqdagi narsa va hodisalarni shu fanga mansub sohaga mos fikrlashga undaydi. Masalan, energiyaning saqlanish qonuni bir vaqtning o‘zida metodologik tamoyil bo‘lib, y oliy nerv faoliyatining reflektorlik nazariyasi, hayvonlar va inson axloqini tadqiq qilishning metodlaridan biri hamdir.

Ilmiy tadqiqot jarayoni tarixan ishlab chiqilgan metodlar asosida amalga oshiriladi. Hech kim hech qachon haqiqatni yo‘qdan bor qila olgan emas. Albatta, olim izlanishlar, xatolar qurshovida harakat qiladi. Ba’zi hollarda bir narsani izlash jarayonida butunlay boshqa narsa yaratiladi.

Metod o‘z-o‘zidan tadqiqotning muvaffaqqiyatli bo‘lishini ta’minlay olmaydi, chunki nafaqat yaxshi metod, balki uni qo‘llash mahorati ham muhimdir. Ilmiy bilish jarayonida turli metodlardan foydalaniladi. Umumiy darajasiga ko‘ra, ular keng yoki tor ko‘lamda qo‘llaniladi. Har qanday fan o‘z predmetini o‘rganishda y yoki bu ob’ektning mohiyatidan kelib chiquvchi turli xususiy metodlardan foydalanadi. Masalan, ijtimoiy jarayonlarni o‘rganish metodi olamning ijtimoiy shakli, uning qonuniyatlari, mohiyatining xususiyatlari bilan belgilanadi.

Ilmiy bilish metodlarini o‘rganish falsafada **metodologiyaning paydo bo‘lishiga** olib keladi. Metodologiya ilmiy bilish metodlari haqidagi falsafiy talimot sifatida o‘zida kishilar dunyoqarashi prinsiplari, ularning bir butun amaliy va nazariy faoliyatlariga tadbiq o‘rganadi. Hozirgi davrda metodologiya faqat ilmiy bilish sohasi bilan cheklanishi mumkin emasligi ayon bo‘ldi va y albatta, bilish chegarasidan chiqishi va o‘z sohasida amaliyotda ham qo‘llanishi zarur. Bunda bilish va amaliyotning uzviy aloqadorligiga e’tibor qaratmoq kerak.

Metodologiya tushunchasi *ikki asosiy mazmunga ega — faoliyatda qo‘llaniladigan ma’lum usullar tizimi (fanda, siyosatda, san’atda va h.k.); tizim haqidagi ta’limot yoki metod nazariyasi.*

Metodologiya termini falsafada ko‘p ma’nolidir.

U bir o‘rinda borliqni ilmiy bilish va o‘zgartirishning metodlari haqidagi nazariyani ifodalasa,

ikkinchi o‘rinda u butun ilmiy bilish metodlarining yig‘indisi ma’nosini ifodalaydi.

Uchinchi bir o‘rinda esa, metodologiya termini insonning borliqni ilmiy bilish va o‘zgartirishning eng umumiy metodi ma’nosida qo‘llanadi.

Metod va metodologiya terminlari bir-biri bilan juda yaqin va o‘zaro chambarchas bog‘liqdir. **Metodologiyaga ko‘ra** ilmiy tadqiqotlarga qo‘llaniladigan metodlar bir-birlaridan o‘z tabiati, xarakteri, qo‘llanish sohalari, qo‘llanish ko‘lami, darajali jihatdan farq qiladilar. Ular bir-birlaridan ilmiy bilishning empirik va nazariy darajalariga bog‘liqligi jihatidan ham farq qiladilar. O‘z qo‘llanish ko‘lamiga ko‘ra ilmiy metodlarning ba’zilari hamma ilmiy tadqiqotlarda qo‘llanilsa, boshqa bir xillari ko‘pchilik fan sohalaridagi olib boriladigan tadqiqotlarda, uchinchi bir xillari esa alohida, ayrim fan sohalarida olib boriladigan tadqiqotlardagina qo‘llaniladi. Shuningdek, metodologiya metodlar yig‘indisi va faoliyat turi haqidagi ta’limotdir.

Metodlar umumiylik darajasi va amal qilish doirasiga ko‘ra bir necha guruhga bo‘linadi. Ular:

1. *fan metodlari*
2. *xususiy ilmiy metodlar*
3. *umumilmiy tadqiqot metodlari*
4. *Fanlararo tadqiqot metodlari*
5. *Ijtimoiy-gumanitar fanlar metodlari*
6. *falsafa metodlari kabilardir***.** Quyida ularning mazmunini tahlil qilamiz.

FAN METODLARI – *ma’lum fan tarmog‘iga kiruvchi yoki fanlar tutashgan joyda vujudga kelgan muayyan fan sohasida qo‘llaniladigan usullar tizimi.* Har bir fundamental fan, mohiyat-e’tibori bilan, o‘z predmetiga va o‘ziga xos tadqiqot usullariga ega bo‘lgan sohalar majmuidir. Fanda, ko‘p hollarda tanlangan metod tadqiqotning taqdirini hal qiladi. Aynan bir daliliy materialni turli metodlar asosida o‘rganish ziddiyatli xulosalarga olib kelishi mumkin. Ilmiy bilishdagi to‘g‘ri metodni xarakterlar ekan, F.Bekon uni yo‘lovchining yo‘lini yorituvchi chiroq bilan qiyoslaydi. Noto‘g‘ri yo‘ldan bora turib, y yoki bu masalani hal qilishda muvaffaqiyatga erishishga umid qilish mumkin emas. Zero nafaqat natija, balki unga eltuvchi yo‘l ham to‘g‘ri bo‘lmog‘i lozim.

XUSUSIY ILMIY METODLAR – *materiya harakatining asosiy shakliga mos bo‘lgan muayyan fanda qo‘llaniladigan bilish usullari, tamoyillari, tadqiqot usullari va tartib-taomillari majmui.* Mexanika, fizika, kimyo, biologiya va ijtimoiy-gumanitar fanlarning metodlari shular jumlasidandir. Xususiy fanlar metodlarining o‘ziga xos xususiyatlari moddiy ifodasini topgan bilish vositalari: mikrofizikada zarralarni tezlatgichlar, tibbiyotda a’zolar faoliyatini qayd etuvchi turli o‘lchagichlar va shu kabilar hozirgi zamon metodologik tadqiqotining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

FANLARARO TADQIQOT METODLARI–*asosan fan sohalari tutashgan joyda amal qiladigan (metodologiyaning turli darajasi elementlarini birlashtirish natijasida yuzaga kelgan) bir qancha sintetik va integrativ usullar majmui.* Mazkur metodlar kompleks ilmiy dasturlarni amalga oshirishda keng qo‘llaniladi.

IJTIMOIY-GUMANITAR FANLAR METODLARI. *Ijtimoiy-gumanitar fanlarda kuzatish natijalari ko‘p jihatdan kuzatuvchining shaxsiga, uning hayotiy qarashlariga va boshqa sub’ektiv omillarga bog‘liq bo‘ladi.* Mazkur fanlarda oddiy (faktlar va hodisalar chetdan turib qayd etiladi) kuzatish va ishtirokchilikka asoslangan ichdan turib(bunda tadqiqotchi ma’lum ijtimoiy muhitga qo‘shiladi, unga moslashadi va hodisalarni «ichdan» tahlil qiladi) kuzatish farqlanadi. Psixologiyada kuzatishning o‘z-o‘zini kuzatish (introspeksiya) va empatiya (boshqa odamlarning ruhiy kechinmalariga kirib borish, ularning ichki dunyosi–sezgilari, fikrlari, xohish-istaklarini tushunishga intilish va h.k.) farqlanadi.

Etnometodologiya *ichdan turib kuzatishning turlaridan biri bo‘lib, u ijtimoiy hodisa va voqealarni tavsiflash hamda kuzatish natijalarini ularni tushunish g‘oyalari bilan to‘ldirishni nazarda tutadi*. Mazkur yondashuv hozirda etnografiya, ijtimoiy antropologiya, sotsiologiya va kulturologiyada tobora keng qo‘llanilmoqda.

Ijtimoiy eksperimentlar *ular ijtimoiy tashkil etish va jamiyatni boshqarishni oqilonalashtirishning yangi shakllarini amalga tatbiq etishga ko‘maklashmoqda.* Ijtimoiy eksperiment ob’ekti odamlarning ma’lum guruhi eksperimentning bevosita ishtirokchilaridan biri bo‘lib, ularning manfaatlari bilan hisoblashishga to‘g‘ri keladi, tadqiqotchi esa o‘zi o‘rganayotgan vaziyatga bevosita qo‘shiladi. Ijtimoiy eksperimentlar tadqiqotchidan axloqiy va yuridik norma va tamoyillarga qat’iy rioya etishni talab qiladi. Bu erda (tibbiyotda bo‘lgani singari) «ziyon etkazma!» tamoyili muhim ahamiyatga ega. Insonning intim dunyosiga kirish quroli bo‘lib xizmat qilish - ijtimoiy eksperimentlarning asosiy xususiyati.

Shakllantiruvchi eksperimentda *muayyan ruhiy faoliyat qanday shakllanishini aniqlash uchun tajriba o‘tkazilayotgan shaxs turli eksperimental sharoitlarga qo‘yiladi va unga ma’lum masalalarni hal qilish taklif etiladi.* Bunda murakkab ruhiy jarayonlarni shakllantirish va ularning tuzilishini yanada chuqurroq tadqiq qilish mumkin. Mazkur yondashuv pedagogik psixologiyada qo‘llaniladi.

Ijtimoiy-gumanitar fanlarda falsafiy va umumilmiy vositalar, metod va amallardan tashqari, mazkur fanlarning predmeti bilan bog‘liq maxsus vositalar, metod va amallardan ham foydalaniladi. Ularning jumlasiga quyidagilar kiradi:

Ideografik metod–*alohida tarixiy faktlar va hodisalarning o‘ziga xos xususiyatlarini tavsiflash*.

Dialog *«savol-javob metodi» ikki va undan ortiq kishilr orasidagi muloqot.*

Tushunish va oqilona (intensional) tushuntirish (bu haqda ushbu bobning keyingi paragrafida batafsil so‘z yuritiladi).

Hujjatlarni tahlil qilish–*son va sifat jihatidan tahlil qilish (kontent-analiz).*

So‘rovlar o‘tkazish– *maxsus tayyorlangan savollar yordamida u yoki bu masalaga oid ijtimoiy fikrni aniqlash.* «Yuzma-yuz» so‘rov (intervyu) yoki sirtdan (so‘rovnoma yordamida, pochta, telefon orqali va sh.k.) so‘rov o‘tkazish, ommaviy va maxsus so‘rovlar farqlanadi. Maxsus so‘rovlarda professional ekspertlar axborot olishning bosh manbai hisoblanadi.

Proektiv metodlar (psixologiyaga xos)–*insonning produktiv faoliyati natijalariga qarab, uning shaxsiy xususiyatlarini bilvosita o‘rganish usuli.*

Testlash *(psixologiya va pedagogikada)–standartlashtirilgan topshiriqlar bo‘lib, ularni bajarish natijalari ayrim shaxsiy xususiyatlar (bilim, ko‘nikma, xotira, zehn va sh.k.)ni o‘lchash imkonini beradi*. Testlarning ikki asosiy guruhi farqlanadi–intellekt testlari (mashhur Q koeffitsienti) va erishilgan (kasbda, sportda va h.k.) natijalar testlari. Testlar bilan ishlashda axloqiy jihat muhim ahamiyat kasb etadi. Zotan, layoqatsiz yoki g‘irrom tadqiqotchining qo‘lida testlar jiddiy zarar keltirishi mumkin.

Biografik va avtobiografik metodlar *yordamida u yoki bu kishining hayot yo‘li o‘rganiladi.*

Sotsiometriya metodi–*ijtimoiy hodisalarni o‘rganishda matematika vositalaridan foydalanishdir*. Undan ko‘pincha «kichik guruhlar»ni va ulardagi shaxslararo munosabatlarni o‘rganishda foydalaniladi.

O‘yin metodlari–*boshqaruv qarorlarini ishlab chiqishda qo‘llaniladi*. Imitatsion o‘yinlar (ishbilarmonlik o‘yinlari) va ochiq o‘yinlar (ayniqsa, nostandart) vaziyatlarni tahlil qilishda farqlanadi. O‘yin metodlari orasida psixodrama va sotsiodrama alohida o‘rin tutadi. Ularda ishtirokchilar muayyan individual va gruppaviy vaziyatlarni ko‘rib chiqadilar.

FALSAFIY METODLAR: *dialektika, metafizika, sofistika, eklektika, sinergetika.*

Falsafa metodlarining asoslari bevosita amaliy faoliyat bilan bog‘liq. Turli konkret vazifalarni hal qilishning zaruriy shartlaridan biri universal xususiyatga ega bo‘lgan umumiy falsafiy metodlarga murojaat qilishdir. Bu metodlar haqiqatni anglashda umumiy yo‘lni ko‘rsatadi. Mazkur metodlarga falsafaning qonun va kategoriyalari, kuzatish va tajriba, taqqoslash, analiz, sintez, induksiya, deduksiya va h.k.lar taalluqli. Agar maxsus metodlar ob’ektning qonuniyatlarini o‘rganishning xususiy usullari sifatida namoyon bo‘lsa, falsafiy metodlar shu ob’ektlarda namoyon bo‘ladigan, alohida xususiyatlardagi harakat, taraqqiyotning eng umumiy qonuniyatlarini o‘rganadi. Aynan shu o‘rinda tajriba hal qiluvchi ahamiyatga ega. Har bir metod ob’ektning alohida tomonini bilishga imkoniyat yaratadi.

Falsafaning eng qadimgi keng tarqalgan metodlardan biri dialektika bo‘lsa, ikkinchisi metafizikadir. Biroq falsafa metodlari bular bilan cheklanmaydi. Bugungi kunda uning sofistika, eklektika, analitik, (hozirgi zamon analitik falsafasi), intuitiv, fenomenologik, sinergetik, germenevtik (tushunish) va boshqa turlari ham mavjud. Endilikda turli metodlarni birlashtirish jarayoni ham ro‘y bermoqda (masalan, Gadamer germenevtikani ratsional dialektika bilan birlashtirishga harakat qiladi).

DIALEKTIKA ***(yunon. dialektika*** *— bahs, suhbat) tabiat, jamiyat va bilish taraqqiyoti qonuniyatlari hamda ularning asosida shakllanadigan umumiy tafakkur uslubi va amaliy faoliyat haqidagi ta’limotdir.* U grek tilida bahs va suhbatlashish san’ati, degan ma’noni anglatadi. Antik dunyo faylasuflari uni haqiqatga erishish yo‘li va usuli sifatida talqin etganlar. Hozirgi davrga kelib dialektika olamdagi narsa va hodisalar doimo o‘zgarishda, o‘zaro aloqadorlik va bog‘liklikda, taraqqiyot va rivojlanishda, deb tushunishga asoslanadi. Unga ko‘ra, olamda o‘z o‘rniga va joyiga, yashash vaqti va harakat yunalishiga ega bo‘lgan barcha narsalar va voqealar bir-birlari bilan

bog‘liq va aloqador tarzda, bir-birlarini taqozo etadigan, doimiy va takrorlanib turadigan bog‘lanishlar orqali namoyon buladi.

Masalan, insoniyat tarixida bu usulga yondashilganida, u uzluksiz tarzda ro‘y beradigan avlodlar o‘rin almashuvi, birining o‘rniga ikkinchisi kelishi, muayyan qadriyatlarni meros qoldirishi va yangilikning eskilikni inkor kilishidan iborat doimiy va takrorlanib turadigan jarayondir. Bashariyatning muayyan davrida esa, shu vaqtning ijtimoiy manzarasini belgilaydigan turli urug‘ yoki qabilalar, davlat, millat va xalqlar, oqim va yo‘nalishlar, g‘oya va mafkuralarning xilma-xil shakllarini ko‘rish, ularning bir-biri bilan uzviy aloqadorlikda namoyon bo‘lishini kuzatish mumkin.

Taraqqiyot jarayonida avlodlar, davrlar, siyosiy tuzumlar, umuman ijtimoiy voqea va hodisalar o‘z-o‘zidan avtomatik tarzda codir bo‘lib, nom-nishonsiz yo‘qolib ketmaydi. Balki ularning barchasi insonlar o‘rtasidagi o‘zaro aloqa va munosabatlarning hosilasi, ijtimoiy jarayonlarning natijasi, biror sababning oqibati sifatida namoyon buladi. Bir davr ikkinchisining o‘rniga, bir avlod oldingisidan keyin, bir voqea boshqasining ortidan sodir bo‘lib turadi. Ana shu abadiy va azaliy uzluksizlik, doimiy alokadorlik, vaqtning orqaga qaytmasligi va voqealarning ketma-ketligi tarzidagi bog‘lanishlar, rivojlanish va taraqqiyot, olamning rang-barangligi va uyg‘unligi dialektikaning asosiy tamoyillarini tashkil qiladi.

Falsafa tarixida dialektika to‘g‘risida xilma-xil qarashlar bo‘lgan.

Antik davr dialektikasi sodda va stixiyali bo‘lib, asosan, hayotiy tajribaga asoslangan. O‘sha davrda **“Dialektika”** so‘zini **birinchi bo‘lib, Suqrot** (er.av. 469—399 y.) o‘z falsafiy faoliyatida qo‘llagan. Suqrot dialektikani mayevtika (harflarni yaratish san’ati) bilan taqqoslagan. Zotan, mulohaza qilish shunday dialektik usuldirki, uning natijasida raqib nutqidagi ichki ziddiyatlar ochiladi yoki fikrlash jarayonida yangi ixtilofli fikr-mulohazalar paydo bo‘ladi. Suqrot boshqalarni haqiqatni izlashga da’vat etar ekan, o‘z onasi doya Fenareti ishini davom ettirayapman, deb izohlaydi.

“Dialektika” so‘zi paydo bo‘lishiga qadar antik falsafada mazmuniga ko‘ra dialektik bo‘lgan nazariyalar shakllana boshlagan. O‘tmish mutafakkirlar o‘z vaqtida dunyoning yagona birligi sokinlik, bu bir butunlik ichida doimiy uzluksiz o‘zgarishlar, yaratish jarayoni sodir bo‘luvchi koinot haqidagi fikrlarni ilgari surganlar. Ular koinotni o‘zgaruvchanlik va barqarorlikning ziddiyati sifatida tasavvur qilganlar. Borliqning umumiy o‘zgaruvchanligi bir narsaning ikkinchi narsaga — erning suvga, suvning havoga, havoning olovga, olovning efirga aylanishi va qayta takrorlanishi bilan xarakterlanadi, deb hisoblaganlar.

Masalan, Geraklit (er.av 540—483y.) umumiy o‘zgaruvchanlikning universalligini shunday izohlaydi: “Ariqda oqayotgan muayyan suvga ikki marta tushib bo‘lmaydi, chunki yangi va yangi suvlar oqib kelaveradi. O‘zgaruvchanlikning manbai kurashdir”[62]. O‘zgaruvchanlik antik dialektik nazariyada yangini yaratmasdan bir-birini takrorlovchi jarayon sifatida mavhum tushunilgan. Aynan shundan biri ikkinchisini taqozo qiluvchi dunyoning yagona birligi sifatida cheksiz koinot obrazi yaratilgan. Shunga ko‘ra, Geraklit ziddiyatlarning ayniyligini yaxshilik va yomonlikning bir xil ekanligini ta’kidlaydi, Bu mutafakkir ijodining qonuniy natijasi bo‘lib, u reallikning nazariy modelini yaratadi.

Dialektik metod yangi davrda, xususan, nemis falsafasida, ayniqsa, Gegel tomonidan yanada chuqurroq tahlil qilingan. Yangi davrning o‘ziga xoc xususiyati shundaki, bu davrga kelib taraqqiyotga yangicha munosabat shakllandi. Dialektik metod predmetlarda emas, balki munosabatlarda o‘z aksini topa boshladi. Gegel dialektikani falsafa taraqqiyotining umumiy nazariyasi sifatida asoslab bergan. Ma’lumki, o‘rta acp ratsionalizmi tajribaning ahamiyatini va nazariyaning empirik paydo bo‘lishini tan olishi bilan xarakterlangan. Gegel fikrlari boshqacha xarakterga ega. U falsafa o‘z xususiyatlarini asoslovchi metodga ega bo‘lmas ekan, fan bo‘la olmaydi, deb hisoblaydi.

Gegel dialektik metodni mukammallashtirish mumkinligini va u yagona haqiqiy metodligini ta’kidlaydi. Falsafa metodi tabiat va ruh taraqqiyotini ifodalovchi fikr harakatiga adekvat bo‘lishi

[62] Geraklit // Istoriya filosofii. Ensiklopediya. –Minsk: 2002. –S.238.

lozim. Gegel o‘z metodida shunday adekvatlikka erishilganligiga ishonadi. Gegel dialektikasini tushunish uchun dastavval, gegelcha dialektikaning rezonans, salbiy kabi shakllarini tahlil qilish lozim.

Rezonans *(sub’ektiv) dialektika — sub’ekt tafakkuri bo‘lib, u predmetdagi ziddiyatlarni ifodalaydi, biroq mavjud ziddiyatlardan ilgarilab ketadi.* Sub’ekt faqat buni izohlash bilan kifoyalanadi, xolos.

Salbiy *(ob’ektiv) dialektika rezonans dialektikadan ba’zi ustuvorlikka ega, chunki u boshlanishidan ancha ilgariroq harakat qiladi*. “U tomon”, “Bu tomon” kabi izohlashlar mutlaq butunlikni inkor qiladi. Salbiy dialektika mustahkam narsalarni sindirishga intiladi. Uning kuchi aynan shundadir. Ojizligi esa, ularning o‘zidagi cheklanganlikni izohlar ekan, judayam kam maqsadga erishiladi. Uning natijasi nol, salbiy, tasdiqlash unda hali namoyon bo‘lgan emas.

Dialektikaning rezonans va salbiy shaklidan farq qiluvchi yuqoriroq shakli ichki (immanent) dialektikadir. Bu nafaqat rezonans va inkor qiluvchi, balki yaratuvchi dialektikadir. Chunki *immanent dialektika predmetning immanent harakat birligidagi taraqqiyot mantig‘i sifatida namoyon bo‘ladi.* Shunga binoan, fan predmetni immanent o‘rganadi. Predmetni immanent o‘rganmoq nima? Bu mazmunni sof tushunchada isbotlamoq, ya’ni predmetning mohiyatini isbotlamoqdir. Gegel fikricha, dialektik ziddiyatlar — ruhning ziddiyati. Pirovard natijada mazkur ziddiyatlar real borlikdagi ziddiyatlarni aks ettiruvchi sub’ekt tafakkuridagi ziddiyatlar bo‘lib, Gegel uni g‘oyaning o‘z-o‘zini namoyon qilishidagi ziddiyatlar sifatida aks ettiradi. Gegel fikricha, dialektika mutlaqlikdan boshlanadi va u bilan tugaydi. Dialektik nuqtai-nazardan faqat mutlaqlik real bo‘lishi mumkin. Shuning uchun, Gegel dialektikasi mutlaq aql faoliyatining nazariyasi, mantig‘i va metodi sifatida namoyon bo‘ladi. Ta’kidlash joizki, idealistik dialektika bo‘lgani singari materialistik dialektika ham bor. U moddiylikning yashash tamoyillari, kategoriyalar va qonunlarining yagona, bir butun tizimini ifodalaydi.

Umuman olganda, dialektik metodga ko‘ra, agar ob’ektiv olamda doimiy rivojlanish, paydo bo‘lish va yo‘qolish, hodisalarning o‘zaro bir-biriga o‘tishi bo‘lar ekan, unda tushuncha, kategoriya va tafakkurning mavjud shakllari, harakatchan, o‘zaro bog‘liqlikda, ziddiyatlar birligida bo‘lib, rivojlanuvchi real haqiqatni to‘g‘ri aks ettirishi kerak. Shuning uchun dialektikaning asosiy tamoyili tarixiylik bo‘lib, u predmetning doimiy rivojlanishda, o‘zgarishda va harakatdaligini ifodalaydi.

Bizni o‘rab turgan olam yagona bir butunlik, aniq tizim bo‘lib, bir-biri bilan uzviy bog‘liq predmetlar xilma-xilligi yagonalikda, bir-biri bilan o‘zaro ta’sir va o‘zaro uzviy bog‘liqliqda namoyon bo‘ladi. Shunga mos ravishda dialektikaning yana bir tamoyiliga ko‘ra, har qanday narsani faqat undagi ichki va tashqi tomonlar mujassamligini tadqiq qilgandagina, to‘g‘ri tushunish mumkin. *Dialektikaning ob’ektivlik, konkretlik, determinizm va boshqa tamoyillari ham mavjud.*

“METAFIZIKA” (yunon.— fizikadan keyin) - dialektika kabi universal metoddir. Bu so‘z ilmiy muomalaga er. av. I asrda Aristotelning shogirdi, uning she’rlari sharhovchisi **Rodosskiy tomonidan kiritildi.** Mutafakkir asarlarini bir tizimga solar ekan, u borliq va bilish haqidagi umumiy masalalarni fizikadan so‘ng “birinchi falsafa”ning (mohiyat, sabab va boshqa) ikkinchi falsafadan farqli xususiy-ilmiy bilimlarni o‘rganadigan qismi sifatida talqin qilgan.

Ko‘p hollarda, dialektikaga qarama-qarshi deb talqin etiladigan ***metafizika*** *olamdagi narsa va hodisalarni o‘rganishda ularning muayyan vaqt davomida nisbatan o‘zgarmasdan, alohida turgan holatiga diqqatni ko‘proq qaratadigan usuldir*. Bu usul qo‘llanganida olamning namoyon bo‘lish shakllari hamda ular bilan bog‘liq bo‘lgan jarayonlarning alohida qismi yoki holatiga asosiy e’tibor beriladi. Voqea, hodisa va jarayonlarni doimiy o‘zgarish holatida o‘rganish nihoyatda qiyin bo‘lganligidan, nafaqat faylasuflar, balki barcha fan mutaxassislari uning nisbatan tinch va o‘zgarmay turgan holatini o‘rganadilar, tadqiq etadilar.

Aslini olganda, olam garchand dialektik o‘zgarish va harakatda bo‘lsada, bu jarayon doim ham nihoyatda tez sodir bo‘lavermaydi. Biz esa dunyodagi narsa, hodisa va odamlarga shunchalik metafizik tarzda o‘rganib qolganmizki, go‘yo kechadan bugunning farqi yo‘qdek, kecha ko‘rgan kishiga bugun duch kelganimizda unda hech qanday o‘zgarishlar bo‘lmaganday tuyuladi. Shu ma’noda, hayotda ko‘p hollarda metafizik usulda fikr yuritamiz, nimalargadir ana shunday munosabatda bo‘lamiz. Aclida esa, ular ham azaliy o‘zgarishlar jarayoniga tushgan narsa va kishilar

ekanligini juda kamdan-kam hollarda o‘ylab ko‘ramiz. Xuddi shunday, bizning umrimiz ham kechadan ertaga qarab oqib turadigan dialektik jarayondir. Biz ham ana shunday o‘zgarib boramiz, ammo ko‘p hollarda bunga unchalik ko‘p e’tibor berilavermaydi. Shu tariqa maktabni tugatib qo‘yganimizni, ulg‘ayganimizni, bolalikning ortda qolganini go‘yoki bilmay qolamiz...

Alohida ta’kidlash lozimki, metafizik usulning hayotda, ilmiy izlanishlar va falsafiy tadqiqotlarda ham o‘z o‘rni bor. Bizda haligacha metafizikaning tushunchalari, kategoriyalari, tamoyillari va ilmiy mohiyati izohlangan yoxud tadqiq etilgan asarlar, tadqiqotlar yo‘k,. Qolaversa, uni dialektika bilan butunlay qarshi qilib qo‘yish va bu farqni mutlaq ziddiyat darajasiga ko‘tarish ham maqsadga muvofiq emas. Aynan ana shunday yondashuv sobiq ittifoqda dialektikani mutlaqlashtirishga, metafizikani esa quruqva o‘lik ta’limot sifatida qarashga, uning imkoniyatlaridan foydalanilmasligiga sabab bo‘ldi.

Falsafa tarixida metafizika (dialektika kabi) hech qachon o‘zgarmasdan qolmagan. U turli tarixiy shakllarda namoyon bo‘lgan. **Eski metafizika** XVII—XIX acp falsafasi va fanida ayniqsa kamol topdi (metafizik materializm, naturfalsafa, falsafa tarixi va h.k.) *Metafizikaning bu shakliga xoc xususiyat umumiy o‘zaro aloqadorlik va taraqqiyotni inkor qilish, olamga bir butun tizimli yondashuvning yo‘qligi, tafakkurning ikkilanuvchanligi, umumiy dunyoviy aloqadorlikning tugaganligiga ishonishdir.*

Eski metafizik tafakkur uslubi shakllanishining ob’ektiv asoslari butunning alohida elementlari xususiylikni, alohida tomonlar (fikran) nima uchun bir butunlikdan ayri holda bo‘lishi va bir-biri bilan bog‘liq bo‘lmagan holda rivojlanishini tushuntirish zaruriyatidir. Bu usul kundalik turmushda, aql darajasida, predmet taraqqiyotidagi munosabatlarda zarur va to‘g‘ridir. Shuning uchun metafizikaning bu shakli predmetlardagi barqarorlikni, ulardagi o‘zgarishlarni tizimli o‘rganish, taraqqiyotning manbalari va mexanizmlarini aniqlash bilan bog‘liq.

XIX—XX acplarda eski metafizikadagi keskin kurashda taraqqiyot g‘oyasining yangi dalillar bilan mustahkamlanishi ikki muhim natijaga olib keldi: dialektik tafakkurning yangi uslublari paydo bo‘ldi; XX asrda eski metafizikaning ilmiy dalillarini inkor qiluvchi yangi metafizika shakllandi.

Yangi metafizika *eski metafizikadan farqli o‘laroq, narsalarning umumiy aloqadorligini va ular taraqqiyotini inkor qilmaydi.* Bu fandagi va jamiyatdagi buyuk kashfiyotlar davrida absurddir. Antidialektika yangi shaklining asosiy xususiyati — taraqqiyotni izohlashning turli variantlari va yo‘llarini izlashdan iborat.

Buni quyidagi yo‘nalishlarda tushunish mumkin:

a. eng umumiy, abadiy o‘sish, o‘zgarish yoki aksincha kichrayish (tekis evolyusionizm) tarzida;

b. xuddi sifat o‘zgarishlari kabi sakrashlar zanjiri (katastrofizm) shaklida;

v. takrorlash sifatida qat’iy liniyali yo‘nalishga ega bo‘lgan doimiy jarayon (to‘g‘ri chiziqli rivojlanish) holatida;

g. hech qanday yangiliklarsiz aylana doirasidagi abadiy harakat ko‘rinishida;

d . mohiyatidan ziddiyat kelib chiquvchi harakat sifatida;

e. progress sifatida, ya’ni oddiydan murakkabga, pastdan yuqoriga intilish tarzida.

Taraqqiyotning o‘zaro aloqadorlik va ta’sirning boshqa aralash izohlari ham bo‘lishi mumkin.

Metafizikaning turlari har xil asoslar, mezonlar bilan farqlanishi mumkin. Bilishning metafizik metodi — byurokratizm, konservatizm, volyuntarizm va h.k. amaliy faoliyatning boshqa bir tomonlama harakatlari tarzida namoyon bo‘lishi ham mumkin.

Bilimning metafizik usullari turlicha bo‘lib, idealizm, sensualizm, ratsionalizm, empirizm, dogmatizm, relyativizm va boshka shakllarda namoyon bo‘lib, bilimning alohida shakllari natijalarini mutlaqlashtirish jarayonida paydo bo‘ladi.

“**SOFISTIKA”.** Sofistika falsafiy metodlar jumlasidan bo‘lib, qadimgi Yunonistonda mil. av. V va IV asrning birinchi yarmida ijtimoiy-siyosiy hayotda xususiy bir yo‘nalish sifatida paydo bo‘lgan.

Sofistika namoyandalari *Protagor, Gorgiy, Gippiy, Antifont* va boshqalardir. Sofistikaning paydo bo‘lishi antik Yunonistonda iqtisodiy taraqqiyotga bo‘lgan ehtiyoj bilan bog‘liq. Bu oila

urug‘ an’analaridagi turg‘unlikni bartaraf qilish, yangi ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlarga ehtiyoj davri edi. Sofistikaning inqirozi eramizdan avval IV acr o‘rtalarida boshlandi. Eramizning II asrida klassik yunon sofistlarining g‘oya va uslublarini qayta ishlashga intiluvchi yangi oqim paydo bo‘ldi.

Sofistika mavjud nazariya va ma’lumotlarni saqlashga intiladi. U yangi fikr eski fikrning bir qismi ekanligini asoslashga yoki mantiq qonunini tuzib, mavjud bilimlar tizimini barcha ziddiyatlardan tozalashga harakat qiladi. Bu metoddan semantik va mantiqiy qonunlarda istalgan narsani isbotlash uchun foydalaniladi. Ko‘pgina darslik va qo‘llanmalarda bu ibora yunon tilidagi "sopism" so‘zi asosida, ya’ni ataylab xilma-xil ma’noga ega bo‘lgan tushunchalarni ishlatish orqali kerakli, ammo haqiqatga to‘g‘ri kelmaydigan, ko‘chma ma’no-mazmunga erishish usuli, deb ta’kidlanadi. Bu usul qo‘llanilganda fikrning mazmuni ko‘chma ma’noda bayon qilinadi, ya’ni “Qizim, senga aytaman, kelinim, sen eshit”, deganga o‘xshash holat nazarda tutiladi. U, nafaqat, qadimgi Yunoniston, balki o‘pta asrlarda Evropada ham keng tarqalgan. Agar bu usul yolg‘on xulosalarga olib kelsa, nega o‘z davrining ko‘pgina dono kishilari undan foydalanganlar, degan savol tug‘ilishi mumkin. Ma’lumki, insoniyat tarixida hurfikrlilik va ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga munosabatni to‘g‘ri ifodalashning iloji qolmagan zamonlar ko‘p bo‘lgan. Bunday holni inkvizitsiya hukmron bo‘lgan o‘rta asrlar Evropasiga ham tatbiq etish mumkin. O‘sha davrda ham ko‘pgina ziyolilarning ana shu usulga suyanmasdan iloji yo’q edi. Umuman olganda, falsafada “do‘ppi tor kelib qolgan” ana shunday zamonlarda fikrni Gulxaniyning mashhur “Zarbulmasal” asari kabi ifodalash hollari uchrab turadi. Buni o‘rta asrlar Evropasiga nisbatan olsak, unda Servantesning “Don Kixot” asari nima sababdan shunday yozilganligi, uning bosh qahramoni esa nima uchun shamol tegirmonlariga qarshi jang qilganligi va bu lavhalar zamirida qanday botiniy mazmun yashiringani aniq bo‘ladi.

Sofistika *— qarama-qarshi fikrlar asosida ixtiyoriy tanlangan foydali mulohaza bo‘lib, uning yordamida har qanday narsa yoki fikrni isbotlay olish mumkin.* Masalan, Aristotelning yozishicha, bir afinalik ayol o‘g‘liga, jamoa ishlariga aralashma, chunki agar to‘g‘ri gapirsang, seni odamlar; yolg‘on so‘zlasang — Xudolar yomon ko‘radi, degan ekan. Sofizmga ko‘ra afinalik ayolga shunday rad javobi berish mumkin: sen jamoa ishlarida ishtirok qilishing kerak, chunki to‘g‘ri so‘zli bo‘lasan va buning uchun seni Xudolar ham, odamlar ham yaxshi ko‘radi.

Sofistika mavjud bilimlar tizimidan ziddiyatlarni siqib chiqaradi, bu bilan eski va yangi bilimlarni murosaga keltiradi. Sofistika inson bilimi doirasida cheksiz relyativizmni ulug‘laydi. Predmet haqida har narsa deyish mumkin. Qanday maqsad ko‘zlanmasin, so‘zlar ifodasida hech qanday chegara yo‘q (masalan, asal — shirin; asal — achchiq; qo‘rg‘on — aylanasimon, qo‘rg‘on — to‘rtburchak va h.k.) Shunga ko‘ra sofist — mohir usta, so‘zamol donishmand ma’nolarini anglatadi.

Sofistikaga faqat salbiy munosabatda bo‘lish noo‘rindir. U odatda yangi g‘oya, nazariya va turmush sharoitining paydo bo‘lishi bilan bog‘liq. Sofistika bilish tizimidagi mantiqiy ziddiyatlarni aniqlash, eski bilim tizimini qayta qurishda zaruriy element sifatida namoyon bo‘ladi. Sofizm muayyan, yaxlit xususiyatga ega, chunki hodisaga ta’sirchan bo‘lib, eski narsa xavf ostiga olinadi. Shuning uchun har qanday sofizm o‘ziga xosdir.

Sofistika qadimgi Evropa tafakkur uslubining asosi bo‘lib xizmat qildi. Ammo sofistikani tanqid qilish orqali antik davr falsafasi dunyoning yangicha konsepsiyasiga erishdi. Bu konsepsiya fikr va borliq ayniyligiga asoslanadi. U Aristotel falsafasida o‘zining nihoyasiga etdi va nasroniylikda mustahkamlandi. Shu ma’noda, sofistika insoniyat tafakkurining umumiy taraqqiyotida o‘z o‘rni va ahamiyatiga ega.

“**EKLEKTIKA”.** ***Eklektika*** *hech qanday bilim faoliyati bilan bog‘lanmagan, bir-biriga zid dalillarga asoslanadi va olamni buzib yolg‘on aks ettiradi*. U bilim tizimi rivojidagi yo‘nalish, u hech qanday yagona nazariy asosga ega emas va ba’zida ob’ektni o‘rganishning ziddiyatli jihatlarini xarakterlovchi bilim elementlaridir.

Metodologik usul sifatida eklektika birinchi marta qadimgi yunon falsafasida paydo bo‘ldi va iqtiboslarga asoslangan o‘rta acp sxolastik bahslarida, yangi davr XV-VIII asrlar falsafiy bahslarida keng foydalanildi. U hozirgi davrda ham reklama va tashviqotda, ommaviy kommunikatsiya tizimida qo‘llanilib, inson psixikasidagi an’analar, ko‘nikmalar, intilishlarni bo‘rttiradi. Bunday

usulning bema’niligini Suqrot va Aristoteldan boshlab, hozirgi davr mutafakkirlarigacha tanqid qiladilar. Ammo bu undan foydalanilmaslikni anglatmaydi. Eklektika olam, narsa va hodisalarning bir butunligini, umumiy asoslarini parchalab tashlash uslubiga tayanadi.

SINERGETIKA. Hozirgi zamon fanida sinergetika metodi keng qo‘llanilmoqda. Sinergetika so‘zi yunoncha ("sinergena") bo‘lib, kelishuv, hamkorlik, o‘zaro ta’sir kabi ma’nolarni anglatadi. German Xakenning fikricha, sinergetika ko‘p qismlardan iborat bo‘lgan, o‘zaro murakkab aloqadorlikdagi komponentlar tizimini o‘rganadi. Xaken fikricha *sinergetika hamkorliqdagi harakat bo‘lib, butunning tizim sifatida aks etuvchi qismlarining kelishilgan faoliyati ma’nosida talqin qilinadi*.

Barcha ta’limotlar paydo bo‘ladi, rivojlanadi va, nihoyat, eskiradi. Xaken sinergetikasi ham vorisiylikka asoslangan. Uning davomi bo‘lgan I.Sherringtonning sinergetik uslubi, C.Ulamning sinergiyasi, I.Zabusskiyning sinergetik yo‘nalishlari ana shular jumlasidandir.

I.Sherrington sinergetik yoki integrativ tafakkurni muskullar harakatining boshqaruvida (orqa miya) asab tizimidagi kelishilgan ta’sirni izohlash usulidir, deb tushunadi.

S.Ulam esa, EHMning birinchi avlodi vakillaridan biri bo‘lib, u sinergiyaning, ya’ni mashina va uning operatori orasidagi uzluksiz hamkorlikning foydaliligi, ahamiyatining hozirgi davrdagi ta’siriga e’tiborni qaratadi.

I.Zabusskiy 60-yilning o‘rtalarida liniyasizlik masalalarini hal qilishda analitik jihatdan cheklanganlik bir yoklamalikka yo‘l ochganligini ta’kidlaydi. Liniyasiz matematika va fizika masalalarida sinergetika usulining tatbiq etilishini odatdagi matematika hisoblash mashinasining faoliyatini tahlil qilish bilan qiyoslaydi.

Hozirgi davrda I. Prigojinning sinergetika to‘g‘risidagi fikrlari ham ko‘pchilikning e’tiborini tortmokda.

Yuqoridagi barcha holatlarda uzluksiz harakat haqida so‘z boradi. Sinergetika orqali sodda tizimlardan murakkablarini yaratuvchi o‘lik tabiatdagi o‘z-o‘zidan harakatning tamoyili shakllandi. Sinergetika bilan fizikada evolyusion yo‘nalish paydo bo‘ldi va fan ijodkorlikdan yangilik yaratish tushunchasi tomon rivojlandi. Sinergetika fanning makroskopik darajalariga tasodifiylikni kiritdi va bu bilan mexanika metodlarini makroskopik darajaga, ya’ni mikrodunyo masalalariga tatbiq qildi. Sinergetika nisbiylik nazariyasidagi energiya va narsaning o‘zaro bir-biriga o‘tishini tasdiqlaydi va narsalarning paydo bo‘lishini o‘ziga xoc tarzda izohlaydi. U biz yashayotgan makrotizimlar qanday paydo bo‘lganligi masalasini hal etishga harakat qiladi.Sinergetika nazariyasida energiya kristall sifatida qotib qoladi va kinetiklikdan potensiallikka aylana boshlaydi, deb talqin qilinadi. Bunga ko‘ra, narsa qotib qolgan energiyadir. Energiya faoliyatning ishlab chiqarish qobiliyatini xarakterlovchi tushuncha, lekin hozirda energiya nafaqat mexanik faoliyat, balki yangi strukturalarni yaratuvchisi sifatida ham o‘rganilmoqda. Sinergetika tabiatdagi evolyusiya nimaning hisobiga sodir bo‘lishi mumkinligini asoslaydi. Barcha yangi strukturalar yaratilayotgan joyda energiyaning kuchli to‘lqini va muhit bilan almashinuv zarur (evolyusiya hayot kabi), metabolizmni talab qiladi. Agar osmon jismlari evolyusiyasida biz ishlab chiqarishning natijasini kuzatsak, sinergetika tabiatni yaratish jarayonini o‘rganadi. Sinergetika nisbiylik nazariyasining xulosalarini tasdiklaydi: energiya olamning yanada yuqoriroq darajalarini yaratadi.

Xullas, sinergetika — olamning o‘z-o‘zini tashkil etishi, makon va vaqtda narsa va voqealarning azaliy ketma-ketligi, o‘zaro aloqadorligi, ularning muayyan tizimlardan iborat sababiy bog‘lanishlar asosida mavjudligini e’tirof etishga asoslangan ilmiy qarashlar majmuidir. Bu ta’limotni dialektika asosida shakllangan va uni to‘ldiradigan ilmiy qarashlar majmuasi deydiganlar ham bor. Ularga qarshi o‘laroq, dialektika endi kerak emas, uni sinergetika bilan almashtirish lozim, deb hisoblovchilar ham yo‘q emas.

Sinergetikada bifurkatsiya, fluktuatsiya, tartibsizlik, dissipatsiya, g‘alati attraktorlar, chiziqsizlik singari tushunchalar mashhur. Ulardan tizimlar barcha turlarining, jumladan old organizmik, organizmik, ijtimoiy, etnik, ma’naviy va boshqa tizimlarning xulq-atvorini tushuntirish uchun foydalaniladi.

BIFURKATSIYA *ikkilanish nuqtalarining mavjudligini hamda rivojlanish davomining har xilligini nazarda tutadi*. (Masalan bitta oila negizida yangi oila paydo bo‘ladi va yangi oila o‘zining

rivojlanish tamoyillariga ega bo‘ladi). Ularning faoliyati natijalarini oldindan bashorat qilish qiyin. I. Prigojinning fikriga ko‘ra, bifurkatsiya jarayonlari tizimning murakkablashuvidan dalolat beradi. N. Moiseevning fikricha, «ijtimoiy tizimning har bir holati bifurkatsiya holatidir».

FLUKTUATSIYAlar *umumiy holda ta’sirlantirishni anglatadi. Ularning ikki katta turkumi: tashqi muhit yaratadigan fluktuatsiyalar va tizimning o‘zida vujudga keladigan fluktuatsiyalar farqlanadi.* Ba’zan fluktuatsiyalar juda kuchayib, tizimni to‘la egallab olishi va mohiyat e’tibori bilan uning mavjudlik tartibini o‘zgartirib yuborishi mumkin. Ular tizimni unga xos bo‘lgan «tartib turi»dan olib chiqadi, ammo xaosga olib chiqadimi yoki yo‘qmi[63] – bu masalaning boshqa tomoni.

DISSIPATIV TIZIM *ta’sirlar tarqaladigan tizim hisoblanadi. Umuman olganda, bu fluktuatsiyalar to‘la qamrab olgan tizim xulq-atvorining xususiyatidir.* Har xil ta’sirlarga o‘ta ta’sirchanlik va buning natijasida haddan tashqari nomuvoziylik – dissipativ tizimning asosiy xossasidir.

ATTRAKTORLAR *to‘plamlarni o‘ziga tortuvchi, elementlar intiladigan markazlarni hosil qiluvchi tuzilma*. Masalan, bir erga olomon to‘planganida, o‘z yo‘nalishida harakatlanayotgan odam unga e’tibor bermasdan o‘tib keta olmaydi. Uning traektoriyasi olomon tomonga buriladi. Kundalik hayotda bu qiziquvchanlik, deb ataladi. O‘z-o‘zini tashkil etish nazariyasida mazkur jarayon “to‘planish nuqtasiga siljish” deb nomlanadi. Attraktorlar o‘z atrofiga stoxastik elementlarni to‘playdi, shu tariqa muhitni tuzilmalarga ajratadi va tartib o‘rnatish ishtirokchisiga aylanadi.

Dunyoning postnoklassik manzarasida tartiblilik va tuzilmalarga ajratilganlik tartibsizlik va stoxastiklik singari voqelikning ob’ektiv, universal xususiyatlari e’tirof etilgan. Ular rivojlanishning barcha strukturaviy darajalarida namoyon bo‘ladi. Nomuvoziy tizimlarning nomuntazam xulq-atvori muammosi sinergetikaning diqqat markazida turadi. Xullas, sinergetika – strukturogenezning eng umumiy qonuniyatlarini aniqlashni o‘z predmetiga aylantirgan o‘z-o‘zini tashkil etish nazariyasidir.

HOZIRGI ZAMON METODOLOGIYASI. “Kumatoid”, “case studies”, “abduksiya” tushunchalari an’anaviy metodologik tushunchalar ruhida tarbiyalangan odamga erish tuyulishi mumkin. Ammo, aynan ular metodologiyaning hozirgi rivojlanish bosqichining o‘ziga xos xususiyati ilmiy muomalaga mutlaqo yangi tushunchalarni kiritish bilan bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi.

“KUMATOID” - *suzayotgan ob’ektni anglatadi va ob’ektlarning tizimli xususiyatini aks ettiradi. U vujudga kelishi, hosil bo‘lishi, shuningdek yo‘qolishi, parchalanishi mumkin.* U o‘zining barcha elementlarini birvarakay emas, balki o‘ziga xos «hissiy-o‘ta hissiy» tarzda namoyon etadi. Masalan, tizimli ob’ekt–o‘zbek xalqini ma’lum vaqt, makon bo‘lagida ifoda etish va mahalliylashtirish mumkin emas. Boshqacha qilib aytganda, ob’ektni yaxlit ifoda etish uchun o‘zbek xalqining barcha vakillarini yig‘ish mumkin emas. Shu bilan birga, mazkur ob’ekt soxta emas, realdir. Uni kuzatish, o‘rganish mumkin. U butun sivilizatsion-tarixiy jarayonning yo‘nalishini ko‘p jihatdan belgilab beradi. Yana bir misol–talabalar guruhi. U dam paydo bo‘ladigan, dam ko‘zdan yo‘qoladigan suzuvchi ob’ekt sifatida o‘zaro aloqalarning deyarli barcha tizimlarida namoyon bo‘ladi. Masalan, o‘quv mashg‘ulotlari tugaganidan keyin guruh yaxlit ob’ekt sifatida mavjud bo‘lmaydi, ammo institutsiyaviy belgilangan ma’lum vaziyatlar (guruh raqami, talabalar soni, guruh tuzilishi, umumiy xususiyatlari)da u ob’ekt sifatida namoyon bo‘ladi va o‘z-o‘zini identifikatsiya qiladi. Bundan tashqari, mazkur kumatoid guruh a’zolari o‘rtasidagi do‘stlik, raqobat va boshqa munosabatlar bilan ham qo‘llab-quvvatlanadi.

Kumatoidning o‘ziga xos xususiyati shundaki, u vaqt va makonda mahalliylashishga befarq bo‘libgina qolmay, substrat–o‘zini tashkil etuvchi materialga ham qattiq bog‘lanmagan. U tizimli xususiyatlarga ega emas. Binobarin, mazkur xususiyatlar uning tarkibiy qismlariga mavjud yoki mavjud emasligiga, ayniqsa, ularning rivojlanish yo‘nalishi yoxud xulq-atvor tarziga bog‘liq. Kumatoidni moddiy tarzda mustahkamlangan ma’lum bir xususiyat yoki bunday xususiyatlar

[63] Moiseev N. Sovremennqy ratsionalizm. -M.: 1995. -S 48.

to‘plami bilan aniq identifikatsiya qilish mumkin emas. Butun ijtimoiy hayot suzuvchi ob’ektlar–kumatoidlar bilan to‘lib-toshgan.

“CASE STUDIES”, ya’ni vaziyatli tadqiqotlar o‘tkazish hozirgi zamon metodologiyasidagi muhim yangilikdir. Mazkur tadqiqotlarni o‘tkazishda fanlararo tadqiqotlar o‘tkazish metodologiyasiga tayaniladi, ammo individual sub’ektlarni, mahalliy gruppaviy dunyoqarashlar va vaziyatlarni o‘rganish nazarda tutiladi.

“Case studies”, *atamasi pretsedentning, ya’ni kuzatish ostida bo‘lgan va tushuntirishning mavjud qonunlari doirasiga sig‘maydigan individuallashtirilgan ob’ektning mavjudligini aks ettiradi.* Vaziyatli tadqiqot metodologiyasi neokantiantlar Baden maktabining idiografik metodi bilan bog‘liq.

Vaziyatli tadqiqotlarning ikki tipi: matnli va maydondagi tadqiqotlar farqlanadi. Ularning ikkalasida ham mahalliy determinatsiya birinchi darajali ahamiyatga ega. Mahalliy determinatsiya «ichki ijtimoiylik» tushunchasi bilan muayyanlashadi va ayni guruh yoki vaziyatga xos bo‘lgan faoliyat, muloqot shakllari ta’sirida shakllanadigan bilimning noaniq shartlarining tutash tizimi deb, alohida so‘zlar va harakatlarning ma’no-mazmunini belgilaydigan ijtimoiy-madaniy kontekst deb tushuniladi. Vaziyatli tadqiqotlarning ustunligi shundaki, ularda bilim tizimining mazmuni shartlarning pirovard to‘plami, hayotiy vaziyatlarning muayyan va alohida shakllari nuqtai nazaridan ochib beriladi.

Hozirgi zamon metodologiyasi o‘z an’anaviy metodlarining universalligi cheklanganligini tushunadi. Masalan, gipotetik-deduktiv metod ishni tayyor gipotezalardan boshlab, «dalillarni eng yaxshi tushuntirish» bosqichidan sakrab o‘tganligi uchun tanqid qilinadi.

ABDUKSIYA *fikr yuritish orqali empirik faktlardan ularni tushuntiruvchi gipotezaga yuksalishni nazarda tutadi.* Bunday fikr yuritish turmushda va amaliyotda ko‘p uchraydi. Har bir inson tushuntirish yo‘llarini izlashda beixtiyor abduksiyaga murojaat etadi. Masalan, vrach kasallik alomatlariga qarab, uning sababini, detektiv esa jinoyat izlariga qarab jinoyatchini qidiradi. Xuddi shuningdek, olim ham sodir bo‘layotgan hodisani tushuntirishda abduksiya metodidan foydalanadi. Mazkur atama induksiya va deduksiya singari mashhur, keng e’tirof etilgan bo‘lmasa ham, u yangi hamda samarali metodologik strategiyani ishlab chiqishda muhim rol o‘ynaydi.

Axborot sivilizatsiyasi davriga qadam qo‘yayotgan hozirgi zamon kishisi uchun jadal sur’atlarda o‘zgarayotgan dunyo haqidagi tasavvur uning dunyoqarashining ajralmas tarkibiy qismidir. Ammo rivojlanayotgan dunyoning yaxlit nazariy obrazini yaratish – og‘ir va mashaqqatli vazifa. Uni echishning falsafiy yo‘li ikki yarim ming yil muqaddam boshlangan bo‘lib, shundan beri o‘tgan davr mobaynida rivojlanish falsafasi shakllangan va bosqichma-bosqich atroflicha ishlab chiqilgan. Falsafaning mazkur bo‘limi rivojlanish muammosini turli nuqtai nazarlardan o‘rganuvchi konsepsiyalarni o‘z ichiga oladi. Ularning orasida dialektika alohida o‘rin egallaydi. Dialektikani bilish, uning tamoyillari, qonunlari va kategoriyalaridan ijodiy foydalanish har qanday soha mutaxassisi aniq dunyoqarashi va metodologik intizomining muhim sharti hisoblanadi.

“Dialektika” (yunon. dialektike – **suhbat qurish san’ati**) so‘zining “dialog” (yunon. dialogos – ikki yoki bir nechta suhbatdoshlar so‘zlashuvi) so‘zi bilan umumiy jihatlari bisyor. Dastlab dialektika bahslashish, munozara qilish san’ati sifatida tushunilgan, bunda fikrlar, qarashlar qarama-qarshiligi vositasida haqiqatning tagiga etish maqsadida muammoni o‘zaro manfaatdor muhokama qilishga qaratilgan munozara nazarda tutilgan. Dialektik – bu savol berish va javob qaytarishga usta odam, deb hisoblangan.

DIALEKTIKANING TARIXIY SHAKLLARI VA XUSUSIYATLARI

1. Stixiyali dialektika. Keyinchalik qadimgi mutafakkirlar ziddiyatlilik va o‘zgaruvchanlik fikr-mulohazalardagina emas, balki real borliqda ham mavjud ekanligini payqaganlar. Bu faktning tagiga etgan ilk mutafakkirlardan biri efeslik **Geraklit** bo‘lgan. **U dunyoni** *“jonli olov” yoki “ikki marta kirish” mumkin bo‘lmagan daryo oqimi sifatida tasavvur qilgan. Harakatchan dunyoda zamon o‘tishi bilan hamma narsa o‘zining dastlabki shakl-shamoyilini yo‘qotadi va asta-sekin o‘zining qarama-qarshiligiga o‘tadi: ho‘l narsa quriydi, quruq narsa esa nam tortadi; bir narsa boshqa narsaga: sovuq issiqqa, tirik o‘likka o‘tadi.* Bu mulohazalarda hozirgi talqindagi

dialektikaning asoslari mujassamlashgan. Shu sababli qadimgi faylasuflarning stixiyali dialektikasini dialektikaning tarixan birinchi shakli deb hisoblash odat tusini olgan.

Stixiyali dialektika *borliq va bilishning jarayonlar mohiyatini anglab etishga asoslanmagan sodda dialektikadir*.

2. Idealistik dialektika. Gegel ilk bor *dunyoni quyidan oliyga qarab boruvchi umumiy rivojlanish jarayoni sifatida tasvirlagan, rivojlanish manbai - qarama-qarshiliklar kurashini ko‘rsatib bergan, dialektikaning asosiy qonunlari va kategoriyalarini ta’riflagan*. Ammo Gegel dialektikasi idealistik xususiyat kasb etgan. Gegel *idealistik dialektikasining andozasi bo‘lib ob’ektiv borliq emas, balki uni aks ettiruvchi tafakkur xizmat qilgan*.

3. Materialistik dialektika. Gegel dialektikasi materialistik dialektikaning shakllanishiga zamin hozirlagan. Materializm dialektik mantiq bilan bog‘langan. Buning natijasi o‘laroq dialektikaning uchinchi tarixiy shakli yaratilgan (XIX asrning ikkinchi yarmi). Unga amalda ilmiy bilishning rivojlanishi yo‘l ochib bergan. XIX asrning 40-yillarigacha fanning turli sohalarida yangi kashfiyotlar paydo bo‘lgan va ular tabiatni tushuntirishga nisbatan dialektik-materialistik yondashuvni tabiatshunoslik nuqtai nazaridan asoslagan.

Ularning orasida **uch kashfiyot**: **fizikada** – materiya harakati turli shakllarining o‘zaro aloqasini asoslab bergan energiyaning saqlanish va o‘zgarish qonunining aniqlanishi;

biologiyada – butun jonli tabiatning (o‘simliklar dunyosining ham, hayvonot dunyosining ham) tarkibiy jihatdan yagonaligini yoritib bergan hujayra nazariyasining yaratilishi;

rivojlanish g‘oyasini jonli tabiatga tatbiqan ishlab chiqqan Darvinning evolyusiya nazariyasi alohida o‘rin egallaydi. Bu sharoitda *materialistik dialektika borliqning o‘xshashi, ya’ni borliqni uning o‘ziga mos ravishda fikrlash va bilish imkoniyati sifatida falsafiy tafakkurning fanga ayniqsa mos keluvchi shakliga aylangan*.

Materialistik dialektikaning shakllanishida tarixni materialistik tushunish ayniqsa muhim rol o‘ynagan. Bu kashfiyot yordamida dialektikaning nafaqat materializm, balki gumanizm bilan ham sintezi amalga oshirilgan.

Dialektika insonga bog‘lanmasdan, o‘z holicha emas, balki inson hayot faoliyatining konkret-tarixiy muammolari nuqtai nazaridan qarala boshlagan.

Klassik dialektika. Klassik dialektikaning o‘ziga xos xususiyatlarini qayd etib o‘tamiz.

BIRINCHIDAN, *klassik dialektika dunyoni tushunishning shunday bir usuliki, bunda borliq narsalar va hodisalarning umumiy o‘zaro aloqasi, ularning bir-birini taqozo etishi va muttasil o‘zgarishi nuqtai nazaridan anglab etiladi.* Ammo shuni yodda tutish kerakki, dialektika har qanday o‘zgarish, har qanday harakat nazariyasi emas, balki o‘zgarishlarning faqat bir shakli – rivojlanish nazariyasi hisoblanadi.

Dialektika rivojlanishning teran, to‘laqonli va mazmunan boy nazariyasidir. U o‘zgarish holatida bo‘lmagan biron-bir narsa tabiatda ham, jamiyatda ham, tafakkurda ham mavjud emas, chunki barcha mavjud narsalar o‘z ichki ziddiyatlariga ega va ular bu narsalarni o‘zgarishga, yangi shakl-shamoyil kasb etishga, rivojlanishga majbur qiladi, deb o‘rgatadi.

IKKINCHIDAN, *dialektika ob’ektiv va sub’ektiv dialektikaning mavjudligini tan oladi*.

Ob’ektiv dialektika – *bu tabiiy va ijtimoiy hodisalarning o‘zaro aloqasi va rivojlanishi. U sub’ektdan, inson va insoniyatdan qat’iy nazar mavjuddir.*

Sub’ektiv dialektika – *bu sub’ektning fikrlash dialektikasi va uning ob’ektiv dunyoni bilishi*.

UCHINCHIDAN*, dialektikaning o‘ziga xos xususiyati shundaki, u* ***nazariya*** *vazifasini ham,* ***metodologiya*** *vazifasini ham bajaradi*. Dialektika qonunlari, kategoriyalarining mazmuniga va bilish jarayonining amal qilish va rivojlanish qonuniyatlariga muvofiq fikrlovchi sub’ektga qo‘yiladigan tegishli talablar shakllantiriladi va shu tariqa unga bilish faoliyatida yo‘l ko‘rsatiladi. Ko‘rsatilgan sub’ekt borliqni bilish va amalda o‘zgartirish masalalarida amal qilishi lozim bo‘lgan tegishli normalar va qoidalar ham ishlab chiqiladi. Dialektika bergan metodologik jihatdan to‘g‘ri mo‘ljallar tadqiqotning to‘g‘ri yo‘lini tanlashga, ko‘p sonli xatolar og‘ishlarni chetlab o‘tishga, ortiqcha ish, keraksiz harakatlarga kuch va qimmatli zamonni behuda sarflamaslikka yordam beradi.

Shunday qilib, *hozirgi talqindagi dialektika-bu*:

a) hodisalarning ularga xos bo‘lgan ziddiyatlar vujudga kelishi, o‘zaro ta’sirga kirishishi va echilishiga muvofiq rivojlanishidan iborat bo‘lgan ob’ektiv jarayon;

b) tabiat, jamiyat va tafakkurning harakat va rivojlanish universal qonunlari haqidagi falsafiy konsepsiya; dunyoni bilish va o‘zgartirish metodi. Uning tizimiga kiruvchi rivojlanishning umumiy qonunlarini bilish o‘tmishni anglab etish, hozirgi dunyoda yuz berayotgan jarayonlarni to‘g‘ri tushunish va kelajakni bashorat qilish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A.Yuksak ma’naviyat-engilmas kuch. –T.:Ma’naviyat,2008.
2. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. — T.: O‘qituvchi, 1993.
3. Nazarov Q. Bilish falsafasi. – T.: Universitet, 2005.
4. Osnovы filosofii / Pod red. Axmedova M. – T.: Sharq, 2003.
5. Falsafa asoslari. Nazarov Q. tahriri astida. -T.: Sharq, 2005.
6. Shermuxamedova N. Falsafa va fan metodologiyasi. –T.: Universitet, 2005.
7. Shermuxamedova N. Gnoseologiya. -T.: O‘FMJ, 2007
8. Shermuxamedova N. Gnoseologiya Bilish nazariyasi.-T.:Noshir, 2011.
9. Shermuxamedova N Falsafa -T.: 2013
10. Q.Nazarov Falsafa asoslari .-T.:, 2017.

MAVZU: Tarixiy jarayonda jamiyatning madaniy va ma’naviy qadriyatlari.

REJA:

1. Jamiyat va tarix falsafasi. Jamiyat va tarixning o‘zgaruvchanligining falsafiy jihatlari. Tarix falsafasining tuzilishi va funksiyalari

2. Jamiyat hayotining sohalarida davlatning o‘rni va roli. Demokratik davlat va fuqarolik jamiyatida nodavlat tashkilotlarning tutgan o‘rni

3. “Madaniyat” tushunchasi, uning mohiyati, strukturasi va funksiyalari Sharq va G‘arb madaniyatlarining o‘zaro bir-biriga ta’siri. Jahon sivilizatsiyasi tarixida Sharq madaniyatining o‘rni va uni o‘rganishning ahamiyati

4. Qadriyat tushunchasining tavsifi va mohiyati. Moddiy va ma’naviy qadriyatlarning o‘zaro aloqadorligi

Tayanch tushunchalar

Jamiyat, ijtimoiy munosabat, ijtimoiy uyushma, davlat, sivilizatsiya, taraqqiyot, milliy davlatchilik, taraqqiyotning o‘zbek modeli, jamiyat tarkibi, fuqarolik jamiyati, oila.

Qadriyat tushunchasi, qadriyat kategoriyasining mazmuni, qadriyatning funksional ahamiyati, qadriyatning shaxsga doir mazmuni, baholash, ehtiyojlar va qadriyatlar, moddiy qadriyatlar, ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar, ma’naviy qadriyatlar, erkinlik - qadriyat sifatida.

Jamiyat tushunchasi. Jamiyat hayoti asrlar osha olimlar va faylasuflarning tadqiqot ob’ekti bo‘lib kelmoqda. U turli fanlar, chunonchi: sotsiologiya, tarix, siyosatshunoslik, huquqshunoslik, etnografiya, iqtisodiy nazariya va hokazolar doirasida o‘rganiladi. Muayyan fanlardan farqli o‘laroq, **falsafaning vazifasi** tarixiy jarayonning umumiy jihatlarini o‘rganishdan iborat. Falsafa muayyan hodisalarning sabablari nimada degan savolga javob topish vazifasini o‘z oldiga qo‘ymasada, tarix fanining metodologik asoslarini yaratadi, mazkur sabablarni aniqlashga nisbatan qanday yondashish kerak, degan savolga javob beradi. U dunyoqarashga doir o‘z mo‘ljallariga tayanadi, ijtimoiy va gumanitar fanlarning kategoriyalar apparatini ishlab chiqishda ishtirok etadi. O‘z kategoriyalarining ijtimoiy mazmunini yoritar ekan, falsafa shunga asoslanib muayyan-tarixiy jarayonlarni tahlil qilishni amalga oshiradi. Tarix falsafasining muammolaridan biri bu tarixiy jarayonning birligi muammosi va tarixni davriylashtirish tamoyillarini belgilashdir. **Falsafaning**

vazifasi jamiyat hayotining asosiy negizlarini, uning tizim tashkil etadigan omillarini aniqlashdan iborat.

Jamiyat — tabiatning bir qismi, ya'ni ijtimoiy borliq bo'lib, odamlar uyushmasining maxsus shakli, kishilar o'rtasida amal qiladigan juda ko'plab munosabatlar yig'indisi, degan turlicha ta'riflar ham bor. Jamiyat muttasil ravishda rivojlanuvchi, takomillashib boruvchi murakkab tizimdir. Har bir yangi davrda jamiyat mohiyatini bilish zarurati vujudga keladi. Jamiyat moddiy va ma'naviy omillar birligidan iborat. Hozirga qadar adabiyotlarda moddiy va ma'naviy hayot bir-biridan keskin farqlanar edi. Moddiy hayot tadqiqiga ko'proq e'tibor berilar. Xolbuki, jamiyatning tub mohiyati uni tashkil etuvchi inson mohiyati bilan uzviy bog'liq. Xuddi inson tanasini uning ruhidan ajratib bo'lmagani singari, jamiyatning moddiy va ma'naviy jihatlarini ham bir-biridan ajratish va ularning birini ikkinchisidan ustun qo'yish mantiqqa ziddir.

O'zbekiston Respublikasining birinchi prezidenti Islom Karimov asarlarida jamiyatning moddiy va ma'naviy manfaatlarini uyg'unlashtirish ijtimoiy taraqqiyot asosi ekani ta'kidlangan. Inson ma'naviyatini yuksaltirish orqaligina iqtisodiy rivojlanishga erishish mumkin. Shuning uchun ham xozirgi davrda aholi ma'naviyatini yuksaltirishga, milliy g'oya va mafkura asoslarini shakllantirishga katta e'tibor berilyapti. Zero, kishilar iqtisodiy jihatdan qashshoq bo'lgani uchun ilmsiz bo'lmaydi, balki, aksincha — ilmsiz bo'lgani uchun qashshoq bo'ladi. Shuning uchun yurtimizda xalq ma'naviyatini yuksaltirish orqali iqtisodiy farovonlikni ta'minlashga katta e'tibor berilyapti. Jamiyatning vujudga kelishi kishilarni oila bo'lib, jamoa bo'lib uyushishga nima majbur qilgan, degan masala qadim zamonlardanoq ulug' mutafakkirlar e'tiborini jalb etgan. Bu masalani diniy tushunish — uni ilohiy kuch, xudo bilan bog'lab izohlashdir. Dunyoviy qarashlarga ko'ra, odamlar o'zlarining moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchun birgalikda yashashga, jamoa bo'lib birlashishga ko'nikkan. Kishilar hayotiy tajriba, aql va tafakkur tufayli jamiyat bo'lib yashashning qulay, afzal va zarurligini tushungan. Bu jarayonda o'zaro munosabatlarga kirishgan kishilar ana shu munosabatlarni takomillashtirish, yanada rivojlantirish orqali ma'naviy kamolotga erishgan. Bu kishilarni bir-biri bilan yaqinlashtirgan, moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish imkonini bergan. Ijtimoiy munosabatlarning amal qilish jarayonida odamlarni uyushtirishning tarixiy shakllari — oila, davlat, jamoa (qishloq, shahar) vujudga kelgan.

Odamlar o'rtasida amal qiladigan axloqiy, diniy, ilmiy, falsafiy, xuquqiy, iqtisodiy, mafkuraviy kabi munosabatlarning barchasi bir so'z bilan **ijtimoiy munosabatlar deyiladi**. Ijtimoiy uyushmalar kishilarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qoldirishga yordam beradi. Ular mohiyatan inson va jamiyat mavjudligining zarur sharti hisoblanadi. Masalan, oila, davlat, ta'lim-tarbiya, mahalla, Vatan kabi qadriyatlarsiz inson va jamiyat o'z mohiyatini yo'qotadi.

Jamiyatning moddiy hayotiga quyidagilar kiradi:

- kishilarning yashashi, shaxs sifatida kamol topishi uchun zarur bo'lgan iqtisodiy shart-sharoitlar;
- oziq-ovqat, kiyim-kechak, turar-joy, yoqilg'i, kommunikatsiya vositalari;
- moddiy ne'matlar ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish;
- ishlab chiqarish jarayonida kishilar o'rtasida amal qiladigan iqtisodiy munosabatlar majmui;
- moddiy boyliklar, tabiiy zahiralar.

Jamiyatning ma'naviy hayotiga olamni tushunish, jamiyat va inson to'g'risidagi qarashlar, nazariyalar, ta'limotlar, g'oyalar, mafkura, ijtimoiy ong shakllari, ta'lim-tarbiya, axborot vositalari, madaniyat, ilm-fan muassasalari **va boshqalar kiradi.** Jamiyatning moddiy va ma'naviy hayotini boshqarish, kishilar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishda turli siyosiy institutlar (davlat, siyosiy partiyalar, tashkilotlar, turli uyushmalar) muhim o'rin tutadi. Jamiyatni boshqarishning siyosiy-xuquqiy jihatlari ham muhimdir. Kishilar tamonidan siyosiy va huquqiy bilimlarning chuqur o'zlashtirilishi jamiyatning barqaror yashashi va rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Jamiyat taraqqiyoti to'g'risidagi nazariyalar. Falsafiy tafakkur tarixida jamiyatning mohiyati va rivojlanishiga oid turli nazariyalar mavjud. Xususan, nemis faylasufi **Gegel jamiyatning** shakllanishi va rivojlanish sabablarini mutlaq ruhning rivojlanishi bilan, **L. Feyerbax** din bilan bog'lagan, ijtimoiy taraqqiyot sabablarini diniy ong taraqqiyotidan izlagan. Fransuz mutafakkiri **O. Kont** jamiyatning rivojlanish sabablarini insoniyat ma'naviy taraqqiyotining uch

bosqichi (teologik, metafizik, pozitiv bosqichlar) bilan izohlagan. K. Marks jamiyatning rivojlanish sabablarini sinfiy kurash va inqilobiy o‘zgarishlar bilan bog‘lagan, barcha ijtimoiy hodisa va jarayonlarni sinfiy nuqtai nazardan tushuntirgan. Ijtimoiy ziddiyatlarni sun’iy ravishda mutlaqlashtirgan va ziddiyatlarni hal etishning asosiy usuli sifatida ijtimoiy inqilobni amalga oshirishni, mulkdorlar sinfini tugatishni taklif etgan. Ijtimoiy amaliyot bunday nazariyaning bir yoqlama va xato ekanini ko‘rsatdi.

Jamiyat taraqqiyoti ko‘p bosqichli jarayon ekani to‘g‘risidagi qarashlar AQSH faylasufi **O. Toffler** tomonidan ilgari surilgan. Bunday qarashga ko‘ra jamiyatlar taraqqiyotiga binoan, agrar jamiyat, industrial jamiyat, postindustrial jamiyatga ajratilgan. Adabiyotlarda jamiyat taraqqiyoti borasida sivilizatsiyali yondashuv g‘oyasi ilgari surilmoqda. Bunday yondashuvga ko‘ra har bir xalq o‘zining betakror, noyob, o‘ziga xos va o‘ziga mos turmush tarzini saqlab qolgan holda, boshqa xalqlar tajribalaridan ijodiy foydalanish orqali ijtimoiy taraqqiyotning o‘ziga xos modelini yaratadi.

Jamiyat hayotiga barqarorlik va beqarorlik ham xos. Har bir inson o‘z oldiga qo‘ygan maqsadlariga erishish uchun osoyishtalik va tinchlikka muxtoj bo‘lgani kabi, jamiyat ham o‘z oldiga qo‘ygan vazifalarni ado etishi uchun ijtimoiy-siyosiy barqarorlikka ehtiyoj sezadi.

Barqarorlik – jamiyat taraqqiyotining tadrijiy rivojlanishi, ijtimoiy tizimning muayyan darajadagi bir tekis faoliyat ko‘rsatish imkoniyatidir.

U turg‘unlik tushunchasidan keskin farqlanadi. Ijtimoiy-siyosiy **turg‘unlik tushunchasi** jamiyatdagi mavjud siyosiy, iqtisodiy, ma’naviy tizimning tanazzuli alomatidir. Jamiyatda barqarorlik beqarorlik bilan, inqiroz gullab-yashnash bilan almashib turishi ham mumkin. Jamiyatning ma’naviy, iqtisodiy, siyosiy, xuquqiy sohalarida muayyan yutuqlarga erishilgach, ijtimoiy imkoniyatlar ruyobga chiqarilib bo‘lgach, uning bundan keyingi taraqqiyoti yo‘lida yangi muammolar tug‘iladi va ularni hal etish vazifasi paydo bo‘ladi. Jamiyat a’zolarining ma’naviy salohiyati, milliy psixologiyasi, tabiiy ravishda mavjud siyosiy tuzum kishilarni boshqarishning o‘ziga xos usullarini hayotga tadbiq etadi. Insoniyat hayoti tarixida jamiyat barqarorligini ta’minlashning monarxiyaga asoslangan, aristokratik, totalitar va demokratik usullari tajribadan o‘tgan.

Beqarorlik ichki va tashqi jarayon va tahdidlar natijasida vujudga keladi. Beqarorlik bir ijtimoiy-siyosiy tuzumdan boshqa bir ijtimoiy-siyosiy tuzumga o‘tish davrida keskinlashishi mumkin. Jamiyat barqarorligining izdan chiqishi kishilar psixologiyasidagi salbiy o‘zgarishlarda, qonunlarning ishlamasligida, ijtimoiy burchning ado etilmasligida, ijtimoiy ideallarning yo‘qolishida, g‘oya va mafkuraga loqaydlikning kuchayishida, turli jinoiy guruhlarning paydo bo‘lishida, ijtimoiy adolat mezonlarining buzilishida, davlat idoralarining aholini boshqarish qobiliyati kuchsizlanishida, turli ziddiyatlarning keskinlashuvida o‘z ifodasini topadi. Jahon tajribasi har bir mamlakat va xalqning o‘z taraqqiyot yo‘lini tanlash xuquqiga ega bo‘lishi umumiy xavfsizlik va ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash garovi ekanini ko‘rsatdi.

TARAQQIYOTNING O‘ZBEK MODELI – JAMIYAT RIVOJINING TADRIJIY KONSEPSIYASI. O‘zbekiston milliy mustaqillikka erishganidan keyin o‘z milliy davlatchilik asoslarini mustahkamlash, o‘ziga xos va mos taraqqiyot yo‘lini tanlash, rivojlanishning o‘zbek modelini yaratish imkoniga ega bo‘ldi.

Taraqqiyotning o‘zbek modeli – jamiyatning tadrijiy rivojlanish konsepsiyasi sifatida. Ijtimoiy rivojlanishning o‘zbek modeli insoniyatning rivojlanish borasidagi ilg‘or tajribasiga, milliy davlatchilik tajribalarimizga va xalqimiz mentalitetiga tayanadi. Ijtimoiy rivojlanish borasida **xalqlar** odatda **ikki yo‘l**dan — **inqilobiy** va **tadrijiy** yo‘ldan borgan. Insoniyat tajribasi ijtimoiy rivojlanishning keskin inqilobiy o‘zgarishlar yo‘li nomaqbul va yaroqsiz ekanini, jamiyatning tadrijiy (evolyusion) taraqqiyoti barqaror — tabiiy rivojlanish yo‘li ekanini ko‘rsatdi.

Birinchi prezidentimiz Islom Karimov ijtimoiy taraqqiyotning tadrijiy yo‘li mohiyatini shunday izohlaydi: “Soxta inqilobiy sakrashlarsiz, evolyusion yo‘l bilan normal, madaniyatli taraqqiyotga o‘tish tanlab olingan yo‘lning asosiy mazmuni va mohiyatidir. Bozor iqtisodi sari buyuk sakrashlar, inqilobiy o‘zgarishlar yo‘li bilan emas, balki sobitqadamlik va izchilik bilan — bosqichma-bosqich

harakat qilish kerak. Har bir bosqichning qancha davom etishi xal qilishi lozim bo‘lgan muammolar doirasiga, tashqi omillar qanchalik qulay bo‘lishiga, aholining mehnat faoliyatiga bog‘liqdir”.

O‘zbek modelning asosiy tamoyillari quyidagilardir:

- iqtisodning siyosatdan ustuvorligi;
- davlatning bosh isloxotchi ekanligi;
- qonun ustuvorligi;
- kuchli ijtimoiy himoyalash;
- bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich, tadrijiy yo‘l bilan o‘tish.

O‘zbek modelining o‘ziga xos xususiyatlari davlatchilik asoslarining, milliy qadriyatlarning qayta tiklanishi, o‘zlikni anglash, umuminsoniy qadriyatlarning ustuvorligi, milliy mentalitetimizga xos xususiyatlarining tiklanishi va rivojlanishi, demokratik qadriyatlarning rivojlantirilishi va inson xuquqlarining kafolatlanishi va boshqalarda o‘z ifodasini topmoqda. O‘zbek modelining hayotiyligi jahon jamoatchiligi tamonidan e’tirof qilindi. O‘zbekiston tajribasi qator mamlakatlar uchun namuna bo‘lib xizmat qilmoqda va uni o‘rganishga bo‘lgan qiziqish ortib bormoqda. O‘zbekona taraqqiyot yo‘li ma’naviy hayot va iqtisodiy rivojlanishi bir-biri bilan uzviy bog‘liqlikda amalga oshirishda, ma’naviyat, ma’rifat, madaniyatga bo‘lgan e’tiborning kuchayishida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Ma’naviy salohiyatning kuchayishi, inson intelektual va axloqiy qobiliyatlarining rivojlanishi iqtisodiy rivojlanish uchun puxta zamin yaratadi. Kishilarda yangicha iqtisodiy tafakkur, tadbirkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishda zamonaviy ilm-fan, texnika va texnologiya asoslarini egallash muhim ahamiyat kasb etadi.

2017-2021 yillarda O’zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo’nalishlari bo’yicha

HARAKATLAR STRATEGIYASI 07.02.2017 y

I. Davlat va jamiyat qurilishi tizimini takomillashtirishning ustuvor yo’nalishlari

1.1.Demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va mamlakatni modernizatsiya qilishda Oliy Majlis palatalari, siyosiy partiyalarning rolini yanada kuchaytirish:

1.2. Davlat boshqaruvi tizimini isloh qilish:

1.3. Jamoatchilik boshqaruvi tizimini takomillashtirish:

II. Qonun ustuvorligini ta’minlash va sud-huquq tizimini yanada isloh qilishning ustuvor yo’nalishlari

2.1.Sud hokimiyatining chinakam mustaqilligini ta’minlash, sudning nufuzini oshirish, sud tizimini demokratlashtirish va takomillashtirish:

2.2.Fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish kafolatlarini ta’minlash:

2.3.Ma’muriy, jinoyat, fuqarolik va xo’jalik qonunchiligini takomillashtirish:

2.4.Jinoyatchilikka qarshi kurashish va huquqbuzarliklarning oldini olish tizimini takomillashtirish, va korruptsiyaga qarshi kurashish tadbirlarining samaradorligini oshirish;

2.5. Sud-huquq tizimida qonuniylikni yanada mustahkamlash

2.6.Yuridik yordam va xizmat ko’rsatish tizimini takomillashtirish

III. Iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo’nalishlari

3.1.Makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va iqtisodiy o’sish sur’atlarini saqlab qolish:

3.2.Tarkibiy o’zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning etakchi tarmoqlarini modernizatsiya va difersifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish:

3.3. Qishloq xo’jaligini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirish:

3.4. Iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, xususiy mulkning huquqlarini himoya qilish va uning istiqbolli rolini yanada kuchaytirish, kichik biznes va xusuiy tadbirkorlik rivojlanishini rag’batlantirishga qaratilgan institutsional va tarkibiy islohotlarni davom etish:

3.5. Viloyatlar, tumanlar va shaharlarning kompleks va muvozanatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ularning salohiyatidan samarali va optimal foydalanish:

3.6.Turizm sohasini rivojlantirish: turizm tarmog'ini jadal rivojlantirish, turizm sohasini boshqarish tizimini takomillashtirish

IV. Ijtimoiy sohani rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari

4.1.Aholining bandligi va real daromadlarini bosqichma-bosqich
oshirish:

4.2.Aholini ijtimoiy himoya qilish va sog'liqni saqlash tizimini takomillashtirish:

4.3.Arzon uy-joylar qurish bo'yicha maqsadli dasturlarni amalga oshirish, aholining hayot sharoitlari yaxshilanishini ta'minlovchi yo'l-transport, muhandislik-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish hamda modernizatsiya qilish:

4.4.Ta'lim va fan sohasini rivojlantirish: uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish yo'lini davom ettirish, sifatli ta'lim xizmatlariga imkoniyatlarni oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq yuqori malakali kadrlarni tayyorlash;

4.5. Yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirish:

V. Xavfsizlik, diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlikni ta'minlash hamda chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy tashqi siyosat sohasidagi ustuvor yo'nalishlar

5.1.Xavfsizlik, diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlikni ta'minlash sohasidagi ustuvor yo'nalishlar:

5.2.Chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy tashqi siyosat sohasidagi ustuvor yo'nalishlar:

Davlatning jamiyat hayotidagi o‘rni va ahamiyati.

Davlat – jamiyatni boshqarish, tartibga solish, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan alohida bir muassasadir. Davlat umuminsoniy qadriyat, insoniyat ma'naviy taraqqiyotining muhim yutug‘idir. Jamiyat ma'naviy salohiyatining yuksalib borishi bilan siyosiy boshqarish shakllari va usullari ham takomillashib boradi. O‘zgargan tarixiy sharoitda davlatning mohiyati, mazmuni va vazifalariga yangicha yondashish zarurati vujudga keladi.

Mustaqillik yillarida milliy davlatchilik an'analarining tiklanishi bilan davlatning tashkilotchilik, bosh islohotchilik faoliyati yangicha mazmun va ahamiyat kasb etdi. Birinchi prezidentimiz I.A. Karimov tomonidan ishlab chiqilgan taraqqiyotning o‘zbek modeli konsepsiyasining amalga oshirilishida davlat hal qiluvchi o‘rin tutadi. Mamlakatimizning siyosiy, xuquqiy hayotida amalga oshirilayotgan tub isloxotlar siyosiy boshqaruvni yanada takomillashtirishga, yurtimizda xuquqiy demokratik jamiyat barpo etishga, kuchli davlatdan kuchli jamiyatga o‘tishga qaratilgandir. Jamiyat hayotida turli jamoalar, tashkilot va uyushmalar ham faoliyat ko‘rsatadi. Ularni shartli ravishda davlat va nodavlat tashkilotlariga ajratish mumkin. Ularga siyosiy partiyalar, siyosiy xarakatlar, kasaba uyushmalari, yoshlar uyushmalari, turli jamg‘armalar, xotin-qizlar tashkilotlari, faxriylar uyushmasi, maxalla qo‘mitalari va boshqalar kiradi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan barcha isloxotlar inson saloxiyatini yanada yuksaltirishga, yurtimizda fuqarolik jamiyatini barpo etishga qaratilgandir.

Fuqarolik jamiyatini barpo etish — O‘zbekiston taraqqiyotining bosh maqsadi. Fuqarolik jamiyati kishilarning yuksak axloqiy-siyosiy va huquqiy madaniyatiga asoslanadigan demokratik jamiyat taraqqiyotining yuqori bosqichidir. Bunday jamiyat erkin uyushmalarning ko‘pqirrali aloqasi bo‘lib, davlat qonunlarini hurmat qilib bajaruvchi jamiyat tarkibiga kiruvchi elementlarning nisbiy mustaqilligiga asoslanuvchi, turli ziddiyat va ixtiloflarni qonun doirasida o‘zaro kelishuv, sabr-toqat va muzokaralar orqali hal etishga asoslanuvchi jamiyatdir.

Fuqarolik jamiyati umuminsoniy tamoyillar, milliy davlatchilik xususiyatlari, o‘ziga xos turmush tarzi va hayot falsafasi negizida qaror topadi. O‘zbekiston milliy mustaqilligining dastlabki yillaridanoq yurtimizda fuqarolik jamiyati asoslarini barpo etishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ydi.

Fuqarolik jamiyatida davlatning qator vazifalari fuqarolarning o‘z-o‘zini boshqarish organlari qo‘liga o‘ta boshlaydi, mahalliy hokimiyat organlarining vakolati kengayadi. Fuqarolik jamiyati asoslarini barpo etish kishilarning yuksak siyosiy va huquqiy madaniyati, ijtimoiy-siyosiy faolligiga

tayanadi. Mamlakatimizda mahalla hokimiyat organlarining tashkil etilishi, ular vakolatining kuchaytirilishi xalqimizning o‘z-o‘zini boshqarish, idora etish madaniyatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mahalla kishilarda yaxshi insoniy fazilatlarini kamol toptirish, o‘z-o‘zini boshqarish, demokratik qadriyatlarni ro‘yobga chiqarish maktabidir. Yurtimizda fuqarolik jamiyatini barpo etish barkamol inson shaxsini shakllantirishni talab etadi. O‘z navbatida, ma’naviy etuk avlod jamiyat taraqqiyotiga salmoqli hissa qo‘shadi. Shunday etuk kishilarni tarbiyalashda jamiyat to‘g‘risidagi falsafiy bilim va qarashlarni o‘zlashtirish va hayotga tatbiq etish alohida ahamiyatga egadir.

XIX asrda falsafadan sotsiologiya ajralib chiqa boshladi. Mazkur fan jamiyatni tushunishga nisbatan falsafiy yondashuvlarni asosan tan oladi va ayni vaqtda o‘z predmeti va tadqiqot metodlariga ega.

O.Kont. (1798-1857) Ijtimoiy tadqiqotlarning ob’ektivligiga erishish lozim, degan g‘oyani himoya qilgan O.Kont fan sifatidagi sotsiologiya asoschisi. U sotsiologiyani ikki qismga ajratadi: birinchi qism ijtimoiy statikani, ya’ni ijtimoiy tizimlarning mavjudlik shartlarini va ularning amal qilish qonunlarini, ikkinchi qism esa – ijtimoiy dinamikani, ya’ni jamiyatning rivojlanish va o‘zgarish qonunlarini o‘rganadi. Ijtimoiy statika – odam organizmining tuzilishiga o‘xshab ketadigan jamiyat «anatomiyasi»dir. Kont jamiyatda oila, din, davlat kabi muhim institutlarni farqlaydi. U jamiyat rivojlanishining uch bosqichi qonunini ta’riflaydi. Mazkur bosqichlar insoniyat aqliy rivojlanishining uch bosqichiga mos keladi: teologik bosqich (u qadimgi davr va ilk O‘rta asrlarni qamrab oladi va XIII asrda tugaydi), metafizik bosqich (XIV-XVIII asrlar) va pozitiv bosqich (XIX asrda boshlanadi).

Marksizm. K.Marks (1818-1883) va F.Engels (1820-1895) jamiyatni o‘z-o‘zidan rivojlanadigan, iqtisodiy rivojlanishning bir bosqichidagi barcha mamlakatlar uchun umumiy bo‘lgan o‘ta murakkab tizim sifatida tavsiflaydi. Jamiyatning ziddiyatli birlikni tashkil etadigan barcha tarkibiy qismlari moddiy ishlab chiqarish munosabatlari bilan belgilanadi. Mazkur munosabatlar majmui bazisni, ya’ni jamiyatning iqtisodiy negizini tashkil etadi. Shu asosda jamiyatning o‘ziga xos ijtimoiy munosabatlar amal qiladigan muayyan-tarixiy tipi shakllanadi. Jamiyatning umumiy iqtisodiy asosda shakllanadigan va «alohida, o‘ziga xos xususiyat»ga ega bo‘lgan tipini Marks ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya deb belgilaydi. Ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalarning o‘zgarishiga Marks pirovard natijada ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlarining dialektikasi bilan belgilanadigan qonuniy, tabiiy-tarixiy jarayon sifatida qaraydi.

G.Spenser (1820-1903) jamiyatga individlar birlashmasi sifatida yondashadi. Uning fikricha, mazkur individlarning rivojlanishidagi farqlar jamiyat evolyusiyasining dastlabki shartlari hisoblanadi. Jumladan, ibtidoiy qabilalar rivojlanishda oqsaganini Spenser ularning qobiliyatlari rivojlanish darajasining pastligi bilan tushuntiradi. Eng moslashuvchan jamiyatlarning yashash uchun kurashini ijtimoiy taraqqiyotning asosiy qonuni deb hisoblaydi. U iqlim, tabiiy sharoitning ijtimoiy jarayonlarga ta’sirini o‘rgangan. Spenser yaratgan ta’limotni keyinchalik sotsiologiyadagi geografik oqimlarning vakillari rivojlantirgan.

E.Dyurkgeym (1858-1917), jamiyatni tushunishni qadriyatlar tizimi bilan bog‘lagan, faqat shu yo‘l bilan tarixni uning o‘ziga xos xususiyatiga muvofiq tarzda o‘rganish mumkin, deb hisoblagan. E.Dyurkgeym ham qadriyatlarni jamiyat tuzilishini belgilovchi muhim omil deb bilgan. Jamiyat tuzilmasini o‘rganishga nisbatan u strukturaviy funksionalizm nuqtai nazaridan yondashgan. Jamiyat borliqning alohida sohasi bo‘lib, u o‘z qonunlariga muvofiq rivojlanadi. Noijtimoiy xususiyatga ega bo‘lgan omillar jamiyat hayotiga jiddiy ta’sir ko‘rsatishga qodir emas. Jamiyat tuzilmasiga Dyurkgeym o‘zaro ta’sirga kirishadigan va bir-birini vujudga keltiradigan ijtimoiy dalillar majmui sifatida qaraydi. Ijtimoiy dalillar sababini ongdan emas, balki bundan oldingi ijtimoiy dalillardan qidirish lozim. Ijtimoiy tuzilma dalillarning ikki guruhidan tarkib topadi: birinchidan, u moddiy va ma’naviy qadriyatlarni, ikkinchidan, ijtimoiy jamoalarni o‘z ichiga oladi. Ijtimoiy jamoalarni tahlil qilar ekan, Dyurkgeym oila, kasbiy guruh kabi jamoalarni, shuningdek mehnat taqsimotiga muvofiq vujudga keladigan, ijtimoiy birlik (axloq, din)ni ifoda etadigan ijtimoiy institutlarni farqlaydi. Ijtimoiy jarayonda sababiyat ijtimoiy muhitning yuqorida zikr etilgan elementlarining u yoki bu hodisani vujudga keltiradigan o‘zaro ta’siridir.

Dyurkgeym ijtimoiy evolyusiya mavjudligini qayd etadi va uni mehnat taqsimoti bilan bog‘laydi. U rivojlangan mehnat taqsimoti, ixtisoslashuv va kooperatsiyani yuksak darajada uyushgan jamiyatning belgisi deb hisoblaydi. Mazkur jamiyat mehnat taqsimoti mavjud bo‘lmagan arxaik jamiyatlardan ayni shu belgiga ko‘ra farq qiladi. Mehnat taqsimoti individlar o‘rtasidagi farqlarni belgilaydi va shaxs shakllanishining omili hisoblanadi. U odamlarni o‘zaro aloqadorlik tizimi bilan birlashtirib, ijtimoiy aloqalarga uyg‘un tus beradi.

Dyurkgeym shaxs va jamiyatning uzviy aloqasini qayd etadi. Uning fikricha, jamiyatning tubanlashuvi muqarrar tarzda shaxsning tubanlashuviga sabab bo‘ladi. Ne’matlar va xizmatlarni ayirboshlashning buzilishi natijasida yuzaga keladigan tengsizlik, shuningdek shaxs o‘z kasbiy roliga moslashmagani jamiyatda sinfiy kurashni keltirib chiqaradi. Mehnat taqsimotini muvofiqlashtirishning maqbul vositalarini topish, imkoniyatlar tengligini ta’minlaydigan qoidalarning aniq majmuini belgilash talab etiladi. Dyurkgeym bu jarayonda sotsiologiya fan sifatida ayniqsa muhim rol o‘ynaydi deb hisoblagan.

M.Veber (1864-1920) o‘z sotsiologik qarashlarida Rikkertning borliq va ongning o‘zaro aloqasi zamirida sub’ektning qadriyatga bo‘lgan muayyan munosabati yotadi, degan g‘oyasiga tayangan. Shunga muvofiq Veber tahlil qilinayotgan materialning iqtisodiy, diniy va axloqiy qadriyatlar bilan o‘zaro nisbatini aniqlash lozim deb hisoblagan. O‘zining «Protestantcha axloq va kapitalizm ruhi» asarida Veber dastlab Niderlandiya, Angliya va AQSHda vujudga kelgan sanoat kapitalizmining qaror topishiga protestantcha axloq qadriyatlarining ta’sirini tahlil qiladi. U hozirgi zamon xo‘jalik hayotida hukm surayotgan kapitalizmning o‘ziga xos xususiyatiga mos keladigan xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar – tadbirkorlar va ishchilar shakllanishi natijasida vujudga kelganini qayd etadi. Veber tarixiy materializmning g‘oyalar iqtisodiy munosabatlar ustqurmasi sifatida yuzaga kelgan, degan «sodda» tasavvurlariga to‘g‘ridan-to‘g‘ri e’tiroz bildiradi va aksincha, kapitalizm «ruhi» uning vujudga kelish omili bo‘lgan, deb hisoblaydi.

U kapitalizm modelini kapitalistik naf ko‘rishga oqilona intilishdan keltirib chiqarishga harakat qiladi. Veber ratsionalizm tamoyillari G‘arb madaniyatining barcha hodisalarida: fanda, san’atda, monumental qurilmalar yaratish konstruktiv tamoyillarida hukm surishini qayd etadi. Oqilona ishlab chiqilgan konstitutsiya, huquq, oqilona yaratilgan qoidalarga qarab mo‘ljal oladigan mutaxassis-amaldorlardan iborat siyosiy institut sifatidagi davlat faqat G‘arbda mavjud. Ammo ratsionalizm qadriyatlarini amalga oshirishning eng oqilona ifodasi tadbirkorlik sohasida mujassamlashgan: ishlab chiqarishning kommersializatsiyalaShuvi, buxgalteriya hisoboti, chayqovchilikni oqilonalashtiruvchi qimmatli qog‘ozlar va birjalar, mehnatni oqilona tashkil etish va h.klardir.

O‘zining boshqa bir qator asarlari, chunonchi: «Tushunuvchi sotsiologiyaning ba’zi bir kategoriyalari haqida», «Jahon dinlarining xo‘jalik axloqi», «Xo‘jalik va jamiyat», «Xo‘jalik tarixi»da Veber ijtimoiy harakat va uning motivatsiyasi tushunchasini ta’riflab berdi. Borliqni tushuntirish uchun u «ideal tiplar» metodologiyasini yaratdi va undan foydalandi. Veber fikriga ko‘ra, ijtimoiy organizm hujayrasi hisoblanadigan ijtimoiy harakat ikki omil: sub’ektiv motivatsiya va boshqalarga qarab mo‘ljal olishni o‘z ichiga oladi. U ijtimoiy harakatning oqilona maqsadli ijtimoiy harakat, oqilona qadriyatli ijtimoiy harakat, affektli ijtimoiy harakat va an’anaviy ijtimoiy harakat kabi tiplarini farqlaydi.

O‘zining ijtimoiy harakat konsepsiyasini Veber hokimiyatni tushunishga nisbatan ham tatbiq etadi. O‘zgalarning umidlariga qarab mo‘ljal olish ijtimoiy harakatning muqarrar belgisi bo‘lgani bois, hokimiyat siyosiy munosabatlarda ishtirok etuvchi tomonlarning o‘zaro umidlarini nazarda tutadi. Shu holdagina hokimiyat qonuniylik kasb etadi: boshqarayotganlar o‘z buyruqlariga bo‘ysunishlariga umid qiladilar; boshqarilayotganlar esa oqilona buyruqlarni kutadilar. Veber qonuniy davlatlarning: ish vakolatlari qonuniy belgilanishining majburiyligiga bo‘lgan ishonchga ko‘ra hukmronlik; muayyan xulq-atvorga ko‘nikish bilan belgilangan hukmronlik; xarizmatik hukmronlik kabi uch tipini farqlaydi. Boshqaruvning oqilona-byurokratik tipi vujudga kelishi bilan bog‘liq bo‘lgan hokimiyatning namunaviy-oqilona tipini Veber hokimiyat ideali deb hisoblagan.

XX asrda M.Veber ilgari surgan tarixiy jarayonning teng huquqli omillari ta’siri haqidagi g‘oyasi asoslab berildi. Ijtimoiy rivojlanishning hozirgi bir qancha nazariyalari texnika, sanoat, axborot tizimlari, kommunikatsiya, globallashuv kabi omillarni birinchi o‘ringa qo‘yadilar.

I.A. Karimov (1938) tarix falsafasini tarixiy xotira bilan uyg‘un holda ko‘radi. Uning fikricha “Inson uchun tarixidan judo bo‘lish – hayotdan judo bo‘lish demakdir”[64]. Fikrining davomida u tarixiy xotirasi bor inson irodali inson, jamiyatning har bir a’zosi o‘z o‘tmishini yaxshi bilsa, bunday odamlarni yo‘ldan urish, har xil aqidalar ta’siriga olish mumkin emas. tarix saboqlari insonni hushyorlikka o‘rgatadi, irodasini mustahkamlaydi, o‘zlikni anglash tarixni bilishdan boshlanadi, deb ta’kidlaydi. Buning uchun har bir millat o‘zining tarixiy ildizlariga nazar solishi, u yoki bu mafkura ta’sirida xash-po‘shlangan tarixiy xotirani o‘z holicha qayta tiklashga harakat qilishi lozim. “O‘z tarixini bilmaydigan, kechagi kunini unutgan millatning kelajagi yo‘q”[65]. Shundagina millat, xalq o‘z-o‘zini anglaydi. Tarixchilar millatga uning haqqoniy tarixini ko‘rsatib, isbotlab berishlari kerak. Zotan tarix xalq ma’naviyatining asosidir.

TARIX FALSAFASINING PREDMETI. “*Tarix falsafasi – falsafaning tarixiy jarayonni va tarixiy bilishni talqin qilish bilan bog‘liq bo‘lgan bo‘limi”*[66]. Shunday qilib, tarix falsafasi falsafaning tarkibiy qismi hisoblanadi. **Tarix falsafasining predmeti esa** tarixiy jarayon va tarixiy bilishni talqin qilish, ularning mazmunini yoritib berishdan iborat. Ammo bu tarix falsafasini tavsiflashga nisbatan birdan-bir yondashuv emas, chunki tarixiy rivojlanish jarayonida tarix falsafasining predmeti va muammolari sezilarli darajada o‘zgargan va hozirgi vaqtda tarix falsafasining turli yo‘nalishlari tomonidan har xil talqin qilinadi.

Masalan, *antik davr tarixchilari va faylasuflari* (Gerodot, Platon, Aristotel, va b.)ning tadqiqotlari o‘tgan va hozirgi zamon kishilarining qilmishlari, tabiat va insonning o‘zaro aloqasi haqida ma’lumotlar yig‘ishdan, ya’ni tarixiy dalillarni ularni nazariy jihatdan anglab etmasdan va yagona falsafiy-tarixiy tizimga solmasdan tavsiflash va o‘rganishdan iborat bo‘lgan. Bu tarixchi va faylasuflarning asarlarida insoniyatning o‘tmishi va kelajagi haqida muayyan tasavvurlar, odamlarning qilmishlari haqida, tarixiy voqealarning yo‘nalishi va mazmuni to‘g‘risida mulohazalar mavjud bo‘lgan. Keyinchalik bularning barchasi jamuljam holda «tarix falsafasi» deb nomlangan, lekin ular hali qarashlarning mukammal tizimini tashkil etmagan. Bundan tashqari, qadimgi faylasuflar va tarixchilarning aksariyati diniy-mifologik dunyoqarashga amal qilgan. Bu dunyoqarashga ko‘ra, jamiyatda, xuddi tabiatdagi kabi, aylanma harakat mavjud, odamlarning xatti-harakatlari taqdirga yoki xudolar irodasiga bo‘ysunadi. Buyuk shaxslar – jamoa oqsoqollari, siyosiy arboblar, qahramonlarga xos bo‘lgan, o‘z tabiatiga ko‘ra o‘zgarmas sanalgan ehtiros va iroda inson xulq-atvorini belgilovchi omil hisoblanadi.

*O‘rta asrlarda (Avgustin va b.) tarix falsafasining predmet*i sifatida *avvalo Xudo va insonning o‘zaro aloqasi muammosi, harakatlantiruvchi kuchi ilohiy vahiy sanalgan tarixiy jarayonning mazmunini aniqlash, tarixiy asarlarning mohiyati va vazifasini o‘rganish amal qilgan.* O‘rta asrlarda falsafiy tafakkurining namoyandalari Avreliy Avgustin, Foma Akvinskiy va b. Injil va yunon-rim falsafiy-tarixiy tafakkurini sintez qilib, tarixning yangi, teologik konsepsiyasini yaratdi, tarixiy voqealarning mazmuni, tarixiy asarlarning mohiyati va vazifalari haqida yangicha tasavvurlarni ilgari surdi. Mazkur konsepsiyaga muvofiq, xristian mualliflari, tarix orqali ilohiy niyatni tushunib etishga harakat qilib, aylanma harakat g‘oyasini rad etdilar va tarixiy jarayonni o‘tmishdan kelajak (bo‘lg‘usi panohga erishish, masihning kelishi) sari chiziqli harakat sifatida tasavvur qildilar.

Sharqda tarix falsafasining (A.Beruniy, Ibn Xaldun, A.B.Narxashiy, R.Hamadoniy) predmeti sifatida jahon tarixi, umumiy tarixiy taraqqiyot qoidalari, yo‘nalish va omillarini belgilovchi kishilik jamiyatining o‘ziga xos davriylik nazariyasi alohida o‘rin tutadi. “Odamlar kabi davlat ham o‘zining hayotiy davriga ega”[67]. Beruniy tarixni o‘rganish tahlil qilish va so‘ng xulosalar chiqarish zarurligini tavsiya qilar ekan, uni davrlarga bo‘lish, har bir davrning o‘ziga xos jihatlarini aniqlash

[64] Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q. -T.: Sharq, 1998.-B.10
[65] Karimov I. Yuksak ma’naviyat- engilmas kuch.- T.: Ma’naviyat, 2008. –B. 4.
[66] Философский энциклопедический словарь. – М.: Современный литератор, 1989. – 700-б.
[67] Qarang. Hotamiy S.M. Islom tafakkuri tarixidan.-T.: Ma’naviyat, 2003. –B.263

va ana shu usul orqali ijtimoiy hayotga, kishilik jamiyatiga tegishli va asosli baho berish mumkin deb hisoblaydi. **Tarix uning fikricha, fikr va tafakkur manbai.** U doimo turli fanlarning o‘zaro ta’sirining uzviyligi va uyg‘unligi natijasida takomillashadi. Shu bois, tarix har qanday olim uchun tadqiqotning muhim manbai bo‘lib xizmat qiladi. Beruniy tarixiy tadqiqotlarni boshqa turdosh fanlarni o‘rganish bilan uyg‘un holda olib borish, muayyan natijaga olib kelishini ta’kidlaydi. Zero, tarixiy manbani o‘rganish, uning asosli yoki asossiz ekanligin isbotlash tarixiy tadqiqot uchun mas’uliyatli jarayondir. Chunki tarixiy manba yaratganlar, turli hujjatlarni bitganlar yoki o‘z manfaatlari, maqsadlari doirasida dalil to‘playdilar. Shu holat nuqtai nazaridan Beruniy “xabar-xabarchilar tufayli rost va yolg‘on tusini oladi”[68], deb e’tirof etgan. Tarixiy haqiqatni tiklash, tarixiy tafakkur va tarixiy ma’lumotlarni yig‘ish Sharq tarix falsafasida aniq me’yorlar vositasida amalga oshirilgan.

Uyg‘onish davrida va Yangi davrda (Nikkolo Makiavelli, Jambattista Viko, Frensis Bekon, Tomas Gobbs va b.) tarixning maqsadi, yo‘nalishini, shuningdek tarixiy jarayonda insonning, sinflarning rolini aniqlash (Ogyusten Terri, Fransua Gizo, Ogyust Mine) tarix falsafasining predmetiga aylangan. Yangi davrda «tarix falsafasi» atamasi ham paydo bo‘lgan, uni ilk bor 1765 yilda tarixchi tarixiy voqealarni shunchaki tavsiflabgina qolmasdan, balki tarixiy jarayonni falsafiy jihatdan anglab etishga harakat qilishi lozim, deb hisoblagan fransuz ma’rifatchisi **Volter** ishlatgan. Keyinchalik tarixiy jarayonning umumiy qonuniyatlari va dialektikasini aniqlash yo‘lida izlanishlar olib borish Georg Gegel hamda dialektik materializm asoschilari Karl Marks va Fridrix Engels uchun tarix falsafasining asosiy predmetiga aylangan.

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshida tarixiy bilim sifat jihatidan yangi darajaga ko‘tarildi. Turli matnlarning tarixiy va lingvistik tahlili metodlarining takomillashishi, arxeologiyaning rivojlanishi, o‘tmish guvohliklariga yanada tanqidiyroq yondashish natijasida tarixiy bilim fan maqomini qo‘lga kiritdi. Shu bilan bir vaqtda tarixiy va tabiiy ilmiy bilimlar butunlay har xil ob’ektlarga mansub bo‘libgina qolmasdan, o‘zlari ham bir-biridan butunlay farq qilishi yanada teranroq anglab etildi.

Tarixiy o‘zlikni anglash jarayoni evolyusiyasining keltirilgan tavsifi bizga tarix falsafasining hozirgi konsepsiyalariga nazar tashlash imkonini beradi. *Bu konsepsiyalar orasida gnoseologik yo‘nalish (tanqidiy tarix falsafasi), ontologik konsepsiya, aksiologik konsepsiya, tarixning texnokratik konsepsiyalari alohida o‘rin egallaydi.*

Tarix falsafasining gnoseologik yo‘nalishi XIX asrning ikkinchi yarmidan e’tiboran mazkur fanning mustaqil yo‘nalishi sifatida shakllana boshladi. Bu yondashuv namoyandalari (Vilgelm Diltey, Benedetto Kroche, Georg Zimmel, Robin Kollingvud, Raymon Aron) *tarix falsafasining asosiy predmeti – tarixiy o‘tmishni o‘rganishning mantiqiy-nazariy va metodologik muammolari, uni nazariy jihatdan rekonstruksiya qilish va tarixiy dalillarning haqiqiyligini aniqlash, deb hisoblaganlar.*

Tarix falsafasi mazkur yo‘nalishining asoschisi sifatida haqli ravishda nemis madaniyat faylasufi Vilgelm Diltey (1833-1911) e’tirof etiladi. Uning nazariyasida inson borlig‘i usuli, madaniy-tarixiy voqelik sifatidagi hayot tushunchasi markaziy o‘rinni egallaydi (shu sababli Diltey nuqtai nazari ko‘pincha «hayot falsafasi»ning istoritsistik varianti deb ataladi). Olim fikriga ko‘ra, inson o‘z tarixiga ega emas, lekin uning o‘zi tarixdir va aynan shunda uning mohiyati namoyon bo‘ladi. Boshqacha aytganda, Diltey uchun hayot va tarix ayniydir. Dilteyning tarix falsafasiga ijtimoiy va tabiiy fanlarni bir-biriga qarama-qarshi qo‘yish xos. U inson tabiatni tushuntiradi, ijtimoiy hayotni esa faqat tushunadi, deb hisoblagan. Uning fikricha, mazkur tushunish har xildir, chunki har bir inson tarixiy voqealarga o‘z nisbiy mushohadalari nuqtai nazaridan yondashadi. Bundan xulosa shuki, ilmiy haqiqatning tagiga etish, tarixiy jarayonni ilmiy nuqtai nazardan xolisona bilish amalda mumkin emas.

Xo‘sh, bu holda tarix falsafasi nimani o‘rganishi lozim? Dilteyning izdoshi – Kollingvud fikriga ko‘ra, tarix falsafasi tarixchining fikr-mulohazalarini va shu bilan bir vaqtda mazkur fikr-mulohazalarning ob’ektini o‘rganadi. Shu sababli tarixiy jarayonni o‘z holicha o‘rganish tarix

[68] Beruniy A. Tanlangan asarlar. 1-jild. -T.: Fan, 1968 –B.50

falsafasi vazifalari qatoridan chiqarib tashlanadi: tarixiy jarayon faylasufga unda hodisalarning tarixiy bilim mohiyatini belgilovchi xususiyatlari to‘g‘risida so‘z yuritilgani uchungina tegishlidir.

Gnoseologik yo‘nalish, ba’zan tanqidiy tarix falsafasi deb ham ataladi. Bu hol shu bilan bog‘liqki, mazkur yo‘nalish vakillari tarixni tanqidiy o‘rganishgina insoniyat tarixi modelini yaratish, tarixiy dalillarning haqqoniylik darajasiga baho berish va tarixiy voqelik manzarasini nazariy jihatdan gavdalantirish imkonini beradi, deb hisoblaganlar. Mazkur yondashuv kurtaklarini tarixiy bilishning metodologik muammolari, insoniyat tarixining o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish bilan shug‘ullangan neokantchilik Baden maktabidan izlash lozim. Aksariyat tadqiqotchilar tomonidan bu maktabning asoschisi sifatida fransuz faylasufi Raymon Aron (1905-1983) e’tirof etiladi. Uning asarlaridan biri «Tanqidiy tarix falsafasi» deb ataladi.

Ontologik konsepsiya namoyandalari *tarix falsafasining predmeti deganda ijtimoiy hodisalar, jarayonlarning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan tadqiqotlar majmuini tushunganlar.* Mazkur tadqiqotlar shunday umumfalsafiy ontologik muammolar bilan bog‘liqki, ularni echishda jamiyat tarixining qolgan ijtimoiy hodisalardan farqini hisobga olish lozim. Ushbu yondashuv namoyandalari (R.Mel, R.Ramon, E.Kallo va b.) tarix falsafasining diqqat markazida avvalo ontologik muammolar, chunonchi: insoniyat tarixining mazmuni va vujudga kelishi, tarixiy jarayonning mohiyati kelajakni bashorat qilish imkoniyatlari, tarixiy jarayonda insonning o‘rni va roli muammolari turishi lozim. Masalan, ijtimoiy rivojlanishni harakatlantiruvchi kuchlar to‘g‘risidagi masalani o‘rganish jarayonida inson ongi, erkinligining tarixiy jarayondagi roli to‘g‘risidagi masala yuzaga keladi. Ammo, insondan boshqa rivojlangan ongga ega bo‘lgan mavjudotlar fanga ma’lum emasligi tufayli, jamiyatning rivojlanishida ongning roli to‘g‘risidagi masalalar jamiyat, tarixiy jarayonlar haqidagi masalalar hisoblanadi.

Tarix falsafasining aksiologik konsepsiyasi *tarixning qimmati muammosiga, shuningdek tarixiy bilimning ayrim hodisalarini qimmatga ega yoki ega emas deb e’lon qiluvchi mulohazalar uchun oqilona asoslarni aniqlashga alohida e’tibor beradi.*

Mazkur konsepsiyaning rivojlanishiga nemis faylasuflari – neokantchilik Baden maktabi namoyandalari Vilgelm Vindelband (1848-1915) va Genrix Rikkert (1863-1936) salmoqli hissa qo‘shgan. Bu tadqiqotchilar falsafani qadriyatlar haqidagi umumiy fan sifatida tavsiflaganlar. Rikkert qadriyatlar «sub’ekt va ob’ektning narigi tomonida joylashgan butunlay mustaqil saltanat»ni tashkil qiladi, deb hisoblagan. Vindelband va Rikkert nazariy va amaliy aqlning kantcha tafovutidan kelib chiqib, qadriyatlar haqida mulohaza yuritish va joizlikni bilishga asoslangan normativ ta’limot sifatidagi tarix falsafasini nazariy mulohaza yuritish va «borliq» haqidagi empirik ma’lumotlarga tayanuvchi tajribaga asoslangan fanlarga qarshi qo‘ygan. Ular qonuniyatni tarixiy bilishning asosiy tamoyili sifatida rad etib, uni «qadriyatlarga mansub deb topish» tamoyili bilan almashtirgan. Vindelband va Rikkert fikriga ko‘ra, qadriyatlar tarixdan ustun xususiyat kasb etadi va jamuljam holda odamlarga bog‘liq bo‘lmagan ideal transsendental (narigi) dunyoni tashkil qiladi. Bu dunyodan tegishli g‘oyalar, avvalo transsendental joizlik g‘oyasi kelib chiqadi. U mazkur qadriyatlarning vaqt va makon bilan cheklanmagan shak-shubhasiz, mutlaq ahamiyatiga ishora qiladi. Odamlar ularni anglab etishlariga qarab qadriyatlarga tegishli munosabat va talablarni yaratadilar va ularga hayotda, xulq-atvorda, kundalik va tarixiy faoliyatda amal qiladilar.

Vindelband va Rikkert ijtimoiy borliq va ma’naviy hayotning o‘zaro nisbatini o‘rganib, jamiyat tarixida ma’naviy hayot borliqqa nisbatan etakchi rol o‘ynaydi, degan xulosaga kelgan va shu bois ular K.Marks taklif qilgan, jamiyatning rivojlanishida iqtisodiy omil (ya’ni borliq)ning hal qiluvchi ahamiyati asoslangan tarixni materialistik tushunishga tanqidiy ko‘z bilan qaragan. Rikkert fikriga ko‘ra, mazkur yondashuv noilmiydir, chunki u proletariat g‘alabasini «mutlaq qadriyat» deb e’lon qiluvchi marksizm siyosiy dasturi bilan belgilanadi.

Bu mulohzalardan kelib chiqqanda, tarix falsafasi qadriyatlarning tabiati va mohiyatini, Shuningdek ularning odamlar hayoti va faoliyatidagi ahamiyati va tajassumini yoritib beruvchi qadriyatlar haqidagi fan sifatida amal qiladi.

Hozirgi zamon G‘arb ijtimoiy falsafasi va tarix falsafasida **texnokratik konsepsiyalar** ijtimoiy tafakkurning ijtimoiy hayotda va jamiyat taraqqiyotida texnika hal qiluvchi rol o‘ynaydi deb hisoblovchi va sanoatlashishgina jamiyat hayoti va shaxsni oqilona tartibga solish va kamol

toptirishga qodir, degan fikrni asoslashga harakat qiluvchi yo‘nalishlaridan biridir. Mazkur konsepsiyalar qatoriga postindustrial jamiyat yoki axborot jamiyati konsepsiyasini (Daniel Bell, Olvin Toffler), texnotron jamiyat konsepsiyasini (Zbignev Bjezinskiy), yangi industrial jamiyat konsepsiyasini (Jon Gelbreyt)ni kiritish mumkin.

Mazkur texnologik determinizm jamiyat rivojlanishining asosiy omillari qatoriga avvalo ishlab chiqarish kuchlari, texnika, fan va informatikaning rivojlanish darajasini kiritadi. Masalan, postindustrializm konsepsiyasi hozirgi zamon jamiyatida iqtisodiyotning birlamchi sohasi qishloq xo‘jaligi, ikkilamchi soha sanoat emas, balki axborot hal qiluvchi rol o‘ynaydigan uchlamchi soha (xizmatlar sohasi) etakchilik qilishidan kelib chiqadi. Postindustrial jamiyatda sodir bo‘layotgan mikroelektron inqilob mehnatni emas, balki axborotni jamiyatning rivojlanishi zamirida yotuvchi fundamental ijtimoiy omilga aylantirishi qayd etiladi.

Bu muxtasar sharhdan ko‘rinib turganidek, turli falsafiy-tarixiy maktablarda tadqiqot predmeti muammosiga nisbatan yagona yondashuv mavjud emas. Ayni hol avvalo shu bilan bog‘liqki, tarixiy voqelikning mohiyati turli tadqiqotchilar tomonidan har xil tushunilishi o‘z-o‘zidan tarixiy jarayonning, ya’ni «tarix falsafasi»ning ko‘p sonli falsafiy talqinlarini vujudga keltiradi. Ammo mazkur yondashuvlarni umumlashtirish tarix falsafasi – bu falsafaning tarixiy jarayon mazmuni, uning qonuniyatlari va asosiy yo‘nalishlarini tushuntirish bilan shug‘ullanuvchi, shuningdek uni bilish metodlarini asoslovchi bo‘limi, degan xulosaga kelish imkonini beradi.

Tarix falsafasi predmetining umumiy tavsifi uning tuzilishi va funksiyalarini o‘rganishga o‘tish imkonini beradi.

Tarix falsafasining tuzilishi. *Tarix falsafasining tuzilishini tavsiflar ekanmiz, bu element tarix falsafasi u yoki bu yo‘nalishi namoyandalarining metodologik mo‘ljallari bilan uzviy bog‘liq, degan xulosaga kelishimiz mumkin*. Ayni vaqtda, ahamiyatsiz tafovutlarni e’tibordan soqit etsak, aksariyat yo‘nalishlar doirasida o‘rganiladigan asosiy muammolarni qayd etishimiz mumkin. Tarix falsafasining asosiy tarkibiy qismlarini aytib o‘tamiz va ularga qisqacha to‘xtalamiz

Tarix falsafasi ontologiyasi – bu tarix falsafasining tarixiy borliq muammolari, chunonchi: tarixning mazmuni va yo‘nalishi, ijtimoiy taraqqiyot, ijtimoiy determinizm, yagona tarixiy makonning vujudga kelishi, jahon tarixining yagonaligi asoslarini, insonning koinotdagi o‘rnini aniqlash, tarixiy vaqt masalasi va hokazolarni o‘rganish bilan shug‘ullanuvchi tarkibiy qismi. Mazkur bo‘limda jamiyatning rivojlanish mantig‘ini, uning turli tomonlari o‘rtasidagi aloqalar va o‘zaro bog‘lanishlarni o‘rganish ham muhim o‘rin egallaydi.

Tarix falsafasi gnoseologiyasi asosiy e’tiborni tarixiy bilish muammolariga, aniqroq aytganda, tarixiy faktlar va voqealarni o‘rganish, tahlil qilish va tushuntirish, tarixiy bilimning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash, shuningdek tarixiy bilishda haqiqatning tagiga etishga qaratadi.

Tarix falsafasi tarixi tarix falsafasining vujudga kelishi va rivojlanishi, tarix falsafasi predmetining shakllanishi muammolarini, tarix falsafasining turli yo‘nalishlar va oqimlar vujudga kelishiga sabab bo‘lgan ichki differensiatsiyalanish jarayonini o‘rganadi. Tarix falsafasi mazkur bo‘limining muhim muammolari qatoriga tarixiy jarayonni davriylashtirish, boshqa ijtimoiy fanlar orasida tarix falsafasining o‘rnini aniqlash masalalari ham kiradi.

Tarix falsafasi antropologiyasi insonning tarixiy jarayondagi o‘rnini, bu jarayonda tarix sub’ektlarining rolini aniqlaydi va «Tarixni kim harakatga keltiradi?», degan savolga javob beradi. Odatda, tarix falsafasining turli yo‘nalishlari tarixiy jarayon sub’ektlari qatoriga xalq, millat, omma, olomon, ijtimoiy sinflar va atoqli shaxslarni kiritadi va qo‘yilgan savolga har xil javob beradi.

Tarix falsafasining funksiyalari. Tarix falsafasining funksiyalari to‘g‘risidagi masalani hal qilmasdan uning predmeti va o‘ziga xos jihatlarini to‘la anglab etish mumkin emas. Tarix falsafasi falsafaning tarkibiy qismi ekanligiga asoslanib, tarix falsafasining funksiyalari umuman falsafaning funksiyalari bilan asosan bir xil, deb taxmin qilish mumkin. Ayni vaqtda shuni ham unutmaslik kerakki, tarix falsafasi o‘z alohida ob’ekti, predmeti, metodlari, tadqiqot maqsadlari va vazifalariga ega va bu uning muayyan xususiyatlari mavjudligidan dalolat beradi. Quyida ularni ko‘rib chiqamiz

Tarix falsafasining dunyoqarashga doir funksiyasi shundan iboratki, u insonda tarixga, ya’ni jamiyatning mavjudligi va rivojlanishi, tarixiy jarayonning yagonaligi va rang-barangligiga, uning

mazmuni va yo‘nalishiga, insonning undagi o‘rni va roliga va hokazolarga nisbatan umumiy munosabatni shakllantiradi.

Tarix falsafasining nazariy funksiyasi shundan iboratki, u tarixiy jarayonni teran anglab etish va u haqda nazariya, ya’ni tarixiy jarayonning mavjudligi, mazmuni, rivojlanish yo‘nalishi haqidagi qarashlar tizimi darajasida xulosa chiqarish imkonini beradi. Tarix falsafasining mazkur funksiyasi tarixiy o‘tmishni nazariy darajada rekonstruksiya qilishni amalga oshirish, tarixiy dalillar va voqealarning haqqoniylik darajasini aniqlash uchun imkoniyat yaratadi.

Tarix falsafasining metodologik funksiyasi uning qoidalarini tarixiy o‘tmishning u yoki bu ijtimoiy fanlar doirasida o‘rganiluvchi ayrim hodisalari va voqealarini o‘rganish jarayonida amalga tatbiq etish imkoniyatidan iborat. Bu holda tarix falsafasining qoidalari va xulosalari tarix, sotsiologiya, iqtisod, siyosatShunoslik, huquq falsafasi, psixologiya va boshqa fanlar sohasida amalga oshiriluvchi tadqiqotlarda qudratli metodologik vosita rolini o‘ynaydi.

Tarix falsafasining prognostik funksiyasi shundan iboratki, tarixiy jarayon qonuniyatlarini bilish jamiyat, uning ayrim kichik tizimlarining rivojlanish tendensiyalarini, tarix voqealari, kishilar faoliyatining yaqin va uzoq kelajakdagi oqibatlarini bashorat qilishga yordam beradi. Bunday bashorat negizida u yoki bu ijtimoiy hodisalar va umuman jamiyatning rivojlanishini prognoz qilish mumkin.

Shuni qayd etish lozimki, tarix falsafasining ko‘rib chiqilgan funksiyalari bir-biri bilan uzviy bog‘liq va bir-biriga o‘tadi. Ularning har biri qolganlarini nazarda tutadi va ularni o‘z tarkibiga u yoki bu tarzda kiritadi.

Qadimgi davrdayoq faylasuflarni qadriyatlar muammosi qiziqtirgan. Ammo o‘sha davrda qadriyat **borliq** bilan ayniylashtirilgan, qadriyatga xos bo‘lgan xususiyatlar esa uning mazmuniga kiritilgan.

Masalan, Zardo‘sht, Moniy, Suqrot va Platon uchun **yaxshilik** va **adolat** kabi qadriyatlar haqiqiy borliqning bosh mezonlari hisoblangan. Bundan tashqari, qadimgi faylasuflar qadriyatlarni tasniflashga harakat qilganlar.

Xususan, Moniy **zulmat** va **ziyo** dunyosi mavjud, **birinchi dunyo**da adolatsizlik, zulm, zo‘ravonlik, **ikkinchisida** esa abadiy, engilmas doimiy qadriyatlar hukm suradi deb hisoblaydi.

Aristotel o‘ziga to‘q qadriyatlarni (ular jumlasiga faylasuf **inson**, **baxt**, **adolat**ni kiritgan) va anglab etish imkoniyati insonning oqilligiga bog‘liq bo‘lgan nisbiy qadriyatlarni farqlaydi.

Turli falsafiy davrlar va ularda mavjud bo‘lgan falsafiy maktablar qadriyatlar tushunchasining shakllanishiga o‘z hissasini qo‘shgan.

Masalan, **O‘rta asr**larda g‘arbda ham sharqda ham **qadriyatlar diniy xususiyat** kasb etgan va ilohiy mohiyat bilan bog‘langan.

Uyg‘onish davrida A.Navoiy, A.Jomiy, Rumiy, Leonardo da Vinche ijodida **insonparvarlik** va **hurfikrlilik qadriyatlari** birinchi o‘ringa chiqqan. Jumladan A.Navoiyning odil jamiyat qurish haqidagi g‘oyasida umuminsoniy qadriyatlar tizimi, komil inson ta’limotida esa eng etuk inson qiyofasiga xos shaxsiy qadriyatlar tizimi ifodalangan.

Yangi davrda qadriyatlar haqidagi ta’limotga nisbatan yondashuvlar **ratsionalizm** nuqtai nazaridan tavsiflana boshlanganki, bu hol fanning rivojlanishi va yangi ijtimoiy munosabatlarning shakllanishi bilan izohlanadi. Bu davrda qadriyatlar va ularning mezonlari muammosi Rene Dekart, Benedikt Spinoza, Klod Adrian Gelvetsiy, Pol Anri Golbax, A. Avloniy, A.Donish, Furqat, Muqumiy va boshqa mutafakkirlarning asarlarida o‘z aksini topgan.

Jumladan A.Avloniy “Turkiy guliston yohud axloq” asarida “yaxshi xulqlar- muhabbat, yaxshilik, adolat, haqiqat, shijoat, ibrat kabi ijobiy qadriyatlarni va razolat, g‘iybat, jaholat, adovat kabi “yomon xulqlar”ni farqlaydi.

Qadriyatlar nazariyasi falsafiy bilimlarning ilmiy tizimi sifatida **XIX asr**ning **ikkinchi yarmida** Vilgelm Vindelband, Rudolf Lotse, German Kogen, Genrix Rikkert kabi nemis faylasuflarining asarlarida shakllana boshladi. Ayni Shu davrda R. Lotse va G.Kogen ob’ekt ma’nosidagi qadriyat tushunchasiga ilk bor falsafiy ta’rif berdi.

Q.Nazarov inson qadri haqida fikr yuritar ekan, “*Qarilik iborasini insonga nisbatan biologik ma’noda ishlatish mumkin, ammo bu tushunchani inson qadriga va qadriyatlariga*

nisbatan ishlatish nojoiz. Zero, qarilik qadrsizlanish bo‘lmagani kabi yoshlik ham beqadrlik degani emas”[69] deb ta’kidlaydi. Binobarin o‘z shaxsi va boshqalarning qadrini anglash uchun insonning ma’naviy dunyosi ezgulikka xizmat qilishi, yuksak ijtimoiy sifatlarga ega bo‘lishi, uning o‘zi esa hayotning bebaho ne’mat ekanligini anglaydigan darajada tarbiyalangan bo‘lmog‘i lozim.

Qadriyat voqelikning, ya’ni tabiat, jamiyat yoki madaniyat hodisalarining xossasi, degan fikrga qo‘shilsak, haqiqat va qadriyatning ayniylashtirilishi muqarrardir. Ammo aksiologiyaning: «**Baxt-saodat nima**?», degan asosiy masalasini birinchi bo‘lib ta’riflagan Suqrot haqiqat va qadriyat o‘rtasida jiddiy farqlarni ko‘rsatib bergan. Bilim baxt-saodatga erishishning muhim sharti, lekin u mazkur qadriyatga erishishning birdan-bir sharti emas. Bu hol shu bilan izohlanadiki, tabiat va jamiyat predmetlari va hodisalari o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, ularni anglab etish yo amalda nima mavjudligi haqidagi bilim shaklida, yo bu borliq qanday bo‘lishi lozimligi, inson tabiatga va boshqa odamlarga nisbatan o‘zini qanday tutishi kerakligi haqidagi tasavvur ko‘rinishida amalga oshirilishi mumkin. **Birinchi holda** predmet haqidagi bilim uning haqiqiyligi yoki soxtaligi nuqtai nazaridan, **ikkinchi holda** – predmetning qimmati, ya’ni uning inson uchun ahamiyati nuqtai nazaridan tavsiflanadi. ***Aksiologiya*** *– falsafaning qadriyatlarni o‘rganish bilan shug‘ullanuvchi alohida bo‘limi (yunon. axios - qadriyatlar, logos – bilim: qadriyatlar haqidagi fan).* XX asrning boshida fransuz faylasufi **P.Lapi** qadriyatlar nazariyasini ifodalash uchun «**aksiologiya**» atamasini muomalaga kiritdi.

Qadriyatlar tushunchasi *insonning dunyoga bo‘lgan munosabatining alohida jihatini namoyon etadi. Ular inson faoliyati, jamiyat va madaniyatning o‘ziga xos xususiyatlarini yanada teranroq anglab etish imkonini beradi*. Qadriyatlar inson va jamiyat hayotida muhim o‘rin egallaydi, chunki insonning hayot tarzini, uning hayvonot dunyosidan ajralish darajasini aynan qadriyatlar tavsiflaydi.

Qadriyatlar shaxsning hayot faoliyatida fundamental ahamiyat kasb etadi. Qadriyatlar odamlarni jipslashtirish, ularni hamjamiyatlarga birlashtirishning muhim omili hisoblanadi. Umumiy qadriyatlarning mavjudligi fuqarolar, ijtimoiy birliklar va guruhlarning tinch-totuvligini ta’minlaydi. Qadriyatlar muammosi jamiyat rivojlanishining o‘tish davrlarida, tub ijtimoiy o‘zgarishlar jamiyatda mavjud bo‘lgan qadriyatlar tizimlarida o‘zgarishlar yasab, odamlarni yo o‘zlari ko‘nikkan eski qadriyatlarni saqlash, yo turli partiyalar, jamoat birlashmalari, diniy tashkilotlar, harakatlarning vakillari tomonidan taklif qilinayotgan, hatto majburiy tarqatilayotgan yangi qadriyatlarga moslashishga majbur etuvchi davrlarda alohida ahamiyat kasb etadi. Qadriyatlar va mo‘ljallarni yo‘qotish yoki vujudga kelgan qadriyatlar tizimidan voz kechish esa muqarrar tarzda jamiyatning tanazzulga yuz tutishi va parchalanishiga olib keladi.

Qadriyatlar – madaniyatning tizim yaratuvchi muhim omili. Qadriyatlar mazmuniga qarab butun jamiyat haqida hukm chiqarish mumkin. Shu sababli qadriyatlar nima, qadriyat va bahoning o‘zaro munosabati qanday, qaysi qadriyatlar inson uchun eng muhim va qaysilari ikkinchi darajali, degan savollar bugungi kunda olamshumul ahamiyat kasb etadi.

Aksiologiyaning predmetini barcha turdagi qadriyatlar, ularning tabiati, turli qadriyatlarning bir-biri, ijtimoiy va madaniy omillar hamda shaxs strukturasi bilan aloqasi tashkil etadi. Aksiologiya ta’limotiga ko‘ra, qadriyatlar muayyan normativ kategoriya bo‘lib, ular maqsad, ideal, mayl, intilish, qiziqish predmeti sanalgan hamma narsani qamrab oladi. Quyidagilar bu nazariyaning asosiy tushunchalari va kategoriyalari hisoblanadi: yaxshilik, qadr-qimmat, foyda, ahamiyat, baho, g‘alaba, hayotning mazmuni, baxt, hurmat va h.k.

Qadriyatning tabiati va mohiyatini tushunishga nisbatan bir necha yondashuv mavjud bo‘lib, ular aksiologiya falsafiy tadqiqotlarning mustaqil sohasi sifatida vujudga kelganidan so‘ng paydo bo‘lgan. Quyida ularning ayrimlarini ko‘rib chiqamiz.

1. **Naturalistik psixologizm** (Aleksius fon Meynong, Ralf Barton Perri, Jon Dyui, Klarens Irving Lyuis) qadriyatlarga manbai insonning biologik va psixologik ehtiyojlarida mujassamlashgan ob’ektiv omillar sifatida qaraydi. Mazkur yondashuv inson o‘zining muayyan ehtiyojlarini

[69] Nazarov Q. Qadriyatlar falsafasi (Aksiologiya). -T.: O‘FMJ. 122004.-B.109

qondirish jarayonida foydalanuvchi har qanday predmetlar va harakatlarni qadriyatlar qatoriga kiritish imkonini beradi.

2. **Personalistik ontologizm.** Mazkur yo‘nalishning eng taniqli namoyandasi Mark Sheler ham qadriyatlarning ob’ektiv xususiyatini asoslashga harakat qilgan. Ammo, Sheler konsepsiyasiga binoan, muayyan predmetlar, hodisalar qadriyatini ularning empirik tabiati bilan ayniylashtirish mumkin emas. Aytaylik, rang o‘zi tegishli bo‘lgan predmetlardan qat’iy nazar mavjud bo‘lishi mumkin bo‘lganidek, qadriyatlar ham (go‘zallik, ezgulik, fojeaviylik) o‘zlari tavsiflovchi narsalardan qat’iy nazar idrok etilishi mumkin.

Sheler fikriga ko‘ra, qadriyatlar dunyosi muayyan ierarxiyaga ega. Bu ierarxiyaning quyi pog‘onasini hissiy mayllarni qondirish va moddiy ne’matlar bilan bog‘liq bo‘lgan qadriyatlar egallaydi; yuksakroq qadriyatlar – bu «go‘zallik» qadriyatlari va «ma’rifiy» qadriyatlar; «ilohiylik» va Xudo g‘oyasi eng oliy qadriyat hisoblanadi. Bu qadriyatlar dunyosining realligi ilohiy shaxsning qadriyatiga asoslanadi. Inson shaxsining tipi esa unga xos bo‘lgan qadriyatlar ierarxiyasi bilan belgilanadi. Ayni shu ierarxiya mazkur shaxsning ontologik asosi hisoblanadi.

3. **Aksiologik transsendentalizm** (Vilgelm Vindelband, Genrix Rikkert) qadriyatlarni ob’ektiv borliq sifatida emas, inson ehtiyojlari va mayllariga bog‘liq bo‘lmagan ideal borliq sifatida tushunadi. Bunday qadriyatlar qatoriga mustaqil mazmun kasb etadigan va ideal me’yorlar tarzida mavjud bo‘lgan qadriyatlar – haqiqat, yaxshilik, adolat, go‘zallik kiradi. Shunday qilib, mazkur konsepsiyada qadriyat borliq emas, balki manbai muayyan transsendental, ya’ni g‘ayrioddiy ong sanalgan idealdir.

4. **Madaniy-tarixiy relyativizm**. Aksiologiyaning bu yo‘nalishi asoschisi Vilgelm Diltey bo‘lgan. Uning ta’limoti zamirida aksiologik plyuralizm g‘oyasi yotadi. Aksiologik plyuralizm deganda Deltey tarixiy metod yordamida farqlanuvchi va tahlil qilinuvchi teng huquqli qadriyatlar tizimlarining ko‘p sonliligini tushungan. Mohiyat e’tibori bilan bu yondashuv real madaniy-tarixiy kontekstni mavhumlashtirib, qadriyatlarning birdan-bir to‘g‘ri, mutlaq konsepsiyasini yaratish yo‘lidagi urinishlarni tanqid tig‘i ostiga olgan.

5. **Qadriyatlarning sotsiologik konsepsiyasi.** Bu konsepsiyaning asoschisi qadriyatlar tushunchasini sotsiologiyaga kiritgan va undan ijtimoiy harakat va ijtimoiy bilimni talqin qilish uchun foydalangan Maks Veberdir. Veber fikriga ko‘ra, qadriyat – ijtimoiy sub’ekt uchun muayyan ahamiyatga ega bo‘lgan me’yor.

Keyinchalik Veberning bu yondashuvini amerikalik sotsiolog Uilyam Tomas va polyak sotsiologi Florian Znanetskiy rivojlantirdi. Bu olimlar qadriyatlarni ularning ijtimoiy ahamiyati nuqtai nazaridangina emas, balki ijtimoiy mo‘ljallar orqali ham tavsiflay boshladilar. Ularning fikriga ko‘ra, tavsiflash mumkin bo‘lgan mazmunga va muayyan ijtimoiy guruh a’zolari uchun ahamiyatga ega bo‘lgan har qanday predmet qadriyat hisoblanadi. Mo‘ljallar esa guruh a’zolarining qadriyatga bo‘lgan sub’ektiv munosabatini anglatadi.

Hozirgi zamon falsafiy va sotsiologik adabiyotlarida ham qadriyatlarning tabiati va mohiyatini tushunishga nisbatan yagona yondashuv mavjud emas. Ayrim tadqiqotchilar qadriyatga insonning ma’lum bir ehtiyojini qondirishga yoki unga muayyan foyda keltirishga qodir bo‘lgan predmet sifatida; ayrimlar – ideal, me’yor sifatida; yana bir guruh olimlar – biron-bir narsaning inson yoki ijtimoiy guruh uchun ahamiyati sifatida yondashadilar. Zikr etilgan yondashuvlarning har biri mavjud bo‘lish huquqiga ega, chunki ularning barchasi qadriyatlarning muayyan jihatini aks ettiradi; ularga bir-birini istisno etuvchi yondashuvlar sifatida emas, balki bir-birini to‘ldiruvchi yondashuvlar sifatida qarash kerak. Mazkur yondashuvlar sintezi hozirgi zamon qadriyatlar umumiy nazariyasini tashkil etadi.

QADRIYAT KATEGORIYASINING MAZMUNI. Qadriyat – odamlar qadrlaydigan narsa. Narsalar yoki buyumlar ham, tabiat hodisalari ham, ijtimoiy hodisalar ham, insonning xatti-harakatlari ham, madaniyat hodisalari ham qadriyat bo‘lishi mumkin. Ammo «qadriyat» tushunchasining mazmuni, uning tabiati oddiy ong tasavvur qilganidek sodda emas**.** Qadriyat, xuddi haqiqat kabi, xossa emas, balki fikr va voqelik o‘rtasidagi munosabatdir. Inson o‘zining individual tajribasiga asoslanib, o‘zi uchun muhim bo‘lgan ob’ekt bilan o‘z ehtiyojlari va manfaatlari o‘rtasida aloqa mavjudligini anglab etadi.

Inson uchun ijobiy ahamiyatga ega bo‘lgan narsa yoki hodisa qadriyat hisoblanadi. Muhimlik narsaning o‘zidagi xossalari bilan emas, balki ularning inson hayotidagi ahamiyati bilan belgilanadi.

Kant tafakkur qadriyatlarning manbalarini va ularni maqbul narsaga aylantiruvchi qadriyatlar o‘lchovini anglab etishga qodir ekanligini qayd etadi. Tabiat va madaniyat predmetlari sanalgan manbalar bo‘lmasa, qadriyatlar ham bo‘lmaydi. Qadriyatlar o‘lchovi esa, ayrim mezonlarning mavjudligini nazarda tutadi. Muayyan predmetning mazkur mezonlarga muvofiqligi uni shaxs yoki jamoa uchun qadriyatga aylantiradi. Maqbullik sub’ektiv darajada baholash, ya’ni turli hodisalarning inson uchun ahamiyatini aniqlash tarzida amal qiladi. Mazkur hodisalarning inson uchun ahamiyati uning ijtimoiy pozitsiyasi, dunyoqarashi, madaniyat, aql-zakovat va ma’naviyat darajasi bilan belgilanadi.

Shu sababli qadriyatning borlig‘i intellektual darajadagina emas, balki emotsional darajada ham anglab etiladi. O‘z-o‘zidan ravshanki, sub’ektiv maqbul narsa yoki hodisa bilan qadriyat o‘rtasida to‘qnashuv yuz berishi mumkin.

Masalan, inson uchun muhim madaniy hodisa – o‘yinni ko‘pchilik faqat bolalikdagina kechishi mumkin bo‘lgan behuda va befoyda faoliyat deb hisoblaydi. Shiller, aksincha, o‘yinning inson uchun ahamiyatini qayd etib,: «Inson so‘zning to‘liq ma’nosida inson bo‘lgan holdagina o‘ynaydi va u faqat o‘ynayotgan paytdagina to‘laqonli inson bo‘ladi»[70] deb yozadi.

Ammo baholargina emas, balki qadriyatlar dunyosi ham insoniyatga bog‘liq bo‘lib, uning rivojlanish darajasi, faoliyat sohasining kengayishi, madaniyat va sivilizatsiyaning xususiyati bilan belgilanadi. Tabiat aksiologik jihatdan neytral bo‘lib, u qadriyat sifatida insoniyat bilan bir kontekstda, insoniyat mavjudligi va rivojlanishining muayyan tarixiy sharoitlaridagina aktuallashadi. Turli sivilizatsiyalarga xos bo‘lgan me’yorlarni taqqoslash qadriyatlar dinamikasi haqida tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

Masalan, qadimgi Yunonistonda inson hayoti to‘laqonli tarzda uyg‘un namoyon bo‘lishi, Misrda esa – inson hayotining o‘limga bo‘ysunishi oliy qadriyat hisoblangan.

Haqiqat va baholashni aks ettirish shakllari ham bir-biridan ancha farq qiladi.

Haqiqat tabiat, jamiyat va tafakkur qonunlarini ochib beruvchi oqilona, mantiqiy jihatdan ziddiyatsiz bilim ko‘rinishiga ega bo‘ladi.

Baholash emotsiyalar, mayllar, iroda sohasiga qarab mo‘ljal oladi. Garchi baholash bilim omilini ham o‘z ichiga olsa-da, lekin bu bilim ancha mavhum obrazli shakl-shamoyil kasb etishi, dalil-isbotsiz bo‘lishi, intuitsiyaga tayanishi mumkin.

Qadriyatlar san’at va din, axloq va huquq, siyosiy va madaniy hayot sohasida etakchi o‘rinni egallaydi. Ularni ilmiy tushunchalar tiliga o‘girish mumkin emas va aksariyat hollarda ular badiiy-obrazli mifologik yoki diniy shakl-shamoyilga solinadi.

Qadriyatlar haqidagi mulohazalarning muhim xususiyati shundan iboratki, ular baholash yoki ichki holat orqali, avvalo qadriyatni emotsiyalar darajasida his qilish orqali harakatga da’vat etishdir. Ilmiy bilishning vazifasi to‘laqonli aniq bilimga mumkin qadar yaqinlashishdan iborat bo‘lsa, qadriyatlarga munosabat bizni «mazmun podsholigi»ga, muhimliklar dunyosiga olib kiradi.

Xo‘sh, **«qadriyat» tushunchasining falsafiy mazmuni nimada**? qadriyat mohiyati va tabiatining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat

1. Qadriyat o‘z mohiyatiga ko‘ra ijtimoiydir va ob’ekt-sub’ektli xususiyat kasb etadi. Ma’lumki, jamiyat bo‘lmagan joyda qadriyatlar mavjudligi haqida gapirishning o‘zi behudadir. Zero narsalar, voqealar ularning inson bilan, sotsium hayoti bilan aloqasisiz, o‘z holicha qadriyatlar bilan bog‘lanmaydi. Xullas, qadriyatlar doim insoniy qadriyatlar hisoblanadi va ijtimoiy xususiyat kasb etadi. Bu insoniylashgan tabiatga, ya’ni butun sivilizatsiyagagina emas, balki hatto ko‘p sonli tabiat ob’ektlariga ham taalluqli. Masalan, kisloroddan iborat bo‘lgan atmosfera Erda inson paydo bo‘lishidan ancha oldin mavjud bo‘lgan, lekin kishilik jamiyati vujudga kelganidan keyingina atmosferaning odamlar hayoti uchun ulkan ahamiyati haqida so‘z yuritish imkoniyati tug‘ilgan.

[70] Шиллер М. Статьи по эстетике. – М.: 1935. – Б. 302, 303.

2. Qadriyat insonning amaliy faoliyati jarayonida vujudga keladi. Insonning har qanday faoliyati muayyan maqsadni belgilashdan boshlanadi va mazkur faoliyat ayni shu maqsadga erishishga bag‘ishlanadi. Maqsad – individga o‘zining muayyan ehtiyojlarini qondirish imkonini berishi mumkin bo‘lgan faoliyatning pirovard natijasi haqidagi insonning tasavvuri. Shunday qilib, individ o‘z faoliyatining mo‘ljallangan natijasiga avval-boshdanoq qadriyat sifatida qaraydi. Shu sababli inson natijaga erishishga qaratilgan faoliyat jarayonining o‘ziga ham o‘zi uchun muhim, qadrli bo‘lgan jarayon sifatida yondashadi.

Albatta, insonning har qanday faoliyati va uning har qanday natijalari emas, balki ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan, ijtimoiy ehtiyojlarga va odamlarning manfaatlariga mos keladigan faoliyat va natijalargina qadriyatlarga aylanadi. Qadriyatlar qatoriga narsalargina emas, balki g‘oyalar, munosabatlar, faoliyat usullari ham kiradi. Biz moddiy ne’matlarni ham, insoniy xatti-harakatlar ezguligini ham, davlat qonunlarining odilonaligini ham, olamning go‘zalligini ham, aqlning ulug‘vorligini ham qadrlaymiz.

3. «Qadriyat» tushunchasini «muhimlik» tushunchasidan farqlash lozim. qadriyat «muhimlik» tushunchasi bilan nisbatlashadi, lekin u bilan ayniy emas. Muhimlik qadriyatga bo‘lgan munosabatning faollik, qizg‘inlik darajasini tavsiflaydi. Nimadir bizni ko‘proq, nimadir kamroq ta’sirlantiradi, nimadir bizni o‘ziga nisbatan butunlay befarq qoldiradi. Shuningdek, muhimlik qadriyat xususiyatigagina emas, balki «aksilqadriyat», ya’ni ziyon xususiyatiga ega bo‘lishi ham mumkin. Yomonlik, ijtimoiy adolatsizlik, urushlar, jinoyatlar va kasalliklar jamiyat va shaxs uchun ulkan ahamiyatga ega, lekin bu hodisalarni qadriyatlar deb nomlash odat tusini olmagan.

Binobarin, «muhimlik» tushunchasi «qadriyat»ga qaraganda kengroq. Demak qadriyat – ijobiy muhimlik. Ijtimoiy rivojlanishda salbiy rol o‘ynaydigan hodisalar salbiy ahamiyatga molik deb talqin qilinishi mumkin. Shunday qilib, har qanday muhimlik emas, balki inson, uning birlashmalari yoki butun jamiyat hayotida ijobiy rol o‘ynaydigan muhimlikkina qadriyat hisoblanadi.

4. Har qanday qadriyat ikki xossa: funksional ahamiyat va shaxsga doir mazmun bilan tavsiflanadi. Bu qanday xossalar?

Qadriyatning funksional ahamiyati – bu narsa yoki g‘oyalarning ularni mazkur jamiyatda qadriyatga aylantiruvchi ijtimoiy muhim xossalari, funksiyalarining majmui. Masalan, muayyan g‘oyaga ma’lum informatsion mazmun va uning haqqoniylik darajasi xos.

Qadriyatning shaxsga doir mazmuni – bu uning inson ehtiyojlariga bo‘lgan munosabati. Qadriyatning shaxsga doir mazmuni, bir tomondan, qadriyat funksiyalarini bajaruvchi ob’ekt bilan belgilanadi, boshqa tomondan esa, insonning o‘ziga bog‘liq bo‘ladi. Inson narsaning mazmun va mohiyatini anglab etish jarayonida o‘zining mazkur narsaga bo‘lgan sof tabiiy ehtiyojidan emas, balki o‘zi mansub bo‘lgan jamiyat tarbiyalagan ehtiyojdan, ya’ni jins bildiruvchi ijtimoiy ehtiyojdan kelib chiqadi. U narsaga go‘yo boshqa odamlarning, jamiyatning ko‘zi bilan qaraydi va unda mazkur jamiyat doirasida o‘z hayoti uchun muhim bo‘lgan narsani ko‘radi. Inson jins bildiruvchi mavjudot sifatida narsalarda ularning jins bildiruvchi mohiyatini, narsaning g‘oyasini izlaydi va bu g‘oya inson uchun mazmun kasb etadi.

Ayni vaqtda shuni qayd etish lozimki, qadriyatlar odamlar uchun bir xil mazmun kasb etmaydi, u odamlarning jamiyatdagi mavqeiga va ular hal qilayotgan vazifalarga bog‘liq bo‘ladi. Masalan, shaxsiy avtomobil harakatlanish vositasi, qo‘shimcha pul topish vositasi yoki shaxsning mavqeidan dalolat beruvchi buyum bo‘lishi mumkin. So‘nggi zikr etilgan holda avtomobil uning egasi boshqa odamlar ko‘z o‘ngida muayyan nufuz kasb etishi uchun imkoniyat yaratuvchi egalik ob’ekti sifatida muhimdir. Ko‘rsatilgan holatlarning barchasida ayni bir predmet turli ehtiyojlar bilan bog‘liq.

5. Qadriyatlar o‘z tabiatiga ko‘ra ob’ektivdir. Bu qoida e’tiroz uyg‘otishi mumkin. Zero sub’ekt mavjud bo‘lmagan joyda qadriyat to‘g‘risida so‘z yuritish behuda ish ekanligi yuqorida qayd etilgan. Qadriyat insonga, uning tuyg‘ulari, mayllari, emotsiyalariga bog‘liq bo‘ladi, ya’ni qandaydir sub’ektiv narsa yoki hodisa sifatida qaraladi. Bundan tashqari, individning buyumga bo‘lgan qiziqishi yo‘qolgani, buyum uning ehtiyojlarini qondirmay qo‘ygani zahoti individ uchun buyum o‘zining qadriyat sifatidagi ahamiyatini yo‘qotadi. Boshqacha aytganda, sub’ekt bilan

bog‘liq bo‘lmagan holda, uning ehtiyojlari, mayllari, manfaatlari bilan buyumning aloqasisiz qadriyat mavjud bo‘lishi mumkin emas.

Shunga qaramay qadriyatni sub’ektivlashtirish, uni inson ongiga bir tomonlama bog‘liq bo‘lgan narsaga aylantirish o‘rinli emas. Qadriyat, xuddi muhimlik kabi, ob’ektivdir. Sub’ektning moddiy-amaliy faoliyati zamirida qadriyatning ayni shu xossasi yotadi. Aynan shunday faoliyat jarayonida kishilar o‘zini qurshagan dunyoga qadriyat sifatida qaray boshlaydi. Boshqacha aytganda, moddiy-amaliy faoliyat buyumlar, atrof borliq predmetlari, odamlarning o‘zi, ularning munosabatlari inson, jamiyat uchun muayyan ob’ektiv ahamiyat kasb etishi, ya’ni qadriyatga aylanishini belgilovchi omildir.

Yana shuni ham hisobga olish lozimki, qadriyatlarga munosabat sub’ekti sifatida avvalo jamiyat, katta ijtimoiy guruhlar amal qiladi. Masalan, ozon «tuynuklari» muammosiga u yoki bu individuum befarq qarashi mumkin, lekin jamiyat unga befarq qaray olmaydi. Bu qadriyat ob’ektiv tabiatga ega ekanligini yana bir karra tasdiqlaydi.

Qadriyat tushunchasining yuqorida keltirilgan umumiy tavsifidan kelib chiqib unga quyidagi ta’rifni berish mumkin.

Qadriyat – bu *borliq rang-barang elementlarining ob’ektiv ahamiyati bo‘lib, ularning mazmuni jamiyat sub’ektlarining ehtiyojlari va manfaatlari bilan belgilanadi.*

Baholash. Aksiologiyaning asosiy kategoriyalari qatoriga qadriyat bilan bir qatorda hajman juda keng tushuncha – «baholash» ham kiradi. **Baholash** – buyumning inson faoliyati, uning ehtiyojlarini qondirish uchun ahamiyatini anglab etish vositasi. Baholash sub’ektning o‘z hayoti va faoliyati uchun hodisalarning ijtimoiy ahamiyatini aniqlashidir. U insonga hodisalar dunyosida mo‘ljal olish imkonini beradi, uning faoliyatini yo‘lga soladi. Baholash universaldir: u sezgilar va aql-idrok darajasida, emotsiyalar va tuyg‘ular, tasavvurlar, idroklar, mulohazalar, mayllar, istaklar, intilishlar, afzalliklar va, albatta, faoliyat ko‘rinishida ro‘yobga chiqib, inson hayot faoliyatining barcha turlariga ta’sir ko‘rsatadi.

Baholashning mohiyatini teranroq anglab etish uchun uni «qadriyat» bilan solishtirish o‘rinli bo‘ladi. **Baholash va qadriyat – bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan tushunchalar, lekin ularning o‘rtasida jiddiy farq ham mavjud.**

Birinchidan, qadriyat biz baho berayotgan narsa, ya’ni baholash predmeti bo‘lsa, baholash – bu baho berish jarayoni, ya’ni aqliy faoliyat bo‘lib, uning natijasi o‘laroq borliqning muayyan predmeti biz uchun qanday qimmatga ega ekanligi aniqlanadi. Predmetni yoki uning xossasini foydali, yoqimli, yaxshi, chiroyli deb topib, biz baholashni amalga oshiramiz.

Ikkinchidan, faqat ijobiy ahamiyat kasb etuvchi qadriyatlardan farqli o‘laroq berilgan baho ijobiy bo‘lishi ham, salbiy bo‘lishi ham mumkin. Biz muayyan predmetni yoki uning xossasini foydali emas, balki zararli deb topishimiz, muayyan xatti-harakatni yomon, axloqqa zid deb baholashimiz, ko‘rilgan filmni mantiqsiz deb qoralashimiz mumkin. Bunday fikrlarning barchasi baholash hisoblanadi.

Uchinchidan, qadriyat amaliy munosabat mahsuli sifatida ob’ektiv hisoblanadi. Baholash esa sub’ektivdir. U ob’ektiv qadriyatning sifatigagina emas, balki baholovchi sub’ektning ijtimoiy va individual fazilatlariga ham bog‘liqdir. Ayni shu sababli ayni bir hodisa ayni bir davrda yashayotgan odamlar tomonidan turlicha baholanishi mumkin.

EHTIYOJLAR VA QADRIYATLAR. Inson faoliyatining birinchi manbai va harakatlantiruvchi kuchi ehtiyojlardir. Inson ehtiyojlari uning hayotini, xususan jismoniy, aqliy, ma’naviy, ishlab chiqarishga doir, oilaviy hayotni saqlash yoki o‘zgartirish zaruriyatining ifodasi sifatida vujudga keladi. Ijobiy yoki salbiy aloqalar va munosabatlarning butun rang-barangligi tegishli ehtiyojlarni u yoki bu tarzda vujudga keltiradi. Inson bu ehtiyojlarni anglashi yoki anglamasligi yoinki noto‘g‘ri anglashi mumkin. Ammo har qanday sharoitda ehtiyojlar insonni faoliyatga da’vat etadi. Bu faoliyat samarali yoki samarasiz, puxta o‘ylangan yoki spontan va tartibsiz bo‘lishi mumkin.

Ehtiyojlar tashqi muhit predmetlari va sharoitlariga yoki ichki, ma’naviy uyg‘unlikka erishishga muhtojlik sifatida anglanadi. Ular tashqi dunyo bilan muayyan munosabatlarda namoyon bo‘lib, ob’ektlarni, o‘zlari yo‘naltirilgan mavjud borliqni ham, o‘z manbai sanalgan sub’ektning

muhim xususiyatlarini ham tavsiflaydi. Shaxs faolligining teran asosi sanalgan ehtiyojlar inson faoliyatini ularni ro‘yobga chiqarishga yo‘naltiruvchi mo‘ljallar, mayllar va manfaatlarda o‘z rivojini topadi. Aynan ehtiyojlar inson ongining nisbiy mezoni, uning mayllari, manfaatlari, didlari va ideallarining poydevori hisoblanadi.

Inson ehtiyojlari o‘zgaruvchan, harakatchan, o‘zaro bog‘langan va bir-birining o‘rnini bosishga qodir. Ularning ayrimlari vujudga keladi, ba’zilari yo‘q bo‘ladi, ayrimlari aktuallashadi, ba’zilari ikkinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Inson ehtiyojlari sifat jihatidan cheksiz va kengayishga qodir, zero ularning shakllanishi individlarning bir-biri va jamiyat bilan ijtimoiy aloqalarining ko‘p sonliligi va intensivligini aks ettiradi. Ijtimoiy hayotning, ijtimoiy munosabatlar majmuining murakkablashuvi va differensiatsiyalanishi, moddiy va ma’naviy hayotning o‘z me’yorlari va qadriyatlari bilan rivojlanishi, inson ma’naviy hayotining jo‘shqinligi – bularning barchasi uning ehtiyojlari o‘zgarishi va rivojlanishini belgilaydi.

Garchi qadriyatlar ehtiyojlar bilan bevosita bog‘liq bo‘lsa-da, lekin ular bilan uzviy emas. **Ehtiyojlar harakatchan**, **qadriyatlar nisbatan barqarordir**; ehtiyojlar ierarxiyaviy bo‘lib, ularning ierarxiyasi muntazam ravishda o‘zgaradi, qadriyatlar esa nisbatan o‘zgarmas va individ tomonidan uning ijtimoiylaShuvi jarayonida o‘zlashtiriladi. Bu hayotning har qanday sohasida yuz bergan yangiliklarga nisbatan ancha keng tarqalgan muxolifatni izohlaydi.

Masalan, rim imperatorlari xristian dinining qimmatini tan olgunlariga qadar xristianlar asrlar mobaynida quvg‘in qilinganlar. Belorusiyalik mashhur rassom Mark Shagalning o‘ziga xos ijodi, garchi butun dunyoda yuksak baholangan bo‘lsa-da, o‘z vatanida hanuzgacha tan olinmagan va uncha ma’lum emas. Sezann ijodi rassomning o‘limidan keyingina tan olingan, uning tiriklik paytida esa mazkur buyuk musavvirning asarlari Parijdagi zamonaviy san’at ko‘rgazmalarida biror marta ham namoyish etilmagan, chunki nufuzli hay’at uning asarlarini diqqatga sazovor deb hisoblamagan va sh.k. Ayni hol shu bilan izohlanadiki, ehtiyojlar anglanishi yoki anglanmasligi yoinki noto‘g‘ri anglanishi mumkin. Shu sababli amalda muhim hodisalar qadriyatlar sifatida idrok etilmasligi, amalda qimmatga ega bo‘lmagan narsa esa yanglish tarzda qadriyat sifatida tasavvur qilinishi mumkin. Bundan tashqari, ehtiyojlarni qondirishga yo ko‘maklashuvchi, yo monelik qiluvchi hodisalar mavjud. Binobarin, ahamiyatga ega bo‘lgan hamma narsalar ham qadriyat sanalavermaydi, balki ijobiy ahamiyatga molik hisoblanadi.

Shunday qilib, qadriyat deganda biron-bir ob’ektning ijobiy ahamiyati tushuniladi. Ammo ayrim hollarda biron-bir ob’ektning ijobiy ahamiyati foydalilik chegarasidan chetga chiqmasligi mumkin (masalan, quyosh nuri o‘simliklar uchun foydali). Muhimlikni ob’ektiv talqin qilish mumkin. qadriyat esa inson uchun muhim bo‘lgan hodisaning mazmunini aniqlashni nazarda tutadi.

Qadriyatlar haqida mulohazalarning shakllanishida insonning ehtiyojlarini ijtimoiy shakl-shamoyilga soluvchi me’yorlar ayniqsa muhim rol o‘ynaydi. Qadriyatning borlig‘i baholash bilan uzviydir. Baholash yo‘li bilan individ ayrim qadriyatlarni aktuallashtiradi, ba’zi bir qadriyatlarni esa rad etadi, ularning ierarxiyasini o‘rnatadi.

QADRIYATLARNING TURLARI. Ijtimoiy hayotning asosiy sohalariga muvofiq odatda qadriyatlarning **uch guruhi** farqlanadi: moddiy qadriyatlar, ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar va ma’naviy qadriyatlar.

Moddiy qadriyatlar – Moddiy qadriyatlar jumlasiga inson mehnati natijasida yaratilgan moddiy dunyo predmetlari, Shuningdek o‘tmish madaniy merosi predmetlari kiradi. Moddiy qadriyatlar – bu tabiiy ne’matlar, mehnat mahsullarining iste’mol qiymati, ijtimoiy hodisalarda mujassamlashgan ijtimoiy ne’matlar, tarixiy voqealar, madaniy meros, axloqiy ezgulik, go‘zalik mezonlarigani qanoatlantiruvchi estetik hodisalar, diniy ibodat predmetlari yoki o‘zining muayyan ramziy ifodasini topgan diniy g‘oyalar va sh.k. Moddiy qadriyatlar ongda emas, balki odamlar hayot faoliyatida amal qiluvchi muayyan narsalar, hodisalar dunyosida mavjud bo‘ladi.

Ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar – bu ijtimoiy va siyosiy hodisalar, voqealar, siyosiy aktlar va harakatlarning qadriyat sifatidagi ahamiyatidir. Ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar qatoriga, odatda, siyosiy va ijtimoiy harakatlarda mujassamlashgan ijtimoiy imtiyozlar, Shuningdek jamiyatning ravnaq topishi, xalqlar o‘rtasida tinchlik va hamkorlikning mustahkamlanishiga ko‘maklashuvchi tarixiy voqealarning progressiv ahamiyati kiradi.

Ma’naviy qadriyatlar – bu Ma’naviy qadriyatlar qatoriga baxt-saodat, yaxshilik va yomonlik, go‘zallik va xunuklik, adolat va adolatsizlik, huquqiylik va nohuquqiylik, tarixning mazmuni va insonning vazifasi va hokazolar haqidagi me’yoriy tasavvurlar ko‘rinishida ifodalangan ijtimoiy ideallar, mo‘ljallar va baholar, me’yorlar va taqiqlar, harakat prinsiplari kiradi.

Moddiy qadriyatlar inson ehtiyojlari va manfaatlari ob’ektlari sifatida amal qilsa, **ma’naviy qadriyatlar ikki xil funksiyani bajaradi**: ular qadriyatlarning mustaqil sohasi va moddiy qadriyatlarni baholash asosi, mezonidir.

Individual yoki shaxsga doir qadriyat – bu narsa, hodisa, g‘oyaning muayyan inson uchun qadriyat sifatidagi ahamiyati. Har qanday qadriyat o‘z mohiyatiga ko‘ra individualdir, zero narsa, hodisa, g‘oyani faqat insongina baholashga qodir. Shaxsiy qadriyatlar ta’lim va tarbiya, individ hayot tajribasini to‘plashi jarayonida shakllanadi Shaxsiy qadriyatlar individning ehtiyojlari va manfaatlari ta’sirida vujudga keladi. Ular kishilarning mayllari, didlari, odatlari, bilim darajasi va boshqa individual xususiyatlari bilan belgilanadi.

Umuminsoniy qadriyatlar – bu narsalar, hodisalar, g‘oyalarning jahon hamjamiyati uchun qadriyat sifatidagi ahamiyatidir.

Umuminsoniy qadriyatlar qatoriga, **birinchidan**, jahon hamjamiyati aholisining aksariyati amal qiladigan ijtimoiy-siyosiy va axloqiy tamoyillar kiradi.

Ikkinchidan, umuminsoniy qadriyatlar jumlasiga umuminsoniy ideallar, umumxalq maqsadlari va ularga erishishning asosiy vositalari (ijtimoiy adolat, insonning sha’ni va qadr-qimmati, fuqarolik burchi va sh.k.) kiradi. Shuningdek, umuminsoniy qadriyatlar qatoriga tabiiy boyliklar hamda o‘z mohiyati va ahamiyatiga ko‘ra olamshumul xususiyat kasb etuvchi qadriyatlar: tinchlikni saqlash, qurolsizlanish, xalqaro iqtisodiy tartib muammolari ham kiradi. Umuminsoniy qadriyatlar – jamiyat va madaniyatning rivojlanishi mahsuli.

Jamiyat va inson hayotida qadriyatlarning roli. Ularni quyidagi uch guruhga ajratish mumkin:

1. Inson va jamiyat uchun ikkinchi darajali ahamiyatga ega bo‘lgan qadriyatlar. Bu shunday qadriyatlarki, ularsiz jamiyat va insonning normal faoliyati izdan chiqmaydi.

2. Kundalik hayot va ehtiyojlar bilan bog‘liq bo‘lgan qadriyatlar. Bu guruhga aksariyat moddiy va ma’naviy qadriyatlar kiradi. Bular insonning moddiy va ma’naviy ehtiyojlarini qondirish, jamiyatning normal faoliyat ko‘rsatishi va rivojlanishini ta’minlash uchun zarur bo‘lgan qadriyatlardir.

3. Oliy qadriyatlar – bu o‘z ahamiyatiga ko‘ra eng yuksak darajada turuvchi, odamlarning fundamental munosabatlari va ehtiyojlarini aks ettiruvchi qadriyatlardir. Oliy qadriyatlarsiz nafaqat inson shaxs sifatida kamol topa olmaydi, balki jamiyat ham normal hayot kechira olmaydi. Oliy qadriyatlarning mavjudligi doimo individning shaxsiy hayoti chegarasidan chetga chiqish bilan bog‘liq. Ular individni uning o‘zidan yuksak bo‘lgan, uning hayotini belgilaydigan, uning taqdiri uzviy bog‘liq bo‘lgan narsalar bilan oshno etadi. Ayni shu sababli oliy qadriyatlar odatda umuminsoniy xususiyat kasb etadi.

Moddiy, ijtimoiy-siyosiy va ma’naviy qadriyatlarning bir qismi oliy qadriyatlar qatoriga kiradi. Bular avvalo: tinchlik, insoniyat hayoti; adolat, erkinlik, odamlarning huquqlari va burchlari, do‘stlik va mehribonlik haqidagi tasavvurlar; qarindoshlik aloqalari; faoliyat qadriyatlari (mehnat, ijod, bunyodkorlik, haqiqatni anglab etish); o‘z-o‘zini asrash qadriyatlari (hayot, sog‘liq); o‘z shaxsiyatini namoyon etish, o‘z qobiliyatlarini ro‘yobga chiqarish qadriyatlari; shaxsiy fazilatlarni tanlashni tavsiflovchi qadriyatlar (halollik, dovyuraklik, sadoqat, adolat, yaxshilik) va h.k.

Qadriyatlarni turli asoslarga ko‘ra tasniflash dialektik xususiyat kasb etadi, ya’ni u qotib qolgan va harakatsiz emas.

Birinchidan, sharoitlar o‘zgarishi bilan qadriyatlar bir turdan, bir muhimlik darajasidan boshqa turga, boshqa muhimlik darajasiga o‘tishi mumkin.

Ikkinchidan, jamiyat rivojlanishi bilan yangi qadriyatlar vujudga kelishi mumkin va aksincha, avvalgi qadriyatlar o‘z ahamiyatini yo‘qotadi yoki umuman yo‘q bo‘ladi.

Uchinchidan, qadriyatlar bir-biri bilan muayyan tur doirasidagina emas, balki turlar o‘rtasida, guruhlarda va guruhlar o‘rtasida ham yaqin aloqa qiladi va o‘zaro ta’sirga kirishadi. Nihoyat,

qadriyatlarning har bir turida ko‘p sonli tur xillarini farqlash lozim. Masalan, ma’naviy qadriyatlar guruhida axloqiy qadriyatlar, estetik qadriyatlar, bilishga doir (gnoseologik) qadriyatlarni aniq farqlash mumkin.

Oliy qadriyatlar guruhida qadriyat sifatidagi hayot (hayot qadriyatlari), qadriyat sifatidagi sog‘liq va qadriyat sifatidagi erkinlik alohida farqlanadi. Hayot eng oliy qadriyatlar qatoriga kiradi, zero hayotsiz inson bo‘lmaydi va qadriyatlar ham bo‘lishi mumkin emas. Individ uchun hayot boshqa biron-bir narsaga bog‘liq bo‘lmagan holda eng yuksak qadriyat, ne’mat sifatida amal qiladi. O‘z navbatida, hayotning qimmati boshqa barcha qadriyatlar uchun o‘ziga xos zamin va cho‘qqi hisoblanadi. Hayotning qimmati qanday tushunilishiga qarab odamlar o‘rtasidagi munosabatlar va jamiyatning insonga bo‘lgan munosabati ham shakllanadi.

Birinchi holda hayotning qimmatiga individual nuqtai nazardan yondashilsa, ikkinchi holda – ijtimoiy nuqtai nazardan yondashiladi, ya’ni bu erda hayotning ahamiyati individning o‘zi uchun emas, balki jamiyat uchun belgilanadi.

Insonning o‘zi qadriyat hisoblanadimi, degan savolning ikki tomoni bor 1) inson uchun boshqa odamning va umuman insonning qimmati nimada? 2) uning o‘z hayotining qimmati nima bilan o‘lchanadi? Tafsilotlarga berilmay shuni qayd etamizki, bu savollarga javoblar aniq va uzil-kesil bo‘lishi mumkin emas. Gap shundaki, individning boshqa odamlarga qiziqishi odamlar qandayligigagina emas, balki uning o‘zi qandayligiga ham bog‘liq bo‘ladi. Bunga yana shuni qo‘shimcha qilish joizki, inson hayotining va insonning qimmati to‘g‘risidagi masalaning qo‘yilishi tarixiy sharoitlar bilan bevosita bog‘liq. Masalan, O‘rta asrlarda feodal o‘z krepostnoyini o‘ldirishi jinoyat hisoblanmagan va jazoga tortilmagan. Hozirgi vaqtda har bir kishining yashash huquqi tan olingan va odam o‘ldirish u yoki bu tarzda jazolanmaydigan mamlakat mavjud emas. Xullas, inson – alohida, mutlaq qadriyat. Qolgan barcha qadriyatlar inson manfaatlari nuqtai nazaridan baholanadi.

Qadriyatlar inson va jamiyat hayotida o‘z holicha emas, balki vujudga kelgan qadriyatlarga munosabatlar tizimi zaminida muhim o‘rin egallaydi.

“Madaniyat” tushunchasi turli tillarda turli so’zlar, jumladan ingliz tilida “culture”, rus tilida «kultura» so’zlari bilan ataladi. O’zbek tilidagi «madaniyat» so’zi arab tilidagi «madina», ya’ni shahar so’zidan kirib kelgan bo’lib, «shaharga xos», «shaharga oid» degan lug’aviy ma’noni ifodalaydi.

G’arbiy mamlakatlarda keng ishlatiladigan «kultura» so’zi asli lotincha so’z bo’lib, qadimgi Rimda dehqonchilikka oid «ishlov berish», «parvarish qilish» degan ma’noni bildirgan. Tuproqqa ishlov berish – qishloq madaniyati – dehqonchilik madaniyati bilan bog’liq tushunchadir.

Sharq faylasuf olimlarining asarlarida madaniyat tushunchasi va madaniy taraqqiyotning aniq ilmiy talqinlarini hamda chegaralarini ko’ramiz. XIV asrda yashagan arab faylasuf olimi Ibn Xaldunning madaniyat bosqichlariga oid ilmiy tahlili diqqatga sazovordir. Uningcha, insoniyat dastlab yovvoyilik holatida bo’ladi. Keyin u tabiiy olamdan ajralib chiqadi va ijtimoiylik kasb etadi. Ibn Xaldunning ko’rsatishicha, insoniyat jamiyati doimo o’zgarib borib, taraqqiyot jarayonida ikki bosqichni bosib o’tadi: **1. Bidava. 2. Xidara**. Bu ikkala bosqich “insonlar yashashi uchun qanday vositalar topishi”ga ko’ra, bir–biridan farq qiladi. Birinchi – ***bidava*** bosqichida odamlar asosan, dehqonchilik va chorvachilik bilash shug’ullanadi. Ikkinchi – ***xidara*** bosqichida yuqoridagi mashg’ulot turlariga hunarmandchilik, savdo, fan va san’at qo’shiladi. Har ikkala bosqich bir hudud doirasida bo’lishi mumkin.[5] Ibn Xaldunning fikricha, shaharda yo’q, kundalik ehtiyojni qondiradigan hayot tarzi – dehqonchilik va chorvachilik ibtidoiy hayotni, hashamatli hayot kechirish va shuning uchun harakat qilish, dabdabali hayot kechirish uchun intilish, shaharlar barpo qilish sivilizatsiyani keltirib chiqardi.[6]

XVIII –XIX asrlarda evropaliklar “kultura” so’zini ma’naviy–ruhiy ma’noda ishlata boshlaganlar. Bu so’z insoniy sifatlarning mukammalligini anglatadigan bo’ldi.

[5] А.А. Игнатенько. Ибн–Халдун. М.: “Мысль”, 1980, стр. 64.
[6] А.А. Игнатенько. Юқоридаги асар, 131–132–бетлар.

Vaqtlar o'tishi bilan "madaniyat" tushunchasining hajmi kengayib, ta'rifi va tavsifi ko'payib borgan. Amerikalik madaniyatshunos olimlar A. Kreber va K. Klakxonning 1952 yildagi ma'lumotlariga ko'ra, madaniyat tushunchasiga berilgan ta'rif 164 ta bo'lgan, so'nggi adabiyotlarda esa madaniyatning ta'rifi 500 dan ortiq[7] deb ta'kidlanadi.

"Madaniyat" tushunchasini ta'riflash uchun juda ko'p iboralar ishlatiladi. Jumladan, qatorida "insoniyatning yashash tarzi", "insonning jamiyatdagi to'laqonli faoliyati", «inson o'zining yashashi uchun yaratgan muhit», «yaxlit ijtimoiy organizm», "insoniyat yaratgan moddiy va ma'naviy qadriyatlar majmui", "ikkilamchi, ya'ni sun'iy tabiat", "insonning ijodiy faoliyati mahsuli", "jamiyatning ma'naviy holati", "shartli belgilar yig'indisi", "me'yor va andozalar majmui" va hokazo.

Madaniyatga berilgan ta'riflar orasida mashhur ingliz etnografi, antropologiyaning asoschilaridan biri Eduard Taylor (1832–1917) ta'rifi eng mukammal deb hisoblanadi. Uningcha, **madaniyat – insonning axloqi, kuch–qudrati, baxt–saodati taraqqiy etishiga bir vaqtning o'zida ko'maklashish maqsadida alohida shaxsning va butun jamiyatning yuksak darajada tashkil qilinishi yo'li bilan insoniyatning kamol topishidir[8]**. E.B. Taylorning mazkur ta'rifi mukammal bo'lsa ham, bugungi kunda madaniyatning yangi qirralari kashf qilinmoqda. Shu bois E. Taylorning madaniyatga bergan ta'rifi mohiyatini saqlagan holda, quyidagicha ta'rif berish mumkin:

Madaniyat – inson jamiyat a'zosi sifatida o'zlashtirgan bilimlarni, inonch–e'tiqodlarni, san'atni, axloq va qonunlarni, urf–odatlarni, shuningdek, uning boshqa qobiliyati va ko'nikmalarini o'z ichiga olgan majmuadir.

G'arbiy Evropada madaniyat tushunchasi XVIII asrning oxiridan e'tiboran yuqoridagi ta'rifday mazmun kasb etdi. Ammo bu tushuncha faqat XX asrga kelib ijtimoiy va gumanitar fanlar tizimidan mustahkam o'rin oldi. Kishilik jamiyatining beqiyos ko'lamga ega bo'lgan, doimiy ravishda o'zgarib boruvchi ma'lumotlarni tartibga solishga yordam beradigan, umumlashtiruvchi tushunchalarni ifodalashga bo'lgan ehtiyoji madaniyat tushunchasining keng tarqalishiga sabab bo'ldi.

Qadimgi Rimda «madaniyat» tushunchasi bora–bora «hayotni ma'naviy jihatdan yanada yaxshilash va takomillashtirishga qaratilgan g'amxo'rlik» degan ma'noda ishlatila boshlagan edi. Ma'lumotlarga ko'ra, mashhur Rim faylasufi, Tsitseron ham «ruhiy madaniyat» terminini ishlatgan. Evropa xalqlarida esa XVIII asrning oxirlarigacha «madaniyat» termini aqliy, axloqiy tushunchalar bilan bir qatorda ishlatilgan. Ko'rinib turibdiki, «madaniyat» tushunchasi turli tushunchalarni ifodalashiga qaramay, qadimdan hozirgi kungacha o'z mohiyatini o'zgartirmagan[9].

Hozirgi davrda madaniyatga berilgan ilmiy ta'riflar insoniyat tomonidan yaratilgan va yaratilishi davom etayotgan ma'naviy, ruhiy jarayonning o'ziga xosligini anglash natijasida vujudga keldi. Insoniyat «tabiiy» turmush tarzi asosida yashagan davrda – ov qilish, baliq tutish, ilk chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullangan davrlarda bugungi singari madaniyat to'g'risida fikr yuritgani gumon, aniqrog'i, ilmiy tahlil bo'lmagan. Oddiy, bir maromda rivojlanuvchi jamiyatda inson o'z madaniyati bilan hamroh bo'lib yashagan. Urf–odatlar, e'tiqodlar, hayotning moddiy va ijtimoiy shakllari madaniyatning alohida ko'rinishi sifatida alohida ajralmagan edi.

Madaniyat – ramzlar, inonch–e'tiqodlar, qadriyatlar, mezonlar, yig'indisidir. Madaniyatda mazkur jamiyat, millat, guruhlarning xarakterli xususiyatlari ham o'z ifodasini topadi. Jamiyat, millat, guruhlar aynan o'z madaniyati bilan farqlanadi. Xalq madaniyati – uning hayot tarzi, kiyimlari, yashash maskani, oshxonasi, xalq og'zaki ijodi, diniy tasavvurlari, inonch–e'tiqodlari va boshqalardir.

[7] А.И.Кравченко. Культурология. Учебник. – Москва, 2005, стр.11

[8] Э.Б.Тайлор. Первобытная культура. М.: Изд. "Политической литературы", 1989, стр.36.

[9] Qarang: O'zbek tilining izohli lug'ati, M. 1981 . 1-tom, Enciklopedik lug'at, T. 1990 yil, 1-tom, falsafa, qomusiy luhat, T. 2004 yil, 230-bet

Madaniyatga ijtimoiy–maishiy asbob–uskunalar, jamiyatda qabul qilingan xushmuomalalik imo–ishoralari va salomlashuv, yurish tarzi, muomala etiketi, gigiena odatlari va hokazolar ham kiradi. Aksariyat madaniy tushunchalar va qarashlar avloddan–avlodga o'tib boraveradi[3].

Madaniyat sohalari bo'yicha quyidagicha tasnif qilinadi:

a) **Iqtisodiy madaniyat** (bu soha ishlab chiqarish madaniyati, taqsimot madaniyati, ayirboshlash madaniyati, iste'mol madaniyati, boshqaruv madaniyati, mehnat madaniyati kabi turlarni o'z ichiga oladi).

b) **Siyosiy madaniyat**: jamiyatda siyosiy madaniyat taraqqiyot ko'rsatkichlari – shaxsning fuqarolik va siyosiy huquqlari borligidir. Bu huquqlar xalqaro mezonlarga mosligi, amalda qo'llanishi, partiyalar o'rtasidagi kurashlarning usul va shakllari va hokazolar bilan belgilanadi.

Siyosiy madaniyat - insonlarning siyosiy manfaatlari, e'tiqodlari, maqsadlarini ifodalovchi siyosiy - huquqiy g'oyalar majmuidir. Siyosiy madaniyat ma'naviy qadriyatlarga aloqadordir. Bu madaniyat turi tarixiy taraqqiyot jarayonida jamiyatning ijtimoiy tabaqalari manfaatlariga, jamiyatning siyosiy faoliyatiga bog'liq holda vujudga keladi. Siyosiy madaniyat inson faoliyatining bir ko'rinishi bo'lib, uning tabiatida qayta yaratish va uni tarbiyalash jarayonlarini qamrab oladi.

Siyosiy faoliyat amaliy jihatdan ijtimoiy guruhlarning siyosiy hokimiyatga ta'sirida namoyon bo'ladi. Ma'naviy tomondan esa tabaqalashtirilgan ijtimoiy munosabatlarni anglab etish, dasturlar ishlab chiqish, muayyan siyosiy g'oyalarni targ'ib qilishni nazarda tutadi. Mafkura, siyosiy tajriba va an'analar, siyosiy tashkilotlar, siyosiy faoliyat kabilar siyosiy madaniyatni hayotga tatbiq qilish omillaridir.

v**) Kasb mahorati madaniyati** : aniq mehnat turi bilan bog'liq maxsus nazariy bilim va amaliy ko'nikmalar yig'indisidan iborat.

g) **Pedagogik mahorat madaniyati** – ilmiy bilimlarni va axloqiy qadriyatlarni mazkur jamiyatdagi yosh avlodga etkazishdan iborat.

d) **Ekologik madaniyat** – inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni qamrab oladi. Bu soha madaniyatshunoslikka oid tadqiqotlarda eng faol rivojlanib borayotgan sohadir. Ekologik madaniyatga ayniqsa G'arb olimlari alohida yondashib, atrof muhit omillaridan kelib chiqqan holda madaniyatning turli shakllarini tahlil qiladilar. Bu tahlillarga binoan, madaniyat tabiiy sharoitlarga ko'nikish vositasi sifatida tushuniladi. Xo'jalikning, yashash binolarining, mehnat qurollarining, kiyim va urf–odatlar ma'lum darajada iqlim, geografik joylashuv, o'simliklar va hayvonot olami, temperatura va boshqa ob'ektiv sabablar bilan belgilanadi. Jumladan, Osiyo va Afrikaning sahro va cho'l hududlarida sult mahsulotlari go'sht mahsulotlariga qaraganda muhim o'rin egallaydi. Dunyoning boshqa hududlarida esa o'simlikdan tayyorlangan ovqat go'shtli ovqatlarga nisbatan yuqori o'rinda turadi. Keyingi bir necha yuz ming yil davomida insonlarning oshqozon–ichaklari uzunligi qisqarib ketdi. Olovda pishirilgan ovqatning hazm bo'lishi xomini hazm qilishga nisbatan osonroq bo'lib qoldi, taraqqiyot bu vaziyatni hisobga oldi. Ovqat hazm qilish a'zolarining solishtirma og'irligi qisqarishi esa boshqa a'zolarning rivojlanishiga yaxshi imkoniyat yaratib berdi, a'zolarning qon bilan ta'minlanishi yaxshilandi. Balki, bu holat inson miyasining taraqqiyotiga ham ta'sir ko'rsatgan bo'lishi mumkin.

Umuman, insoniyat er yuzida olg'a siljishi natijasida uning tabiat bilan yoki ma'lum geografik sharoit bilan bog'liq xo'jalik–madaniy ko'rinishi paydo bo'lgan. Insonlar ma'lum geografik sharoitga mos tarzda yashash tarzini yaratganlar.

Ko'rinishlari bo'yicha madaniyat quyidagicha tasnif qilinadi:

a) **Hukmron madaniyat** – mazkur jamiyat a'zolarining ko'pchiligi istifoda etadigan qadriyatlar, inonch–e'tiqodlar, an'ana va urf–odatlardan iborat.

b) **Qishloq madaniyati** – faqat qishloq joyda doimiy yashab, qishloq xo'jaligi bilan mashg'ul bo'lgan odamlar o'rtasidagi munosabatlar, hayot tarzi va b.lardan iborat.

v) **Shahar madaniyati** – yirik va qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanmaydigan sanoat va ma'muriy markazdir. Hamma shahar aholisi uchun yagona madaniyat mavjud emas. Chunki shaharlar faqat geografik va geopolitik (Evropa va Yaponiyaga yaqinligi) aholi miqdori, shahar

[3] Кравченко А.И. Культурология. – Учебник. "Проспект", М.:2005, стр.15.

kengligi bilangina emas, balki ishlab chiqarish sohasiga ko'ra ham farq qiladi: to'qimachilik sanoati, konchilik sanoati markazlashgan shaharlar, shaxtyorlar shahri, avtomobil ishlab chiqarishga ixtisoslashgan shaharlar, ilm–fan markazlari bo'lgan shaharlar, kurort shaharlar, harbiy shaharchalar borki, bularning har birida o'ziga xos madaniyat mavjud.

b) **O'rganish bo'lib qolgan madaniyat** – inson yashab turgan ijtimoiy va milliy muhitda kundalik hayot ko'nikmalarini egallashdan iboratdir. Bu madaniyat ko'rinishi oilada, tengdoshlar, qarindosh urug'lar davrasida yuz beradigan muloqotdan, maktab ta'limidan va ommaviy axborot vositalari orqali olingan ommabop bilimlar va ko'nikmalardan iborat bo'ladi.

v) Ixtisoslashgan madaniyat – fan, san'at, falsafa, huquq, din kabilarga oid bilimlarni to'liq egallagan va o'z sohalari bo'yicha egallagan bilimlari orqali alohida guruhlarni tashkil qiladigan vakillarning kasb mahoratidir.

Madaniyat paydo bo'lishi va darajasiga ko'ra quyidagi shakllarga ega:

a) **Yuksak madaniyat** – oddiy odamlar tushunishi qiyin, jamiyatdagi maxsus ijodkorlar yaratgan madaniyat shaklidir. Bu madaniyat shakli nafis san'atni, mumtoz musiqani va adabiyotni o'z ichiga oladi.

b) **Xalq madaniyati** – ommaviy va xalq og'zaki ijodi madaniyatini o'z ichiga olgan madaniyat shakllari bo'lib, keng ommaning mehnati va turmushiga bog'liq holda yaratilgan qadimiy ijod namunalaridir. Xalq madaniyatining bu shakliga bugungi turmush tarzi, urf–odatlar, qo'shiqlar, folklor ansambllari, xalq og'zaki ijodi janrlari – afsonalar, ertaklar, eroslar va boshqa janrlar mansub.

v) **Ommaviy madaniyat** – baylanmilal va milliy ko'rinishga ega bo'lib, keng auditoriyaga mo'ljallangan, muallifi mavjud, odamlarning talab va ehtiyojlarini bir zumda qondiradigan har qanday yangi hodisalarga ta'sir bildirib, ularni aks ettiradigan madaniyat shaklidir. Estrada, tsirk, radio, televidenie va boshqa ayrim musiqa turlari shu madaniyatga aloqadordir.

Bulardan tashqari, **badiiy madaniyat** va **jismoniy madaniyat** kabi kompleks ko'rinishlar ham bor. Mutaxassislar va havaskorlar yaratgan ijod namunalari badiiy madaniyatga mansub. San'at ham badiiy madaniyatning bir qismidir. Jismoniy madaniyat keng ma'noda tanani jismoniy mashqlar yordamida tarbiyalash, sportga asosiy mashg'ulot turi sifatida qarash, sog'lom turmush tarzini kechirish, ya'ni chekish, ichkilikbozlikdan voz kechib, jismoniy mashqlar, kulturizm bilan shug'ullunish, yuzni plastik operatsiya va kosmetika qildirish, ozish, sport va havaskorlik raqslari, raqs bo'yicha o'tkaziladigan xalq sayillari va musobaqalari, tanani har xil illatlardan, jarohatlardan zamonaviy va an'anaviy tibbiyot yordamida xalos qilishdan iborat.

«Madaniyat» tushunchasining ayrim talqinlari

1. ***Aksiologik*** (qadriyat mezoni asosidagi) talqin. Bu talqinga ko'ra, madaniyat insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklarning yig'indisidan iborat. Madaniyat inson faoliyatidan tashqarida mavjud emas. Madaniyat qanday namoyon bo'lishidan qat'iy nazar, qadriyat mezoniga ega bo'ladi.

Madaniyat tushunchasi rivojlanish, tarix, inson kabi kategoriyalarga bog'liq bo'ladi. Insonning faoliyati natijasi, muayyan qadriyatlarga ega bo'lgan voqelik aksiologik ta'rifning negizini tashkil etadi. U kishilarning ishlab chiqarish, ijtimoiy va aqliy faoliyatini qamrab oladi. Bu talqin kamchiliklardan ham xoli emas. U voqelikni yaxlit idrok etishga, natijalarni mexanik ravishda hisoblashga asoslangan. Bunday yondoshuv voqelikka sub'ektiv baho berishga olib keladi. Aksiologik yondoshuv doirasida madaniyat faoliyati natijasi o'tmishga aylanib qolib, o'tmish va hozirgi zamon bilan tabiiy aloqalar buzilishi mumkin. Kadriyatga yondoshuvning zaif tomonlarini ko'rsatish boshqa davrga xos madaniy boyliklar tizimidan voz kechishni anglatmaydi.

2. ***"Faoliyat" tushunchasi asosida madaniyatni talqin qilish.***

Madaniyatning umumiy tabiatini idrok etishga qilingan harakat tufayli uni kishilarning ijodiy faoliyati jarayoni mahsulidir, degan tushuncha paydo bo'ldi. Jamiyat nafaqat qayta qurishga, balki an'analarni, madaniy yodgorliklarni saqlab qolishga ham mas'uldir. Jamiyatning amaliy va nazariy, moddiy va ma'naviy faoliyati, ijodiy sohalar bilan bir qatorda o'zida faoliyat ko'rsatish va madaniyatni o'zlashtirish jihatlarini mujassamlashtiradi.

Ijodiy faoliyatning ko’lami qancha katta bo’lsa, madaniyatning bir avlod tomonidan qabul qilinishi va kelgusi avlodlarga etkazib berish uchun zarur bo’lgan shart–sharoitlar faollashadi. Faoliyat – maqsadli yo’naltirilgan faollikdir.

3. Informatsion talqin madaniyatni «irsiyatga bog’liq bo’lmagan axborotlar yig’indisi»dan tashkil topgan va saqlanib kelgan hodisa sifatida tushuntiradi. «Madaniyat axborotlar ombori emas», balki u nihoyatda murakkab tashkil topgan mexanizm bo’lib, u axborotni eng foydali va qulay usullar bilan saqlab keladi, yangi axborotlarni qabul qiladi, ularni qayta ma’lumotlarga aylantiradi, ularni belgilarini bir tizimdan boshqasiga o’tkazadi.

«Irsiyatga bog’liq bo’lmagan axborotlar yig’indisi» sifatida xotirani tushunishimiz mumkin. Chunki xotira mexanik jarayon emas, balki ijodiy jarayon hisoblanadi. Xotiraning muhim ma’naviy ahamiyati shundaki, u vaqt to’sig’ini engib, istiqbolga da’vat etadi. Umumiy xususiyatlariga ko’ra, biz madaniyatni xotira bilan qiyoslashimiz mumkin. Bunda biz alohida olingan shaxsning xotirasini emas, balki jamiyat xotirasini nazarda tutamiz.

Adabiyotshunos Yu.M.Lotmanning fikricha, «madaniyatdagi burilish» uni axborotga aylantirishning eng mukammal mexanizmidir. Bu mexanizm axborotni saqlashi va uzatishi bilan birga uning ko’lamini kengaytiradi. “Madaniyatga burilish” qonuniyatiga ko’ra, o’zini doimiy ravishda mukammallashtirib, rivojlantirib boradi. Shuning uchun madaniyat bir vaktda ham statik hamda dinamik xususiyatlarni namoyish qiladi. Shu ma’noda madaniyat tirik a’zo va san’at asarlariga xos bo’lgan hususiyatlarga ega. Madaniyatni xuddi insoniyat tomonidan yaratilgan yaxlit badiiy asar sifatida qabul qilish o’rinli.

Demak, **birinchidan**, madaniyat - inson ijodiy faoliyatining usullari, shakllari va yo’llari majmui bo’lib, u avloddan–avlodga vorsilik asosida o’tadigan moddiy va ma’naviy boyliklar orqali ifodalanadi. Madaniyat - insoniyat tomonidan yaratilgan «ikkinchi tabiat, borliqdir».

Ikkinchidan, madaniyat mazmun–mohiyati va shakliga ko’ra, moddiy va ma’naviy madaniyatga bo’linadi. Madaniyatning har ikki ko’rinishi bir – biri bilan uzviy bog’liq, biri ikkinchisini to’ldiradi. Ma’naviy madaniyat – moddiy madaniyat ko’rinishida ifodalanganidek, moddiy madaniyat ham ma’naviy jarayon, ijodiy izlanish, badiiy tafakkur mahsuli sifatida yashaydi va amal qiladi.

Uchunchidan, madaniyat inson tomonidan yaratilibgina qolmay, yaratilish jarayonida insonning “shakllanishi”ga, o’zgarishiga ta’sir ko’rsatadi. Madaniyat boyliklaridan muttasil bahramand bo’lish (kitob mutolaasi, san’at asarlarini o’rganish, ahloqiy fazilatlardan ibrat olish, o’tmish madaniyati yodgorliklarini o’rganish v.b.) insonni komillikka etaklaydi.

To’rtinchidan, madaniyatlilik – tarbiyalilik, ziyolilik, inson komilligining muhim belgisi va sharti bo’lib, u har bir odamni madaniyat boyliklaridan bahramand bo’lishga, ijtimoiy mas’uliyatga, hayotda o’z o’rnini topishga undaydi.

Xulosa. Tarix falsafasi – bu falsafaning tarixiy jarayon mazmuni, uning qonuniyatlari va asosiy yo‘nalishlarini tushuntirish bilan shug‘ullanuvchi, shuningdek uni bilish metodlarini asoslovchi bo‘limi.

Quyidagilar tarix falsafasining tarkibiy qismlari hisoblanadi:

tarix falsafasi ontologiyasi, tarix falsafasi gnoseologiyasi, tarix falsafasi tarixi, tarix falsafasi antropologiyasi.

Tarix falsafasining dunyoqarashga doir, nazariy, metodologik va prognostik funksiyalari farqlanadi.

Tarix falsafasining hozirgi konsepsiyalari orasida gnoseologik yo‘nalish (tanqidiy tarix falsafasi), ontologik konsepsiya, aksiologik konsepsiya, tarixning texnokratik konsepsiyalari alohida o‘rin egallaydi.

Bizning davrimizda kelajakni prognoz qilish insoniyat uchun tobora ulkan ahamiyat kasb etmoqda. Bugungi kunda kelajak avlodlar taqdiri prognoz qilishga ko‘p jihatdan bog‘liq.

Ijtimoiy tadqiqotlarning hozirgi darajasi kelajak haqida ancha aniq bilim olish va ijtimoiy bashoratni «utopiyalar» sohasidan fan sohasiga o‘tkazish imkonini beradi.

Kelajakni prognoz qilish insoniyat istiqbollarini fanlararo kompleks o‘rganish bo‘lib, u faqat gumanitar, tabiiy-ilmiy va ilmiy-texnikaviy bilimni birlashtirish jarayonida samarali bo‘lishi mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T., «O‘zbekiston», 1997.
2. Karimov I.A. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni xalq, millatni millat qilishga xizmat etsin. – T., «O‘zbekiston», 1998.
3. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q. –T.: O‘zbekiston,1998.
4. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat –engilmas kuch. –T.: Ma’naviyat,2008.
5. M. Ahmedova. Falsafa. O‘quv qo‘llanma. T., 2007.
6. F.Musaev Demokratik davlat qurishning falsafiy-huquqiy asoslari.-T.:O‘zbekiston,2007.
7. Sh. Madaeva Milliy mentalitet va demokratik tafakkur.-T.:Falsafa va huquq,2007.
8. Nazarov Q. Qadriyatlar falsafasi. –T.: O‘FMJ, 2004.
9. Shayxova X. Nazarov Q. Umuminsoniy qadriyatlar va ma’naviy kamolot. –T.: O‘zbekiston, 1992.
10. Qadriyat // Falsafa qomusiy lug‘at. T.:-Sharq, 2004
11. Ochilova B. Milliy-ma’naviy yuksalishda meros, qadriyatlar va vorisiylik. – Toshkent.: Istiqlol, 2009.
12. Q.Nazarov Falsafa asoslari .-T.:, 2017.

MAVZU. Falsafiy antropologiya (Inson falsafasi)

REJA

1. Inson borlig‘ining o‘ziga xos xususiyatlari**.** Ongning tabiati, strukturasi va funksiyalari
2. Sharq va G’arb falsafasida inson muammosi. Inson, individ, shaxs. Shaxs va jamiyat
3. Insonga introvertiv va ekstrovertiv yondoshuvlar, biologizatorlik va sotsiologizatorlik konsepsiyalari
4. Inson borlig‘ida faoliyatning tutgan o‘rni. Inson faoliyatini tartibga solish mexanizmlari va ularning ahamiyati

Tayanch tushunchalar

Inson, shaxs, individ, antropologiya, inson — biologik mavjudot, inson — ijtimoiy mavjudot, inson faolligi, inson qadri, shaxs erkinligi, burch, inson ehtiyojlari, manfaatlari, maqsadi, ideallari, inson huquqi, barkamol inson.

Inson — falsafaning bosh mavzusi. Odam, inson va shaxs tushunchalari. Insonning yaralishi, mohiyati va jamiyatda tutgan o‘rni falsafiy muammolar tizimida muhim o‘rin tutadi. Turli falsafiy ta’limotlarda bu masalalar turlicha talqin etib kelingan. Shunday bo‘lishi tabiiy ham edi, chunki inson mohiyatan ijtimoiy-tarixiy va madaniy mavjudot sifatida har bir yangi tarixiy sharoitda o‘zligini chuqurroq anglashga, insoniy mohiyatini ro‘yobga chiqarishga intilaveradi. Dunyoni insonning teran qatlamlariga kirmasdan sirtdan bilishga bo‘lgan barcha urinishlar narsalar haqida faqat yuzaki tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Insondan sirtga qarab harakat qiladigan bo‘lsak, narsalar mohiyatini hech anglay olmaymiz, zero bu mohiyat insonning o‘zida mujassamlashgan. Bu fikr qadimgi mutafakkirlargayoq yaxshi ma’lum bo‘lgan. Unga turli ko‘rinishlarda Sharqda ham, yunon-rim falsafiy an’anasida ham duch kelish mumkin.

Xususan, antik davrda Delfidagi Apollon ibodatxonasiga kiraverishda ustunga o‘yib yozilgan, rivoyatlarga qaraganda Suqrot takrorlashni yaxshi ko‘rgan “**O‘z-o‘zingni angla**”, degan ibora ayniqsa mashhur bo‘lgan. Ajablanarlisi shundaki, oradan ikki yarim ming yil vaqt o‘tgach, hozir ham bu fikr o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q. U nafaqat narsalar dunyosini, balki inson borlig‘ining

mohiyatini, inson va ijtimoiy munosabatlarning asl tabiatini tushunishga harakat qilayotgan har bir odam uchun o‘z-o‘zini anglashga chorlovchi fikr bo‘lib qolmoqda. Buni faqat shu bilan izohlash mumkinki, ayni holda har bir yangi avlod o‘z davri hamda tabiiy-ilmiy va falsafiy tasavvurlarning tegishli darajasi nuqtai nazaridan echishga harakat qiladigan o‘ta murakkab, «boqiy» falsafiy masalalardan biri to‘g‘risida so‘z yuritiladi. Xususan, qadimgi xitoy faylasufi **Lao Szi fikriga ko‘ra**, “boshqalarni biluvchi oqil, o‘zini biluvchi donishmanddir”. **Protagorning:** «Inson barcha narsalar mezonidir», degan fikri ham juda mashhur. «Tangri saltanati bizning ichimizdadir», deb o‘rgatgan **Iso Masih**. **Buddaviylarning:** «O‘zligingga nazar tashla, sen Buddasan», degan chorlovi ham yuqoridagi fikr bilan hamohangdir. **Islomda** «Kimki o‘zini bilsa, u Allohni ham bilgaydir», deyiladi. Demak, inson o‘zini dunyodan oldinroq va ko‘proq biladi, ayni shu sababli u dunyoni o‘zidan keyin va o‘zi orqali anglab etadi. Falsafa dunyoni inson orqali ichdan bilishdir, fan esa insondan tashqaridagi dunyoni yuzaki bilish demakdir.

Beruniy fikricha, insonning fe’l-atvori va ma’naviy qarashlari, surati va siyrati bevosita tabiiy muhit ta’sirida shakllanadi. Zero, aynan shu tabiiy muhit, geografik sharoit xalqlar, millatlar shakllanishining muhim asosi bo‘la oladi.

Forobiy fikricha, inson o‘z tabiatiga ko‘ra hayotini tartibga keltirish, mustahkamlash va takomillashtirish uchun boshqa insonlarga muhtoj bo‘ladi. Yakka holda hech kim buning uddasidan chiqa olmaydi. “**Inson shunday maxluqotki**, u faqat jamiyatda o‘z ehtiyojlarini qondirishi va oliy ma’naviy darajaga ko‘tarilishi mumkin”[71]. **Inson** o‘z hayotining me’mori, ijodkori bo‘lmog‘i, o‘zida fozila xislatlar, iste’dodlarni tarbiyalashi lozim. Bunga esa u jamiyatda yashab faoliyat ko‘rsatgandagina erishadi. **Inson** ijtimoiy mavjudot. Yolg‘izlik uzlat uni qashshoqlashtiradi, insoniy qiyofasini va baxtga olib boradigan iste’dodini yo‘qotadi.

Ibn Xaldun insonga ijtimoiy voqelik sifatida qaraydi. Undan ijtimoiy mohiyat izlaydi. **Inson jonzot sifatida ezgulik va yovuzlik olamidir**. Shunga ko‘ra, u umrining har daqiqasida yovuzlikdan ko‘ra ezgulikka, yomonlikdan ko‘ra yaxshilikka, nafratdan ko‘ra muhabbatga intilib yashashga mahkum etilgan aql sohibi, bebaho ne’matdir. **Fransuz yozuvchisi va faylasufi J.P.Sartr** (1905-1980) bu fikrni butunlay rad etadi. Uning **fikricha, inson** kelajakka qarab intiladi va shu tariqa o‘zini o‘zi yaratadi. U «Inson – odamzot kelajagidir», deb ta’kidlaydi.

Shunday qilib, falsafaning ikki yarim ming yillik tarixi mobaynida insonga juda ko‘p ta’riflar va tavsiflar berildi, u ko‘p sonli sinonimlar orttirdiki, falsafiy tahlilning boshqa biron-bir ob’ektida bunday holga duch kelish mushkul. Zero, **falsafa tarixida inson:**

- «aqlli mavjudot»;
- «siyosiy hayvon»;
- «tabiat gultoji»;
- «mehnat qurollari yasovchi hayvon»;
- «o‘zlikni anglash qobiliyatiga ega mavjudot»;
- «ma’naviy va erkin mavjudot» va hokazolar sifatida talqin qilingan.

Ulug‘ mutasavvuf **Abdulxoliq G‘ijduvoniy** insonni «**kichik olam**» deb hisoblagan. Falsafada bahs yuritiladigan barcha masalalar inson muammosiga bevosita daxldordir. Umuman olganda, insonga daxldor bo‘lmasa, unga foyda keltirmasa, jamiyatning og‘irini engil qilmasa, unday fanning keragi bormikan? shu ma’noda, inson, avvallo, o‘zi uchun zarur bo‘lgan fanlarni, ilmlar va bilimlar tizimini yaratgan. Tabiat, madaniyat, siyosat, sivilizatsiya, bilish kabi masalalar inson manfaatlari va insoniy mohiyatning namoyon bo‘lish shakllaridir. Ularning barchasi inson tabiati va mohiyati bilan bog‘liqdir. Falsafa insonni olamning tarkibiy qismi sifatida o‘rganadi. Inson shunday murakkab va ko‘p qirrali mavjudotki, uning mohiyati yaxlit bir butunlik sifatida inson, shaxs, individ, individuallik tushunchalari orqali ifodalanadi. Bu tushunchalar bir-biriga yaqin va ma’nodosh bo‘lsa ham, bir-biridan farqlanadi.

INSON - o‘zida biologik, ijtimoiy va psixik xususiyatlarni mujassamlashtirgan ongli mavjudot. Insonning biologik xususiyatlariga ovqatlanish, himoyalanish, zurriyot qoldirish, sharoitga moslashish kabilar xos. Inson boshqa mavjudotlardan sotsial xususiyatlari bilan ajralib

[71] Forobiy. Fozil odamlar shahri. -T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. –B.69

turadi. Chunonchi, til, muomala, ramziy belgilar, bilim, ong, mahsulot ishlab chiqarish, taqsimlash, iste'mol qilish, boshqarish, o'z-o'zini idora etish, badiiy ijod, ahloq, nutq, tafakkur, qadriyatlar shular jumlasidandir.

Insonning psixik xususiyatlariga ruhiy kechinmalar, xayratlanish, g'am-tashvish, qayg'u, iztirob chekish, zavqlanish, kayfiyat kabilar kiradi. Inson shu xususiyatlari orqali yaxlit bir tizimni tashkil etadi. U yaxlit mavjudot sifatida o'z ehtiyojlarini qondiradi va insoniyat davomiyligini ta'minlaydi. Insonga xos bo'lgan biologik xususiyatlarni ijtimoiy xususiyatlardan ustun qo'yish yoki psixologik xususiyatlarni bo'rttirish uning mohiyatini buzib talqin etishga, bir yoqlamalikka olib keladi.

SHARQ FALSAFASIDA INSON. *Qadimgi Sharq, xususan Xitoy falsafiy tizimlari asosan sotsiotsentrik konsepsiyalardan iborat bo'lib, ularda inson, odatda, jamiyat, sotsium bilan uzviy bog'liq deb qaraladi.* «Ideal munosabatlar qonuni»ga odamlar o'rtasida, oila, jamiyat, davlatda rioya qilish inson hayotining muhim ma'nosi hisoblanadi; bunga jamiyatda qabul qilingan me'yorlar, qoidalar, rasm-rusumlar va Shu kabilarga izzat-ikrom bilan yondashish imkoniyat yaratadi. Boshqacha aytganda, inson o'z shaxsiy hayotini doim jamiyat ravnaqi, kamoloti bilan o'lchashi lozim, xususan, u keyinchalik oila va davlatni takomillashtirishga harakat qilish uchun o'zini kamol toptirishi lozim.

Shu ma'noda mashhur qadimgi **xitoy faylasufi Konfutsiy** (mil. av. 551-479 yillar)ning **fikrlari diqqatga sazovor bo'lib**, u shunday deb saboq beradi: «qilmishlarning asoslari va tamoyillarini o'rgansang, yaxshilik va yomonlik haqidagi fikrlaring (axloqiy bilimlar) barkamollikning eng so'nggi darajasiga etadi. Niyatlar sof va xolis bo'lsa, qalb rostgo'y va samimiy bo'ladi. qalb rostgo'y va samimiy bo'lsa, inson to'g'ri yo'lga kiradi, kamol topadi. Inson to'g'ri yo'lga kirsa va kamol topsa, oilada tartib o'rnatiladi. Oilada tartib hukm sursa, xalqlarni boshqarish osonlashadi. Xalqlarni boshqarish osonlashsa, butun dunyo tinch-totuv yashaydi»[72].

Qadimgi hind falsafasiga dunyoning ichki dunyosini birinchi o'ringa qo'yish, ya'ni antropotsentrizm xosdir. Masalan, buddizmda nirvanaga erishish inson barcha niyatlarining pirovard maqsadi deb e'lon qilinadi. Nirvana jonning shunday bir holatiki, bunda har qanday mayllar yo'qoladi va ichki uyg'unlik yuzaga keladi, mutlaqo erkinlik va tashqi dunyoga qaram emaslik tuyg'usi paydo bo'ladi. *Qadimgi hindlarning boshqa bir diniy-falsafiy ta'limoti – jaynizm nuqtai nazaridan inson o'zining ma'naviy mohiyati bilan moddiy mohiyatni nazorat qilish va boshqarishga erishish uchun uzoq va og'ir yo'l – jonning erkinlaShuvi yo'lini bosib o'tishi lozim.*

Markaziy Osiyo mutafakkirlari qarashlarida insonni nazariy aql boshqaradi. Jumladan **al-Forobiy fikricha "Inson** shaxsini shakllantiradigan, uni boshqa maxluqotlardan ajratib turadigan va unda insoniy xislatlarni rivojlantiradigan narsa uning faol aqlidir Bu kuch avval-boshda faqat qobiliyatdir bu quvvat o'ylash, mulohaza yuritishga qobil, ammo hayotga tadbiq etish, ya'ni joriy qilishga qobil emas"[73].

Aqlni hayotga tadbiq etish uchun, unga tashqi kuch ta'sir etishi kerak, bu esa faol aqldir.Faol aql - mustaqil quvvat bo'lib, o'z mohiyati, Birinchi va ikkinchi va boshqa sabablar mohiyati haqida fikrlay oladi. Aynan shu faol aql odam imkoniyatlarining tashqi voqealarga ta'sir etishi va uni rivojlantirishga turtki beradi. Forobiy ta'biri bilan "moddiy aqldan amaliy aqlning yuqoriroq pillapoyasiga ko'tariladi va uning faol aqlga munosabati quyosh bilan ko'zni solishtirlandek bo'ladi"[74]. Agar quyosh bo'lmasa, inson narsalarni ko'ra olmaydi. Faol aql quyoshi inson ruhi da paydo bo'lganidan keyin, aqliy quvvat faol aqlga qaraydi. Inson tabiat gultoji, ya'ni aqlli mavjudot.

Yusuf Xos Xojib fikricha inson dunyoda abadiy emas, bu dunyoga kelgan har qanday odam vaqti etgach ketadi. Inson umrining qimmati necha yil yashagani bilan emas, qanday ezgu ishlarni amalga oshirganligi, hayotda qoldirgan izi bilan belgilanadi. U kishi olamdan o'tgandan so'ng, bu dunyoda undan ikki xil, biri yomon, ikkinichisi yaxshi degan nom qoladi. Inson iloji boricha o'zidan yaxshi nom qoldirishi, yaxshi olqish olishi lozim deb ta'kidlagan.

---

[72] Будда. Конфуций. Жизнь и учение. – М.: 1995. – С.139.

[73] Al-Forobiy. Fozil shahar aholisi. -T.: Sharq, 1999.- B. 69

[74] Al-Forobiy. Fozil shahar aholisi. -T.: Sharq, 1999.- B. 74

G‘ARB FALSAFASIDA INSON. Sharq tafakkurida insonga nisbatan yuqorida qayd etilgan yondashuvlar bilan bir qatorda tabiat, kosmos muammolari ham qadimdan muayyan o‘rin egallab keladi. Bunda insonga ulkan dunyodagi bir zarra sifatida qaraladi. Ammo dunyoga nisbatan kosmotsentrik yondashuv antik falsafa rivojlanishining ilk bosqichlariga ko‘proq xosdir. Dunyoning mazkur talqiniga muvofiq birinchi o‘ringa Suqrot davridayoq falsafaning diqqat markazidan o‘rin olgan inson haqida mulohaza yuritish uchun ham tegishli zamin hozirlovchi dunyo va kosmos muammolari chiqadi.

Kosmotsentrizm nuqtai nazaridan inson *avvalo kosmosning bir qismi sifatida, «kichkina dunyo» sifatida (Demokrit), ba’zan jonli organizm sifatida tasavvur qilinadigan makrokosm bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan mikrokosm sifatida idrok etiladi*. Antik faylasuflar Koinotni va unda mavjud tartibni tushunish orqali insonning o‘zini ham anglab etish mumkin deb hisoblaganlar (Platon, Aristotel). Bunda tafakkur, bilim, aql-zakovat va donishmandlik muhim rol o‘ynagani bois, ular doim kosmotsentristlar tomonidan yuksak baholangan, inson va uning qobiliyatlariga baho berishda birinchi o‘ringa qo‘yilgan.

Bunday qarashlar Evropa falsafiy an’anasida V asrgacha, ularning o‘rnini teotsentrizm konsepsiyasi egallagunga qadar kuzatiladi. Bu konsepsiyaga muvofiq hamma narsani Xudo belgilaydi. Xristianlikning mohiyatini aks ettiruvchi turli kreatsionistik nazariyalarga ko‘ra butun dunyo, shu jumladan, jonli dunyo (o‘simliklar, hayvonlar, inson) darhol va o‘zining mukammal ko‘rinishida yaratilgan. Injilning dunyo olti kunda yaratilgani haqidagi rivoyatiga asoslangan bu nuqtai nazar evropaliklar tafakkurida Darvinning evolyusion nazariyasi paydo bo‘lgunicha, ya’ni XIX asrning o‘rtalariga qadar hukm surdi. Xristianlar dunyosida dindor odamlar orasida u bugungi kunda ham amal qilmoqda.

Teotsentrizm nuqtai nazaridan *insonning mohiyatini anglab etish, masalan, qadimgi yunon faylasuflari yoki keyingi materialistik falsafiy konsepsiyalardagi kabi oqilona fikrlash yo‘li bilan emas, balki Muqaddas Kitobda ta’riflangan vahiylar yordamida amalga oshiriladi*. Bu vahiylarni faqat Injil aqidalariga e’tiqod qilish orqali tushunib etish mumkin. Teotsentrizm nuqtai nazaridan e’tiqod nuridan charog‘on bo‘lgan aql dunyodagi ilohiy tartibning tarkibiy qismi sanalgan va «Xudoning timsoli» sifatida amal qiladigan insonning o‘zini emas, balki uning ba’zi bir jihatlarinigina aniqlashga yordam beradi. Ayni shu sababli xristianlik, Xudoni oliy mohiyat deb e’tirof etadigan va insonga U yaratgan banda sifatida qaraydigan boshqa teotsentrik falsafiy tizimlar kabi, insonni Xudoning o‘zi singari tagiga etish mumkin bo‘lmagan sir, jumboq deb e’lon qiladi.

Teotsentrizm falsafasini boshqa falsafiy nuqtai nazarlar – antropotsentrizm va kosmotsentrizm siqib chiqara boshlagan Uyg‘onish davrida insonga doir qarashlarda jiddiy o‘zgarishlar yuz berdi. O‘rta asrlarda inson u yoki bu korporatsiya vakili sifatida amal qilgan bo‘lsa, Uyg‘onish davrida u o‘zlikni anglash tuyg‘usi va ijtimoiy nuqtai nazari o‘sishi natijasida o‘z manfaatlarini ifoda eta boshladi. Inson shaxs sifatida kamol topdi. U o‘zini o‘z shaxsiy hayoti va taqdirining bunyodkori sifatida tobora kuchliroq anglay boshladi. Inson mustaqillikka va tabiatni o‘ziga bo‘ysundirishga harakat qildi, o‘z ijodiy imkoniyatlari cheksiz ekanligiga ishona boshladi. Mazkur qarashlar italyan faylasufi Piko della Mirandolaning «Inson qadr-qimmati haqida so‘z» deb nomlangan mashhur asarida o‘z aksini topdi. Tasviriy san’at, me’morchilik, axloq, estetika, adabiyot va pedagogikani yaxshi tushunadigan har tomonlama komil inson o‘sha davrning idealiga aylandi. Uyg‘onish davri bu idealga to‘la mos keladigan Leonardo da Vinchi, Alberti Bottichelli, Rafael kabi atoqli shaxslarni dunyoga berdi.

Falsafa tarixida inson to‘g‘risidagi ta’limotlarda biologizm, sotsiologizm, psixologizm kabi yo‘nalishlar vujudga kelgan.

Biologizm insonning tabiiy-biologik xususiyatlariga, **sotsiologizm** insonning ijtimoiy xususiyatlariga, **psixologizm** esa, ma’naviy, ruhiy, psixologik xususiyatlariga bir yoqlama yondashishga asoslangan edi.

ODAM – odam fikrlash, so‘zlash va mehnat qilish qobiliyatiga ega bo‘lgan va Shular tufayli boshqa barcha mavjudotu maxluqotdan ustun turuvchi oliy zotdir. Odam fikrining sog‘lomligi eng avvalo, inson tafakkurining mantiqiyligini ta’minlovchi xususiyatlar – aniqlik, muayyanlik izchillik, ziddiyatsizlik, asosli bo‘lishligiga bog‘liq.

ODAM – (arab. – po‘st, yuza qismi) fikrlash, so‘zlash va mehnat qilish qobiliyatiga ega bo‘lgan va Shular tufayli boshqa barcha mavjudotu maxluqotdan ustun turuvchi jonzot. Diniy aqidaga ko‘ra, Odam (ilk inson)ni Alloh taolo tuproqdan, erni yuza qismidan yoki po‘stidan go‘zal va mukammal qilib yaratgani, Azozilga unni ulug‘lab, ta’zim qilishni buyuribdi. Azozil esa: “Men nurdan yaralgan bo‘lsam, bu esa tuproqdan yaratilgan bo‘lsa-yu, nega men unga ta’zim qilar ekanman”, deb takabburlikka berilib, Allohning amrini bajarishdan bo‘yin tovlabdi. Shunda Alloh takabburligi uchun Azozilni Shaytoni la’in deya la’natlab, jannatdan quvib yuborishga amr etibdi. Lekin Shayton shaytonlik qilib, Allohga yolvorib so‘rabdi: “Mening makonim, maskanim Odamning qon tomirida bo‘lsa...” Allohning dargohi keng emasmi, Shaytonning bu iltimosini qabul etibdi. Odamzodning ba’zan shayton vasvasalariga berilib qolish hollari mana shundandir.

Odamzodning Er yuzidagi insoniy vazifasi yaxshilik qilishdir. Uning ijtimoiy mohiyati ana shunda. Besh qo‘l baravar bo‘lmaganidek, odamlar ham har xil bo‘ladi. “Odam borki, odamlarning naqshidur, Odam borki, hayvon undan yaxshidur” - degan xalq hikmati bejiz aytilmagan.

Shaxs haqida umumiy tushuncha. Shaxs tushunchasi insonga taalluqli bo‘lib, psixologik jihatdan taraqqiy etgan, shaxsiy xususiyatlari va xatti-harakatlari bilan boshqalardan ajralib turuvchi, muayyan xulq-atvor va dunyoqarashga ega bo‘lgan jamiyatning a’zosini ifodalashga xizmat qiladi. **Odam shaxs bo‘lishi** uchun psixik jihatdan rivojlanishi, o‘zini yaxlit inson sifatida his etishi, o‘z xususiyatlari va sifatlari bilan boshqalardan farq qilmog‘i kerak. Kadrlar tayyorlash milliy modelida shaxs kadrlar tayyorlash tizimining bosh sub’ekti va ob’ekti, ta’lim sohasidagi xizmatlarining iste’molchisi va ularni amalga oshiruvchi sifatida ta’riflanadi. Shaxs – muayan jamiyatda yashovchi faoliyatning biror bir turi bilan shug‘ullanadigan ongli individ

- ongli faoliyat – oliy psixik funksiyalardan biri
- obnubilyasiya – (lotincha «nubes» ma’nosi bulut) ongning engil darajasida buzilishi
- Somnolensiya (lotincha uyquchanlik) mudroqqa o‘xshash uyquchanlik holati
- koma – es-hushning batamom yo‘qolib qolishi

Shaxs o‘zida sotsial sifatlarni mujassamlashtirgan insonni ifoda etadi. Kishilar shaxs bo‘lib tug‘ilmaydi, balki jamiyatdagina shaxs bo‘lib shakllanadi va rivojlanadi. Chunki insonga xos ijtimoiy sifatlar, fazilatlar avloddan-avlodga irsiy yo‘l bilan o‘tmaydi. Inson dunyoga kelgan vaqtida jamiyat, siyosiy tuzum, madaniyat, ishlab chiqarish, oila, ommaviy axborot vositalari, mafkura kabi ijtimoiy tuzilmalar mavjud bo‘ladi. Inson ta’lim-tarbiya, mehnat, muloqot jarayonida ijtimoiy tajriba, bilim, turli munosabatlar, axloqiy me’yorlar, siyosiy g‘oya, milliy mafkura kabi omillar ta’sirida yashaydi, ularni o‘zlashtiradi va shu jarayonda ijtimoiylashadi, ya’ni shaxs bo‘lib shakllanadi. Natijada insonda yangicha fazilat va sifatlar paydo bo‘ladi. U yaratuvchan mavjudot sifatida faoliyat ko‘rsata boshlaydi. O‘z-o‘zini nazorat qilish, o‘z-o‘zini tarbiyalash, yuksak mas’uliyatni his etish, g‘oya uchun kurashish, mustahkam e’tiqodga ega bo‘lish, o‘z fikr-mulohazalarini erkin bayon etish va ijtimoiy-siyosiy faollik shaxsga xos belgilardir. Shaxsning maqsad, g‘oya va ideallari jamiyatdagi mavjud g‘oya va mafkura bilan uzviy bog‘liq ravishda shakllanadi. Milliy g‘oya va mafkurani amalga oshirish, ezgu ideallar yo‘lida hatto hayotini qurbon qilish shaxs hayotining bosh maqsadiga aylanadi.

Shaxs mustahkam iymon-e’tiqod, g‘oya va insoniy fazilatlarga ega bo‘lgan, Vatan, millat tuyg‘usi bilan yashaydigan, o‘zida davr xususiyatlarini ifoda etadigan insondir. Jamiyat o‘z taraqqiyoti davomida vujudga kelgan muammolarni hal etish uchun shaxsning muayyan tarixiy na’munalarini yaratadi. Xar bir o‘zgargan tarixiy sharoitda shaxs mohiyatini va mazmunini yangicha tushunish zaruriyati vujudga keladi.

Bugungi adabiyotlarda **xarizmatik, shuhratparastlik, tajovuzkorlik** va boshqa shakldagi shaxslar timsoli aks ettirilmoqda. O‘zbekistonda bozor munosabatlariga o‘tish sharoitida fozil va barkamol inson shaxsini shakllantirish dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qoldi. Mamlakatimizda ta’lim-tarbiya sohasida amalga oshirilayotgan isloxotlar o‘z oldiga ana shunday shaxsni shakllantirishni maqsad qilib qo‘ydi.

INSONNI O‘RGANADIGAN FAN — ANTROPOLOGIYA DEB YURITILADI.

ANTROPOLOGIYA inson mohiyatini, uning tabiat va jamiyatdagi o‘rnini, o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish bilan shug‘ullanadi. Antropologiyada inson mohiyatini to‘laroq ochish

uchun «men», «ong», «shaxs», «ruh» tushunchalari qo‘llanadi. «Men» — insonning o‘zligini tashqi olamdan, real borliqdan farqlashidir. «Men» ong tufayligina o‘zini boshqa borliqdan farqlaydi. Boshqa narsalar insonga begona voqelik bo‘lib tuyuladi. Shaxs insonning mustaqilligini ifoda etadi. Inson o‘z hayoti davomida tana va ruh ehtiyojlarini qondirishga intiladi. Tana ehtiyojlarini qondirish inson borlig‘ining birlamchi sharti hisoblanadi. Biroq hayotning ma’nosi faqat moddiy ne’matlardan bahramand bo‘lish, tanparastlik, lazzatlanish, boylikka ruju qo‘yishdan iborat emas. Inson ruhi ham o‘ziga xos oziqqa ehtiyoj sezadi. Shu bois unda ma’rifatparvarlik, odamiylik, odillik, rahm-shafqat, diyonat, vijdon, oliyhimmatlik, vatanparvarlik kabi ma’naviy fazilatlar shakllanadi. Yuksak ma’naviyat insonni ruhan poklaydi, iymon-e’tiqodini mustahkamlaydi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar insonni ma’naviy-ruhiy jihatdan kamol toptirishga qaratilgandir. Insonning ma’naviy ehtiyojlarini uning tabiiy-moddiy manfaatlaridan ajratish, unga faqat ilohiy mavjudot sifatida qarash ham biryoqlamalikka olib kelishi, etilgan ijtimoiy muammolar mohiyatini to‘g‘ri tushunishga halaqit berishi mumkin.

Mamlakatimizda shakllanayotgan milliy g‘oya va milliy mafkura insonga biryoqlama qarashlarga zid ravishda, undagi moddiylik va ma’naviylikni uyqunlashtirishni taqozo etadi. Bozor iqtisodiyoti kishilarning farovon, boy — badavlat, mulkdor, barcha qulayliklarga ega bo‘lishini inkor etmaydi. Aksincha, ularni tadbirkor, uddaburon va mexnatsevar bo‘lishga rag‘batlantiradi. Yuksak ma’naviyatgina inson ehtiyojlarini oqilona qondirishga, ijtimoiy adolat o‘rnatib, saxiy va oliximmat bo‘lishga undaydi. Antropologiya insonning ma’naviy olamiga chuqurroq kirib borish orqali olam mohiyatini bilish mumkin, degan g‘oyani ilgari suradi.

O‘zbekiston Respublikasining birinchi prezidenti Islom Karimov ta’rifiga ko‘ra, ma’naviyat (rux) insonni axloqan poklaydigan, iymon-e’tiqodini mustaxkamlaydigan, ezgulikka undaydigan botiniy kuchdir. Yuksak ma’naviyatda xaqiqiy insoniy mohiyat mujassamdir. Insonning olijanob fazilatlari etuk shaxslar timsolida o‘z aksini topadi. Insonga xos bo‘lgan barcha xususiyatlar shaxs faoliyatida, uning jamiyatda tutgan o‘rnida, uning o‘z moddiy va ma’naviy ehtiyojlarini qondirishida, muayyan mafkurani amalga oshirishida yaqqol ko‘rinadi.

Insonni tushunishda dualizm va monizm. Odamlar o‘rtasidagi biologik va ijtimoiy farqlarni va ularni betakrorligini tan olishdan inson tabiatining yaxlitligini tushunishga nisbatan ikki muhim yondashuv: dualistik va monistik yondashuvlar kelib chiqadi.

Qadim zamonlarda vujudga kelgan insonga nisbatan dualistik yondashuv shundan iboratki, *odamzot, bir tomondan, moddiy organizmdan, boshqa tomondan esa – mustaqil mohiyat sanaladigan va bu organizmni boshqaradigan nomoddiy jondan tashkil topgan mavjudot sifatida qaraladi*. Bu yondashuv, masalan, boqiy g‘oyalar dunyosida yashaydigan o‘lmas jon inson tug‘ilayotgan paytda uning tanasiga xuddi zindonga tushgandek kirib o‘rnashadi, uning o‘limidan keyin esa vujudni tark etib, yana g‘oyalar dunyosiga qaytadi, deb hisoblagan Platon falsafasida ayniqsa bo‘rtib namoyon bo‘ladi. Jonlarning o‘lmasligi g‘oyasi Sharq falsafiy an’anasiga ham xosdir.

Hozirgi olimlarning aksariyati qo‘llab-quvvatlaydigan inson talqinining monistik konsepsiyasi inson ruhiyati, uning tuyg‘ulari, fikrlari, emotsiyalari va kayfiyati inson organizmining tarkibiy qismi sanalgan bosh miya nerv hujayralari hayot faoliyatining mahsulidan o‘zga narsa emas, degan tushunchadan kelib chiqadi. Bu yondashuv tarafdorlarining fikriga ko‘ra, ruhiy hodisalar qandaydir nomoddiy asosga ega, deb hisoblash uchun etarli dalillar mavjud emas, shu sababli ruhiyat tabiatini tushuntirishda inson organizmida yuz beradigan moddiy jarayonlar chegarasidan chetga chiqishning hojati yo‘q.

Shunday qilib, tavsiflangan muammo inson o‘z tabiatiga ko‘ra faqat biologik mavjudotmi yoki faqat ijtimoiy mavjudotmi, degan masala bilan bog‘lanmaydi. U, hech shubhasiz, ham biologik, ham ijtimoiy mavjudotdir.

Ammo bu ikki asosning o‘zaro nisbati qanday, ularning biri ikkinchisidan ustunroqmi va inson mohiyatini nima belgilaydi – bu endi qizg‘in bahs-munozaralar predmetidir. Mazkur masalalar hanuzgacha o‘zining uzil-kesil echimini topgani yo‘q, hozirda mavjud turli biologik, psixologik va falsafiy maktablar bu savollarga har xil javoblar beradi.

INSON TARIXNING YARATUVCHISI SIFATIDA tabiat taraqqiyotidagi uzluksizlikni ta’minlaydi. U o‘z bilimi, tajribasi va yutuqlarini kelgusi avlodlarga meros qilib qoldiradi; tabiat va jamiyatni qayta quradi va takomillashtiradi. Inson o‘z aqli tufayli butun koinot, tabiat taraqqiyotida buyuk yaratuvchi kuch sifatida namoyon bo‘ladi, o‘z tarixini yaratadi, uni avaylab-asraydi. Inson faoliyati va tajribalari jamiyatning takomillashuvi va kishilarning xar tomonlama kamol topishi uchun manba bo‘lib xizmat qiladi.

Tabiat va jamiyatdagi o‘rni va ahamiyati, yaratuvchilik mohiyati, oliy mavjudot ekani, vorislikning davomiyligini ta’minlashi barcha ijobiy va foydali yutuqlarni saqlashi va targ‘ib etishi kabi xususiyati va qobiliyati tufayli inson muqaddas va tabarruk qadriyat hisoblanadi.

Antropologiya insondagi insoniylikning namoyon bo‘lishi va rivojlanishini ruh bilan bog‘laydi. Ayrim tadqiqotchilar insonga xos bo‘lgan biror-bir xususiyatga alohida urg‘u bergan va shu orqali insoniy mohiyatni ochib berishga harakat qilgan.

Masalan, I. Kant insondagi axloqiy jihatlarga ko‘proq e’tibor bergan va uni ezgulikni yovuzlikdan farqlovchi mavjudot sifatida ta’riflagan.

Vladimir Solovev insonning boshqa mavjudotlardan farqini uyalish, achinish va oliy kuchlarga sig‘inish kabi xususiyatlarda, deb bilgan. Uning fikricha, inson o‘zining tuban mayllari va gunohlaridan uyalish qobiliyatiga ega. Faqat odamlarga emas, balki butun tirik jonga achinish va muqaddas kuchlarga sig‘inish insongagina xos. Inson tabiati — g‘oyat murakkab. Unda xayvoniy va ilohiy sifatlar mujassamlashgan. Lekin u — hayvon ham, farishta ham emas. Insoniy ruh va ma’naviyat uni boshqa mavjudotlardan yuqori darajaga ko‘taradi.

PRAKSIOLOGIYA (yunon. praktikos – faol) – falsafaning inson faoliyatini o‘rganishga bag‘ishlangan bo‘limlaridan biri. **Faoliyat tushunchasi** inson borlig‘ining tabiati va mohiyatini, uning shaxsiy imkoniyatlari, ijtimoiy aloqalari va munosabatlarini, inson ma’naviy dunyosi va moddiy amaliyot jabhasini teranroq tushunish imkonini beradi. Inson faoliyati o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lib, hayvonlar faolligidan butunlay farq qiladi. U individ va umuman jamiyat borlig‘ining alohida usuli hisoblanadi.

Ijtimoiy yo‘nalganligiga qarab faoliyatning turli fanlarda o‘ziga xos xususiyatlari bo‘ladi.

Ijtimoiy falsafa shaxsning ijtimoiylashuvi, ya’ni jamiyat to‘plagan tajriba, qadriyatlar va me’yorlarni o‘zlashtirish usuli sifatidagi faoliyat mazmunini yoritadi.

Sotsiologiyada faoliyat (ijtimoiy harakat) ijtimoiy organizmning sub’ektiv motivatsiya va boshqalarga qarab mo‘ljal olish bilan tavsiflanadigan hamda shaxs va jamiyatning aloqasini ta’minlaydigan hujayrasi sifatida qaraladi.

Ontologiyada faoliyat inson borlig‘i usuli bo‘lib, unda odamzotning mohiyatini belgilovchi kuchlar ayniqsa to‘la aks etadi.

Bilish nazariyasida asosiy e’tibor bilishning negizi va bilimlarimiz haqiqiyligining muhim mezoni bo‘lgan amaliyot sifatida tushuniladigan faoliyatga qaratiladi.

Axloq va huquq falsafasida xohish-iroda erkinligi muammolari va inson faoliyatini tartibga solish usullari o‘rganiladi. Inson faoliyatining madaniyat bilan aloqasi mazkur faoliyatning o‘ziga xos xususiyatini aks ettiruvchi muhim falsafiy muammolardan biridir. To‘g‘ri, inson yaratgan barcha narsalar ham madaniyatga mansub bo‘lavermaydi, lekin ijodiy faoliyatsiz madaniyat mavjud bo‘lishi mumkin emas. Yondashuvlarning bunday rang-barangligi tasodifiy bir hol emas, chunki inson faoliyati uning yashash omili hisoblanadi va odamzotning tabiatga, jamiyatga, o‘z-o‘ziga bo‘lgan munosabatlari doirasini to‘la qamrab oladi. Moddiy va ma’naviy ne’matlar ishlab chiqarish, siyosat va boshqaruv, muloqot va bilish, badiiy ijod va falsafiy mulohaza yuritish, tarbiya va o‘zini o‘zi tarbiyalash – bularning barchasi faoliyatni insonning dunyoga va o‘z-o‘ziga bo‘lgan munosabatining universal shakli, shaxs va jamiyatning rang-barang ehtiyojlarini qondirish usuli sifatida tavsiflaydi.

Faoliyat tushunchasining mazmuni. **Falsafada faoliyat** insonga xos bo‘lgan va tashqi dunyoni oqilona o‘zgartirishga qaratilgan faollikning alohida shakli sifatida tavsiflanadi.

Ijtimoiy falsafada faoliyat ijtimoiy jarayonlarni amalga oshirish, insonning o‘z imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish, o‘zini qurshagan dunyo bilan aloqaga kirishish usuli sifatida

qaraladi[75]. **Faoliyat** muayyan faoliyat turi bilan shug‘ullanish qobiliyati uning amaldagi moddiy ifodasiga o‘zaro o‘tishini nazarda tutadi. Bu faol inson tashqi dunyoni o‘zgartirishi va o‘zi ham o‘zgarishini anglatadi.

Forobiy fikricha “inson faoliyatsiz tura olmaydi, ammo har qanday faoliyat va harakat insonni inson qilib ko‘rsata olmaydi. Chunki o‘z tabiatiga ko‘ra hayvonlar ham harakat qiladilar. Hayvon ovqatni ko‘radi va unga intiladi va bunda ongsiz harakatni amalga oshiradi. Odamni hayvondan ajratadigan narsa- alohida iroda bo‘lib, u ixtiyor deb nomlanadi”[76].

Ixtiyor – komillikka intilish va unga erishish sari harakat demakdir. Inson maqsadni ham, unga erishish vositalari, yo‘lni ham bilib oladi. Natijada u o‘z maqsadiga etish uchun ongli faoliyat olib boradi. Inson juda ko‘p narsani orzu qilib yashaydi, biroq ularning hammasiga ham ega bo‘lmaydi. Shu bois haqiqiy baxtga u dunyoda erishiladi, oxiratda mutloq baxtga erishishga qaratilgan har qanday harakat – fazilatdir deb hisoblaydi.

XX asrning atoqli mutafakkiri E.Kassirer insonning eng muhim xususiyati, uning o‘ziga xos belgisi metafizik yoki jismoniy tabiati emas, balki uning faoliyatidir, deb qayd etgan edi. Insoniyat sohasini aynan mehnat, faoliyat turlari tizimi belgilaydi. Kassirer til, mif, din, san’at, fan, tarixni inson faoliyati tizimining turli sektorlari sifatida qayd etadi. Insonni tushunish bu faoliyat turlaridan har birining teran qatlamlari haqida tasavvur hosil qilish va ayni vaqtda uni yaxlit bir butun organizm sifatida tushunish demakdir.

Faoliyatni sotsiologik jihatdan tavsiflash. Jamiyat odamlar birgalikda amalga oshiradigan faoliyat shakllaridan biri hisoblanadi, shu sababli inson faoliyati doim ijtimoiy xususiyat kasb etadi, garchi o‘z shaxsiy ehtiyojlari va egoistik tushuniladigan manfaatlar yo‘lida amalga oshirilsa-da, boshqalarga qaratilgan bo‘ladi. Qilmish – shaxs faolligi namoyon bo‘lishining bir shakli bo‘lib, uning ijtimoiy ahamiyatga molik natijalar uchun javobgarligini nazarda tutadi. Ayni holda mazkur natijalar shaxsning muayyan maqsadlari yoki mo‘ljallari bilan belgilangan yoki belgilanmagani ahamiyatga ega bo‘lmaydi. Xatti-harakat – shaxsning ma’naviy o‘zlikni anglashi natijasi sanalgan ongli harakati (yoki harakatsizligi) bo‘lib, unda mazkur shaxsning o‘z-o‘ziga va boshqa odamlarga, tabiatga va umuman jamiyatga bo‘lgan munosabati aks etadi. Shaxsning axloqiy mo‘ljallari ro‘yobga chiqadigan qilmishlar tizimi uning xulq-atvorini tavsiflaydi. Xulq-atvor faoliyatning tashqi ko‘rsatkichi hisoblanadi, shu sababli uning ichki mexanizmlari xulq-atvorda bilvosita namoyon bo‘ladi va inson o‘z faoliyatida amal qiladigan motivlarni doim ham namoyon etavermaydi.

Psixologiyada faoliyatga mufassalroq tavsif berilgan bo‘lib, u insonning dunyo bilan munosabatlari dinamik tizimi sifatida talqin qilinadi. Bunda sub’ektda ruhiy obraz yuzaga keladi va u ob’ektda mujassamlashadi. Sodda qilib aytganda, faoliyat insonning har qanday ob’ektga (dunyoga) shunday bir munosabatini aks ettiradiki, uning zamirida nafaqat ob’ekt (dunyo) haqidagi bilim, balki uni o‘zgartirish natijasida inson nimaga erishishi mumkinligi haqidagi tasavvur ham yotadi. Psixologiyada bilim va maqsadning inson ehtiyojlari bilan belgilangan o‘ziga xos chatishuvi faoliyat jarayonida ob’ektda gavdalanadigan obraz sifatida qaraladi. Shunday qilib, faoliyat sub’ektning borliqqa bo‘lgan munosabatlarini ro‘yobga chiqarish usuli hisoblanadi. Ammo faoliyatning o‘zi insonning tashqi dunyoga bevosita munosabati bilan emas, balki uni anglab etishi, ya’ni ruhiy motivlar, maqsadlar, vositalar (mehnat qurollari) bilan tavsiflanadi.

Faoliyatning tuzilishi. Faoliyatning umumiy tuzilishi ehtiyojlar bilan belgilanadi Insonning ehtiyojlari uning faollik manbai hisoblanadi. Hayot ehtiyojlari (insonning jonli mavjudot sifatidagi ehtiyojlari), ijtimoiy ehtiyojlar (ijtimoiy rivojlanish ehtiyojlari, shuningdek shaxsning jamiyatga moslashuv ehtiyojlari) va ma’naviy (ma’rifiy, diniy, axloqiy, estetik va sh.k.) ehtiyojlar farqlanadi. Ehtiyojlarning rang-barangligi inson faoliyati turlarining rang-barangligini belgilaydi. Faoliyat turlarini tasniflash zamirida yotuvchi eng muhim omil u qaratilgan va faoliyat motivini tashkil

[75] Falsafa qomusiy lug‘at.Nazarov Q. tahriri ostida. –T.: Sharq, 2004. –B. 186

[76] Forobiy Fozil odamlar shahri. -T.: A Qodiriy nomidagi nashriyot, 1993 –B.55.

etadigan predmetlar farqidir. Faoliyat motivsiz bo‘lmaydi, «motivlashtirilmagan» faoliyat sub’ektiv pinhona motivga ega bo‘ladi.

Harakatlar va amallar. Faoliyat harakatlardan tashkil topadi. Harakat alohida maqsadga, ya’ni erishilishi lozim bo‘lgan natija haqidagi tasavvurga bo‘ysunadigan jarayon sifatida tavsiflanadi. Maqsad inson ongida ehtiyoj va motiv bilan faoliyat ob’ektiv holatlarining nisbatlashuvi jarayonida yuzaga keladi. O‘z navbatida, holatlar maqsadga erishish yo‘llarini belgilaydi. Bular faoliyat shartlari bilan belgilanadigan amallar hisoblanadi. Shunday qilib, umuman faoliyat motiv bilan, harakat – maqsadlar bilan, amallar – shartlar bilan belgilanadi.

Faoliyatning atributlari. Inson faoliyati o‘ta rang-barangdir. Yuqorida qayd etib o‘tilganidek, faoliyat turlarini tasniflash uchun asos bo‘lib uning inson tomonidan o‘zgartiriladigan ob’ekt: tabiat, jamiyat, insonning o‘ziga qaratilganligi xizmat qiladi. Faoliyat atributlari (xossalari) faoliyatni motivlashtirish va amalga oshirish mexanizmlarini tavsiflaydi. Faoliyat atributlari orasida avvalo sub’ektlilik va moddiylik qayd etiladi.

Sub’ektlilik va moddiylik. Faoliyatning sub’ektliligi shu bilan izohlanadiki, u shaxsning o‘tmishdagi tajribasi, uning ehtiyojlari va mo‘ljallari, motivlari va maqsadlari, emotsiyalari va irodasini tavsiflovchi xususiyatlari, bilish qobiliyatlari va hokazolar bilan belgilanadi. Faoliyatning moddiyligi insondan tashqarida joylashgan va uning qo‘li bilan o‘zgartiriladigan tabiat va jamiyat kuchlariga qaratilganini anglatadi. Ammo insonning o‘zi, uning o‘z-o‘zini kamol toptirishi, o‘z-o‘zini tarbiyalashi va shaxs o‘z oldiga qo‘yadigan maqsadlarga erishishga qaratilgan tegishli harakatlar ham o‘zgartirish faoliyatining predmeti bo‘lishi mumkin.

Moddiylashtirish va moddiylikdan chiqarish. Moddiylik faoliyat jarayoni va natijasining materialga bog‘liqligini belgilaydi. Faoliyat natijasi inson oqilona o‘zgartirgan materialda o‘z aksini topadi, moddiylashadi (predmetga aylanadi). Faoliyat natijasi inson kuchlari va qobiliyatlarining o‘ziga xos in’ikosi hisoblanadi. Nemis klassik falsafasining taniqli namoyandasi I.G.Fixte fikricha, **“Amaliyot o‘zgartirilgan tabiat predmetlarini insonning ko‘zgudagi aksiga o‘xshaydi”**[77]

Moddiylashuv nima ekanligi haqida amalda tasavvur hosil qilish uchun chevar, g‘isht teruvchi, ma’ruzachi va shu kabilarning ishini kuzatadigan bo‘lsak, inson qanday ishlashi, uning faoliyati natijasida nima vujudga kelganiga qarab insonning o‘zi haqida xulosa chiqarish, uning aql-zakovat darajasi, irodasi, kasbiy mahorati, estetik didi, mehnatga munosabati, axloqiy mo‘ljallari va hokazolarni aniqlash mumkinligini ko‘ramiz. Shu ma’noda faoliyat doim individ va umuman insoniyatning o‘z imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishi demakdir. Individning ijtimoiyligi aynan faoliyatda namoyon bo‘ladi. Faoliyat orqali u ijtimoiy jarayon ishtirokchisiga aylanadi.

Inson faoliyati mehnat qurollari yordamida amalga oshiriladi. Uning hayvonlar faolligidan asosiy farqlaridan biri qurollilik hisoblanadi. **«quruq qo‘l ham, o‘z ixtiyoriga tashlab qo‘yilgan aql ham katta kuchga ega emas**, - degan edi F.Bekon. – Ish qo‘lga ham, aqlga ham kerak bo‘lgan qurollar va vositalar yordamida bajariladi»[78].

Mehnat qurollari inson va u o‘zgartiruvchi narsalar dunyosi o‘rtasida bog‘lovchi bo‘g‘in hisoblanadi. Mehnat qurollarida insonning tajribasi mujassamlashadi. Odamlar yaratgan mehnat qurollari va iste’mol predmetlarida ularning ma’naviy kuchlari (aql-zakovati va ko‘nikmalari, bilim va qobiliyatlari, maqsad va mayllari va sh.k.) o‘zining moddiy ifodasini topadi. Bundan tashqari mehnat qurollari faoliyat texnologiyasi haqida axborot beradi va shu tariqa insonni boshqa odamlar bilan bog‘laydi. Boshqa odamlar yaratgan narsalardan foydalanish uchun inson ularning mohiyatini, vazifasini aniqlashi, boshqacha aytganda, ularning ma’naviy mazmunini anglab etishi lozim. Bu jarayon falsafada moddiylikdan chiqarish, ya’ni inson mehnati bilan yaratilgan mahsulotning ma’naviy mazmunini fikrlash yo‘li bilan uning moddiy qobig‘idan ajratish deb ataladi. Pirovardida inson faoliyati uning ma’naviy va jismoniy kuchlari va qobiliyatlarining moddiylaShuvi va mehnat mahsullarida mujassamlashgan ularning yaratuvchilari ma’naviy dunyosining birligidan tashkil topadi.

---

[77] Қаранг: Фихте И.Г. Назначение человека. – СПб.:2006. – С.81.

[78] Бэкон Ф. Новый Органон. Афоризмы об истолковании природқ и царства человека: Соч.: в 2 т. – М., 1978. Т. 2. –С. 12

Onglilik va maqsadga muvofiqlik. Inson faoliyati oqilona, ongli va maqsadga muvofiq bo‘ladi. **«Oqilonalik – inson faoliyatining barcha turlariga amalda xos bo‘lgan jihat»**[79], deb qayd etadi E.Kassirer. Oqilonalik insonning o‘z faoliyati maqsadlarini aqlga muvofiq tarzda belgilash va ularni erkin va ongli boshqarish qobiliyatini anglatadi. I.G.Fixte inson tabiat kabi zaruriyat taqozosiga ko‘ra emas, balki ongli niyat bilan ish ko‘rishini ta’kidlaydi. Ayni shu sababli tabiat va jamiyatni o‘zgartirish insoniyatning ma’naviy burchidir[80].

Onglilik va maqsadga muvofiqlik – inson faoliyatini hayvonlar faolligidan farqlash imkonini beruvchi muhim xossalardir. Ammo ular «sof ko‘rinish»da mavjud bo‘lmaydi.

Shu sababli onglilik va maqsadga muvofiqlikka zid bo‘lgan xossalarni inson faoliyatining talqini doirasidan chiqarish o‘rinli bo‘lmaydi. Xususan, insonning barcha faoliyati ham ongli bo‘ladimi, degan savol ustida mulohaza yuritib ko‘raylik. Amalda faoliyat ayrim ko‘nikmalar shakllanishini nazarda tutadi (kasbiy mahorat esa aksariyat ko‘nikmalarni avtomatizm darajasiga ko‘taradi); faoliyatda anglanmaydigan mayllar, mo‘ljallar, tajriba, o‘tmishda (aksariyat hollarda – bolalikda) olingan taassurotlar o‘z ta’sirini ko‘rsatadi. Faoliyat «onglilik – ongsizlik» qarama-qarshiligining birligidir, deb aytish uchun asoslar mavjud. Ziddiyatli vaziyatlar – mutlaqo ongsiz va ongga butunlay bo‘ysungan faoliyatni hayotda juda kam uchraydigan muayyan abstraksiya sifatidagina tasavvur qilish mumkin. Shuningdek, ongga to‘la bo‘ysunadigan harakat ko‘pincha samarasiz bo‘ladi.

Onglilik faoliyatning maqsadga muvofiqligini belgilaydi, chunki maqsadni qo‘yish o‘z ehtiyojlarini hamda mavjud vaziyatni bu ehtiyojlarni qondirish sharti sifatida anglashni nazarda tutadi. Maqsadga muvofiq faoliyat oldindan mo‘ljallangan muayyan natijaga qarab mo‘ljal oladi. Entoni Giddens o‘zining «Jamiyat tuzilishi» asarida inson faoliyati mo‘ljallanmagan natijasining ahamiyatiga e’tiborni qaratadi. Ammo faoliyat maqsadsiz bo‘lishi, ya’ni jarayonning o‘ziga bo‘lgan ehtiyojni qondirishga qaratilishi ham mumkin. Albatta, ongsiz faoliyat mantiqsizdir, chunki hech qanday maqsadni ko‘zlamaydi, lekin uning natijasi maqsadga muvofiq bo‘lishi mumkin. Masalan, suzishni bilmagan, lekin suvda oyoq-qo‘llari bilan tinimsiz harakat qilayotgan odam cho‘kmaydi. Ammo har qanday maqsadsiz faoliyat ham ongsiz bo‘lavermaydi (masalan, o‘yin).

INTERIORIZATSIYA TUSHUNCHASI. Ong va faoliyatning aloqasi g‘oyasining eng mukammal tavsifiga nemis klassik idealizmi namoyandalarining asarlarida duch kelish mumkin. Nafaqat, Fixte, balki Shelling va Gegel ham ma’naviy hodisalar sababini amaliyotda, odamlar faoliyatida izlagan. Xususan, Shelling amaliyotga, inson faoliyatiga odamzotning o‘zini o‘zi tabiatda gavdalantirishi, ya’ni ob’ektivlashtirishi sifatida yondashgan. U inson faoliyati natijasida ikki dunyo: tabiat dunyosi va inson dunyosi, ya’ni o‘zgartirilgan insoniylashtirilgan tabiat dunyosi mavjud ekanligini qayd etadi. Dunyoga nisbatan harakatda Shelling umuman ong negizini ko‘radi. Insonning insonga ta’sirini u ongning ikkinchi manbai deb hisoblaydi: aqlli mavjudotlarning tinimsiz o‘zaro ta’siri ongning zaruriy omili hisoblanadi. XX asrda psixologlar aynan faoliyat shaxsning ijtimoiy tajribasini o‘zlashtirish, uning qobiliyatlari, irodasi va ongini shakllantirish mexanizmi hisoblanishini tajriba o‘tkazish yo‘li bilan va ko‘p sonli etnografik va tarixiy materialga asoslangan holda ko‘rsatib berdilar. Individual va umuminsoniy rivojlanish jarayonida faoliyatning mustaqil sohasi sanalgan faollik ko‘rinishlari murakkabroq madaniy tuzilmalarga qo‘shilib, asta-sekin ong shakllariga aylangan. Sirtda birlamchi xususiyatga ega bo‘lgan faoliyat sof ichki (interiorizatsiyalashgan) xususiyat kasb etishi mumkin.

Interiorizatsiya tushunchasi faoliyatning tabiatan sirtqi jarayonlarini ichda, avvalo ongda yuz beradigan jarayonlarga o‘tishini ifodalash uchun xizmat qiladi. E**.From bu tushunchaga shunday deb tavsif beradi**: “*Inson yomonlik qilar ekan, uning o‘zi ham yanada tubanlashadi*”[81]. Ajdodlarimiz ruhiyatining shakllanishida muhim rol o‘ynagan qadimgi madaniy institutlar (rasm-rusumlar, cherkov, o‘yin) hozirgi inson ruhiyatida o‘z-o‘zidan amal qilishini nazarda tutadigan

[79] Кассирер Э. Опкт о человеке: введение в философию человеческой культуры // Проблема человека в западной философии. – М., 1988. – С.28.

[80] Қаранг: Фихте И.Г. Избр. соч. Т. 1. – М., 1916. – С.402.

[81] Фромм Э. Духовная сущность человека. Способность к добру и злу // Человек и его ценности. – М., 1988. – С. 56.

tarixiy interiorizatsiya g‘oyasi sirtdagi harakatning shaxs ichki mulkiga aylanish mexanizmini tushuntiradigan interiorizatsiya tushunchasini to‘ldiradi.

Interiorizatsiya mexanizmi. Yuqorida qayd etilganidek, faoliyat insonning dunyoga va o‘z-o‘ziga bo‘lgan munosabatining universal, umumiy usulidir. Ammo inson qay tarzda ish ko‘rmasin, o‘z faoliyatida qaysi vazifalarni hal qilmasin, uning barcha elementlari: faoliyat predmeti, vositalari va jarayoni doim ramziy tabiatga ega bo‘ladi. Til, ya’ni so‘z eng universal ramz hisoblanadi. XIX asr oxirida tilga ijodning birinchi mahsuli deb tavsif berilgan. Verbal (og‘zaki) til va noverbal til (imo-ishoralar, kiyim-kechak va zeb-gardonlar, san’at va etiket tili) mavjud. Tilning bu ikkala turini ham biz bolalikdan o‘zlashtiramiz va inson o‘zgartirgan tabiat dunyosida, ijtimoiy munosabatlar dunyosida, madaniyat dunyosida til yordamida mo‘ljal olamiz.

Tilda uch element: *ovoz, ma’no* va *obraz* farqlanadi. Ma’noning moddiy ifodalovchilari sanalgan ovoz yoki grafik tasvir so‘zga xosdir. O‘zga ramzlar butunlay boshqacha moddiy ifodalovchilarga ega bo‘lishi mumkin (mehnat amali, imo-ishora, rasm-rusum, rassom asarining elementlari va sh.k.). Shunga qaramay, har qanday ramzlarning qolgan barcha elementlari umumiydir: moddiy ifodalovchi, ma’no va obraz shular jumlasidandir. Faoliyatning hissiy idrok etiladigan har qanday elementi moddiy ifodalovchi bo‘lishi mumkin. Masalan, so‘zda bu ovoz yoki grafik tasvir, lekin bunday ifodalovchi vazifasini imo-ishora, mehnat amali yoki boshqa har qanday shunga o‘xshash signal ham bajarishi mumkin.

Ma’noda insoniyatning o‘tmishdagi tajribasi mujassamlashadi. Har qanday ramz ma’nosi insoniyat uchun umumiy xususiyat kasb etadi, ayrim turdagi narsalar, aloqalar, munosabatlar yoki harakatlarning shartli, konvensional mustahkamlangan ifodasi hisoblanadi. Inson faoliyat jarayonida madaniy ramzlarning ma’nolarini anglab etar ekan, o‘zini qurshagan dunyoni boshqacha idrok eta boshlaydi, chunki unda har qanday hodisani uning so‘zdagi ifodasi bilan bog‘lashga ehtiyoj va qobiliyat yuzaga keladi. Ma’nolar inson ongida dunyoni aks ettiradi.

Obraz – narsa yoki hodisaning o‘ziga xos ma’nosi bo‘lib, u har qanday ramzning haqiqiy ma’nosidan ancha farq qilishi mumkin. Masalan, «tuz» so‘zi hamma uchun ayni bir ma’noni anglatadi – u barcha odamlar ovqatga qo‘shib iste’mol qiladigan moddani ifodalaydi. Ammo kimyogar, yozuvchi yoki oshpaz uchun «tuz» so‘zi butunlay boshqacha ma’no kasb etishi mumkin. Oshpaz tuzda ovqatga xushxo‘r bo‘lishi uchun solinadigan qo‘shilmani ko‘radi, kimyogar tuz deganda ionli tuzilish xos bo‘lgan kimyoviy birikmalar turkumini tushunadi va h.k. Xullas, har qanday so‘z ko‘plab ma’nolarga ega bo‘ladi. Obraz – haqiqiy ma’no va ayrim ma’noning shaxs manfaatlari va ehtiyojlari, uning tuyg‘ulari va mayllari mujassamlashgan o‘ziga xos sintezidir.

Inson faoliyati o‘z tabiatiga ko‘ra madaniydir, til ramzlari esa madaniyatning muhim boyligi hisoblanadi. Inson faoliyat jarayonida tashqi madaniy ramzni o‘zlashtirar ekan, nafaqat rang-barang mehnat qurollaridan foydalanishni, balki ularning boshqalar va o‘zi uchun ahamiyatini anglashni ham o‘rganadi. Madaniyat ramzlari psixologik vositalar hisoblanadi: inson mehnat qurollaridan ularning asl mazmuniga muvofiq foydalanish orqali tabiat dunyosini o‘zgartirishi mumkin. Ammo mehnat qurollari inson uchun muayyan ahamiyat kasb etadigan ramzlar ham sanalgani bois, odamzot ularning yordamida o‘z ruhiy funksiyalari – zehni, irodasi, tafakkurini ham boshqaradi. Ayni shu sababli insonning tabiiy iste’dodi aynan faoliyatda namoyon bo‘ladi, uning qobiliyatlari shakllanadi va ehtiyojlari qondiriladi.

Interiorizatsiya nazariyasining tanqidi. Shaxsning shakllanish jarayonida faoliyat qay darajada muhim rol o‘ynamasin, uni mutlaqlashtirish yaramaydi.

Psixolog S.L.Rubinshteyn insonning kamol topishida faoliyat rolining mutlaqlashtirilishiga qarshi e’tiroz bildirar ekan, shunday deb qayd etgan edi: «Inson qobiliyatlarining rivojlanish jarayoni u yaratadigan narsalarning rivojlanish jarayoni emas, balki insonning kamol topish jarayonidir, chunki qobiliyatlar insonda narsalardan yaralmaydi»[82] Inson tashqi ta’sirlarni tanlash va ularni o‘zining betakror, hech kimnikiga o‘xshamaydigan individualligining ichki mantiqiga muvofiq qabul qilishda erkindir. Interiorizatsiya nazariyasi ijod omiliga putur etkazadi, inson hayot faoliyatida qadriyatlarning rolini (ayniqsa san’at, din va axloq sohasida) inkor etadi, insonning ichki

[82] Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М., 1973. – С.227.

dunyosini soddalashtiradi. Shu sababli bola tarbiyasi bilan shug‘ullanganda uning individualligini hisobga olish, bunda uning ichki ruhlantiruvchi motivlariga tayanish, uni faoliyatga majburlamaslik, balki jalb qilish, uning imkoniyatlari va qobiliyatlarini aniqlash va ularga tayanish lozim.

Interiorizatsiya nazariyasining tanqidi shaxsning shakllanishiga faoliyatning ta’sirini rad etmaydi, balki uning imkoniyatlari chegarasini ko‘rsatadi. Zero, shaxsning shakllanishida faoliyatning rolini tushunish uchun insonning muayyan faoliyat turlariga bo‘lgan munosabatini belgilaydigan ichki xususiyatlarini hisobga olish muhimdir. Ichki xususiyatlar deganda avvalo shaxsning qobiliyatlari va irodasi zamirida yotuvchi tabiiy iste’dod nishonalari, oliy nerv faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari (mijoz), umumiy ta’sirchanlik (ya’ni sezish va idrok etish individual qobiliyati), miya yarim pallasi asimmetriyasi va hokazolar nazarda tutiladi. Shaxsning ichki xususiyatlari nafaqat irsiy (genetik) va tug‘ma (embrional rivojlanish jarayoni bilan belgilangan) xossalar, balki shaxs hayoti, tarbiyasi, bilimi, hayot tajribasining o‘ziga xos holatlari ta’sirida shakllangan individual belgilar tushunchasini ham qamrab oladi.

Inson faoliyatini tartibga solishning ahamiyati. Inson faoliyatini boshqaruvchi mexanizmlarni shartli ravishda ikki turkumga: **ichki** va **tashqi**ga ajratish mumkin. Faoliyatni tartibga solishning ichki mexanizmlarini biz uning asosiy atributlarini o‘rganish jarayonida ko‘rib chiqdik. Bu maqsadni belgilash, motivatsiya, shaxsning fe’l-atvorini tavsiflovchi xususiyatlar – uning mijozi, xarakteri, irodasi, xullas, maqsadlar va ularga erishish vositalarini tanlashni, shuningdek faoliyat uslubini belgilaydigan shaxsning barcha xususiyatlaridir.

Xulq-atvorni tartibga solishning ichki mexanizmlari qatoriga ideallar va didni ham kiritish lozim.

Ideal – barkamollik va etuklikning xayoliy obrazi, odamzotning inson va tabiat, inson va inson, shaxs va jamiyat munosabatlarini tartibga solish, kamolotga etkazish, uyg‘unlashtirishga bo‘lgan ehtiyojlarining ma’naviy ifodasi. **Ideal** tartibga solish funksiyasini bajaradi, u inson amalga oshirishga o‘z hayotini baxshida etishga tayyor bo‘lgan strategik maqsadlarni belgilash imkonini beradi.

Did – shaxsning borliq hodisalariga bo‘lgan munosabatini belgilaydigan estetik komillikning o‘ziga xos me’yori. Insonning didiga qarab uning tajribasi, san’atga oshnoligi, badiiy ijod durdonalarining murakkab va rang-barang dunyosida mo‘ljal olish imkonini beruvchi bilim va ko‘nikmalari haqida xulosa chiqarish mumkin. Didning hukmi go‘zal va xunuk, fojeaviy va kulgili, yuksak va tuban kabi kategoriyalar bilan ish ko‘radi. Didning o‘ziga xosligi Shundaki, u tuyg‘ularga tayanadi va mantiqiy asoslashni talab qilmaydi. Qadimgi mutafakkirlar didning tavsifida uning asosiy qarama-qarshiliklariga duch kelganlar: did individual, insonning shaxsiy ichki tuyg‘usi bilan bog‘liq va ayni vaqtda umumiydir; did o‘ta shaxsiy va sub’ektiv hisoblanadi, lekin u umumiylikka da’vo qiladi. Didda sezish va tushunishning qarama-qarshiligiga ham duch kelish mumkin. Did, xulq-atvor tarzida, turmush va bo‘sh vaqtni tashkil etishda, san’at asarlariga bo‘lgan munosabatda, kiyinish uslubida namoyon bo‘ladi.

Faoliyatni tartibga solish mexanizmlari. Faoliyatni tartibga solishning umumiy mexanizmlari qatoriga insonning dunyoga va o‘z-o‘ziga bo‘lgan munosabatlari tizimini to‘la qamrab oladigan va madaniyat algoritmi bo‘lib xizmat qiladigan rang-barang ijtimoiy qadriyatlar va me’yorlarni kiritish lozim. Xulq-atvor, odatlar va an’analarning ijtimoiy-madaniy me’yorlari, qoidalarining mavjudligi va rivojlanishi inson faoliyatini tartibga solish omili hisoblanadi. Me’yorlar muayyan sharoitda odamlar o‘zini qanday tutishi lozimligini belgilaydi va inson faoliyatida bevosita ishtirok etib, ijtimoiy va tabiiy sharoitlarga shaxsning moslaShuvini ta’minlaydi, ijtimoiy jarayonning uzluksizligini ta’minlovchi mexanizm hisoblanadi. Inson faoliyatini tartibga solishni ta’minlovchi ijtimoiy me’yorlar tizimida huquq normalari va axloq me’yorlari alohida o‘rin egallaydi.

Huquq va axloq. Huquq - davlat tomonidan belgilangan va uning majburlov kuchiga tayanadigan xulq-atvor umumiy normalarining majmui. Axloq ham jamoatchilik fikri, ya’ni qilmishni ma’qullash yoki qoralash bilan mustahkamlanadigan xulq-atvor qoidalari majmuidir. Axloq va huquq normalari o‘zlari muhofaza qiladigan ijtimoiy munosabatlar mazmuni, normativ talablarni mustahkamlash usullari, ularning shaxs xulq-atvoriga samarali ta’siri darajasiga ko‘ra

ajralib turadi. Axloq va huquq normalarining mazmuni o‘rtasida jiddiy farq mavjud emas. Masalan, «o‘g‘rilik qilma» - bu ham axloqiy qoida, ham huquq normasidir. Ammo huquq normalari o‘z tartibga solish doirasi bilan axloq me’yorlari bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlarning ulkan hajmini to‘la qamrab olmaydi. Masalan, oilaviy munosabatlar sohasida huquq ota-onaga o‘z farzandlarini tarbiyalash majburiyatini yuklaydi, lekin ota-onani bir-birini sevish, bir-biriga g‘amxo‘rlik qilishga majburlamaydi. Huquq va axloq o‘rtasidagi farqni ular ko‘rsatadigan ta’sirning samaradorlik darajasida ham ko‘rish mumkin. Bizning nazarimizda, davlat majburlovi kuchiga tayanadigan huquq axloqqa qaraganda samaraliroqdir. Ammo muayyan sharoitda inson uchun huquq axloqiy me’yorlar nufuzi qarshisida ojiz bo‘lishi mumkin. Bu hol shaxsning qadriyatlarga munosabati mazmuni bilan, muayyan inson qaysi axloqiy qadriyatlarga tayanishi, shuningdek u yashaydigan muhit, ya’ni individ fikrini qadrlaydigan referent guruhning qandayligi bilan belgilanadi.

Shu sababli axloqiy yo‘l tanlashda ayrim inson uchun ishlab chiqarish jamoasi yoki maktab (talabalar) guruhining nufuzi muhim ahamiyat kasb etishi mumkin, boshqa shaxs uchun esa diniy sekta yoki jinoiy guruh a’zolarining fikri ustunlik qilishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, Axloq shaxs erkinligini, uning o‘zini, o‘z ehtiroslarini boshqarish qobiliyatini, insonning o‘z qilmishlari uchun avvalo o‘zi oldida javobgarligini nazarda tutadi. Axloq inson aqlini ezgu ishlarga yo‘naltiradiki, bu shaxsiy manfaatdorlik tuyg‘usidan xoli yaxshi niyatlarda namoyon bo‘ladi. Individ erkinligi va axloqiy qadriyatlarning mos kelishi axloqqa xos xususiyatdir. Jamiyatning axloqiy qoidalari shaxsga bu qoidalarga rioya etish majburiyatini yuklaydi, shu sababli burch axloqiy qilmishlarga turtki beradigan muhim ichki omil hisoblanadi. Bundan xulq-atvor me’yorlari va andozalariga oddiy rioya etish nari borsa ijtimoiy jarayon bir maromda kechishini ta’minlash imkonini beradi. Uning rivojlanishi uchun esa ijod imkoniyat yaratadi. Bunda ijodning vazifasi tarix talablariga javob berish, faoliyatning mutlaqo yangi dasturlarini topishdan iboratdir.

Muayyan inson o‘z hayoti so‘nishining yuqorida sanab o‘tilgan bosqichlarini anglamasligi ham mumkin (aksariyat hollarda shunday bo‘ladi), ammo u o‘z hayot yo‘lidan ilgarilar ekan, bu dunyoda nima uchun yashayapman, degan savolga o‘z harakatlari, qilmishlari bilan javob beradi. Agar inson ularni hali to‘la anglab etmagan bo‘lsa, mazkur vazifani echish o‘z hayot yo‘lini endigina tanlayotgan odam uchun ham, umrining shomida ortga nazar tashlab, o‘z hayotini sarhisob qilayotgan odam uchun ham teng darajada mushkul ish bo‘lib qoladi.

Inson o‘z tabiatiga ko‘ra o‘limga mahkum, ammo, buni tushungan holda, u o‘zi bilan bog‘liq hamma narsa o‘zining tug‘ilish va o‘lish sanalari bilan chegaralangan qisqa vaqt oralig‘ida jamlanganini tan olishni istamaydi. U o‘z taqdirini ijtimoiy muhim maqsadlar, ma’naviy uyg‘onish bilan bog‘lashga harakat qilishi ayni shu hol bilan izohlanadi.

Yana bir yo‘lni din taklif qiladi. Bu erda u yoki bu e’tiqodlarga qarab, hayotning mazmuni va shaxsiy umrboqiylikka erishish haqidagi savolga shaklan har xil, lekin mazmunan juda o‘xshash javoblar beriladi. Ularda asosan u dunyo chin dunyo ekanligi, bu dunyoda bajarilgan ishlarga haqiqiy baho u dunyoda berilishi va shu kabilar to‘g‘risida so‘z yuritiladi.

Yana bir imkoniyat – bu dunyoda o‘z hayotini odamlarga, ezgulik, haqiqat va adolatga xizmat qilishga bag‘ishlashdan iborat. Shu tariqa inson o‘z ishlari, g‘oyalari va qilmishlari bilan kelgusi avlodlar xotirasida qolish imkoniyatini qo‘lga kiritadi.

Inson bu yo‘llarning qaysi birini tanlashi faqat uning o‘ziga bog‘liq. U o‘z hayotida bu erda ko‘rsatilganidan butunlay boshqa yo‘lni tanlashi ham mumkin. Lekin ertami-kechmi har bir inson hayotda o‘zi tanlagan yo‘lning to‘g‘ri yoki noto‘g‘riligi haqida mulohaza yuritishi muqarrardir.

ADABIYOTLAR:

1. Nazarov Inson qadri va shaxsiy qadriyatlar //Qadriyatlar falsafasi.-T.:UFMJ,2004.
2. Berdyaev N.A. O naznachenii cheloveka. -M.: Progress, 1993.
3. Choriev A. Inson falsafasi. –Toshkent.: O’FMJ, 2006
4. Shermuxamedov S. Inson falsafasi.-T.: Fan, 2009
5. Borzenkov V.G., Yudin B.G. Filosofskaya antropologiya: Uchebnoe posobie. -M.: AST, 2005.

6. Garanina O.D. Filosofiya cheloveka. -M.: 2006.
7. Gurevich P.S. CHelovek. -M.: 1995.
8. Kamyu A. Buntuyuщiy chelovek. -M.: 1990.
9. Kuvakin V.A. Tvoy ray i ad: Chelovechnost i beschelovechnost cheloveka. –SP(b).: 1998.
10. Molodsova E.I. Traditsionnoe znanie i sovremennaya nauka o cheloveke. -M.: 1996.
11. Mochalov E.V. Antropologiya vseedinstva v filosofii. –SP(b).: 2006.
12. Olport G. Stanovlenie lichnosti: Izbr. tr.: per. s angl. --M.: 2002.
13. Teyyar de Sharden P. Fenomen cheloveka. -M.: 2002.
14. Qurbonova L. Inson borlig‘i. Andijon; AnDU, 2009
15. Q.Nazarov Falsafa asoslari .-T.:, 2017.

MAVZU: Globallashuv va global muammolarning falsafiy jihatlari

REJA:

1. Globallashuv – yangi falsafiy mavzu. Globallashuv hodisasi va globalistika

2. 2017-2021 yillardagi O‘zbekistonni yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasida global muammolarning tavsifi. O‘zbekistonda korrupsiyaga oid qonunlar va qarorlar tasnifi, korrupsiyaga qarshi kurashning ahamiyati

3. Bashorat tushunchasi, turlari va metodlari

4. Texnika va texnologiya tushunchalarining mohiyati. Internet va ijtimoiy tarmoqlardagi virtual muloqotning ijobiy va salbiy jihatlari

Tayanch iboralar

Globallashuv, umumbashariy, global jarayonlar, mintaqaviy va mahalliy muammolar tushunchalari; fundamental globallashuv, demografiya; globalistika, ekologiya; ekologik tanazzul; ekosistema; texnooptimizm, demografik portlash; demografik siyosat; texnopessimizm, futurologiya.

Falsafa va hozirgi zamon. Falsafa nafaqat insonning azaliy muammolari va g‘am-tashvishlarini, balki uning so‘nggi yillarda fan-texnika taraqqiyoti ta’sirida tobora jadalroq sur’atlarda, shu jumladan dunyo miqyosida o‘zgarayotgan real hayoti kundalik amaliyotini ham aks ettiradi. Shu munosabat bilan yuzaga kelayotgan yangi hodisalar, g‘ayrioddiy qiyinchiliklar va alohida sharoitlar olimlarning ham, faylasuflarning ham e’tiborini tortmoqda.

Bunda falsafaning fandan ustunligi shundaki – u o‘z xulosalarida tafsilotlar va muayyan dalillarga mahkam yopishib olmaydi, ayrim, uzuq-yuluq va o‘tkinchi narsalarni osongina chetlab o‘tadiki, bu unga asosiy e’tiborni ishning mohiyatiga qaratish, rivojlanishning eng muhim omillari va asosiy jarayonlarini qayd etish imkonini beradi. Falsafaning mazkur fazilatlari insonning ijtimoiy munosabatlar tizimida yoki «jamiyat-tabiat» tizimida yuzaga kelayotgan murakkab, kompleks vazifalarni hal qilishga majbur bo‘layotgan hozirgi sharoitlarda alohida ahamiyat kasb etadi. Shu munosabat bilan falsafiy tahlilning, muhim narsalarni ikkinchi darajali narsalardan, qonuniy narsalarni tasodifiy narsalardan farqlash, tarixiy rivojlanishda ob’ektiv jarayonlarning sub’ektiv omillardan farqi kabi usullari va metodlari hozirgi zamonda insoniyat duch kelgan olamshumul muammolarni nazariy anglab etish va amalda bartaraf etish uchun ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi.

Globallashuv hodisasi va globalistika. Hozirgi davr haqida aniqroq tasavvur hosil qilish uchun XX asr boshigacha jahon tarixi asosan mustaqil rivojlangan va bir-biriga jiddiy ta’sir ko‘rsatmagan sivilizatsiyalardan iborat bo‘lganini nazarda tutish muhimdir. Hozirgi zamonda dunyo so‘nggi yuz yillik ichida yuz bergan jamiyat hayoti barcha jabhalarining faol integratsiyalashuvi natijasida sezilarli darajada o‘zgardi va yaxlit bir butun organizmga aylandi. Buning oqibati o‘laroq, ayrim xalqlar va butun insoniyatning ijtimoiy ongida global jarayonlar va ularning ta’sirida yuzaga kelgan umumiy (dunyo miqyosidagi) muammolar bilan belgilangan jiddiy o‘zgarishlar yuz bera boshladi. Jahon hamjamiyati o‘z rivojlanishining yangi bosqichiga qadam qo‘ygani, u avvalgi

bosqichlardan nafaqat o‘zgarishlar miqyosi, balki faollik darajasi va universal xususiyati bilan ham farq qilishi ayon bo‘ldi.

Bu o‘zgarishlarning butun majmui, shuningdek ularning sabablari 1990-yillarda globallashuv (lot. globus – er kurrasi) deb nomlandi. *Globallashuv jamiyat hayotining turli jabhalarida butun Er sayyorasi uchun yagona bo‘lgan tuzilmalar, aloqalar va munosabatlarning shakllanishi, universallaShuv jarayonidir.* Shuningdek globallashuv global makonning tutashligi, yagona jahon xo‘jaligi, umumiy ekologik o‘zaro aloqadorlik, global kommunikatsiyalar va shu kabilar bilan tavsiflanadi.

Jahon rivojlanishining eng yangi tendensiyalarini anglab etish borasidagi ko‘p sonli sa’y-harakatlar globallashuv jarayonlarining mohiyati, tendensiyalari va sabablarini, ular ta’sirida yuzaga kelayotgan global muammolarni aniqlash va bu jarayonlarning oqibatlarini anglab etishga qaratilgan fanlararo ilmiy tadqiqotlar sohasi – globalistika paydo bo‘lishiga olib keldi. Kengroq ma’noda «*globalistika» atamasi globallashuvning turli jihatlari va global muammolarga oid ilmiy, falsafiy, madaniy va amaliy tadqiqotlarni, jumladan ularning natijalarini, shuningdek ularni ayrim davlatlar darajasida ham, xalqaro miqyosda ham iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy jabhalarda amalga joriy etish borasidagi amaliy faoliyatni ifodalash uchun qo‘llaniladi.*

Shuni ta’kidlash lozimki, globalistika odatda ilmiy bilimning tabaqalanishi natijasida yoki turdosh fanlar tutashgan joyda paydo bo‘ladigan ayrim fanlar qatoriga kirmaydi. Uning vujudga kelishi zamirida qarama-qarshi jarayonlar – hozirgi zamon faniga xos bo‘lgan integratsiyalashuv jarayonlari yotadi. Globalistika tadqiqotlar va bilishning shunday bir jabhasiki, bu erda turli fanlar bir-biri bilan uzviy aloqada, har biri o‘z predmeti va metodi nuqtai nazaridan, globallashuvning turli jihatlarini tahlil qiladi, global muammolarni bir-biridan alohida va yaxlit tizim sifatida o‘rganib, ularning echimlarini taklif qiladi.

Globalistika mustaqil ilmiy yo‘nalish va ijtimoiy amaliyot sohasi sifatida 1960-yillarning oxirlarida shakllana boshladi, lekin uning paydo bo‘lishi uchun ob’ektiv asoslar ancha oldin yuzaga kelgan edi.

Global jarayonlarning shakllanish tarixi. Hozirgi globallashuv jarayonlarining ilk nishonalariga XV asr oxirlaridan boshlab duch kelish mumkin, XIX asr boshiga kelib esa u amalda real shakl-shamoyil kasb etdi. Bu pirovardida yagona geografik, ma’lum darajada iqtisodiy va siyosiy jahon maydoni shakllanishiga olib kelgan Buyuk geografik kashfiyotlar yuz bergan davr edi. Ayni shu davrda dunyoni tushunishga nisbatan geotsentrik yondashuvlar geliotsentrik yondashuvlarga o‘rin bo‘shatdi, insoniyat esa, nihoyat, kun va tunning almashishini to‘g‘ri talqin qilishga muvaffaq bo‘ldi. Fan falsafadan ajralib chiqib, bilimlar to‘planishi va texnikaning rivojlanishiga kuchli turtki berdi, fan-texnika taraqqiyoti va sanoat inqilobi yuz berishiga sabab bo‘ldi. So‘nggi zikr etilgan voqealar pirovard natijada insonning tabiatni o‘zgartiruvchi imkoniyatlari va uning atrof muhit bilan munosabatini butunlay o‘zgartirdi.

Er kurrasi shar (globus) ko‘rinishida ekanligini nazariy va amaliy jihatdan isbotlab insoniyat o‘z tarixida birinchi bo‘lib savdo-sotiq sohasida dunyo darajasiga chiqdi va dunyo miqyosida xalqaro munosabatlarga asos soldi. Ayni shu davrda ilk transmilliy savdo kompaniyalari vujudga keldi. Tez orada ularning faoliyati sof savdo chegarasidan tashqariga chiqdi va ular qullarni qo‘lga kiritish va ularni ekspluatatsiya qilish, bosib olingan hududlarda plantatsiyalar va manzilgohlar barpo etish jarayonida ishtirok eta boshladi, nihoyat, o‘z davlatlari amalga oshirayotgan mustamlakachilik siyosatining asosiy ijrochisiga aylandi.

Bularning barchasi jiddiy migratsiya jarayonlari yuz berishiga ham sabab bo‘ldi; xususan, mustamlakachilar qora tanli qullarni Afrikadan Amerikaga ommaviy tarzda tashib keltira boshladilar va shu tariqa uning demografik tarkibini butunlay o‘zgartirdilar. Shuning o‘ziyoq globallashuv turli xalqlarning iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayoti bilan avvalboshdan uzviy bog‘liq bo‘lgan, degan xulosaga kelish imkonini beradi.

XVII asr boshlariga kelib sharq va g‘arb savdogarlari ulkan hududlarni o‘zlashtirdilar va deyarli butun dunyo bo‘ylab joylashdilar. Shu tariqa ular insoniyat tarixida birinchi bo‘lib yagona global iqtisodiy va siyosiy tizimning zaruriy asoslarini yaratdilar va mazkur tizim shakllanishi uchun zamin hozirladilar.

Shunday qilib, XV-XVI asrlarda yuz bergan buyuk geografik kashfiyotlar jahon tarixining rivojlanish jarayonida tub burilish yasadi va "Evropa siyosatining keskin, misli ko'rilmagan darajada kengayishiga olib keldi. Dunyo chegaralari muayyan darajada kengaydi. Endilikda Evropa mamlakatlari o'rtasidagi turli ziddiyatlarga mustamlakalar uchun kurashda raqobat ham qo'shildi"[83]. Shu tariqa yangi xalqaro iqtisodiy va siyosiy munosabatlarga, turli madaniyatlarning o'zaro ta'siriga va G'arbiy Evropa dengiz davlatlarining o'zlari kashf etgan er kurrasining turli hududlaridagi ekspansiyasiga asos solindi.

Fundamental globallashuv *dunyo miqyosidagi aloqalar, tuzilmalar va munosabatlar yuzaga kelishi bilan bog'liq.* Mazkur jarayonlar natijasida dunyo o'zining deyarli barcha jihatlarida yaxlit bir butun organizm sifatida uzil-kesil shakllandi. Fundamental deb nomlanuvchi bunday globallashuvning ilk alomatlari XIX asrning ikkinchi yarmida paydo bo'ldi, XX asr o'rtalariga kelib esa u to'la darajada borliqqa aylandi.

Ayni shu davrda dunyoni iqtisodiy bo'lib olish yakunlandi va buning natijasida turli mamlakatlar va xalqlarning kuchayib borayotgan o'zaro bog'liqligidan kelib chiqadigan mutlaqo yangicha tusdagi keskin xalqaro muammolar yuzaga keldi. Bu jarayonlar nafaqat iqtisodiyot, siyosat va ijtimoiy hayotni, balki aloqa va kommunikatsiya vositalarini, shuningdek ma'naviy jabha – madaniyat, fan va falsafani ham qamrab oldi. Turli-tuman xalqaro tashkilotlar, forumlar, s'ezdlar, kongresslar vujudga kela boshladiki, bunga o'sha davrda aloqa va ommaviy kommunikatsiya vositalarining faol rivojlanishi ham imkoniyat yaratdi.

Shunday qilib, amalda butun dunyo kuchli davlatlar va yirik monopoliyalar o'rtasida keskin kurash va ta'sir doiralarini bo'lib olish maydoniga aylandi va bu pirovardda Birinchi jahon urushi boshlanishiga olib keldi. Bu urushda jahonning ko'p sonli xalqlari bevosita yoki bilvosita ishtirok etdi, chunki shu davrgacha dunyo miqyosida yuzaga kelgan iqtisodiy va siyosiy bog'liqlik sayyoraning birorta ham yirik davlatiga urushdan yoki hech bo'lmasa uning ta'siri va oqibatlaridan butunlay chetlashish imkonini bermas edi. Bu mazkur davrdan e'tiboran tarix faqat Evropa tarixi yoki, aytaylik, alohida Xitoy, Rossiya, Amerika, G'arb, Sharq tarixi bo'libgina qolmasdan, insoniyat tarixiga, ya'ni tom ma'nodagi jahon tarixiga ham aylanganidan dalolat beradi.

1918 yilda Birinchi jahon urushining tugashi xalqaro maydonda kuchlarning yangicha nisbati yuzaga kelishiga sabab bo'ldi va turli davlatlarning urushdan keyingi munosabatlari, manfaatlari va qarama-qarshiliklarini yanada tarangroq tugunga bog'lagan oqibatlarga olib keldi, shu tariqa butun dunyoni barcha asosiy ko'rsatkichlar bo'yicha jahon hamjamiyatiga aylantirdi.

Pirovardda Birinchi va Ikkinchi jahon urushlari oralig'idagi davrda globallashuv jarayonlari yanada bo'rtibroq namoyon bo'ldi. Bu davrda, *globallashuvning asosiy beligilari*:

a) biosferaga antropogen ta'sirning kuchayishi va insonning real «geologik kuch»ga aylanishi;

b) ommaviy madaniyat, avvalo kino, musiqa, adabiyot, keng iste'mol mollari ishlab chiqarish sohasida faol rivojlana boshlashi;

v) televizorning ixtiro etilishi, vaqt o'tishi bilan u ommaviy madaniyatning asosiy targ'ibotchisiga va globallashuv ramziga aylanishi;

g) makon va vaqtni ilk bor insonning kundalik hayoti ko'rsatkichlariga qadar uzil-kesil «qisqartirgan» havo kemalarida qit'alararo qo'nmay, to'g'ri uchib o'tishlarlarda namoyon bo'ldi.

Ammo echilmagan ziddiyatlar va umumiy bog'liqlikning kuchayishi insoniyat tarixidagi eng katta va davomli urush – Ikkinchi jahon urushi boshlanishiga olib keldi. Bu safar dunyo miqyosidagi urushda Er aholisining to'rtdan uch qismi ishtirok etdi, Birinchi jahon urushiga qaraganda bir necha baravar ko'proq qurbonlar berildi.

Dunyo miqyosidagi jarayonlarning globallashuvi nuqtai nazaridan bu urushlarning ikkalasi ham amalda ayni bir global urushning turli bosqichlari edi. Ularning o'rtasidagi farq faqat miqdor ko'rsatkichlarida ko'rinadi. *Mohiyat e'tibori bilan, ikkala urush ham ayni bir masalalarni echish – XX asr boshida bo'lib olingan, yaxlit va o'zaro bog'langan dunyoni qayta bo'lib olishga qaratilgan edi.* Urush olib borish usullari ham deyarli bir edi, farqi esa, texnik jihozlanish darajasi va miqyosi Ikkinchi jahon urushida bir necha baravar yuqori, mafkuraviy ta'sir esa avvalgi urushda yo mavjud

[83] Харенберг Б. Хроника человечества. – М.: Слово, 2000. – С.387.

bo‘lmagan radio, telefon, yo hali yaxshi rivojlanmagan aviatsiya, dengiz, temir yo‘l, avtomobil transporti aloqa va kommunikatsiya vositalaridan keng foydalanish bilan ko‘p karra kuchaytirilishida namoyon bo‘ldi.

Ikkinchi jahon urushi ham, xuddi avvalgi jahon urushidek, urushdan keyingi dunyoviy tartibning o‘ziga xos xususiyatiga aylangan bir qator olamshumul oqibatlarga olib keldi. Ularning orasida eng muhimi shu bo‘ldiki, urush mutlaqo yangi qurol turi (atom va reaktiv qurol) yaratish borasidagi tadqiqotlar va amaliy ishlarni rag‘batlantirdi.

Mazkur davrda ularning ilk namunalari jangovar sinovdan o‘tkazildi va insoniyatga butun dunyoni xarobazorga aylantirish va barcha tirik mavjudotlarni qirib tashlash uchun cheksiz imkoniyatlar yaratdi. Fan-texnika taraqqiyotining ayni shu yutuqlari keyinchalik «sovuq urush» davrida avj olgan qurollanish poygasining mohiyati va mazmunini belgilab berdi va sayyoramizning nozikligi va makonda tutashligini amalda namoyish etdi.

Ikkinchi jahon urushining boshqa bir oqibati jamiyat hayotining ijtimoiy-siyosiy sohasida yuzaga keldi va u turli-tuman xalqaro tashkilotlarning mislsiz darajada o‘sishida namoyon bo‘ldi. Ularning orasida Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT), hech shubhasiz, ajralib turadi. Evropadagi integratsiya jarayonlari ham urushning tugashi bilan bog‘liq bo‘lib, Buyuk Britaniya bosh vaziri U.Cherchill Evropa qo‘shma Shtatlarini tuzishga chaqirgan 1946 yilni ularning sanoq boshi deb hisoblash mumkin.

Bosh harbiy jinoyatchilar guruhi va natsistlarning asosiy tashkilotlari ustidan o‘tkazilgan Nyurnberg sud jarayoni yana bir muhim tadbir va ayni vaqtda xalqaro munosabatlarni huquqiy tartibga solish sohasida dunyo miqyosidagi hamkorlikning ilk tajribasi bo‘ldi. Bu jarayon 1945 yil 8 avgustda g‘olib mamlakatlar – SSSR, AQSH, Buyuk Britaniya va Fransiya tomonidan tashkil etilgan tarixdagi birinchi Xalqaro harbiy tribunal tomonidan amalga oshirildi va hozirgi xalqaro sud tizimini tashkil qilish yo‘lidagi muhim qadam bo‘ldi. Ayni shu davrda liberalizm va demokratiya g‘oyalari dunyo miqyosida keng tarqala boshladi, ijtimoiy borliq asoslarini, jamiyatning axloqiy negizlari va ijtimoiy rivojlanishning asosiy tamoyillarini qayta anglab etishga qaratilgan jiddiy tadqiqotlar va nazariy ishlovlar majmui paydo bo‘ldi.

Globallashuvning serqirraligi. *Dunyo miqyosidagi tahdidlar va globallashuv jarayonlarini aholining keng qatlamlari anglab etishi, shuningdek jahon hamjamiyati va unga mos keluvchi qadriyatlarga munosabat, madaniyat, turmush tarzining shakllanishi gldoballashuv serqirraligi bosqichiga xos xususiyat hisoblanadi.* 1970-yillardan globallashuv o‘z rivojlanishining yangi bosqichiga ko‘tarildi va serqirra tus oldi. Ayni shu davrda axborot-texnologiya inqilobining rivojlanishi jadallashdi, mif, din, falsafa, fan, ekologiya bilan bir qatorda global ong ijtimoiy ongning yana bir shakli sifatida paydo bo‘ldi.

Globallashuvning serqirragi jahon bozorini sezilarli darajada o‘zgartirdi, jahon xo‘jaligi o‘ziga xos xususiyatlarini namoyon etib, milliy xo‘jaliklardan kuchliroq va muhimroq tus olishiga imkoniyat yaratdi. Quyidagilar *globallashuv serqirraligining muhim xususiyatlari hisoblanadi:*

a) «rezonans effekti»ning paydo bo‘lishi, bunda iqtisodiy yuksalishlar yoki tangliklar bir mamlakatdan u bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan boshqa mamlakatlar va mintaqalarga o‘tadi;

b) turli tovarlar va xizmatlar jahon bozorlarining yaratilishi;

v) ko‘rsatilgan tovarlar va xizmatlarga jahon narxlarining shakllanishi, ular mazkur tovarlar va xizmatlar milliy ishlab chiqaruvchilarining siyosatini ko‘p jihatdan belgilashi.

Iqtisodiyotning internatsionallashuvi va pul rolining unifikatsiyalashuvi bilan bir qatorda ommaviy jamiyat va unga mos keluvchi ommaviy madaniyatning shakllanishi serqirra globallashuvning o‘ziga xos xususiyatiga va muayyan darajada uning qonuniy mahsuliga aylandi.

Zamonaviy transport va aloqa vositalari sharofati bilan makon va vaqt omillari amalda muhim ahamiyatga ega bo‘lmay qolgan globallashuv sharoitida, til turli xalqlarning iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, maishiy va hokazo aloqalari va muloqoti yo‘lidagi oxirgi jiddiy to‘siq bo‘lib qoldi. Umumiy qabul qilingan tilga ob’ektiv ehtiyoj doimo mavjud bo‘lgan, lekin jahon savdosi va kapitallarni bir joydan boshqa joyga o‘tkazish hajmlari ko‘p karra o‘sgan, siyosiy munosabatlar global darajagacha kengaygan, xalqaro jamoat tashkilotlari, sport musobaqalari, turistik industriya va shu kabilar paydo

bo‘lgan serqirra globallashuv davrida u ayniqsa kuchaydi. Bugungi kunda ingliz tili bir qator ob’ektiv sabablarga ko‘ra madaniyatlararo muloqot tiliga aylandi.

1991 yilda Internet paydo bo‘lganidan so‘ng dunyo informatsion jihatdan ham uzil-kesil tutashdi. Kompyuter inqilobi va Internet tarmog‘ining rivojlanishi chegaralardan boshqa hamma narsa mavjud bo‘lgan yangi axborot maydonini vujudga keltirdi.

Globallashuvning serqirraligi siyosatning ham sezilarli darajada o‘zgarishiga olib keldi. 1990-yillargacha «sovuq urush» holatida bo‘lgan ikki harbiy-siyosiy blokning qattiq qarama-qarshiligi bilan tavsiflangan ikki qutblilik xalqaro munosabatlarning asosiy xususiyati sanalgan bo‘lsa, sotsialistik tizim parchalanishi bilan vaziyat butunlay o‘zgardi.

So‘nggi yillarda milliy davlatlar faoliyati bilan bir qatorda xalqaro munosabatlarning yangi, «noan’anaviy» sub’ektlarining faolligi va ta’siri ham ancha o‘sdi. Bu sub’ektlar o‘z soni, moliyaviy imkoniyatlari va siyosiy ta’siriga ko‘ra ayrim davlatlar bilan bemalol bellasha oladi. Xalqaro munosabatlarning mazkur sub’ektlari orasida eng muhimlari hukumatlararo tashkilotlar, transmilliy korporatsiyalar, xalqaro nohukumat tashkilotlar hisoblanadi. «Yashillar», «muqobillar», antiglobalistlar kabi ijtimoiy harakatlar ham keng dovruq qozondi.

Globallashuvning serqirraligi madaniyat, xalqaro munosabatlar va xalqaro huquq sohasida jiddiy tarkibiy o‘zgarishlar yasash bilan bir qatorda axloq, xulq-atvor me’yorlari, qadriyatlarga munosabat va mo‘ljallarda ham muhim o‘zgarishlarga kuchli ehtiyojni yuzaga keltirdi. *Mutlaqo yangi hodisa – jahon jamoatchilik fikri yuzaga keldi va sayyoramizda o‘zini jahon fuqarosi deb hisoblovchi odamlar soni ko‘paydi.*

Jahon hamjamiyati yangi ming yillik chegarasidan o‘tib, o‘z tarixiy rivojlanishining butunlay yangi bosqichiga qadam qo‘ydi. Bu bosqich jahon ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma’naviy aloqalarining tarqoqligi va parokandaligidan ularning birligi, yaxlitligi, yagonaligi va globalligiga o‘tish bilan tavsiflanadi.

Global muammolar globallashuvning oqibati sifatida. Ko‘rib chiqilgan globallashuv jarayonlari odamlarga yangi g‘am-tashvishlar va ijtimoiy hayotning internatsionallashuvidan kelib chiqadigan yangi (global) muammolar keltirdi. Yuqorida qayd etib o‘tilganidek, ular ijtimoiy rivojlanishda, shuningdek «jamiyat-tabiat» tizimida uzoq vaqt mobaynida yuz bergan miqdor va sifat o‘zgarishlari mahsuli bo‘ldi.

Shuni ta’kidlash lozimki, jahon hamjamiyati nafaqat yanada rang-barang, balki avvalgidan ham ziddiyatliroq shakl-shamoyil kasb etgani bilan tavsiflanadigan hozirgi vaziyat tarixda hech qachon bo‘lmagan.

Bir tomondan, u bir-biriga o‘xshamaydigan, katta va kichik, rivojlangan va qoloq, tinchliksevar va urushqoq, yosh va qadimgi ko‘p sonli madaniyatlar, millatlar va davlatlardan iborat. Boshqa tomondan esa, insoniyat uchinchi ming yillikka yagona organizm sifatida, bir «umumiy uy», aniqroq aytganda, yashash sharoitlari nafaqat tabiiy ko‘rsatkichlar, ya’ni yashash uchun yaroqli hudud bilan, balki hayot faoliyati uchun zarur resurslar mavjudligi bilan ham chegaralangan Er deb atalmish katta va odamga to‘lib ketgan «kommunal kvartira» aholisi sifatida qadam qo‘ydi. Bu to‘la anglab etish jarayoni so‘nggi o‘n yilliklardagina yuz bergan va endilikda u bilan barcha mamlakatlar va xalqlar hisoblashishga majbur bo‘lgan borliqdir.

Ayni vaqtda shuni ta’kidlash lozimki, *global muammolarning paydo bo‘lishi qandaydir yanglishish, kimningdir xatosi yoki ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy rivojlanishning ataylab tanlangan strategiyasi natijasi emas. Bu tarix injiqligi yoki tabiiy anomaliyalar mahsuli ham emas.* Ushbu muammolarning ildizlari ancha chuqur bo‘lib, industrial jamiyat, umuman texnokratik yo‘naltirilgan madaniyatning keng miqyosdagi inqirozini yuzaga keltirgan hozirgi sivilizatsiyaning vujudga kelish tarixiga borib taqaladi.

Mazkur inqiroz odamlarning bir-biri bilan, jamiyat va tabiat bilan o‘zaro aloqalarining butun majmuini qamrab oldi va deyarli butun jahon hamjamiyatiga, rivojlanayotgan mamlakatlarga va rivojlangan mamlakatlarga o‘z ta’sirini ko‘rsatdi. Insonning atrof muhitga salbiy ta’siri aynan rivojlangan mamlakatlarda, asosan bu erda jadal sur’atlarda va stixiyali tarzda rivojlangan iqtisodiyot bilan bog‘liq sabablarga ko‘ra oldinroq va bo‘rtibroq namoyon bo‘ldi. Shu ma’noda 2008 yilda boshlanib, butun dunyoni larzaga solgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi nafaqat

rivojlangan sanoat mamlakatlari, balki rivojlanayotgan, ayniqsa bozor munosabatlari qaror topayotgan davlatlarda ham o‘z salbiy oqibatini o‘tkazmasdan qolmadi. Ayni paytda global moliyaviy inqiroz jahon moliya bank tizimida jiddiy nuqsonlar mavjudligi va uni tubdan isloh qilishning zarurligini ko‘rsatib berdi. Ushbu moliyaviy-iqtisodiy inqirozning har qanday davlatdagi miqyosi, ko‘lami va oqibatlari ko‘p jihatdan bir qator omillarga, xususan, mamlakat moliya valyuta tizimi nechog‘lik mustahkam ekanligi, milliy kredit institutlarining qay darajada kapitallashuvi va likvidligi, oltin valyuta zahirasining hajmi, xorijiy kreditlarni qaytarish qobiliyati, shuningdek, iqtisodiyotning barqarorlik, diversifikatsiya va raqobatbardoshlik darajasi bilan bog‘liq. Darhaqiqat, birinchi prezidentimiz I.A.Karimov aytganlaridek “mamlakatimizda jahon iqtisodiy inqirozining salbiy oqibatlarini bartaraf etish bo‘yicha 2009-2010 yillarga mo‘ljallab qabul qilingan Inqirozga qarshi choralar dasturi O‘zbekistonni 2009 yilda ijtimoiy iqtisodiy rivojlantirishning eng ustuvor yo‘nalishi bo‘lib qoladi”[84]. Bu esa respublikamiz moliyaviy-iqtisodiy va bank tizimlarining barqaror va ishonchliligi, ularning himoya mexanizmlarini kuchaytirish uchun, xalqaro moliya inqirozining mamlakat bank tizimiga ta’siri darajasini e’tiborga olgan holda, markaziy bankning pul-kredit siyosati dastaklari, likvidligini tartibga solish instrumentlarini yanada takomillashtirish, bank xizmatlaridagi innovatsiyalarni hisobga olgan holda banklar faoliyatini tartibga solish va nazorat qilishni yanada takomillashtirishni talab qiladi. Hozirgi kunda bu vazifa bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda.

Ijtimoiy rivojlanishning jadallashuvi. Bunday rivojlanish, avvalo, atrof muhitning tanazzuliga olib keldi va tez orada insonning o‘zi ham tanazzulga yuz tutganini namoyon etdi. Zero inson xulq-atvori, tasavvurlari va fikrlash tarzi uning atrofida yuz bera boshlagan o‘zgarishlarga muvofiq o‘z vaqtida o‘zgarishga qodir bo‘lmay qoldi. Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning jadal sur’atlarda rivojlanishiga esa insonning o‘zi va uning fan va texnika sohasidagi yangi va yangi yutuqlar bilan ko‘p karra kuchaytirilgan izchil o‘zgartiruvchi faoliyati sabab bo‘ldi.

So‘nggi o‘n yilliklarning o‘zida fan-texnika yutuqlari o‘sishi natijasida jamiyat ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishida avvalgi yuz yilliklarga qaraganda ko‘proq o‘zgarishlar ro‘y berdi. Bunda o‘zgarishlar jarayoni o‘sib boruvchi tezlikda rivojlandi va ijtimoiy-iqtisodiy jabhalarda yanada chuqurroq va jiddiyroq o‘zgarishlar yasadi. Masalan, verbal (og‘zaki) muloqotdan yozuvning yaratilishiga qadar insoniyat taxminan uch million yilga, yozuvdan kitob bosmasi ixtiro qilingunga qadar taxminan besh ming yilga, kitob bosmasidan telefon, radio, televidenie kabi audiovizual vositalar yaratilgunga qadar taxminan besh yuz yilga teng yo‘lni bosib o‘tgan bo‘lsa, odatdagi audiovizual vositalardan zamonaviy kompyuterlarga o‘tish uchun ellik yildan kamroq vaqt talab etildi. Misli ko‘rilmagan sur’atlarda-atigi 10-15 yil ichida odamlar Internet va uyali aloqa yordamida muloqot qilish uchun cheksiz imkoniyatlarni qo‘lga kiritdilar. Yangi ixtirolar yaratilganidan ular amalga joriy etilgunga qadar o‘tadigan vaqt ham yanada qisqardi; ular endi aksariyat hollarda yillar bilan emas, balki oylar va hatto kunlar bilan o‘lchanadi. XXI asrning eng so‘nggi kashfiyotlaridan biri bo‘lmish nanotexnologiyalarning (mitti texnologiyalar)yaratilishi insonning barcha sohadagi imkoniyatlarini yanada kengaytirdi. (Bu haqda Axborot va axborotlashuvning falsafiy asoslari mavzusida batafsil ma’lumot berilgan).

Shunday qilib, atigi ikki-uch yuz yil muqaddam turli millatlar asosan alohida-alohida yashagan, ularning o‘zaro aloqalari yaxshi yo‘lga qo‘yilmagan bo‘lsa, endilikda Erda nafaqat «oq dog‘lar», ya’ni inson oyog‘i etmagan joylar qolmadi, balki tabiiy holatiga inson bevosita yoki bilvosita ta’sir ko‘rsatmagan sof hududlar, suv va fazo bo‘shliqlari ham deyarli mavjud emas. Bularning barchasi endi bizning sayyoramizni «umumiy uy», «Koinotdagi orolcha», «qattiq to‘lqinlanayotgan okeandagi qayiq», «dunyoviy qishloq» deb, barcha odamlar uchun umumiy tus olgan muammolarni esa - olamshumul, umuminsoniy, global deb nomlash uchun asos bo‘lmoqda.

Global tendensiyalarni anglashning ahamiyati. Jahonda yuz berayotgan o‘zgarishlarning ba’zi bir tendensiyalari olimlar va faylasuflar diqqat markazidan bu o‘zgarishlar barchaga ravshan bo‘lishidan oldinroq o‘rin oldi. Masalan, ijtimoiy rivojlanishga turli sivilizatsiyalarning oldinma-

[84] Karimov I. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. -T.: O‘zbekiston, 2009. – B.30

ketin almashishi sifatida qaragan ingliz tarixchisi A.Toynbi (1889-1975) kompyuter inqilobidan ancha oldin «XX asrda umumjahon tarixi boshlandi» degan xulosaga keldi. Shu tariqa tub o‘zgarishlar nafaqat jamiyat qurilishi negizlarida, balki dunyo miqyosida yuz berayotgan ijtimoiy jarayonlarning asosiy tendensiyalarida ham aks etgani ta’kidlandi.

Hozirgi zamon nemis falsafasining atoqli namoyandasi K.Yaspers (1883-1969) bu xususda yanada aniqroq fikr bildirdi. U 1948 yilda e’lon qilgan «Tarix kurtaklari va uning maqsadi» asarida, jumladan, shunday deb yozadi: “Ilk bor olamshumul ahamiyat kasb etgan bizning tarixan yangi sharoitimiz Erda odamlarning real birligidan iboratdir. Zamonaviy aloqa vositalarining texnik imkoniyatlari sharofati bilan sayyoramiz insonga to‘la ochiq bo‘lgan yagona yaxlitlikka aylandi”[85].

Bu, yuqorida ko‘rsatib o‘tilganidek, tarixiy o‘lchovlarga ko‘ra jadal sur’atlarda emas, balki misli ko‘rilmagan shitob bilan yuz berdi. Bunda dunyoning yagonaligi tarixiy taraqqiyotni belgilovchi muhim omilga aylandi. Ikkinchi jahon urushi jahon hamjamiyatining parokandaligiga uzil-kesil chek qo‘ydi. Urush tugagani zahoti K.Yaspers «Shu davrdan e’tiboran yaxlit bir butunning yagona tarixi sifatidagi jahon tarixi boshlanadi, - deb qayd etdi. Endi butun dunyo asosiy muammo va vazifaga aylandi. Shu tariqa tarixning butunlay o‘zgarishi yuz beradi. Dunyo mamlakatlari va xalqlari tutashdi. Er kurrasi yaxlit va yagona tus oldi. Yangi xavflar va imkoniyatlar paydo bo‘lmoqda. Barcha muhim muammolar dunyo miqyosidagi muammolarga, vaziyat – butun insoniyat vaziyatiga aylandi»[86].

Borliq, ong, hayotning mazmuni azaliy falsafiy muammolariga va falsafada muttasil muhokama qilinadigan boshqa masalalarga **hozirgi davr shu tariqa ilgari hech qachon mavjud bo‘lmagan, mutlaqo yangi mavzu – insoniyatning yagona taqdiri va Erdagi hayotni saqlash** mavzusini qo‘shimcha qildi.

XX asrda fan va texnika sohasidagi aqlni lol qoldiradigan natijalar ta’sirida ilk texnokratik ijtimoiy nazariyalar paydo bo‘ldi. Shulardan birining muallifi – amerikalik iqtisodchi va sotsiolog T.Veblen jamiyatning rivojlanishida sanoat ishlab chiqarishi va texnika taraqqiyotining etakchi rolini birinchilardan bo‘lib falsafiy jihatdan asoslab berdi. Uning fikricha, hozirgi zamon davlati muhandislar va texniklar tomonidan boshqarilishi lozim, chunki ishlab chiqarishni jamiyat manfaatlarida rivojlantirish (bu g‘oya T.Veblen texnokratik nazariyasining mag‘zini tashkil etadi) faqat ularning qo‘lidan keladi va siyosiy hokimiyat ularga ayni Shu maqsadni ro‘yobga chiqarish uchun kerak.

Shu davrda yangi tendensiyalarga nisbatan boshqacha munosabatni ilgari suruvchi yondashuvlar ham paydo bo‘ldi. Xususan, tabiat bilan jamiyatning o‘zaro munosabati muammolarini anglab etishda V.I.Vernadskiyning roli va u noosferani yaxlit umumbashariy hodisa sifatida tushunishi mhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Shunga o‘xshash fikrlarni taniqli fransuz faylasufi, teolog P.Teyyar de Sharden ham ilgari suradi. Biosferaning tarkibiy qismi sifatida insonning betakrorligini asoslashga harakat qilar ekan, u insonning tabiat bilan munosabatlarini uyg‘unlashtirish konsepsiyasini rivojlantirdi va butun insoniyatning birlashishi yo‘lida egoistik niyatlardan voz kechishga chaqirdi[87].

Shunday qilib, faylasuflar va olimlar XX asrning birinchi yarmidayoq nafaqat yangi davr – umumbashariy hodisalar davri boshlanayotganini, balki bu yangi sharoitlarda odamlar tabiiy va ijtimoiy stixiyaga faqat bahamjihat qarshilik ko‘rsata olishi mumkinligini ham anglab etdilar.

Texnooptimizm. Ammo qayd etilgan qarashlar 60-yillarning boshlariga kelib texnokratik kayfiyatlarning yangi to‘lqini bilan chetga surib qo‘yildi va qariyb ikki o‘n yillik mobaynida ommaviy ongga o‘z ta’sirini yo‘qotdi. Bunga urushdan keyingi davrda jahonning deyarli barcha iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarini qamrab olgan sanoat yuksalishi sabab bo‘ldi. 50-60-yillarda ijtimoiy taraqqiyot istiqbollari G‘arbda ham, Sharqda ham aksariyat mamlakatlar uchun porloq bo‘lib tuyular edi. *Ijtimoiy ongda har qanday dunyoviy va hatto koinot muammolarini fan va texnika yordamida hal qilish mumkin degan illyuziyani yaratgan texnooptimistik kayfiyatlar kuchaydi* Bunday qarashlar «iste’mol jamiyati»ni ijtimoiy rivojlanish maqsadi deb e’lon qilgan ko‘p

[85] Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: 1991. –С. 141.
[86] Там же, –С. 142
[87] Қаранг: П.Т. де Шарден. Феномен человека. – М.: 1987. – С.194

sonli nazariyalarda o‘z aksini topdi. Ayni shu davrda «industrial», «postindustrial», «texnotron», «informatsion» jamiyatlarning turli konsepsiyalarini yaratish ustida faol ish olib borildi. 1957 yilda taniqli iqtisodchi va sotsiolog J.Gelbreyt «Serobgarchilik jamiyati» kitobini e’lon qildi va uning asosiy g‘oyalarini keyinchalik o‘zining «Yangi industrial jamiyat» deb nomlangan boshqa asarida rivojlantirdi. Uning asarlarida inson fan va texnika sohasida erishayotgan yutuqlarga yuksak va faqat ijobiy baho beriladi, mazkur yutuqlar ta’sirida jamiyat iqtisodiy va ijtimoiy tuzilmalarida chuqur o‘zgarishlar yuz berayotganiga e’tibor qaratiladi.

Taniqli fransuz faylasufi R.Aron asarlarida, shuningdek, uning 1956-1959 yillarda Sorbonna universitetida o‘qilgan ma’ruzalarida, amerikalik siyosatshunos U.Rostouning 1960 yilda chop etilgan va o‘z davrida shov-shuvga sabab bo‘lgan «Iqtisodiy o‘sish bosqichlari. Nokommunistik manifest» kitobida «industrial jamiyat» nazariyasi yanada to‘laroq asoslab berildi.

Bu olimlar fikriga ko‘ra, fan-texnika inqilobi ta’sirida «odatdagi» agrar jamiyat o‘rnini sanoat jihatidan taraqqiy etgan «industrial» jamiyat egallaydi va bu erda bozor sharoitida ommaviy ishlab chiqarish birinchi o‘ringa chiqadi. Sanoatning rivojlanish va texnika yutuqlaridan foydalanish darajasi bunday jamiyat progressivligining bosh mezonlariga aylanadi.

Jamiyat hayotining barcha sohalariga kompyuterlarning keng joriy etilishi yangi nazariyalar, chunonchi: «postindustrial», «informatsion» (D.Bell, G.Kan, J.Furaste, A.Turen), «texnotron» (Z.Bjezinskiy, J.J.Servan-Shrayber), «o‘ta industrial», «kompyuter» (A.Toffler) jamiyati nazariyalari yuzaga kelishiga sabab bo‘ldi. Ularda ijtimoiy taraqqiyotning asosiy mezoni sifatida texnika yutuqlari, aniqrog‘i faqatgina ular emas, balki fan va ta’limning rivojlanishi amal qiladi. Kompyuter texnikasi negizida yaratilgan yangi texnologiyalarning amalga joriy etilishi taraqqiyotning muhim mezoni hisoblanadi.

Amerikalik taniqli faylasuf va sotsiolog D.Bell bo‘lg‘usi ijtimoiy qurilish shakl-shamoyillarini belgilar ekan, hali Internet paydo bo‘lishidan ancha oldin shunday degan edi: «shunga ishonchim komilki, axborot va nazariy bilim postindustrial jamiyatning strategik resurslaridir. Bundan tashqari, o‘zining yangi rolida ular hozirgi tarixning tub burilish nuqtalaridir»[88].

D.Bell *birinchi burilish nuqtasi sifatida hozirgi jamiyatda «umumiy bilim» sifatida asosiy ishlab chiqaruvchi kuchga aylangan fan xususiyatining o‘zgarishini qayd etadi. Ikkinchi burilish nuqtasi yangi texnologiyalar paydo bo‘lishi bilan bog‘liq bo‘lib, ular, sanoat inqilobi davri texnologiyalaridan farqli o‘laroq, o‘ta moslashuvchan va osongina qayta ixtisoslashtirilishi mumkin.* U «Hozirgi texnologiya betakror va ayni vaqtda rang-barang natijalarga erishish uchun ko‘p sonli muqobil yo‘llar ochadi, bunda moddiy ne’matlar ishlab chiqarish mislsiz darajada o‘sadi. Bular – imkoniyatlar, hamma gap ularni ro‘yobga chiqarishda»[89], deb qayd etgan edi.

Texnopessimizm *fan texnika yutuqlari insoniyatni boshi berk ko‘chaga olib kiradi va pirovardda u halok bo‘ladi deb hisoblaydi*. Ko‘rib chiqilayotgan nazariyalarning ayrim tarafdorlari fan-texnika inqilobining salbiy oqibatlariga, xususan atrof muhitning ifloslanishi muammolariga ma’lum darajada e’tibor bergan bo‘lsalar-da, lekin, umuman olganda, ularning hech biri bundan 1980-yillarning o‘rtalarigacha jiddiy tashvishga tushmadi. Chunki, fan-texnika taraqqiyoti hamma narsaga qodir ekanligiga ishonch haddan tashqari katta edi. Ayni zamonda 1960-yillarning oxirlaridan ekologik qiyinchiliklardan tashqari aksariyat davlatlar va hatto qit’alarga tahdid solgan boshqa muammolar: aholining nazoratsiz o‘sishi, turli mamlakatlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasining notekisligi, xom ashyo resurslari va oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlash va boshqalar tobora bo‘rtibroq namoyon bo‘la boshladi. Tez orada ular fan va falsafa diqqat markazidan o‘rin olib, qizg‘in bahs va munozaralar predmetiga aylandi.

Ko‘rsatilgan muammolarni falsafiy tahlil qilish borasidagi dastlabki urinishlarning o‘ziyoq texnokratik tendensiyalarga zid bo‘lgan, keyinchalik «texnologik pessimizm» deb nomlangan qarashlarni namoyon etdi. *«ekopessimizm», asosiy e’tibor inson faoliyatining salbiy oqibatlari va atrof muhit muammolariga qaratilgan, ularni echish imkoniyatlari salbiy tusda ko‘rilgan holdir.*

[88] Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Новая технократическая волна на Западе. – М., 1986. – С.342
[89] Там же, – С.342

Ko‘pgina taniqli olimlar va faylasuflar, xususan G.Markuze, T.Rozzak, P.Gudmen va boshqalar o‘z o‘tmishdoshlarini shafqatsiz ssientizmda[90], insonni fan va texnika quliga aylantirishga urinishda ayblab, fan-texnika taraqqiyotiga qarshi chiqdilar. Fan-texnika taraqqiyotiga va umuman ijtimoiy taraqqiyotga qarshi norozilikning yangi to‘lqini yuzaga kela boshladi. Bu to‘lqin ta’sirida paydo bo‘lgan g‘oyalar «aksiliste’mol» jamiyatini asoslashga harakat qilar va «o‘rtacha odam»ni ozginaga qanoat qilish lozimligiga ishontirishga qaratilgan edi. Global muammolar paydo bo‘lishining aybdorini topishga urinish jarayonida asosiy ayb «zamonaviy texnologiya»ga qo‘yildi. Nafaqat fan yutuqlari, balki taraqqiyot g‘oyasi ham shubha ostiga olindi. O‘z davrida J.J.Russo ilgari surgan «tabiat bag‘riga qaytish»ga chorlovlar paydo bo‘ldi, iqtisodiy rivojlanishni erishilgan darajada «to‘xtatish» taklif qilindi.

Rim klubi. Yuqorida qayd etilgan qarashlardagi tub burilish asosan Rim klubi faoliyati ta’sirida yuz berdi. 1968 yil Rimda o‘zining birinchi majlisiga yig‘ilgan olimlar, faylasuflar va jamoat arboblarining bu nufuzli xalqaro tashkiloti hozirgi davrning eng muhim umuminsoniy muammolari bo‘yicha ma’ruzalar tayyorlash va e’lon qilishni o‘z oldiga vazifa qilib qo‘ydi. Bu tashkilotning 1972 yilda e’lon qilingan «O‘sish chegaralari» deb nomlangan birinchi ma’ruzasiyoq juda katta shov-shuvga sabab bo‘ldi, chunki insoniyat o‘zi anglamagan holda «poroxli bochka ustida o‘tirib, gugurt o‘ynayotgani»ni ko‘rsatib berdi. Rim klubining asoschisi va birinchi prezidenti Aurelli Pechchei mazkur tadqiqotga yozgan so‘zboshisida shunday deb qayd etgan edi: «Endilikda ona-erimiz har qanday o‘sish sur’atlariga dosh berishga, insonning har qanday erkaliklarini ko‘tarishga qodir ekanligiga sog‘lom fikrlaydigan odamlarning birortasi ham ishonmaydi. O‘sish chegaralari borligi ravshan, lekin ularning qandayligi va qaerdaligini hali aniqlash lozim»[91].

Mazkur ma’ruza mualliflari shunday aniqlash bilan shug‘ullandilar. Olingan natijalarning muxtasar mazmuni shundan iborat ediki, sayyoramiz hajmining chegaralari muqarrar tarzda inson imkoniyatining chegaralarini ham nazarda tutadi; moddiy o‘sish cheksiz darajada davom etishi mumkin emas; ijtimoiy rivojlanishning haqiqiy chegaralari moddiy omillar bilan emas, balki ekologik, biologik va hatto madaniy omillar bilan belgilanadi. Ular jahon rivojlanishi asosiy tendensiyalarining kompyuter modelini tuzib, mazkur tendensiyalar saqlangan holda uchinchi ming yillik boshidayoq insoniyat voqealar ustidan nazoratni butunlay yo‘qotishi va natijada halokatga yuz tutishi mumkin, degan to‘xtamga keldilar. Bundan ishlab chiqarishning o‘sishini to‘xtatish, tobora ko‘payib borayotgan aholi sonini esa tegishli ijtimoiy siyosat yordamida barqarorlashtirish lozim, degan xulosaga kelindi.

Ma’ruza jahonning ko‘plab tillariga o‘girildi va dunyo bo‘ylab keng tarqaldi, ishlab chiqarishning o‘sishini to‘xtatish g‘oyasi tarafdorlari va muxoliflari o‘rtasida qizg‘in bahs-munozaralarga sabab bo‘ldi. So‘ngra navbatdagi ma’ruzalar majmui (bugungi kunda ular yigirmatadan oshib ketdi) paydo bo‘ldi. Bu ma’ruzalar umuminsoniy muammolarning ko‘pgina jihatlarini yoritib berdi va ularga nafaqat olimlar va faylasuflar, balki siyosatchilar, jamoat arboblari, umuman jahon hamjamiyati e’tiborini qaratdi.

GLOBAL MUAMMOLARNING MOHIYATI. *«Hozirgi davrning global muammolari» tushunchasi 1960-yillar oxiri – 1970-yillarning boshlarida keng tarqaldi va shundan beri ilmiy va siyosiy muomala(leksikon) hamda ommaviy ongdan mustahkam o‘rin oldi.* Aksariyat hollarda u global sanalmagan voqealar va hodisalarga nisbatan qo‘llaniladigan atama sifatida ishlatiladi. Bunday holga milliy va umumbashariy ahamiyatga molik voqealar tenglashtirilganida, masalan, muayyan bir mamlakatning ijtimoiy muammolarini nazarda tutib, ular «global» deb nomlangan holda duch kelish mumkin.

Falsafada bu vazifani echish uchun tegishli mezonlar belgilangan bo‘lib, ularga muvofiq u yoki bu muammo global deb belgilanadi va shu tariqa bunday xususiyatga ega bo‘lmagan boshqa ko‘p sonli muammolardan farqlanadi.

Etimologik jihatdan «global» atamasi, «globallashuv» atamasi kabi, er kurrasi bilan bog‘liq. Ayni shu sababli *butun insoniyat manfaatlariga daxldor muammolarni ham, dunyoning turli nuqtalaridagi har bir ayrim insonga tegishli bo‘lgan, ya’ni umuminsoniy xususiyat kasb etadigan*

[90] Сциентизм (англ. *science* – фан) – фаннинг жамият ҳаётидаги ролини мутлақлаштирувчи концепция
[91] Печчеи А. Человеческие качества. – М.: 1980. – С.123, 124.

muammolarni ham «global» deb nomlash odat tusini olgan. Ular jahon iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishining muhim ob'ektiv omili sifatida ayrim mamlakatlar va mintaqalarning rivojlanishiga sezilarli darajada ta'sir ko‘rsatadi. Ularni echish aksariyat davlatlar va tashkilotlarning kuch-g‘ayratini xalqaro darajada birlashtirishni nazarda tutadi. Ayni vaqtda global muammolarning echilmay qolishi butun insoniyat kelajagi uchun halokatli oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Muammolarning turli darajalari. Global muammolar butun dunyogagina tegishli bo‘lmay, uning mintaqalari va hatto ayrim mamlakatlar darajasida namoyon bo‘lgani bois, ilmiy adabiyotlarda ularning umuminsoniy ahamiyatini tan olish bilan bir qatorda, ularni mohiyati o‘zgacha, ta'sir doirasi esa torroq bo‘lgan ayrim, mahalliy, mintaqaviy muammolardan farqlash ham amalga oshiriladi. Turli darajadagi muammolarni «umumiylik», «xususiylik» va «yakkalik» falsafiy kategoriyalarining muayyan ifodasi sifatida o‘rganar ekanlar, ularni odatda shunday talqin qiladilarki, xususiy muammolar ayrim muammolar sifatida, mahalliy va mintaqaviy muammolar – xususiy muammolar sifatida, global muammolar esa – umumiy muammolar sifatida amal qiladi. Zikr etilgan muammolarni farqlash zamirida yotuvchi asosiy mezon ham ayni shu yondashuvni belgilaydi. U geografik deb ataladi, chunki makon omilini yoki, boshqacha aytganda, muayyan muammolar mavjud hududni aks ettiradi.

XUSUSIY MUAMMOLAR *davlat faoliyatining muayyan jabhasiga, ayrim aholi yashaydigan punktlarga yoki kichik tabiiy ob'ektlarga tegishli bo‘lgan muammolardir.* Bular, odatda, turli avariyalar, nosozliklar natijasida yuzaga keladigan har xil muammolar, mahalliy ijtimoiy konfliktlar va sh.k.

MAHALLIY MUAMMOLAR *tushunchasi yuqoriroq darajadagi muammolarga, aniqroq aytganda, ayrim mamlakatlarga yoki yirik mamlakatlarning ancha katta hududlariga tegishli bo‘lgan muammolarga nisbatan tatbiq etiladi.* Bu erda odatda kuchli zilzilalar, yirik suv toshqinlari yoki, masalan, kichik davlatdagi fuqarolar urushi nazarda tutiladi.

MILLIY MUAMMOLAR *tushunchasi ijtimoiy-siyosiy va ilmiy muomalada ba'zan muayyan davlat yoki milliy hamjamiyatning ma'lum qiyinchiliklari, g‘am-tashvishlarini aks ettiradi. Miqyos darajasiga qarab ular mintaqaviy yoki mahalliy muammolar sifatida talqin qilinishi mumkin.*

MINTAQAVIY MUAMMOLAR *ayrim qit'alar, dunyoning yirik ijtimoiy-iqtisodiy hududlari yoki ancha yirik davlatlarda yuzaga keladigan muhim masalalar doirasini qamrab oladi*. Bunday muammolarga sharqiy Evropaning bir necha mamlakatlari hududi radioaktiv zaharlanishiga olib kelgan Chernobil fojiasi yoki bir qator davlatlarni qamrab oluvchi ancha katta hududlarda yuz bergan iqlim o‘zgarishlari misol bo‘lishi mumkin. Masalan, 1968 yilda Saxel mintaqasida yuz bergan qurg‘oqchilik «asr falokati» degan nom oldi. U Afrika qit'asining 18 davlatini qamrab oldi, bunda ocharchilik natijasida 250 mingdan ko‘proq odam halok bo‘ldi, taxminan 18 million bosh qoramol nobud bo‘ldi, xavfli kasalliklarning epidemiyalari yuzaga keldi, bu ulkan mintaqa hududi esa deyarli to‘la sahroga aylandi.

GLOBAL MUAMMOLAR *butun er kurrasini, uning nafaqat odamlar bevosita yashaydigan qismini, balki Erning qolgan yuzasi, er osti bo‘shliqlari, atmosfera, gidrosfera va hatto inson faoliyati doirasiga kiruvchi kosmik fazoni qamrab olishi bilan izohlanadi.*

Shunday qilib, global muammolar to‘g‘risida so‘z yuritilganda butun sayyora nazarda tutiladi, uning eng yirik tarkibiy birligi sifatida esa mintaqa qabul qilinadi. Bunda mintaqalar soni va ularning miqyosi ko‘rib chiqilayotgan muammolar xususiyati bilan belgilanadi. Masalan, dunyo miqyosidagi iqtisodiy qoloqlik muammosini tadqiq etishda odatda butun sayyorani ikki mintaqa – rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarga ajratish bilan kifoyalaniladi. Demografik, energetik muammolar yoki xom ashyo muammolarini o‘rganishda esa, mintaqalar soni ko‘payadi va har safar tadqiqotning muayyan maqsadlari bilan belgilanadi.

Bunda shuni qayd etish lozimki, har qanday muammo sayyoraning istalgan mintaqasiga nisbatan muhim sanalgan, ya'ni ularning har birida namoyon bo‘lgan holdagina global deb hisoblanishi mumkin. Aks holda bir yoki bir necha mintaqalarning muammolari (yoki bundan ham kichikroq miqyosdagi muammolar) to‘g‘risida so‘z yuritiladi.

Bundan barcha global muammolar ayni vaqtda mintaqaviy ahamiyat ham kasb etadi, lekin mintaqaviy darajada aniqlangan barcha muammolar ham global bo‘lavermaydi, degan xulosa kelib chiqadi. O‘z-o‘zidan ravshanki, global muammolar soni kamroq bo‘ladi. Boshqa darajalarga kelsak, global muammolar bevosita mahalliy yoki xususiy ko‘rinishga ega bo‘lmasligi yoki bu erda uncha sezilmasligi mumkin.

Masalan, Antarktidada yoki sayyoramizning atrof muhit ifloslanadigan asosiy markazlari va manbalaridan ancha uzoqda joylashgan boshqa burchaklarida havo yoki suv havzalarining holati qoniqarli bo‘lishi, tabiiy muhitga antropogen ta’sir esa deyarli sezilmasligi mumkin. Shunga qaramay bu keskinlik darajasi tabiiy muhitga antropogen ta’sirning notekisligiga bog‘liq bo‘ladigan ekologik muammoning global xususiyatiga shak-shubha tug‘dirmaydi. O‘z navbatida, barcha mahalliy yoki xususiy muammolar global muammolar bilan bog‘lanavermaydi, zero ularning soni taqqoslab bo‘lmaydigan darajada ko‘proqdir.

Keltirilgan mulohaza global va mintaqaviy muammolarni nafaqat ilmiy balki, amaliy jihatdan ham farqlash imkonini beradi, chunki barcha global muammolar o‘z miqyosida o‘zgarmaydigan yagona tizim – butun sayyoraga tegishlidir. Shu sababli mazkur tizim uchun ularning soni ma’lum tarixiy bosqichda muayyan hisoblanadi. Ayni vaqtda boshqa darajadagi muammolar sonining aniq hisobini yuritish mumkin emas, zero mintaqalarning va turli hududlarning chegaralari tadqiqotning maqsad va vazifalariga qarab shartli olinadi.

Globallik mezonlari. Fan va falsafada global muammolarni yanada aniqroq tavsiflash uchun yuqorida zikr etilgan «geografik» mezondan tashqari bu muammolarni boshqa tomondan – ularning sifati, va muhim xususiyatlari nuqtai nazaridan tavsiflovchi qo‘shimcha mezonlar qo‘llaniladi.

Birinchidan, *global muammolar o‘z mohiyatiga ko‘ra nafaqat ayrim kishilarning manfaatlariga, balki butun insoniyat taqdiriga daxldordir*.

Ikkinchidan, *ularni bartaraf etish uchun butun sayyora aholisi hech bo‘lmasa aksariyat qismining kuch-g‘ayratini birlashtirish va ular bahamjihat, izchil ish ko‘rishi talab etiladi.*

Uchinchidan, *bu muammolar dunyo rivojlanishining ob’ektiv omili hisoblanadi va biron-bir mamlakat ularni e’tiborga olmasligi mumkin emas*.

To‘rtinchidan, *global muammolarning echilmagani kelajakda butun insoniyat va uning yashash muhiti uchun jiddiy, balki tuzatib bo‘lmaydigan oqibatlarga olib kelishi mumkin.*

Qayd etilgan mezonlardan tashqari ba’zan global muammolarning boshqa bir qator xususiyatlari ham ko‘rsatiladi. Xususiy, mahalliy va mintaqaviy muammolardan farqli o‘laroq, global muammolar nisbatan turg‘unroqdir. Ular globallikning yuqorida sanab o‘tilgan barcha mezonlariga mos kelishdan oldin zimdan va uzoq shakllanadi, echilishiga qarab esa (nazariy jihatdan) quyiroq darajaga tushib, dunyo miqyosida o‘z ahamiyatini yo‘qotishi mumkin. Ammo tendensiyalarni teskari yo‘nalishda o‘zgartirish kamida butun jahon hamjamiyatining izchil harakatlarini talab etuvchi o‘ta og‘ir ish bo‘lib, hali bunga erishilganicha yo‘q. Global muammolar mavjudligining nisbatan qisqa tarixiga nafaqat ularning quyiroq darajaga tushishi, balki susayish hollari ham ma’lum emasligining sababi ana shundadir.

Global muammolarning boshqa bir muhim xususiyati – ularning barchasi bir-biriga shu darajada bog‘liqki, ulardan birini echish hech bo‘lmasa unga boshqa muammolarning ta’sirini hisobga olishni nazarda tutadi.

Global muammolarning tasnifi. Global muammolarning keltirilgan mezonlari va o‘ziga xos xususiyatlari asosan mazkur sohadagi aksariyat tadqiqotchilarning qarashlarini aks ettiradi va global muammolarni boshqa barcha muammolardan farqlab, aniq aytish imkonini beradi. Bunda u yoki bu muammoning keskinlik va muhimlik darajasini belgilash, uning boshqa muammolar bilan o‘zaro nisbatini aniqlash uchun odatda turli tasniflashlar amalga oshiriladi, ular alohida guruhlarga ajratiladi.

Tasniflash birdan-bir maqsad hisoblanmaydi, balki hozirgi davrning o‘ta keskin ziddiyatlarini kompleks o‘rganishning muhim elementi sifatida amal qiladi va mazkur muammolarni ularning o‘zaro aloqasi va bir-birini taqozo etishi nuqtai nazaridan o‘rganish imkonini beradi. U muhim aloqalarni farqlash, ustuvorliklarni va ob’ektiv mavjud global muammolarning keskinlaShuv darajasini aniqlash imkonini beradi. Bundan tashqari, tasniflash global muammolarning tizimli

o‘zaro aloqasini yanada teranroq tushunishga ko‘maklashadi va amaliy qarorlar qabul qilish ketma-ketligini belgilashga yordam beradi.

Izchil va aniq amalga oshirilgan tasniflash bilishning mazkur sohasidagi avvalgi tadqiqotlarni ma’lum darajada sarhisob qiladi va ayni vaqtda bunday tadqiqotlarning rivojlanishida yangi bosqich boshlanganini qayd etadi.

Hozirgi zamonda global muammolarni tasniflashga nisbatan har xil yondashuvlar orasida ayniqsa keng e’tirof etilgan tasnifga muvofiq global muammolarning barchasi ularning keskinlik darajasi va echimining ahamiyatiga, shuningdek real hayotda ularning o‘rtasida qanday sababiy bog‘lanishlar mavjudligiga qarab uch katta guruhga ajratiladi.

Birinchi guruh eng katta umumiylik va muhimlik darajasi bilan tavsiflanadigan muammolar. Ular turli davlatlar o‘rtasidagi munosabatlardan kelib chiqadi. Ayni shu sababli ular *interijtimoiy global muammolar deb ataladi*. Bu erda jamiyat hayotidan urushni bartaraf etish va adolatli dunyoni ta’minlash; yangi xalqaro iqtisodiy tartib o‘rnatish kabi ikki o‘ta muhim muammo farqlanadi:

Ikkinchi guruh jamiyat va tabiatning o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladigan muammolar bo‘lib, ular odamlarni energiya, yonilg‘i, chuchuk suv, xom ashyo resurslari va shu kabilar bilan ta’minlash kabilardir. Bu guruhga ekologik muammolar, shuningdek Jahon okeani va kosmik fazoni o‘zlashtirish ham kiradi.

Uchinchi guruhni «inson – jamiyat» tizimi bilan bog‘liq muammolar ya’ni demografiya muammosi, sog‘liqni saqlash, ta’lim, xalqaro terrorizm tahdidi ma’naviyat masalalari va shu kabilardir.

U yoki bu muammoning muayyan guruhga kiritilishi ma’lum darajada shartli xususiyat kasb etadi va muhim omillarga, ularni ajratish asoslariga bog‘liq bo‘ladi. Shu sababli har qanday tasnif masala echimining uzil-kesil varianti sifatida emas, balki murakkab tizimni qayta tuzishning global muammolar o‘zaro aloqasi tabiatini yaxshiroq tushunishga ko‘maklashadigan usullaridan biri sifatida qaralishi lozim.

Endi butun insoniyatga jiddiy xavf tug‘dirayotgan eng muhim muammolarga qisqacha tavsif beramiz.

Asosiy global muammolar tizimi. Hozirgi davrning global muammolari o‘z holatini zamonda tinimsiz o‘zgartiradigan yagona, faol va ochiq tizim hisoblanadi, chunki unga umuminsoniy ahamiyatga molik bo‘lgan yangi muammolar kirishi, avvalgi muammolar esa, ularning echilishiga qarab, yo‘qolishi mumkin. Rim klubining asoschisi va birinchi prezidenti A.Pechchei bu holatga e’tiborni qaratib, insoniyat qarshisida ko‘ndalang bo‘lgan aksariyat muammolar «bir-biri bilan mahkam chirmashib oldi, ulkan sprut changali yanglig‘ butun sayyorani o‘z iskanjasiga olmoqda... echilmagan muammolar soni o‘sib bormoqda, ular yanada murakkabroq tus olmoqda, ularning chirmashuvi yanada chigallashmoqda, ularning «iskanjasi» esa sayyoramizni o‘z changalida tobora qattiqroq siqmoqda», [92] deb yozgan edi.

Ammo global ziddiyatlar tuguni qanchalik chigal bo‘lmasin, uni fan va falsafa yordamida echish, ya’ni sababni oqibatdan, muhim tafsilotlarni ikkinchi darajali tafsilotlardan, ob’ektivni sub’ektivdan farqlash uchun nazariy jihatdan anglab etish lozim. Dunyo miqyosidagi jarayonlarga ta’sir ko‘rsatish uchun odamlarning imkoniyatlari va resurslari cheklanganini hisobga olib, muammolarning qaysi biri darhol echishni talab qilishi va qaysi biri ikkinchi darajali ahamiyat kasb etishini ham farqlash muhimdir.

Demografik muammo. *Hozirgi zamonda insoniyatning eng muhim muammolari orasida, aksariyat davlatlar va mintaqalarda aholi haddan tashqari ko‘payishiga sabab bo‘layotgan aholining nazoratsiz o‘sishi qayd etiladi.* Ayrim mutaxassislarning baholashlariga ko‘ra, sayyorada mavjud energetika, xom ashyo, oziq-ovqat va boshqa resurslar Erda faqat bir milliardga yaqin kishi («oltin milliard») munosib hayot kechirishini ta’minlashi mumkin. Vaholanki, oxirgi ming yillik mobaynida sayyoramiz aholisi 15 baravar ko‘paydi va bugungi kunda 6 milliard kishidan oshib ketdi. Bunda nafaqat miqyos, balki aholining o‘sish sur’atlari ham aqlni lol qoldiradi. Xususan,

[92] Печчеи А. Человеческие качества. – М.: 1980. – С.7

birinchi ikki baravar ko‘payish 700 yil ichida, ikkinchisi – 150 yil ichida, uchinchisi – 100 yil ichida va oxirgisi – 40 yildan kamroq vaqt ichida yuz berdi. Shuni aytishning o‘zi kifoyaki, 1956 yil Erda 2,8 milliard kishi yashagan bo‘lsa, XX asr oxiriga kelib bu raqam 6 milliardga etdi.

*XX asrda er kurrasi aholisining «demografik portlash» deb nomlangan misl*siz *darajada o‘sishi biologik qonunlarning emas, balki stixiyali, notekis ijtimoiy rivojlanish va insoniyat katta mashaqqatlar bilan bartaraf etishga harakat qilayotgan chuqur ijtimoiy ziddiyatlar mahsuli bo‘ldi*. Bu avvalo rivojlanayotgan mamlakatlarga tegishli bo‘lib, ularga jahon aholisi o‘sishining o‘ndan to‘qqiz qismidan ko‘prog‘i to‘g‘ri keladi. Bu erdagi vaziyat rivojlangan mamlakatlarga XX asr boshidayoq xos bo‘lgan o‘lim darajasining yuqoriligi va butun insoniyatga XVIII asrga xos bo‘lgan tug‘ilish darajasining yuqoriligi bilan tavsiflanadi. Ayni vaqtda mehnat unumdorligi darajasi va aholi jon boshiga olinadigan daromad miqdoriga, qishloq xo‘jalik ekinlarining hosildorlik darajasi va qishloq xo‘jaligining samaradorligiga, aholining savodxonlik darajasi va umumiy madaniy saviyasiga ko‘ra bu mamlakatlar xalqlarining aksariyati hali XIX asrda yashamoqda.

Demografik muammolar juda murakkab va o‘ta turg‘un bo‘lib, ularni tez bartaraf etish mumkin emas. Ularni echish kechga surilgani sari, yanada murakkabroq va chigalroq tus oladi. Shu sababli rivojlanayotgan mamlakatlarda barcha hukumatlar tug‘ilish darajasini pasaytirishga qaratilgan demografik siyosatni amalga oshirishga harakat qilmoqda. Jumladan O‘zbekistonda 1995 yilda “Oilani rejalashtirish” davlat dasturi qabul qilindi. Bu dasturda har bir oilada farzand tug‘ilishini rejalashtirishning ona va bola sog‘ligini asrashga yo‘naltirilgan sa’y harakatlardan biri bo‘lishi bilan bir qatorda, mamlakatda demografik portlashning oldini olish vazifasini bosqichma-bosqich amalga oshirish ko‘zda tutilgan. Bu borada barcha viloyatlarda, qishloq va ovullarda reproduktiv salomatlik bo‘yicha targ‘ibot ishlari olib borilmoqda. Shuni alohida ta’kidlash joizki, mustaqillik yillarida O‘zbekistonda aholining o‘rtacha yoshi erkaklar orasida 73, ayollar oraisda 75 yoshga teng.

Mazkur muammo rivojlangan mamlakatlarda ham keskinlashdi, lekin bu erda uning aks ko‘rinishiga duch kelish mumkin. Umr uzunligining va keksa odamlar sonining o‘sishi jarayonida hatto aholining oddiy ko‘payishini ham ta’minlamaydigan tug‘ilish darajasining pasayishi kuzatilmoqda. Ayni holda depopulyasiya, ya’ni aholi sonining kamayishi to‘g‘risida so‘z yuritiladiki, (Rossiya aholisi o‘rtacha 54 yoshni tashkil qiladi,) bu ham milliy manfaatlar, ijtimoiy dasturlarni amalga oshirish, pensiya ta’minoti va shu kabilarga tegishli qo‘shimcha qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Rossiyadagi so‘nggi 20 yillikdagi demografik jarayonlar bunga yorqin misol bo‘ladi. Biroq, keyingi besh yilda bu masalada ijobiy o‘zgarishlar kuzatilmoqda. Jumladan aholi soni ortishi va o‘rtacha umrguzaronlik 4 yilga oshdi.

Ta’lim muammosi. Demografik portlash sabablari ta’lim muammosi bilan uzviy bog‘liq. So‘nggi yillarda jahonda savodsizlar soni foiz hisobida kamaygan bo‘lsa, mutlaq hisobda o‘sishda davom etmoqda. Bunda ma’lumotsiz odamlarning hayoti amalda ko‘p bolalikni xurofiy aqidalar bilan oqlaydigan arxaik oilaviy an’analarga bo‘ysunadi. Pirovardda rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o‘rtasidagi tafovut bu jihatdan ham ortishda davom etmoqda. Hozirgi vaqtda ajabtovur vaziyatni kuzatish mumkin: savodxonlik mutlaq raqamlarda o‘sayotgan bir paytda, savodsizlar, ya’ni o‘qish, yozish, oddiy arifmetik amallarni bajarishni bilmaydigan odamlar soni ham o‘sib bormoqda (Hindiston aholisining 70%, Pokiston aholisining 60%, Afrika mamlakatlari aholisining 80% savodsiz).

Shu bilan bir qatorda aksariyat odamlarning ma’lumot darajasi yangi texnologiyalar va kompyuter texnikasidan keng foydalanuvchi hozirgi jamiyatda to‘laqonli yashash va mehnat qilish imkonini bermasligi bilan bog‘liq *funksional savodsizlik ham o‘sib bormoqda*.

Bu muammoning boshqa bir jihati shundan iboratki, jahonning aksariyat davlatlarida ta’lim olish imkoniyati barchaga teng darajada ta’minlanmagan bo‘lib, bu ijtimoiy keskinlikning qo‘shimcha manbai hisoblanadi. Shuningdek hozirgi davrda ta’lim sifatini yaxshilash, uning mazmunini ijtimoiylashtirish masalasi ko‘ndalang bo‘lib turmoqda. Shuni alohida ta’kidlash lozimki ta’limning ijtimoiylashuvi o‘quv jarayonida gumanitar fanlarning o‘quv soatlari yoki fanlar sonini ko‘paytirish emas balki, tabiiy ilmiy fanlar mazmunini gumanitarlashtirish, har qanday ilmiy kashfiyotni inson manfaatlarini himoya qilishga yo‘naltirishi lozim. Shundagina inson o‘z

mavjudligini saqlab qolish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan, O‘zbekistonda 1997 yilda qabul qilingan “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturida” aynan shu maqsadlarni o‘zida ifodalaydi. “O‘zbekistonda har yili ta’lim uchun sarflanayotgan xarajatlar yalpi ichki mahsulotning 10-12 foizini tashkil etadi. Holbuki, jahon tajribasida bu ko‘rsatkich 3-5 foizdan oshmaydi”[93]. Zero, insonning nafaqat bilim olishi, balki kasbiy malakalarga ega bo‘lishi ijtimoiy savodsizlikni bartaraf qilishning muhim omili hisoblanadi.

Sog‘liqni saqlash. *Aholi soni va uning yashash sharoiti, shuningdek atrof muhit holati hozirgi davrning yana bir global muammosi bilan uzviy bog‘liq.* Aksariyat kasalliklar va atrof muhitdagi antropogen o‘zgarishlar o‘rtasida bevosita va bilvosita aloqa mavjud. Hozirgi odamlar avlodiga atrof muhit ifloslanishining hali o‘rganilmagan yoki kam o‘rganilgan ko‘p sonli fizik (avvalo elektromagnit), kimyoviy va biologik omillari ta’sir ko‘rsatmoqda. Avvalo, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar aholisi kasalliklarining tarkibi va xususiyatida yuz bergan o‘zgarishlar ayni shu hol bilan izohlanadi.

Bu erda yuqumli kasalliklar bartaraf etilgan bo‘lib, ular odamlar o‘limining asosiy sabablari hisoblanmaydi. Lekin yurak-qon tomir kasalliklari, ruhiy kasalliklar sezilarli darajada ko‘paydi, «sivilizatsiya kasalliklari» deb nomlangan butunlay yangi kasalliklar: rak, OITS va boshqalar paydo bo‘ldi. Bunday kasalliklar, xususan yurak-qon tomir kasalliklari o‘sishining asosiy sabablari kam harakatchan turmush tarzi, semirish, chekish, ruhiy zo‘riqish, stress holatlari ekanligi aniqlangan. Bu hodisalar insonga tabiatning qudratli kuchlarini jilovlash va o‘zini jismoniy mehnatdan asosan xalos etish, mazkur ishni mashinalar, texnika vositalariga yuklab, o‘ziga asosan aqliy mehnat, tartibga solish va nazorat qilish funksiyalarini qoldirish imkonini bergan XX asr sivilizatsiyasining rivojlanish mahsulidir.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda boshqacha vaziyatni kuzatish mumkin: bu erda kasalliklardan azob chekayotganlar soni rivojlangan mamlakatlardagidan ko‘proq, kasallikning oldini olish yoki davolanish imkoniyati esa sezilarli darajada kamroqdir. Tibbiyot sifatining pastligi, qashshoqlik va antisanitariya tufayli rivojlanayotgan mamlakatlarda bolalar o‘limi, bezgak, sil, traxoma, qoqshol bilan kasallanish darajasi, epidemik yuqumli kasalliklarning paydo bo‘lish ehtimoli rivojlangan mamlakatlardagi holat bilan taqqoslab bo‘lmaydigan darajada yuqoridir.

So‘nggi ma’lumotlarga ko‘ra, dunyo bo‘yicha yurak qon-tomir kasalliklari kun sayin ortib bormoqda. Bunday kasalliklar aksariyat hollarda o‘lim bilan tugaganligi sababli jamiyat uchun katta tahdid sanaladi. Butunjahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (WHO) hisobotiga ko‘ra, 2005 yilda yurak qon-tomir kasalliklaridan 17,5 million inson vafot etgan. Ushbu ko‘rsatgich barcha o‘lim holatlarining 30 foizini tashkil qiladi. Shu jumladan, 7,6 million kishi yurak ishemik kasalligidan 5, 7 million kishi insult oqibatida hayotdan ko‘z yumgan[94]. Hozirgi vaqtda o‘rnatilgan internatsional aloqalar natijasida davlatlar o‘rtasidagi ulkan yuk oqimlari, odamlarning faol migratsiyasi va kengaygan iqtisodiy munosabatlar olamshumul xususiyat kasb etdi va ko‘pgina yuqumli kasalliklarning tarqalish tezligini oshirdi. Notipik zotiljam, qush grippi, cho‘chqa grippi kabi ilgari hech qachon mavjud bo‘lmagan, yangi kasalliklarning paydo bo‘lishi sabablarini ham ayni Shu erdan izlash lozim.

Ayni paytda shuni ham alohida ta’kidlash lozimki, XX-XXI asrda yangi kasalliklar soni ko‘payib borsada, kasalliklarga qarshi kurash vositalari ham takomillashib bormoqda. Jumladan, XXI asr fanining eng katta yutug‘i sifatida 2008 yilda nemis olimi Xareld sur Xauzen (1936) ayollarda bachadan saratoni kasalligini “papiloma” virusi keltirib chiqarishini aniqlagan va unga qarshi emlash vositasini yaratgani uchun Nobel mukofotiga sazovor bo‘ldi. Dunyo bo‘yicha umumiy saraton kasalligining 5%ini bachadon raki tashkil qilar, va har yili ikki yuz mingga yaqin ayollar shu kasallikdan bevaqt olamdan ko‘z yumar edi. Ushbu kasallikka qarshi vaksinatsiyaning ommalashuvi yuzlab ayollarning sog‘ligi garoviga aylanmoqda. Hozirgi kunda rivojlangan mamlakatlarda, jumladan O‘zbekistonda ham 2009 yildan 12-14 yoshdagi qizlarda bachadon

[93] Karimov I.A. BMT Sammiti mingyillik rivojlanish maqsadlariga bag‘ishlangan yalpi majlisidagi nutq. –T.:. O‘zbekiston, 2010 y

[94] Bobojonova N. “Yoshargan” xavfli to‘lqin. - T.: Noshir, 2008. –B.23.

saratoni kasalligiga qarshi emlash ishlari keng amalga oshirilmoqda. Xareld sur Xauzenning kashfiyoti asr boshining eng buyuk kashfiyotlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, O'zbekistonda aholining reproduktiv salomatligi bo'yicha davlat dasturi qabul qilingan bo'lib, unga ko'ra barcha viloyatlarda skrining markazlari tashkil qilindi, ona va bola salomatligining profilaktikasi, "tez yordam" markazlarining faoliyati yo'lga qo'yildi, aholini notipik gripp kasalligiga qarshi emlash ishlari rejali amalga oshirilmoqda. "Bugungi kunda mamlakatimizning barcha hududlarida bolalarning 98 foizidan ortig'i oldini olish mumkin bo'lgan infeksiyalarga qarshi emlanmoqda. Buning natijasida difteriya, qizamiq kasalliklariga chalinish holatlari keskin kamayganini aytish darkor. 2010 yilda yuqumli kasalliklar bilan og'rish holatlari, jumladan, meningikok infeksiyasi 28 foiz, epidemik parotit 27 foiz, virusli gepatit 13 foizga kamaygani ana shunday tadbirlar samarasidir"[95].

Darhaqiqat, 1997 yilda 1 sonli yuqumli kasalliklar ilmiy tadqiqot institutida yangi laboratoriyaning tashkil qilinishi O'zbekistonda (gippotit) odam organizmida sariq kasalligining nafaqat A va V virusi, balki S, D, E viruslarini aniqlash imkonini yaratdi. "Sog'liqni saqlash tizimini tubdan isloh qilish va rivojlantirish, o'ta og'ir yuqumli kasalliklarga barham berish hamda ularni kamaytirish borasida qat'iy choralar ko'rildi. Onalar o'limi darajasi 2 baravardan ko'proq, bolalar o'limi 3 baravar kamaydi....odamlarning o'rtacha umr ko'rishi 67 yoshdan 73 yoshgacha, ayollarning umr ko'rishi esa 75 yoshgacha oshdi"[96]. Zamonaviy diagnostika texnologiyalaridan keng miqyosda foydalanishning yo'lga qo'yilishi, surunkali sariq kasalligining oqibati bo'lmish jigar serrozining kamayishiga va aholining umumiy umrguzaronligini oshishiga olib keldi.

Oziq-ovqat muammosi. *Ommaviy kasalliklar va umrning sezilarli darajada qisqarishi sabablaridan biri oziq-ovqat muammosidir*. Xususan, surunkali to'yib ovqat emaslik va nomutanosib ovqatlanish kam rivojlangan mamlakatlar aholisida ommaviy tarzda namoyon bo'layotgan muttasil oqsil ochligi va vitamin taqchilligiga olib kelmoqda. Natijada jahonda har yili ochlikdan bir necha o'n millionlab odamlar, kattalardan ko'ra ko'proq bolalar halok bo'lmoqda.

Oziq-ovqat taqchilligiga duch kelgan mamlakatlar uni import qilishga majbur, lekin bu, odatda, ocharchilikka qarshi kurashda kam samara beradi va bundan tashqari, mazkur mamlakatlarni eksportchilarga qaram qilib qo'yadi. Shu tariqa g'alla ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy tazyiq o'tkazishning samarali vositasiga va mohiyat e'tibori bilan, avvalo eng qashshoq mamlakatlarga qarshi «oziq-ovqat quroli»ga aylanadi.

1960-yillarda oziq-ovqat muammosini echish rivojlanayotgan mamlakatlar uchun «yashil inqilob»ni amalga oshirish bilan bog'langan edi. Bu tadbirning mohiyati bug'doy va sholining o'ta unumli yangi navlaridan foydalanib, qishloq xo'jalik mahsuldorligini keskin oshirishdan iborat edi. Buning uchun qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini zamonaviy texnologiyalar yordamida modernizatsiya qilish mo'ljallandi. «Yashil inqilob» aksariyat rivojlanayotgan mamlakatlarda qabul qilindi, lekin amalda ham ijobiy, ham salbiy oqibatlarga olib keldi.

Qishloqni qayta tashkil etish uchun tegishli ijtimoiy shart-sharoitlar va buning uchun zarur mablag'lar mavjud bo'lgan davlatlarda u ijobiy samara berdi. Ammo bunday mamlakatlar uncha ko'p emas, masalan Hindiston, Pokiston shular jumlasidan. Texnika va o'g'itlar xarid qilish uchun mablag'lar mavjud bo'lmagan, aholining ma'lumot darajasi juda past bo'lgan, turg'un an'analar va xurofiy aqidalar xo'jalik yuritishning ilg'or shakllarini amalga joriy etishga to'sqinlik qilgan o'ta qoloq mamlakatlarda esa «yashil inqilob» samara bermadi. Shuningdek, u odatdagi mayda xo'jaliklarni vayron qila boshladi, qishloq aholisining shaharga migratsiyasini kuchaytirdi. «Yashil inqilob» eski qishloq xo'jaligi o'rnida yangi, zamonaviy qishloq xo'jaligini barpo eta olmadi, ya'ni eski uyni buzib, uning o'rnida yangi imorat qura olmadi, bu esa oziq-ovqat muammosini yanada keskinlashtirdi.

O'zbekistonda bu muammoning echimini topishga oqilona yondoshildi. Paxta yakkahokimligiga chek qo'yilib, g'alla, sholi, chorma mollarini etishtirishga alohida e'tibor

[95] Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo'lini izchil davom ettirish-taraqqiyotimizning muhim omilidir.-T.: O'zbekiston, 2010

[96] Karimov I.A. BMT Sammiti mingyillik rivojlanish maqsadlariga bag'ishlangan yalpi majlisdagi nutq. –T.: O'zbekiston, 2010.

qaratildi, qishloq infratuzilmasini takomillashtirish, qishloqqa sanoatni olib kirish, g‘alla mahsulotlarini ishlab chiqish texnologiyalaridan unumli foydalanish yo‘lga qo‘yildi.

Iqtisodiy rivojlanishning notekisligi. Rivojlanayotgan mamlakatlarni qoloqlikdan chiqarish va yangi xalqaro iqtisodiy tartib o‘rnatish hozirgi davrning global muammolari orasida alohida o‘rin egallaydi, chunki bu erda vujudga kelgan xalqaro munosabatlar tizimi beqarorlashuvining kuchli omillari yashirinib yotadi. So‘nggi yillarda dunyo miqyosida yalpi mahsulot ishlab chiqarish o‘sgani holda, boylar va kambag‘allar, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o‘rtasida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi ulkan tafovut yanada oshdi. Bu muammo ba’zan «boy Shimol» va «qashshoq Janub» o‘rtasidagi qarama-qarshilik sifatida ham tavsiflanadi.

1960-yillarda aksariyat mamlakatlarning to‘g‘ridan-to‘g‘ri mustamlaka qaramligidan xalos bo‘lish jarayoni yangi, lekin o‘zgacha tusdagi qaramlik o‘rnatilishiga olib keldi. Urushdan keyingi davrda jahon savdosining o‘sishi va davlatlararo aloqalarning kuchayishi yuz berdi. Ayni vaqtda G‘arb davlatlari iqtisodiyotida monopoliyalashuv jarayoni kuchaydi va transmilliy korporatsiyalar paydo bo‘la boshladi. Ular arzonroq ishchi kuchi topish va atrof muhitni muhofaza qilishga qo‘shimcha xarajatlardan qutulish maqsadida mehnat sarfi katta bo‘lgan va ekologik jihatdan iflos ishlab chiqarishlarni rivojlanayotgan mamlakatlarga eksport qila boshladilar. Bu hol, bir tomondan, rivojlangan kapitalistik mamlakatlarda atrof muhitni himoya qilish uchun ommaviy harakatning faollashuvi va ekologik qonunchilikning yanada keskinlashuvi bilan, boshqa tomondan esa, rivojlanayotgan mamlakatlar o‘zining qashshoqligi tufayli, qat’iy ekologik me’yorlar va bu bilan bog‘liq cheklov choralari joriy etishni o‘ziga doim ham ep ko‘ra olmasligi bilan izohlanar edi.

So‘nggi o‘n yilliklarda vaziyat yana rivojlanayotgan mamlakatlar zarariga o‘zgara boshladi. Rivojlangan mamlakatlarda jamiyat hayotining barcha jabhalariga va iqtisodiyotga kompyuterlar va mikroelektronika jadal sur’atlarda joriy etila boshladi. Shuningdek texnologik novatsiyalar va yangi (yuksak) texnologiyalar roli ham sezilarli darajada oshdi, bu esa ishlab chiqarishga ma’lumotli, malakali ishchi kuchini jalb qilishni taqozo etdi. Shu sababli iqtisodiy o‘zaro aloqalar va jahon savdosi asosan iqtisodiy rivojlangan davlatlar o‘rtasidagi almashinuv hisobiga amalga oshirila boshladi, rivojlanayotgan mamlakatlar esa, agar ular ko‘p miqdorda xom ashyo resurslariga ega bo‘lmasa, jahon bozoridan siqib chiqarildi.

O‘zbekistonda esa, mustaqillik yillarida “...yalpi ichki mahsulot 3,5, aholi jon boshiga hisoblaganda esa 2,5 baravar o‘sdi, o‘rtacha ish haqi 14 baravar oshdi. Davlatning ijtimoiy soha va ijtimoiy muhofaza uchun sarf xarajatlari 5 baravardan ziyodroq ko‘paydi. Har yili davlat byudjetining 50 foizi ijtimoiy sohaga yo‘naltirilmoqda[97].

Energetika va xom ashyo resurslari. Yana bir global muammo – *insoniyatni energetika va xom ashyo resurslari bilan ta’minlash xalqaro maydonda ko‘p sonli ziddiyatlar, shu jumladan harbiy mojarolar manbaiga aylandi.* Bu resurslar moddiy ishlab chiqarishning negizi hisoblanadi va ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishiga qarab inson hayotida tobora muhimroq rol o‘ynaydi.

Mazkur resurslar tiklanadigan, ya’ni tabiiy yoki sun’iy yo‘l bilan tiklash mumkin bo‘lgan resurslarga (gidroenergiya, yog‘och, quyosh energiyasi va sh.k.) va miqdori mavjud tabiiy zahiralar bilan chegaralangan tiklanmaydigan resurslarga (neft, ko‘mir, tabiiy gaz, har xil rudalar va minerallar) bo‘linadi.

Hozirgi iste’mol sur’atlari saqlangan taqdirda tiklanmaydigan resurslarning aksariyati insoniyatga bir necha o‘n yillardan bir necha yuz yillargacha bo‘lgan muddat bilan o‘lchanadigan yaqin kelajakda foydalanishgagina etishi hisoblab chiqildi. Shuningdek mavjud zaxiralarning anchagina qismi murakkab sharoitda joylashgan konlarda jamlangan yoki nisbatan qashshoq rudalardan iborat.

Yaqindagina odamlar aksariyat foydali qazilmalarni ochiq usulda yoki 600 m dan oshmaydigan chuqurlikda qazib olgan bo‘lsalar, bugungi kunda vaziyat sezilarli darajada o‘zgardi. Qulay joylardagi foydali qazilmalar tugab bormoqda va endilikda 8-10 km chuqurlikda yoki okean tubida joylashgan konlarni ishga solish vazifasi paydo bo‘lmoqda. Bu esa nafaqat ko‘p miqdorda

[97] Karimov I.A. BMT Sammitining mingyillik rivojlanish maqsadlariga bag‘ishlangan yalpi majlisdagi nutq.-T.: O‘zbekiston, 2010.

kapital qo‘yilmalarni, balki ularni qazib chiqarish va qayta ishlash uchun yangi texnika va texnologiyalar yaratishni ham taqozo etadi. Shu sababli chiqindisiz texnologiyalarni rivojlantirish bilan bir qatorda insoniyat ixtiyorida mavjud resurslardan oqilona foydalanish ham muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Urush va tinchlik muammosi. Harbiy soha jamiyat hayotining eng isrofgar sohasi hisoblanadi. Ayni shu *sababli jamiyat hayotidan urushni bartaraf etish va Erda mustahkam tinchlikni ta’minlash butun dunyoda mavjud barcha global muammolar orasida eng muhimi deb e’tirof etiladi*. Uning keskinligi barcha zamonlarda hech qachon pasaymagan bo‘lsa-da, XX asrda u nafaqat ayrim kishilar, xalqlar, balki butun insoniyat oldiga «o‘lish yo qolish?» degan mudhish savolni qo‘yib, alohida, fojeaviy mazmun va ahamiyat kasb etdi.

Bu hol ilgari mavjud bo‘lmagan imkoniyat – Erdagi hayotni yo‘q qilish imkoniyatini yaratgan yadro quroli paydo bo‘lishi bilan izohlanadi. Yadro quroli 1945 yil avgustda (Xirosima va Nagasaki) ilk bor qo‘llanilgan paytdan e’tiboran mutlaqo yangi davr – inson hayotining barcha jabhalari: siyosat, iqtisod, tafakkurda, jahon maydonidagi kuchlar nisbatida tub o‘zgarishlar yasagan yadro davri boshlandi.

Ammo muhimi shundaki, mazkur davrdan e’tiboran nafaqat ayrim inson, balki butun insoniyat o‘lishi mumkin bo‘lib qoldi. Teyyar de Sharden yangi vaziyatga baho berar ekan, shunday deydi: “Bir individ o‘lsa, uning o‘rnini doim boshqa bir individ egallaydi. Individning o‘limi hayotning davom etishiga to‘siq bo‘la olmaydi. Ammo butun insoniyat o‘lsa-chi?..”[98].

1940-yillarning oxirida ta’riflangan bu masala vaqt o‘tishi bilan ayniqsa muhim ahamiyat kasb etdi. Atom bombasi paydo bo‘lishi bilan «qiyomat-qoyim» xom-xayol bo‘lmay qoldi. O‘sha davrda yangi ixtironing butun xavfini ko‘pchilik hali tushunmagan, ayrim faylasuflar va olimlar yadro urushi tahdid solayotgan sharoitda odamlar o‘zining o‘zgargan holatini anglab etishlari va insoniyat halok bo‘lishining oldini olish uchun barcha imkoniyatlardan foydalanishlari lozimligi haqida ogohlantirgan edi.

Albatta, o‘zini o‘zi qirib tashlash imkoniyati odamlarda darhol paydo bo‘lgani yo‘q. Yadro qurolini yaratish va uni butun tiriklikni qirib tashlash uchun etarli miqdorda jamg‘arish uchun vaqt, juda katta moddiy, moliyaviy va boshqa xarajatlar, shuningdek jahonning turli mamlakatlaridagi olimlar, muhandislar va ishchilar ko‘p millionli armiyasining kuch-g‘ayrati talab etildi. Ammo birinchi yadro portlashlaridan so‘ng yuzaga kelgan vaziyatning jiddiyligini jahon hamjamiyatining keng davralari anglab etishi uchun ham qariyb 30 yil vaqt o‘tishi kerak bo‘ldi.

AQSH va Sovet Ittifoqida bir-biriga bog‘liq bo‘lmagan holda ish olib borgan olimlar ikki jamoasi tadqiqotlarining aqlni lol qoldiruvchi natijasi bo‘lgan «yadro qishi» konsepsiyasi paydo bo‘lgan 1980-yillarning boshiga kelibgina insoniyat yadro quroli yaratilishi, shuningdek global muammolar paydo bo‘lishi bilan u o‘zining avvalgi «umrboqiyligi»ni yo‘qotganini uzil-kesil anglab etdi.

Kompyuterda yaratilgan modellarda ancha aniq hisoblab chiqilgan mazkur konsepsiyaning asosiy mazmuni shundan iboratki, jahonda Erdagi hayotni butunlay yo‘q qilish uchun etarli miqdorda yadro zaryadlari to‘plangan. Ular portlatilgan taqdirda to‘g‘ridan-to‘g‘ri shikastlantiruvchi ta’sirdan tashqari havoga son-sanoqsiz miqdorda chang, tutun va kul ko‘tariladi va ularning qalin pardasi sayyoramizni quyosh nurlaridan butunlay to‘sib qo‘yadi. Bu atmosfera va Er yuzasining temperaturasi keskin pasayishiga sabab bo‘ladi va uni muz bosishiga olib keladi. «Yadro qishi» konsepsiyasi odamlarni ular yangi xavf darajasini anglab etishga va sivilizatsiyani qutqarish uchun harbiy kuch ishlatishdan voz kechib, choh yoqasidan uzoqlashishga qodirmi, degan savolga javob berishda muqobildan uzil-kesil mahrum qildi.

Muhokama qilinayotgan muammoning boshqa bir o‘ziga xos xususiyati shundaki, u mohiyati va hozirgi holati «Tabiat falsafasi»mavzusida ko‘rib chiqilgan ekologiya bilan uzviy bog‘liq. Biz fan-texnika taraqqiyoti darajasi ekologik tanglikni bartaraf etish borasidagi imkoniyatlarni belgilashini qayd etgan edik, ammo qurol-yarog‘larning vayronkor imkoniyatlari, ularning shakllari, qo‘llash metodlari va usullarining rang-barangligi ham ayni shu darajaga bog‘liq bo‘ladi.

[98] P. Teyyar de Sharden. Fenomen cheloveka. M.: 1987. – S.216.

Boshqacha aytganda, inson o‘z hayotini tabiat bilan uyg‘unlikda yo‘lga qo‘yish imkoniyatlarini qo‘lga kiritish bilan bir qatorda butun tiriklikni yo‘q qilish qobiliyatini ham ko‘p karra oshirdi. Jamiyatning harbiylashuvi, qurollanish poygasi va harbiy mojarolarning salbiy oqibatlari atrof muhitning buzilish jarayonlarini yanada jadallashtirmoqda. Yadro quroli bilan bir qatorda urush olib borishning «geografik» vositalari ham oldindan aytib bo‘lmaydigan oqibatlardan iborat alohida xavf tug‘diradi. Bu oqibatlar inson sun’iy yo‘l bilan tabiiy ofatlar, vayrongarchiliklar va shu kabilarga erishish maqsadida tabiiy jarayonlarga izchil ta’sir ko‘rsatishi natijasida kelib chiqishi mumkin. Urush harakatlari olib borishning bunday usullari, masalan muayyan hudud ustidagi ozon qatlamini ataylab vayron qilish va shu kabilar yadro qurolining qo‘llanilishi bilan teng oqibatlarga sabab bo‘lishi mumkin.

Bugungi kunda harbiy qarama-qarshilik ma’lum darajada susayganiga qaramay, aksariyat mamlakatlarda mudofaa va atrof muhitni muhofaza qilish xarajatlarida ulkan nomutanosiblik hanuzgacha saqlanib qolmoqda. Bu tafovut mudofaa foydasiga ba’zan ellik baravar va undan ko‘proq darajaga etadi. Bu hol «uchinchi dunyo» mamlakatlarida ayniqsa bo‘rtib namoyon bo‘ladi. Bu erga, bir tomondan, qurol-aslaha, boshqa tomondan esa – murakkab ekologik vaziyatni yanada og‘irlashtiruvchi eskirgan asbob-uskuna va noekologik texnologiyalar tobora ko‘proq etkazib berilmoqda. Natijada ifloslanish va tabiatning zavol topish sur’atlari bu erda rivojlangan mamlakatlardagidan ancha yuqoridir.

Qurollanish poygasi nafaqat ulkan moddiy resurslarni, balki mehnat resurslari, intellektual resurslarni ham behuda sarflamoqda. Butun dunyoda olimlarning to‘rtdan bir qismi, odatda, eng malakali kadrlar urushga tayyorgarlik ko‘rish borasidagi ishlarga jalb qilingan bo‘lib, ularning bilim va ko‘nikmalari vayronkorlik vositalarini yaratishga yo‘naltirilgan. Ammo olimlar insoniyat duch kelgan xavf darajasini birinchi bo‘lib (ularning eng ilg‘or vakillari) anglab etdilar.

Qurollanish poygasi avj ola boshlagan 1955 yilda taniqli ingliz faylasufi B.Rassel tinchlik va qurolsizlanish uchun kurash tashabbusi bilan chiqdi. U A.Eynshteyn bilan hamkorlikda F.Jolio-Kyuri, M.Born, S.Pauell, L.Infeld va boshqa yirik olimlar tomonidan qo‘llab-quvvatlangan mashhur Manifestni e’lon qildi. Bu Manifestda insoniyat unga tahdid solayotgan xavf haqida ogohlantirildi, shuningdek yadro asrida sivilizatsiyani asrab qolish uchun «yangicha fikrlashni o‘rganish» lozimligi uqtirildi.

B.Rassel nafaqat xavf-xatarlar haqida ogohlantirdi, balki ularni echish yo‘llarini ham taklif qildi. Xususan, u barcha urushlarga chek qo‘yishi lozim bo‘lgan jahon hukumatini tashkil etish g‘oyasini ilgari surdi. **Uning fikricha**, BMT bunday hukumat negizi bo‘lishi mumkin. U shuningdek davlatlar o‘rtasidagi nizoli masalalarni tinch yo‘l bilan echish uchun jahon konferensiyasi chaqirishni talab qildi.

Tinchlik, qurolsizlanish va xalqaro xavfsizlik uchun kurash boshlagan jahon ilmiy hamjamiyati bu borada o‘z kuch-g‘ayratini birlashtirish lozimligini anglab etdi va 1957 yilda Pagoush (Kanada)da o‘z tarafdorlarining birinchi konferensiyasini o‘tkazdi. *Pagoush harakati* deb nomlangan bu tashkilot tinchlik uchun kurash olib boruvchi nufuzli xalqaro tashkilotlardan biriga aylandi. Endilikda unga hozirgi globallashuv muammolari va nomutanosibliklarini bartaraf etish yo‘lida kurash olib borayotgan boshqa ko‘p sonli tashkilotlar va harakatlar (Grinpis, Rim klubi, antiglobalistlarning harakatlari va boshqalar) qo‘shildi.

Tinchlik va qurolsizlantirish, xalqaro terrorizmga qarshi birgalikdagi kurash g‘oyasini 1993 yilda birinchi prezidentimiz I.A. Karimov BMTning 48 sessiyasida taklif qilgan edi. O‘zbekistonda 1999 yil 16 fevral voqealari, 2001 yil 11 sentyabrda AQSHning markazida ko‘p qavatli savdo uyining portlatishi, Chechenistondagi cheksiz terrorchilik harakati natijasidagi minglab qurbonlar I. A. Karimovning nechog‘lik haqligini yana bir karra isbotladi.

Global ongni shakllantirish zaruriyati. Globallashuv jarayonlarini nazariy jihatdan anglab etish va global muammolarni bartaraf etish nafaqat o‘ta og‘ir va uzoq davom etadigan, balki kutilgan natijalarga qanday erishish mumkinligi xususida hali aniq javoblar va uzil-kesil echimlarga ega bo‘lmagan ishdir. Ayni vaqtda aksariyat tadqiqotchilar global tangliklarni bartaraf etish imkoniyatini ommaviy ongda yangicha axloqning shakllanishi va mustahkamlanishi, madaniyatning rivojlanishi va uning insonparvarlashuvi bilan bog‘lamoqdalar. Buning uchun jiddiy asoslar bor,

zero odamlarning fe’l-atvori, xatti-harakatlari, pirovard natijada esa ular erishishga harakat qiladigan natija asosan ularning hayotga munosabati va fikrlash tarzi bilan belgilanadi.

Darhaqiqat, asrlar mobaynida saqlanib qolayotgan dunyo haqidagi tasavvurlarni o‘zgartirish, qotib qolgan fikrlash andozalarini bartaraf etish va odamlar ongida insoniylikning yangicha tamoyillarini shakllantirishning o‘zi umuminsoniy muammolar echimi emasligi ham ravshan. Bu mazkur muammolarni bartaraf etish yo‘lidagi zarur, lekin faqat birinchi qadam va u muttasil o‘zgaruvchi vaziyatga mos bo‘lgan va hozirgi davr ruhini aniq aks ettiradigan dunyoqarashning shakllanishi bilan bog‘liq. Bunday yangilangan dunyoqarash zamirida faqat so‘nggi yuz yillikka xos bo‘lgan jamiyat hayoti internatsionallashuvining keskin o‘sishi bilan belgilanadigan ijtimoiy munosabatlarning yangicha mazmuni va shakl-shamoyillarini aks ettiruvchi yangicha insoniylik yotishi lozim. Mazkur *yangicha insoniylik global ongni shakllantirishga qaratilishi va uch asosiy negiz: globallik tuyg‘usi, zo‘ravonlikka nisbatan murosasizlik va insonning asosiy huquqlarini tan olishdan kelib chiqadigan adolatparvarlikni o‘z ichiga olishi darkor.*

Xalqaro kuchlarning birlashuvi. Odamlar dunyoqarashi nafaqat ularning dunyo haqidagi bilimlarida, balki ular bu bilimni qanday talqin qilishi, qanday xulosalar chiqarishi va qanday ish ko‘rishida ham namoyon bo‘ladi. Shu sababli global muammolarni butun dunyo bahamjihat hal qilishi lozimligi to‘g‘risida so‘z yuritar ekanmiz, insoniyat nazariyada muayyan yutuqlarga va ba’zi bir amaliy natijalarga erishgan holda, dunyo rivojlanishining salbiy jarayonlarini to‘xtatishga hali muvaffaq bo‘lmaganini e’tibordan chetda qoldirishimiz mumkin emas. Xalqaro kuchlarning muayyan darajada birlashuvi, ularning muvofiqlashtirilgan, izchil va eng muhimi, samarali harakatlari ham hali mavjud emas. Nega shunday bo‘lyapti va bunga nima xalaqit beryapti? Hozirgi rang-barang va ziddiyatlarga to‘la dunyoda kelishilgan harakatlarni amalga oshirish mumkinmi? Agar mumkin bo‘lsa, bunga qanday asosda erishish mumkin? Bular bugungi kunda ijtimoiy tafakkur, shu jumladan falsafa echishga harakat qilayotgan bosh masalalardir.

Tarixiy tajriba turli xalqlarning yaqinlashuvi ularning manfaatlari mos kelgan joyda ayniqsa yaxshiroq yuz berishini ko‘rsatadi. O‘zaro manfaatdorlik turli qiyinchiliklarni tez bartaraf etish, savdo-sotiqni faol rivojlantirish, iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalarni mustahkamlashga ko‘maklashadi.

Odatda bu yo‘lda engishga to‘g‘ri keladigan eng katta qiyinchiliklar eskicha qarashlar, qotib qolgan fikrlash uslubi, an’analar bilan bog‘liq bo‘ladi. Ular o‘zgarish xususiyatiga ega, lekin bu juda uzoq, katta qiyinchiliklar bilan tashqi yoki ichki omillar ta’sirida yuz beradi. Masalan, *tashqi omillar qatoriga ekologik tanglikning kuchayishi, «demografik portlash» oqibatlari, urush xavfi va nafaqat odamlarning turmush tarzini sezilarli darajada o‘zgartirgan, balki ularning ongiga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatgan boshqa global muammolar kiradi. Ichki omillar inson manfaati, uning sub’ektiv, shaxsiy asosi bilan bog‘liq.* U yoki bu muammolarning keskinlik darajasi, hatto buning uchun zarur shart-sharoit va etarli asoslar paydo bo‘lgan hollarda ham, nima uchun pasaymayapti, degan savolga javob topishda yuqorida zikr etilgan omillar, ayniqsa manfaat omili albatta hisobga olinishi lozim.

Global muammolarni hal qilishda xususiy va umumiy manfaatlar. Har bir xalq, har bir mamlakat xalqaro munosabatlarning u yoki bu tartibida, davlatlararo savdo oqimlarining yo‘nalishi va kapitallarning taqsimlanishida o‘z muayyan manfaatiga ega bo‘ladi. Ular tabiiy resurslardan foydalanish, atrof muhitni saqlash va shu kabi masalalarda doim o‘z manfaatlarini himoya qiladiki, bu ularning siyosatida umumiy masalalarda ham, xususiy masalalarda ham bevosita aks etadi va boshqa mamlakatlar siyosatiga o‘xshamasligiga sabab bo‘ladi. Ba’zan ichki manfaatlar umumiy manfaatlardan ustunlik qiladi. Bunday hollarda mazkur siyosat boshqa davlatlarning manfaatlariga zid ravishda amalga oshiriladi. Masalan, ekologiya nuqtai nazaridan bu qo‘shni hududlarda yashovchi xalqlarning qarama-qarshi manfaatlari to‘qnashgan hollarda ko‘p kuzatiladi.

Ammo hozir, jamiyat hayotining internatsionallashuvi va iqtisodiy aloqalarning o‘sib borayotgan integratsiyalashuvi sharoitida, sayyoramizning turli burchaklarida jahon hamjamiyatining yadro urushi, ekologik tanglik, demografik keskinlik va resurslar taqchilligini bartaraf etishdan iborat ob’ektiv manfaatlarini o‘zlarining umumiy manfaati deb biluvchi odamlar soni tobora ko‘payib bormoqda. Ma’rifatli siyosiy va jamoat arboblari yanada aniqroq anglab

etayotgan kelishilgan harakatlarga bo‘lgan bu ob’ektiv ehtiyoj hozirning o‘zidayoq ayrim davlatlar xulq-atvoriga ta’sir ko‘rsatmoqda va hatto ularning ichki va tashqi siyosatini ma’lum darajada belgilamoqda.

Inqiroz ildizlari. Ayrim mamlakatlarda ham, butun dunyoda ham barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga erishish texnokratik jamiyat tuzilishi va mohiyatidan kelib chiqadigan katta qiyinchiliklar bilan bog‘liq. U kompyuter inqilobi ta’sirida o‘zgarganiga qaramay, texnogen sivilizatsiyaning asosiy shakl-shamoyillarini saqlab qolmoqda va Shu sababli hozirda mavjud ko‘rinishda nafaqat bunday jamiyat tanqidchilarini, balki texnika taraqqiyoti tarafdorlari (texnokratik optimistlar) sobiq izdoshlarining bir qismini ham qanoatlantirmayapti.

Ularning aksariyati fikriga ko‘ra, hozirgi G‘arb sivilizatsiyasi insoniyat uchun shikastli bo‘lgan ko‘pgina ziddiyatlarni yuzaga keltirdi, chunki uning zamirida tabiat va uning resurslariga nisbatan iste’molchilik yondashuvi yotadi. Tegishli qadriyatlar tizimidan mustahkam o‘rin olgan bunday tasavvurlar tarixan sanoat inqilobi, keyinroq - fan-texnika inqilobi davrida shakllangan bo‘lib, o‘z ildizlari bilan inson, xuddi Erdagi Xudo kabi, dunyoni bunyod etadi, uni tabiat imkoniyatlari va o‘z imkoniyatlari bilan hisoblashmasdan o‘z ixtiyoriga ko‘ra o‘zgartiradi, degan dunyoqarashga borib taqaladi. Pirovardda nafaqat ekologik va demografik tangliklar, balki ma’naviy inqiroz ham yuzaga keladi, bunda avvalgi dunyoqarash mo‘ljallari ob’ektiv sharoit tazyiqi ostida o‘zgarayotgan amaliyot bilan to‘qnashadi.

Shu bois O‘zbekistonda aynan ma’naviy inqirozning oldini olish maqsadida

1994 yilda “Ma’naviyat va ma’rifat” jamoatchilik markazi tashkil qilindi,

1996 yilda markaz faoliyatini takomillashtirish bo‘yicha hukumat qarori qabul qilindi va unga ko‘ra 1997 yildan barcha ta’lim muassasalarida “Ma’naviyat asoslari” fanini o‘qitish joriy qilindi.

1999 yilda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasi huzurida Ma’naviyat va ma’rifat markazlari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi Ma’naviyat kengashi tashkil qilindi.

2008 yilda respublikamizning birinchi prezidenti Islom Karimov o‘zining “Yuksak ma’naviyat engilmas kuch” asarida ma’naviy tahdidlar va ma’naviy yuksalish omillarini nazariy asosladi, zero “Ma’naviyat-insonning ulg‘ayish va kuch-qudrat manbaidir”[99], faqat ma’nan etuk insongina har qanday tahdidga qarshi kurashga o‘zida kuch topishi mumkin.

Yangi qadriyatlar tizimi. Ayni shu sababli qadriyatlar muammosi, ijtimoiy rivojlanishning yangi ustuvorliklarini va boshqa dunyoqarash mo‘ljallarini izlash jamiyatni ma’naviy yangilashning bosh vazifalariga aylanadi. Bugungi kunda turli mamlakatlarning olimlari boshqa qadriyatlarga muvofiq bunyod etilgan o‘zga sivilizatsiyaga o‘tish amalga oshirilgan taqdirdagina insoniyat ekologik va boshqa global muammolarni bartaraf eta olishi mumkinligini deyarli yakdillik bilan qayd etmoqdalar.

Ularning fikricha, mazkur qadriyatlar tabiat va uning ehtiyojlarini tabiatdan ustun qo‘yuvchi antropotsentrizmga emas, balki hayot fenomenining betakrorligiga va biosferani muvozanat holatida saqlash lozimligiga e’tiborni qaratuvchi biosferotsentrizmga asoslanishi lozim. Inson esa, aqlli mavjudot va mazkur murakkab tizimning tarkibiy qismi sifatida, bu bilan nafaqat hisoblashishi, balki tegishli tarzda ish ko‘rishi ham lozim. Uning dunyoga munosabatini o‘zgartirish, insonparvarlik va koevolyusiya, ya’ni tabiat va jamiyatning mushtarak rivojlanishi tamoyillariga tayanib, yangi qadriyatlar tizimini va ijtimoiy rivojlanish mo‘ljallarini yaratishdan boshqa yo‘li yo‘q.

Dunyo xalqlar o‘rtasida o‘zaro aloqa va asosli hamkorlik yo‘liga yanada ishonch bilan kirishi, odamlarning ijtimoiy-iqtisodiy faoliyati esa tabiat bilan ziddiyatga kirishmasligi uchun dunyoda yuz berayotgan hozirgi jarayonlar haqidagi ilmiy bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish, shuningdek odamlarning yuz berayotgan hodisalar va jarayonlarga o‘z javobgarligini yanada teranroq tushunishiga erishish lozim. Bu yana Shuning uchun ham muhimki, zamonaviy elektron qurilmalar va hisoblash texnikasi insonning o‘z faoliyati natijalarini ham, ular olib kelishi mumkin bo‘lgan oqibatlarni ham chamalash va bashorat qilish qobiliyatini ko‘p karra oshiradi.

[99] Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat-engilmas kuch. -T.: Ma’naviyat, 2008. –B.18.

Shu sababli ijtimoiy va ishlab chiqarish jarayonlarini boshqarishda olimning roli ortishi bilan bir qatorda uning inson uchun ham, atrof muhit uchun ham muayyan ekologik, tibbiy va boshqa oqibatlarga olib kelishi mumkin bo‘lgan texnik loyihalar bo‘yicha qarorlar va tavsiyalar uchun javobgarligini mislsiz darajada oshirish masalasi ham alohida ahamiyat kasb etadi.

So‘nggi yillarda genetika sohasidagi tadqiqotlar va amaliy ishlar o‘ziga tobora ko‘proq e’tiborni tortmoqda. Bu erda jonli organizmlarni, shu jumladan insonni ham klonlash imkonini beruvchi gen injeneriyasi uchun keng imkoniyatlar ochilmoqda. Bu ko‘p sonli axloqiy va psixologik masalalarni yuzaga keltiradi, chunki inson shaxs sifatida genlar ta’sirida faqat ellik foizga shakllanadi, qolgan jihatdan u ijtimoiy muhit va muayyan yashash sharoitlari bilan belgilanadigan ijtimoiy mavjudotdir.

Shu munosabat bilan eng yangi falsafiy adabiyotlarda insonparvarlik masalalari yana birinchi o‘ringa chiqmoqda. Fan-texnika taraqqiyotini nafaqat ayrim insonning, balki butun insoniyatning axloqiy fazilatlariga bevosita bo‘ysundiruvchi inson faoliyatini butunlay o‘zgartirish lozimligini ifodalovchi «ilmiy insonparvarlik» atamasi faol ishlab chiqilmoqda. Birinchi prezidentimiz I.A.Karimov bu xususda: «Ma’naviyatga qarshi qaratilgan har qanday tahdid o‘z-o‘zidan mamlakat xavfsizligini, uning milliy manfaatlarini, sog‘lom avlod kelajagini ta’minlash yo‘lidagi jiddiy xatarlardan biriga aylanishi va oxir – oqibatda jamiyatni inqirozga olib kelishi mumkin»[100] degan edi.

Umuminsoniy qadriyatlar. Hozirgi sharoitga tatbiqan muayyan *universal asos sifatidagi «yangi insonparvarlik»ning mohiyati er kurrasida yashovchi barcha odamlarning muhim manfaatlarini aks ettiradigan va shu sababli butun dunyoda umumiy qadriyatlar sifatida idrok etiladigan borliq me’yorlari va tamoyillarini qaror toptirishdan iborat*. Bunday qadriyatlarning ayrimlari ilk bor jahon dinlarida umuminsoniy qoidalar sifatida ta’riflangan.

Keyinchalik muayyan inson dunyoviy axloq va qadriyatlar umumiy tizimini yaratishning boshlang‘ich tayanch nuqtasiga aylandi. Bu odamlar, davlatlar va xalqlar o‘rtasidagi munosabatlarda axloq «oltin qoidasi»ni ro‘yobga chiqarish mumkinligi va zarurligini e’lon qilgan Forobiy, Ibn Sino, T.Gobbs, P.Gassendi, M.Volter, J.J.Russo, I.Kant, G.Gerder va boshqa mutafakkirlar etikasida ayniqsa bo‘rtib namoyon bo‘ldi. Uning bizgacha turli ko‘rinishlarda etib kelgan mazmuni Volter bayonida barcha odamlarga qaratilgan insoniy chorlov sifatida yangraydi: “**O‘zing bilan qanday muomala qilishlarini istasang, boshqalar bilan shunday muomala qi**l”. Ayni shu XVII asrda ingliz liberalizmining yorqin vakili J.Lokk (1632-1704) insonning uzviy huquqlari (yashash, erkinlik, mulk huquqi va b.) daxlsiz ekanligi haqidagi g‘oyani ilgari surdi. Alisher Navoiy o‘zining mashhur «erkinlik», «tenglik», «birdamlik», «adolat» shiorlarini e’lon qilib, odamlarning umuminsoniy qadriyatlarga bo‘lgan ishonchini mustahkamladi.

Ular to‘la holda BMT Bosh Assambleyasi 1948 yil 10 dekabrda qabul qilgan Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasida o‘z ifodasini topdi va 1975 yilda xalqaro Xelsinki bitimi bilan tasdiqlanib, jahon hamjamiyati tan oluvchi umumiy normaga aylandi.

O‘zbekiston va global muammolar. Mamlakatimizning kelajagi to‘g‘risidagi ilmiy-falsafiy bashorat birinchi prezidentimiz I. Karimov tomonidan «O‘zbekiston kelajagi buyuk davlat», «O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari», «O‘zbekiston XXI asrga intilmoqda» va boshqa bir qator asarlarida asosli ravishda bayon qilib berilgan. Bu asarlarda O‘zbekistonning mintaqamizdagi o‘ziga xos o‘rni, ulkan tabiiy resurslari, demografik omil va inson salohiyatini inobatga olib, boy ma’naviy merosimiz, tarixiy tajriba, milliy qadriyatlarimizga asoslanib, yaqin kelajakda mamlakatimiz, shubhasiz rivojlangan davlatlar qatoridan munosib o‘ringa ega bo‘lishi kerakligi bashorat qilingan.

Islom Karimov to‘g‘ri ta’kidlagani kabi: «Jahon sivilizatsiyasi xazinasiga ulkan hissa qo‘shgan boy tariximiz, buyuk madaniyatmiz, ko‘p avlodlar hayoti davomida vujudga kelgan beqiyos tabiiy va aqliy imkoniyatlarimiz, xalqimizning yuksak madaniyati va axloqiy qadriyatlarimiz, zaminimizda yashayotgan odamlarning mehnatsevarligi, saxovatliligi,

[100] I.A. Karimov. Yuksak ma’naviyat - engilmas kuch. –T.: Ma’naviyat, 2008. – B.12.

bag‘rikengligi va jahon hamjamiyatida o‘ziga munosib o‘rinni egallashga bo‘lgan istagi buning garovidir».

Albatta, mamlakatimizda sobiq Ittifoqdan meros qolgan eng global muammo — Orol fojiasi ekanligini bilamiz. Bu borada respublikamiz mintaqadagi davlatlar orasida ko‘pdan-ko‘p tashabbuslarni o‘rtaga tashlab kelmoqda. Shu bilan birga mamlakatimiz aholisi ham muttasil o‘sib bormoqda.

Respublikamizda “demografik portlash” asosan, XX asrning ikkinchi yarmida ro‘y berib, bu jarayon (boshqa biror jiddiy omillar ta’sir etmasa) XXI asrning dastlabki o‘n yilliklari oxirigacha davom etishi bashorat qilinmoqda. Respublikamizda hozirgi vaziyatda vujudga kelgan o‘ziga xos “demografik vaziyat g‘oyat muhim xususiyatlardan biridir, — deb qayd qilgan edi birinchi prezidentimiz I.A. Karimov, — Jumhuriyatimizda aholi va mehnat resurslari har yili yuksak sur’atlar bilan ortib bormoqda”.

Jumladan, 1980 yilda aholining bir yillik tabiiy o‘sishi 421161 kishini tashkil etdi, bu ko‘rsatkich 1989 yilda 480621 kishini; 1997 yilda 580673 kishini tashkil etdi.

O‘zbekiston o‘z aholisi o‘sish bilan bog‘liq masalalarni, aytish mumkinki, muvaffaqiyatli hal qilishga kirishdi. Birinchi prezidentimizning bozor munosabatlariga o‘tishda aholini kuchli ijtimoiy muhofaza qilish siyosati, respublikamizda bo‘lishi mumkin bo‘lgan ijtimoiy tengsizlikning oldini olishga xizmat qildi.

Keyingi paytlarda respublika hukumati onalarning sog‘lig‘ini muhofaza qilish, tug‘ilgan xar bir chaqaloq oldida ota va onaning, qolaversa, jamiyatning javobgarlik hissini oshirish borasida, shuningdek farzandning ota-ona va Vatan hamda xalqi oldidagi burchlarini chuqur anglashlari uchun juda katta ma’naviy rag‘batlantiruvchi tadbirlar ishlab chiqqanligi o‘ta muhim ahamiyat kasb etdi. Shu maqsadda “Sog‘lom avlod” jamg‘armasining tuzilishi, “Sog‘lom avlod uchun” ordenining ta’sis etilishi fikrimizning dalili bo‘ladi.

Bugungi kunda o‘zbek xalqining qadriyatlari asosida yosh avlod dunyoqarashi shakllantirilganda, shubhasiz ajdodlarimizning o‘z Vatani, tabiiy muhitga bo‘lgan mehr-muhabbatli bo‘lish kabi muqqadas tuyg‘usining avloddan-avlodga meros bo‘lib o‘tayotganligini va bu meros oldida chuqur mas’uliyat hissi bo‘lishi zarur ekanligini hisobga olish lozim.

GLOBAL MUAMMOLARNI ECHISHDA FALSAFANING ROLI. Og‘ir va murakkab vazifalarni echishda insonga fan doim yordam bergan. Bir paytlar erishib bo‘lmaydigan, inson imkoniyatlari darajasidan tashqarida bo‘lib tuyulgan narsalarning aksariyatiga aynan fan yordamida erishilgan. Ayni shu sababli global muammolar xavf solayotgani haqidagi ilk ogohlantirishlarning o‘ziyoq odamlarni fanga o‘z e’tiborini qaratishga, olimlarni esa bu muammolarni echish yo‘llarini izlashga majbur qildi.

Yuzaga kelgan vaziyatning o‘ziga xosligi va yangiligi shundan iboratki, har qanday muayyan muammolarni ayrim fan yoki bir necha fanlar majmui doirasida o‘rganish mumkin bo‘lsa, inson, jamiyat va tabiatni ularning ko‘p sonli o‘zaro aloqalari va o‘zaro bog‘liqliklarida qamrab oluvchi murakkab tizimdan iborat global muammolarni tadqiq etishga ayrim fanlar qodir emas. Zero o‘z tadqiqoti ob’ekti – u yoki bu ayrim muammoni boshqa global muammolar kontekstida talqin qilishga muayyan fanlar doirasi torlik qiladi. Shu sababli u yoki bu fan qaysi muayyan vazifalarni echishidan qat’iy nazar, ular bilan bog‘liq jarayonlar va hodisalarga, ya’ni butun vaziyatga, shu jumladan oxir-oqibatda olingan natijalarga nisbatan falsafiy yondashuv doimo tadqiqotning zaruriy sharti hisoblanadi.

Har qanday ayrim fanlar muayyan bosqichda o‘z tadqiqot predmetini falsafiy jihatdan anglab etishga u yoki bu darajada muhtoj bo‘ladi. Muayyan fan predmetiga va insoniyat oldida turgan muammolarga nisbatan bunday keng yondashuvsiz fundamental kashfiyotlar qilish ham, umuman fanning rivojlanishi ham mumkin emas.

Shunday qilib, ayni holda, bir tomondan, masalalarning falsafiy echimi to‘g‘risida, boshqa tomondan esa – falsafa fanlarning keng doirasi o‘zaro aloqa qilishini rag‘batlantirishi, bunda ularning fanlararo birlaShuvi muhim o‘rin tutishi to‘g‘risida so‘z yuritiladi.

Garchi falsafa odamlarning kundalik hayoti va amaliyotidan ancha uzoqda bo‘lgan haddan tashqari umumiy masalalarni o‘rganadi, degan fikr mavjud bo‘lsa-da, u (falsafa) global

muammolarni echishda muhim rol o‘ynaydi. Zero, umumiy nazariyalar ba’zan bilimning aksariyat muayyan sohalariga qaraganda ko‘proq samara berishi mumkinligi yaxshi ma’lum.

Albatta, falsafa siyosiy va boshqa qarorlar qabul qilish jarayoniga muqarrar tarzda va bevosita ta’sir ko‘rsatadi, deb aytish uncha o‘rinli bo‘lmaydi. Zero, uning bosh vazifasi dunyoqarashni shakllantirish va shu tariqa amaliy qarorlar ishlab chiqish jarayoniga bilvosita ta’sir ko‘rsatishdan iborat. Uning vazifasi global muammolarning tabiiy-ilmiy va texnikaviy jihatlarini bevosita o‘rganishdan emas, balki boshqa fanlar taklif qiladigan tegishli echimlarning falsafiy, metodologik, madaniy va axloqiy negizini ta’minlashdan iborat.

Falsafiy tadqiqot muayyan fanlarning mazkur sohadagi yutuqlariga tayanib, masalaning ayrim jihatlarini mavhumlashtiradi va global muammolarni ular bir-birini qay darajada taqozo etishi nuqtai nazaridan o‘rganadi. Boshqacha aytganda, falsafiy yondashuv global muammolarni ularning ijtimoiy ahamiyati va ijtimoiy belgilanganligi nuqtai nazaridan yaxlit o‘rganishni nazarda tutadi. Bunday tadqiqot avvalo global muammolarning mohiyatini aniqlashni nazarda tutadi, chunki ularning asl tabiati va genezisini aniqlash bu muammolarning ilmiy va amaliy echimini topish yo‘llarini ko‘p jihatdan belgilab beradi.

Global muammolarni falsafiy anglab etishning o‘ziga xos xususiyatlarini tavsiflar ekanmiz, falsafaning asosiy funksiyalaridan kelib chiqadigan va bilishning shu shakligagina xos bo‘lgan xususiyatlarni qayd etib o‘tamiz.

Birinchidan, falsafa, dunyoqarashni shakllantirar ekan, inson faoliyati yo‘nalishini ko‘p jihatdan belgilaydigan muayyan mo‘ljallar beradi. Shu tariqa falsafa o‘zining dunyoqarashni shakllantirish va aksiologik funksiyalarini bajaradi.

Ikkinchidan, turli fanlar doirasida o‘rganiladigan murakkab tizimlar haqida yaxlit tasavvur mavjud emasligi bu fanlarning o‘zaro hamkorligi yo‘lida jiddiy to‘siq hisoblanadi. Shu ma’noda falsafaning mazkur fan doirasida yuzaga keladigan nazariyalarni umumlashtiruvchi metodologik funksiyasi ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi, chunki ilmiy bilimning integratsiyalashuviga ko‘maklashadi.

Uchinchidan, falsafa ijtimoiy hodisalar va jarayonlarni tarixiy kontekstda tushuntirish imkonini beradi. U jamiyat va tabiat rivojlanishining umumiy qonunlarini ta’riflaydi va shu sababli global muammolarni o‘rganishda ularni ijtimoiy taraqqiyot bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan qonuniy hodisa sifatida tushunishga yo‘l ko‘rsatadi. Shunday qilib, global muammolarning paydo bo‘lishi tasodif yoki insoniyatni halokatga oldindan mahkum etuvchi taqdirning hukmi sifatida emas, balki qarama-qarshiliklarga to‘la insoniyat tarixi ob’ektiv rivojlanish jarayonining mahsuli sifatida qaraladi.

To‘rtinchidan, falsafa global muammolar rivojlanishining umumiy tendensiyasini, ularning o‘zaro aloqasi va bir-birini taqozo etish darajasini falsafiy nuqtai nazardan anglab etish imkonini beradi.

Beshinchidan, falsafa nazariy fikrlash madaniyatini rivojlantirish uchun imkoniyat yaratish orqali ma’naviy - madaniy funksiyani bajaradi. Turli xalqlarning falsafa tarixini o‘rganish, ularning madaniyati bilan ham tanishish imkonini beradi. Muayyan xalqlar oldida turgan muammolarning birortasini ham ularning madaniyatiga bog‘lamasdan echish mumkin emas.

Oltinchidan, global muammolarga oid ilmiy axborotning shiddat bilan o‘sib borayotgan oqimida yanada aniqroq mo‘ljal olish imkoniyati tabiiy-tarixiy jarayonni yaxlit ko‘rish va uni talqin qilishga nisbatan dialektik yondashuv mahsuli hisoblanadi.

Ettinchidan, falsafa inson hayotining mazmuni, o‘lim va umrboqiylik masalalarini kun tartibiga qo‘yadiki, bu insoniyatga global muammolar tahdid solayotgan sharoitda ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi.

Nihoyat, falsafaning yana bir muhim metodologik funksiyasi shundan iboratki, u insoniyatning hozirgi muhim muammolari bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan va bashariyat rivojlanishining ob’ektiv tendensiyalarini tushunish va anglab etishda ulkan rol o‘ynaydigan “tabiat”, "jamiyat”, “sivilizatsiya”, “ijtimoiy taraqqiyot”, “fan-texnika inqilobi” kabi boshqa kategoriyalarni ishlab chiqadi.

Hozirgi davrning global muammolarini o‘rganishga nisbatan falsafiy yondashuv haqida muayyan tasavvur hosil qilgach, endi globallashuv jarayonlari kuchayishiga qarab ahamiyati oshib borayotgan muammolarning o‘zini shu nuqtai nazardan ko‘rib chiqamiz.

IJTIMOIY BASHORAT TURLARI, METODLARI. O‘zining, o‘z farzandlarining, o‘zi yashayotgan mamlakatning kelajagi haqida bilishni istamagan odam bo‘lmasa kerak. Shu sababli qadim zamonlardan boshlab turli xalqlarda ertangi kunga nazar tashlash, kelajakni bashorat qilish qobiliyatiga ega bo‘lgan kishilar katta izzat-ikromga sazovor bo‘lgan. Forslar ularni afsungarlar, bobilliklar va assiriyaliklar – xaldeylar, qadimgi Misr aholisi – kohinlar deb atagan. Bashoratgo‘ylar qadimgi Yunoniston aholisining hayotida alohida o‘rin egallagan. Kelajakni bashorat qilishga falsafa tarixida ham, ijtimoiy tafakkurda ham turli ko‘rinishlarda alohida e’tibor qaratilgan. Tarixning o‘tish davrlarida, keskin ijtimoiy konfliktlar yuz bergan davrlarda bashoratning ahamiyati ayniqsa oshgan. Bu insoniyat hayotining barcha jabhalarida olamshumul o‘zgarishlar yuz berayotgan hozirgi davrga ham xos. Yuzaga kelgan sharoitda ijtimoiy bashorat masalalari o‘ta muhim nazariy va metodologik ahamiyat kasb etmoqda, ularni ishlab chiqish esa falsafiy tafakkurning dolzarb vazifalaridan biriga aylanmoqda. Darhaqiqat, kelajak bilan shug‘ullanmagan falsafaning kelajagi yo‘q.

Ushbu mavzuning maqsadi bashoratga umumiy tavsif berish, uning asosiy turlarini ko‘rib chiqishdan; ijtimoiy prognoz nimaligini, uning metodlari va tiplarini aniqlashdan; davrimizning olamshumul muammolar bilan belgilangan asosiy futurologik konsepsiyalarini tahlil qilishdan iborat.

Bashorat – *kelajak haqidagi, ya’ni hali amalda mavjud bo‘lmagan, lekin rivojlanishning kutilayotgan rivojini belgilovchi ob’ektiv va sub’ektiv omillar ko‘rinishida hozirgi zamonda potensial mavjud bo‘lgan hodisalar va jarayonlar haqidagi bilim.* Bashorat o‘z gnoseologik tabiatiga ko‘ra gipotezani ilgari surishga yaqin turadi. Ammo gipoteza – o‘tmishni ham, hozirgi zamonni ham, kelajakni ham bilishga tatbiq etiladigan mantiqiy shakl, bashorat esa kelajakka yoki hali ma’lum bo‘lmagan hozirgi davrga qarab mo‘ljal oladi.

Kelajakni oldindan aytish usuli, teranlik va aniqlik darajasiga ko‘ra bashoratning quyidagi turlarini farqlash mumkin:

1) mifologik bashorat
2) kundalik bashorat
3) intuitiv bashorat
4) ilmiy bashorat
5)ijtimoiy bashorat.

MIFOLOGIK BASHORAT *arxaik ongda shakllangan obrazlar harakatida kelajakni bashorat qilishdi.* Masalan, Drezden qo‘lyozmalarida ta’kidlanishicha Mayya qabilalari bashorat qilishicha 2012 yil 21 dekabr kuni qiyomat kuni deb belgilangan. Xususan, qo‘lyozmalarda to‘p o‘ynayotgan navkarlar ramzi ifodalangan. Olimlar fikricha to‘p Quyosh ramzi, balandlikdagi doira Somon yo‘li ramzi muvozanat markazining ifodasi. Navkarlar to‘pni tepib doiraga kiritishi lozim. Doiraga to‘pni kirita olmagan navkarning boshi olingan. Olimlar to‘pning doiraga tushishini qiyomat kuni, ya’ni muvozanatning buzilishi ramzi deb tahlil qilmoqdalar. Shuningdek, Mayya qabilalari qo‘lyozmalarida dunyoviy suv toshqinlari ham obrazlarda ifodalangan. Darhaqiqat, bundan ikki ming yil ilgari arxaik ong darajasidagi bashorat XX asrdagi tez-tez takrorlanayotgan zilzilalar, suv toshqinlari, dengiz to‘fonlari va shu kabi boshqa tabii ofatlarda namoyon bo‘lmoqda. Shu bois, bugungi kunda pessimist olimlar qiyomat kuni yaqin deb ayyohannos solsalar, optimistlar bu astronomik sikllar almashinuvi xolos deb bashorat qilmoqda. Insoniyatni kelajakda nima kutmoqda. Bu savolga inson o‘z faoliyati maqsadi va natijalariga ko‘ra javob berishi lozim.

KUNDALIK BASHORAT *insonning kundalik hayot tajribasiga, tabiat va jamiyatda u yoki bu voqealarning tez-tez takrorlanishini bevosita kuzatishga asoslanadi.* Kundalik bashoratlarga xalqda keng mashhur bo‘lgan ob-havo alomatlari misol bo‘lishi mumkin. Masalan, quyosh botayotganda odatdagidan uzoqroq ushlanib qolgan bo‘lsa, yomg‘irni kutish kerak; yozda ertalab tuman tushgan bo‘lsa, demak kunduzi havo ochiq bo‘ladi; Sharqdan shamol essa, tez orada yomg‘irlar tugaydi.

ASTROLOGIK BASHORAT *osmon jismlari harakati, Oy va Quyosh tutilishini kuzatishlarga asoslanadi.* Astrologik bashorat o‘rta asrlarda keng tarqalgan bo‘lsada keyinchalik unga munosabat o‘zgargan. Lekin XX asrda ezoterik bilimlarning rivoji astrologik bilimlarning asosli ekanligini tan olmoqda.

INTUITIV BASHORAT *ilmiy dalilarsiz va mantiqiy mushohadasiz haqiqatning tagiga bilvosita etishdir.* Bashoratning bu turi hali yaxshi o‘rganilmagan va ko‘pincha unga etarlicha baho berilmaydi. Holbuki, aqlni lol qoldiradigan dalillar ma’lum. Masalan, to‘rt yuz yil oldin yashagan fransuz tabibi Mishel Nostradamus misli ko‘rilmagan bashoratgo‘ylik qobiliyatiga ega bo‘lgan.

O‘zining mashhur «Senturiyalari» va boshqa asarlarida u XX asrning texnik kashfiyotlari – suv osti kemalari, samolyotlar, vodorod bombasinigina emas, balki fransuz va rus inqiloblarini, shuningdek de Goll, Franko, Lenin, Stalin, Gitler, Mussolini kabi shaxslarning paydo bo‘lishini ham bashorat qilgan.

O‘z davrining mashhur folbini Aleksandra Filippovna Kirxgof buyuk shoir Aleksandr Pushkinga uning hayotidagi muhim voqealarni: tez orada ko‘p pul olish, ikki surgun, uylanish, mashhurlik, 38 yoshda hayotni tark etish ehtimolini bashorat qilgan. Afsuski, bu bashorat to‘la ro‘yobga chiqqan.

Ukrainalik atoqli faylasuf va shoir Grigoriy Skovoroda ham bashorat qilish qobiliyatiga ega bo‘lgan. U o‘z qishlog‘i – Ivanovkaga oxirgi marta kelganda kasal bo‘lmagan. Hammaga o‘zining o‘limi yaqinligini e’lon qilgan, o‘zi o‘ziga qabr qazgan, o‘z «xonaqosi»ga qaytib kelgan, ich kiyimini almashtirgan, boshiga o‘z asarlarini qo‘ygan va vafot etgan.

Boshqa ko‘plab g‘ayrioddiy dalillarni keltirish mumkin. Ularning barchasi intuitiv bashoratni e’tibordan soqit etish yaramasligidan dalolat beradi.

XX aso oxiri XXI asr boshlarida dunyo tan olgan va e’tirof etgan bashoratchilar Vanga xonim, Juna Davitashvili, er-xotin Pavel va Tamara Globalar bo‘lib, ular 1989 yildayoq 1991 yilda SSSR parchalanishini, o‘sha davrda hukumatni boshqarayotgan V. Gorbachevning taxtdan ag‘darilishini va Mustaqil hamdo‘stlik mamlakatlari tashkil etilib, jamiyat hayotida yangi davr boshlanishini bashorat qilganlar.

ILMIY BASHORAT *fan doirasida yoki uning yordamida amalga oshiriladi va o‘rganilayotgan jarayonning qonuniyatlarini bilishga asoslanadi.* U kelajakni ancha samarali bashorat qilish va oldindan ko‘ra bilish imkonini beradi. Ilmiy bashoratning ayrim elementlari qadimgi dunyodayoq mavjud bo‘lgan.

Masalan, faylasuf Fales (miloddan avvalgi 640-562 yillar) miloddan avvalgi 585 yilda quyosh tutilishini bashorat qilgani ma’lum. Ammo bashorat haqidagi dastlabki bilimlar XV-XVII asrlardagina tabiiy va ijtimoiy fanlarning rivojlanishi bilan bir vaqtda ilmiy tizimga solina boshlagan. Bu jarayon XX asrning 60-yillarida ancha yaxlit ilmiy nazariyalarning yaratilishi bilan yakunlangan.

Inson faoliyati sohalari va bilish ob’ektiga qarab ilmiy bashoratning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, harbiy va boshqa turlari farqlangan.

Ijtimoiy bashoratning xususiyatini qayd etish uchun «prognoz qilish» tushunchasi muomalaga kiritilgan. Prognoz qilish bashoratning alohida shakli bo‘lib, u ijtimoiy jarayonlarni o‘rganishda yuqori darajada ilmiy asoslanganlik va ob’ektivlik bilan ajralib turadi. Ilmiy bashoratning boshqa shakllaridan farqli o‘laroq prognoz qilish – bu o‘z metodologiyasi va texnikasiga ega bo‘lgan maxsus tadqiqot.

G‘arb mamlakatlarida ijtimoiy prognoz qilish ilmiy bashoratning turii sifatida “**futurologiya**” (lot. futurum – kelajak va yunon. logos – ta’limot) degan nom bilan vujudga kelgan. Bu atamani ilk bor G‘arbiy Berlin Erkin universiteti huzuridagi Otto Zur nomidagi institut professori O.Flextgaym ishlatgan. Shuni qayd etish lozimki, “futurologiya” atamasi umumiy e’tirof etilgani yo‘q. Misol uchun, bashorat muammolari bo‘yicha fransuz mutaxassislarining aksariyati futurologiya insonning kelajakni ishonch bilan bashorat qilish qobiliyati haqida xom xayol qilish uchun asos bo‘ladi, deb hisoblaydi. Futurologiya o‘rniga “fyutyuribli” atamasi taklif qilingan bo‘lib, u “ehtimol tutilgan kelajak” degan ma’noni anglatadi. Bunda kelajakning shartliligi, ko‘p variantliligiga urg‘u beradi.

Mamlakatimizda ijtimoiy bashorat bilan bog‘liq tadqiqotlar “prognostika” degan nom olgan. Bu yosh fan prognoz qilish qonunlari, tamoyillari va metodlarini o‘rganadi, mantiq muammolarini va har xil tipdagi prognostik tadqiqotlarning tasniflarini ishlab chiqadi. U endigina shakllanish davrini boshdan kechirmoqda, lekin hozirning o‘zidayoq kelajakning ilmiy muqobillarini yaratishning muhim vositasi hisoblanadi. Prognozlashtirish masalasi bilan K. Tulenova shug‘ullanadi.

Bugungi kunda ijtimoiy prognoz qilish muammolari bilan maxsus xalqaro tashkilotlar shug‘ullanadi. Ularning orasida quyidagilar bor: Gudzon instituti, REND va Kelajak uchun resurslar korporatsiyalari, Chikago va Kaliforniya universitetlari (AQSH); Keyingi 30 yilda Angliya, Fransiya, Germaniya, Gollandiyadagi futurologiya institutlari va b. Yirik xalqaro uyushmalar: Jahon futurologlar jamiyati, Kelajak dunyosi, Fyutyuribllar xalqaro tashkiloti tuzilgan. Bu futurologik tashkilotlar orasida Rim klubi alohida o‘rin egallaydi.

Mazkur xalqaro nohukumat tashkiloti 1968 yil aprelda italiyalik jamoat arbobi, “Olivetti” kompaniyasining vitse-prezidenti, FIAT kompaniyasi ma’muriy kengashining a’zosi Aurelio Pechchei tashabbusi bilan ta’sis etilgan. Klub Jenevadagi maxsus reestrda shtat va byudjetga ega bo‘lmagan, a’zolari soni cheklangan tashkilot sifatida ro‘yxatdan o‘tkazilgan. Bugungi kunda Rim klubiga jahonning 47 mamlakatida yashab ijod qiluvchi, ilmiy-texnika inqilobi davrida insoniyat rivojlanishining istiqbollarini aniqlashni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan yuzdan ortiq fan va madaniyat arboblari a’zo. Klub faoliyatining asosiy shakli – hozirgi davrning olamshumul muammolarini o‘rganishni tashkil etishdan iborat.

Ijtimoiy prognoz qilishning asosiy xususiyatlari qaysilar xos?

Ijtimoiy prognoz qilish asosan quyidagi ilmiy-nazariy xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

1. *Prognoz qilish jarayoni ob’ektiv va sub’ektiv asoslarga ega. Prognoz qilishning ob’ektiv asosi o‘tmish, hozirgi zamon va kelajakning qonuniy aloqasi bilan belgilanadi.* Kelajak hozirgi zamonda bo‘lg‘usi oqibatni vujudga keltiruvchi sabab ko‘rinishida; muayyan sharoitlarda muqarrar tarzda voqelikka aylanuvchi imkoniyat ko‘rinishida; hozirgi davrning kelajakda yangi sifat paydo bo‘lishiga olib kelishi muqarrar bo‘lgan hodisalaridagi muayyan miqdoriy va tarkibiy o‘zgarishlar ko‘rinishida zohirdir. Kelajak hozirgi zamonda hodisalarning ular mavjudligining muayyan sharoitlaridagi muhim aloqalarini ochib beruvchi qonunlar ko‘rinishida zohirdir. Bularning barchasi bilish jarayonida ma’lumdan noma’lumga, o‘tmish va hozirgi zamondan kelajakka o‘tish imkonini beradi. Agar biron-bir hodisaning (jarayonning) rivojlanish qonuni ma’lum bo‘lsa, bu hodisani (jarayonni) o‘rganish orqali biz uning hozirgi holatini qayd etibgina qolmasdan, balki yuz berishi mumkin bo‘lgan o‘zgarishlarning yo‘nalishi va xususiyati haqida xulosalar chiqarishimiz ham mumkin. Shunday qilib, kelajakni prognoz qilish uchun real voqelikni bilishdan, aniqroq aytganda, tizimning hozirgi holatida zohir bo‘lgan imkoniyatlar, tendensiyalar, qonuniyatlarni anglab etishdan boshqa yo‘l yo‘q.

Bashorat qilishning sub’ektiv asosi inson tafakkurining o‘tmishdan hozirgi zamon orqali kelajakka eltuvchi qonuniy tendensiyalarini aniqlash va qayd etish asosida kelajakni oldindan aytish imkoniyatida zohirdir. Kelajakni oldindan aytish bo‘lg‘usi voqealar haqida xulosalar chiqarish qobiliyati ko‘rinishini kasb etgan.

Prognoz qilishning ob’ektiv va sub’ektiv asoslarini aniqlash uni ba’zan bashorat bilan bog‘lanadigan soxta bashoratgo‘yliklardan farqlash imkonini beradi. Odatda, soxta bashoratgo‘yliklar ob’ektiv jarayonlarni o‘rganishga emas, balki sub’ektivistik o‘zboshimchalikka, ya’ni ko‘ngliga kelgan fikrni ilgari surishga asoslanadi.

2. *Ijtimoiy prognoz qilish mavjud nazariyalar bilan uzviy bog‘liq, ulardan kelib chiqadi.* Ma’lumki, har qanday nazariya uch funksiyani: sintez qilish, tushuntirish va prognoz qilishni bajaradi. Ya’ni nazariya u yoki bu sohada mavjud holatni tushuntiradi va uning rivojlanish tendensiyasini bashorat qiladi. Binobarin, ilmiy prognoz qilish nazariyadan boshlanadi.

Ilmiy bashoratning keyingi mantiqiy tuzilishi quyidagi ko‘rinishga ega:

- bashorat muammosini aniqlash;
- gipotezani ilgari surish;

- prognoz qilish (bashoratning umumiy muammosi doirasida ayrim vazifalarni echish uchun prognozlarni ilgari surish);

- ilgari surilgan prognozlar asosida prognostik faoliyat rejasini tuzish;

- prognozlarning haqqoniyligi, ishonchliligini asoslash va ularni imkoniyat darajasida amaliyot sinovidan o‘tkazish yo‘li bilan tasdiqlash.

Bilish jarayonida olingan yangi xulosalar odamlarning bu xulosalarga muvofiq amalga oshirilgan muayyan harakatlari mo‘ljallangan natijalarni bergan holdagina ishonchli deb e’tirof etiladi. Bashorat qilingan, yangi bilimlarga muvofiq ta’riflangan natijaning olingan yangi bilimlarni hisobga olib erishilgan amaliy natija bilan mos kelishi odamlar tomonidan aks ettirilgan ob’ektlar rivojlanishining muayyan qonunlari va xossalari haqiqiy ekanligiga ishonch hosil qilish uchun asos bo‘ladi.

3. *Ijtimoiy prognoz qilish kelajakni muayyan tarzda davriylashtirishni nazarda tutadi.* Kelajak haqidagi bilimlar hozirgi davrdan uzoqlashishiga qarab o‘zining muayyanlik va aniqlik xossalarini yo‘qotib, umumiyroq va nomuayyanroq tus olib borgani bois, bevosita, ko‘zga ko‘rinadigan va uzoq kelajak haqida so‘z yuritilsa, maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bevosita kelajakning vaqtdagi chegarasi 30 yildan oshmaydi. Ilmiy kashfiyot yaratilganidan u amalda gavdalantirilgunga qadar taxminan 20 yil vaqt o‘tadi. Shunga asoslanib iqtisodiyotning joriy yuz yillikning 40-yillaridagi texnologik darajasi haqida ishonch bilan hukm chiqarish mumkin. Joriy yuz yillikning kattagina qismini qamrab oluvchi ko‘zga ko‘rinadigan kelajakka kelsak, bizning u haqdagi bilimlarimiz, ta’bir joiz bo‘lsa, haqiqatnamo xususiyat kasb etadi va ularga ehtiyotkorlik bilan yondashish talab etiladi. Jahon aholisi sonining jadal sur’atlarda o‘sishi XXI asrning ikkinchi yarmida to‘xtashini, 2100 yilga borib u taxminan 10-12,5 mlrd. kishiga etishini kutish mumkin. Keyingi yuz yillik chegarasi ortida yotgan uzoq kelajak xususida real imkoniyatlarga ega bo‘lmagan turli gipotetik farazlarga muvofiq hukm chiqarish mumkin. Ammo bu farazlar tarixiy muddatlar va ularning hayotda gavdalanish shakllari nuqtai nazaridan muayyan taxminiy baholar bo‘lishi ham mumkin emas.

4. *Prognoz qilish – bu maxsus ilmiy metodlar yordamida kelajak haqida bilimlar olish jarayoni.* Bu metodlar prognoz tuzish maqsadida empirik axborotni tanlash va tahlil qilish usullari va amallari yig‘indisidan iborat. Prognoz qilishning ilmiy vositalari to‘plami kelajakni bilishning 200 dan ortiq metodlari, maxsus metodikalari va mantiqiy vositalarini o‘z ichiga oladi. Ammo ularni besh asosiy guruhga birlashtirish mumkin (qolganlari ularning variantlari hisoblanadi):

Prognozlashtirishning metodlari:

1. Ekstrapolyasiya metodlari.
2. Tarixiy analogiya.
3. Modellashtirish.
4. Ekspertiza usulida baholash.
5. Kelajak ssenariylari.

Ko‘rsatilgan kelajakni bashorat qilish metodlarining har biri o‘z afzalliklari va kamchiliklariga ega.

Ekstrapolyasiya metodlari - qonuniyatlari o‘tmishda va hozirgi davrda yaxshi ma’lum bo‘lgan tendensiyalarni kelajakka tatbiq etishga asoslanadi. Masalan, biron-bir tizimga o‘tmishda muayyan o‘zgarmas tezlik yoki tezlanish bilan rivojlanish xos bo‘lgan bo‘lsa, bizda bu tezlik yoki tezlanish kelajakda ham muayyan vaqt oralig‘ida o‘zgarishsiz qoladi deb hisoblash uchun asoslar bor. Shunday qilib, o‘sish (pasayish) egri chiziqlarini grafik yoki analitik usulda davom ettirish va prognoz ob’ekti bo‘lg‘usi holatining miqdor ko‘rsatkichlarini hisoblab chiqarish mumkin. Shunga qaramay, agar o‘rganilayotgan tendensiya boshqa tendensiyalar bilan o‘zaro ta’sirga kirishish natijasida o‘zgarsa va bu o‘zaro ta’sirni lozim darajada o‘rganish imkoniyati mavjud bo‘lmasa, ekstrapolyasiya metodi uncha samarali bo‘lmasligi mumkin.

Tarixiy analogiya – bu taqqoslash yo‘li bilan bilish. Taqqoslanayotgan ijtimoiy hodisalar o‘rtasida farq ham, o‘xshashlik ham mavjud bo‘lishi kerak. Taqqoslash uchun asos bo‘luvchi omillar taqqoslanishi lozim bo‘lgan hodisalarga qaraganda tanishroq bo‘lishi lozim. Tarixiy analogiyaning ijtimoiy bashoratga moslashuvchanlik darajasi cheklangan. Bu tabiiy bir holdir, zero

kelajakka boshqa tarixiy sharoitlar yo‘ldosh. Tarixiy analogiya ko‘proq tarixiy faktni faol tanqidiy tahlil qilishga ko‘maklashadi.

Modellashtirish metodi bilish ob’ektlarining o‘zini emas, balki ularning modellarini o‘rganishga asoslanadi. Tadqiqot ob’ektini modellashtirish – uni prognostik xususiyatga ega bo‘lgan xulosalar chiqarish uchun qulay bo‘lgan sodda, sxematik ko‘rinishda gavdalantirish demak. Tadqiqot natijalari modeldan ob’ektga ko‘chiriladi. Prognoz qilishning modelli metodlari shakllarining rang-barangligi bilan tavsiflanadi. Modellashtirishning moddiy, fizik, belgili (matematik), imitatsion, kompyuterda modellashtirish kabi turlarini farqlash mumkin.

Ekspertiza usulida baholash- bu ilmiy metodning mohiyati ekspertlar (fan va texnikaning turli sohasidagi etakchi mutaxassislar) tomonidan muammoni tahlil qilish va so‘ngra natijalarni formallashtirilgan asosda qayta ishlashdan iborat. Ekspertlarning umumiy xulosasi muammoning mumkin bo‘lgan eng maqbul echimi sifatida qabul qilinadi. Bu metodlar guruhiga, odatda, quyidagilar kiritiladi: konsensus (kelajakka doir muayyan masala bo‘yicha ekspertlar umumiy bir to‘xtamga kelishi); «aqliy hujum» (muammolarni echish vositasi va prognoz qilish usuli, ayniqsa kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan bir nechta vaziyatni ko‘rib chiqishga ehtiyoj tug‘ilgan holda). Metodning mohiyati Shundan iboratki, muammoga doir har qanday, hatto «g‘alati» g‘oyalar ilgari suriladi; bu g‘oyalar rivojlantiriladi, o‘z g‘oyalarini taklif qilish mumkin, lekin ularni tanqid qilishga ruxsat etilmaydi; «Delfi» metodi (qadimgi Yunonistonning mashhur orakuli ismi bilan atalgan). U ekspertlar o‘rtasida so‘rov o‘tkazishga asoslangan. Bunda oldinma-ketin so‘rov jarayonida har bir ekspert boshqa ekspertlarning fikrlari bilan tanishtiriladi; bir nechta sikllar natijasi o‘laroq ustuvor fikr aniqlanadi. Ekspertiza usulida baholashning yana bir o‘ziga xos metodi – sotsiologik so‘rov mavjud bo‘lib, u so‘nggi yillarda bizda ham, chet elda ham tobora keng qo‘llanilmoqda.

Kelajak ssenariylari – bu kuzatilayotgan tendensiyaning ehtimol tutilgan kelajagi haqidagi u yoki bu tusmolni asoslovchi dastlabki farazlarning tartibga solingan yig‘indisi.

Ssenariylar:

a) u yoki bu nazariy vaziyatni qay yo‘l bilan bosqichma-bosqich amalga oshirish mumkinligini;

b) voqealarning muayyan rivojiga yo‘l qo‘ymaslik, ularni engillashtirish yoki chetlab o‘tish uchun voqealarning har bir ishtirokchisi uchun har bir bosqichda qanday variantlar mavjudligini aniqlaydi.

Shunday qilib, ssenariy murakkab tizimlarni o‘rganishga nisbatan tizimli va tarixiy yondashuvlarni birlashtiruvchi ko‘p variantli prognozdir; aksariyat hollarda u tavsifiy xususiyat kasb etadi va kompleks prognozlarni tuzishda keng qo‘llaniladi.

Shuni qayd etib o‘tish lozimki, ko‘rib chiqilgan metodlarning birortasi ham alohida holda prognozning yuksak darajada ishonchliligini ta’minlay olmaydi. Shu sababli amalda odatda murakkab, kompleks metodlardan foydalaniladi. Mazkur yondashuv ayrim metodlarning kamchiliklarini bartaraf etish va prognozlarning ko‘proq darajada aniqligi va ishonchliligini kafolatlash imkonini beradi.

Turli prognozlarning mazmuni va vazifasidan kelib chiqib, ularning to‘rt asosiy tipini farqlash mumkin.

Qidiruv prognozi – ijtimoiy ob’ektning kelajagi qanday bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatish uchun tuziladigan prognoz. U rivojlanish qaysi yo‘nalishda yuz beradi, kelajakning muayyan davrida prognoz ob’ektining holati qanday bo‘lishi mumkin, degan savollarga javob beradi.

Normativ prognoz – boshqaruvni optimallashtirish yo‘llarining oqilona tashkil etilgan tahlili. Bu prognoz obrazli qilib «teskari prognoz» deb ataladi, chunki unda o‘rganish teskari yo‘nalishda – kelajakdan hozirgi davrga qarab amalga oshiriladi. Normativ prognoz qo‘yilgan maqsadlarga erishish yoki qo‘yilgan vazifalarni echish uchun nima qilish mumkin yoki kerak, degan savolga javob beradi. Normativ prognozning predmeti sifatida ijtimoiy jarayonlar xususiyatini butunlay o‘zgartirishga qodir bo‘lgan g‘oyalar, gipotezalar, farazlar, axloqiy me’yorlar, ijtimoiy ideallar, maqsadlar va mo‘ljallar amal qiladi.

Analitik prognoz. U kelajakni o‘rganishning turli metodlari va vositalarining bilishga doir qimmatini ilmiy maqsadlarda aniqlash uchun tuziladi.

Prognoz-ogohlantirish. Bu prognoz kishilarni ehtimol tutilgan kelajakning masalan, yuz berishi kutilayotgan ekologik halokatlarning oldini olishga majbur qilish maqsadida ularning ongi va xulq-atvoriga bevosita ta’sir ko‘rsatish uchun ishlab chiqiladi.

Shunday qilib, ijtimoiy hayotni tartibga solishning ijtimoiy qonun, zaruriyat, ehtiyoj, manfaat, muammo, maqsad, vazifa, ideal, norma, kishilar faoliyatining tamoyili vositalaridan ongli ravishda foydalanish zamirida prognoz qilish yotadi. U bilishni amaliyot bilan bog‘lovchi bo‘g‘in sifatida amal qiladi, fanning nazariyani kundalik hayot bilan, bilishning amaliy voqeligi bilan uzviy bog‘lovchi funksiyasi hisoblanadi. Ilmiy boshqarish, xususan, uning muhim funksiyalaridan biri – rejalashtirish prognoz qilishga asoslanadi. Prognoz qilish yuz berishi muqarrar bo‘lgan yoki ehtimol tutilgan maqbul ijtimoiy hodisalar haqidagi bilimlarni ham, nomaqbul ijtimoiy hodisalar haqidagi bilimlarni ham shakllantiradi.

Xulosa. Insoniyat o‘zini o‘zi tashkil etuvchi jonli tizim sifatida o‘z mavjudligi uchun kurash olib bormoqda, yaxshiroq kelajakka erishishga harakat qilmoqda. Bunda hozirgi globallashuv jarayonlari va ular yuzaga keltirayotgan turli muammolar insoniyat oldida tarqoqlik va ixtiloflarni engib, o‘z birligi sari harakat qilish, ayni vaqtda madaniyatlar, asriy an’analarning o‘ziga xosligini, ayrim millatlar va xalqlarning xususiyatlarini saqlashdan boshqa chora qoldirayotgani yo‘q. *Bunday birlashuvga esa, faqat umuminsoniy qadriyatlarni e’tirof etish va ularga rioya qilish orqali erishish mumkin.*

ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari – T., “O‘zbekiston”, 1997.
2. Karimov I.A.O‘zbekiston XXI asrga intilmoqda. – T.: “O‘zbekiston”, 2000.
3.Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat-engilmas kuch.-T.: Ma’naviyat,2008.
4. Karimov I.A. Eng asosiy mezon – hayot haqiqatini aks ettirish. –T.: O‘zbekiston, 2009.
5. Karimov I.A. Jahon moliyaviy – iktisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. – T.: O‘zbekiston, 2009.
6.Otamurodov S. Globallashuv va millat.-T.:Yangi asr avlodi.2008.
7. Mamashokirov S. Ekologik ta’lim-tarbiyaning metodologik masalalari. T., 1993.
8. Mamashokirov S.,Usmanov E.Barqaror taraqqiyotning ekologik xavfsizlik masalalari.-T.:Fan,2009.
9. Qahhorova Sh. Global ma’naviyat-globallashuvning g‘oyaviy asosi.-T.:Tafakkur,2009.
10. Q.Nazarov Falsafa asoslari .-T.:, 2017.

MAVZU: Mantiq ilmining predmeti, asosiy qonunlari.

REJA:

1. Tushuncha tafakkur shakli sifatida mantiq ilmining asosiy masalalari va ularni tadqiq etish yo‘nalishlari. Tafakkurning mantiqiy shakllari va qonunlari.

2. Tushunchalarning shakllanishi va qo‘llanishi. Tushunchaning ta’rifi, tuzilishi va turlari

3. Tushunchalar bilan bajariladigan mantiqiy amallar: tushunchalarni chegaralash va umumlashtirish; tushunchani ta’riflash (definitsiya); tushunchalarni bo‘lish va tasniflash

4. Sig‘ishadigan va sig‘ishmaydigan munosabatdagi tushunchalar

Tayanch iboralar

Mantiq, tafakkur, tafakkur shakli, tafakkur qonuni, chin fikr, to‘g‘ri tafakkur, tushuncha, tushunchaning turlari, tushunchani chegaralash, tushunchani umumlashtirish.

TAFAKKUR MANTIQ ILMINING O‘RGANISH OB’EKTI

Kelib chiqishiga ko‘ra **arabcha** bo‘lgan “mantiq” (grekcha–logos) atamasi «**fikr**», «**so‘z**», «**aql**», «**qonuniyat**» kabi ma’nolarga ega. Uning ko‘pma’noligi turli xil narsalarni ifoda qilishda o‘z aksini topadi.

Xususan, mantiq so‘zi, **birinchidan**, ob’ektiv olam qonuniyatlarini (masalan, «ob’ektiv mantiq», «narsalar mantig‘i» kabi iboralarda), **ikkinchidan**, tafakkurning mavjud bo‘lish shakllari va taraqqiyotini, shu jumladan, fikrlar o‘rtasidagi aloqadorlikni xarakterlaydigan qonun-qoidalar yig‘indisini (masalan, «sub’ektiv mantiq» iborasida) va **uchinchidan**, tafakkur shakllari va qonunlarini o‘rganuvchi fanni ifoda etishda ishlatiladi.

Mantiq ilmining o‘rganish **ob’ektini tafakkur** tashkil etadi. «**Tafakkur**» ham arabcha so‘z bo‘lib, o‘zbek tilidagi «*fikrlash*», «*aqliy bilish*» so‘zlarining sinonimi sifatida qo‘llaniladi. Tafakkur bilishning yuqori bosqichidir. Uning mohiyatini yaxshiroq tushunish uchun bilish jarayonida tutgan o‘rni, bilishning boshqa shakllari bilan bo‘lgan munosabatini aniqlab olish zarur.

Bilish voqelikning, shu jumladan, ong hodisalarining inson miyasida sub’ektiv, ideal obrazlar shaklida aks etishidan iborat. Bilish jarayonining asosini va oxirgi maqsadini amaliyot tashkil etadi. Barcha hollarda bilish insonning hayotiy faoliyati bilan u yoki bu darajada bog‘liq bo‘lgan, uning ma’lum bir ehtiyojini qondirishi mumkin bo‘lgan narsalarni tushunib etishga bo‘ysundirilgan bo‘ladi.

Bilish murakkab, ziddiyatli, turli xil darajalarda va shakllarda amalga oshadigan jarayondir. Uning dastlabki bosqichini **hissiy bilish** – insonning sezgi organlari yordamida bilishi tashkil etadi. Bu bosqichda predmet va hodisalarning tashqi xususiyatlari va munosabatlari, ya’ni ularning tashqi tomonida bevosita namoyon bo‘ladigan va shuning uchun ham inson bevosita seza oladigan belgilari haqida ma’lumotlar olinadi.

Hissiy bilishning barcha shakllariga xos bo‘lgan xususiyatlari qatoriga quyidagilar kiradi:

Birinchidan, hissiy bilish ob’ektning (predmetning yoki uning birorta xususiyatining) sub’ektga (individga, to‘g‘rirog‘i, uning sezgi organlariga) bevosita ta’sir etishini taqozo etadi. Tasavvur ham bundan istisno emas. Unda obrazi qayta hosil etilayotgan (yoki yaratilayotgan) predmet emas, u bilan bog‘liq bo‘lgan boshqa predmet–signal ta’sir etadi.

Ikkinchidan, hissiy bilish shakllari: sezgi, idrok va tasavvur predmetning tashqi xususiyatlari va munosabatlarini aks ettiradi.

Uchinchidan, hissiy bilish shakli predmetning yaqqol obrazidan iborat.

To‘rtinchidan, hissiy bilish konkret individlar tomonidan amalga oshirilganligi uchun ham har bir alohida holda konkret insonning sezish qobiliyati bilan bog‘liq tarzda o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘ladi.

Beshinchidan, hissiy bilish bilishning dastlabki va zaruriy bosqichi hisoblanadi. Usiz bilish mavjud bo‘la olmaydi. CHunki inson tashqi olam bilan o‘zining sezgi organlari orqali bog‘langan. Bilishning keyingi bosqichi, boshqa barcha shakllari sezgilarimiz bergan ma’lumotlarga tayanadi.

Bundan kelib chiqadigan xulosa shuki, hissiy bilish tafakkur bilan uzviy bog‘liq. Xususan, nazariy bilimlarning chinligi oxir-oqibatda empirik talqin qilish yo‘li bilan, ya’ni tajribada bunday bilimlarning ob’ektini qayd etish orqali asoslanadi. O‘z navbatida, hissiy bilish, umuman olganda, aql tomonidan boshqarilib turadi, bilish oldida turgan vazifalarni bajarishga yo‘naltiriladi, ijodiy fantaziya elementlari bilan boyitiladi. Masalan, guvohlarning bergan ko‘rsatmalari asosida jinoyatchining portreti (kompyuter yordamida fotoroboti yaratiladi yaqqol his qilinadi va qidiriladi.

Lekin, shunga qaramasdan, hissiy bilish o‘z imkoniyatlari chegarasiga ega. U bizga alohida olingan predmetlar (yoki predmetlar to‘plami), ularning tashqi belgilari haqida ma’lumot beradi. Unda mavjud predmetlar o‘rtasidagi aloqadorlik (masalan, muz bilan havoning harorati o‘rtasidagi bog‘lanish) o‘rganilmaydi, predmetlarning umumiy va individual, muhim va nomuhim, zaruriy va tasodifiy xususiyatlari farq qilinmaydi.

Predmet va hodisalarning mohiyatini tushunishga tafakkur yordamida erishiladi. *Tafakkur bilishning yuqori-ratsional (lotincha ratio – aql) bilish bosqichi bo‘lib, unda predmet va hodisalarning umumiy, muhim xususiyatlari aniqlanadi, ular o‘rtasidagi ichki, zaruriy aloqalar, ya’ni qonuniy bog‘lanishlar aks ettiriladi.*

Tafakkur quyidagi asosiy xususiyatlarga ega:

1. *Tafakkurda voqelik mavhumlashgan va umumlashgan holda in'ikos qilinadi.* Hissiy bilishdan farqli o‘laroq, tafakkur bizga predmetning nomuhim, ikkinchi darajali (bu odatda bilish oldida turgan vazifa bilan belgilanadi) belgilaridan fikran chetlashgan, mavhumlashgan holda, e'tiborimizni uning umumiy, muhim, takrorlanib turuvchi xususiyatlariga va munosabatlariga qaratishimizga imkon beradi. Xususan, turli kishilarga xos individual belgilarni (xulq-atvor, temperament, qiziqish va shu kabilar) e'tibordan chetda qoldirgan holda, ular uchun umumiy, muhim belgilarni, masalan, ongga ega bo‘lish, maqsadga muvofiq holda mehnat qilish, ijtimoiy munosabatlarga kirishish kabi xislatlarni ajratib olib, «inson» tushunchasini hosil qilish mumkin. Umumiy belgilarni aniqlash predmetlar o‘rtasidagi munosabatlarni, bog‘lanish usullarini o‘rnatishni taqozo etadi. Turli xil predmetlar fikrlash jarayonida o‘xshash va muhim belgilariga ko‘ra sinflarga birlashtiriladi va shu tariqa ularning mohiyatini tushunish, ularni xarakterlaydigan qonuniyatlarni bilish imkoniyati tug‘iladi. Masalan, yuqorida keltirilgan «inson» tushunchasida barcha kishilar bitta mantiqiy sinfga birlashtirilib, ular o‘rtasidagi muhim bog‘lanishlar (masalan, ijtimoiy munosabatlar) bilib olinadi.

2. *Tafakkur borliqni nafaqat bevosita, balki bilvosita tarzda ham aks ettira oladi. Unda yangi bilimlar tajribaga har safar bevosita murojaat etmasdan, mavjud bilimlarga tayangan holda hosil qilishi mumkin. Fikrlash bunda predmet va hodisalar o‘rtasidagi aloqadorlikka asoslanadi.* Masalan, bolaning xulq-atvoriga qarab uning qanday muhitda tarbiya olganligi haqida fikr yuritish mumkin. Tafakkurning mazkur xususiyati, ayniqsa, xulosaviy fikr hosil qilishda aniq namoyon bo‘ladi.

3. *Tafakkur insonning ijodiy faoliyatidan iborat*. Unda bilish jarayoni borliqda real analogiga ega bo‘lmagan narsalar – yuqori darajada ideallashgan ob'ektlar (masalan, absolyut qattiq jism, ideal gaz kabi tushunchalar)ni yaratish, turli xil formal sistemalarni qurish bilan kechadi. Ular yordamida predmet va hodisalarning eng murakkab xususiyatlarini o‘rganish, hodisalarni oldindan ko‘rish, bashoratlar qilish imkoniyati vujudga keladi.

4. *Tafakkur til bilan uzviy aloqada mavjud*. Fikr ideal hodisadir. U faqat tilda – moddiy hodisada (tovush to‘lqinlarida, grafik chiziqlarda) reallashadi, boshqa kishilar bevosita qabul qila oladigan, his etadigan shaklga kiradi va odamlarning o‘zaro fikr almashish vositasiga aylanadi. Boshqacha aytganda, til fikrning bevosita voqe bo‘lish shaklidir.

MANTIQNI O‘RGANISHNING AHAMIYATI

Mantiq fanining vazifalari. Tafakkur shakllari va qonunlarini o‘rganish, ulardan ongli ravishda foydalanish fikrlash madaniyatini o‘stiradi, xususan, fikrni to‘g‘ri qurish malakasini rivojlantiradi, bahs yuritishda o‘zining va boshqalarning fikriga tankidiy munosabatda bo‘lishga, suhbatdoshining mulohazalaridagi xatolarni aniqlashga, argumentlashdagi zaif bo‘g‘inlarni ochib tashlashga yordam beradi.

Muhokamani to‘g‘ri qurish, formal ziddiyatlar, xatolarga yo‘l qo‘ymaslikka erishish, aytish mumkinki, o‘ziga xos san'at-mantiq san'ati hisoblanadi. Bu san'atning nazariy asoslarini chuqur egallagan kishigina uning imkoniyatlarini amaliy muhokama yuritishda namoyish qila oladi. SHu o‘rinda buyuk mutafakkir Farobiyning mantiq ilmining ahamiyati haqida bildirgan quyidagi fikrlarining alohida e'tiborga loyik ekanligini ta'kidlash zarur. U shunday yozadi: “Bizning maqsadimiz aqlni, xatoga yo‘l qo‘yish mumkin bo‘lgan barcha xollarda, to‘g‘ri tafakkurga etaklaydigan, uning yordamida har safar hulosa chikarayotganda adashishga qarshi ehtiyot choralarni ko‘radigan san'atni-mantiq san'atini o‘rganishdir. Uning asosiy qonun-qoidalarining aqlga bo‘lgan munosabati grammatika san'ati qoidalarining tilga bo‘lgan munosabatiga o‘xshash; xuddi grammatika kishilarning tilini to‘g‘rilash ehtiyoji sababli yaratilgani, unga xizmat qilishi zarur bo‘lgani singari, mantiq ham tafakkur jarayonini yaxshi amalga oshirish maqsadida xatoga yo‘l qo‘yish mumkin bo‘lgan barcha hollarda aklni to‘g‘rilab turadi”[101].

Mantiq ilmining ta'lim sohasidagi vazifalari ham jiddiydir. O‘quv jarayonining samaradorligi ma'lum bir darajada ishlatiladigan tushunchalarning, terminlarning aniq bo‘lishiga, muammolarning

[101] Аль-Фараби. Вводный трактат в логику. // Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане. – Т.: «Фан», 1976, с. 128.

mantiqan to‘g‘ri qo‘yilishi va hal qilinishiga, mavjud gipotezalar strukturasini to‘g‘ri tahlil qila olishga, argumentlash qoidalaridan to‘g‘ri foydalanishga bog‘liq.

Mantiq va insonparvarlik. Zamonamiz fanlarining barchasiga inson qadr – qimmati, uning axloqi, madaniyati nuqtai nazaridan qarash kerak. Mantiq fani ham bundan istisno emas. Inson muammosining xal qilinishi, uning turmush tarzi, moddiy, ma’naviy, axloqiy nuqtai nazardan takomillashishiga bog‘liq.

Insoniylik muammosini hal qilishda mantiq ilmi, ma’naviy madaniyatning tarkibiy qismi sifatida, alohida ahamiyat kasb etadi. CHunonchi, hozirgi zamon fanida yuksak kashfiyotlar, ijtimoiy hayotda murakkab munosabatlar yuz bermoqda, bularni tahlil qilish uchun esa mantiqiy fikrlash madaniyati kerak. Fan yordamida inson faoliyati rivojlandi, uning oyoq, qo‘li va boshqa organlarining o‘rnini bosadigan mashinalar paydo bo‘ldi. Mantiq ilmini tadbiq etish natijasida inson intellektini rejalashtiruvchi «aqliy mashina» lar vujudga keldi, binobarin, sun’iy aql vujudga kelmoqda.

Bularning barchasi insonning aqliy va jismoniy mehnatini bajaradigan mashina yaratishning chegarasi bormi?, Agar chegarasi bo‘lmasa, insonning o‘zi kelajakda qanday axvolga tushib qoladi ?, kabi savollarni keltirib chiqarmoqda va ularga javob berishni taqozo etadi. Bu hozirgi davrda hal qilinishi zarur bo‘lgan dolzarb muammolardan biridir. SHuning uchun har qanday fan, shu jumladan mantiq ilmi, inson hayotining tabiiy va ijtimoiy tomonlarini mutanosib saqlash va takomillashtirishga alohida ahamiyat berishi kerak.

Mantiq fanining ilmiy ishonch – e’tiqodning shakllanishida tutgan o‘rni. Faktlar va boshqa dalillarga tayanib yuritiladigan fikr yuksak ishontirish kuchiga ega bo‘ladi, kishilarda ishonch-e’tikodni mustahkamlaydi. Bilishning maqsadi ilmiy asosga ega bo‘lgan e’tiqodni yaratishdan iborat. Ana shuning uchun ham yoshlarda ilmiy asosga ega ishonch-e’tiqodni yaratish muhim ahamiyat kasb etadi.Argumentlash ishonch-e’tiqodni shakllantirish vositasidir. Ishonch-e’tiqod esa, insonning komillik mezonlaridan biri bo‘lib hisoblanadi.

Ishonch –e’tiqod- bu kishillarning xulq-atvori va hatti –harakatini belgilab beradigan qarashlari va tasavvurlaridir.

Vatanimizning gullab-yashnashi, barqaror rivojlanishi ma’lum bir darajada yoshlarning chuqur bilimga, mustahkam ishonch-e’tiqodga va, umuman, komil inson bo‘lishlariga bog‘liq. Bu haqda Prezidentimiz I. A. Karimov shunday deb ta’kidlagan: «Komil inson deganda biz, avvalo, ongi yuksak, mustaqil fikrlay oladigan, xulq-atvori bilan o‘zgalarga ibrat bo‘la oladigan, bilimli, ma’rifatli kishilarni tushunamiz. Ongli, bilimli odamlarni oldi-qochdi gaplar bilan aldab bo‘lmaydi. U har bir narsani aql, mantiq tarozisiga solib ko‘radi. O‘z fikr-o‘yi, xulosasini mantiq asosida qurgan kishi etuk odam bo‘ladi».[102]

Chuqur tahlilga, mantiqqa asoslanmagan bir yoqlama fikr odamlarni chalg‘itadi. Faqat bahs-munozara, tahlilga asoslangan to‘g‘ri xulosalargina haqiqatni bilishga yo‘l ochadi.

Bahs, munozara yuritishning, chin fikrlarni isbotlay bilishning, xato fikrlarni rad etishning o‘ziga xos qonun-qoidalari mavjud. Bu qoidalarni bilish har bir insonga, shu jumladan, talabalarga chin fikrni xato fikrdan ajrata bilish, to‘g‘ri tafakkurlash madaniyatini shakllantirish imkonini beradi.

Mantiq ilmining fan va texnika taraqqiyoti uchun ahamiyati.Mantiqiy kategoriyalarning universal harakterga ega bo‘lishi ularni bilishda, ishlab chiqarish jarayonlarida, texnika tarmoqlarida ixtisoslashtirilgan holda tadbiq etish imkoniyatini tug‘diradi. Bu esa, mantiqdan turli fanlarning konkret masalalarini hal qilishda foydalanishning keng imkoniyatlarini vujudga keltiradi.

Fanning tobora rivojlanib borishi, borliqning murakkab qonunlarining kashf etilishi ilmiy bilish metodi va mantiq apparatini shunga moslashtirishni, tafakkurning har bir konkret masala xaqida aniq, xatosiz, tez hulosalar bera olishini talab qiladi.

Ilmiy va texnik jarayonning bunday talabi natijasida turli fanlarga ixtisoslashgan mantiq tarmoqlari vujudga keldi.

[102] 1.Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. //Асарлар тўплами. 7 жилд. - Т.: “Ўзбекистон”, 1999, 134-бет.

Fan qadriyatlar tizimida o‘ziga xos o‘ringa ega. U katta ilmiy saloxiyatni, ijodiy kuch – quvvatni birlashtiradi, millat dunyoqarashini shakllantiradi, ta’lim – tarbiya, axloq me’yorlarini vujudga keltiradi, ma’naviy barkamol insonni tarbiyalaydi, mamlakatda qudratli ilmiy potensialni yaratishga xizmat qiladi.

Mantiqni bilish, ayniqsa, ilm fan bilan shug‘ullanish, ilmiy - tadqiqot ishlarini olib borish, borgan sari ko‘payib borayotgan ilmiy axborotlarni tartibli ravishda o‘zlashtirish, ilmiy masalalarning tuzilishini tez bilib olish uchun ham muhim rol o‘ynaydi. Mantiqning ilmiy – nazariy ishlar hamda insonning amaliy faoliyati uchun bo‘lgan ahamiyatini alohida uqtirish bilan birga, chin hulosa chiqarishning hal qiluvchi sharti – hayotni chuqur o‘rganish, har bir voqelikdagi hollarni mantiq talablari asosida bilish zarur.

Mantiq fanining fikr yuritish madaniyatini o‘stirishdagi ahamiyati. Mantiq inson tafakkuri madaniyatini ko‘tarish va insoniyatning uzoq tajribasi natijasida takomillashgan tafakkur shakllari, qonunlari va qoidalarini bilish uchun xizmat qiladi. U inson fikrining ketma – ket, ziddiyatsiz va asosli bo‘lishini ta’minlaydi. Mantiq fani mazmunini chuqurroq o‘rganish kishilarning o‘z tafakkuri va o‘zgalar tafakkuri natijalariga tanqidiy qarash xislatlarini rivojlantiradi. Tafakkurning bu sifatlari esa insonning turli ilmiy va amaliy faoliyatlari sohasidagi ishi uchun katta ahamiyatga ega. Mantiqiy usullardan to‘g‘ri foydalana olish, ta’lim tarbiya jarayonida isbot va raddiyaning mantiqiy tomonlarini bilish talabalarda o‘z nutqining asosli bo‘lishini ta’minlaydi, fikrdagi ziddiyatlarni ochishga yordam beradi. Mantiqni yaxshi bilish turli ilmiy uchrashuvlar, munozaralar, muhokamalarda muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Xususan, bunday hollarda fikrlash sub’ekti haqiqatni aniqlash yoki uning sofligini saqlab qolish, asoslash uchun mantiqiy qonun – qoidalarni to‘g‘ri tadbiq eta bilishi, suxbatdoshining fikridagi xatolarni tez topa olishi, o‘z fikrini dalilli qilib bayon etishi zarur. Bu esa uning mantiq fanini yaxshi bilishiga ko‘p jihatdan bog‘liqdir.

TAFAKKUR SHAKLLARI XAQIDA TUSHUNCHA

Tafakkur uch xil shaklda: tushuncha, hukm (mulohaza) va xulosa chiqarish shaklida mavjud.

Tafakkur shakli fikrning mazmunini tashkil etuvchi elementlarning bog‘lanish usuli, uning strukturasi (tuzilishi)dir. Fikrlash elementlari deganda, predmetning fikrda ifoda qilingan belgilari haqidagi axborotlar tushuniladi. Tafakkur shaklining tabiatini konkret misollar yordamida ko‘rib chiqamiz.

Ma’lumki, ayrim predmetlar, ularning sinfi (to‘plami) kishilar tafakkurida turli xil mazmunga ega bo‘lgan **tushunchalar**da aks ettiriladi. Masalan, «davlat» tushunchasida o‘zining maydoniga, aholisiga, boshqaruv vositalariga ega bo‘lgan siyosiy tashkilot aks ettiriladi. “Milliy g‘oya” tushunchasida esa millatning, xalqning kelajak bilan bog‘liq orzu-havaslari, maqsadlari, tub manfaatlari ifoda etiladi. Mazmun jihatidan turli xil bo‘lgan bu tushunchalar mantiqiy shakliga ko‘ra bir xildir: har ikkalasida predmet uning muhim belgilari orqali fikr qilingan. Xususan, «o‘z maydoniga egaligi», «aholisining mavjudligi», «boshqaruv vositalarining bor ekanligi», «siyosiy tashkilotdan iboratligi» davlatning muhim xususiyatlari hisoblanadi. Xuddi shuningdek, «millatning orzu-havaslari, maqsadlarini aks ettirishi», «uning tub manfaatlarini ifoda etishi» milliy g‘oyaning muhim belgilaridir. Agar tushuncha aks ettirayotgan predmetni A bilan, unda fikr qilinayotgan muhim belgilarni, ya’ni fikrlash elementlarini a, v, s,..., n bilan belgilasak, tushunchaning mantiqiy strukturasini A (a, v, s,..., n) shaklida simvolik tarzda ifodalash mumkin.

Hukmlarda predmet bilan uning xossasi, predmetlar o‘rtasidagi munosabatlar, predmetning mavjud bo‘lish yoki bo‘lmaslik fakti haqidagi fikrlar tasdiq yoki inkor shaklda ifoda etiladi. Masalan, «Yuksak ma’naviyat-engilmas kuch» degan hukmda predmet (yuksak ma’naviyat) bilan uning xossasi (engilmas kuch) o‘rtasidagi munosabat qayd etilgan. «Axloq huquq bilan uzviy aloqada» degan hukmda ikkita predmet (axloq va huquq) o‘rtasidagi munosabat qayd etilgan. Mazmun jihatdan turli xil bo‘lgan bu hukmlar tuzilishiga ko‘ra bir xildir: ularda predmet haqidagi tushuncha (S) bilan predmet belgisi haqidagi tushuncha (P) o‘rtasidagi munosabat qayd etilgan, ya’ni R ning S ga xosligi tasdiqlangan. Umumiy holda hukmning mantiqiy strukturasini (shaklini) S—R formulasi yordamida ifoda etish mumkin.

Xulosa chiqarishda ham yuqoridagiga o‘xshash hollarni kuzatish mumkin. Masalan,

“Daraxt – o‘simlik”.

“Terak – daraxt”.

Demak, “Terak – o‘simlik”.

yoki

“Har bir kimyoviy element o‘z atom og‘irligiga ega”.

“Mis – kimyoviy element”.

Demak, “Mis o‘z atom og‘irligiga ega” kabilar.

Bu xulosa chiqarish hollari mazmuni bo‘yicha turlicha bo‘lishiga qaramasdan, bir xil mantiqiy strukturaga ega. Har ikkalasida xulosani tashkil etuvchi tushunchalar xulosa chiqarish uchun asos bo‘lib xizmat qilayotgan hukmlarda uchinchi bir tushuncha (birinchi misolda – «daraxt», ikkinchi misolda – «kimyoviy element» tushunchasi) orqali bog‘langan.

Yuqoridagi keltirilgan misollardan tafakkur shakli fikrning konkret mazmunidan nisbatan mustaqil holda mavjud bo‘lishi va, demak, o‘ziga xos qonuniyatlarga egaligi ma’lum bo‘ldi. SHuning uchun ham mantiqda uni alohida o‘rganish predmeti sifatida olib qarash mumkin.

Fikrni to‘g‘ri qurishga tafakkur qonunlari talablariga rioya qilgandagina erishish mumkin. **Tafakkur qonuni** muhokama yuritish jarayonida qatnashayotgan fikrlar (fikrlash elementlari) o‘rtasidagi mavjud zaruriy aloqalardan iborat. Tafakkur qonunlari mazmunidan kelib chiqadigan, muhokamani to‘g‘ri qurish uchun zarur bo‘lgan talablar fikrning aniq, izchil, etarli darajada asoslangan bo‘lishidan iborat.

Muhokamani to‘g‘ri qurish bilan bog‘liq talablar haqida gapirganda, birinchi navbatda, ularning muayyan prinsiplar, qoidalar tarzida, ya’ni to‘g‘ri tafakkur prinsiplari sifatida amal qilishiga e’tibor berish zarur. Mazkur qoidalarning buzilishi muhokamaning noto‘g‘ri qurilishiga sabab bo‘ladi. Bunda, xususan, chin fikrlardan xato xulosa chiqishi (masalan, «Qonun – rioya qilish zarur bo‘lgan huquqiy hujjat», «Buyruq – qonun emas», demak, «Buyruq – rioya qilish zarur bo‘lgan huquqiy hujjat emas») yoki xato qurilgan muhokamadan chin xulosa chiqishi (masalan, «Barcha moddiy jismlar – kimyoviy elementlar», «Temir – moddiy jism», demak, «Temir – kimyoviy element») mumkin.

FORMAL MANTIQNING ASOSIY QONUNLARI

FORMAL VA DIALEKTIK MANTIQ. Falsafiy adabiyotlarda dialektik mantiq bilan formal mantiq mavjudligi ta’kidlanadi. Bularning birinchisi tafakkur shakllarini ularning rivojlanishida olib qarasa, ikkinchisi ularni shakllangan fikrlar sifatida o‘rganadi. Shuningdek, **dialektik mantiq tafakkurni** uning mazmuni va shakli birligida olib o‘rgansa, **formal mantiq fikrning** shaklini uning konkret mazmunidan chetlashgan hamda nisbatan mustaqil holda olib tadqiq etadi. Shuning uchun dialektik mantiq fikrlarimizning taraqqiyoti, rivojlanishini, formal mantiq esa nisbiy turg‘unligini aks ettiradi. Dialektika fikrlashning formal mantiq qonun – qoidalariga amal qilishni taqazo etadi.

Dialektika esa rivojlanish jarayonida aynanlik, tafovutlar va qarama – qarshiliklar darajasiga ko‘tariladi, nozidlik taraqqiyot manbai bo‘lmay, balki ular o‘rtasidagi qarama – qarshilik taraqqiyotni ta’minlaydi, deb ko‘rsatadi. Formal mantiq va dialektik mantiq bir – biriga muqobil metodlarga asoslanadi. Ular mustaqil ta’limot hisoblanadi. Dialektik mantiq falsafiy metod sifatida, falsafaning muhim tarkibiy qismi sifatida mavjud bo‘lsa, formal mantiq mustaqil fan sifatida shakllangan ta’limotdir.

MATEMATIK MANTIQ. Matematik mantiq – fikrlash jarayonini turli simvollar yordamida, matematik usul asosida o‘rganadi. Bu ta’limot mantiq fanining rivojlanishidagi yangi bosqich hisoblanadi. Ammo matematik mantiqning matematikaning o‘zidan ham, mantiq ilmidan ham farqli tomonlari bor. Shuning uchun matematikaning barcha tomonlarini bu mantiq qonunlari bilan izohlab bo‘lmaydi. Shuningdek, mantiqiy qonun va shakllarining hammasini ham matematik usul bilan hal qilib bo‘lmaydi. Shunga qaramasdan matematik usul mantiq faniga singib bormoqda, uning ajralmas qismi bo‘lib takomillashmoqda.

Hozirgi zamon mantiq ilmini simvollarsiz, matematik mavhumiyliksiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Shuning uchun mantiq ilmi mutaxassislari matematik mantiq asoslari bilan tanish bo‘lishlari zarur.

Mantiq jarayonini turli simvollar bilan ifodalashga intilish Arastu asarlaridayoq ko‘zga tashlanadi. XVI – XVII asrlarga kelib, mexaniqa va matematika fani rivojlanishi bilan matematik metodni mantiqqa tadbiq etish imkoniyati kengaya bordi. Nemis faylasufi Leybnits har xil masalalarni echishga imkon beruvchi mantiqiy matematik metod yaratishga intilib, mantiqni matematiklashtirishga asos soldi.

Mantiqiy jarayonni matematik usullar yordamida ifodalash asosan XIX asrlarga kelib rivojlana boshladi. Bu davrda yashagan rus olimi I. S. Poretskiy, nemis va ingliz olimlari J. Bul, Fure, Morgan, Shryoder kabilar o‘zlarining asarlarida bu masalaga oid muhim fikrlarni ilgari surishdi. Hozirgi vaqtda matematik mantiq metodlari fan va texnikada, kibernetikada tarjimon mashinalarda va boshqa ko‘p halq xo‘jaligi sohalarida qo‘llanilmoqda.

Tevarak atrofimizdagi barcha mavjud narsalar, ya’ni tabiat jamiyatdagi voqea va hodisalar doimo bir-biri bilan o‘zaro bog‘lanishda, rivojlanishda, o‘zgarishdadir. Bu o‘zgarishlar asta-sekin, birin-ketin zaruriy tarzda amalga oshadi. Demak, narsa va hodisalarning o‘zgarishi, bir holatdan ikkinchi holatga o‘tishi o‘ziga xos ichki qonunlar asosida yuz beradi. Moddiy olamdagi voqea va hodisalarning o‘zgarishi, ularning harakati inson irodasiga bog‘liq bo‘lmagan, ob’ektiv holda ro‘y beradi. Qonun predmet va narsalarning muhim, zaruriy tomonlarini ifodalaydi.

QONUN - keng ma’noda moddiy olamdagi predmet va buyumlar o‘rtasida yuz beradigan ob’ektiv, zaruriy, mohiyatli, muhim, eng umumiy, nisbiy o‘zgarmas bog‘lanishlardir.

Qonunlar mazmuni, harakat doirasiga bog‘liq holda asosan uch xil bo‘ladi:

1. Eng umumiy qonunlar,
2. Umumiy qonunlar,
3. Xususiy qonunlar.

Falsafa qonunlari (Miqdor o‘zgarishlarini sifat o‘zgarishlariga o‘tish qonuni, inkorni inkor qonuni, qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonuni) eng umumiy qonunlardir. Bu qonunlar hamma erda va hamma vaqt - tabiatda, jamiyatda hamda kishi tafakkurida amal qiladi. Shunday qonunlar borki, ular **tabiatning muayyan sohasiga** tegishli bo‘ladi (er qimirlash, Oy tutilishi, suv toshqini). Shuningdek, **jamiyatga xos qonunlar** ham bor. (Qiymat qonuni, ishlab chiqarishning rivojlanish qonuni). **Ayrim hodisalarga tegishli qonunlar** ham bor (biologiya, astronomiya fanlarida). Bular odatda xususiy qonunlar deyiladi. Umuman olganda inson tomonidan qonunlarni bilish, o‘rganish va undan foydalanish katta ahamiyatga ega.

Mantiq qonunlarining o‘ziga xos xususiyati shundan iboratki, avvalo bu qonunlar xususiy tarzda, faqat inson tafakkuriga xos bo‘lgan fikrlash, mulohaza yuritishda amal qiladi. **Mantiq qonunlari deganda** fikrlar o‘rtasidagi ichki, muhim, barqaror aloqa va bog‘lanishlar tushuniladi. Mantiq qonunlarini bilish, o‘rganish insonni fikrlashining to‘g‘riligini ifoda etadi.

Unutmang! Mantiq qonunlarini o‘zgartirish, buzish, almashtirish mumkin emas. Mantiqiy qonunlar dunyodagi hamma xalqlar va millatlar uchun bir xil. Bu qonun bo‘yicha buyum haqidagi fikr aniq, izchil va asosli bo‘lishi kerak. Aks holda fikrlash buziladi. **Yodda tuting!** Mantiqiy qonunlar 4 ta: Ayniyat qonuni, Ziddiyat qonuni, Uchinchisi istisno qonuni, Etarli asos qonuni. Bu qonunlarning talabini bajarish mantiqiy fikrlash, ular o‘rtasidagi bog‘lanishni ta’minlaydi.

Yuqorida ta’kidlab o‘tilgan qonunlarning uchtasi qadimgi yunon mutafakkiri **Arastu** (er.av. III-IV asr) tomonidan tavsiflanib berilgan va fanga kiritilgan. **Etarli asos qonuni esa Leybnis tomonidan fanga** kiritilgan. Mantiqning bu qonunlari ob’ektiv olamdgi buyumlar o‘rtasidagi muayyan munosabatlarning inson ongidagi inikosidir. Mantiq qonunlari chin hukmni isbotlash, xato hukmlarni inkor qilish jarayonida amal qiladi. Formal mantiq qonunlari fikrlashning tuzilishini aniqlaydi. Buning uchun turli formula va belgilardan foydalaniladi. *Mantiqdagi S-R formulasi konkret fikrlashda fikr mazmuni xar hil bo‘lishi mumkinligini bildiradi*. Masalan, "Barcha S-R dir" formulasiga quyidagi fikrlarni kiritish mumkin. "Hamma olimlar ziyolilardir", "Hamma baliqlar suvda yashaydi", "Hamma Markaziy Osiyo davlatlari - BMTga a’zo" va shunga o‘xshash fikrlar. Bu erda o‘zgaruvchi "S" "olimlar", "baliqlar", "Markaziy Osiyo davlatlari" tushunchalarida, "R" "suv", "ziyoli", "BMT a’zosi" tushunchalarida ifodalangan.

Bundan tashqari **mantiqda fikrlash tuzilishini ifoda etadigan** shunday formulalar mavjudki, bunday holda konkret fikr almashtirilsa ham, fikr to‘g‘ri bo‘laveradi. Masalan, shartli hukm

formulasini olib koʻraylik ("Agar A boʻlsa, u holda V boʻladi") Agar talaba a'lo oʻqisa, u holda imtiyozli stipendiya oladi" yoki "Agar paxtaga yaxshi ishlov berilsa, u holda moʻl hosil olinadi".

Eslab qoling! Demak, mantiq qonunlarining oʻziga xos xususiyatlaridan biri shuki, mantiqiy oʻzgarishlarni konkret fikr mazmuni bilan qanchalik almashtirsak - toʻgʻri hukm hosil boʻlaveradi. Demak, mantiq qonunlari - tafakkur qonuni boʻlib, u fikrlash tuzilishini, uning shakllari, tushuncha va hukmlar oʻrtasidagi aloqa va bogʻlanishlarni toʻgʻri aks ettiradi.

AYNIYAT QONUNI

Qonun talabi:**Muayyan muhokama jarayonida har qanday tushuncha va hukm oʻz-oʻziga ayniy (teng) boʻlishi kerak. Ayniyat qonuni A - A formula bilan ifodalanadi. Ayniyat qonuni toʻgʻri fikrlashning qonunlaridan biri boʻlib, fikrning muayyanligini va ravshanligini ta'minlaydi.** Moddiy olamdagi hamma narsalar doimo oʻzgarishda, yangilanishda va rivojlanishda. SHu bilan birga har bir narsa oʻzining shakliga, sifatiga, tuzilishiga ega, boshqa narsalardan farq qiladi. Masalan, gazeta jurnaldan, televizor radiodan, Oʻzbekiston Armanistondan, yulduz oydan farqlidir. Ana shu narsalar oʻzining aynanligi, konkret mazmuni va shakli bilan oʻz xususiyatini saqlab qoladi. Shuningdek, Ayniyat qonunida muhokama jarayonida har bir fikr oʻzining boshlangʻich mazmunini saqlab qolishi kerak. Ayniyat ma'lum munosabatda buyumlar tengligi va oʻxshashligidir. Ammo ikki narsa absolyut ayniy narsa boʻlishi mumkin emas. U ham ayniy ham tafovutli. Misol uchun, daraxtning ikki bargi. Ayniyat qonunida har bir fikr oʻz oʻrnida ishlatilib oʻz aynanligini saqlab qolib, boshqa fikrlar bilan aralashtirilib yuborilmasligi kerak.

Masalan, quyidagi tushunchalar oʻzaro teng tushunchalardir:

a) "Bur'oniddin Margʻinoniy", b) "Hidoya" asari muallifi

v) "Musulmon fiqiq ilmining zabardast nazariyotchisi"

yoki

a) "Mustaqil Oʻzbekistonning birinchi Prezidenti",

b) "Islom Abduanievich Karimov".

Bu tushunalar teng, lekin mazmunan har xil. Agarda biz Oʻzbekistonning birinchi Prezidenti degan tushunchani olsak, mazmun va xajm yanada kengayib ketadi. Chunki Y.Oxunboboev ham Prezident boʻlgan.

Demak, ayniyat qonunini buzish bir tushunchani ikkinchi tushuncha bilan aralashtirib yuborishga, chalkashlikka, ikkiyoqlamalikka, tuturiqsizlikka olib kelishi mumkin. Keyingi paytlarda yangi soʻzlarni, atamalarni muomalaga kiritish natijasida koʻp chalkashliklar va oʻzboshimchaliklar kelib chiqyapti. Natijada ayniyat qonuni buzilishlari yuz bermoqda. Masalan, "samolyot" soʻzi oʻrniga "tayyora", "aeroport" - "tayyoragoʻ", yoki "fakultet"- "qulliyot", "institut" - "oliygoh" kabi tushunchalar. Buning natijasida mazmun jihatdan chalkashliklar kelib chiqmoqda.

Ma'lumki, grammatikada turli soʻzlarni, tushunchalarni ifodalovchi omonim soʻzlar bor. Bunda bir soʻz bir necha ma'nolarni anglatadi. Natijada ba'zi hollarda ayniyat qonuni doirasidan chetga chiqish yuz beradi. Masalan, "oʻt" soʻzi sakrash ma'nosida, olov ma'nosida va oʻsimlik ma'nosida ifodalanishi mumkin. Jumladan, "suz" soʻzi ham a) "ovqatni suzmoq", b) "suvda suzmoq", v) hayvonning biror kishini suzishi ma'nolarida ishlatilishi mumkin. Agar kishilar oʻrtasidagi oʻzaro suhbat yoki munozaralarda ayniyat qonuni talabalariga rioya qilinmaganda, ya'ni tushunchalarning ma'nolari oʻzgartirib yuborilsa, shunga qarab fikrlayotgan shaxsning ma'naviy madaniyati, bilim saviyasi, darajasi past ekanligini bilib olish mumkin.

Qadimgi Yunonistonda suhbatdoshini chalgʻituvchi, fikrdan adashtiruvchi, tushunchalarni almashtiruvchilar - sofistlar deb atalganlar. Ular atayin mantiqiy xato fikrlarni ishlatib, oʻz raqiblarini soʻz bahsida engishga intilganlar, ya'ni mantiq qonunlarini ongli ravishda buzganlar.

Ayniyat qonuniga amal qilish kundalik hayotda, ilmiy tadqiqot ishlarining samarali boʻlishida gʻoyat muhim ahamiyatga ega.

Ayniyat, ayniylikdan foydalanish sud-tergov ishlarida ham katta rol oʻynaydi. Masalan, dastxatlarni solishtirish, odamlar xujjatlarini va barmoq izlarini bilib olishda ayniyat ishlab keladi. Ayniyat qonuni fanda, ehmlarning ish dasturini tuzishda muhim rol oʻynaydi. Fanda ayniyatning turli modifikasiyalari (turlari) uchraydi. Matematikada tenglik, ekvivalentlik, tengsonlilik, koʻplik va hk. Xulosa qilib aytganda, ayniyat qonuniga amal qilish toʻgʻri fikrlashning xususiy qonuni

sifatida kishi tafakkurining barcha shakllari (tushunchalar, hukm, xulosa chiqarish) uchun umumiydir, ya’ni muhokama qilinayotgan fikr o‘zining aynanligini saqlab qolishi kerak.

ZIDDIYAT QONUNI

Diqqat! Bir vaqtda va ayni bir munosabatda biror narsa to‘g‘risida qarama-qarshi fikr bildirib bo‘lmaydi. Agar bu qarama-qarshi fikr turli vaqt va munosabatda bo‘lsa, fikrlashda ziddiyatlarga olib kelmaydi. Bu fikrlar to‘g‘ri bo‘lishi mumkin.

Ziddiyat qonuni fikrlash jarayonida ziddiyatga yo‘l qo‘ymaslikni talab qiladi, ya’ni bir buyum, narsa haqidagi ikki bir-biriga qarama-qarshi bo‘lgan fikr ayni bir vaqtda, ayni bir narsaga nisbatan ayni bir munosabatda to‘g‘ri bo‘lishi mumkin emas. Uning formulasi A- dir, A-A emas. Bu erda A-hukmni bildirsa, birinchi hukmni inkor etuvchi hukm. Quyidagi misollarni ko‘rib chiqaylik.

1. "Falsafa qiziqarli fan". "Falsafa qiziqarli fan emas".
2. "Sodiqov a’lochi talaba". "Sodiqov a’lochi talaba emas".
3. "Hamma insonlar onglidir". "Ba’zi insonlar qora tanli emas".
4. "Hech bir davlat urush tarafdori emas". "Hamma davlatlar urush tarafdori".

Bu hukmlar ayni bir vaqtda hech qachon chin bo‘la olmaydi. Agar biror kishi tomonidan yuqoridagi hukmlar u yoki bu belgini tasdiqlasa yoki inkor etsa, ularning mazmuni inkor bo‘lishdan qat’iy nazar bir narsaga nisbatan bir vaqtda birdaniga to‘g‘ri bo‘lishi mumkin emas. Ziddiyat qonunida agar bir fikrga nisbatan turli vaqt nuqtai nazaridan qaralsa, fikr to‘g‘ri bo‘lishi mumkin. Masalan, "Rahimov - O‘zbekiston fuqarosi". "Rahimov - O‘zbekiston fuqarosi emas". Agar Rahimov bir vaqtlar O‘zbekistonda yashaganda fuqaro hisoblanib, hozir O‘zbekistonda yashamayotgan bo‘lishi mumkin. Bunday holda har ikki fikr ham to‘g‘ri. YUqoridagilardan kelib chiqqan holda Ziddiyat qonuni shunday ta’riflanadi: "bir vaqtda va ayni bir munosabatda biror narsa-hodisa haqida qarama-qarshi fikr bildirib bo‘lmaydi, ulardan biri chin, ikkinchi esa xato bo‘ladi, ammo bu qarama - qarshi fikr turli vaqt va nisbatda aytilsa, har ikkisi ham to‘g‘ri bo‘laveradi".

Formal mantiq ziddiyatlarini moddiy olamdagi predmet va buyumlarga xos bo‘lgan ziddiyatlardan ajrata bilish lozim. Moddiy olamni bilishda dialektik mantiqning roli kattadir. Dialektika ob’ektiv olamning rivojlanishi jarayonini ham ziddiyatlarning vujudga kelishi va uni hal etilishidan iborat, deb ta’kidlaydi. Dialektik ziddiyat moddiy olamdagi buyum va narsalarni doim o‘zgarishda, rivojlanishda, bir holatdan boshqa holatga o‘tishda, deb biladi. Dialektik ziddiyat rivojlanish manbai hisoblanadi. Tabiat, jamiyat va kishi tafakkuri rivojlanishi dialektik ziddiyat natijasida yuz beradi. Dialektik ta’limotdan kelib chiqib, narsa harakatda ham sokinlikda (koinot va erga nisbatan) deb ta’kidlansa to‘g‘ri, lekin formal mantiq nuqtai nazaridan bu xato. CHunki xarakat va sokinlik bir vaqtning o‘zida bir narsa to‘g‘risida aytilgan ziddiyatli fikrdir.

Ziddiyat qonuni ayni bir vaqtda bir buyum haqidagi aytilgan ikki zid fikr chin bo‘lishi mumkin emasligini ta’kidlaydi. Ammo bu zid fikr biri albatta chin, ikkinchisi albatta xato bo‘ladi degan xulosaga olib kelmasligi kerak. Masalan, "Hamma huquqshunoslar prokuror", "Hech bir huquqshunos prokuror emas". Bu hukmlarning har ikkalasi ham noto‘g‘ri, xatodir. YOki "Hamma davlatlar BMT ga a’zodir", "Hech bir davlat BMT ga a’zo emas". Bu hukmlar bir vaqtda chin bo‘lishi mumkin emas, lekin ikkalasi ham xato bo‘lishi mumkin. "Ba’zi davlatlar BMT ga a’zodir" degan hukm chin bo‘ladi. Demak, ziddiyat qonuni ikki qarama-qarshi hukmning sig‘isha olmasligini ko‘rsatib beradi. Ziddiyat qonunini yaxshi bilish kishilarga suhbatdoshining mantiqsizligini ochib tashlashga, yordam beradi.

Ziddiyat qonuni ayniqsa ilmiy tadqiqot ishlarida katta ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga har bir sohada ziddiyat qonunini buzish hollari uchrab turadi. Masalan, badiiy asarlarda bir obrazga ikki qarama-qarshi tavsif berilishi, ilmiy ishlarda zid fikrlarning ilgari surilishi, ayrim yig‘ilishlarda korxona va tashkilotlarning faoliyatini tanqid qilib, oxirida uning ishini "qoniqarli" deb topilishi ziddiyat qonunining buzilishidir.

UCHINCHISI ISTISNO QONUNI

Uchinchisi istisno qonuni ziddiyat qonunining davomi, uning yanada rivojlantirilishi, chuqurlashtirilishidir. Fikrlash davomida vujudga kelgan ikki imkoniyatlardan birini tanlash zaruriyati tug‘ilganda unga amal qilinadi.

Unutmang!

Bu qonun quyidagicha ifoda etiladi: "Bir-biriga zid bo‘lgan ikki hukmdan biri hamisha chin bo‘lib, ikkinchisi xatodir, uchinchisi bo‘lishi mumkin emas". Formulasi A yoki B yoki V emas.

Fikrimizning isboti uchun quyidagi misollarni ko‘rib chiqaylik:

1. "Bu kitob foydali" "Bu kitob foydali emas".
2. "Bu yigit FarDU talabasi", "Bu yigit FarDU talabasi emas".
3. "Hech bir olim arxitektor emas", "Ba’zi olimlar arxitektor".
4. "Agar havo aynisa yomg‘ir yog‘adi", "Agar havo aynimasa, yomg‘ir yog‘maydi".

Bu hukmlarning biri chin, ikkinchisi xato, uchinchisi bo‘lishi mumkin emas. Demak, bir predmet yoki buyum haqidagi ikki zid fikr bir vaqtning o‘zida va bir nisbatda birdaniga chin ham, xato ham bo‘la olmaydi, biri chin bo‘lsa ikkinchisi xato va aksincha, uchinchi imkoniyat mavjud emasdir. Yoki o‘rtacha, oraliq holatning, imkoniyatning bo‘lishi mumkin emas.

ETARLI ASOS QONUNI

Qonun shunday ifodalanadi: Muayyan muhokama jarayonida bildirilgan har qanday fikr etarli darajada asoslab berilishi kerak. Bu qonun talabiga ko‘ra to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri deb bildirilgan har qanday fikrning to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri ekanligi qonunlar, aksiomalar va dalillar asosida isbotlab berilishi zarur.

Eslab qoling va amal qiling!

To‘g‘ri yoki noto‘g‘ri deb bildirilayotgan har qanday hukm etarli darajada isbotlab berilishi shart.

"O‘zbekiston - kelajagi buyuk davlat" deb aytilishi jarayonida mamlakatimizning tabiiy muhiti (ob-havo, tuprog‘i, tabiiy boyliklari, etishtirilayotgan dehqonchilik, chorvachilik, poliz, sabzavot va boshqa ekinlar), iqtisodiy (O‘zbekiston iqtisodiyoti) va intellektual (vatanimizning boy tarixi, an’ana, urf-odatlari) imkoniyatlari haqida gapirilib o‘tilsa, fikr yanada ishonarli chiqadi.

TUShUNChA *predmet va hodisalarning umumiy, muhim belgilarini aks ettiruvchi tafakkur shaklidir*. **Belgilar** deb, *predmetlarni bir-biridan farq qiluvchi hamda ularning bir-biriga o’xshashligini ifoda qiluvchi tomonlarga, xususiyatlarga aytiladi*. Har bir predmet olamdagi boshqa predmetlar bilan (bevosita yoki bilvosita) aloqada bo’lganligi uchun ko’p belgilarga ega. Ularning ba’zilari faqat bitta predmetga xos bo’lgan, uning **individual, yakkalik** belgilarini tashkil qilsa, boshqalari predmetning ma’lum bir guruxiga tegishli bo’lib, **umumiy belgilar** hisoblanadi. Masalan, har bir kishi faqat o’zigagina xos bo’lgan ruhiy kechinmalar va shu kabi individual belgilarga ega. Shuning bilan birga kishilarning ma’lum bir guruhiga (mehnat jamoasi, millat va shu kabilarga tegishli) yoki barcha kishilarga (mehnat qilish, fikr yuritish qobiliyatlari, ijtimoiy munosabatlarda ishtirok qilishi va shu kabilar) xos bo’lgan umumiy belgilarga ega.**Individual va umumiy belgilarning ba’zilari** predmetning mavjud bo’lishi uchun zarur bo’lib, uning tabiatini, mohiyatini ifodalaydi. Bunday belgilar predmetning **muhim belgilari** deyiladi. Masalan, davlatning mavjud bo’lishi uning o’z maydoni, aholisi, hokimiyat organlariga ega bo’lishini taqoza etadi.

Nomuhim belgilar predmetning mohiyatini tashkil qilmaydi. Ularning yo’qolishi bilan predmetning tabiati o’zgarmaydi. Masalan, qaysi irqqa, millatga, jinsga taalluqli bo’lishi individning inson sifatida mavjud bo’lishi uchun muhim emas.Shuni ham aytish lozimki, predmet belgisining muhim yoki nomuhim bo’lishi, bizning predmetga amalda qanday munosabatda bo’lishimizga qarab ham belgilanadi. Xususan, bir munosabatda muhim bo’lmagan belgilar, boshqa munosabatda muhim bo’lishi mumkin. Masalan, kishining layoqati uning qanday kasbni tanlashi uchun muhim bo’lsa, inson sifatida mavjud bo’lishi uchun muhim emas. Bunday muhim belgilar predmetning ma’lum bir munosabatdagi muhim belgilari deyilib, ob’ektiv muhim belgilardan (predmetning mavjud bo’lishi bilan zaruriy aloqada bo’lgan belgilardan) farq qiladi.

Nihoyat, predmet to’xtovsiz harakatda, taraqqiyotda bo’lganligi uchun, vaqt o’tishi bilan uning muhim bo’lgan belgisi nomuhim bo’lgan belgiga yoki, aksincha, nomuhim belgisi muhim belgiga aylanishi mumkin.

Demak, tushunchada predmet o’zining muhim belgilari orqali fikr qilinib, bu belgilar predmetning umumiy va individual belgilari bo’lishi mumkin. Masalan, «Hamza Xakimzoda Niyoziy» tushunchasida predmetning **umumiy belgilari** (inson, yozuvchi) bilan bir qatorda, **individual muhim belgilari** (xususan, «Boy ila xizmatchi» dramasining muallifi) ham fikr qilinadi.

Tushunchaning hissiy bilish shakllaridan tubdan farq qilishiga alohida e’tibor berish zarur. Sezgi, idrok va tasavvur predmetning yaqqol obrazlaridir. Biz faqat birorta konkret predmetni, masalan, o’zimiz yozib o’tirgan qalamni idrok qilishimiz yoki u to’g’risida tasavvurga ega bo’lishimiz mumkin. «Umuman qalam»ni idrok qilib bo’lmaydi. Chunki tushuncha predmetning yaqqol obrazi emas, balki abstrakt obrazidir. Qalam tushunchasi o’zida konkret qalamlarning barchasini qamrab olgani holda, ularning har biriga xos bo’lgan individual belgilarni tashlab yuborib, umumiy, muhim belgilarini ifoda qiladi. Ayni paytda bu belgilar qalamni boshqa predmetlardan, masalan, kitobdan farq qildirib turadigan belgilar bo’lib ham xizmat qiladi.

Tushuncha predmetning nomuhim belgilaridan chetlashar ekan, demak uni to’laligicha aks ettira olmaydi. Bu ma’noda u hissiy bilish shakllariga nisbatan borliqdan o’zoqrokda turadi. Lekin, tushuncha predmetning muhim belgilarini in’ikos qilishi, mohiyatini aks ettirishi bilan hissiy bilish shakllariga nisbatan borliqni chuqurroq, to’laroq ifoda etadi.

Tushuncha, hissiy bilish shakllaridan farqli o’laroq, inson miyasida to’g’ridan-to’g’ri aks etmaydi. U ma’lum bir mantiqiy usullardan foydalanilgan holda hosil qilinadi. Bu usullar **taqqoslash**, **analiz**, **sintez**, **abstraktsiyalash**, **umumlashtirishlar**dan iborat**.**

TAQQOSLASh yordamida predmetlar o’zaro solishtirilib, ularning o’xshash, umumiy tomonlari va bir-biridan farq qildiruvchi individual belgilari aniqlanadi.

Taqqoslash **analiz**ni taqoza qiladi. Chunki predmetlarni yaxlit holda solishtirib bo’lmaydi. Ular u yoki bu xossasiga ko’ra taqqoslanishi kerak. Buning uchun u xossalar ajratilishi lozim.

ANALIZ yordamida predmet fikran uni tashkil qiluvchi qismlar, tomonlarga ajratilib, har qaysisi alohida o’rganiladi.

SINTEZ analizga teskari usul bo’lib, u analiz davomida ajratilgan qismlar, tomonlarni fikran birlashtirib, predmetni bir butun holiga keltirishdan iborat. Sintez bo’lmasa predmet haqida yaxlit fikr hosil qilib bo’lmaydi. Analiz va sintez uzviy bog’liqdir.

Tushuncha hosil qilish uchun predmetning yuqoridagi usullar bilan aniqlangan umumiy va individual belgilarining muhimlari ajratilishi, nomuhimlari chetlashtirilishi lozim. Bu esa **ABSTRAKTSIYaLASh** yordamida amalga oshiriladi.

UMUMLAShTIRIShDA predmetlar ularning ayrim umumiy, muhim xususiyatlariga ko’ra sinflarga birlashtiriladi va shu tariqa bitta tushunchada bir jinsli predmetlarning barchasini fikr qilish imkoniyati yaratiladi.

Tushunchaning shakllanishi so’z bilan uzviy bog’liq. Ular o’rtasidagi aloqadorlik *tafakkur* va *til* o’rtasidagi bog’lanishning konkret tarzda namoyon bo’lishidir.

Tushunchalar so’z va so’z birikmalari yordamida ifoda qilinadi. Masalan «talaba», «sanoattexnologiya fakulteti», «Jizzax Politexnika Instituti» va shu kabilar so’zlardan iborat. Lekin bundan tushuncha va so’z aynan bir xildir, degan xulosa kelib chiqmasligi kerak. Bitta tushuncha har xil tillarda, ba’zan bir tilda ham turli xil so’zlar bilan ifoda qilinadi. *Tilimizdagi omonim va sinonim hodisalari so’z va tushunchaning nisbiy mustaqil holda mavjudligidan dalolat beradi.*

Shuni ham aytish lozimki, so’zning ko’p ma’noga ega bo’lishi ba’zan fikr yuritish jarayonida tushunchalarni aralashtirib yuborishga olib keladi. Shuning uchun ham fan va texnikada ko’proq terminlardan foydalaniladi. **Termin** qat’iy bitta tushunchani ifoda qiluvchi so’z bo’lib, muayyan ilmiy bilish sohasida bir xil ma’noda ishlatiladi.

TUShUNChA O’ZINING MAZMUNI VA HAJMIGA EGA.

TUShUNChANING MAZMUNIni *unda fikr qilinayotgan predmetning muhim belgilari yig’indisi tashkil etadi*.**Masalan**, «fan» tushunchasining mazmunini fanning muhim belgilari, ya’ni uning amaliyot bilan aloqada ekanligi, predmetlarning birorta sohasiga oid tushunchalar, qonunlar, printsiplar shaklidagi ob’ektiv chin (haqiqiy) bilimlar sistemasidan iborat bo’lishi, dunyoqarashning shakllanishida ishtirok qilishi va shu kabilar tashkil qiladi.

TUShUNChANING HAJMI*esa unda fikr qilinayotgan predmetlar yig'indisidan iborat.***Masalan,** yuqorida misol qilib keltirilgan «fan» tushunchasining hajmi mavjud barcha fanlarni: matematika, fizika, mantiq va hokazolarni o'zida qamrab oladi.

Tushunchaning mazmuni va hajmi uzviy bog'liq bo'lib, u tushunchaning mazmuni va hajmi o'rtasidagi **teskari nisbat qonuni** yordamida ifodalanadi. Bu qonunga muvofiq tushunchaning hajmi kengaytirilsa, mazmuni torayadi va aksincha hajmi toraytirilsa, mazmuni kengayadi. Masalan, «Fan» tushunchasining mazmuniga «mantiq»ga oid bo'lish» belgisini qo'shish bilan hajm jihatidan undan torroq bo'lgan «mantiq fani» tushunchasiga o'tiladi.

*Mantiqda tushunchalar **mazmuni** va **hajmi** bo'yicha bir qancha turlarga bo'linadilar*. Xususan, **hajmiga ko'ra YaKKA va UMUMIY** tushunchalar farq qilinadi.

YaKKA TUShUNChAning hajmida bitta predmet fikr qilinadi. **Masalan**, «Er planetasi», «O'zMU asosiy kutubxonasi» va shu kabilar yakka tushunchalardir.

UMUMIY TUShUNChALAR predmetlar guruhini aks ettiradi. «Planeta», «Kutubxona» tushunchalari umumiy tushunchalar hisoblanadi. *Umumiy tushunchalar aks ettiruvchi predmetlarning miqdori chegaralangan va chegaralanmagan bo'lishi mumkin*. Masalan, «ximiyaviy element» tushunchasida fikr qilinayotgan predmetlar soni chegaralangan. Ularni hisobga olish mumkin. «Yulduz» tushunchasi hajmini tashkil qiluvchi predmetlar soni esa cheksiz, ularni hisobga olib bo'lmaydi.

*Fikr yuritish jarayonida***ayiruvchi va to'plovchi tushunchalarni***farq qilish ham muhim ahamiyatga ega.*

AYIRUVChI TUShUNChA*shunday umumiy tushunchaki, u aks ettiruvchi belgilar berilgan sinfning har bir predmetiga xosdir*. **Masalan,** «Jizzax politexnika instituti talabalari ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi birinchi sessiya materiallarini o'rganmoqda» degan fikr Jizzax politexnika institutining har bir talabasiga tegishli. Demak, «Jizzax politexnika instituti talabalari» tushunchasi bu erda ayiruvchi tushunchadir».Jizzax politexnika instituti talabalari ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi sessiyasi yakunlarini muhokama etishmoqda» degan fikrda esa, «Jizzax politexnika instituti talabalari» tushunchasi **to'plovchi tushuncha** sifatida ishtirok qiladi, chunki fikr ularning to'plamiga nisbatan bildirilgan.

MAZMUNI BO'YIChA tushunchalar, avvalam bor, **abstrakt va konkret tushunchalarga** bo'linadilar.

KONKRETTUShUNChAlarda predmet o'zining belgilari bilan birgalikda fikr qilinadi.

ABSTRAKTTUShUNChAlarda esa predmetning belgilari undan fikran ajratib olinib, alohida aks ettiriladi. **Masalan** «Inson», «Tabiat» tushunchalari-konkret tushunchalar, «qaxramonlik» (insonga xos xususiyatni aks ettiradi), «Go'zallik» (borliqdagi predmetlarga xos xususiyatni ifoda qiladi) tushunchalari abstrakt tushunchalardir.

Mazmuni bo'yicha yana **nisbatsiz va nisbatdosh tushunchalarni** ham ajratish mumkin.

NISBATSIZ TUShUNChAlar nisbatan mustaqil, alohida mavjud bo'lgan predmetlarni aks ettiradi. «Davlat», «Badiiy asar» ana shunday tushunchalardir.

NISBATDOSh TUShUNChAlar esa zaruriy ravishda bir-birining mavjud bo'lishini taqozo qiladigan predmetlarni aks ettiradi. **Masalan**, «O'qituvchi» va «O'quvchi», «Ijobiy qaxramon» va «Salbiy qaxramon», «Sabab» va «Oqibat» tushunchalari nisbatdosh tushunchalar qatoriga kiradi.

Ba'zi hollarda **ijobiy va salbiy tushunchalar** ham farq qilinadi.

IJOBIY TUShUNChAlarning mazmunida predmet unga xos belgilar orqali fikr qilinsa, **SALBIY TUShUNChAlar**ning mazmunida predmet unga xos bo'lmagan belgilar orqali fikr qilinadi. **Masalan**, «Savodli kishi», «Vijdonli kishi» - ijobiy tushunchalar, «Savodsiz kishi», «Vijdonsiz kishi» - esa salbiy tushunchalardir.

Biz yuqorida tushunchalarning bir qancha turlari bilan tanishib chiqdik. U yoki bu tushunchaning ana shu turlardan qaysilariga mansub ekanligini aniqlash unga mantiqiy tavsif berish demakdir.

Masalan, «Talaba» – umumiy, ayiruvchi, chegaralangan, konkret, nisbatsiz, ijobiy tushuncha;

«A. Navoiy nomli O'zbekiston davlat kutubxonasi»-yakka, to'plovchi, chegaralangan, konkret, nisbatsiz, ijobiy tushunchadir.

Ob’ektiv dunyodagi barcha predmet va hodisalar o’zaro aloqada bo’lganligi uchun, ularni aks ettiruvchi tushunchalar ham o’zaro ma’lum bir aloqalarda, munosabatlarda mavjud. Bu munosabatlar turli xil bo’lib, ularni aniqlash uchun, avvalambor, taqqoslanadigan va taqqoslanmaydigan tushunchalarni farq qilish lozim.

TAQQOSLANADIGAN TUShUNChALAR umumiy belgilarga ega bo’lgan, mazmuni va hajmi jihatidan bir-biriga yaqin turgan tushunchalardir. Masalan, «Metallurg» va «Ishchi» tushunchalari ana shunday taqqoslanadigan tushunchalar hisoblanadi.

TAQQOSLANMAYDIGAN TUShUNChALAR esa, bir-biri bilan uzoq aloqada bo’lgan, ko’p hollarda moddiy yoki ideal bo’lishdan boshqa umumiy belgiga ega bo’lmagan predmetlarni aks ettiruvchi tushunchalardir. «Ijtimoiy progress» va «Zuxro yulduzi», «Ideal gaz» va «Go’zallik» tushunchalari taqqoslanmaydigan tushunchalar deb hisoblanadi. Mantiqda taqqoslanmaydigan tushunchalar o’rtasidagi mantiqiy munosabatlar o’rganilmaydi.

Taqqoslanadigan **tushunchalar** esa hajm jihatidan **sig’ishadigan** va **sig’ishmaydigan** bo’ladi.

SIG’IShADIGAN TUShUNChALARning hajmi bir-biriga butunlay, to’laligicha yoki qisman mos keladi. Ular o’rtasida **uch xil** munosabat mavjud: **moslik**, **qisman moslik** va **bo’ysunish**.

MOSLIK MUNOSABATIDAGI TUShUNChALAR bitta predmetni (predmetlar sinfini) aks ettiruvchi tushunchalar bo’lib, ular bir-biridan faqat mazmuni bilangina farq qiladi. **Masalan,**«*I.A. Karimov», «O’zbekiston Respublikasining Prezidenti» tushunchalari xuddi shu munosabatda mavjuddir*.

Buni quyidagi sxema yordamida ko’rsatish mumkin.

A - I.A. Karimov.

B - O’zbekiston Respublikasi Prezidenti.

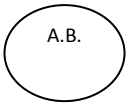

QISMAN MOSLIK munosabatidagi tushunchalarning hajmi qisman umumiylikka ega. Masalan:

A-Sportchi.

B -Talaba.

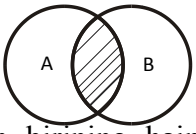

Bo’ysunish munosabatida tushunchalardan birining hajmi ikkinchisining hajmiga to’liq kirib, uni tashkil qiluvchi qism hisoblanadi. Masalan:

A-Fan.

B -Mantiq.

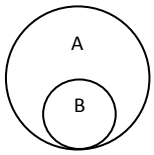

SIG’IShMAYDIGAN TUShUNChALAR hajmi jihatidan umumiylikka ega bo’lmagan tushunchalar hisoblanib, bir sinfga kiruvchi har xil predmetlarni yoki predmetlar guruhini aks ettiradi. Ularning umumiyligi faqat ana shunda. Bu tushunchalar o’rtasida ham **uch xil** munosabat bor: birga bo’ysunish, qarama-qarshilik, zidlik.

BIRGA BO’YSUNISh MUNOSABATI quyidagi tushunchalar o’rtasida mavjuddir.

A-Fan.

B -Mantiq.

S-Fizika.

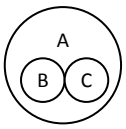

QARAMA-QARShILIK MUNOSABATIDAGI tushunchalarning hajmlari bir-birini istisno qiladi. Ular predmetning (predmetlar guruhining) qarama-qarshi belgilarini aks ettiradi, ya’ni biri predmetning ma’lum bir belgisini ifoda qilsa, ikkinchisi uni inkor qiluvchi boshqa belgini aks ettiradi. Qarama-qarshilik munosabatidagi tushunchalar o’zlari bo’ysunadigan tushunchaning

hajmini to’liq egallay olmaydi. Masalan, «Baland bo’yli odam» va «Past bo’yli odam» tushunchalari «Odam» tushunchasining hajmini to’liq qoplay olmaydi.

A-Odam.
B -Baland bo’yli odam.
S - Past bo’yli odam.

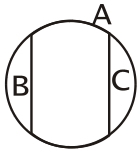

ZIDLIK MUNOSABATIDAGI tushunchalardan biri predmetning birorta xususiyatini ifoda qilsa, ikkinchisi uni inkor qiladi va mazmun jihatidan noaniq bo’lib qoladi. Zidlik munosabatidagi tushunchalar, qarama-qarshilik munosabatidagi tushunchalardan farqli o’laroq, bo’ysundiruvchi tushunchaning hajmini to’liq qoplaydi. Masalan,

A-Odam.
B -Baland bo’yli odam,
S-Baland bo’yli emas odam.

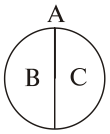

Tushunchalar o’rtasidagi munosabatlarni aniqlash ularning mazmuni va hajmini aniqlashtirishga, ularni bog’lab, bir fikr shaklidan boshqa fikr shakliga o’tishga yordam beradi. Masalan «Talaba» va «A’lochi» tushunchalari o’rtasidagi munosabatni aniqlash asosida «Ba’zi talabalar a’lochilardir» degan mulohaza shaklidagi fikrni hosil qilish mumkin.

TUShUNChALARNI ChEGARALASh VA UMUMLAShTIRISh tushunchalar ustida olib boriladigani amallar hisoblanadi. Ular tushunchaning mazmuni va xajmi o’rtasidagi teskari miqdoriy nisbat qonuniga muvofiq holda amalga oshiriladi.

TUShUNChANI ChEGARALASh xajmi keng tushunchadan xajmiga tor tushunchaga (jins tushunchadan tur tushunchaga) fikran o’tishdan iborat. Masalan, «Mexanik harakat» tushunchasidan «Aylanma harakat» tushunchasiga o’tsak, uning xajmini chegaralagan bo’lamiz. Chegaralashda berilgan tushuncha – «Mexanik harakat» jins tushuncha, deb qabul qilinib, uning mazmuniga tur tushuncha hosil qiluvchi belgilar qo’shiladi. Natijada unga nisbatan tur hisoblangan yangi tushuncha - «Aylanma harakat» tushunchasi hosil bo’ladi. Chegaralash amalini davom ettirib, “Erning o’z o’qi atrofida aylanishi” tushunchasiga o’tish mumkin. Demak, chegaralash davomida hosil bo’lgan har bir yangi tushuncha avvalgisiga nisbatan tur tushuncha bo’ladi. Chegaralash amali yakka tushuncha hosil bo’lguncha davom ettirilishi mumkin. Chunki yakka tushunchaga nisbatan tur bo’lgan tushuncha yo’q.

Tushunchani chegaralash amalining sxemasi quyidagicha:

A- Harakat
B-Mexanik xarakat
C-Aylanma xarakat
D-Erning o’z o’qi atrofida aylanishi.

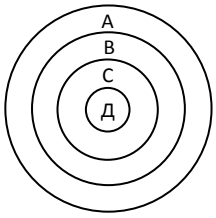

Tushunchani umumlashtirish hajmi tor tushunchadan xajmi keng tushunchaga (tur tushunchadan jins tushunchaga) fikran o’tishdan iborat. Bunda berilgan tushuncha tur tushuncha deb qabul qilinib, uning mazmunidan tur xosil qkiluvchi belgilar chikarib tashlanadi. Natijada mazmun jixatidan unga nisbatan kengroqk, lekin xajmiga ko’ra torroq bo’lgan jins tushuncha xosil bo’ladi. Masalan, «Aylanma xarakat» tushunchasi mazmunidan faqkat o’ngagina xos bo’lgan tur belgilarni chiqarib tashlasak, «Mexanik xarakat» tushunchasini xosil qilamiz. Umumlashtirish fmflining chegarasi eng umumiy tushuncha, yani kategoriyadir. Chunki kategoriyalar uchun jins bo’lgan tushuncha yo’q.

Tushunchani umumlashtirish amalining sxemasi quyidagicha:

A-Erning o’z o’qi atrofida aylanishi
B-Aylanma harakat
C-Mexanik xarakat
D-Xarakat

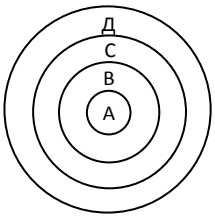

Tushunchani chegaralash va umumlashtirish amallari kundalik xayotimiz va ilmiy bilishda keng qo'llaniladi. Hususan, barcha kategoriyalar, ular yordamida ifodalanadigan nazariy qonunlar, g'oyalar, nazariyalar mavjud empiric tushunchalarni, empiric qonunlarni umumlashtirish natijasida xosil bo'ladilar.

Umumlashtirish muxokama yuritish jarayonida induktiv hulosa chiqarish usulida yaqqol ifodalangan boladi. Tushunchalarni umumlashtirishsiz fanning fundamental tushunchalarni yaratib bo'lmaydi; mavjud bilimlarni sistemaga solish qiyin va, umuman, fan taraqqiy eta olmaydi.

Tushunchalarni chegaralash amali esa, yaratilgan umumiy bilimlarni (nazariy tushuncha, g'oya, nazariya va shu kabilarni) talqin etishda ishlatiladi. Masalan, Nyuton mehanikasidagi "Inertsiya" tushunchasi Galiley nazariyasidagi "erkin tushish" tushunchasi yordamida tushuntirilishi mumkin.

MAVZU: Mulohaza. Xulosa chiqarish

REJA:

1. Mulohaza tafakkur shakli va xulosa chiqarishning tarkibiy qismi sifatida
2. Oddiy va murakkab mulohazalar va ularning turlari
3. Xulosa chiqarishning umumiy mantiqiy tavsifi: tuzilishi, turlari va umumiy qoidalari
4. Fikrning xarakat yo'nalishiga ko'ra xulosa chiqarish: deduksiya, induksiya va analogiya; ularning o'zaro aloqadorligi. Murakkab mulohazalardan xulosa chiqarish

Tayanch iboralar

Hukm, sub'ekt, predikat, bog'lovchi, oddiy hukm, murakkkab hukm, mantiqiy kvadrat, xulosa chiqarish, deduktiv xulosa

Mulohazaning umumiy tavsifi

HUKM *predmetga ma'lum bir xossaning, munosabatning xosligi yoki xos emasligini ifodalovchi tafakkur shaklidir*.

Hukmning asosiy vazifasi *predmet bilan uning xususiyati, predmetlar o'rtasidagi munosabatlarni ko'rsatishdir*. *Ana shuning uchun ham u doimo* **tasdiq** *yoki* **inkor** *shakldagi fikrdan iborat bo'ladi.* Fikr yuritish jarayonida biz predmet va hodisalarning oddiy, tashqi xususiyatlari bilan birga ularning ichki, zaruriy bog'lanishlarini, munosabatlarini bilib boramiz. Predmet va hodisalarning xususiyatlarini ketma-ket o'rganib, ular haqida turli abstraktsiyalar hosil qilamiz. Bu abstraktsiyalar hukmlar yordamida ifodalanadi. Bilimlarimiz turlicha bo'lgani uchun, ularni ifodalaydigan hukmlar ham har xil bo'ladi. Ba'zi hukmlarda aniq, tekshirilgan bilimlar ifodalansa, boshqalarida xususiyatning predmetga xosligi taxmin qilinadi, ya'ni noaniq bilimlar ifodalanadi.

Hukmlar nisbatan tugal fikrdir. *Unda konkret predmet bilan uning konkret belgisi haqida bilim ifoda qilingan bo'ldi*.

Hukmlar voqelikka mos kelish darajasiga ko'ra **chin**, **xato** va **noaniq** (ehtimol, taxminiy) bo'ladi. *Ob'ektiv voqelikka mos kelgan, uni to'g'ri ifodalagan hukmlar***chin**, mos kelmaganlari **xato** bo'ladi. Ayni vaqtda chinligini ham, xatoligini ham aniqlab bo'lmaydigan hukmlar – **noaniq** hukmlar mavjuddir.

Hukmlar tilda **gaplar** *orqali ifodalanadi*. **Hukm***mantiqiy kategoriya bo'lsa*, **gap***grammatik kategoriyadir*. Hukmlar asosan darak gap orqali ifodalanadi. Faqat darak gaplardagina fikr tasdiq yoki inkor holda bo'ladi.

Masalan, «Vaqt orqaga qaytmaydi», «Hayot - bu harakat» kabi gaplar hukmni ifoda qiladilar.

Hukmlar tuzilishiga ko'ra **oddiy** va **murakkab** bo'ladi.

ODDIY HUKM deb tarkibidan yana bir hukmni ajratib bo'lmaydigan mulohazaga aytiladi. **Masalan**, «Mantiq ilmini o'rganish to'g'ri fikrlash madaniyatini shakllantiradi» degan mulohaza oddiy hukmni ifodalaydi.

MURAKKAB HUKM tarkibidan ikki yoki undan ortiq hukmni ajratish mumkin bo'lgan mulohazalarga aytiladi. **Masalan**, «Mantiq ilmi tafakkur shakllari va qonunlarini o'rganadi», degan mulohaza murakkab xumkmdir. Bu mulohazaning tarkibi ikki qismdan: «Mantiq ilmi tafakkur shakllarini o'rganadi» va «Mantiq ilmi tafakkur qonunlarini o'rganadi», degan ikki oddiy hukmdan iborat.

Mulohaza (hukm) tarkibida mantiqiy ega va mantiqiy kesimni ajratib ko'rsatish mumkin. **Mantiqiy ega-sub'ekt (S)** fikr qilinayotgan predmet va hodisani bildiradi. **Mantiqiy kesim-predikat (P)** predmetga xos xususiyatni, munosabatni bildiradi. Predikatda ifodalangan bilimlar hisobiga sub'ekt haqidagi tasavvur boyitiladi. Hukmning sub'ekt va predikati uning **terminlari** deb ataladi.

Hukmning uchinchi zaruriy elementi **mantiqiy bog'lama**dir. U sub'ekt va predikatni bir-biri bilan bog'laydi, natijada hukm hosil bo'ladi. *Oddiy qat'iy hukmning formulasi quidagicha yoziladi*: **S-P.**

Oddiy hukmlar sifati va miqdoriga ko'ra turlarga bo'linadi. **Sifatiga ko'ra** tasdiq va inkor hukmlar farqlanadi. Hukmning sifatini mantiqiy bog'lama belgilaydi.

TASDIQ HUKMLARDA belgining predmetga xosligi ko'rsatiladi. **Masalan**, «A. Oripov O'zbekiston Respublikasi Madhiyasining muallifidir».

INKOR HUKMLARDA, aksincha, belgining predmetga xos emasligi ko'rsatiladi. **Masalan,** «Matematika ijtimoiy fan emas».

Miqdoriga ko'ra oddiy hukmlar **yakka, umumiy** va **juz'iy** hukmlarga bo'linadi. *Bunda sub'ektda ifodalangan predmetlarning soni, ya'ni uning hajmidan kelib chiqiladi*.**YaKKA HUKMLAR**da *birorta belgining predmetga xosligi yoki xos emasligi haqida fikr bildiriladi*. **Masalan**: «O'zbekiston Respublikasi mustaqil davlatdir», «Axmedov tarixchi emas».

UMUMIY HUKMLARda *birorta belgining yakka predmetlar sinfining hammasiga yoki undagi har bir predmetga taalluqli yoki taalluqli emasligi haqida fikr bayon qilinadi*.**Masalan**: «Har bir inson baxtli bo'lishni xohlaydi», va «Hech bir aqlli odam vaqtini bexuda sarflamaydi».

JUZ'IY HUKMLARda *birorta belgining predmetlar to'plamining bir qismiga xos yoki xos emasligi haqida fikr bildiriladi*. Masalan: «Ba'zi faylasuflar notiqdir». «Ko'pchilik talabalar dangasa emas». Juz'iy hukmlarda «**ba'zi**» so'zi «*hech bo'lmasa bittasi, balki hammasi*» degan ma'noda qo'llaniladi. **Shunga ko'ra** «Ba'zi toshlar tirik mavjudot emas», degan hukm chin bo'ladi, chunki hech bir tosh tirik mavjudot emas.

Ma'lum ma'noda yakka hukmlarni umumiy hukmlar bilan tenglashtirish mumkin. Chunki har ikki hukmda ham to'plamdagi predmetlarning har biriga nimadir taalluqli yoki taalluqli emas, deb ko'rsatiladi. Yakka hukmlarda esa bu to'plam birgina predmetdan iborat bo'ladi.

Mulohazalarning to'g'ri yoki noto'g'riligini aniqlashda va ba'zi boshqa holatlarda oddiy hukmlarning miqdor va sifati bo'yicha birlashgan klassifikatsiyasi (asosiy turlari) dan foydalaniladi. **Ular quyidagilardan iborat**:

1. UMUMIY TASDIQ HUKMLAR.*Ular bir vaqtning o'zida ham umumiy, ham tasdiq bo'lgan fikrni ifodalaydi.***Masalan**, «Hamma talabalar mantiq ilmini o'rganadilar». Bu hukmlar **lotin alifbosidagi A** harfi bilan belgilanadi va «**Hamma S – P dir**» formulasi orqali ifodalanadi.

2. UMUMIY INKOR HUKMLAR*bir vaqtning o'zida ham umumiy, ham inkor bo'lgan fikrni ifodalaydi.***Masalan**, «Hech bir ishbilarmon rejasiz ish yuritmaydi». Bu hukm «**Hech bir S - P emas**» formulasi orqali ifodalanadi va **lotincha E harfi** bilan belgilanadi.

3. JUZ'IY TASDIQ HUKMLAR*bir vaqtning o'zida ham juz'iy, ham tasdiq bo'lgan fikrni ifodalaydi.***Masalan**, «Ba'zi talabalar mas'uliyatli». U **lotincha I harfi** bilan belgilanadi va «**Ba'zi S - P dir**» formulasi orqali ifodalanadi.

4. JUZ'IY INKOR HUKM*bir vaqtning o'zida ham juz'iy, ham inkor bo'lgan fikrni ifodalaydi.***Masalan**, «Ba'zi talabalar sport bilan shug'ullanmaydilar». Uning formulasi «**Ba'zi S - P emas**» bo'lib, **lotincha O harfi** bilan belgilanadi.

Oddiy hukmlarda terminlar hajmi. Oddiy hukmlardagi terminlar (S va P) tushunchalar orqali ifodalanganligi tufayli ularning hajmiga ko'ra o'zaro munosabatlarini aniqlash mumkin. Hukmlarda terminlar (S va P) to'liq yoki to'liqsiz hajmda olingan bo'ladi. Termin to'liq hajmda

olinganda uning hajmi boshqa terminning hajmiga to’liq mos bo’ladi yoki mutlaqo mos bo’lmaydi (ularning hajmi bir-birini istisno qiladi). Termin to’liqsiz hajmda olingan bo’lsa, unda uning hajmi boshqasining hajmiga qisman mos keladi yoki undan qisman istisno qilinadi.

Oddiy hukmlarda terminlar hajmi quyidagicha bo’ladi:

1. A - *Umumiy tasdiq hukmlarning* **sub’ekti** *hamma vaqt to’liq hajmda olingan bo’ladi.* **Predikati***esa ba’zan to’liq, ba’zan to’liqsiz hajmda bo’ladi*. **Masalan**: «Hamma insonlar tirik mavjudotdir».

Bu hukmning sub’ekti – «Inson», predikati – «Tirik mavjudot» tushunchasidir, «Hamma»-umumiylik hisoblanadi. Bu hukmning sub’ekti to’liq hajmda olingan, chunki unda hamma insonlar to’g’risida fikr bildirilgan va bu tushuncha «tirik mavjudot» tushunchasining hajmiga to’liq kirishadi. Uning predikati to’liq hajmda olinmagan, chunki unda tirik mavjudotlarning bir qismi-insonlar haqida fikr yuritiladi. Buning doiraviy sxemasi quyidagicha: (1-rasm).

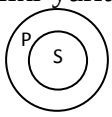

1-rasm

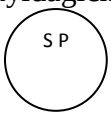

2-rasm

*Umumiy tasdiq hukmlarning ba’zilarida***Sub’ekt** *ham,* **Predikat** *ham to’la hajmda bo’lishi mumkin.* Masalan, «Hamma musulmonlar Islom diniga e’tiqod qiladilar» (2-rasm).

2.E –*Umumiy inkor hukmlarning sub’ekti ham, predikati ham to’liq hajmda olingan bo’ladi.***Masalan**, «Hech bir dindor e’tiqodsiz emas». Bu hukmda S – dindorlarni, P – e’tiqodsizlarni ifodalaydi, hech bir – umumiylik hisoblanadi. Bunda har ikki terminning hajmi bir-birini istisno qiladi (3-rasm).

3-rasm

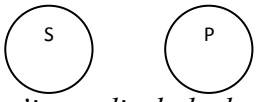

3. I –*Juz’iy tasdiq hukmlarning sub’ekti hamma vaqt to’liqsiz hajmda olinadi, predikati esa ba’zan to’liq, ba’zan to’liqsiz hajmda bo’ladi.***Masalan**: «Ba’zi talabalar ingliz tilini biladi». Hukmning terminlari quyidagicha: S – talabalar, R – ingliz tilini biladilar, ba’zi – mavjudlik hisoblanadi. Bu hukmda S ham, R ham to’liqsiz hajmda olingan bo’lib, har ikki terminning hajmi bir-biriga qisman mos keladi (4-rasm).

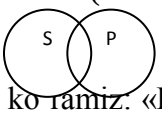

4-rasm

Yana bir misolni ko’ramiz. «Ba’zi vrachlar xirurgdir». Bu hukmda S – vrachlar, R – xirurglar, ba’zi-mavjudlik hisoblanadi. Hukmda sub’ekt to’liq hajmda olinmagan, chunki unda ba’zi vrachlar haqida fikr bildirilgan, predikat esa to’liq hajmda olingan, chunki xirurglarning hammasi vrachdir. Predikatning hajmi sub’ektning hajmiga kirgani uchun u to’liq hajmda olingan bo’ladi (5-rasm).

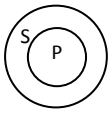

5-rasm.

4. U –*Juz’iy inkor hukmlarning sub’ekti hamma vaqt to’liqsiz hajmda, predikati esa to’liq hajmda olinadi*. Masalan, «Ba’zi yoshlar hunarmand emas». Bu hukmning terminlari S – yoshlar, R – hunarmand emaslar, ba’zi – mavjudlik hisoblanadi. Hukmning sub’ekti to’liq hajmda olinmagan, unda yoshlarning bir qismi haqida fikr yuritiladi, xolos. Hukmning predikati esa to’liq hajmda olingan. Unda hunarmandlarning hammasi haqida fikr bildirilgan (6-rasm).

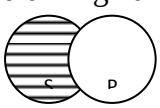

6-rasm

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirib aytish mumkinki, **umumiy hukmlarning sub’ekti***hamma vaqt to’liq hajmda*, **juz’iy hukmlarning sub’ekti***to’liqsiz hajmda olinadi*. **Inkor hukmlarning predikati***hamma vaqt to’liq hajmda bo’ladi*. **Tasdiq hukmlarning predikati**R≤ S *bo’lgandagina to’liq hajmda bo’ladi, boshqa hollarda esa to’liqsiz hajmda olinadi.*

Hukmlarda terminlar hajmini aniqlash qat'iy sillogizmni to'g'ri tuzishda va bevosita xulosa chiqarishda muhim ahamiyatga ega.

Predikatning mazmuniga ko'ra oddiy hukm turlari. Ular quyidagilardan iborat: atributiv hukmlar, mavjudlik hukmlari va munosabat hukmlari. **Atributiv** (sifat va xususiyat) hukmlarda biror xususiyatning predmetga xosligi yoki xos emasligi aniq, qat'iy qilib ko'rsatiladi. Shuning uchun atributiv hukmlarni birorta predmetning sinfga kirishi (mansubligi) yoki kirmasligi (mansub emasligi) haqidagi hukm deb ta'riflasa bo'ladi.

Masalan: «Hamma daraxtlar o'simliklardir» va «Hech bir o'simlik hayvon emas». Birinchi hukmda daraxtlarning o'simliklar sinfiga kirishi haqida fikr bildirilsa, ikkinchi hukmda o'simliklar va hayvonlar sinfining o'zaro hech qanday umumiylikka ega emasligi haqida fikr bildirilgan.

Ikkita, uchta va hokazo predmetlar o'rtasida muayyan munosabatlarning bo'lishi yoki bo'lmasligini ifodalagan hukmlarga **munosabat hukmlari** deyiladi. Masalan: «Butun bo'lakdan katta». «Ikki-uchdan kichik son». Birinchi hukmda «kattalik» munosabati butun va bo'lak o'rtasida bo'lishi tasdiqlansa, ikkinchi hukmda uch soni bilan ikki sonining munosabati haqidagi fikr tasdiqlangan.

Munosabat hukmlari sifatiga ko'ra tasdiq yoki inkor hukm turlariga bo'linadi. **Tasdiqlovchi munosabat hukmlar**ida predmetlar o'zaro muayyan munosabatda ekanliklari haqida fikr bildiriladi. **Inkor etuvchi munosabat hukmlari**da esa predmetlar o'rtasidagi muayyan munosabatlarning mavjud emasligi haqida fikr bildiriladi.

Munosabat hukmlari miqdoriga ko'ra ham turlarga bo'linadi. Xususan, ikki o'rinli munosabat hukmlari miqdoriga ko'ra **yakka-yakka, umumiy-umumiy, xususiy-xususiy, yakka-umumiy, yakka-juz'iy, umumiy-juz'iy, juz'iy-umumiy** turlarga bo'linadi.

Masalan: «Ukasi akasidan baland» (yakka-yakka); «Gruppamizning har bir studenti fakultetimizdagi hamma o'qituvchilarni biladi» (umumiy-umumiy); «Gruppamizdagi ba'zi talabalar ba'zi hind kino yulduzlarini yaxshi biladilar» (juz'iy-juz'iy). «Tarix o'qituvchisi gruppamizdagi har bir talabani yaxshi biladi» (yakka-umumiy); «Do'stim ba'zi masalalarni echa oladi» (yakka-juz'iy); «Gruppamizdagi hamma talabalar ingliz tilini o'rganadilar» (umumiy-yakka); «Gruppamizdagi ba'zi talabalar frantsuz tilini o'rganadilar» (juz'iy-yakka); «Gruppamizdagi ba'zi talabalar «Paxtakor» komandasining har bir o'yinchisini biladilar» (juz'iy-umumiy).

Uch o'rinli, to'rt o'rinli va hokazo munosabat hukmlari ham yuqoridagi kabi turlarga bo'linadilar.

Atributiv va munosabat hukmlaridan boshqa yana **mavjudlik hukmlari** (Kutubxonada mantiq darsligi bor), **ayniyat hukmlari** («A-B» ko'rinishda bo'lgan) va **modal hukmlar** (ehtimol yomg'ir yog'adi) ni ko'rsatish mumkin. Ba'zi darsliklarda ular oddiy qat'iy hukm turlari sifatida talqin qilinadi. Biz bu hukm turlarini alohida ko'rib chiqmaymiz, chunki mavjudlik hukmlarini ko'pincha atributiv hukmlar ko'rinishida, ayniyat hukmlarini munosabat hukmlari ko'rinishida talqin qilish mumkin.

Shuningdek, oddiy hukm turlari sifatida ajratib ko'rsatuvchi va istisno qiluvchi hukmlar ham farqlanadi. «Gruppamiz talabalaridan faqat 4 kishi musobaqada qatnashadi». Bu ajratib ko'rsatuvchi hukmdir. «Mantiq tarixi» kursidan boshqa hamma o'qitiladigan fanlardan darsliklar etarli». Bu istisno qiluvchi hukmdir.

Hukm terminlari birdan ortiq bo'lsa, **murakkab hukm deb ataladi**. Murakkab hukmlar «va», «yoki», «agar... unda» kabi mantiqiy bog'lamalar, inkor qilish va modal terminlarni qo'llash orqali ikki va undan ortiq oddiy hukmlarning o'zaro birikishidan hosil bo'ladi. Mantiqiy bog'lovchining mazmuniga ko'ra murakkab hukmlarning quyidagi asosiy turlarini farq qilish mumkin: birlashtiruvchi, ayiruvchi, shartli, ekvivalent.

BIRLAShTIRUVChI (kon'yunktiv) hukmlar deb ikki va undan ortiq oddiy hukmlarning «va» «ham », «ham da» kabi mantiqiy bog'lovchilar vositasida o'zaro birikishidan hosil bo'lgan hukmlarga aytiladi. Masalan: 1."Qo'ngirok chalindi va dars boshlandi». 2. «A. Navoiy shoir va davlat arbobi bo'lgan». 3. «Muhammad Xorazmiy va Axmad Fargoniylar matematika fanining rivojlanishiga katta hissa qo'shganlar».

AYIRUVChI (dizyunktiv) hukm deb «yo», «yoki», «yoxud» mantiqiy bog'lamalari vositasida oddiy hukmlardan tashkil topgan mulohazaga aytiladi. Bu bog'lovchilar ikki oddiy

hukmni yoki bir qancha predikatlarni, yoki bir qancha sub’ektlarni bir-biridan ayirib turadi. Masalan: «Qodirov falsafa, yoki sotsiologiya, yoki psixologiya bo’limida o’qiydi». «Ikkinchi soatda yo matematika, yoki chet tili darsi bo’ladi». Ayiruvchi bog’lamalar «V» - dizyunktsiya belgisi orqali ifodalanadi.

ShARTLI (implikativ) hukm ikki oddiy hukmning «agar... unda» mantiqiy bog’lamasi orqali birikishidan tashkil topadi. Shartli hukmning mohiyatini aniqlash uchun zaruriy va etarli shart tushunchalarini farqlash zarur. Hodisaning zaruriy sharti deb, uning mavjudligini ta’minlaydigan holatga aytiladi. Agar hodisaning sharti zaruriy bo’lmasa, hodisa ham bo’lmaydi. Masalan: «Agar o’simlik suvsiz qolsa, u quriydi».

EKVIVALENTLIK hukmlari «agar va faqat agar ... unda» mantiqiy bog’lovchisi yordamida ikki oddiy hukmning o’zaro bog’lanishidan hosil bo’ladi. Tabiiy tilda ekvivalentlik hukmi shartli hukm ko’rinishida ifodalanadi. Bunday holatlarda shartli hukmning ekvivalent hukm ekanligini aniqlash zarur bo’ladi. Agar shartli hukmning asosi natijada qayd etilgan fikr uchun zaruriy va etarli shart hisoblansa, unda bu hukm ekvivalent hukm bo’ladi. Masalan:«Agar berilgan butun son juft son bo’lsa, unda u ikkiga qoldiksiz bo’linadi».

Hukmlar (mulohazalar) o’rtasidagi munosabatlar. Mulohazalar (hukmlar) ham tushunchalar kabi taqqoslanadigan (umumiy sub’ekt yoki predikatga ega bo’lgan) va taqqoslanmaydigan turlarga bo’linadi.

Taqqoslanadigan mulohazalar *sig’ishadigan* yoki *sig’ishmaydigan* bo’ladi. Mantiqda ikki mulohazadan birining chinligidan ikkinchisining xatoligi zaruriy kelib chiqadigan bo’lsa, ular o’zaro **sig’ishmaydigan mulohaza (hukm)** lar deyiladi. Sig’ishmaydigan mulohaza (hukm) lar bir vaqtda chin bo’la olmaydi.

Sig’ishadigan mulohazalar aynan bir fikrni to’liq yoki qisman ifodalaydi. Sig’ishadigan mulohaza (hukm) lar o’zaro ekvivalentlik, mantiqiy bo’ysunish va qisman mos kelish (subkontrar) munosabatida bo’ladi.

Sig’ishmaydigan hukmlar qarama-qarshilik (kontrar) va zidlik (kontradiktorlik) munosabatida bo’ladi. Mulohaza (hukm) lar o’rtasidagi munosabatlarning sxematik ifodasi «mantiqiy kvadrat» deb ataladi. Mantiqiy kvadrat orqali mulohaza (hukm) lar o’rtasidagi chinlik munosabatlari aniqlanadi.

КОНТРАР (қарама қаршилик)

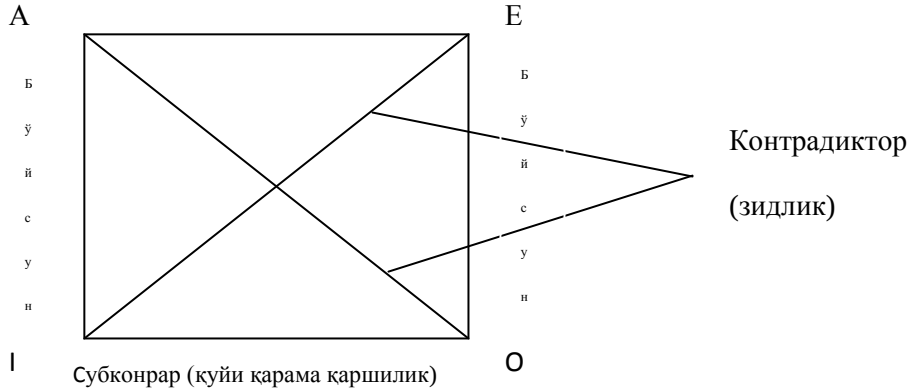

Masalan, «Har bir jamiyat o’z axloqiy normalariga ega». Bu A – umumiy tasdiq mulohaza (hukm). E, I, O ko’rinishlarda quyidagicha ifodalanadi:

E. Hech bir jamiyat o’z axloqiy normalariga ega emas.

I. Ba’zi jamiyatlar o’z axloqiy normalariga ega.

O. Ba’zi jamiyatlar o’z axloqiy normalariga ega emas.

Bu hukmlar taqqoslanadigan mulohaza (hukm) lar bo’lib, ular o’rtasida chinligiga ko’ra o’ziga xos munosabatlar mavjuddir.

Sig'ishmaydigan mulohaza (hukm) lar o'rtasida qarama-qarshilik (kontrar) va zidlik (kontradiktorlik) munosabatlari bo'ladi. Qarama-qarshilik munosabati mazmuniga ko'ra turlicha bo'lgan umumiy hukmlar o'rtasida mavjud bo'lib, bu munosabatga ko'ra ularning har ikkisi bir vaqtda chin bo'la olmaydi. Bu hukmlar bir vaqtda xato bo'lishi mumkin; agar ulardan birining chinligi aniq bo'lsa, unda boshqasi albatta xato bo'ladi. Yuqoridagi misollardan A– mulohaza (hukm) chin, E – mulohaza (hukm) xato ekanligi ma'lum bo'ladi.

Zidlik munosabati mazmuni va hajmiga ko'ra turlicha bo'lgan mulohaza (hukm) lar o'rtasida mavjud bo'ladi. Bu mulohaza (hukm) larning har ikkisi bir vaqtda chin ham, xato ham bo'lmaydi. Ulardan biri ham ma vaqt chin, boshqasi esa xato bo'ladi. Yuqoridagi misollardan A – mulohaza (hukm) chin bo'lib, O – mulohaza (hukm) xatodir. Shuningdek, I – mulohaza (hukm) chin, E – mulohaza (hukm) xatodir.

Sig'ishadigan mulohaza (hukm) lardan mazmuni bir xil, hajmi turli xil bo'lgan hukmlar o'zaro bo'ysinish munosabatida bo'ladi. Bunda umumiy mulohaza (hukm) lar bo'ysindiruvchi, juz'iy mulohaza (hukm) lar bo'ysinuvchi bo'ladi. Bo'ysunish munosabatida umumiy hukmlar chin bo'lsa, ularga bo'ysinuvchi juz'iy hukmlar ham chin bo'ladi. Lekin juz'iy hukmlar chin bo'lganda, umumiy hukmlar noaniq (chin yoki xato) bo'ladi. Yuqoridagi misoldan A – mulohaza (hukm) chin bo'lgani uchun unga bo'ysinuvchi I – mulohaza (hukm) ham chin bo'ladi. Agar umumiy mulohaza (hukm) lar xato bo'lsa ularga bo'ysinuvchi juz'iy hukmlar noaniq (chin yoki xato) bo'ladi. Misolimizda E – mulohaza (hukm) xato bo'lgani uchun, O – mulohaza (hukm) ham xato bo'ladi. Ba'zi holatlarda umumiy hukmlar xato bo'lsa, juz'iy hukmlar chin bo'ladi.

Qisman moslik (subkontrar) munosabati mazmuni har xil bo'lgan juz'iy hukmlar o'rtasida mavjud bo'ladi. Bu hukmlar bir vaqtda chin bo'lishi mumkin, lekin har ikkisi bir vaqtda xato bo'lmaydi. Agar ulardan birining xatoligi aniq bo'lsa, unda boshqasi albatta chin bo'ladi. Yo'qoridagi misolimizda O – mulohaza (hukm) ning xatoligi aniq bo'lgani uchun, I – mulohaza (hukm) chindir.

Ekvivalentlik munosabatidagi hukmlar ham ma vaqt chin bo'ladi, chunki ularda aynan bir fikr turli shaklda ifodalanadi. Masalan, «A. Oripov O'zbekiston Respublikasi madxiyasining muallifi» va «A. Oripov – O'zbekiston Qaxramoni» mulohaza (hukm) lari o'zaro ekvivalentdir, ya'ni ular bir xil sub'ektga, lekin har xil predikatga ega bo'lgan mulohaza (hukm) lardir.

Hukmlarning chinligiga ko'ra munosabatini ifodalovchi yuqorida ko'rsatilgan qonuniyatlar bilishda katta ahamiyatga ega.

XULOSA ChIQARISh VA UNING TURLARI

Voqelikni bilish jarayonida inson yangi bilimlarga ega bo'ladi. Bu bilimlar abstrakt tafakkur yordamida, mavjud bilimlarga asoslangan holda vujudga keladi. Bunday bilimlarni hosil qilish mantiq ilmida xulosa chiqarish, deb ataladi.

Xulosa chiqarish deb bir va undan ortiq chin mulohazalardan ma'lum qoidalar yordamida yangi bilimlarni keltirib chiqarishdan iborat bo'lgan tafakkur shakliga aytiladi.

Xulosa chiqarish jarayoni asoslar, xulosa va asoslardan xulosaga o'tishdan tashkil topadi. To'g'ri xulosa chiqarish uchun, avvalam bor, asoslar chin mulohazalar bo'lishi, o'zaro mantiqan bog'lanishi kerak.

Masalan, «Aristotel-mantiq fanining asoschisi» va «Platon yunon faylasufidir» degan ikki chin mulohazadan xulosa chiqarib bo'lmaydi. Chunki bu mulohazalar o'rtasida mantiqiy aloqadorlik yo'q.

Xulosa asoslari va xulosa ham o'zaro mantiqan bog'langan bo'lishi shart. Bunday aloqadorlikning zarurligi xulosa chiqarish qoidalarida qayd qilingan bo'ladi. Bu qoidalar buzilsa, to'g'ri xulosa chiqmaydi. Masalan: «Talaba A – a'lochi» degan mulohazadan «Talaba A – odobli», deb xulosa chiqarib bo'lmaydi.

Xulosa chiqarish xulosaning chinlik darajasiga ko'ra, aniqrog'i, xulosa chiqarish qoidalarining qat'iyligiga ko'ra hamda xulosa asoslarining soniga va fikrning harakat yo'nalishiga ko'ra bir qancha turlarga bo'linadi.

Mazkur klassifikatsiyada xulosa chiqarishni fikrning harakat yo'nalishi bo'yicha turlarga ajratish nisbatan mukammalroq bo'lib, u xulosa chiqarishning boshqa turlari haqida ham ma'lumot

berish imkonini yaratadi. Xususan, deduktiv xulosa chiqarish zaruriy xulosa chiqarish, induktiv xulosa chiqarish (to'liq induktsiyani hisobga olmaganda) va analogiya ehtimoliy xulosa chiqarish, deb olib qaralishi, bevosita xulosa chiqarish esa deduktiv xulosa chiqarishning bir turi sifatida o'rganilishi mumkin.**Deduktiv xulosa chiqarish**ning muhim xususiyati unda umumiy bilimdan juz'iy bilimga o'tishning mantiqan zaruriy xarakterga egaligidir. Uning turlaridan biri **bevosita xulosa chiqarishdir**.

Faqat birgina mulohazaga asoslangan holda yangi bilimlarning hosil qilinishi bevosita xulosa chiqarish deb ataladi. Bevosita xulosa chiqarish jarayonida mulohazalarning shaklini o'zgartirish orqali yangi bilim hosil qilinadi. Bunda asos mulohazaning strukturasi, ya'ni sub'ekt va predikat munosabatlarining miqdor va sifat xarakteristikalari muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Bevosita xulosa chiqarishning quyidagi mantiqiy usullari mavjud:

1. **AYLANTIRISh**(lot. - obversio) - shunday mantiqiy usulki, unda berilgan mulohazaning miqdorini saqlagan holda, sifatini o'zgartirish bilan yangi mulohaza hosil qilinadi. Bu usul bilan xulosa chiqarilganda qo'sh inkor sodir bo'ladi, ya'ni avval asosning predikati, keyin bog'lovchisi inkor etiladi. Buni quyidagi ko'rinishda yozish mumkin:

$$\frac{S - P}{S - \overline{\overline{P}}}$$

Inkor qilish jarayonida inkor yuklamalaridan (-ma; -siz; -mas) yoki inkor qilinayotgan tushunchaga zid bo'lgan tushunchalardan foydalaniladi. Oddiy qat'iy mulohazalarning hammasidan aylantirish usuli bilan xulosa chiqariladi.

Aylantirishda A-E ga, E-A ga, I-O ga, O-I ga o'zgaradi.Masalan:

1. A. Hamma ilmiy qonunlar ob'ektiv xarakterga ega.
E. Hech bir ilmiy qonun sub'ektiv xarakterga ega emas.

2. E. Hech bir sahiy xasis emas.
A. Hamma sahiy bo'lmaganlar xasisdir.

3. I. Ba'zi tushunchalar mazmunan konkret bo'ladi.
O. Ba'zi tushunchalar mazmunan abstrakt bo'lmaydi.

4. O. Ba'zi mulohazalar murakkab emas.
I. Ba'zi mulohazalar soddadir.

Demak, aylantirish usuli bilan xulosa chiqarilganda «biror nimaning qush inkori uning tasdigiga tengdir», degan qoidaga asoslanadi.

2.ALMAShTIRISh (lot.-conversio) - shunday mantiqiy xulosa chiqarish usuliki, unda xulosa berilgan mulohazadagi sub'ekt va predikatning o'rnini almashtirish orqali keltirib chiqariladi.

Almashtirishda berilgan mulohazadagi terminlar hajmi e'tiborga olinishi shart. Agar berilgan mulohazadagi terminlar hajmiga e'tibor berilmasa, xulosa noto'g'ri bo'lishi mumkin: Masalan,

Hamma insonlar tirik mavjudotlardir
Hamma tirik mavjudotlar insonlardir

Xulosa xato, chunki berilgan mulohazada R - (tirik mavjudotlar) to'liq hajmda olinmagan, xulosada esa to'liq hajmda olingan. Yuqoridagi asosdan «Ba'zi tirik mavjudotlar insonlardir» deb chiqarilgan xulosa to'g'ri bo'ladi. Shunga ko'ra almashtirishning uch turi farqlanadi: toraytirilgan, kengaytirilgan va sof almashtirish.

		Хулоса асоси		Хулоса	Алмаштириш тури
1	A	Ҳамма S-P	A	Ҳаммма P-S	Соф алмаштириш
2	E	Ҳеч бир S-P эмас	E	Ҳеч бир P-S эмас	Соф алмаштириш

3	I	Баъзи S-P	I	Баъзи P-S эмас	Софалмаштириш
4	A	Ҳамма S-P	I	Баъзи P-S	Торайтирилган алмаштириш
5	I	Баъзи S-P	A	Ҳамма P-S	Кенгайтирилганалма штириш

Yuqoridagi sxemani misollar bilan ko’rib chiqamiz.

1. A Hamma tirik mavjudotlar sezish xususiyatiga ega.
A. Sezish xususiyatiga ega bo’lganlarning hammasi tirik mavjudotdir.

2. E. Hech bir xasis sahiy emas.
E. Hech bir sahiy xasis emas.

3. I Ba’zi faylasuflar tabiatshunosdir.
I. Ba’zi tabiatshunoslar faylasuflardir.

4. A. Hamma vrachlar oliy ma’lumotlidir.
I. Ba’zi oliy ma’lumotlilar vrachlardir.

5. I. Ba’zi odamlar shoirdir.
Hamma shoirlar odamdir.

Juz’iy inkor mulohazadan (O) almashtirish usuli bilan xulosa chiqarib bo’lmaydi, chunki bu mulohazaning predikati to’liq hajmda olingan. Demak, u xulosada ham to’liq hajmda olinishi kerak, ya’ni xulosa umumiy inkor mulohaza (E) bo’lishi kerak. U holda xulosaning predikati ham to’liq hajmda olinishi kerak bo’ladi, bu esa mumkin emas, chunki u asosning sub’ektida to’liq hajmda olinmagan. Masalan:

O. Ba’zi faylasuflar mantiqshunos emas.
E. Hech bir mantiqshunos faylasuf emas.
yoki
O. Ba’zi mantiqshunoslar faylasuf emas.
Har ikki holatda ham xulosa noto’g’ridir.

Demak, almashtirish usuli ko’llanilganda mulohazadagi subekt va predikat hajmi aniqlanadi va shu asosda mulohazadagi terminlarning o’rni almashtirilib, xulosa chiqariladi. Bu usul, ayniqsa, tushunchaga berilgan ta’riflarning to’g’riligini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

3. PREDIKATGA QARAMA-QARShI QO’YISh(lot.- contrapositio) bevosita xulosa chiqarishning mantiqiy usullaridan biri bo’lib, bu usul qo’llanilganda berilgan mulohaza avval aylantiriladi, so’ngra almashtiriladi. Natijada hosil qilingan mulohazaning (xulosaning) sub’ekti asos mulohaza predikatiga zid, predikati esa uning sub’ektiga mos bo’ladi:

$$\frac{S - P}{\overline{P} - \overline{S}}$$

Bunda xulosada S ning inkor shaklida bo’lishi xulosa bog’lovchisining inkor etilishi natijasidir. Predikatga qarama-qarshi qo’yishda A-E ga, E-I ga, O-I ga o’zgaradi.

Turli mulohazalardan bu usul vositasida xulosa chiqarish quyidagi sxemada ko’rsatilgan:

		Хулоса асоси	Хулоса
1	A	Ҳамма S-P	Ҳеч бир P эмас S эмас

2	E	Ҳеч бир S-P эмас	Баъзи P эмас S дир
3	O	Баъзи S-P эмас	Баъзи P эмас S дир

Masalan,

1. A. Hamma xukmlar darak gap orqali ifodalanadi.
E. Darak gap orqali ifodalanmagan fikr xukm emas.

2. E. Hech bir vatanparvar o’z Vataniga xiyonat qilmaydi.
I. Ba’zi Vataniga xiyonat qilmaydiganlar vatanparvardir.

3. O. Ba’zi talabalar faylasuf emas.
I. Ba’zi faylasuf bo’lmaganlar talabadir.

Juz’iy inkor mulohazadan predikatga qarama-qarshi qo’yish usuli bilan xulosa chiqarilganda, bu mulohazadan almashtirish usuli bilan xulosa chiqarib bo’lmasligini e’tiborga olish zarur. Shuning uchun O mulohazadan

«Ba’zi S-P emas» shaklida emas, balki «Ba’zi S emas–Pdir»
«Ba’zi R-S emas», «Ba’zi R emas S dir»
shaklida xulosa chiqariladi.

Juz’iy tasdiq (I) mulohazadan predikatga qarama-qarshi qo’yish usuli bilan xulosa chiqarib bo’lmaydi. Chunki, «Ba’zi S-P mulohazani aylantirsak «Ba’zi S-P mas emas» ya’ni juz’iy inkor xukm kelib chiqadi. Undan almashtirish orqali xulosa chiqarib bo’lmaydi.

Ma’lumki, **deduktiv xulosa chiqarish aslida sillogizm shaklida** bo’ladi. Sillogizm qo’shib hisoblash, degan ma’noni anglatadi. Bu termindan mantiqda, odatda, deduktiv xulosa chiqarishning ko’proq ishlatiladigan turi hisoblangan oddiy qat’iy sillogizmni ifoda qilish uchun foydalaniladi. **Sillogizm xulosa chiqarishning shunday shakliki, unda o’zaro mantiqiy bog’langan ikki qat’iy mulohazadan uchinchi-yangi qat’iy mulohaza zaruriy tarzda kelib chiqadi.** Bunda dastlabki mulohazalardan biri albatta yo umumiy tasdiq yoki umumiy inkor mulohaza bo’ladi. Hosil qilingan yangi mulohaza dastlabki mulohazalardan umumiyroq bo’lmaydi. Shunga ko’ra sillogizmni umumiylikka asoslangan xulosa chiqarish, deb atasa bo’ladi. Masalan, quyidagi mulohazalar berilgan bo’lsin:

Hech bir xasis sahiy emas.
Ba’zi boylar xasisdir.

Bu mulohazalardan zaruriy ravishda - «Ba’zi boylar sahiy emas», degan uchinchi mulohaza kelib chiqadi. Sillogizmning tarkibi oddiy qat’iy mulohazalardan tashkil topgani uchun u oddiy qat’iy sillogizm deyiladi.

Sillogizmning tarkibi xulosa asoslari (praemissae) va xulosa (conslusio) dan tashkil topgan. Xulosa asoslari va xulosadagi tushunchalar terminlar deb ataladi. Xulosaning mantiqiy egasi – S - kichik termin (terminus minor), mantiqiy kesimi – R - katta termin (terminus major) deb ataladi. Xulosa asoslari uchun umumiy bo’lgan, lekin xulosada uchramaydigan tushuncha – M - (terminus medius) o’rta termin deb ataladi. Asoslarda katta terminni o’z ichiga olgan mulohaza katta asos, kichik terminni o’z ichiga olgan mulohaza kichik asos deb ataladi.

Terminlarning katta yoki kichik deb atalishi o’lar ifodalagan tushunchalarning hajmiga boglik. Terminlar o’rtasidagi munosabatni doiralar yordamida quyidagicha ifodalash mumkin.

S - kichik termin.
M - o’rta termin.
R - katta termin.

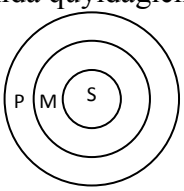

O’rta termin katta va kichik terminni mantiqiy boglovchi element hisoblanadi.

SILLOGIZM AKSIOMASI. Aksiomalar isbotsiz chin deb qabul qilingan nazariy mulohazalar bo’lib, ular vositasida boshqa fikr va mulohazalar asoslab beriladi. Sillogizmning

aksiomasi xulosalashning mantiqiy asoslanganligini ifodalaydi. Sillogizm aksiomasini terminlarning hajmiga yoki mazmuniga ko'ra, ya'ni atributiv ta'riflash mumkin.

Sillogizm xulosasining asoslardan zaruriy keltirib chiqarilishi quyidagi qoidaga asoslanadi: «agar bir buyum ikkinchi buyumda joylashgan bo'lsa, ikkinchi buyum esa uchinchi bir buyumning ichida bo'lsa, unda birinchi buyum ham uchinchi buyumning ichida joylashgan bo'ladi» yoki «bir buyum ikkinchi buyumda joylashgan bo'lsa, ikkinchi buyum esa uchinchi bir buyumdan tashqarida bo'lsa, unda birinchi buyum ham uchinchi buyumdan tashqarida joylashgan bo'ladi». Bu qoidani quyidagi sxemalar yordamida yaqqol ifodalash mumkin.

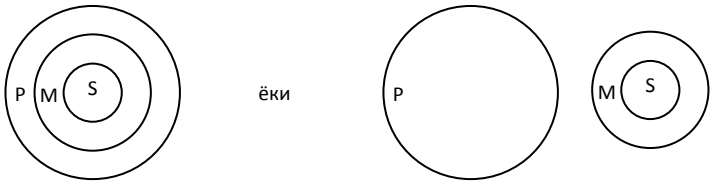

Bu qoida sillogizm aksiomasining mohiyatini terminlarning hajmi munosabatlari asosida tushuntirib beradi. Sillogizm aksiomaning mohiyati quyidagicha: **buyum va xodisalarning sinfi to'g'risida tasdiqlab yoki inkor etib bayon qilingan fikr shu sinf ichiga kiruvchi barcha buyum va xodisalarning har biri yoki ayrim qismiga ham taalluqli bo'lgan tasdiq yoki inkor fikr hisoblanadi.**

Masalan:

Tafakkur shakllari ob'ektiv xarakterga ega.

Tushuncha tafakkur shaklidir.

Tushuncha ob'ektiv xarakterga ega.

SILLOGIZMNING UMUMIY QOIDALARI. Xulosa asoslarining chin bo'lishi xulosaning chin bo'lishi uchun etarli emas. Xulosa chin bo'lishi uchun yana ma'lum qoidalarga amal qilish ham zarur. Bu sillogizmning umumiy qoidalari deb ataladi. Ular sillogizmning terminlari va asoslariga taalluqli bo'lgan qoidalar bo'lib, quyidagilardan iborat:

1. SILLOGIZMDA UChTA TERMIN: KATTA, KIChIK va O'RTA TERMINlar bo'lishi kerak. Ma'lumki, sillogizmning xulosasi katta va kichik terminlarning o'rta terminga bo'lgan munosabatiga asoslanadi; shu sababdan ham terminlar soni uchtadan kam yoki ortiq bo'lmasligi talab qilinadi. Agar terminlar soni uchtadan kam bo'lsa, xulosasi yangi bilim bermaydi.

Masalan: Hamma notiqlar so'z san'atini chuqur egallagandir.

So'z san'atini chuqur egallaganlar orasida notiqlar ham bor.

Bu ikki mulohazadan xulosa chiqarib bo'lmaydi, chunki terminlar soni ikkita. Terminlar sonining uchtadan ortib ketishi ayniyat qonuni talablarining buzilishi bilan bog'liq bo'lib, terminlarning to'rtlanishi (quarternio termunorum), deb ataluvchi xatoga olib keladi:

Davlat-iqtisodiy munosabatlarining siyosiy ifodasidir.

Har bir inson uchun sixat-salomatlik eng katta davlatdir.

Bu mulohazalarda «davlat» tushunchasining ikki xil ma'noda qo'llanilishi chetki terminlarning o'zaro mantiqiy bog'lanishiga imkon bermaydi. Terminlarning uchtadan ortiq bo'lishi asoslar o'rtasidagi mantiqiy aloqadorlikning uzilishiga ham sabab bo'ladi:

Hamma notiqlar-shuxratparast.

Tsitseron-davlat arbobi bo'lgan.

Bu ikki mulohazadan xulosa chiqarib bo'lmaydi, chunki bu mulohazalar o'zaro mantiqiy boglanmagan.

2. O'RTA TERMIN HECh BO'LMAGANDA ASOSLARDAN BIRIDA TO'LA HAJMDA OLINIShI KERAK.

Agar o'rta termin hech bir asosda to'liq hajmda olinmasa, chetki terminlarning bog'lanishi noaniq bo'ladi va xulosaning chin yoki xatoligini aniqlab bo'lmaydi.

Ba'zi faylasuflar notiqdir.

Kafedramizning hamma a'zolari faylasufdir.

Bu sillogizmda o'rta termin katta asosda juz'iy xukmning subekti, kichik asosda umumiy tasdiq xukmning predikati bo'lganligi uchun to'liq hajmda olinmagan. Shuning uchun chetki terminlar o'rtasidagi bog'liq lik aniqlanmagan. Bu asoslardan chikarilgan xulosalar noaniq bo'ladi:

a) Kafedramizning hamma a’zolari notiqdir.

b) Kafedramizning ba’zi a’zolari notiqdir.

3. KATTA VA KIChIK TERMINLAR ASOSLARDA QANDAY HAJMDA OLINGAN BO’LSA, XULOSADA HAM ShUNDAY HAJMDA BO’LIShI KERAK.

Bu qoidaning buzilishi kichik yoki katta termin hajmining noo’rin kengayib ketishiga olib keladi. Masalan:

Hamma studentlar imtihon topshiradilar.

Hech bir abiturent student emas.

Hech bir abiturent imtihon topshirmaydi.

Bu misolda kichik termin hajmining noo’rin kengayib ketishi xulosaning xato bo’lishiga sabab bo’ldi.

4. IKKI INKOR HUKMDAN (ASOSDAN) XULOSA ChIQARIB BO’LMAYDI. Masalan:

Ishsizlar tadbirkor emas.

Talabalar ishsiz emas. ?

5. IKKI JUZ’IY XUKMDAN XULOSA ChIQARIB BO’LMAYDI. Masalan:

Ba’zi ayollar tadbirkordir.

Ba’zi davlat arboblari ayollardir.

6. ASOSLARDAN BIRI INKOR HUKM BO’LSA, XULOSA HAM INKOR XUKM BO’LADI.Masalan:

Hech bir jinoyat jazosiz qolmaydi.

Vatanga xiyonat qilish jinoyatdir

Vatanga xiyonat qilish jazosiz qolmaydi.

7. ASOSLARDAN BIRI JUZ’IY HUKM BO’LSA, XULOSA HAM JUZ’IY HUKM BO’LADI. Masalan:

Yaxshi farzand ota-onasini hurmat qiladi.

Ba’zi yoshlar yaxshi farzanddir.

Ba’zi yoshlar ota-onasini hurmat qiladi.

SILLOGIZMNING FIGURALARI VA MODUSLARI. Oddiy qat’iy sillogizmning strukturasida o’rta terminning joylashishiga qarab sillogizmning to’rtta figurasi farq qilinadi.

I-фигура	II-фигура	III-фигура	IV-фигура
M P	P M	M P	P M
S M	S M	M S	M S
S-P	S-P	S-P	S-P

I figurada o’rta termin katta asosning sub’ekti, kichik asosning predikati bo’lib keladi.

II figurada o’rta termin katta va kichik asoslarning predikati bo’lib keladi.

III figurada o’rta termin har ikki asosning sub’ekti bo’lib keladi.

IV figurada o’rta termin katta asosning predikati, kichik asosning sub’ekti bo’lib keladi.

Sillogizm asoslari oddiy qat’iy xukmlar (A, E, I, O)dan iborat. Bu xukmlarning ikki asos va xulosada o’ziga xos tartibda (to’plamda) kelishi modus deb ataladi. «Modus» - shakl degan ma’noni anglatadi. Sillogizm figuralarining o’ziga xos moduslari mavjud. Har bir figuraning to’g’ri moduslarini aniqlashda, to’g’ri xulosa chiqarishda sillogizmning umumiy qoidalari bilan birga har bir figuraning maxsus qoidalariga ham amal qilinadi. Figuralarning maxsus qoidalari sillogizm terminlarining o’ziga xos bog’lanishi asosida aniqlanadi.

b) INDUKTIV XULOSA ChIQARIShI. Ehtimoliy xulosa chiqarish turli xil shakllarda, shu jumladan, induktiv xulosa chiqarish shaklida amalga oshishi mumkin. Ularning barchasiga xos xususiyat – xulosaning asoslardan mantiqan zaruriy ravishda kelib chiqmasligi hamda faqat ma'lum bir darajada tasdiqlanishidir. Asoslarning xulosani tasdiqlash darajasi **mantiqiy extimollik**, deb nom olgan.

Bilish, qaysi sohada amalga oshishidan qat'iy nazar-sog'lom aql darajasidami yoki ilmiy bilishdami – doimo predmet va hodisalarning hissiy idrok etiladigan xossa va munosabatlarini o'rganishidan boshlanadi. Uni falsafada, mantiqda empirik bilish bosqichi deb atashadi. Bu bosqichda sub'ekt turli xil tabiiy jarayonlar, ijtimoiy hodisalarda o'xshash sharoitlarda ma'lum bir xususiyatlarning takrorlanishini kuzatadi. Bu ana shu turg'un holda takrorlanib turuvchi xossaning ayrim predmetning individual xossasi emas, balki ma'lum bir sinfga mansub predmetlarning umumiy xossasi bo'lsa kerak, degan fikrga kelishga asos bo'ladi. Masalan, qaysi davlatda demokratiya printsiplariga yaxshi amal qilinsa o'sha davlat aholisining ijtimoiy turmush darajasi yuqoriligini kuzatish mumkin. Shu asosda demokratiyaning printsiplari, shartlari yaxshi amal qiladigan har qanday davlatda aholining turmush darajasi yuqori bo'ladi, degan xulosaga kelish mumkin.

Mana shunday juz'iy bilimdan umumiy bilimga mantiqan o'tish induktsiya shaklida sodir bo'ladi (lotincha inductio-yagona asosga keltirish).

Induktiv xulosa chiqarish empirik umumlashtirish shaklida sodir bo'lib, unda birorta belgining ma'lum bir sinfga mansub predmetlarda takrorlanishini kuzatish asosida, shu belgining mazkur sinfga tegishli barcha perdmetlarga xosligi xaqida xulosa chiqariladi.

Induktsiya asosida chiqarilgan xulosalar ilmiy bilishda o'rnatilgan turli empirik qonuniyatlar, yaratilgan umumlashmalar tarzida o'z aksini topadi, predmet va hodisalar haqidagi bilimlarimizni kengaytirishiga olib keladi.

Masalan:

Zardusht Qadimgi Xorazmda tug'ilgan
Budda Hindistonda tug'ilgan
Muso Misrda tug'ilgan
Iso (Iisus Xristos) Quddusga yaqin Viflemda tug'ilgan
Muhammad (SAV) Makkada tug'ilgan
Ular buyuk dinlarning asoschilaridir
Demak, buyuk dinlarning asoschilari Sharqdan chiqqanlar.
Yoki:
Kitoblar – ma'naviy boylik
Kitoblar - aqliy mexnat natijalari
Demak, aqliy mexnat natijalarining ba'zilari ma'naviy boylikdir.

v) ANALOGIYA(grek. - moslik, o'xshashlik) bavosita xulosa chiqarishning bir turidir. Deduktiv xulosa chiqarishda fikr umumiylikdan xususiylikka qarab, induksiyada xususiylikdan umumiylikka qarab harakatlansa, analogiyada esa bir xususiy holatdan boshqa xususiy holatga qarab harakatlanadi.

Analogiyada predmetlarning o'xshash xossalariga asoslanib xulosa chiqariladi. Tabiat va jamiyatda ob'ektiv turli-tumanlik bilan bir qatorda, ob'ektiv o'xshashlik ham mavjuddir. Ular inson ongida o'z ifodasini topadi. Ob'ektiv reallikning turli sohalariga oid qonun va qoidalar tuzilishi jihatidan o'xshash bo'lsa, ular aks ettirgan voqealikdagi turli narsa va hodisalar ham ma'lum ma'noda o'xshash bo'ladi.

Analogiya bo'yicha xulosa chiqarish ob'ektiv reallikning cheksiz ko'rinishlari hamda unda mavjud bo'lgan turli sistemalarning xossalari, munosabatlari, strukturalaridagi o'xshashliklarga asoslanadi. Masalan, sayyoralar, davlatlar, ijtimoiy tuzumlar mohiyatida o'xshashlik bor. Bilishda muhim va nomuhim xossalar o'xshashligi asosida analogiya bo'yicha xulosa chikariladi.

Analogiya vositasida bir predmetdan (modeldan) boshqa predmetga (prototipga) axborot o'tkaziladi. Xulosa asoslari modelga, xulosa prototipga taallukli bo'ladi. Masalan, qadimgi greklarning «Dedal va Ikar» afsonasida aytilishicha, ota va bola qullikdan ozod bo'lish uchun o'zlariga qanot yasashadi va uchib ketishadi. Bunda xulosa chiqarish quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

Qush tirik mavjudot, uning qanoti bor, u uchadi.
Inson ham tirik mavjudot, uning qanoti yo'q, u uchmaydi.
Insonning ham qanoti bo'lsa, u, ehtimol uchadi.

Analogiya bo'yicha xulosa chiqarish boshqa xulosa chiqarishlar kabi asoslardan, xulosadan va asoslar hamda xulosa o'rtasidagi mantiqiy aloqadan iboratdir. Uning xulosasi ehtimoliy shaklda bo'lib, keyingi tekshirishlarni talab kiladi Aniq asoslardan ba'zan aniq, ba'zan ehtimoliy xulosa chiqadi.

Analogiya o'zining ob'ektiv asosiga ega. Bular predmetlar, ularning xossalari o'rtasidagi aloqalar va munosabatlardir.

MAVZU: Argumentlash va bilimlar taraqqiyotining mantiqiy shakllari

REJA:

1. Isbotlash va rad etishning umumiy tavsifi. Isbotlashning turlari va rad etish usullari
2. Fikrni asoslashda uchraydigan mantiqiy xatolar. Paralogizm, sofizm va paradoks
3. Bilimlar taraqqiyotining mantiqiy shakllari: muammo, gipoteza va nazariya
4. Savol va javobning muhokama yuritishdagi ahamiyati

Tayanch iboralar

Muammo, muammoli vaziyat, muammoni qo'yish, muammoni hal etish, gipoteza, ishchi gipoteza, nazariya, aksiomatik nazariyalar, tezis, formal sistemalar**.**

Isbotlash *bir hukmning chinligini u bilan bog'langan boshqa chin hukmlar yordamida asoslashdan iborat bo'lgan mantiqiy amaldir.* Uning tarkibi uch elementdan tashkil topgan: tezis, argumentlar (asoslar), isbotlash usuli – demonstrastiya.

Tezis – chinligi asoslanishi lozim bo'lgan hukm, u isbotlashning markaziy figurasi hisoblanadi; butun diqqat-e'tibor uning chinligini ko'rsatishga qaratiladi. Tezis bir mulohazaning o'zidan, yoki mulohazalar tizimidan, yoki teoremalardan, yoki aniq faktlarni umumlashtirish natijalaridan, yoki hodisalarning sababini ko'rsatuvchi mulohazalardan va shu kabilardan iborat bo'ladi.

Argumentlar – tezisning chinligini asoslash uchun keltirilgan hukmlar. Argumentlar bo'lib faktlarni qayd qiluvchi hukmlar, ta'riflar, aksiomalar, teoremalar, qonunlar hamda boshqa empirik va nazariy umumlashmalar xizmat qiladi. Argument sifatida keltirilgan faktlar, albatta, o'zaro bog'langan va tezisning mohiyatiga aloqador bo'lishi lozim.

Ta'riflar ham chin hukmlar bo'lib, ulardan argument sifatida foydalanish mumkin. Masalan, «Harakat – bu har qanday o'zgarishdan iborat», degan ta'rif chin hukmdir.

Aksiomalar chinligi o'z-o'zidan ravshan bo'lgan, isbotlashni talab qilmaydigan fikrlardir. Inson tajribasida ko'p martalab takrorlanganligi uchun ham ularni isbotlash zarur emas.

Teoremalar va qonunlarning chinligi isbotlangan bo'ladi, ularni hech ikkilanmasdan argument qilib olish mumkin.

Isbotlash usuli – demonstrastiya tezis bilan argumentlar o'rtasidagi mantiqiy aloqadan iborat. U xulosa chiqarish shaklida bo'ladi, ya'ni tezis argumentlardan xulosa sifatida mantiqan keltirib chiqariladi.

Isbotlashning ikki turi mavjud: bevosita isbotlash, bavosita isbotlash. Bevosita isbotlashda tezisning chinligi to'g'ridan-to'g'ri argumentlar bilan asoslanadi, unda tezisga zid bo'lgan hukmlardan foydalanilmaydi. Tezis ko'p hollarda yakka hodisani ifoda qilib keladi va ma'lum bir umumiy bilimdan, masalan, qonundan argument sifatida foydalanilib, uning chinligi asoslanadi.

Masalan, «O‘zbekiston – mustaqil davlatdir», degan hukm (tezis)ning chinligi «O‘zbekistonning mustaqil davlat deb e’lon qilinishi, uning xalqaro miqyosda e’tirof etilishi» kabi asoslar yordamida isbotlanadi.

Bavosita isbotlashda esa tezisning chinligi unga zid bo‘lgan hukmning (antitezisning) xatoligini ko‘rsatish orqali asoslanadi. Antitezis qanday shaklda ifodalangan bo‘lishiga qarab apagogik isbotlash va ayiruvchi isbotlash farq qilinadi. Apagogik isbotlashda tezis (a) va antitezis ($\bar{a}$) o‘rtasidagi munosabatga asoslaniladi. Masalan, «Materiya harakatsiz mavjud emas», degan hukmning chinligini asoslash uchun unga zid bo‘lgan «Materiya harakatsiz mavjud», degan hukm olinadi.

Apagogik isbotlashda antitezis topilib (1-bosqich), vaqtincha chin deb qabul qilinadi va undan ma’lum bir natijalar keltirib chiqariladi (2-bosqich), so‘ngra bu natijalarning xatoligi ko‘rsatiladi (3-bosqich) va demak, tezisning chinligi isbotlanadi. Masalan, «Materiya harakatsiz mavjud», degan hukm chin bo‘lsa, «Moddiy predmetlar strukturasiz mavjud», degan fikr (antitezisdan kelib chiqqan natija) ham chin bo‘ladi. Bizga ma’lumki, moddiy predmetlar tarkibsiz (uni tashkil qiluvchi elementlar va ularning o‘zaro aloqasisiz) mavjud emas. Demak, «Materiya harakatsiz mavjud», degan fikr xato, shu tariqa «Materiya harakatsiz mavjud emas», degan fikrning chinligi asoslanadi.

Ayiruvchi isbotlashda tezis sof ayiruvchi hukmning (kuchli diz’yunkstiyaning) bir a’zosi bo‘lib, uning chinligi boshqa a’zolarining (antitezisning) xatoligini ko‘rsatish orqali asoslanadi. Masalan, “Jinoyatni yo A, yo V, yo S shaxslar sodir etgan», degan fikr tekshirilib, «Jinoyatni V shaxs ham, S shaxs ham sodir etmagan”ligi aniqlanadi va shu tariqa «Jinoyatni A shaxs sodir qilgan», degan hukmning chinligi asoslanadi. Bu misolda ayiruvchi isbotlash ayiruvchi – qat’iy sillogizmning inkor etib, tasdiqlovchi modusi bo‘yicha qurilgan.Ayiruvchi isbotlashda barcha muqobil variantlar to‘liq olingandagina xulosa chin bo‘ladi,ya’ni tezis isbotlanadi.

Raddiya. Rad etish usullari.

Raddiya – isbotni buzishga qaratilgan mantiqiy amaldir.

Birorta fikrning chinligini rad etish ayni paytda unga zid bo‘lgan fikrning xatoligini ko‘rsatishdan iborat bo‘lganligi uchun raddiyani isbotlashning xususiy ko‘rinishi, deb hisoblash mumkin. Raddiya ham isbotlash kabi tezis (rad qilinishi lozim bo‘lgan hukm), argumentlar (tezisni rad qiluvchi hukmlar) va demonstrastiya (rad etish usuli) dan tashkil topgan bo‘ladi. Raddiya birorta masalani muhokama qilish, ya’ni bahs, munozara jarayonida uchraydi. Bahs qatnashchilaridan biri ma’lum bir tezisni ilgari surib, uni himoya qilsa (proponent), boshqasi unga qarshi chiqadi (opponent). Hal qilinmagan, Munozarali masalalar bo‘yicha olib boriladigan bahslar polemika hisoblanib, unda qarama-qarshi tezislar asoslanibgina qolmay, balki tanqidiy analiz ham qilinadi.

Raddiya uch xil usul bilan amalga oshiriladi:

I) Tezisni rad etish;

II) Argumentlarni rad etish;

III) Demonstrastiyani rad etish.

I.Tezisni rad etish.

Tezisni rad etishning quyidagi usullari mavjud:

1.Faktlar orqali rad etish. Bu eng ishonchli va samarali usuldir. Bunda bo‘lib o‘tgan voqealarga, statistik ma’lumotlarga asoslanib tezis rad etiladi. Masalan, «Sovet davrida O‘zbekiston to‘laqonli mustaqil respublika bo‘lgan», degan tezisni rad etish, ya’ni uning noto‘g‘ri ekanligini isbotlash uchun tarixiy faktlarga asoslanamiz. O‘sha davrda respublika rahbariyati birorta muhim masalani Moskvaning ruxsatisiz hal qila olmaganligiga dalillar keltirib, tezisni rad etamiz.

2.Tezisdan kelib chiqadigan natijalarning xatoligini (yoki ziddiyatli ekanligini) ko‘rsatish orqali rad etish. Bunda tezisdan kelib chiqadigan natijalarning chin emasligi asoslab beriladi. Bu usul «bema’nilikka olib kelish», deb ataladi. Rad etilayotgan tezis vaqtincha chin deb tan olinadi, undan kelib chiqadigan natijalar aniqlanib, bu natijalarning haqiqatga zid, noto‘g‘ri ekanligi isbotlanadi. CHin asosdan xato natija kelib chiqmaydi, aks holda bu bema’nilik bo‘ladi. «Bema’nilikka olib kelish» usulining formulasi quyidagicha(a→b)→((a→b)→a)

3.Tezisni antitezisni isbotlash orqali rad etish. Rad etilayotgan tezisga zid bo‘lgan Yangi tezis (antitezis) olinadi va isbotlanadi. Uchinchisi istisno qonuniga muvofiq, antitezisning chinligidan tezisning xatoligi keltirib chiqariladi. Masalan, birinchi Prezidentimiz I.A. Karimov «Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q» nomli maqolasida «Amir Temur buyuk sarkarda bo‘lgan va yovuzliklar qilgan», degan tezisni shunday rad etadi: «Inson bir paytning o‘zida ham bunyodkor, ham yovuz bo‘lishi mumkin emas. Ne-ne madrasayu masjidlar, oliy koshonalarni qurgan, ne-ne olimu fuzalolarning boshini silagan, Qur’oni karimni yod bilgan inson yovuz bo‘lmaydi. Qonxo‘r odam «Kuch – adolotda», deyishi mumkinmi?»

II.Argumentlarni rad etish.

Tezisni isbotlash uchun opponent tomonidan keltirilgan argumentlar tanqid qilinib, ularning xatoligi yoki tezisni isbotlash uchun etarli emasligi aniqlanadi.

Argumentlarning xatoligi tezisning ham xato ekanligini isbotlamaydi, bunda tezis chin bo‘lishi ham mumkin:

Argumentlarni rad etish orqali tezisning isbotlanmaganligi asoslab beriladi.

III.Isbotlash usulini tanqid qilish orqali rad etish.

Rad etishning bu usulida isbotlashda yo‘l qo‘yilgan xatolar aniqlanadi. Bunda rad etilayotgan tezisning chinligi uni asoslash uchun keltirilgan argumentlardan bevosita kelib chiqmasligi asoslab beriladi. Isbotlash usulida yo‘l qo‘yilgan xato aniqlanganda tezis rad etilmaydi, uni qayta isbotlash talab qilinadi.

Rad etishning yuqorida ko‘rsatilgan usullari ko‘pincha birgalikda, bir-birini to‘ldirgan holda qo‘llaniladi.

Isbotlash va rad etish qoidalari, ularni buzganda kelib chiqadigan mantiqiy xatolar

Tezisga aloqador qoidalar:

1. Tezis mantiqan aniq va ravshan bo‘lishi kerak. Bu qoida buzilsa, isbotlash yoki rad etish o‘zining aniq predmetiga ega bo‘lmay qoladi, uni amalga oshirishga urinish behuda ish hisoblanadi.

2. Tezis isbotlash yoki rad etishning boshidan oxirigacha o‘zgarmasligi kerak. Bu qoida buzilsa, «tezisni almashtirish» degan xato kelib chiqadi.

Argumentlarga nisbatan qoidalar:

1. Tezisni asoslash uchun keltirilgan argumentlar chin hukmlar bo‘lishi va bir-biriga zid bo‘lmasligi lozim.

2. Argumentlar tezisni asoslash uchun etarli bo‘lishi kerak.

3. Argumentlar tezisdan mustaqil holda chinligi isbotlangan hukmlar bo‘lishi lozim.

Isbotlash usulining qoidasi:

1. Tezis argumentlardan mantiqiy tarzda kelib chiqadigan xulosa bo‘lishi lozim. Buning uchun isbotlash yoki rad etishda xulosa chiqarish qoidalariga rioya qilish zarur.

Isbotlash va rad etish qoidalarining buzilishi mantiqiy xatolarga olib keladi. Bu xatoliklar uch turga bo‘linadi:

I. Isbotlanayotgan tezisga aloqador xatoliklar:

1.Tezisni almashtirish. Tezis isbotlash yoki rad etish davomida o‘zgarmasligi shart, degan qoidaning buzilishi tezisning almashtirilishiga sabab bo‘ladi. Tezis ataylab yoki bilmasdan boshqa tezis bilan almashtiriladi va bunda YAngi tezis isbotlanadi yoki rad etiladi. Tezis mazmunining toraytirilishi yoki kengaytirilishi ham bahs jarayonida tezisning o‘zgarishiga olib keladi. Masalan, respublikamiz taraqqiyoti uchun milliy mafkura, milliy g‘oyaning ahamiyati to‘g‘risidagi tezisni isbotlash davomida umuman jamiyatga mafkura kerakmi yoki yo‘qmi, degan masalani isbot etishga harakat qilinsa, unda tezisning mazmuni kengayib ketadi va tezis almashinadi.

2. Insonning shaxsiy sifatini bahona qilib tezisni almashtirish. Bahs jarayonida mavzudan chetga chiqib, opponentning shaxsiy, ijtimoiy hayoti, yaxshi fazilatlari yoki kamchiliklari xususida fikr yuritib, shu asosda tezisni isbotlangan yoki rad etilgan, deb ta’kidlash tezisning almashinishiga sabab bo‘ladi. Bunday xatoga ataylab yo‘l qo‘yiladi. Tinglovchilarning his-tuyg‘ulariga ta’sir qilish orqali isbotlanmagan tezisning chin deb qabul qilinishiga urinish ham tezisni almashtirish hisoblanadi.

3. Ortiqcha yoki kam isbotlashga urinish natijasida tezisning almashinishi. Fikr ortiqcha isbotlansa, berilgan tezis o‘rniga undan kuchliroq tezisni isbotlashga harakat qilinadi. Agar A hodisadan V kelib chiqsa, lekin V hodisadan A kelib chiqmasa, unda A hodisani ifodalovchi tezis V hodisani ifodalovchi tezisdan kuchliroq bo‘ladi. Masalan, «A shaxs birinchi bo‘lib janjalni boshlamagan» degan tezis (V) o‘rniga, «A shaxs umuman janjal bo‘lgan erda yo‘q edi» degan tezisni (A) isbotlashga harakat qilinadi. Ikkinchi tezisni isbotlab bo‘lmaydi, chunki A shaxsning janjalda qatnashganligini ko‘rgan guvohlar bor.

II. Argument (asos)larga taalluqli xatolar:

1. Asoslarning xatoligi. Tezis isbotlanganda yoki rad etilganda xato argumentlarga chin deb asoslanish natijasida ataylab yoki bilmasdan mantiqiy xatoga yo‘l qo‘yiladi. Masalan, Qadimgi grek faylasufi Fales o‘z ta’limotini hamma narsa suvdan paydo bo‘lgan, degan fikrga asoslanib yaratgan.

2. Asoslarni avvaldan taxminlash shaklidagi xato. Tezis isbotlanmagan argumentlarga asoslansa, bunday argumentlar tezisning chinligini isbotlamaydi, balki tezisning chinligi taxminlanadi, xolos.

3. «Aylanma isbot etish» deb nomlanuvchi xato. Tezisning chinligi argumentlar orqali, argumentlarning chinligi tezis orqali isbotlansa mantiqiy xatoga yo‘l qo‘yiladi. Masalan, «So‘zning qudrati fikr bilan o‘lchanadi», degan tezisni «Fikrning qudrati so‘z bilan o‘lchanadi», deb isbotlasak, yuqorida aytilgan xatoga yo‘l qo‘yiladi.

III. Isbotlash usuli (demonstrastiya) bilan bog‘liq xatolar.

1.«Yolg‘on (soxta) isbotlash». Agar tezis uni isbotlash uchun keltirilgan argumentlardan bevosita kelib chiqmasa, mantiqiy xatoga yo‘l qo‘yiladi. Bunda tezisga aloqador bo‘lmagan argumentlarga asoslaniladi. Masalan, «A shaxs yomon odam», degan tezis «Tunda yomon odamlargina ko‘chada yuradi», «A shaxs ko‘chada tunda yuribdi» degan argumentlar bilan asoslansa, fikr yuzaki (soxta) isbotlangan bo‘ladi.

2.Shartlangan fikrdan shartlanmagan fikrga o‘tish. Muayyan vaqt, munosabat doirasida chin bo‘lgan (shartlangan) fikrni, doimiy, o‘zgarmas chin fikr deb qabul qilish natijasida mantiqiy xatoga yo‘l qo‘yiladi.

3.Xulosa chiqarish qoidalarining buzilishi bilan bog‘liq bo‘lgan xatolar:

a) deduktiv xulosa chiqarishda uchrashi mumkin bo‘lgan mantiqiy xatolar. Bu haqda deduktiv xulosa chiqarish mavzusida batafsil ma’lumot berilgan;

b) induktiv xulosa chiqarishda uchrashi mumkin bo‘lgan mantiqiy xatolar. Bular «shoshib umumlashtirish» va «undan keyin, demak, shuning uchun», deb ataluvchi xatoliklardir. Masalan, bir-ikki talabaning darsga mas’uliyatsizlik bilan munosabatda bo‘lishini umumlashtirib, «hamma talabalar mas’uliyatsiz», deb ta’kidlash xatodir;

v) analogiyada uchrashi mumkin bo‘lgan mantiqiy xatolar. Bular «yolg‘on analogiya» bilan bog‘liq xatolardir. Unda tasodifiy belgining zaruriy deb olinishi, faqat birgina o‘xshash belgiga asoslanishi yoki mutlaqo taqqoslab bo‘lmaydigan hodisalarning o‘zaro taqqoslanishi natijasida fikrda chalkashliklar yuzaga keladi.

Mantiqiy xatolar tafakkur qonunlarini buzish, xulosa chiqarish qoidalariga amal qilmaslik natijasida yuzaga keladi. Mantiq tarixida isbotlash jarayonida ataylab (qasddan) xatoga yo‘l qo‘yuvchilar – sofistlar deb, ularning ta’limoti esa sofizm (grek. – ayyorlik) deb ataladi. Fikr yuritish jarayonida bilmasdan mantiqiy xatoga yo‘l qo‘yilsa, paralogizm deyiladi. CHinligini ham, xatoligini ham birday isbotlash mumkin bo‘lgan fikrlar esa paradoks deb ataladi.

Bahs yuritish san’ati (eristika) o‘ziga xos qonun-qoidalarga amal qilishni talab etadi.

Bularga asosan quyidagilar kiradi:

– zaruriyatsiz bahslashmaslik;

– mavzusiz bahs yuritmaslik va bahs davomida mavzudan chetga chiqmaslik yoki mavzuni o‘zgartirmaslik;

– bahs mavzusi yuzasidan o‘zaro zid yoki qarama-qarshi fikrlar bo‘lmasa, bahsni to‘xtatish;

– mavzuni yaxshi biladigan, aqlli odamlar bilangina bahslashish;

– bahs yuritishda mantiqiy qonun-qoidalarga amal qilish, o‘zining va muxolifining fikrlaridan xulosa chiqara olish, mantiqiy ziddiyatlarni aniqlash va bartaraf etish, asoslar to‘g‘ri bo‘lsa, isbotlashning ham to‘g‘riligini e’tirof etish va h.k.;

– bir bahs doirasida bahslashish usullarini aralashtirib yubormaslik.

Argumentlashning mantiqiy asoslarini bilish va bahs yuritish qoidalariga amal qilish tafakkur madaniyatini yuqori darajaga ko‘tarish imkonini beradi.

Muammoni qo‘yish va hal etish

Muammoli vaziyatni tahlil qilish YAngi muammoni qo‘yishga olib keladi.

Muammo – javobi bevosita mavjud bilimda bo‘lmagan va echish usuli noma’lum bo‘lgan savoldir.

Shuning uchun ham muammoni qo‘yish va hal qilish mavjud bilimlarni qayta ishlash, ba’zi hollarda esa, hatto, ular doirasidan chetga chiqishni, Yangicha echish usuli, metodlarini qidirishni taqozo etadi. Qanday muammolarni ilgari surishni, uni muhokama qilishning xususiyatini amaliy faoliyatimiz va bilishimiz ehtiyojlari belgilab beradi.

Muammoni muvaffaqiyatli hal qilishning zarur shartlaridan biri uni to‘g‘ri qo‘yish va aniq bayon qilishdan iborat. To‘g‘ri qo‘yilgan savol, V. Geyzenberg aytganidek, muammoni echishning yarmidan ko‘prog‘ini tashkil etadi.

Muammoni to‘g‘ri qo‘yish uchun muammoli vaziyatni aniq tasavvur qilishning o‘zi etarli emas. Buning uchun muammoni hal qilishning turli xil usullari va vositalarini ham oldindan ko‘ra bilish kerak.

Muammolarni qo‘yishda kishilarning hayotiy tajribasi, bilimlari va talanti muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. SHuning uchun ham, odatda, ko‘p hollarda Yangi muammolar ilmiy bilishning u yoki bu sohasining yirik mutaxassislari, boy tajribaga ega va chuqur bilimli olimlari tomonidan ilgari suriladi hamda ular ba’zan uzoq yillar davomida tadqiq qilinadi. Buni, masalan, milliy g‘oya va milliy mafkurani yaratish muammosining qo‘yilishi va tadqiq etilishi misolida ko‘rish mumkin. Jahon tajribasiga murojaat qilsak, «millatning mafkurasi bir emas, balki bir necha avlodning umri davomida ishlab chiqilishi va takomilga erishuviga guvoh bo‘lishimiz mumkin»[103].

Uni shakllantirish uchun kuchli iste’dod va «yorqin tafakkur»ga ega bo‘lgan Konfutsiy, Maxatma Gandi, Forobiy, Bahouddin Naqshband kabi buyuk zotlar zahmat chekkanlar[104].

Hozirgi paytda esa birinchi Prezidentimiz I.A. Karimov ta’kidlaganidek, «Milliy g‘oya, milliy mafkurani ishlab chiqish, uni shakllantirish uchun har qaysi millatning eng ilg‘or vakillari, kerak bo‘lsa, mutafakkirlari, ziyolilari mehnat qilishi lozim»[105].

Muammoli vaziyatni tahlil qilishga turli xil munosabatda yondashish mumkin bo‘lganligi uchun ham hal qilinishi lozim bo‘lgan vazifa turli xil muammolar tarzida bayon qilinishi mumkin. Bunda ba’zi muammolar asosiy vazifani ifoda qilsa, ba’zilari bu vazifaning ayrim tomonlarini aks ettiradi va shuning uchun ham juz’iy xususiyatga ega bo‘ladi. Ko‘p hollarda bir-biri bilan bog‘lanib ketgan mana shunday juz’iy muammolar hal qilingandan keyingina asosiy muammoni aniqroq bayon qilish va echish imkoniyati vujudga keladi.

Muammolarni to‘g‘ri qo‘yish va bayon qilish ularni echishdan kam ahamiyatga ega emas. Muammoni to‘g‘ri qo‘yish uchun uning ilmiy bilish taraqqiyotida tutgan o‘rni va ahamiyatini to‘g‘ri baholash, uni hal qilishning metodlarini topish zarur. Bu amalda qo‘yilishi mumkin bo‘lgan turli xil muammolar ichidan eng muhimi va to‘g‘risini tanlab olishni bildiradi. Muammoni tanlash ma’lum bir darajada tadqiqotning umumiy yo‘nalishini va xususiyatlarini belgilab beradi.

Oxir-oqibatda qaysi muammoni qo‘yish amaliy faoliyatimiz ehtiyojlariga bog‘liq. Chunki faqat amaliy faoliyatdagina kishilarning ehtiyojlari va maqsadlari bilan ularni hal qilish vositalari o‘rtasidagi ziddiyat yaqqol namoyon bo‘ladi, ilmiy izlanish predmeti aniqlanadi va shu asosda bilish oldiga konkret vazifalar qo‘yiladi.

Ilmiy muammo, odatda, ma’lum bir nazariya doirasida vujudga keladi

---

[103] I.A. Karimov. Milliy istiqlol mafkurasi - halq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonishdir. // Asarlar to'plami 8 jild. - T.: “O'zbekiston”, 2000, 25-bet.

[104] Qarang. O'sha yerda.

[105] Qarang. O'sha yerda.

(Nazariya haqida bobning oxirida kengroq ma’lumot beriladi).

Nazariya keyinchalik ilgari surilishi mumkin bo‘lgan muammoni umumiy holda belgilashga va uni to‘g‘ri tanlashga yordam beradi. Shuningdek, har bir muammo ma’lum bir nazariya yordamida hal qilinadi. Ba’zi hollarda esa muammo mavjud nazariyani modifikastiya qilishni, muammoni echishga moslashtirishni talab qiladi.

Muammoni echish uchun dastlabki tayyorgarlik ishlari qilinadi. Ular quyidagilardan iborat:

a) mavjud nazariyalar doirasida tushuntirib bo‘lmaydigan fakt va hodisalarni aniqlash;

b) muammoni hal qilish g‘oyalari va metodlarini tahlil qilish va ularga baho berish;

v) muammoni hal qilish turini, maqsadini, olingan natijani tekshirish yo‘llarini belgilash;

g) muammoning negizi bilan uni echish uchun ilgari surilgan g‘oyalar o‘rtasidagi aloqaning xususiyatlarini ko‘rsatish.

Bu dastlabki ishlar amalga oshirilib bo‘lgandan keyin muammoni echishga bevosita kirishiladi.

Shuni alohida qayd qilib o‘tish kerakki, muammoning echilishi nisbiy xususiyatga ega. Boshqacha aytganda, muammoning mutlaq to‘la echimini topish qiyin. Chunki o‘rganilayotgan hodisaning barcha tomonlarini qamrab olib bo‘lmaydi. Shuning uchun ham ilmiy izlanish davomida Yangi muammolar vujudga kelishi mumkin bo‘lib, u mavjud muammoni boshqacha talqin qilishni taqozo etadi. Bunga misol qilib I. Nyuton tomonidan jismlarning o‘zaro tortishishi muammosining qo‘yilishini ko‘rsatish mumkin. Butun olam tortishish qonunini kashf qilib, u faqat tortishuvchi jismlar o‘rtasidagi miqdoriy aloqalarnigina topganligini uqtirib o‘tgan edi.

A. Eynshteynning nisbiylik nazariyasi jismlarning o‘zaro tortishishi muammosini boshqacha talqin qiladi va bu muammo haqidagi tasavvurlarimizni ma’lum bir darajada kengaytiradi.

Jismlarning o‘zaro tortishishining tabiati, amalga oshish mexanizmi hozirgacha to‘la ochib berilmagan. Boshqacha aytganda, muammo uzil-kesil hal bo‘lmagan.

Ba’zi hollarda muammolarning echimini uzoq vaqtgacha topib bo‘lmaydi. Masalan, rak kasalining sababini o‘rganish bilan bog‘liq muammo hozirgacha to‘la hal bo‘lmagan.

Bu, albatta, ayrim muammolar butunlay echimiga ega emas, degan fikrni bildirmaydi, balki ularni mavjud metodlar, vositalar yordamida echib bo‘lmaslikni ko‘rsatadi xolos, va shu tariqa echishning Yangi vositalarini qidirib topishga undaydi. Demak, muammo hal qilinmaguncha ilmiy izlanish davom etadi.

Gipoteza

Muammoni hal etish jarayonida ma’lum bir gipotezalar ilgari suriladi va asoslanadi.

Gipoteza – o‘rganilayotgan hodisaning sabablari va xususiyatlarini tushuntiradigan asosli taxmin tarzidagi bilim shaklidir.

Gipotezani, avvalambor, bilimlarning mavjud bo‘lish shakli sifatida olib qarash zarur. CHin, ishonchli bilimlar hosil bo‘lgunga qadar qo‘yilgan muammolar, masalalar haqidagi fikr-mulohazalar kuzatish, eksperiment natijalarini tahlil qilish va umumlashtirishga asoslangan bo‘lib, ular turli xil taxminlar, farazlar shaklida quriladi va mavjud bo‘ladi.

Masalan, Levkipp va Demokritning jismlarning atomlardan tashkil topganligi haqida bildirgan fikrlari dastlab gipotetik shaklda bo‘lib, eng oddiy, kundalik tajribada minglab marta kuzatiladigan hodisalar: qattiq jismning suyuqlikka aylanishi, hidning tarqalishi va shu kabilarni tahlil qilishga asoslangan, ularning sababini tushuntirishga qaratilgan. «Jismlar mayda, bo‘linmas zarrachalardan tashkil topmaganda bunday hodisalar bo‘lmas edi», degan fikr o‘zining ma’lum bir mantiqiy kuchiga ega.

Hodisaning sababi haqidagi fikr dastlab, odatda, gipoteza shaklida vujudga keladi va shu ma’noda u bilimlarning mavjud bo‘lishining umumiy mantiqiy shakllaridan biri hisoblanadi.

Gipotezani qurish o‘rganilayotgan hodisani tushuntiradigan taxminiy fikrlarni ilgari surishdan iborat bo‘ladi. U qayd etilgan faktlar, ular uchun xarakterli bo‘lgan qonuniyatlar haqidagi hukmlar (mulohazalar) yoki hukmlar tizimi tarzida bo‘ladi. Uni ifoda qiluvchi asosiy gap mulohazalar sictemasini hosil qiluvchi element, deb hisoblanadi. Ana shu gap (mulohaza)da, odatda, gipotezaning bosh g‘oyasi aks etadi. Muhokama jarayoni uning negizida, atrofida quriladi va ma’lum bir ishchi gipotezalar – vaqtincha quriladigan, mo‘ljalni to‘g‘ri olishga yordam beradigan

taxminlarning ilgari surilishiga, ular yordamida hodisaning yanada chuqurroq tadqiq qilinishiga olib keladi.

Gipotezalarni ilgari surishning asosiy mantiqiy vositasi ehtimoliy xulosa chiqarish: analogiya, to‘liqsiz induksiya, turli ko‘rinishdagi ehtimoliy sillogizmlar – eng kamida bitta qoidasi buzilgan, asoslaridan biri ehtimoliy hukm bo‘lgan sillogizmlar (shartli, ayiruvchi – qat’iy, shartli – ayiruvchi sillogizmlar shakllarida) hisoblanadi.

Shuningdek, gipoteza ba’zi hollarda qat’iy xulosa chiqarish shakllarida hamda turli xil xulosa chiqarish usullarining ko‘p qavatli mantiqiy qurilmasi tarzida ham shakllantirilishi mumkin.

Gipotezada ilgari suriladigan mulohaza empirik materiallarni tahlil qilish, qayta ishlash, tartibga keltirish, umumlashtirish, talqin etish natijasida paydo bo‘ladi. Ana shuning uchun ham gipoteza – bu har qanday taxmin emas, balki ma’lum bir darajada asoslangan, o‘zining muayyan mantiqiy kuchiga ega mulohaza, farazdir.

Gipoteza qurishning murakkab mantiqiy jarayon ekanligini quyidagi misol tasdiqlaydi. Issiqlik dvigatellari nazariyasi asoschilaridan biri fransuz injeneri Sadi Karno birinchi bo‘lib faqat issiqlikning qattiqroq qizigan jismdan sovuqroq jismga o‘tishidagina foydali ish vujudga kelishi va aksincha, issiqlikni sovuq jismdan qizdirilgan jismga berish uchun ish sarflanishi zarur, degan fikrni ilgari surgan. Ayni paytda Karno shu davrda keng tarqalgan issiqlikning namoyon bo‘lish sababi uning tarkibida alohida vaznsiz suyuqlik – teplorodning bo‘lishidir, degan fikrga tayanuvchi teplorod konstepstiyasini ham to‘g‘ri, deb hisoblagan. Teplorodni suvga, haroratlar (temperaturalar) o‘rtasidagi farqni – suv darajasiga qiyos qilib, Karno, xuddi suv darajasining pastga tushishida ish suv og‘irligining uning darajalari o‘rtasidagi farqqa bo‘linishi bilan o‘lchangani kabi, bug‘ mashinasida ish, ishchi moddaning (suv, spirt va boshqalar) tabiatidan qat’i nazar, teplorod miqdorining haroratlar (temperaturalar) farqiga bo‘linishi bilan o‘lchanadi, degan xulosaga keladi. Bu issiqlik mashinasi ish hajmining (miqdorining) isitgich va sovutgich haroratlarining qiymatlariga bog‘liqligini anglotardi. «Karno prinsipi» keyinchalik termodinamikaning ikkinchi qonunining yaratilishiga asos bo‘lgan.

Keltirilgan misolda Sadi Karnoning gipotezani ilgari surishda analogiyaga asoslanganligini payqab olish qiyin emas.[106]

Ilgari surilgan gipoteza, albatta, asoslanishi zarur. Bu bosqichda gipotezadan ma’lum bir natijalar keltirib chiqariladi va ular verifikastiya qilinadi, ya’ni ularning mavjud faktlarga (yoki boshqa ishonchli bilimlarga) muvofiqligi aniqlanadi.

Bu erda shuni unutmaslik lozimki, gipotezani ishonchli, chin bilimga aylantirish uchun unda ilgari surilgan fikrlarga etarli asos bo‘la oladigan miqdordagi natijalar (gipotezaning asosiy g‘oyasidan kelib chiqadigan) yig‘indisi verifikastiya qilinishi kerak.

Gipotezaning chinligini asoslashning boshqa usullari ham mavjud: 1) gipotezani deduktiv yo‘l bilan chinligi avval isbotlangan bilimlardan mantiqan keltirib chiqarish; 2) asosi ishonchli bilim bo‘lmasa, uni tasdiqlash (bu ko‘proq asoslari ehtimoliy hukm bo‘lgan sillogizmlar vositasida qurilgan gipotezalarga tegishli); 3) gipotezaning asoslarini ishonchli bilim olish uchun etarli bo‘lgan miqdorga etkazish (bu gipoteza to‘liqsiz induksiya vositasida qurilgan hollarga tegishli).

Gipotezani tasdiqlashning qanday kechishini tasavvur qilish uchun quyidagi misolga murojaat qilamiz.

Termodinamika asoschilaridan biri nemis fizigi R.Klazius yuqorida biz qayd etib o‘tgan “Karno prinsipi”ni unga qilingan ko‘p hujumlardan himoya qilgan. Bu prinsipni tasdiqlash maqsadida, uning chinligini intuitiv ravishda muqarrar deb hisoblagan postulatdan deduktiv yo‘l bilan keltirib chiqaradi. Bu postulatga muvofiq issiqlik o‘z holicha sovuqroq jismdan issiqroq jismga o‘ta olmaydi.[107] Bu erda urg‘u aynan shu “o‘z holicha o‘ta olmaslikka” beriladi, chunki amalda “majburan” o‘tish ham (sovitish qurilmalarida, aralashmalarda va boshqalarda) mavjud bo‘lib, u muayyan kompensastiya qiluvchi (o‘rnini qoplovchi) holatning yuzaga kelishi bilan birgalikda kechadi.

[106] Misol quyidagi manbaadan olindi: сборник упранениий по логике пособие для вузов / А.С. Клевчани Минск Университетское , 1990. с. 214.

[107] Qarang. O'sha kitob, 220-bet.

Gipoteza rad qilinishi ham mumkin. U gipotezadan kelib chiqadigan natijalarni falsifikastiya qilish yo‘li bilan aniqlanadi. Mazkur mantiqiy jarayon shartli-qat’iy sillogizmning inkor modusi tarzida kechadi, ya’ni natijaning xatoligini aniqlashdan asosning xatoligini ko‘rsatishga o‘tiladi. Uning simvolik ifodasi quyidagicha:

$$((H \rightarrow P) \wedge \neg p) \rightarrow \neg H$$

Gipotezaning natijalarini topa olmaslik, garchi bu gipotezaning mavqeini ancha pasaytirsa-da, lekin uni rad eta olmaydi. Gipotezaning chinligi undan kelib chiqadigan natijalarga zid bo‘lgan holatlar aniqlangandagina uzil-kesil rad etiladi. Masalan, Ptolomeyning Erning harakatlanmaydigan markaz ekanligi haqidagi gipotezasi Kopernikning geliostentrik nazariyasi asoslanadigan faktlarga zid kelganidan keyin rad etildi.

Shuni alohida ta’kidlash zarurki, o‘rganilayotgan hodisa haqida bir vaqtning o‘zida bir qancha gipotezalar ilgari surilishi mumkin. Masalan, hozirgi paytgacha qushlar uchayotganda to‘g‘ri yo‘lni qanday topa olishini mavjud gipotezalardan hech biri to‘liq tushuntira bera olmagan. Ularda turli xil fikrlar bildirilgan: qushlarni ba’zilar magnit maydoniga, boshqalar Quyoshga, yulduzlarga qarab mo‘ljal olishadi, deb hisoblashgan. Ukraina olimlari esa 1980 yillarning ikkinchi yarmida qushlar o‘z harakati marshrutlarini Erning gravitastiya maydoniga asoslanib, shu marshrut davomida og‘irlik kuchining o‘zgarishini «hisoblab» belgilashadi, degan fikrni bildirganlar. Lekin hozirgacha ularning birortasi uzil-kesil tasdiqlanmagan ham, rad etilmagan ham.

Gipoteza tasdiqlanmaguncha o‘zining bilishdagi ahamiyatini yo‘qotmaydi. Rad etilsa, o‘rniga boshqa gipoteza quriladi va bu hol to gipotezalardan birortasi tasdiqlanmaguncha davom etadi.

Ilgari surilayotgan gipotezalar turli xil darajada umumlashgan bo‘lishi mumkin. Ana shunga muvofiq holda umumiy va juz’iy gipotezalarni ajratish mumkin.

Umumiy gipoteza deb tabiat, jamiyat, bilish hodisalarining qonuniyatlari haqida bildirilgan asosli taxminga aytiladi. Bunga misol qilib neft kelib chiqishining organik va noorganik tabiati haqidagi gipotezalarni, Erda hayotning paydo bo‘lishi, ongning kelib chiqishi, ijtimoiy progress haqidagi farazlarni ko‘rsatish mumkin. Umumiy gipotezalar borliqning muhim qonuniyatlarini ochishga imkon bergani uchun ilmiy nazariya «qurish materiallari», deb hisoblanadi. Isbotlangach, bunday gipotezalar nazariyalarga aylanadilar va ilmiy tadqiqotlarning strategik yo‘nalishlarini belgilab beradilar.

Juz’iy (xususiy) gipoteza ayrim faktlar, konkret predmet va hodisalarning kelib chiqishi, xususiyatlari haqidagi bildirilgan asosli taxminiy fikrdan iborat. Konkret jinoyatning motivi haqidagi sud versiyasi, arxeologik qazishlarda topilgan predmetlarning tabiati, qaysi davrlarga oid ekanligi haqidagi taxminlar juz’iy gipotezaga misol bo‘ladi.

Mantiqda ishchi gipotezalar ham farq qilinadi.

Ishchi gipoteza tadqiqotning dastlabki bosqichida ilgari suriladigan taxmin bo‘lib, o‘z oldiga o‘rganilayotgan hodisaning sababini aniqlashni maqsad qilib qo‘ymaydi; u faqat kuzatish va eksperiment natijalarini tasvirlashga, tartibga solishga yordam beradi.

Shunday qilib, gipoteza fikrlarimizning qurilishi, bilimlarimizning mavjud bo‘lish va rivojlanish shaklidir.

Nazariya

«Nazariya» termini keng ma’noda aqliy bilish, tafakkurni anglatadi, uni amaliyotdan farq qiluvchi faoliyat turi sifatida ifodalaydi. Tor ma’noda esa, nazariya ma’lum bir sohaga oid tasavvurlar, tushunchalar, g‘oyalar, gipotezalarni tizimga soladigan, predmetni yaxlit tarzda anglashga imkon beradigan bilim shaklini bildiradi.

Nazariyaning bunday talqini ilmiy bilishda empirik va nazariy bosqichlarning farq qilinishi bilan bog‘liq.

Empirik bosqichda ilmiy faktlar to‘planadi, o‘rganiladi, tizimga solinib, turli xil jadvallar, shakllar, grafiklar tuziladi; muayyan bir umumlashmalar, xususan, empirik tushunchalar, farazlar, empirik qonunlar shakllanadi.

Ilmiy bilishning keyingi taraqqiyoti empirik bilish bosqichida hosil qilingan, lekin bir-biri bilan bo‘lgan aloqasi hali aniqlanmagan bilimlar o‘rtasida munosabatlarni o‘rnatish, ularni

umumlashtirish, shu asosda YAngi fundamental tushunchalar, umumiy qonunlarni yaratish, ilmiy bashoratlar qilish bilan uzviy bog‘liq.

Bilishning bu ikki bosqichi o‘rtasida zaruriy aloqadorlik mavjud. Xususan, nazariyani yaratish empirik bilish jarayonida hosil qilingan predmetning ayrim tomonlari, xususiyatlarini aks ettiruvchi tushunchalar, qonunlar, farazlar o‘rtasida mantiqiy aloqalarni o‘rnatishga, predmet haqida yaxlit tasavvur hosil qilishga, uning mohiyatini tushuntirishga bo‘lgan ehtiyoj bilan belgilanadi.

Nazariya ma’lum bir predmet sohasiga oid tushunchalar, qonunlar, gipotezalar, g‘oyalarni sistemaga solib, u haqida yaxlit tasavvur hosil qiladigan, Yangi fundamental umumlashmalar yaratishga olib keladigan, shu sohadagi hodisalarni tushuntirish, oldindan ko‘rish imkonini beradigan ishonchli bilimdan iborat.

Ilmiy nazariya quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topadi: 1) empirik asos: nazariyaga aloqador faktlar, ularga mantiqiy ishlov berish natijalari; 2) boshlang‘ich nazariy asos: nazariyaning asosiy tushunchalari, postulatlari (aksiomalari), fundamental qonunlar (prinsiplar); 3) nazariyaning mantiqiy apparati: tushunchalarni hosil qilish va ta’riflash qoidalari, xulosa chiqarish (isbotlash) qoidalari; 4) olingan natijalar (xulosalar).

Ilmiy nazariya oxir-oqibatda real tizimni, ob’ektni aks ettiradi, uning tabiatini tushuntiradi va shu ma’noda o‘zining empirik asosiga ega. Lekin empirik asosining mavjudligi nazariyaning barcha tushunchalari ifoda etadigan predmet va belgilarning hissiy idrok qilinishi yoki nazariyaning barcha hollarda mavjud hodisalarni, ularning real xususiyatlari va munosabatlarini aks ettirishini anglatmaydi.

Nazariyada borliq, asosan, modellar yordamida ideallashgan holda in’ikos qilinadi. Ideallashtirish jarayonida mavjud ob’ektlar haqidagi empirik bilimga tayangan holda, haqiqatda mavjud bo‘lmagan va ba’zan mavjud bo‘lishi mumkin ham bo‘lmagan, lekin real mavjud predmetlarga ma’lum bir munosabatda o‘xshash ob’ektlar haqidagi tushunchalar hosil qilinadi. Masalan, mexanika echimini qidiradigan ko‘p masalalarda jismning shakli va o‘lchamlari (eni, bo‘yi, hajmi va shu kabilar) unchalik muhim ahamiyatga ega emas. Ayni bir paytda massa muhim ahamiyatga ega va shuning uchun ham massasi bir nuqtaga jamlangan xayoliy jism – moddiy nuqta hosil qilinadi.

Barcha real mavjud jismlar shaklga va o‘lchamlarga ega, moddiy nuqta esa ideal ob’ekt bo‘lib, ba’zi masalalarni echishda real jismlarning o‘rnini bosadi, ularning nazariy bilishdagi ekvivalenti bo‘lib xizmat qiladi. Fizikadagi mutlaq qattiq jism, geometriyadagi nuqta, tekislik, to‘g‘ri chiziq va boshqa fanlardagi shu kabi ko‘p tushunchalar ideal ob’ektlarni ifoda qiladilar.

Ideal ob’ektlar yordamida predmetning hissiy idrok etilmaydigan muhim xususiyatlari, munosabatlari o‘rganiladi. Ularsiz nazariy bilish o‘z oldiga qo‘yadigan maqsadiga erisha olmaydi. Nazariy bilishning zaruriy vositasi bo‘lganligi uchun ularni ba’zan nazariy ob’ektlar deb ham atashadi.

Nazariya ideal xarakterga ega bo‘lgan tushunchalar, mulohazalar tizimidan – konsteptual tizimdan iborat bo‘lib, u real ob’ektning nazariy modelini ifoda qiladi. Masalan, mexanikadagi boshqa tizimlar ta’siridan ajratib qo‘yilib, yopiq tizim tarzida fikr qilinadigan mexanik tizim tushunchasi real ob’ektning nazariy modeli hisoblanadi. Uning yordamida real mavjud bo‘lgan mexanik tizimning harakat qonunlari o‘rganiladi.

Nazariy modelning ideal xususiyatga ega bo‘lgan ob’ektlari, ularni aks ettiruvchi tushunchalar o‘rtasidagi aloqadorlik nazariyaning fundamental qonunlari, prinsiplarida o‘z ifodasini topadi.

Mazkur qonunlar, prinsiplar boshlang‘ich tushunchalar va mulohazalar bilan birgalikda nazariyaning konsteptual o‘zagini tashkil etadi. Masalan, klassik mexanikaning negizini harakatning uchta qonuni hamda ular bilan bog‘liq bo‘lgan fazo, massa, vaqt, kuch, tezlik, tezlanish tushunchalari tashkil etadi. Klassik termodinamikaning asosini esa uning uchta muhim qonuni hosil qiladi. Matematik nazariyalarning konsteptual o‘zagi ularning asosiy tushunchalari va aksiomalarida o‘z ifodasini topgan.

Har bir nazariya o‘zining tushunchalarini hosil qilish, ta’riflash qoidalariga ega. Bunga misol qilib formallashgan tilni yaratish qoidalari, mulohazalar mantig‘ini natural xulosa chiqarish tizimi

sifatida qurish qoidalarini ko‘rsatish mumkin. Xuddi shuningdek, har qanday nazariya xulosalar tarzidagi o‘z natijalariga ega.

Demak, ilmiy nazariyaning tarkibida uning har bir elementi o‘z o‘rniga ega.

Ilmiy nazariya bilishda bir qancha muhim vazifalarni bajaradi.

Birinchidan, nazariyada birorta sohaga oid barcha bilimlar yaxlit bir tizimga birlashtiriladi. Bunday tizimda, odatda, bilimlarning katta qismini nazariyaning nisbatan kamroq bo‘lgan boshlang‘ich tushunchalaridan keltirib chiqarishga harakat qilishadi. Ular matematikada aksiomalar, tabiatshunoslikda gipotezalar, deb yuritiladi. Bundan ko‘zlangan asosiy maqsad – qayd etilgan faktlarni ayrim boshlang‘ich prinsiplar, gipotezalarning natijasi sifatida talqin etish. Nazariy tizimda har bir fakt, har bir tushuncha, har bir qonun yoki faraz boshqalariga nisbatan o‘z o‘rniga ega bo‘lishi, ana shundan kelib chiqib, talqin qilinishi (yoki qayta talqin qilinishi) zarur. Talqin etish jarayonida mavjud nazariyalar hamda YAngidan qurilayotgan nazariyaning elementlariga murojaat qilinadi. Bu esa, bir tomondan, mavjud faktlarning tabiatini to‘g‘ri tushunishga yordam bersa, ikkinchi tomondan, bevosita empirik usul yordamida qayd etib bo‘lmaydigan YAngi faktlarni topishga imkon beradi.

Ikkinchidan, nazariyani qurish berilgan sohaga oid bilimlarni aniqlashtirish, kengaytirish va chuqurlashtirishga yordam beradi. Buning sababi shundaki, nazariyaning boshlang‘ich asoslari – aksiomalar, postulatlar, qonunlar, prinsiplar, gipotezalar nazariyadagi boshqa ilmiy bilimlarga nisbatan mantiqan kuchliroq hisoblanadi. Ana shuning uchun ham nazariyani qurish mavjud bilimlarni tartibga solishdan, ya’ni koordinastiya qilishdangina iborat bo‘lib qolmaydi. Bunda mantiqan kuchli bilimlardan mantiqan kuchsiz bilimlar keltirib chiqariladi, ya’ni subordinastiya qilinadi. U esa mazmunan chuqurroq bo‘lgan tushunchalar, qonunlar, prinsiplarga murojaat qilishga, ular yordamida mavjud tushunchalarni talqin etishga, YAngi fundamental umumlashmalar hosil qilishga olib keladi. Masalan, Nyutonning harakatning uchta qonuni hamda butun olam tortishish qonuniga tayanadigan klassik mexanikasi Galileyning jismlarning erkin tushishi qonuni va Keplarning planetalar harakati qonunini tushuntirish va aniqlashtirish imkonini berdi. Xususan, Galiley qonunining jismning gravitastiya kuchi ta’sirida harakat qilishining juz’iy holini ifoda etishi ma’lum bo‘ldi. Gravitastiya ta’siridan tashqarida, ya’ni Er radiusi uzunligidan ortiq bo‘lgan masofada Galiley kashf etgan qonun amal qilmaydi. Xuddi shuningdek, Keplerning Quyosh sictemasida harakat qiluvchi planetaning elliptik orbita bo‘yicha harakat qilishi qonunining boshqa planetalarning ta’sirini hisobga olmasligi va ana shuning uchun ham unchalik aniq emasligi ma’lum bo‘ldi.

Uchinchidan, nazariya o‘rganilayotgan hodisani ilmiy asosda tushuntira oladi. To‘g‘ri, birorta hodisani tushuntirish uchun, odatda, uni tavsiflaydigan qonunga murojaat qilishadi. Lekin shuni yoddan chiqarmaslik zarurki, fanda qonunlar o‘z holicha emas, balki ma’lum bir nazariya tarkibida mavjud bo‘ladi. Bunda empirik qonunlar ma’lum bir nazariy qonunlardan keltirib chiqariladi. Hatto, alohida olingan nazariy qonun ham hodisani tushuntirish uchun etarli bo‘lmasligi mumkin. Ilmiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, hodisaning mohiyatini tushuntirish uchun nazariyaning barcha g‘oyalari yig‘indisi, qonunlar jalb etiladi.

Nazariyaning ilmiy bilishdagi alohida ahamiyati yana uning YAngi, ilgari kuzatilmagan hodisalarning mavjudligini oldindan ko‘rish imkonini berishidadir. Masalan, Maksvellning elektromagnit nazariyasi radio to‘lqinlarining mavjudligini oldindan aytishga imkon bergan. Bu to‘lqinlarni ancha vaqt o‘tgandan keyin G. Gerst eksperimental yo‘l bilan qayd etgan. Xuddi shuningdek, Eynshteynning umumiy nisbiylik nazariyasi gravitastiya maydonida yorug‘lik nurining og‘ishini bashorat qilishga olib kelgan.

To‘rtinchidan, ilmiy nazariya o‘zida o‘rganilayotgan predmet sohasiga oid barcha bilimlar o‘rtasida mantiqiy aloqalarni o‘rnatgani, yaxlit bir tizimda mujassamlantirgani va umumlashtirgani uchun uning ob’ektiv haqiqatlik darajasi va demak, ishonchliligi ortadi.

Beshinchidan, nazariya muammoni qo‘yish, gipotezalarni yaratish, qonunlarni shakllantirish, g‘oyalarni ilgari surish va asoslashdan iborat bilishning uzoq va mashaqqatli yo‘lini bosib o‘tishning natijasi bo‘lganligi uchun u bilishga xos qonunlarni aniqlash, ularni o‘rganish imkonini beradi.

Nazariyani qurish murakkab jarayon bo‘lib, ko‘p hollarda bir qancha olimlarning hamkorlik qilishini taqozo etadi.

Dastlabki bosqichda nazariyaning predmet sohasi va tadqiqot yo‘nalishi aniqlanadi. Amaliy hayotimiz ehtiyojlari, u bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan tadqiqot maqsadi va vazifalari bunda muhim ahamiyat kasb etadi. SHuningdek, predmet sohasi va tadqiqot aspektini aniqlashda berilgan sohaga oid bilimlarning ko‘lami, chuqurligi katta rol o‘ynaydi.

Nazariyani qurishning keyingi zaruriy bosqichi boshlang‘ich asosni aniqlashdir. U o‘rganilayotgan sohaga oid eng asosiy tushunchalar, aksiomalar, gipotezalar yig‘indisidan iborat bo‘ladi. Nazariyaning boshqa barcha tushunchalari, gipotezalari va qonunlari ana shu boshlang‘ich asosdan deduktiv yo‘l bilan keltirib chiqariladi. Bunda, albatta, nazariyaning barcha tushunchalari – asosiylari va keltirib chiqariladiganlari, YAngidan hosil qilinadiganlari muhim g‘oya (yoki g‘oyalar tizimi) negizida birlashtirilishi kerak.

Tabiiyki, nazariya ma’lum bir metod yordamida, ya’ni metodologik prinsiplar, usullarni qo‘llash asosida quriladi.

Qurilgan nazariya bilishning keyingi bosqichlarida aniqlashtiriladi, YAngi faktik materiallar asosida mazmunan boyitiladi, qayta talqin qilinadi.

Nazariyaning turlari

Ilmiy nazariyaning juda ko‘p turlari mavjud. Ularni turli xil asoslarga ko‘ra tasniflash (turkumlash) mumkin. Xususan, qurilish metodiga ko‘ra nazariyalarni to‘rt turga ajratish mumkin: 1) tajriba bilan ish ko‘radigan fanlarning mazmundor nazariyalari; 2) gipotetik-deduktiv (yoki yarim aksiomatik) nazariyalar; 3) aksiomatik nazariyalar; 4) formallashgan nazariyalar.

«Mazmundor» nazariyalarda ma’lum bir sohaga oid faktlar tizimga solinadi, umumlashtiriladi va tushuntiriladi. Ular asosan tajriba natijalari, empirik materiallarga tayanadi, ularni tahlil qiladi, tartibga soladi va umumlashtiradi. Ana shuning uchun ham ularni «tajribaga tayanuvchi nazariyalar», deb atashadi. «Mazmundor» deb atalishiga sabab, ularni matematika va mantiqdagi formallashgan nazariyalardan farq qilishdir. Mazmundor nazariyalarni sof empirik nazariyalar deb bo‘lmaydi. Ular faqat empirik materiallargagina emas, balki nazariy qonunlarga ham tayanadi. Masalan, mazmundor, deb hisoblanadigan Ch. Darvinning evolyustiya nazariyasi, I.P. Pavlovning oliy asab faoliyatining shartli reflektorlik nazariyasi va shu kabilar chuqur nazariy g‘oyalarga suyanadi, ular yordamida to‘plangan materiallarni ratsional usul bilan anglaydi, qayta ishlaydi va tushuntiradi.

Gipotetik-deduktiv nazariyalar tabiatshunoslikda uchraydi. U turli xil mantiqiy kuchga ega gipotezalar tizimidan iborat bo‘lib, unda mantiqan kuchlilaridan mantiqan kuchsizroqlari dedukstiya qilinadi. Gipotetik-deduktiv tizimni gipotezalar zanjiri (ierarxiyasi) tarzida olib qarash mumkin. Bunda empirik asosdan uzoqlashgan sari gipotezaning kuchi ortib boradi, chunki har bir keltirilib chiqarilgan gipoteza o‘zidan avvalgi gipotezalarda mavjud bo‘lgan bilimlarni sintez qilish natijasi sifatida gavdalanadi.

Gipotetik-deduktiv nazariyalarning o‘ziga xos jihatlaridan biri undagi gipotezalarning darajalari bo‘yicha qat’iy izchil joylashishidir. Gipotezaning darajasi qanchalik yuqori bo‘lsa, xulosalarni mantiqiy yo‘l bilan keltirib chiqarishda uning ishtiroki shunchalik ko‘p bo‘ladi.

Nazariyaning gipotetik-deduktiv modeli empirik materiallarni ishlashda ko‘p qulayliklarga ega bo‘lishi bilan bir qatorda ayrim kamchiliklardan ham xoli emas. Xususan, boshlang‘ich gipotezalar qanday tanlab olinishi kerak, degan savolga haligacha aniq, qat’iy holdagi javob yo‘q.

Aksiomatik tizimlarda nazariya elementlarining katta qismi kichkina boshlang‘ich asosdan – asosiy aksiomalardan deduktiv yo‘l bilan keltirilib chiqariladi. Aksiomatik nazariyalar asosan matematikada quriladi.

Aksiomatik metod birinchi marta Evklid tomonidan elementar geometriyani qurishda muvaffaqiyatli ishlatilgan. Mazkur geometriyaning asosiy aksiomatik tushunchalari «nuqta», «to‘g‘ri chiziq», «tekislik» bo‘lib, ular ideal fazoviy ob’ektlar sifatida olib qaralgan; geometriyaning o‘zi esa fizikaviy fazoning xususiyatlarini o‘rganuvchi ta’limot sifatida talqin qilingan. Evklid geometriyasining qolgan barcha tushunchalari ular yordamida hosil qilingan.

Quyidagi misolga murojaat qilaylik: «Tekislikdagi bitta nuqtadan baravar uzoqlikda yotadigan nuqtalar to‘plamiga aylana deyiladi», unda «aylana» tushunchasi «nuqta va tekislik» tushunchalari yordamida hosil qilingan, ya’ni ulardan dedukstiya qilingan.

Matematikaning taraqqiyoti davomida aksiomatik metod takomillashib borgan, uni qo‘llash mumkin bo‘lgan sohalar doirasi kengaygan. Xususan, asta-sekin Evklid aksiomalarining faqat geometrik ob’ektlarnigina emas, balki boshqa matematik va hatto, fizik ob’ektlarni ham tasvirlash uchun yaroqli ekanligi ma’lum bo‘ldi. Masalan, nuqtani haqiqiy sonlarning uchtasining to‘plami – to‘g‘ri chiziq va tekislikni, chiziqli tenglamalarni bildiradi, deb qabul qilinganda, mazkur nogeometrik ob’ektlar xossalarining Evklid geometriyasi aksiomalari talablariga javob berishi aniqlangan.

Shuni aytish kerakki, aksiomatikaga bunday abstrakt tarzda yondashishga ma’lum bir darajada N.I. Lobachevskiy, B. Riman va boshqalar noevklid geometriyalarining yaratilishi yaxshi imkoniyat yaratdi.

Hozirgi zamon matematikasida abstrakt aksiomatik tizimlar keng qo‘llaniladi. Bunday tizimlarning muhim xususiyatlari ularning yopiq tizimdan iborat bo‘lishi, ya’ni miqdor jihatidan cheklangan aksiomalar, tushunchalar, prinsiplardan tashkil topishi, ular qatoriga ixtiyoriy ravishda, asossiz Yangi aksiomalar, tushunchalarni qo‘shib bo‘lmaslik; tizimlarning mantiqan ziddiyatsiz va ma’lum bir darajada to‘la bo‘lishi va shu kabilardan iborat. Ana shuning uchun ham ular uzoq vaqt davomida o‘zining barqarorligini saqlaydi, Yangi bilim olishning ishonchli vositasi bo‘lib qoladi.

Aksiomatika tabiatshunoslikda ham qo‘llaniladi. Tajriba bilan bog‘liq bo‘lganligi va shuning uchun ham zaruriy ravishda empirik talqinga muhtoj ekanligi sababli tabiatshunoslikning faqat o‘zagini tashkil etadigan tushunchalarnigina aksiomalashtirish mumkin.

Abstrakt matematik strukturalar faqat aksiomatik tizimlardagina emas, balki formallashgan nazariy tizimlarda ham tasvirlanishi va tushuntirilishi mumkin.

Formallashgan nazariyalar mantiqda keng qo‘llaniladi. Bunga misol qilib mulohazalar mantig‘i, predikatlar mantig‘ini ko‘rsatish mumkin. Shuningdek, u matematikada ham uchraydi.

Nazariyaning yuqorida biz ko‘rib chiqqan turlari va boshqalari nazariy bilishning muhim vositalari sifatida fanda nihoyatda qadrlanadi. Ular tafakkurning strukturasi va qonuniyatlarini yaxshi bilib olishga imkon beradi.

Savol va javob

Bilimlarimiz predmet va hodisalar haqida avvalgi hosil qilingan hukmlar (mulohazalar)dan Yangi, ularni to‘ldiradigan, kengaytiradigan hukmlarni yaratishga qarab taraqqiy etib boradi. Bu jarayon ma’lum bir savollarni qo‘yish va ularga javob qidirish tarzida sodir bo‘ladi.

Shuni aytish kerakki, savol so‘roq gap yordamida ifoda qilingani uchun hukmni ifoda qila olmaydi. Ular bilishda turlicha vazifalarni bajaradi. Xususan, hukmning vazifasi predmet haqidagi mavjud bilimlarni qayd qilishdan iborat bo‘lsa, savol uning YAngi xususiyatlari, aloqalarini qidirib topishga, o‘rganishga qaratilgan bo‘ladi. Savol bir qancha muhim mantiqiy xususiyatlarga ega. Birinchidan, savolda ma’lum bir boshlang‘ich bilim mujassamlangan bo‘ladi. Masalan, «Qanday sabablarga ko‘ra GFR va GDR yagona davlatga birlashdi?» degan savolda mustaqil Germaniya Federativ Respublikasi va Germaniya Demokratik Respublikasining mavjud bo‘lganligi, ularning yagona davlatga birlashishidan avval qandaydir voqealarning sodir bo‘lganligi haqida ma’lumot berilgan. Ikkinchidan, savolda mavjud bo‘lgan bilim noaniq bo‘ladi. YUqorida keltirilgan misolda yagona nemis davlati – GFR haqida ma’lum bir ma’lumot mavjud bo‘lsa-da, u fikrlash predmetini tushunish uchun etarli emas. SHuning uchun ham savol qo‘yish va unga javob qidirish yo‘li bilan yagona nemis davlatining paydo bo‘lish shart-sharoitlari haqida bilim hosil qilinishi zarur. Uchinchidan, savolda predmet haqida to‘laroq bilimga ega bo‘lish ehtiyoji o‘z ifodasini topadi.

Ana shundan kelib chiqib, savol bilimlarimizdagi noaniqliklarni, shubhalarni yo‘qotish, hamda aniqroq va to‘laroq bilimlar hosil qilishga bo‘lgan ehtiyojni qondirishga xizmat qiladigan fikrlash vositasidir, deb aytishimiz mumkin.

Savol o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmaydi. U o‘zining asosiga (datum questioins), bazisiga ega. Savolning asosini unda mujassamlashgan bilim (axborot) tashkil etadi.

Savollarning bir qancha turlarini farq qilsa bo‘ladi. Xususan, savol o‘zining asosiga ko‘ra to‘g‘ri va noto‘g‘ri qo‘yilgan savollarga bo‘linadi. Asosi chin va ziddiyatsiz bilimdan iborat bo‘lsa, savol to‘g‘ri qo‘yilgan bo‘ladi. «Milliy g‘oya nima?» degan savol bunga misol bo‘la oladi. Xato va ziddiyatli asosga ega savol esa, noto‘g‘ri qo‘yilgan savol hisoblanadi. Masalan, «Arvoh qanday kun kechiradi?» desak, savol noto‘g‘ri qo‘yilgan bo‘ladi.

Bilishdagi funksiyasi savollarni bo‘yicha aniqlovchi va to‘ldiruvchi savollarga ajratish mumkin. «I. Prigojin haqiqatan ham sinergetikaning asoschisimi?» degan savol aniqlovchi savol, «O‘zbekiston Respublikasi Konstitutstiyasi qachon qabul qilingan?» to‘ldiruvchi savol hisoblanadi.

Tarkibiga ko‘ra oddiy va murakkab savollar mavjud. Agar tarkibida boshqa savol bo‘lmasa, oddiy savol, bo‘lsa – murakkab savol deb yuritiladi. Masalan, «Suv necha gradusda muzlaydi?» – oddiy savol, «Assimilyastiya va dissimilyastiyalar organizmning mavjud bo‘lishida qanday o‘rin tutadi?» – murakkab savoldir.

Masala – savolning alohida bir turi bo‘lib, uni hal qilish savolning asosini mantiqan o‘zgartirishni, etishmayotgan ma’lumotlar bilan to‘ldirishni, muhim tomonlarini ajratishni, muhim bo‘lmaganlarini chiqarib tashlashni taqozo etadi.

Savolni to‘g‘ri qo‘yish uchun ma’lum bir qoidalarga rioya etish zarur:

1. Savol til talablariga javob berishi kerak.
2. Savol aniq, ravshan, qat’iy holda ifoda qilingan bo‘lishi kerak.
3. Savolning asosi (bazisi) chin hukmlardan iborat bo‘lishi kerak.

Javob – predmet haqidagi avvalgi bilimni qo‘yilgan savolga muvofiq holda aniqlashtiradigan, to‘ldiradigan Yangi hukm (mulohaza) dan iborat. U savolning asosini (bazisini) tashkil etuvchi bilimga tayanilgan holda, Yangi bilim olishga imkon beradi. Javobning mohiyatini savolda mavjud bo‘lgan noaniqlikni kamaytirish (yoki yo‘qotish) tashkil etadi.

Savolga javob qidirish davomida, odatda, bilimlarning konkret sohalariga murojaat qilinadi. Ular javobni qidirish sohasi, deb ataladi.

Mantiqda javobning bir qancha turlari: bevosita (to‘g‘ri) va bilvosita javoblar, to‘liq va to‘liqsiz javoblar, chin va xato javoblar, qisqa va batafsil javoblar, aniq va noaniq javoblar ajratiladi.

Bevosita (to‘g‘ri) javob – savolda ko‘rsatilgan noma’lum sohaga taalluqli mulohazalar to‘plamidan iborat. Masalan, «O‘zbekiston Respublikasi Konstitustiyasi (Asosiy qonuni) qachon qabul qilingan?» degan savolga «O‘zbekiston Respublikasi Konstitustiyasi (Asosiy qonuni) 1992 yil 8 dekabrda qabul qilingan», deb berilgan javob bevosita javob hisoblanadi.

Bilvosita javob – javobni qidirish sohasidan chetga chiqib, qo‘shimcha ma’lumotlarga murojaat qilish asosida hosil qilinadigan mulohazalar to‘plamidan iborat bo‘lib, bevosita (to‘g‘ri) javob ulardan xulosa chiqarish yo‘li bilan hosil qilinadi. Masalan, «Mantiq falsafiy fanmi?» degan savolga «Mantiq tafakkurning shakllari va qonunlarini o‘rganuvchi fan», deb beriladigan javob bilvosita javob bo‘ladi.

To‘liq va to‘liqsiz javoblar javobda beriladigan ma’lumotlar miqdori bo‘yicha farq qilinadi. To‘liq javob – o‘zida savolning barcha elementlari (qismlari) haqida ma’lumotlarni mujassamlashtirgan mulohazalar to‘plamidir, «O‘zbekiston Respublikasi Madhiyasini kim yozgan?» degan savolga «O‘zbekiston Respublikasi Madhiyasi matnini A. Oripov yozgan, uning musiqasini esa, M. Burxonov bastalagan», deb berilgan javob to‘liq javob bo‘ladi. To‘liqsiz javob – savolni tashkil etuvchi elementlarning bir qismi haqidagina ma’lumotni ifoda etgan mulohazalardan iborat. Masalan, «Jamiyatni demokratiyalashning mohiyati nimada?» deb qo‘yilgan savolga «Jamiyatni demokratiyalash xalqning davlatni boshqarishda ishtirok etishini taqozo etadi», deb berilgan javob to‘liqsiz bo‘ladi, chunki unda jamiyatni demokratiyalashtirishning boshqa mezonlari haqida ma’lumotlar yo‘q.

Mantiqiy qiymati bo‘yicha, ya’ni borliqqa munosabatiga ko‘ra chin va xato javoblar farq qilinishi mumkin. Agar javobda ifodalangan fikr-mulohazalar borliqqa muvofiq kelsa, uni adekvat holda aks ettirsa, u chin javob va aksincha, borliqqa muvofiq kelmasa, adekvat tarzda aks ettirmasa, u xato javob bo‘ladi. Masalan, «Tib qonunlari» asarining muallifi kim?» deb berilgan savolga «Tib

qonunlari» asarining muallifi Ibn Sinodir», deb berilgan javob – chin, «Tib qonunlari» asarining muallifi Ar-Roziydir», deb berilgan javob esa, xato hisoblanadi.

Grammatik shakliga ko‘ra, javoblar qisqa yoki batafsil bo‘ladi. Qisqa javob «ha» yoki «yo‘q» tarzida beriladigan tasdiq yoki inkor shaklidagi bitta so‘zdan iborat. Batafsil javob savolning har bir elementi takrorlanadigan mulohazadir. Masalan, «Muhammad payg‘ambar tarixiy shaxsmi?» degan savolga «Ha», deb berilgan javob – qisqa javob, «Ha, Muhammad payg‘ambar tarixiy shaxs», deb berilgan javob – batafsil javob bo‘ladi.

Javobning aniq yoki noaniq bo‘lishi savolning sifatiga, uning mantiqiy tarkibiga bog‘liq. Ma’lumki, savol va javob mantiqan bog‘langan bo‘ladi, ya’ni javobning mazmuni qo‘yilgan savolning sifatiga bog‘liq. Shuning uchun ham bahs yuritish jarayonida «savoliga yarasha javob» degan qoida amal qiladi. Noaniq, ko‘p ma’noli savollarga aniq javob olish qiyin.

Aniq javob – mantiqan to‘g‘ri qo‘yilgan savolga bildiriladigan mulohazadan iborat bo‘lib, unda ishlatilayotgan tushunchalar, so‘zlarning mazmuni va ma’nosi konkret va ravshan bo‘ladi. Noaniq javobni ifoda etuvchi mulohazalar ikki xil ma’noli tushunchalar, so‘zlarni ishlatish natijasida hosil bo‘ladi. U ko‘pincha sofizmlarda uchraydi. Masalan, «uyum» sofizmida sofistning «agar qum uyumidan bir dona qumni olib tashlansa, uyum saqlanadimi?» degan savoliga «ha», deb javob berishadi. Uning «YAna bir qum donasini olib tashlasak-chi? Unda ham qum uyumi saqlanib qoladimi?» degan navbatdagi savoliga ham «Ha», javobi beriladi. Bu hol, ya’ni tasdiqlovchi javob birorta ham qum donasi qolmaguncha berilaveradi. Bu erda mantiqiy xato «uyum» tushunchasi mazmunining noaniqligidan kelib chiqadi. Mazkur tushuncha faqat uyumning ma’lum bir miqdordagi qumlar to‘plamini ifoda qilishi, ya’ni o‘zining hajmiga ega bo‘lishi bilangina emas, balki sifatiy tavsifiga: shakliga, ko‘lamiga va shu kabilarga ham, ya’ni mazmuniga ham ega. Sofist esa urg‘uni uning miqdoriga beryapti. Ana shuning uchun ham javob oxir-oqibatda xato bo‘lib chiqadi.

Beriladigan javob to‘g‘ri bo‘lishi uchun ma’lum bir metodologik talablarga rioya qilish zarur. Ular quyidagilardir:

1. Javob aniq, ravshan va, iloji boricha, ixcham bo‘lishi shart.
2. Javob mantiqan ziddiyatsiz bo‘lishi zarur.
3. Javob etarli darajada asoslangan bo‘lishi kerak.
4. Javob savoldagi noaniqlikni kamaytirishi, iloji boricha to‘la bo‘lishi zarur.

Mantiq fanining nazariy va amaliy ahamiyati

Mantiq fanining ilmiy ishonch – e’tiqodning shakllanishida tutgan o‘rni

Faktlar va boshqa dalillarga tayanib yuritiladigan fikr yuksak ishontirish kuchiga ega bo‘ladi, kishilarda ishonch-e’tiqodni mustahkamlaydi. Bilishning maqsadi ilmiy asosga ega bo‘lgan e’tiqodni yaratishdan iborat. Ana shuning uchun ham yoshlarda ilmiy asosga ega ishonch-e’tiqodni yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Argumentlash ishonch-e’tiqodni shakllantirish vositasidir. Ishonch-e’tiqod esa, insonning komillik mezonlaridan biri bo‘lib hisoblanadi.

Ishonch –e’tiqod- bu kishillarning xulq-atvori va hatti –harakatini belgilab beradigan qarashlari va tasavvurlaridir.

Vatanimizning gullab-yashnashi, barqaror rivojlanishi ma’lum bir darajada yoshlarning chuqur bilimga, mustahkam ishonch-e’tiqodga va, umuman, komil inson bo‘lishlariga bog‘liq. Bu haqda Iclom Karimov shunday deb ta’kidlagan: «Komil inson deganda biz, avvalo, ongi yuksak, mustaqil fikrlay oladigan, xulq-atvori bilan o‘zgalarga ibrat bo‘la oladigan, bilimli, ma’rifatli kishilarni tushunamiz. Ongli, bilimli odamlarni oldi-qochdi gaplar bilan aldab bo‘lmaydi. U har bir narsani aql, mantiq tarozisiga solib ko‘radi. O‘z fikr-o‘yi, xulosasini mantiq asosida qurgan kishi etuk odam bo‘ladi».[108]

Chuqur tahlilga, mantiqqa asoslanmagan bir yoqlama fikr odamlarni chalg‘itadi. Faqat bahs-munozara, tahlilga asoslangan to‘g‘ri xulosalargina haqiqatni bilishga yo‘l ochadi.

Bahs, munozara yuritishning, chin fikrlarni isbotlay bilishning, xato fikrlarni rad etishning o‘ziga xos qonun-qoidalari mavjud. Bu qoidalarni bilish har bir insonga, shu jumladan, talabalarga

[108] I.A.Karimov tarihiy hotirasiz kelajak yo'q // asarlar to'plami 7 jild - t.: “o'zbekiston”, 1999,134 b.

chin fikrni xato fikrdan ajrata bilish, to‘g‘ri tafakkurlash madaniyatini shakllantirish imkonini beradi.

Mantiq ilmining fan va texnika taraqqiyoti uchun ahamiyati

Mantiqiy kategoriyalarning universal harakterga ega bo‘lishi ularni bilishda, ishlab chiqarish jarayonlarida, texnika tarmoqlarida ixtisoslashtirilgan holda tadbiq etish imkoniyatini tug‘diradi. Bu esa, mantiqdan turli fanlarning konkret masalalarini hal qilishda foydalanishning keng imkoniyatlarini vujudga keltiradi.

Fanning tobora rivojlanib borishi, borliqning murakkab qonunlarining kashf etilishi ilmiy bilish metodi va mantiq apparatini shunga moslashtirishni, tafakkurning har bir konkret masala xaqida aniq, xatosiz, tez hulosalar bera olishini talab qiladi.

Ilmiy va texnik jarayonning bunday talabi natijasida turli fanlarga ixtisoslashgan mantiq tarmoqlari vujudga keldi.

Fan qadriyatlar tizimida o‘ziga xos o‘ringa ega. U katta ilmiy saloxiyatni, ijodiy kuch – quvvatni birlashtiradi, millat dunyoqarashini shakllantiradi, ta’lim – tarbiya, axloq me’yorlarini vujudga keltiradi, ma’naviy barkamol insonni tarbiyalaydi, mamlakatda qudratli ilmiy ponensialni yaratishga xizmat qiladi.

Mantiqni bilish, ayniqsa, ilm fan bilan shug‘ullanish, ilmiy - tadqiqot ishlarini olib borish, borgan sari ko‘payib borayotgan ilmiy axborotlarni tartibli ravishda o‘zlashtirish, ilmiy masalalarning tuzilishini tez bilib olish uchun ham muhim rol o‘ynaydi. Mantiqning ilmiy – nazariy ishlar hamda insonning amaliy faoliyati uchun bo‘lgan ahamiyatini alohida uqtirish bilan birga, chin hulosa chiqarishning hal qiluvchi sharti – hayotni chuqur o‘rganish, har bir voqelikdagi hollarni mantiq talablari asosida bilish zarur.

Mantiq fanining fikr yuritish madaniyatini o‘stirishdagi ahamiyati

Mantiq inson tafakkuri madaniyatini ko‘tarish va insoniyatning uzoq tajribasi natijasida takomillashgan tafakkur shakllari, qonunlari va qoidalarini bilish uchun xizmat qiladi. U inson fikrining ketma – ket, ziddiyatsiz va asosli bo‘lishini ta’minlaydi. Mantiq fani mazmunini chuqurroq o‘rganish kishilarning o‘z tafakkuri va o‘zgalar tafakkuri natijalariga tanqidiy qarash xislatlarini rivojlantiradi. Tafakkurning bu sifatlari esa insonning turli ilmiy va amaliy faoliyatlari sohasidagi ishi uchun katta ahamiyatga ega. Mantiqiy usullardan to‘g‘ri foydalana olish, ta’lim tarbiya jarayonida isbot va raddiyaning mantiqiy tomonlarini bilish talabalarda o‘z nutqining asosli bo‘lishini ta’minlaydi, fikrdagi ziddiyatlarni ochishga yordam beradi.

Mantiqni yaxshi bilish turli ilmiy uchrashuvlar, munozaralar, muhokamalarda muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Xususan, bunday hollarda fikrlash sub’ekti haqiqatni aniqlash yoki uning sofligini saqlab qolish, asoslash uchun mantiqiy qonun – qoidalarni to‘g‘ri tadbiq eta bilishi, suxbatdoshining fikridagi xatolarni tez topa olishi, o‘z fikrini dalilli qilib bayon etishi zarur. Bu esa uning mantiq fanini yaxshi bilishiga ko‘p jihatdan bog‘liqdir.

MAVZU: Etika

REJA:

1. “Etika” fanining predmeti, mohiyati va tuzilmasi.
2. Axloqning paydo bo‘lishiga oid diniy, ilmiy qarashlar tasnifi. XXI asrda global etosfera (axloqiy muhit)ni yaratishning zaruriyati
3. Etikaning kategoriyalari, tamoyillari, me’yorlarining shaxs va jamiyat munosabatlarida namoyon bo‘lishi
4. Ixtiyor erkinligi va axloqiy tanlov

Tayanch iboralar

Odob, xulq, axloq, gedonizm, evdemonizm, etika, odobnoma, axloq ilmi, Yaxshilik va yomonlik, adolat

Axloqshunoslik bir necha ming yillik tarixga ega bo‘lgan qadimiy fan. U bizda «Ilmi ravish», «Ilmi axloq», «Axloq ilmi», «Odobnoma» singari nomlar bilan atab kelingan. Ovro‘pada esa «Etika» nomi bilan mashhur, biz ham yaqin-yaqingacha shu atamani qo‘llar edik. U dastlab manzildoshlik, yashash joyi, keyinchalik esa odat, fe’l, fikrlash tarzi singari ma’nolarni anglatgan; yunoncha «ethos» so‘zidan olingan.

Uni birinchi bo‘lib yunon faylasufi Arastu ilmiy muomalaga kiritgan. Arastu fanlarni tasnif qilarkan, ularni uch guruhga bo‘ladi: nazariy, amaliy va ijodiy. Birinchi guruhga falsafa, matematika va fizikani; ikkinchi guruhga etika va siyosatni; uchinchi guruhga esa san’at, hunarmandchilik va amaliy fanlarni kiritadi. Shunday qilib, qadimgi yunonlar axloq haqidagi ta’limotni fan darajasiga ko‘targanlar va «Etika» (ta ethika) deb ataganlar.

Biroq bizda milliy-mintaqaviy axloqiy qadriyatlarimizning, dastlabki axloqiy g‘oyalarning vujudga kelishi qadimgi yunonlar yashagan davrdan o‘nlab asrlar avval ro‘y bergan. Ajdodlarimizning eng ko‘hna e’tiqodiy-axloqiy kitobi - «Avesto» buning yorqin dalilidir. Shu sababli endilikda bu fanni ham ilmiy-tarixiy, ham zamonaviy-hayotiy talablar nuqtai nazaridan «Axloqshunoslik» deb atashni maqsadga muvofiq deb bildik.

Axloqshunoslik axloqning kelib chiqishi va mohiyatini, kishining jamiyatdagi axloqiy munosabatlarini o‘rganadi. «Axloq« so‘zi arabchadan olingan bo‘lib, insonning muomala va ruhiy xususiyatlari majmuini, fe’lini, tabiatini anglatadigan «xulq» so‘zining ko‘plik shaklidir. «Axloq« iborasi ikki xil ma’noga ega: umumiy tushuncha sifatida u fanning predmetini anglatsa, muayyan tushuncha sifatida inson fe’l-atvori va xatti-harakatining eng qamrovli qismini bildiradi. Axloqni umumiy tushuncha sifatida olib, uni doira shaklida aks ettiradigan bo‘lsak, doiraning eng kichik qismini odob, undan kattaroq qismini - xulq, eng qamrovli qismini axloq egallaydi.

Odob - inson haqida yoqimli taassurot uyg‘otadigan, lekin jamoa, jamiyat va insoniyat hayotida burilish yasaydigan darajada muhim ahamiyatga ega bo‘lmaydigan, milliy urf-odatlarga asoslangan chiroyli xatti-harakatlarni o‘z ichiga oladi.

Xulq - oila, jamoa, mahalla-ko‘y miqyosida ahamiyatli bo‘lgan, ammo jamiyat va insoniyat hayotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmaydigan yoqimli insoniy xatti-harakatlarning majmui.

Axloq - jamiyat, zamon, ba’zan umumbashariy ahamiyatga ega, insoniyat tarixi uchun namuna bo‘la oladigan ijobiy xatti-harakatlar yig‘indisi, insoniy kamolot darajasini belgilovchi ma’naviy hodisa.

Bu fikrlarimizni misollar orqali tushuntirishga harakat qilamiz. Deylik, metroda yoshgina yigit, talaba hamma qatori o‘tiribdi. Navbatdagi bekatdan bir keksa kishi chiqib, uning ro‘parasida tik turib qoldi. Agar talaba darhol: «O‘tiring, otaxon!» deb joy bo‘shatsa, u chiroyli a’mol qilgan bo‘ladi va bu a’moli bilan atrofdagilarda yaxshi kayfiyat uyg‘otadi; chetdan qarab turganlar unga ich-ichidan minnatdorchilik bildirib: «Baraka topgur, odobli yigitcha ekan», deb qo‘yadilar. Aksincha, talaba yo teskari qarab olsa, yoki o‘zini mudraganga solib, qariyaga joy bo‘shatmasa, g‘ashimiz keladi, ko‘nglimizdan: «Buncha beodob, surbet ekan!» degan fikr o‘tadi, xullas, u bizda yoqimsiz taassurot uyg‘otadi. Lekin, ayni paytda, talabaning qariyaga joy bo‘shatgani yoki bo‘shatmagani oqibatida vagondagi yo‘lovchilar hayotida darhol biror-bir ijobiymi, salbiymi - muhim o‘zgarish ro‘y bermaydi.

Xulqqa quyidagicha misol keltirish mumkin: mahallamizdagi oila boshliqlaridan biri imkon boricha qo‘ni-qo‘shnilarning barcha ma’rakalarida xizmatda turadi, qo‘lidan kelgan yordamini hech kimdan ayamaydi, ochiqko‘ngil, ochiqqo‘l, doimo o‘z bilimini oshirib borishga intiladi, tirishqoq, oila a’zolariga mehribon va h.k. Unday odamni biz xushxulq inson deymiz va unga mahallamizning namunasi sifatida qaraymiz. Bordi-yu, aksincha bo‘lsa, u qo‘ni-qo‘shnilar bilan qo‘pol muomala qilsa, to‘y-ma’rakalarda janjal ko‘tarsa, sal gapga o‘dag‘aylab, musht o‘qtalsa, ichib kelib, oilada xotin-bolalarini urib, haqoratlasa, uni badxulq deymiz. Uning badxulqliligidan oilasi, tevarak-atrofdagi ba’zi shaxslar jabr ko‘radi, mahalladagilarning tinchi buziladi, lekin xatti-harakatlari jamiyat ijtimoiy hayotiga yoki insoniyat tarixiga biror-bir ko‘zga tashlanadigan ta’sir o‘tkazmaydi.

Biroq, bu fikrlardan odob va xulqning jamiyatdagi roli u qadar ahamiyatli emas ekan, degan xulosa chiqmasligi kerak; fuqarolar orasida odoblilik va xushxulqlilikning keng yoyilishi jamiyat axloqiy hayotigagina emas, balki butunisicha ijtimoiy taraqqiyotga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu ta'sir tufayli garchand jamiyat birdaniga yuksalib ketmasa-da, asta-sekinlik bilan, muntazam ravishda yaxshilanib, ravnaq topib boradi.

Axloqqa kelsak, masala o'ta jiddiy mohiyat kasb etadi: deylik, bir tuman yoxud viloyat prokurori o'zi mas'ul hududda doimo qonun ustuvorligini ta'minlash uchun intiladi, adolat qaror topishini ko'zlab ish yuritadi, lozim bo'lsa, hokimning noqonuniy farmoyishlariga qarshi chiqib, ularning bekor qilinishiga erishadi; oddiy fuqaro nazdida nafaqat o'z kasbini e'zozlovchi shaxs, balki haqiqiy huquq posboni, adolatli tuzum timsoli tarzida gavdalanadi; u-umrini millat, Vatan va inson manfaatiga bag'ishlagan yuksak axloq egasi; u, o'zi yashayotgan jamiyat uchun namuna bo'laroq, o'sha jamiyatning yanada taraqqiy topishiga xizmat qiladi. Agar mazkur prokuror, aksincha, qonun himoyachisi degan nomi bo'laturib, o'zi qonunni buzsa, shaxsiy manfaati yo'lida oqni qora, qorani oq deb tursa, u axloqsizlik qilgan bo'ladi: oddiy fuqaro nazdida birgina kishi-prokuror-amaldor emas, balki butun jamiyat adolatsiz ekan, degan tasavvur uyg'onadi. Bunday tasavvurlarning muntazam kuchayib borishi esa oxir-oqibat o'sha jamiyat yoki tuzumni tanazzulga olib keladi.

Albatta, har uchala axloqiy hodisa va ularning ziddi nisbiylikka ega. Chunonchi, hozirgina misol keltirganimiz prokurorning axloqsizligi darajasi bilan o'z yakka hukmronligi yo'lida millionlab begunoh insonlarni o'limga mahkum etgan Lenin, Stalin, Hitler, Pol Pot singari shaxslar axloqsizligi orasida farq bor: agar prokurorning axloqsizligi bir millat yoki mamlakat uchun zarar qilsa, totalitar tuzum hukmdorlari xatti-harakatlari umumbashariy miqyosdagi fojealarga olib keladi.

Bu o'rinda shuni alohida ta'kidlash joizki, axloqiy tarbiya natijasida odoblilik - xushxulqlilikka, xushxulqlilik-yuksak axloqiylikka aylangani kabi, axloqiy tarbiya yo'lga qo'yilmagan joyda muayyan shaxs, vaqti kelib, odobsizlikdan-badxulqlilikka, badxulqlilikdan-axloqsizlikka o'tishi mumkin.

Shunday qilib, axloqshunoslik mazkur uch axloqiy hodisani bir-biri bilan uzviylikda va nisbiylikda o'rganadi. Ana shu uch axloqiy hodisaning umumlashmasini, ya'ni mazkur fanimizning predmeti bo'lgan umumiy tushuncha sifatidagi axloqni quyidagicha ta'riflash mumkin:

Axloq-barcha odamlar uchun birdek taalluqli hisoblangan, ijtimoiy talablar hamda ehtiyojlarning munosabatlar shaklidagi ko'rinishidan iborat bo'lgan, insonga berilgan ixtiyor erkinligining xatti-harakatlar jarayonida ichki iroda kuchi tomonidan oqilona cheklanishini taqozo etuvchi ma'naviy hodisa.

Shuningdek, atoqli faylasuf Erkin Yusupovning: «Umuman, axloq ijtimoiy munosabatlar zaminida alohida shaxs sifatida mavjud bo'lgan insonlarning o'z-o'zini idora qilish shakllari va me'yori, o'zaro muloqot va munosabatlarda ularga xos bo'lgan ma'naviy kamolot darajasining namoyon bo'lishidir»-degan ta'rifi ham diqqatga sazovor.[109]

Axloqshunoslik qadimda fizika, metafizika va mantiq bilan birgalikda falsafaning uzviy (uchinchi) qismi hisoblanar edi. Keyinchalik (Arastudan so'ng) u alohida falsafiy yo'nalishdagi fan maqomini oldi. Bu fikrni quyidagicha kengaytiribroq talqin etish mumkin. Ma'lumki, falsafaning fanlar podshosi sifatidagi vazifasi barcha tabiiy va ijtimoiy ilmlar erishgan yutuqlardan umumiy xulosalar chiqarib, insoniyatni haqiqatga olib borishdir. SHundan kelib chiqqan holda, falsafaning predmetini tafakkur deb belgilash maqsadga muvofiq. Axloqshunoslik axloqiy tafakkur taraqqiyotini, uning nazariy muammolarini tadqiq etadi va amaliyotda insonni ezgulik orqali haqiqatga olib borishga xizmat qiladi. Shu bois uni axloq falsafasi yoxud ezgulik falsafasi deb ham atash mumkin.

Bugungi kunda falsafiy fan sifatida uch yo'nalishda ish olib boradi, ya'ni axloqshunoslik axloqni: 1) bayon qiladi; 2) tushuntiradi; 3) o'rgatadi. SHunga ko'ra, u tajribaviy-bayoniy, falsafiy-nazariy va mezoniy-me'yoriy tabiatga ega. Qadimgilar uni amaliy falsafa deb ataganlar. Zero, sof

[109] Yusupov E. Inson kamolotining ma'naviy asoslari. T., Universitet, 1998, 38-b.

nazariy axloqshunoslikning bo‘lishi mumkin emas. U insoniyat o‘z tajribasi orqali erishgan donishmandlik namunalarini hikmatlar, naqllar, matal-maqollar tarzida bayon etadi, kishilarni axloqiy qonun-qoidalarga o‘rgatadi, ularga axloqning mohiyatini tushuntiradi va falsafiy xulosalar chiqaradi. Ya’ni axloqshunoslik fanida Aflotun, Arastu, Epikur, Sitseron, Seneka, Avgustin, Forobiy, Ibn Sino, G‘azzoliy , Nasafiy, Spinoza, Kant, Hegel, SHopengauer, Foerbax, Kirkegaard, Nitsshe, Vl. Solovyov, Losskiy singari buyuk faylasuflar yaratgan axloq nazariyasiga doir ta’limotlar bilan birgalikda «Panchatantra», «Qutadg‘u bilik», «Qobusnoma», Sa’diyning «Guliston», Jomiyning «Bahoriston», Navoiyning «Mahbub ul-qulub», Montenning «Tajribanoma», Laroshfukoning «Hikmatlar», Gulxaniyning «Zarbulmasal» kabi amaliy axloqqa bag‘ishlangan asarlari ham o‘z mustahkam o‘rniga ega. Axloqshunoslikning boshqa falsafiy fanlardan farqi ham, o‘ziga xosligi ham undagi nazariya bilan amaliyotning ana shunday omuxtaligidadir.

Qadimiy ona sayyoramizdagi hayot odatda uch olamdan iborat deb qabul qilingan. Bular – nabotot, hayvonot va bashariyat olami; ularning o‘zaro munosabatlari zaminimizdagi hayotning asosiy omili hisoblanadi. Har uchalasiga ham paydo bo‘lish, rivojlanish, o‘zini muhofaza qilish, nasl qoldirishga intilish instinkti berilgan va hayotining bir kunmas–bir kun o‘lim bilan nihoya topish qismati belgilangan. Chunonchi, o‘simlik urug‘dan paydo bo‘ladi, rivojlanadi, singan shoxlari o‘rnini sirach chiqarib davolaydi – muhofaza qiladi, urug‘ini qoldirib, bir kun quriydi. Hayvon shu xususiyatlar bilan birgalikda sezish a’zolari va qobiliyatiga hamda muayyan darajada idrok etish xislatiga ega. Insonda esa bulardan tashqari mulohaza qilish, fikrlash qobiliyati va uyat hissi, bir so‘z bilan aytganda, aql bor. Uni Imom G‘azzoliy oltinchi sezgi yoki ikkinchi yurak, yurak ichidagi yurak deb ataydi. Ana shu aql ixtiyor erkinligini, ixtiyor erkinligi esa axloqni taqozo etadi.

Bu fikrni yoyibroq tushuntirish uchun insonning paydo bo‘lishi tarixiga nazar tashlamoq joiz.

Avvalo, shuni aytish kerakki, insonning paydo bo‘lishi eng bahsli muammolardan biri hisoblanadi. Bu borada bir–biriga qarama–qarshi ikki qarash mavjud. Biri – diniy, ikkinchisi – dahriycha qarash. Diniy–e’tiqodiy nuqtai nazardan odamni Xudo yaratgan. Dahriycha qarash esa buni inkor etib, odamni tabiat yaratgan, u tabiatning bir qismi, degan g‘oyani ilgari suradi. Ular orasida ingliz tabiiyotshunosi CHarlz Darvin (1809– 1882) fikrlari alohida e’tiborga molik.

Darvin tabiiy turlarning tanlov yo‘li bilan kelib chiqishi haqidagi evolyusion ta’limotni yaratdi. U odam bilan odamsimon maymunlarning qardoshligini isbotlashga urindi, biroq u to‘g‘ridan–to‘g‘ri odam maymundan tarqalgan jonzot, degan fikrni aytgan emas. Shuningdek, Darvin dahriy bo‘lmagan, hamma qatori nasroniylik qonun–qoidalariga amal qilib yashagan. Buning ustiga uning o‘zi Kembrij universiteti qoshidagi Iso kollejini tugatgan. Darvin tarjimai holi asosida roman yozgan ingliz yozuvchisi Irving Stoun uning Xudoni inkor etmaganini bir necha o‘rinda ta’kidlaydi. Mana shulardan biri: «Mening nazariyam Xudoning borligini inkor etmaydi. Tabiat Uning qonunlariga bo‘ysunadi xolos».[110] Marks o‘zining dahriycha qarashlarini isbotlash uchun undan material so‘rab xat yozganida, Darvin unga rad javobini beradi.[111] Shunga qaramay markschilar, Darvinning mohiyatini tushunmaganlari holda, uning nomini bayroq qilib, ta’limotini o‘z foydalariga soxtalashtirishga tinimsiz harakat qildilar. Dahriycha qarashni Darvin nomi bilan bog‘lab ish ko‘rish yaqin–yaqingacha «sotsialistik lager» hududiga kirgan mamlakatlarda rasmiy, davlat yondashuvi sifatida hukm surib keldi. Totalitar tuzumga asoslangan bu davlatlar tanazzulga uchragach, yana insonni Xudo yaratgan degan fikr ularda etakchilik mavqeini egalladi.

To‘g‘ri, bu o‘rinda Darvinning evolyusiya nazariyasi va Xudoning olamni olti kunda yaratgani haqidagi diniy aqida bir–biri bilan qanday sig‘ishadi, degan savol tug‘iladi. Gap shundaki, makon va zamonda ro‘y bergan, milliardlab yil davom etgan evolyusiya: nabotot – hayvonot – odamzod doirasi makon va zamondan tashqaridagi fazoviy, Ilohiy Vaqt nuqtai nazaridan juda qisqa muddatda voqe bo‘lishi mumkin. Xudoning olti kuni o‘z ichiga makon va zamonni sig‘dirgan

[110] *Стоун И.* Произхождение. Роман – биография Чарлза Дарвина. М., Политиздат. 1983. С. 273.

[111] Qarang: A'zamov A. Fan va din: odamzodning paydo bo'lishi. « Tafakkur» jurnali, 1999, 4-son, 32-b.

Mutlaq Vaqtga, evolyusiya nazariyasiga asos qilib olingan milliardlab yillar esa – makon va zamon ichidagi nisbiy, insoniy vaqtga taalluqlidir.

Umuman olganda, insoniyatning intellektual tarixida, hatto nisbatan dahriylik asri bo‘lmish XX asrda ham, insonni Xudo yaratgan, degan fikr kamida to‘qson foizni tashkil etadi. Biz ham ana shu ko‘pchilik tomonidamiz. Ayni paytda, kamchilik bildirgan va bildirayotgan aksilfikr ham yashash huquqiga ega ekanini tan olamiz. Respublikamiz Prezidenti Islom Karimovning mana bu gaplari bizning fikrlarimiz uchun e’tiborli xulosa bo‘la oladi deb o‘ylaymiz:

«Shu o‘rinda ta’kidlamoqchi edimki, dunyoviylik, ayrim aqidaparast kimsalarning da’volaridan farqli o‘laroq, aslo dahriylik emas. Biz bunday noto‘g‘ri va g‘arazli talqinlarga mutlaqo qarshimiz».[112]

XX asr buyuk olmon faylasufi Karl Yaspers, odamni boshqa jonzotdan keltirib chiqarishning nojoizligi haqida gapirib, inson transtendental bog‘liqlikka ega, uning imkoniyatlarini, erkini hech bir jonzotniki bilan qiyoslab bo‘lmaydi, inson hatto imkoniyatlari naqadar cheksiz ekanini o‘zi ham bilmaydi, deb uni ulug‘laganida, bizningcha, tamomila haq edi. Agar diqqat qilsak, asrimiz mutafakkirining fikri Qur’oni karim «Baqara» surasida marhamat qilingan quyidagi oyatlarga hamohangdir: «30. Eslang (Ey Muhammad), Parvardigoringiz farishtalarga: «Men Erda (Odamni) xalifa (yordamchi) qilmoqchiman», deganida, ular aytdilar: «U erda buzg‘unchilik qiladigan, qonlar to‘kadigan kimsani (xalifa) qilasanmi? Holbuki, biz hamdu sano aytish bilan Seni ulug‘laymiz va Sening nomingni mudom pok tutamiz». (Alloh) aytdi: «Men sizlar bilmagan narsalarni bilaman». 31. Va U zot odamga barcha narsalarning ismlarini o‘rgatdi. So‘ngra ularni farishtalarga ro‘baro‘ qilib dedi: «Agar xalifalikka biz haqdormiz degan so‘zlaringiz rost bo‘lsa, mana bu narsalarning ismlarini Menga bildiring!». 32. Ular aytdilar: Ey pok Parvardigor, biz faqat Sen bildirgan narsalarnigina bilamiz. Albatta Sen o‘zing ilmu hikmat sohibisan». 33. (Alloh): «Ey Odam, bularga u narsalarning ismlarini bildir», dedi. (Odam) ularga barcha narsalarning ismlarini bildirganidan keyin (Alloh) aytdi: «Sizlarga, Men Eru osmonlarning sirlarini va sizlar oshkor qilgan va yashirgan narsalarni bilaman, demaganmidim?». 34. Eslang (Ey Muhammad), Biz farishtalarga Odamga ta’zim qiling, deyishimiz bilan sajdaga egildilar. Faqat Iblis kibr va or qilib – kofirlardan bo‘ldi».

Vaholanki, sajda bungacha faqat Tangrigagina bajo keltirilar edi. Demak, Xudo bu bilan barcha mavjudotlardan oliy, daraja nuqtai nazaridan o‘zidan keyin turadigan buyuk zotni yaratganini e’lon etdi. Odam – Xudoning erdagi xalifasi.

Shu o‘rinda «xalifa» so‘zining amaliy ma’nosi haqida to‘xtalmoq o‘rinli. Uni oddiy hayotiy misol bilan tushuntiradigan bo‘lsak, kosiblikka, hunarmandchilikka murojaat qilish maqbul. Ma’lumki, qadimda kosib yoki hunarmand ustaning odatda bir necha shogirdi bo‘lgan. Ular orasidagi eng aqlli, tadbirkori, ustaning muhabbatini qozongani usta tomonidan xalifa etib tayinlangan. Xalifaga usta o‘zining bir qancha vakolatlarini, jumladan, biror yoqqa safarga ketsa, shu muddat mobaynida boshqa shogirdlarni boshqarib, rahbarlik qilib turishni topshiradi. Shunday qilib, usta qaytib kelgunga qadar xalifa uning aytganlari yoki ko‘rsatmalarini amalga oshirish bilan mashg‘ul bo‘ladi. Odam ham Allohga nisbatan ana shunday xalifadir: to u qiyomatga qadar, ya’ni Tangri dargohiga borgungacha nabotot va hayvonot olami ustidan hukmronlik qilib turadi.

Hukmronlik qilish uchun, tabiiyki, muayyan darajada erkinlikka, erkin harakatni ixtiyor etish huquqiga ega bo‘lish, falsafiy ibora bilan aytganda, ixtiyor erkinligi zarur. Ana shu ixtiyor erkinligi faqat insonga berilgan. Farishtalar bunday ma’naviy ne’matdan mahrum – ular faqat Allohning buyrug‘ini bajaradilar. Lekin insondagi ixtiyor qilish erkinligi ham cheklangan – u Alloh tomonidan Qur’oni karimda umumiy tarzda belgilab berilgan doiradagina mavjud bo‘lishi kerak. Shu bois mutlaq erkinlik insonga emas, faqat Yaratganga xos.

Shunday qilib, axloq – oliy mavjudotga ato etilgan oliy ne’mat. Ya’ni axloqning kelib chiqishi ilohiy manbadandir. Ana shu ilohiy asosni asrab–avaylab, taraqqiy toptirish har bir insonning asosiy vazifasi, burchi. Shu bois o‘z–o‘zini va, iloji bo‘lsa, o‘zgalarni axloqiy tarbiyalash barcha muqaddas kitoblarda savob sanaladi.

[112] Karimov I.A. Donishmand halqimizning mustahkam irodasiga ishonaman. «Fidokor» gazetasi, 2000, 8 iyun.

Bu o‘rinda shuni alohida ta’kidlash kerakki, inson aynan hozirgi paytdagi ko‘rinishida yaratilgan degan gap haqiqatdan yiroq. U mohiyatan har tomonlama mukammallikka, komillikka qarab boruvchi, taraqqiyotining mohiyati tadrijiylik bilan belgilanadigan jonzotdir, uning jismoniy, aqliy va axloqiy taraqqiyoti o‘zaro bog‘liqlikda rivojlanadi: vaqt mobaynida insonning ham ko‘rinishi, ham tafakkuri, ham axloqiy xatti–harakati o‘zgarib boradi. Shu jihatdan olib qaraganda, odamzodning xunuklikdan chiroylilikka, nodonlikdan oqillikka, qo‘pollikdan noziklikka yo‘nalganligi tabiiy hol. Demak, uning axloqiy xatti–harakatlari tadrijiy tarzda noziklashib borgan. Biroq, bunday noziklashuv shaklan qo‘polroq bo‘lgan soddalikdan chekinib, botiniy qo‘pollikni zohiriy nazokat bilan yopishga, niqoblashga ham olib kelgan. Natijada insoniyat tarixi qanchalik ko‘p davrni o‘z ichiga olsa, axloqning xilma–xil ko‘rinishlari shuncha ko‘payib borgan. Lekin ularning hammasi, zamonaviy axloq nazariyasiga ko‘ra, ikki katta guruh ostida voqe bo‘ladi, ya’ni axloqiy xatti–harakatlar asos–e’tibori bilan ikki turga bo‘linadi. Ulardan biri – obro‘parvarlik (avtoritar) axloqi, ikkinchisi insonparvarlik – (humanitar) axloqi. Endi qisqacha ularning mohiyati va sifatlari bilan tanishib chiqamiz.

«Obro‘parvarlik axloqiga ko‘ra, – deb yozadi Erix Fromm, – bir odam – obro‘ egasi inson uchun nima yaxshiligini belgilab beradi, o‘zni tutish qonun–qoidalari va me’yorlarini ham o‘ylab topadi, o‘rnatadi. Insonparvarlik axloqi esa bu qonun – qoidalar va me’yorlarni o‘zi yaratishi, o‘zi boshqarishi hamda ularga o‘zi amal qilishi bilan farqlanadi»[113]

Fromm obro‘parvarlik axloqinining ikki asosini ko‘rsatib o‘tadi: birinchisi – ratsional obro‘parvarlik, unga ko‘ra, ratsional obro‘ egasi o‘ziga yuklangan vazifani omilkorlik vositasida bajarib, mazkur vazifani yuklaganlar tomonidan hurmatga sazovor bo‘ladi. Biroq ratsional obro‘parvarlik vaqtinchalik hodisa, u obro‘ egasi faoliyatining samaradorligi bilan bog‘liq. Ikkinchisi – noratsional obro‘parvarlik, u bir tomondan hukmronlikka, ikkinchi tomondan, qo‘rquvga asoslanadi va uzoq muddat davom etadi: muayyan tarixiy davrni o‘z ichiga oladi. Noratsional obro‘parvarlik tanqidni na faqat tan olmaydi, balki taqiqlaydi. Ratsional obro‘parvarlik obro‘ egasi tamonidan sub’ektga nisbatan axloqiy tenglikni taqozo etsa, noratsional obro‘parvarlik aynan tengsizlik asosiga quriladi. Bunda obro‘ egasiga «gap qaytarmaslik», «quloq solish» – fazilat, «quloq solmaslik» – illat hisoblanadi. Odatda, obro‘parvarlik axloqi deganda, ko‘proq noratsional obro‘ egasi o‘rnatgan qonun–qoidalar, me’yorlar nazarda tutiladi.

Shunday qilib, insonparvarlik axloqi sub’ektning o‘z insoniylik tabiatini, barcha fazilatlarini, ochiq–oydin namoyon etishini ta’minlaydi. Obro‘parvarlik axloqida esa, aksincha, sub’ektga, obro‘ egasiga bo‘ysunish, quloq qoqmaslik, o‘z individualligini yo‘qotish hodisalari ro‘y beradi. Lekin, fojea shundaki, buni insonning o‘zi anglamaydi: atrof–muhitdagi obro‘ egasining ulug‘ligi, bilimdonligi qahramonligi, muruvatliligi, xalqqa otalarcha g‘amxo‘rligi va zaruriy qatiqqo‘lligi haqida to‘qilgan miflar, uning shaxsiga sig‘inish bunga yo‘l bermaydi. Bunday odamlar jamiyatda asosiy ko‘pchilikni tashkil etadi, obro‘parvarlikning mohiyatini tushunib etgan, ommaga qo‘shilmagan, o‘z individualligi va ichki erkinligini saqlab qolgan shaxslar esa juda kam bo‘ladi. Natijada jamiyatning asosiy ko‘pchiligi ezgulik deb hisoblagan narsa aslida yovuzlik bo‘lib chiqadi, xalq ommasi anglamasdan yovuzlikka xizmat qilganini keyin, obro‘ egasi shaxsiga sig‘inish fosh etilganidan so‘nggina tushunib etadi. Chunonchi, Hitlerga ergashganlar o‘sha paytlar Olmoniyada ko‘pchilikni tashkil etardi, ular o‘zlarining yo‘li to‘g‘ri ekaniga qattiq ishongan edilar: «Fyurer adashmaydi!» Hozir esa Hitler kim–u, uning tutgan yo‘li qanday ekanini hamma yaxshi biladi, Olmoniya aholisining asosiy ko‘pchiligi fashizmga, uning obro‘parvarlik axloqiga qarshi. Bizning mamlakatimiz ham sobiq Sho‘rolar Ittifoqi tarkibida Lenin, Stalin va komunistik partiya o‘rnatgan obro‘parvarlik axloqini boshidan kechirdi, mustaqillik tufayligina xalqimiz insonparvarlik axloqi me’yorlari bilan hayot kechirish yo‘liga kirdi. Jahon afkor emmasi, erkin, demokratik jamiyatlarining hammasi ana shu axloqiy yo‘ldan bormoqda. Aynan shunday axloq jamiyat va shaxsning erkinligidan, individning ixtiyor erkinligidan kelib chiqadi. Shu sababli ixtiyor erkinligi axloqshunoslikning eng muhim, eng dolzarb muammosi sifatida alohida e’tiborga molik, unga to‘xtalib o‘tmaslikning iloji yo‘q.

[113] *Фромм Э.* Человек для себя. Минск, «Харвест», 2004. С. 18.

Qadimiy ona sayyoramizdagi hayot odatda uch olamdan iborat deb qabul qilingan. Bular – nabotot, hayvonot va bashariyat olami; ularning o‘zaro munosabatlari zaminimizdagi hayotning asosiy omili hisoblanadi. Har uchalasiga ham paydo bo‘lish, rivojlanish, o‘zini muhofaza qilish, nasl qoldirishga intilish instinkti berilgan va hayotining bir kunmas–bir kun o‘lim bilan nihoya topish qismati belgilangan. Chunonchi, o‘simlik urug‘dan paydo bo‘ladi, rivojlanadi, singan shoxlari o‘rnini sirach chiqarib davolaydi – muhofaza qiladi, urug‘ini qoldirib, bir kun quriydi. Hayvon shu xususiyatlar bilan birgalikda sezish a’zolari va qobiliyatiga hamda muayyan darajada idrok etish xislatiga ega. Insonda esa bulardan tashqari mulohaza qilish, fikrlash qobiliyati va uyat hissi, bir so‘z bilan aytganda, aql bor. Uni Imom G‘azzoliy oltinchi sezgi yoki ikkinchi yurak, yurak ichidagi yurak deb ataydi. Ana shu aql ixtiyor erkinligini, ixtiyor erkinligi esa axloqni taqozo etadi.

Bu fikrni yoyibroq tushuntirish uchun insonning paydo bo‘lishi tarixiga nazar tashlamoq joiz.

Avvalo, shuni aytish kerakki, insonning paydo bo‘lishi eng bahsli muammolardan biri hisoblanadi. Bu borada bir–biriga qarama–qarshi ikki qarash mavjud. Biri – diniy, ikkinchisi – dahriycha qarash. Diniy–e’tiqodiy nuqtai nazardan odamni Xudo yaratgan. Dahriycha qarash esa buni inkor etib, odamni tabiat yaratgan, u tabiatning bir qismi, degan g‘oyani ilgari suradi. Ular orasida ingliz tabiiyotshunosi CHarlz Darvin (1809– 1882) fikrlari alohida e’tiborga molik.

Darvin tabiiy turlarning tanlov yo‘li bilan kelib chiqishi haqidagi evolyusion ta’limotni yaratdi. U odam bilan odamsimon maymunlarning qardoshligini isbotlashga urindi, biroq u to‘g‘ridan–to‘g‘ri odam maymundan tarqalgan jonzot, degan fikrni aytgan emas. SHuningdek, Darvin dahriy bo‘lmagan, hamma qatori nasroniylik qonun–qoidalariga amal qilib yashagan. Buning ustiga uning o‘zi Kembrij universiteti qoshidagi Iso kollejini tugatgan. Darvin tarjimai holi asosida roman yozgan ingliz yozuvchisi Irving Stoun uning Xudoni inkor etmaganini bir necha o‘rinda ta’kidlaydi. Mana shulardan biri: «Mening nazariyam Xudoning borligini inkor etmaydi. Tabiat Uning qonunlariga bo‘ysunadi xolos».[114] Marks o‘zining dahriycha qarashlarini isbotlash uchun undan material so‘rab xat yozganida, Darvin unga rad javobini beradi.[115] Shunga qaramay markschilar, Darvinning mohiyatini tushunmaganlari holda, uning nomini bayroq qilib, ta’limotini o‘z foydalariga soxtalashtirishga tinimsiz harakat qildilar. Dahriycha qarashni Darvin nomi bilan bog‘lab ish ko‘rish yaqin–yaqingacha «sotsialistik lager» hududiga kirgan mamlakatlarda rasmiy, davlat yondashuvi sifatida hukm surib keldi. Totalitar tuzumga asoslangan bu davlatlar tanazzulga uchragach, yana insonni Xudo yaratgan degan fikr ularda etakchilik mavqeini egalladi.

To‘g‘ri, bu o‘rinda Darvinning evolyusiya nazariyasi va Xudoning olamni olti kunda yaratgani haqidagi diniy aqida bir–biri bilan qanday sig‘ishadi, degan savol tug‘iladi. Gap shundaki, makon va zamonda ro‘y bergan, milliardlab yil davom etgan evolyusiya: nabotot – hayvonot – odamzod doirasi makon va zamondan tashqaridagi fazoviy, Ilohiy Vaqt nuqtai nazaridan juda qisqa muddatda voqe bo‘lishi mumkin. Xudoning olti kuni o‘z ichiga makon va zamonni sig‘dirgan Mutlaq Vaqtga, evolyusiya nazariyasiga asos qilib olingan milliardlab yillar esa – makon va zamon ichidagi nisbiy, insoniy vaqtga taalluqlidir.

Umuman olganda, insoniyatning intellektual tarixida, hatto nisbatan dahriylik asri bo‘lmish XX asrda ham, insonni Xudo yaratgan, degan fikr kamida to‘qson foizni tashkil etadi. Biz ham ana shu ko‘pchilik tomonidamiz. Ayni paytda, kamchilik bildirgan va bildirayotgan aksilfikr ham yashash huquqiga ega ekanini tan olamiz. Respublikamiz Prezidenti Islom Karimovning mana bu gaplari bizning fikrlarimiz uchun e’tiborli xulosa bo‘la oladi deb o‘ylaymiz:

«Shu o‘rinda ta’kidlamoqchi edimki, **dunyoviylik,** ayrim aqidaparast kimsalarning da’volaridan farqli o‘laroq, aslo **dahriylik** emas. Biz bunday noto‘g‘ri va g‘arazli talqinlarga mutlaqo qarshimiz».[116]

---

[114] *Стоун И.* Произхождение. Роман – биография Чарлза Дарвина. М., Политиздат. 1983. С. 273.

[115] Qarang: A'zamov A. Fan va din: odamzodning paydo bo'lishi. Tafakkur» jurnali, 1999, 4-son, 32-b.

[116] Karimov I.A. Donishmand halqimizning mustahkam irodasiga ishonaman. «Fidokor» gazetasi, 2000, 8 iyun.

XX asr buyuk olmon faylasufi Karl Yaspers, odamni boshqa jonzotdan keltirib chiqarishning nojoizligi haqida gapirib, inson transtendental bog‘liqlikka ega, uning imkoniyatlarini, erkini hech bir jonzotniki bilan qiyoslab bo‘lmaydi, inson hatto imkoniyatlari naqadar cheksiz ekanini o‘zi ham bilmaydi, deb uni ulug‘laganida, bizningcha, tamomila haq edi. Agar diqqat qilsak, asrimiz mutafakkirining fikri Qur’oni karim «Baqara» surasida marhamat qilingan quyidagi oyatlarga hamohangdir: «30. Eslang (Ey Muhammad), Parvardigoringiz farishtalarga: «Men Erda (Odamni) xalifa (yordamchi) qilmoqchiman», deganida, ular aytdilar: «U erda buzg‘unchilik qiladigan, qonlar to‘kadigan kimsani (xalifa) qilasanmi? Holbuki, biz hamdu sano aytish bilan Seni ulug‘laymiz va Sening nomingni mudom pok tutamiz». (Alloh) aytdi: «Men sizlar bilmagan narsalarni bilaman». 31. Va U zot odamga barcha narsalarning ismlarini o‘rgatdi. So‘ngra ularni farishtalarga ro‘baro‘ qilib dedi: «Agar xalifalikka biz haqdormiz degan so‘zlaringiz rost bo‘lsa, mana bu narsalarning ismlarini Menga bildiring!». 32. Ular aytdilar: Ey pok Parvardigor, biz faqat Sen bildirgan narsalarnigina bilamiz. Albatta Sen o‘zing ilmu hikmat sohibisan». 33. (Alloh): «Ey Odam, bularga u narsalarning ismlarini bildir», dedi. (Odam) ularga barcha narsalarning ismlarini bildirganidan keyin (Alloh) aytdi: «Sizlarga, Men Eru osmonlarning sirlarini va sizlar oshkor qilgan va yashirgan narsalarni bilaman, demaganmidim?». 34. Eslang (Ey Muhammad), Biz farishtalarga Odamga ta’zim qiling, deyishimiz bilan sajdaga egildilar. Faqat Iblis kibr va or qilib – kofirlardan bo‘ldi».

Vaholanki, sajda bungacha faqat Tangrigagina bajo keltirilar edi. Demak, Xudo bu bilan barcha mavjudotlardan oliy, daraja nuqtai nazaridan o‘zidan keyin turadigan buyuk zotni yaratganini e’lon etdi. Odam – Xudoning erdagi xalifasi.

Shu o‘rinda «xalifa» so‘zining amaliy ma’nosi haqida to‘xtalmoq o‘rinli. Uni oddiy hayotiy misol bilan tushuntiradigan bo‘lsak, kosiblikka, hunarmandchilikka murojaat qilish maqbul. Ma’lumki, qadimda kosib yoki hunarmand ustaning odatda bir necha shogirdi bo‘lgan. Ular orasidagi eng aqlli, tadbirkori, ustaning muhabbatini qozongani usta tomonidan xalifa etib tayinlangan. Xalifaga usta o‘zining bir qancha vakolatlarini, jumladan, biror yoqqa safarga ketsa, shu muddat mobaynida boshqa shogirdlarni boshqarib, rahbarlik qilib turishni topshiradi. Shunday qilib, usta qaytib kelgunga qadar xalifa uning aytganlari yoki ko‘rsatmalarini amalga oshirish bilan mashg‘ul bo‘ladi. Odam ham Allohga nisbatan ana shunday xalifadir: to u qiyomatga qadar, ya’ni Tangri dargohiga borgungacha nabotot va hayvonot olami ustidan hukmronlik qilib turadi.

Hukmronlik qilish uchun, tabiiyki, muayyan darajada erkinlikka, erkin harakatni ixtiyor etish huquqiga ega bo‘lish, falsafiy ibora bilan aytganda, ixtiyor erkinligi zarur. Ana shu ixtiyor erkinligi faqat insonga berilgan. Farishtalar bunday ma’naviy ne’matdan mahrum – ular faqat Allohning buyrug‘ini bajaradilar. Lekin insondagi ixtiyor qilish erkinligi ham cheklangan – u Alloh tomonidan Qur’oni karimda umumiy tarzda belgilab berilgan doiradagina mavjud bo‘lishi kerak. Shu bois mutlaq erkinlik insonga emas, faqat Yaratganga xos.

Shunday qilib, axloq – oliy mavjudotga ato etilgan oliy ne’mat. Ya’ni axloqning kelib chiqishi ilohiy manbadandir. Ana shu ilohiy asosni asrab–avaylab, taraqqiy toptirish har bir insonning asosiy vazifasi, burchi. SHu bois o‘z–o‘zini va, iloji bo‘lsa, o‘zgalarni axloqiy tarbiyalash barcha muqaddas kitoblarda savob sanaladi.

Bu o‘rinda shuni alohida ta’kidlash kerakki, inson aynan hozirgi paytdagi ko‘rinishida yaratilgan degan gap haqiqatdan yiroq. U mohiyatan har tomonlama mukammallikka, komillikka qarab boruvchi, taraqqiyotining mohiyati tadrijiylik bilan belgilanadigan jonzotdir, uning jismoniy, aqliy va axloqiy taraqqiyoti o‘zaro bog‘liqlikda rivojlanadi: vaqt mobaynida insonning ham ko‘rinishi, ham tafakkuri, ham axloqiy xatti–harakati o‘zgarib boradi. Shu jihatdan olib qaraganda, odamzodning xunuklikdan chiroylilikka, nodonlikdan oqillikka, qo‘pollikdan noziklikka yo‘nalganligi tabiiy hol. Demak, uning axloqiy xatti–harakatlari tadrijiy tarzda noziklashib borgan. Biroq, bunday noziklashuv shaklan qo‘polroq bo‘lgan soddalikdan chekinib, botiniy qo‘pollikni zohiriy nazokat bilan yopishga, niqoblashga ham olib kelgan. Natijada insoniyat tarixi qanchalik ko‘p davrni o‘z ichiga olsa, axloqning xilma–xil ko‘rinishlari shuncha ko‘payib borgan. Lekin ularning hammasi, zamonaviy axloq nazariyasiga ko‘ra, ikki katta guruh ostida voqe bo‘ladi, ya’ni axloqiy xatti–harakatlar asos–e’tibori bilan ikki turga bo‘linadi. Ulardan biri – obro‘parvarlik

(avtoritar) axloqi, ikkinchisi insonparvarlik – (humanitar) axloqi. Endi qisqacha ularning mohiyati va sifatlari bilan tanishib chiqamiz.

«Obroʻparvarlik axloqiga koʻra, – deb yozadi Erix Fromm, – bir odam – obroʻ egasi inson uchun nima yaxshiligini belgilab beradi, oʻzni tutish qonun–qoidalari va meʼyorlarini ham oʻylab topadi, oʻrnatadi. Insonparvarlik axloqi esa bu qonun – qoidalar va meʼyorlarni oʻzi yaratishi, oʻzi boshqarishi hamda ularga oʻzi amal qilishi bilan farqlanadi»[117]

Fromm obroʻparvarlik axloqinining ikki asosini koʻrsatib oʻtadi: birinchisi – ratsional obroʻparvarlik, unga koʻra, ratsional obroʻ egasi oʻziga yuklangan vazifani omilkorlik vositasida bajarib, mazkur vazifani yuklaganlar tomonidan hurmatga sazovor boʻladi. Biroq ratsional obroʻparvarlik vaqtinchalik hodisa, u obroʻ egasi faoliyatining samaradorligi bilan bogʻliq. Ikkinchisi – noratsional obroʻparvarlik, u bir tomondan hukmronlikka, ikkinchi tomondan, qoʻrquvga asoslanadi va uzoq muddat davom etadi: muayyan tarixiy davrni oʻz ichiga oladi. Noratsional obroʻparvarlik tanqidni na faqat tan olmaydi, balki taqiqlaydi. Ratsional obroʻparvarlik obroʻ egasi tamonidan subʼektga nisbatan axloqiy tenglikni taqozo etsa, noratsional obroʻparvarlik aynan tengsizlik asosiga quriladi. Bunda obroʻ egasiga «gap qaytarmaslik», «quloq solish» – fazilat, «quloq solmaslik» – illat hisoblanadi. Odatda, obroʻparvarlik axloqi deganda, koʻproq noratsional obroʻ egasi oʻrnatgan qonun–qoidalar, meʼyorlar nazarda tutiladi.

Shunday qilib, insonparvarlik axloqi subʼektning oʻz insoniylik tabiatini, barcha fazilatlarini, ochiq–oydin namoyon etishini taʼminlaydi. Obroʻparvarlik axloqida esa, aksincha, subʼektga, obroʻ egasiga boʻysunish, quloq qoqmaslik, oʻz individualligini yoʻqotish hodisalari roʻy beradi. Lekin, fojea shundaki, buni insonning oʻzi anglamaydi: atrof–muhitdagi obroʻ egasining ulugʻligi, bilimdonligi qahramonligi, muruvatliligi, xalqqa otalarcha gʻamxoʻrligi va zaruriy qatiqqoʻlligi haqida toʻqilgan miflar, uning shaxsiga sigʻinish bunga yoʻl bermaydi. Bunday odamlar jamiyatda asosiy koʻpchilikni tashkil etadi, obroʻparvarlikning mohiyatini tushunib etgan, ommaga qoʻshilmagan, oʻz individualligi va ichki erkinligini saqlab qolgan shaxslar esa juda kam boʻladi. Natijada jamiyatning asosiy koʻpchiligi ezgulik deb hisoblagan narsa aslida yovuzlik boʻlib chiqadi, xalq ommasi anglamasdan yovuzlikka xizmat qilganini keyin, obroʻ egasi shaxsiga sigʻinish fosh etilganidan soʻnggina tushunib etadi. Chunonchi, Hitlerga ergashganlar oʻsha paytlar Olmoniyada koʻpchilikni tashkil etardi, ular oʻzlarining yoʻli toʻgʻri ekaniga qattiq ishongan edilar: «Fyurer adashmaydi!» Hozir esa Hitler kim–u, uning tutgan yoʻli qanday ekanini hamma yaxshi biladi, Olmoniya aholisining asosiy koʻpchiligi fashizmga, uning obroʻparvarlik axloqiga qarshi. Bizning mamlakatimiz ham sobiq Shoʻrolar Ittifoqi tarkibida Lenin, Stalin va komunistik partiya oʻrnatgan obroʻparvarlik axloqini boshidan kechirdi, mustaqillik tufayligina xalqimiz insonparvarlik axloqi meʼyorlari bilan hayot kechirish yoʻliga kirdi. Jahon afkor emmasi, erkin, demokratik jamiyatlarining hammasi ana shu axloqiy yoʻldan bormoqda. Aynan shunday axloq jamiyat va shaxsning erkinligidan, individning ixtiyor erkinligidan kelib chiqadi. Shu sababli ixtiyor erkinligi axloqshunoslikning eng muhim, eng dolzarb muammosi sifatida alohida eʼtiborga molik, unga toʻxtalib oʻtmaslikning iloji yoʻq.

Axloqshunoslikda inson xatti–harakatining ikki qutbi – axloqiylik bilan axloqsizlik holatlari tahlil va tadqiq etiladi. Axloqiylik – fazilatlarda, axloqsizlik esa illatlarda namoyon boʻladi. Bu ikki qutb – tushuncha kun–tun, oq–qora singari bir–birini inkor va ayni paytda, taqozo etgani holda mavjuddir. Zero, fazilat, Arastudan tortib Ibn Sinogacha boʻlgan qadimgi faylasuflar taʼkidlaganlaridek, ikki illat oraligʻida roʻy beradi. Boshqacha qilib aytganda, fazilat ikki manfiylik oʻrtaligʻida yuzaga keladigan musbat hodisadir. Chunonchi, adolat – zulm bilan mazlumlikning, saxiylik – isrofgarchilik bilan baxillikning, iffat – qizgʻanchiqlik bilan rujuning oʻrtaligʻi sifatida voqe boʻladi.

Fazilat va illat shunday yirik hamda qamrovli atamalarki, ularning har biri oʻz ichiga bir necha emas, oʻnlab emas, balki yuzlab tushunchalarni oladi. SHu jihatdan axloqshunoslik barcha falsafiy fanlar ichida tushunchalarining koʻpligi va xilma–xilligi bilan alohida ajralib turadi. Ularni avvalgi ilmiy–uslubiy adabiyotlarda, xususan, lugʻatlarda axloqshunoslik mezoniy tushunchalari yoxud

[117] *Фромм Э.* Человек для себя. Минск, «Харвест», 2004. С. 18.

kategoriyalari, axloqiy mezoniy tushunchalar, axloqiy tamoyillar, axloqiy me'yorlar, axloqiy munosabatlar, axloqiy hissiyotlar singari guruhlarga bo'lib taqdim etilgan. Bunday «maydalashtirish», bizningcha, shart emas. Chunki u, birinchidan, tizimni murakkablashtiradi, ikkinchidan, muayyanlikdan yiroqlashtiradi, uchinchidan, tushunchalar bilan hissiyotlarni, me'yorlar bilan tamoyillarni farqlashda chalkashliklarga olib keladi, ularni rosmana idrok qilishda qiyinchiliklar tug'diradi. Zero, fan mazmunini taqdim etishdagi har qanday murakkablashtirishlar, chalkashliklar, tabiiyki, tushunmovchilikni keltirib chiqaradi. Natijada mazmun mo'ljallangan «o'z egasiga» risoladagidek etib bormaydi.

Shu sababli axloqshunoslik fanida qo'llaniladigan barcha tushunchalarni uch guruhga bo'lishni maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz. Bularning birinchisi – axloqiy bilish bilan real hayot o'rtasidagi eng muhim aloqa va munosabatlarni in'ikos ettiruvchi, axloq ilmining mezonini ifodalovchi tushunchalardir; ularni biz axloqshunoslikning mezoniy tushunchalari yoxud kategoriyalari sifatida olib qaraymiz. Nisbatan qamrovli ikkinchi guruh tushunchalarini – axloqiy tamoyillar, uchinchi guruhni esa axloqiy me'yorlar deb taqdim etamiz. Birinchi guruh tushunchalari umumlashtiruvchilik, mushtaraklik xususiyatiga ega, ular faqat nazariyaga taalluqli. Ikkinchi va uchinchi guruh tushunchalari esa amaliy axloqqa tegishli bo'lib, nisbatan muayyan, tor qamrovga ega; ular birinchi guruh uchun «moddiy asos» vazifasini o'taydilar.

Shu o'rinda «tushuncha» atamasining mohiyatiga nazar tashlashni joiz deb o'ylaymiz. Avvalroq biz axloqiy hissiyotlarning axloqiy onglash uchun ma'lum ma'noda material ekani to'g'risida birrov to'xtalib o'tgan edik. Bu haqda mumtoz faylasuflar ham e'tiborga sazovor fikr bildirganlar. Chunonchi, buyuk ingliz mutafakkiri Jon Lokk, tushunchada nimaiki bor ekan, u bundan avval hissiyotda mavjud bo'lgan, deb ta'kidlaydi. «Tabiat qonuni borasidagi tajribalar» asarida u shunday deb yozadi: «Agar hissiyotdan aqlga narsalar qiyofasi etkazib berilmasa, u holda tafakkur uchun hech qanday material berilmagan bo'ladi va aql bilishni taraqqiy ettirishi borasida me'mor bino qurishda tosh, yog'och, qum va hokazo qurilish materiallarisiz qanchalik ish qila olsa, xuddi shuncha ish bajara biladi».[118]

Aqlni ideallashtirish, hissiyotni ikkinchi darajali omil sifatida talqin etish, Lokk va unga o'xshash ba'zi mutafakkirlar fikrlarini hisobga olmaslik, afsuski, keyingi davrlarda ayniqsa kuchaydi. Hegel singari faylasuflar esa butun borliqni mantiqiylashtirish yo'lidan bordilar. Lekin XIX asrning ikkinchi yarmidan keyin G'arb allomalari bu yo'lning ko'p jihatdan Yanglish ekanini anglay boshladilar. XX asr mutafakkiri, ruhiy tahlil falsafasidagi Yangi froydchilik oqimining atoqli namoyandalaridan biri Karl Yung Tibet mayyitlar kitobi – «Bardo Tyodol»ga yozgan sharhida shunday deydi: «G'arb kishisi, «psixologik» («ruhiy») so'zini eshitganida, uning uchun u «bor–yo'g'i psixologik» tarzida jaranglaydi. Uning uchun «psixe» – qalb qandaydir, achinarli darajada kichik, e'tiborga noloyiq, shaxsiy, sub'ektiv va h.k. Shu sababli «ruh» (qalb) o'rniga «aql» so'zini ishlatishni ma'qul ko'radi...».[119] Boshqa bir o'rinda barcha metafizik mulohazalar uchun ijodiy zamin aynan ana shu qalb ekanini, ong esa qalbning ko'zga ko'rinmas in'ikosidan iboratligini ta'kidlaydi. Darhaqiqat, «yurak va aql», «hissiyot va ong» bahsida G'arb, ayniqsa, XX asrda, so'zsiz, birinchilikni aqlga, ongga beradi. Yuqoridagi kabi fikrlar istisnoli hollardir. Shu bois axloqshunoslik nuqtai nazaridan muhabbat haqida gap ketsa, uni hissiyot deb, yana buning ustiga, ta'riflash qiyin bo'lgan tuyg'u, deb ataydilar va uni tushuncha tarzida olib qarashdan cho'chiydilar. Vaholanki, muhabbat aynan axloqiy hissiyot va axloqshunoslikning bosh mezoniy tushunchasidir.

Muhabbat bosh mezoniy tushuncha sifatida deyarli barcha asosiy tushunchalarda va tamoyillarda o'z «hissa»siga ega. Shu jihatdan atoqli tasavvufshunos Najmiddin Komilov: «Juda ko'p irfoniy tushuncha–istilohlarning sharhi muhabbatga borib taqaladi», – der ekan, ayni haqiqatni aytadi.[120] Na ezgulikni, na yaxshilikni, na vatanparvarlikni, na insonparvarlikni muhabbatsiz tasavvur etib bo'lmaydi. O'tgan boblarning ba'zilarida biz bu tushunchaning mohiyati, turlari haqidagi Ilohiy Og'ustin, Imom G'azzoliy , Erix Fromm singari mutafakkirlar fikrlarini keltirgan edik. Qo'shimcha qilib shuni aytish mumkinki, muhabbat – insoniy mohiyatning erkin tarzda

[118] *Локк Ж.* Сочинения в 3 т. Т.3 М., «Мысль», 1988. С. 21.
[119] *Тибетская* «Книга» мёртвых. М., «Подиум», 1992. С. 79.
[120] *Комилов Н.* Тасаввуф. И китоб. Т., «Ёзувчи», 1996, 48-б.

namoyon bo‘lishidir, u zo‘ravonlik yoki zo‘rma–zo‘rakilik bilan chiqisha olmaydigan hodisa. U me’yorlar, an’analar, qonunlarga bo‘ysunmaydi, lekin yuksak axloqiylik ifodasi tarzida insonga ulkan mas’uliyat yuklaydi, uni jasoratga chorlaydi, u – insonni tash–qi va transtendental olam bilan bog‘laydigan, uni yolg‘izlikdan olib chiqadigan buyuk kuch.

Muhabbatning ob’ekti doimo go‘zallik, manfaatsiz go‘zallik. U – Allohmi, Vatanmi, yormi – muhabbat egasiga undan–da go‘zalroq narsa yo‘q. Ayni paytda bir ob’ektni sevgan kishi boshqa ob’ektlarni ham sevishi tabiiy. Deylik, yorga bo‘lgan haqiqiy muhabbat Vatanga, insoniyatga muhabbatni inkor etmaydi, aksincha, barqaror qiladi. Zero, «o‘z–o‘zicha», «yakka», «xudbin» muhabbatning bo‘lishi mumkin emas. Inson o‘zi o‘zgaga aylanganida, o‘zgani o‘ziga aylantira olganida haqiqiy muhabbat egasi hisoblanadi. Mana shu ob’ekt bilan sub’ekt orasidagi farqning «yo‘qolishi» eng buyuk, eng mukammal lazzatdir. Buni mavlono Fuzuliy nihoyatda go‘zal qilib, bir baytda shunday ifodalaydi:

Ishqdir ul, nasha’i komilkim, andandir mudom
Mayda tashviri h*arorat, nayda ta’siri sado.*[121]

Komil nash’a, komil lazzatga faqat komil insongina erisha oladi. Demak, muhabbat inson axloqiy hayotining cho‘qqisi, komillik belgisidir. SHu bois haqiqiy muhabbat egalari yoshlar tomonidan doimo axloqiy ideal tarzida qabul qilinadi: Farhod va SHirin, Romeo va Juletta, Otabek, Kumush va h.k. SHunday qilib, muhabbatni shaxs erkinligining axloqiy zarurat sifatidagi o‘ziga xos ko‘rinishi, baxtga erishuvning asosiy omili deyish mumkin.

Ta’kidlash lozimki, muhabbat – oliy tuyg‘u, shu ma’noda u oliy tushuncha. Lekin uni tuban, quyi narsa–hodisalarga nisbatan ham qo‘llash hollari uchrab turadi. Chunonchi, Fromm singari g‘arblik mutafakkirlar, ba’zi rus faylasuflari muhabbat tushunchasini o‘likka (nekrofil), mol–dunyoga, pulga nisbatan qo‘llaydilar. Ularga nisbatan «o‘chlik», «ruju», «hirs» singari tushunchalarni qo‘llash ma’qul emasmikan?

Muhabbat ham, axloqshunoslikdagi ko‘pgina tushunchalardek, «juftlik» xususiyatiga ega, uning ziddi – nafrat. Nafrat tushunchasi, albatta, muhabbat singari keng qamrovli emas. U aksil muhabbat tarzida namoyon bo‘ladi, ob’ektdan chetlashishni, undan begonalashishni taqozo etadi. Hazar, jirkanch hissi nafratning kundalik turmushdagi tor, «mayda» ko‘rinishidir. Nafratning ularga nisbatan «yirikligi» uning ijtimoiy hodisa sifatida mavjudligidir.

Ayni paytda, nafrat g‘azabdan keskin farq qiladi. U, g‘azabga o‘xshab, o‘z ob’ektini yo‘qotishga intilmaydi, undan faqat yuz buradi. Uni muhabbat egasida o‘z muhabbati ob’ektiga nisbatan tashqi bir kuchning noinsoniy, adolatsiz, noinsoflarcha munosabati tufayli o‘sha kuchga qarshi qo‘zg‘aladigan hissiyot deyish mumkin. U davomiylik tabiatiga ega, g‘azab kabi o‘tkinchi hodisa emas. Agar g‘azabning asosida inson fe’lining salbiy holati – oniy badjahllilik yosa, nafrat uchun chuqur o‘ylab qabul qilingan uzil–kesil qaror yotadi. Ko‘rinishdan nafrat kishida yoqimsiz taassurot uyg‘otsa–da, ko‘p hollarda u illat emas, axloqiy fazilat sifatida insonning vijdonliligidan, botiniy jasoratidan dalolatdir.

Shu o‘rinda buyuk fransuz yozuvchisi Emil Zolyaning «Nima menda nafrat uyg‘otadi» degan estetikaga doir kitobiga yozgan so‘zboshisidan olingan quyidagi fikrni keltirish maqsadga muvofiq:

«Nafrat – muqaddas. Nafrat bu – kuchli va qudratli yuraklarning noroziligi, bu – o‘rtamiyonalik va pastkashliklardan qahrlanadigan odamlarning jangovar jirkanchi. Nafratlanmoq – sevmoq degani, o‘zida otashin va mardona qalbni his qilmoq, nimaiki sharmandalik va nodonlik bo‘lsa, o‘shanga nisbatan chuqur hazar tuyg‘usini tuymoq degani.

Nafrat engillik beradi, nafrat adolat o‘rnatadi, nafrat yuksaltiradi»[122]

Nafratdan tashqari yana rashk tushunchasi borki, u – ijtimoiy hodisa emas, ko‘p hollarda jinsiy muhabbat bilan yonma–yon keladi. Ma’lumki, muhabbat egasi o‘z sevgisini va sevgilisini qizg‘anib, asrab qolishga harakat qiladi. Ana shu qizg‘anish hissi me’yoridan oshib ketganda rashkka aylanadi. Rashk esa, uni qanchalik ta’rif–tavsif qilmaylik, me’yorning buzilishi, illat. Chunki uning mohiyati xudbinlikka borib taqaladi: muhabbat egasi muhabbat lazzatiga noil

[121] *Фузулий.* Асарлар. Икки жилдлик. I жилд. Т., Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашрёти, 1968, 27-б.
[122] *Золя Э.* Собрание сочинений в 26 томах. Т. 24. М., ИХЛ, 1966. С. 7.

bo‘lgani holda uning iztirobidan qochishga intiladi; o‘zi chekishi lozim bo‘lgan iztirobni o‘z muhabbat ob’ektiga o‘tkazishga harakat qiladi. Natijada ba’zan iztirobni yo‘qotishga intilish muhabbat ob’ektining o‘zini yo‘q qilishga, fojeaga olib keladi.

Asosiy tushunchalar orasidagi yana bir juftlik – ezgulik va yovuzlik; ezgulik axloqshunoslikdagi eng muhim kategoriyalardan. U inson faoliyatining asl mohiyatini anglatadi – Tangri irodasining inson qalbidagi tajassumi sifatida namoyon bo‘ladi. «Ezgu o‘y, ezgu so‘z, ezgu amal» uchligi «Avesto» dan tortib, barcha muqaddas kitoblarda etakchi o‘rinni egallashi ham shundan.

Ezgulik – insonga eng kuchli ma’naviy lazzat bag‘ishlaydigan, uni ijtimoiy shaxsga aylantirib, haqiqiy baxtga olib boruvchi fazilat; shaxsni komillikka, jamiyatni esa yuksak taraqqiyotga etkazuvchi yuksak qadriyat. U insonning axloqiy faoliyati tufayli muayyanlashadi, yuzaga chiqadi. Uni sinfiylik yoxud partiyaviylik qobig‘iga o‘rash mumkin emas. Chunonchi, «sinfiy dushmanni», ya’ni biror bir shaxsni yoki guruhni faqat boshqa sinfga mansub bo‘lgani uchun jisman yo‘qotish, qanchalik bo‘yab–bejalmasin, ezgulik bo‘lolmaydi. U tom ma’nodagi yovuzlikdir. Totalitar tuzumlar mafkurasida ezgulikni bunday talqin etishning noilmiyligi, soxtaligi hozirgi kunda hammaga ayon.

Ezgulik va uning ziddi yovuzlik odatiy, kundalik hayot mezonlari bilan o‘lchanmaydi, ular ham muhabbat singari qamrovli va ijtimoiylik xususiyatiga ega. Ezgulikning axloqiy ideal bilan bog‘liqligi shundan. SHu tufayli u amaliyotda qahramonlik, vatanparvarlik, insonparvarlik, jasurlik singari tamoyillarni o‘z ichiga oladi.

Shuni ham aytish kerakki, muhabbat va nafrat juftlik tushunchasida nafrat muhabbatni inkor etmay, aksincha, uning barqarorligidan dalolat bersa, ezgulik va yovuzlik juftligida har ikki tushuncha bir–birini tamomila inkor etadi. Nafaqat inkor etadi, balki ular orasida hayot–mamot kurashi ketadi va bu kurash abadiy kurash sifatida, olamni harakatga keltiruvchi kuch tarzida namoyon bo‘ladi. Lekin, ayni paytda ular orasida muayyan tarzdagi dialektik aloqadorlik bor: ular hech qachon bir–biridan mutlaq alohida holda voqe bo‘lolmaydi.

Ezgulik va yovuzlikning yana bir o‘ziga xos tomoni shundaki, bu juftlik tushuncha inson faoliyatini baholash xususiyatiga ega. Uni odam bolasining ulug‘ligi va tubanligini o‘lchaydigan muqaddas tarozuga o‘xshatish mumkin. Insonning komilligi, jamiyatning takomilga erishgan–erishmagani shu mezon bilan o‘lchanadi. Chunonchi, Lenin, Stalin, Hitler, Pol Potlarni yovuz insonlar, sobiq sho‘rolar ittifoqini esa jamiyat sifatida «Yovuzlik saltanati» deb baholanishi buning yorqin misolidir.

Yaxshilik va yomonlik. Ezgulik va yovuzlik haqida gap borganida, yaxshilik va yomonlik nima, bu ikki juftlik mazmunan bir emasmi, degan savol tug‘iladi. Bu tabiiy. Chunki hozirgacha bizga ma’lum o‘zbek tilidagi barcha axloqshunoslikka doir adabiyotlarda ezgulik va yovuzlik mezoniy tushunchalar sirasiga kiritilmagan, u bor–yo‘g‘i yaxshilik va yomonlikning sinonimi tarzida taqdim etib kelingan. To‘g‘ri, yaxshilik tushunchasining ko‘pgina unsurlari ezgulikdan, ezgulikning ba’zi unsurlari yaxshilikdan joy olishini inkor qilish mumkin emas. Ularning ziddida ham shunday «singishib ketish» mavjud. Lekin bunday dalillar aslo mazkur ikki juftlikni aynanlashtirishga asos bo‘la olmaydi.

Bu ikki juftlik tushunchalar orasida qat’iy farq mavjud: ezgulik, yuqorida aytganimizdek, ijtimoiylik xususiyatiga ega, yaxshilik esa unday emas. Yaxshilik asosan shaxsning odobiga, xulqiga bog‘liq bo‘lgan ijobiy hodisa. Zero, unda mardlik, ochiqko‘ngillilik, halollik singari axloqiy me’yorlar tajassum topadi. Biroq unga asos bo‘lgan amaliy xatti–harakatlar qahramonlik, jasorat, vatanparvarlik kabi tamoyillar darajasiga ko‘tarila olmaydi. Misol tariqasida buyuk shoirimiz Alisher Navoiyning faoliyatini olaylik. U surunkasiga ijodiy mehnatga umrini bag‘ishladi, xalqi uchun, xalqlar uchun «Xazoyin ul–maoniy»dek, «Xamsa»dek buyuk asarlar yaratdi. Bu – ezgulik, u ma’lum ma’noda abadiylik xususiyatiga ega, chunki Navoiy asarlari millionlab odamlarga yuzlab yillar mobaynida zavq–shavq ulashib, ularni komillikka chorlab kelmoqda. Ayni paytda, Navoiyning o‘zi bevosita ko‘plab yaxshiliklar qildi – muhtoj odamlarga qarz berdi, bergan qarzlaridan kechib yubordi va h.k. Uning bu yaxshiliklari ajoyib ijobiy hodisa bo‘lgani holda,

o‘tkinchilik tabiatiga ega, shuningdek, istisnoli hollarda namoyon bo‘luvchi qahramonlik ham, buyuk jasorat ham emas.

Demak, ezgulik asosan bilvosita amalga oshiriladigan, uzoqni ko‘zlovchi, kelajakka ham mo‘ljallangan, ya’ni strategik ahamiyatga molik axloqiy xatti–harakatlar majmui; yaxshilik esa, odatda, bevosita shu kun uchun dolzarblik xususiyatiga ega, ya’ni taktikaviy axloqiy faoliyatdir. SHunday qilib, yaxshilikni yirik ijtimoiy hodisa – ezgulik bilan aynanlashtirish to‘g‘ri emas.

Bu ikki juftlikning yana bir farqli tomoni shundaki, voqe bo‘lgan ezgulik hech qachon to‘g‘ridan–to‘g‘ri yovuzlikka aylanmaydi, yovuzlik esa har qanday zamonda, har qanday sharoitda ham yovuzlik bo‘lib qolaveradi. Yaxshilik va yomonlikda esa bunday emas: biror ob’ektga qilingan yaxshilik boshqa bir ob’ekt uchun yoki yaxshilik qilgan sub’ekt uchun yomonlikka aylanishi mumkin. Mashhur o‘zbek xalq ertaklaridan biridagi ovchilar quvib kelayotgan bo‘rini qopga yashirib, qutqarib qolgan dehqonning holatini bunga misol sifatida keltirish mumkin: bo‘ri o‘ziga yaxshilik qilib, o‘limdan qutqargan odamni emoqchi bo‘ladi, xayriyatki, tulki dehqonning joniga oro kiradi.

Xullas, muayyan ijtimoiy cheklanganligiga qaramay, yaxshilik va yomonlik qamrovli mezoniy tushunchalardan.

Adolat. Axloqshunoslikning yana bir asosiy tushunchasi – adolat. Uning ezgulik va yovuzlik hamda yaxshilik va yomonlikdan asosiy farqi shundaki, adolatning o‘zi biror–bir qadriyatni anglatmaydi, lekin qadriyatlar orasidagi nisbatni belgilaydi, ularni baholash maqomiga ega. Shu bois unda jamiyatni tartibga soluvchilik xususiyati bor; unda ham axloqiy, ham huquqiy talablar mujassamlashgan. Uni ma’lum ma’noda axloq sohasidagi miqdor o‘lchovchi ham deyish mumkin: u talab bilan taqdirlashni o‘lchab turadigan tarozidir. Adolat bor joyda ijtimoiy jabrga, beboshlikka yo‘l yo‘q.

Ma’lumki, axloqdagi eng oddiy, ibtidoiy fazilatlar, chunonchi, mehribonlik, shafqat, muruvvat hayvonlarda ham mavjud. Lekin hayvonlarda ular o‘z guruhiga, eng avvalo, o‘z zurriyotiga qaratilgan bo‘ladi. Odamzod esa o‘ziga qondosh–qarindosh bo‘lmagan o‘zgalarga – qavmdoshlariga ham ushbu hissiyotlarni namoyish etadi. Shunday qilib, axloqning ba’zi unsurlari hayvonlarda ham mavjud, faqat ular insondagidek aqlga emas, tabiiyyatga asoslangan. Buni adolat mezoniy tushunchasida yaqqol ko‘rish mumkin. Albatta, hayvonlar uni tushuncha sifatida anglamaydilar, lekin u tabiiyyat tarzida hayvonlar xatti–harakatida namoyon bo‘ladi. Masalan, Afrika savannalarida yoki changalzorlarida qurg‘oqchilik mavsumida hayvonlarning suvloqdagi xatti–harakatini olib ko‘raylik. Unday paytda suvloq hududida vahshiy hayvonlar, qanchalik och bo‘lmasin, o‘z o‘ljalariga tashlanmaydilar: adolat yuzasidan ularning ham chan–qoqlarini qondirishlariga yo‘l qo‘yib beradilar – barcha hayvonlar bir–birlari tomonidan tashna jonzotlar sifatida qabul qilinadi. Biroq suvloqdan ma’lum masofa nariga o‘tilgach, yana o‘sha hayot – kushanda va o‘ljaning yashash uchun kurashi boshlanadi. Demak, adolatning ibtidoiy ko‘rinishini hayvonlarda ham uchratish mumkin ekan. Qizig‘i shundaki, u yakka holda emas, ko‘pchilik hayvonlar – tashna jonzotlar jamoasida ro‘y beradi. Bu hodisa adolat tushunchasining ijtimoiylik xususiyatiga xos ba’zi holatlar insoniyat jamiyatidan ham ibtidoiyroq ekanini, uning tarixi yanada qadimiyroqligini ko‘rsatadi.

Adolatning mezoniylik xususiyati, ayniqsa, huquqda darhol ko‘zga tashlanadi. Huquq vazirligining hatto adliya vazirligi deb atalishi, jinoyatga yarasha jazoni belgilovchi, hukm chiqaruvchi idoralarning odil sud degan nomlar bilan yuritilishi buning dalilidir. Lekin adolatni faqat huquqiy tushuncha sifatida talqin etish to‘g‘ri emas. U, yuqorida aytganimizdek, keng qamrovli axloqiy tushuncha. U nafaqat fuqarolar orasidagi munosabatlarni, balki davlat bilan xalq, jamiyat bilan shaxs o‘rtasidagi aloqalar mezonini ham o‘z ichiga oladi. Xalq orasida ming yillar mobaynida odil podsho idealining yashab kelgani bejiz emas.

Deyarli bir yarim asr mobaynida adolatsizlikni, milliy kamsitishni, milliy iftixor hissining oyoqosti qilinishini, begona irodaning zo‘rlab qabul qildirilishi kabi holatlarni boshdan kechirgan xalqimiz, endilikda mustaqillikka erishib, adolatli fuqarolik jamiyati tuzishga kirishdi. Adolat bugungi kunda bizning mustaqil, kelajagi buyuk davlatimizning mohiyatini anglatuvchi tushunchaga aylanib bormoqda.

Shafqat. SHafqat istilohi xozirgacha axloqshunoslikka doir asosiy o‘quv adabiyotlarda va ilmiy tadqiqotlarda asosiy mezoniy tushuncha sifatida taqdim etilmaydi. Vaholanki shafqatning ildizi inson shaxsiga bo‘lgan muhabbatga borib taqaladi, u ham muhabbat kabi qamrovli hissiyot. Agar muhabbat mehrga asoslansa, shafqat muruvvat bilan bog‘liq. Lekin u ayni paytda muruvvatdan jiddiy farq qiladi. Muruvvat bir insonning ko‘p xollarda o‘ziga aloqasi yo‘q boshqa bir insonga achinish hissi orqali yordamga qo‘l cho‘zishi bo‘lsa, shafqat kishining o‘ziga aloqador odamga, aybdor, gunohkor, ijtimoiy, iqtisodiy va huquqiy jazolanishga loyiq kimsaga kechirimlilik orqali insonparvarlik ko‘rsatishdir.

Shafqat hissi shafqatga muhtoj kishi o‘rniga xayolan o‘zini qo‘yib fikr yuritish orqali vujudga keladigan, o‘zga bir inson iztiroblarini engillatishga qaratilgan axloqiy hodisa. Masalan: ro‘zg‘orinni zo‘rg‘a tebrayotgan qo‘shningizning kasbiy xizmat yuzasidan ham, biror bir jamiyatga a’zoligi jihatidan ham, biznesdagi hamkorlik masalasida ham sizga aloqasi yo‘q, shuningdek, u sizga do‘st yoki dushman sifatida ham aloqador emas. Siz unga ehson qilib, og‘ir sharoitdan chiqib olishiga iqtisodiy yordam berdingiz, bu – muruvvat. Boshqa bir holatda, deylik jang maydonida sizga butunlay begona, buning ustiga safdoshingizga o‘ldirgan dushman askarini mag‘lub qildingiz. Endi oldingizda ikki yo‘l bor: xohlasangiz, uni o‘ldirishingiz, o‘ch olib g‘azabingizni bosishingiz, xohlasangiz, g‘azabingizni bosib, u dushman, lekin men kabi odam, uni ham menga o‘xshab bu maydonga jang qilish uchun yuborganlar, uni o‘ldirganim bilan biror ulkan o‘zgarish ro‘y bermaydi, deb asir olgansiz, hayotini saqlab qolgansiz, bu – shafqat. G‘azab insondagi hayvoniy xislat bo‘lsa, shafqat insoniylik belgilaridan biridir.

Demak, muruvvat agar sizning oldingizda burchli bo‘lmagan kimsaga ko‘rsatgan yordamingiz bo‘lsa, shafqat esa oldingizda javobgar, jazoga loyiq odamni, uning insoniy huquqini va tabiatini hisobga olib, kechirishdir.

Jahon axloqshunosligida, jumladan bizda ham, yuqorida aytganimizdek, shafqat asosiy tushunchalar sirasiga kiritilmagan. Vaholanki, adolat, insonparvarlik aynan ana shu hissiyot bilan bog‘liq. Buni birinchi bo‘lib olmon faylasufi Artur Shopengauer anglab etdi. U shafqat hissini ahloqning asosi, shafqat tushunchasini axloqshunoslikning asosiy tushunchasi deb ataydi. Uning nazdida shafqat universal tabiatiga ega u, insonning na faqat insonga, balki hayvonga bo‘lgan munosabatida ham namoyon bo‘ladi, zero xayvonga beshafqatlilik qilgan odam insonga shafqatli bo‘lmaydi[123].

Shafqat tushunchasining ahamiyati – inson hayotini oliy qadriyat deb e’tirof qilish, uning yashashga bo‘lgan huquqini himoyaga olish hozirgi sharoitda yana ham dolzarblik kasb etmoqda. Bu bir tomondan, ikkinchi tomondan, diniy aqidaparastlik, ekstremistik g‘oyalar va mafkuraviy kurashlar beshafqatlikka asoslanganligini hisobga olsak, shafqat tushunchasining ahamiyati yanada ortib borayotganligi uchun ham bugungi kunda jahon axloqshunosligi shafqat tushunchasini Shopengauer aytganidek, ahloqni asosi sifatida tahlil, talqin va targ‘ib qilmog‘i lozim. Uning XXI asr jamiyati uchun eng muhim axloqiy xodisa ekanligi e’tirof etish zamon talabidir.

Yana bir muhim mezoniy tushuncha – burch. Burch, mohiyatan, jamiyat, davlat va shaxslarga nisbatan muayyan individdagi munosabat, ular oldidagi majburiyat. U, yuqorida aytganimizdek, vijdon, e’tiqod, mas’uliyat kabi tushunchalar bilan mustahkam bog‘liq. Umuman, hayotda insonning har bir xatti–harakati zamirida burch tushunchasi – burchga sadoqat yoki xiyonat yotadi.

Burchning insonlik burchi, musulmonlik burchi, nasroniylik burchi, fuqarolik burchi, otalik burchi, onalik burchi, farzandlik burchi singari keng qamrovli, barcha davrlar uchun umumiy bo‘lgan tushunchalari ham, jurnalistlik burchi, shifokorlik burchi, olimlik burchi kabi kasbiy odob doirasidagi tushunchalari ham mavjud.

Burch tushunchasining o‘ziga xos jihatlaridan yana biri – uning vaqt va jamiyatda muayyanlashish xususiyati. Chunonchi, bir tuzum yo jamiyatda ijobiy hisoblangan burch talablari ikkinchi bir tuzum yoki jamiyat uchun salbiy ma’no kasb etishi mumkin. Sobiq sho‘rolar fuqarosining o‘sha davr–dagi mavjud tuzum oldidagi burchi hozirgi kunda o‘ta salbiy hodisa sifatida baholanishi bunga yorqin misol bo‘la oladi.

[123] Қаранг: *Шопенгауэр А.*. Свобода воли и нравственность. М., «Республика», 1992. С. 224 - 229.

Harbiylashgan va o‘ta mafkuraviylashgan, ya’ni, yagona mafkura hukmronlik qilgan jamiyatlarda esa burch omma hamda shaxs hayotida fojeiy hodisaga aylanadi. O‘ta ustalik bilan yo‘lga qo‘yilgan targ‘ibot natijasida bunday jamiyatlar a’zolarining ko‘pchiligi oqni – qora, qorani – oq deb qabul qiladilar. Buni umumbashariy va milliy qadriyatlarni oyoqosti qilgan beshafqat sho‘rolar sotsializmi yoki fashistlarning milliy sotsializmi yaqqol isbotlab berdi. Yuz minglab, hatto millionlab odamlar aldandilar, keyinchalik, uzoq yillar mobaynida vijdon azobida yashadilar. Demak, jamiyat qurilishida totalitarchilikka yo‘l qo‘yilishi o‘sha jamiyat a’zolari tomonidan burchning noto‘g‘ri tushunilishiga va buning oqibatida ba’zi hollarda beixtiyor, omilik tufayli, ba’zan esa ixtiyoriy–majburiy tarzda yuz beradigan ommaviy axloqsizlikka olib keladi.

Shunday holatlar ham bo‘ladiki, unda burch shaxsning ko‘pgina mayl–istaklariga qarshi hodisaga aylanadi: uni huzur–halovatdan, turmush lazzatlaridan mahrum etadi. Masalan, Furqat mustamlakachilar mafkurasiga xizmat qilganida, uning hayoti rohat–farog‘atda kechishi mumkin edi. Lekin u Vatan oldidagi, millat oldidagi burchni deb muhojirlikning og‘ir qismatiga duchor bo‘ldi: uni mustamlakachilar, avval aytganimizdek, mamlakat hududidan chiqarib yuborib, qayta kiritmadilar. Furqat xorijda vafot etdi.

Ba’zan burch tufayli odamlar o‘z sevgisidan, jon–dilidan sevgan kishisidan, hatto aka–ukasi, opa–singlisi yoki farzandidan kechishga ham majbur bo‘ladilar. Xullas, burch axloqshunoslik mezoniy tushunchalari ichidagi eng «qattiqqo‘l», eng «shafqatsizi».

Vijdon. Axloqshunoslikning nihoyatda ta’sir doirasi keng tushunchalaridan biri vijdondir. Vijdon – Zigmund Froyd ta’biri bilan aytganda, **a’lo men**, **men** ustidan nazorat o‘rnatib, uni boshqarib turuvchi ikkinchi bir, yuqori darajadagi **men.** Agar uyat hissi insonning tashqi, jamiyatga bog‘liqligidan kelib chiqsa, vijdon uning ichki o‘z–o‘ziga bog‘liqligini namoyon etadi. Bu ichki bog‘liqlik tashqi bog‘liqlikka nisbatan teran va doimiydir: uyat ma’lum bir vaqt ichida odamning o‘z nojo‘ya harakati tufayli yuzaga kelgan o‘ng‘aysizligi bo‘lsa, vijdon azobi, bu – oddiy o‘ng‘aysizlik emas, balki qalbdagi, odamdagi odamiylikka e’tiqodning faryodi, talabi; uni qondirmas ekansiz, hech qachon azob to‘xtamaydi. Uyat bilan vijdonni, shu bois, dengizdagi muz tog‘iga – aysbergga o‘xshatish mumkin: yuzaga uyat tarzida chiqib turgan qismi teranlikdagi qismidan yuz, balki ming barobar kichik.

Vijdon ham axloqshunoslikning boshqa ba’zi asosiy tushunchalari kabi baholash xususiyatiga ega. Lekin bu baholash hech qachon ob’ektga qaratilmaydi, u sub’ektning xatti–harakatlarini baholaydi, ya’ni unda sub’ekt o‘zi uchun ichki ob’ekt vazifasini o‘taydi. Ba’zan jamiyat talablari bilan vijdon o‘rtasida ixtiloflar chiqishi mumkin. Bunda vijdon emas, jamiyat talablarining o‘tkinchilik xususiyati, ma’lum ma’noda eskirganligi aybdordir. Zero, vijdon ko‘zga ko‘rinmas, lekin ulkan va mutlaq aybsiz axloqiy hodisadir.

Ko‘pincha vijdon tushunchasi o‘rnida imon iborasini uchratish mumkin. Imon aslida diniy tushuncha. Lekin hayotda vijdon tushunchasining sinonimi tarzida ishlatiladi. Masalan, kimnidir birov «imonli odam» deganida, uning musulmonlikka imon keltirgan–keltirmagani haqida o‘ylab o‘tirmaydi, buning ustiga, u odam musulmon emas, nasroniy bo‘lishi ham mumkin. Chunki gap bu erda o‘sha odamning dindorligi haqida emas, balki vijdonli, halol, rostgo‘y ekanligi to‘g‘risida ketyapti. Shu ma’noda vijdon bilan imonni egizak tushunchalar deyish mumkin. Diniy e’tiqodlarga munosabatlarning rasmiy tilda «vijdon erkinligi» deb atalishi ham ular orasidagi chambarchas bog‘liqlikdan dalolat beradi.

Afsuski, odatda, ko‘pchilik adabiyotlarda vijdon mezoniy tushunchasiga «sub’ektiv» hodisa tarzida qarab, adolat, burch, nomus singari tushunchalarni unga qaraganda ijtimoiy ahamiyatliroq deb baholash, ularni «to‘rga chiqarish» hollari tez–tez uchrab turadi. Vaholanki, vijdonsiz odamdan hech qachon adolatni ham, burchga sadoqatni ham, or–nomusni ham kutish mumkin emas. Vijdonli odamlargina haqiqiy erkin, demokratik fuqarolik jamiyatini yarata oladilar. Zero, vijdon, eng avvalo, o‘zgalarga nisbatan burch va mas’uliyatni taqozo etadi.

Nomus. Asosiy tushunchalardan yana biri – nomus. Nomus tushunchasi bir tomondan, burch bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi jihatdan, qadr–qimmat tushunchasiga aloqador. Zero, nomus mohiyatan shaxsning o‘z qadr–qimmatini anglab etishi, shu qadr–qimmatning jamiyat tomonidan tan olinishi yoki olinmasligiga nisbatan bo‘ladigan munosabati bilan belgilanadi.

Biroq, bu – nomus qadr–qimmat tushunchasi bilan bir xil ma’noga ega, degani emas. Chunki qadr–qimmat shaxsdan o‘zining boshqa odamlarga nisbatan kamsitilmasligini, atrofdagilardan barcha insonning teng huquqliligi tamoyilini o‘ziga nisbatan qo‘llashlarini talab qiladi. Nomus esa o‘z qadr–qimmatini bilishdan tashqari, har bir shaxsning jamiyatda alohida, o‘ziga xos tarzda egallagan mavqei va shu mavqeni dog‘ tushirmay saqlash–saqlamasligi bilan bog‘liq. Bu mavqe esa, shubhasiz, o‘sha shaxsning ijtimoiy hayotdagi o‘rni, kasbi, yoshi va unga nisbatan beriladigan axloqiy daraja bilan muayyanlashadi. Masalan, uyingizda bir kun kelib oddiy ishlarni bajarib ketadigan mardikor bilan nomi ketgan mashhur binokor–ustaning, bosh vazir bilan kotibaning, bobo bilan nabiraning nomusni tushunishi bir xil emas. SHu ma’noda qadr–qimmatni nomus tushunchasining dastlabki bosqichi, ibtidosi deb aytish mumkin.

Gohida nomusni or tushunchasi bilan chalkashtirish hollari ham uchrab turadi. Lekin, aslida, nomusga nisbatan or ancha tor qamrovdagi, nisbatan zalvorsiz tushuncha. Chunonchi, oriyatli odam deganda, o‘z so‘zining ustidan chiqadigan, sadaqa tarzida qilingan muruvvatlardan baland turadigan shaxs tushuniladi. Beor odam – o‘z sha’niga aytilgan gaplarga parvo qilmay, ishini bajarib ketaveradigan, aytilgan–aytilmagan joylarga suqilib kiraveradigan surbetnamo kishi. Nomusning esa toshi og‘ir – ijtimoiylik xususiyatiga ega, keng qamrovli. Nomus yo‘lida inson hatto o‘z hayotidan kechishi mumkin, odamlar o‘z nomusi, oila nomusi, millat nomusi deb kurashadilar. Bu haqda ko‘plab badiiy asarlar, pand–o‘gitlar yaratilgan.

Mehnat, sport singari sohalarda jamoa nomusi ham alohida ahamiyatga ega; unda nomus obro‘ tushunchasi bilan bog‘lanib ketadi. Bularning hammasi o‘zini hurmat qilish, o‘ziga nisbatan atrofdagilarning hurmat–izzatini yo‘qotmaslik uchun o‘z–o‘zini nazorat qilish hissidan kelib chiqadi.

Qadr–qimmat. Qadr–qimmat tushunchasi inson o‘z qadrini, bu dunyoda uning hayoti oliy qadriyat ekanligini, o‘z shaxsi oldida o‘zi ma’sul ekanligini anglashi uchun xizmat qiladigan hissiyot. U nomus, g‘urur tushunchalari bilan bog‘liq, bir tomondan insonning o‘z qadrini har qanday holatda ham erga urmasligini taqozo etadi. Masalan, iste’dodli, vijdonli, ziyoli odam biror bir shaxsiy ishini hal qilishi uchun nokas boyvachchaga yoki to‘pos rahbarga yalinsa, garchand o‘z maqsadiga etsa ham, bu o‘zi tomonidan o‘z qadrini erga urishdir. Pirovard natijada o‘zini kamsitilgan his qiladi, bundan afsus bilan yashaydi.

Qadr–qimmatning yana bir jixati – insonning boshqalar yoki jamiyat tomonidan kamsitilishi bilan bog‘liq. Bunda kishining hayotida egallagan haqiqiy o‘rinni atayin tan olmaslik, boshqa birov, guruh yoki jamiyat tomonidan ko‘ra–bila turib, uni chetga surib qo‘yish va shu orqali uni iztirobga solish kabi usullarni qo‘llaniladi. Bunday usullar ma’naviy saviyasi past odamlar orqali, qonunlari ishlamaydigan totalitar va avtoritar boshqaruv hukmronlik qilgan jamiyatda ro‘y beradi. Bunga misol tarzida Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon kabi buyuk siymolarning qamashga, otishga hukm etilishini yoki iste’dodli ziyolilarga atayn unvonlar bermaslik, iloji boricha ular nomini xalqqa etkazmaslikka harakat qilish hollarini keltirishimiz mumkin. Faqat bugina emas, sho‘rolar tuzumida «sovet xalqi» deb atalgan millionlab fuqarolarning qadr–qimmati oyoqosti qilindi: ular ochlikka, surgunlarga, konsentratsion lagerlar azoblariga mahkum etildilar, qiynoqlarga solindilar. Bularning hammasi faqat iqtisodiy qiyinchiliklar oqibati emas, balki mustabid tuzum tomonidan inson g‘ururini oyoqosti qilib, uni qo‘rqoq, bo‘ysunuvchi jonzotga aylantirish uchun olib borilgan mash’um siyosat edi. Chunki g‘ururini yo‘qotgan kishida qadr–qimmat hissi o‘ladi, u haqiqat, adolat va insoniy huquqlar tantanasi uchun kurashdan o‘zini olib qochadi. Zotan, qadr–qimmat insoniy g‘ururning jamiyatdagi ijtimoiy–axloqiy munosabatlarda in’ikos etish shaklidir.

Lekin g‘urur me’yorida bo‘lishi kerak, ya’ni kishining asl qadr–qimmatiga mos kelishi lozim. G‘ururdagi me’yorning buzilishi kishini kibrga olib keladi: u o‘zining va boshqalarning qadr–qimmati to‘g‘risida noto‘g‘ri tasavvurga ega bo‘lgani uchun kibrlanadi, manmanlikka beriladi. Kibrli kishi o‘zini zo‘r deb biladi. Bu shunchaki ro‘y bermaydi. Aslida u o‘z qadr–qimmatining boshqalarnikidan past ekanligi tufayli uni sun’iy ko‘tarishga harakat qiladi, ma’naviy bo‘shliqni boshqalarga past nazar bilan qarash orqali to‘ldirishga intiladi, bu yo‘lda yolg‘on va maqtanchoqlikdan toymaydi. Pirovard natijada u atrofdagilardan ajralib qoladi, o‘zgalarning nafratiga sozovor bo‘ladi, asl o‘zligini topolmagan axloqsiz kimsaga aylanadi. SHu bois doimo

insonning «o‘z o‘rnini» – qadr–qimmatini real bilishi, o‘zgalargagina emas, birinchi navbatda o‘ziga baho bera olishi muhimdir. Xullas, qadr–qimmat – insonning o‘zi, o‘zgalar va jamiyat tomonidan oliy qadriyat sifatida e’tirof etilishi, uning ma’naviy huquqlarining tan olinishidir.

Biz yuqorida ko‘rib o‘tganlarimiz – asosiy mezoniy tushunchalarning barchasi baholash tabiatiga ega. Yana qator muhim axloqiy tushunchalar borki, ular o‘z echimini talab qilishi bilan, ya’ni muammolik xususiyati bilan ajralib turadi. Ideal, baxt, hayotning ma’nosi singari tushunchalar shular jumlasidandir.

Ideal. Bir qaraganda, idealda ham baholash xususiyati mavjuddek tuyuladi. Lekin aslida u qiyoslashga asoslanadi. Antiqa tomoni shundaki, idealda nomavjud, xayoldagi insonga voqelikdagi real, mavjud inson, hayotdagi hodisalar qiyoslanadi, ya’ni bor narsa yo‘q narsa bilan o‘lchanadi. Zero, ideal hayotda mavjud bo‘lishi mumkin emas – bu hammaga ayon gap. Buning ustiga, ideal, yirik ma’noda, hozirgi zamonda ham, kelajakda ham bo‘lmaydi, uning mavjudlik sharti – o‘tgan zamon. Shunday qilib, idealga intilish shaxsning o‘z zamonasidagi odatiy sharoitga sig‘maslik, uni tezroq kengaytirish uchun qilingan xatti–harakatidir. Bu xatti–harakat uchun namunani inson, hozirgina aytganimizdek, kelajakdan topolmaydi, chunki namuna tarixiylikni, tajribaviylikni talab etadi; axloqiy idealga aylangan shaxs tarixiy tajribadagina mavjud bo‘ladi va muayyan zamonga kelib, u ma’lum ma’noda mubolag‘aviy hamda afsonaviy ta’rif–tavsif bilan boyitiladi, ya’ni ideallashtiriladi. Bunga ideal odil podsho No‘shiravon odil yoki ideal sahovat egasi, jo‘mard inson Hotam Taiy Yamaniy siymolari yorqin misol bo‘la oladi.

Inson ideal sari intiladi, o‘z hayotini unga qiyoslaydi, unga taqlid qiladi. U inson hayotidagi eng oliy axloqiy talabki, uning bajarilishi shaxsni komillikka etkazadi. Albatta, hayotda bunga to‘la erishib bo‘lmaydi, lekin inson ana shu komillikni o‘ziga namuna bilib, idealga intilib yashashi jarayonida nisbiy–hayotiy komillikni qo‘lga kiritadi.

Dunyoviy ideal bilan, aniqrog‘i, ijtimoiy–axloqiy ideal bilan diniy ideal, bir qaraganda, o‘xshashdek ko‘rinsa–da, aslida keskin farq qiladi. Chunonchi, musulmonlar uchun – Muhammad alayhissalom, nasroniylar uchun – hazrati Iso, yahudo dinidagilar uchun – hazrati Muso ideal hisoblanadi. Ular ideal sifatida hech qachon o‘zgarmaydi, boqiy. Ijtimoiy–axloqiy ideallar esa o‘zgarishi mumkin va ko‘p hollarda o‘zgarib turadi. Masalan, sho‘rolar davrida o‘sha tuzum asoschisi Lenin – eng yuksak axloqiy ideal sifatida talqin etilardi va ko‘pchilik tomonidan shunday qabul qilinardi. Hozir esa «Kuch – adolatda!» degan shiorni hayotining ma’nosi deb bilgan buyuk ajdodimiz Amir Temur ko‘pchilik tomonidan ijtimoiy–axloqiy ideal, adolatli davlat rahbarining namunaviy timsoli tarzida qabul qilinadi. Demak, muayyan tuzum talablaridan va jamiyat ravnaqidan kelib chiqqan holda, ijtimoiy–axloqiy ideallar o‘zgarishi mumkin.

Biroq har bir tuzumning umri umumiy tarixiy jarayonda nisbatan qisqa vaqtni o‘z ichiga oladi. Yolg‘on, ko‘zbo‘yamachilik va zo‘ravonlikka asoslangan tuzum esa uzoq muddat yashay olmaydi. Chunki zimdan axloqiylikni inkor etgan siyosatning bir kunmas bir kun albatta asl basharasi ochiladi. Shu bois faoliyati niqoblangan axloqsizlikdan iborat bo‘lgan Lenin, Stalin, Gitler kabi ijtimoiy ideallarning umri uzoq bo‘lmadi – aldangan ko‘pchilik qisqa vaqt mobaynidagina ularni ideal deb bildi.

Bunday salbiy hodisalarga qaramay, ideal, umuman, jamiyatda, shaxs hayotida ijobiy hodisa. U insoniyat tarixida yorug‘ mayoq vazifasini o‘tab kelmoqda, bundan keyin ham uning asosiy vazifasi shunday bo‘lib qolajak. Chunki idealda har bir inson o‘z baxtining hissiyotli ifodasini ko‘radi, hayotining ma’nosini unga qarab intilishda deb biladi.

H**ayotning ma’nosi.** Mashhur alloma Majididdin Xavofiy, yashash uchun ovqatlanurlar, ovqatlanish uchun yashamaslar, degan hikmatni ko‘p takrorlar ekan. Xo‘sh, aslida inson nima uchun yashaydi? YAshashdan maqsad nima? Inson hayotining ma’nosi nimada?

Har bir inson o‘z umri mobaynida ana shu savollarga javob topishga urinadi va hayotining ma’nosini o‘ziga xos tarzda tushunadi. Shu bois hayotning ma’nosi axloqshunoslikning ancha murakkab tushunchalaridan hisoblanadi.

Avvalo shuni aytish joizki, hayotning ma’nosini yashashdan maqsad degan tushuncha bilan qorishtirib yuborish hollari ko‘p uchraydi. Vaholanki, ularni aynanlashtirish mumkin emas, chunki hayotning ma’nosi maqsadga nisbatan juda qamrovli tushuncha, o‘z ichiga o‘nlab, balki yuzlab

maqsadlarni oladi, aniqrog‘i, u muayyan maqsadlar tizimidan tashkil topadi. Shu bois kimningdir biror–bir ezgu maqsadi amalga oshmay qolsa, uning hayotini «ma’nosiz» deb bo‘lmaydi.

Ba’zan hayot «ma’nosiz» kechishi ham mumkin. Bunda kishidagi maqsadlar o‘tkinchi, mayda, yuksak orzu–intilishlardan yiroq, hayvoniy, tuban, hatto yovuz bo‘lishi mumkin. Mazkur kishi – «hayot egasi»ning bunday tabiati jamiyat erishgan axloqiy daraja bilan baholanadi. Zero, kimdir o‘z hayoti ma’nosini qanday yo‘l bilan bo‘lmasin boy–badavlat, to‘kin–sochin yashashda deb tushunadi: harom–xarishning farqiga borib o‘tirmaydi, birovning haqidan qo‘rqmaydi yoki qanday vositalar bilan bo‘lmasin, martabaga erishishni o‘z oldiga hayotiy maqsad qilib qo‘yadi, faqat «yulsam» deydi. Boshqa birov esa, qonunni buzmaydi, lekin o‘zgalarga qayishishni xayoliga ham keltirmaydi, hech kim bilan ishi bo‘lmaydi, faqat «o‘z qobig‘ida» yashashni afzal ko‘radi.

Yana bir toifa odamlar borki, ular hayotining ma’nosini eng yuksak qadriyatlar bilan bog‘laydilar va jamiyatda yuksak axloq egasi, go‘zallik oshuftasi, e’tiqodi but kimsalar sifatida e’tibor qozonadilar. Ular oliy ideallarga intilib, fidoyilarcha umr kechiradilar. Hayotining ma’nosini o‘zidan keyin qoldiradigan «ikkinchi umr»da ko‘radilar. Har bir jamiyatning taraqqiy topishi yoki tanazzuli hayotning ma’nosini ana shu tarzda tushunuvchilarning ko‘pligi yoki kamligi natijasida ro‘y beradi, bir so‘z bilan aytganda, bunday tom ma’noda «elim deb, yurtim deb yonib yashaydigan» odamlar yuksak axloqli, demokratik, erkin jamiyatning ustunlaridir.

Biz yuqorida ko‘rib chiqqan toifalar ikki umumiy ijtimoiy–ma’naviy guruhning biriga, ta’bir joiz bo‘lsa, shartli ravishda dunyoviy deb ataladigan qismiga mansub.

Ikkinchi guruhni esa e’tiqodiy–diniy deb nomlash mumkin. Bu guruh hayotning ma’nosini Xudoni topishda, Unga etishishda deb biladi. Bunda goho cherkov yoki shariat aqidalari orqali emas, balki muhabbat vositasida ham Xudoga murojaat qiladilar. Masalan, buyuk rus mutafakkiri va yozuvchisi, pravoslav cherkovidan ronda qilingan Lev Tolstoy hayotning ma’nosini quyidagicha tushunadi: «Men faqat Xudoga ishongan onlarimdagina haqiqiy yashaganimni esladim... Xudoni tanish va yashash degani bir xil gap, Xudo hayot demakdir», – deb yozadi u o‘zining mashhur «Iqrornoma» asarida.[124]

O‘z hayotining ma’nosini Xudoga etishish uchun harakatda deb bilgan Tolstoy ayni paytda bu harakatni dunyoviy muammolarning hal qilinishi bilan bog‘laydi. Xuddi shunday holatni biz avval ham bir necha bor misol qilib keltirganimiz buyuk mutasavvif bobokalonimiz Alisher Navoiy shaxsida ham ko‘rish mumkin. Gap shundaki, har ikki alloma o‘zlari tanlagan tariqatlar orqali Xudoga etishishga intiladilar, ulardagi Xudoga bo‘lgan ilohiy ishq U yaratgan har bir jonzotga, har bir giyohga, eng avvalo, insonga muhabbat sifatida namoyon bo‘ladi, ya’ni ular hayotida diniylik dunyoviylikni inkor etmaydi. SHu nuqtai nazardan qaraganda, ba’zi ekstremistchi guruhlar mafkurachilarining «dinni dunyoviylikdan tozalash» haqidagi safsatalari ulardagi hokimiyatni qo‘lga olishga intilishdan boshqa narsa emas, mohiyatan dinga aloqasi yo‘q, xudbinlikning niqoblangan ko‘rinishi, xolos. Zero, Alloh u dunyoda jannatiy bo‘lish uchun o‘z bandalariga bu dunyoda go‘zal yashashni, chiroyli a’mollar qilishni buyuradi.

Ko‘rib o‘tganimizdan ma’lum bo‘lyaptiki, hayotning ma’nosini tushunishda har ikki ijtimoiy–ma’naviy guruhda ham turli qarashlar mavjud. Lekin ular bir masalada yakdil: ular hayotning ma’nosi o‘z manfaatlarini o‘zgalar manfaati bilan bog‘lab, oliy qadriyatlar va yuksak aqidalarni ichki shior qilib yashashdadir, degan axloqiy qoidaga binoan umr kechiradilar.

Baxt. Hayotning ma’nosi ideal bilan bog‘liq bo‘lgani kabi baxt atamasini ham hayotning ma’nosi tushunchasidan ajratib olingan holda tahlil etish mumkin emas. Zero, baxt inson o‘z hayoti ma’nosini qay darajada tushungani va shu ma’nodan umri mobaynida qoniqish hosil qilib borishidan iboratdir. Har bir insonda qoniqish hissi undagi maqsadlarning takomilga etganidagina ro‘y beradi. Faqat bu takomilga etish jarayoni bir umr davom etadi. SHu ma’noda buyuk ajdodimiz Abu Nasr Forobiy: «Baxt – har bir inson intiladigan maqsad, zotan u muayyan komillikdir», – deganida ko‘p jihatdan haq edi.[125]

[124] *Толстой Л.Н.* Собрание сочинений в 22 т. Т. 16. М., ИХЛ, 1983. С. 151.
[125] *Аль – Фараби.* Социально-этические трактаты. Алма – Ата, «Наука», 1973. С. 3.

Faqat bu qoniqish ham davomiylik tabiatiga ega ekanini unutmaslik lozim, uni lazzat bilan aynanlashtirish to‘g‘ri emas. Lazzat oniylik xususiyatiga ega, o‘zini faqat jarayondagina namoyon etadigan hodisa va u moddiy hayotdagi real, ammo o‘tkinchi ehtiyojlardan kelib chiqadi. Masalan, gastronomik yoki shahvoniy lazzatni olib ko‘raylik: deylik, siz kabobni xush ko‘rasiz va lazzatlanib eya boshlaysiz, lekin bir oz muddat o‘tgach, to‘yasiz, boshqa egingiz kelmay qoladi; shahvoniy lazzat ham shunday. Baxt esa ma’naviy ehtiyoj bilan bog‘liq, unda maqsadlarga birin–ketin erisha borish, qoniqish jarayoni, boya aytganimizdek, bir umr to‘xtamaydi va doimo lazzat va zavqni o‘z ichiga oladi.

Baxt garchand, orzu kabi idealning hissiy–ehtirosli shakli sifatida ko‘zga tashlansa-da, aslida undan farqli o‘laroq, shaxsning intilishini emas, shu intilishning ro‘yobini anglatadi. Har bir intilishning ro‘yobga chiqishi esa muayyan tayyorgarlikni va kurashni taqozo etadi. Buyuk shoirimiz G‘afur G‘ulomning:

Taqdirni qo‘l bilan yaratur odam,
G‘*oyibdan kelajak baxt bir afsona, –*
degan hikmatli satrlari shu jihatdan diqqatga sazovor.[126]

Baxt haqida gap ketganda, albatta, omad to‘g‘risida to‘xtalib o‘tish lozim. Omad ham lazzatga o‘xshash oniylik tabiatiga ega. Lekin bu oniylikda lazzatdagidek takrorlanish xususiyati yo‘q: odamga omad hayoti mobaynida kamdan–kam kulib boqadi. Omadning ana shu jihati haqida qrim–tatarlarning qadimgi asotiri bor. Unga ko‘ra, Omad ma’buda ekan, kunlardan birida uning o‘g‘li Erni tomosha qilaman deb osmondan tushibdi–yu, qaytib chiqmabdi. Shu–shu Omad Erga tushib, hanuz bolasini qidirarmish. Ma’budaning yuzi yo‘q, faqat qoq miyasi ustida bittagina ko‘zi bor ekan. SHu bois u to‘g‘ri kelgan o‘tkinchini tutib olib, o‘g‘limmikan deb, balandga ko‘tarib, ko‘ziga olib borib qararkan va o‘g‘li emasligiga ishonch hosil qilgach, osmonu falakdan pastga qaratib itqitib yuborarkan. Omad o‘z qo‘liga tushganlarning hammasiga shunday munosabatda bo‘lar ekan.

Darhaqiqat, mazkur asotirda omadning o‘tkinchilik mohiyati juda chiroyli va majoziy ochib berilgan; bir umr omadli odam yo‘q, omad – tasodif, baxt – zaruriyat; omad – istisnoli, baxt – qonuniy hodisa. Omad – shaxsning bir zumlik holatini aks ettiradi, baxt esa inson nimaga erishmog‘i lozim, degan savolga bir umr mobaynidagi amaliy javobdir.

Baxtni tushunish har bir davrda, ma’lum tarixiy sharoitda millat, shaxs va jamiyatning taraqqiyot darajasiga qarab, turlicha muayyanlashish xususiyatiga ega. ya’ni, ideal kabi uning ham tabiati o‘zgaruvchan. Axloqshunoslikda baxt mezoniy tushunchasini alohida o‘rganadigan an’anaviy evdeymonchilik deb ataladigan yunoncha «eudaimonja» (baxt) so‘zidan olingan yo‘nalish mavjud.

O‘lim va o‘lmaslik. O‘lim va o‘lmaslik ahloqshunoslikdagi eng murakkab tushunchalar. Avvalo shuni aytish kerakki, o‘lim shu paytgacha ahloqiy tushuncha sifatida «rasmiy» olib qaralmagan. Vaxolanki uni eng katta yovuzlik, eng ulkan baxtsizlik tarzida talqin etish odat tusiga kirgan. Mantiqan olib qaralganda, ezgulik va baxtning ziddi bo‘lgan bu tushuncha axloqqa taaluqli, ya’ni illatdir. Zero o‘lim oliy qadriyat bo‘lmish inson hayotini kesib qo‘yadi, uning ezguliklar, yaxshiliklar qilishga bo‘lgan imkoniyatini yo‘qqa chiqaradi. Masalan, Ibn Sino, juda bo‘lmaganda, yana o‘n yil yashaganida, 67 yoshga kirganida qanchadan–qancha ezgu ishlar qilgan, falsafa, tibbiyot va badiiy adabiyot sohasida ko‘plab buyuk asarlar yaratgan bo‘lur edi. O‘lim uni, u orqali bizni ham ana shu ma’naviy ezguliklaridan mahrum qildi. Demak, o‘lim, faqat biologik yoki tabiiy tushuncha emas, uning mohiyati ahloqiylik bilan chambaras bog‘liq. To‘g‘ri, o‘lim – haq. Lekin bu erda o‘limning turlari mavjudligini unutmaslik lozim.

O‘limning birinchi turi, bu tabiiy, tashqi tabiat va inson ichki tabiati bilan bog‘liq o‘lim. U ikki xil bo‘ladi: birinchisi – odatiy o‘lim, u qarilik tufayli, inson a’zolarining hayotni davom ettirishga yaroqsizligi tufayli ro‘y beradi. Ikkinchisi – halokat, u biror bir tabiiy ofat, yoki tasodiflar tufayli voqe bo‘ladigan o‘lim.

[126] *Гулом Ғ.* Танланган асарлар. Т., Ўздавнашр, 1953, 363-б.

Ikkinchi turdagi o‘lim – jamiyat bilan bog‘liq, u ham ikki xil bo‘ladi. Birinchisi – majburiy o‘lim, u odatda jazo shaklida amalga oshiriladi. Ikkinchi xili – bu dunyodagi azob–uqubatlardan, ular hoh ruhiy, hoh jismoniy bo‘lsin, qutilib, uyqu bilan mangu orom olish uchun ixtiyoriy tarzda amalga oshiriladigan o‘lim, totli o‘lim yoki evtanaziya deb ataladi. Ayni ana shu ikkinchi turdagi o‘lim ahloq bilan bog‘liq. CHunonchi ikkinchi turdagi o‘limning birinchi xili – ulkan yovuzlik hisoblanadi. SHunga ko‘ra, o‘lim jazosi yovuzlikka qarshi yovuzlik ko‘rsatishdir. Bu haqda keyinroq bafurja to‘xtalamiz.

Ixtiyoriy o‘lim, aytilganidek, ba’zan ruhiy iztiroblar orqali hayotda o‘z o‘rnini topa olmaganligi, o‘zi uchun eng ulug‘ hisoblangan maqsadiga erisha bilmaganligi natijasida ro‘y beradi. Bunday holat goho ommaviy tus olishi ham mumkin, o‘tgan asr 80 yillarining ikkini yarmida sobiq totalitar rejim iskanjasidagi O‘zbekistonda ayollar orasida o‘zlarini yoqib yuborish xolatlari ko‘plab yuz berdi. Yuzlab ayollar (asosan kolxozchilar) og‘ir jismoniy mehnat, quvonchsiz shaxsiy hayot, reaksion urf–odatlar, turmushdagi etishmovchiliklar tufayli hayotdan ko‘z yumdilar. Ular ixtiyoriy o‘limni qabul qildilar. Bunday o‘lim aslida yashashni istamaslik emas, balki aksincha, SHopenenhauer aytganidek, yashash istagi tufayli yuz beradi, ya’ni o‘zini o‘ldirayotgan odam yashashni istaydi, faqat o‘zi yashayotgan hayotdagi shart sharoitdan, jamiyat qoidalaridan norozi, hayotni emas, anna shu noinsoniy sharoitni tark etish maqsadda shunday qiladi, kimlargadir yoki jamiyatga achiqma–achchiq hayotdan ko‘z yumadi.

Ixtiyoriy o‘limning ikkinchisi ko‘proq inson salomatligini yo‘qotishi, kuchli jismoniy og‘riqlardan xalos bo‘lishga intilishi, yuqorida aytilganidek, o‘limni mangu orom, totli abadiyat sifatida qabul qilishi bilan izohlanadi. Bunday o‘lim ko‘pincha tibbiyot odobi masalalari bilan bog‘liq. Masalan, surunkali jismoniy og‘riq natjasida, faqat kuchli narkotik dorilar bilan uyquga ketadigan og‘ir ahvoldagi bemor, oxir–oqibat bir – ikki oydanmi, bir–ikki yildan keyinmi, baribir, o‘limga maxkumligini his etgach, tibbiyot xodimidan o‘zini dori dozasini kuchaytirish orqali o‘ldirib qo‘ya qolishni iltimos qiladi. Tibbiyot xodimi qanday qaror qabul qilishi kerak? Bemorni o‘ldirish orqali og‘ir azoblardan qutqarish axloqiylikka kiradimi yoki axloqsizlikkami? Bu muammolar hali uzil–kesil hal etilgan emas. Bundan tashqari. har ikki holatdagi o‘limda o‘z xohishi bilan o‘limni barvaqt istagan, Xudo bergan umrni o‘zi qisqartirishga ahd qilgan odam ahloqlimi yoki ahloqsizmi?

O‘zini o‘zi o‘ldirish gunoh, lekin o‘zini ham, oila a’zolarini ham qiynab yashash–chi? Ikkinchi xolatda u matonat, mardlik ko‘rsatib, «o‘ladigan kasalning o‘lgani, bo‘ladigan ishning bo‘lgani ma’qul» degan maqolga amal qilgani ahloqiylikmi yoki ahloqsizlikmi? Bu savollarga birdan va bir tomonlama, qat’iy javob berish hozir ham mushkul, barcha davrlarda ham mushkul bo‘lib kelgan.

O‘lim borasidagi mulohazalarda yana bir muhim masalaga to‘xtalamoq joiz. Xo‘sh o‘lim, odatda qabul qilingan tarzida, eng ulkan yovuzlikmi? Bunga dialektik yondashuv orqali javob berish lozim. O‘lim og‘ir yo‘qotish. «Lekin o‘z-o‘zicha u tabiiy hodisa – yovuzlik emas... U uzoq davom etgan biologik evolyusiya mobaynida foydali va zarur ahamiyatga ega bo‘ldi»[127].

Darhaqiqat, o‘lim va hayot, boshqacha aytganda, hayot va mamot bir – biri bilan uzviy dialektik bog‘liq tabiiy hodisalardan. Bu dunyoda hayotsiz o‘lim, o‘limsiz hayotning bo‘lishi mumkin emas. Buni Lametri obrazli qilib shunday izohlaydi: «Narsalar dunyosida, o‘lim arifmetikadagi nolning o‘zgasini boshqa narsa emas»[128] Faqat bevaqt, fojeaviy o‘limni yovuzlik tarzida talqin etish mumkin. Chunki aynan shunday o‘lim tufayli, yuqorida aytganimiz, insonni jamiyat va oila uchun qiladigan ezgu ishlar to‘xtaydi.

Biz fojeaviy o‘lim deganda ham ikki xil o‘limni tushunishimiz lozim: birinchisi – tasodifiy, tabiiu yoki texnikaviy halokatlar tufayli ro‘y beradigan o‘lim. Unda tabiiylik mavjud, ikkinchisi – estetikadagi fojeaviylik tushunchasiga taaluqli o‘lim, unda fojeaviylik qaxramonlikni vujudga keltiradi, o‘lim – ijtimoiy hodisaga aylanadi. Boshqacharoq aytganda, Yangi g‘oya uchun zamon bilan kurashib, o‘zini fido qilgan shaxs qahramonlarcha halok bo‘ladi, ya’ni erkinlik sub’ektda,

[127] *Ламонт К.* Иллюзия бессмертия - М., Политиздат, 1984. С. 276.
[128] *Ламетри Ж.О.* Сочинения . М., «Мысль», 1983. С. 371.

zaruriyat ob’ektda beriladi va ob’ekt sub’ektning ustidan g‘alaba qozonadi, lekin bundan buyog‘iga, sub’ektning g‘oyalari bilan yashaydi, bundan o‘sha inson ijtimoiy – axloqiy ideal sifatida maqom topadi, jisman halok bo‘ladi, lekin ruhan, ma’nan u uzoq zamonlar yashaydi yo abadiiy o‘lmaslikka erishadi.

Chunki fojeaviy qahramon «o‘z erkini yo‘qotishi bilan aynan ana shu erkinlikning mavjudligini isbotlab, o‘zining erkin ixtiyorini e’lon qilib, halok bo‘ladi».[129]

Biz o‘lmaslik deganida asosan ana shu holatni, ijtimoiy – ahloqiy ideal sifatidagi o‘lmaslikni tushunamiz. Jisman o‘lmaslik to‘g‘risidagi fikrlar esa tibbiyot muammosi bo‘lib, unga erishishning imkoni yo‘q, zero, keksayish, inson a’zolarining qarishi mavjud ekan, ular albatta o‘limga olib boradi.

Ba’zi tadqiqotchilar, chunonchi, I. V. Vishev, inson kosmosga chiqmasdan oldin, kosmos haqida fikrlagan, ilmiy ishlar olib borgan edi, o‘lmaslik haqida ham shunday fikr bildirsa bo‘ladi, fan taraqqiyoti shunga olib kelish mumkin degan hayotbaxsh ruhdagi farazni ilgari suradi. Ayni paytda bu masalada «amaldagi o‘lmaslik» tushunchasi bilan «o‘lmaslik» tushunchasini qorishtirib yubormaslik muxim shart» ekanini ta’kidlab o‘tadi.[130]. Demak, o‘lmaslik mavjud va u ahloqiy tushuncha sifatida olib qaralishi lozim. SHu ma’noda axloqiy yuksak, fidoyi, ijtimoiy–axloqiy idealga aylangan insonlargina abadiylikka daxldordir.

Shunday qilib, biz axloqshunoslik mezoniy tushunchalarini imkon qadar ko‘rib chiqdik. Ushbu nisbatan qisqacha tahlilning o‘zi ham ularning axloqshunoslik sirlarini ochishda ilmiy kalit sifatida naqadar katta ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatib turibdi. Boshqacha qilib aytganda, mezoniy tushunchalar axloq nazariyasining asosini tashkil etuvchi mehvarlardir, barcha qolgan katta–kichik tushunchalar ular atrofida aylanib, axloq haqidagi ilmni vujudga keltiradi.

Axloqiy tamoyillar

Asosiy mezoniy tushunchalar – kategoriyalar singari axloqiy tamoyillar ham axloqiy anglash shakllaridan hisoblanadi. Ularda axloqiy talab nisbatan umumiy tarzda ko‘zga tashlanadi. Ular jamiyat tomonidan shaxsga qo‘yiladigan talab shaklida namoyon bo‘lib, insonning axloqiy mohiyatini, uning hayoti mazmunini, odamlar bilan o‘zaro aloqalaridagi asosiy jihatlarni belgilab beradi. Natijada tamoyillar, inson xatti–harakatining umumiy yo‘nalishini ko‘rsatgan holda, ko‘pgina axloqiy me’yorlar uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Insonparvarlik. Axloqiy tamoyillarning eng qadimiy va eng muhimlaridan biri – insonparvarlik. U – insonning yuksak ijtimoiy vazifasini belgilaydigan va barqaror etadigan g‘oyalar, qarashlar va e’tiqodlar majmui, shaxs erki, qadr–qimmati, uning baxtli bo‘lish huquqini talab etish imkonining mavjudligiga engilmas ishonch. Insonparvarlik tamoyilini dastlab Ovro‘pa Uyg‘onish mutafakkirlari ilgari surganlar, degan fikr mavjud. Aslida, insonparvarlik dastavval SHarqda o‘rtaga tashlangan, insoniylik, insonparvarlik degan ma’noni bildiruvchi «namlulu» so‘zi bundan 3–4 ming yillar avvalgi Qadimgi Somir giltaxtalarida uchraydi.

Umumjahoniy dinlarning hammasida ham insonparvarlik g‘oyalari ustuvor hisoblanadi. Chunonchi, musulmon manoqiblarida turli variantlarda uchraydigan mashhur rivoyat bor. Rivoyat qilinishicha, Xudoga etishgan odamning xonadoniga emak so‘rab bir majusiy kiradi. Mezbon, unga musulmon bo‘lsang, qorningni to‘ydiraman, bo‘lmasa yo‘q, deydi. Majusiy ko‘nmay chiqib ketadi. Shunda Xudodan, nega unga taom bermading, degan nido keladi. Mezbon, u kofirlikdan kechmagani uchun shunday qildim, deb javob beradi. Shunda Tangri mezbonga, kofir bo‘lsa ham, axir mening bandam–ku, inson–ku, deb tezda uni qaytarib kelib, qornini to‘ydirishni buyuradi.

Demak, insonparvarlikning ibtidosi Tangridan va har bir inson boshqalarga mehr–muhabbat, muruvvat bilan munosabat qilmog‘i lozim. Zero, Hadisi sharifda «Odamlarga rahmli bo‘lmagan kishiga Allohning ham rahmi kelmaydi», deyiladi. Ushbu hadis so‘zlariga mos misolni nasroniylikda ham uchratish mumkin. Buyuk rus faylasuf yozuvchisi F.Dostoevskiyning «Aka–uka

[129] *Шеллинг Ф.* Философия исскуства М., «Мысль», 1966. С. 403.
[130] *Вишев И.В.* Проблема личного бессмертия. Новосибирск, «Наука», Сибирское отделение, 1990. С. 217.

Karamazovlar» romanida «Bir bosh piyoz» degan bob bor. Unda roman qahramonlaridan biri Grushenka tilidan shunday rivoyat keltiriladi:

Qadimda bir johil kampir bo‘lgan ekan, o‘libdi–yu, o‘lganidan so‘ng undan biror–bir yaxshilik qolmabdi; shaytonlar uni olovli ko‘lga irg‘itishibdi. O‘ng farishta o‘ylab qolibdi: qani endi kampirning biror–bir fazilatini topsa–yu, Xudoga etkazsa! Shunda kampirning tomorqadan bir bosh piyozni yulib olib, gadoy ayolga sadaqa qilganini eslabdi–da, uni Xudoga aytibdi. Xudo shunda farishtaga: bor, o‘sha bir bosh ko‘k piyozni olib, uzat, agar unga osilib ko‘ldan chiqsa, kampir jannatga kirsin, mayli, agar piyoz uzilib ketsa, o‘sha erda qoladi, debdi. Farishta kampirga piyozni uzatibdi va kampir osilib chiqa boshlabdi, endi qutulib chiqay deganda, qarasa, boshqa gunohkorlar ham uning ketidan chumoliday osilib ko‘ldan chiqib boryapti. Badfe’l kampir ularni tepib pastga tushirishga urinib: «Senlarni emas, meni tortib chiqaryapti, piyoz senlarniki emas, meniki», debdi. SHu gaplarni aytib bo‘lar–bo‘lmas piyoz uzilib ketibdi va kampir hozirgacha o‘sha olovli ko‘lda azob chekar emish.[131]

Misollardan ko‘rinadiki, insonparvarlik – umuminsoniy qadriyatlar sirasiga kiradi. SHu sababli uni sho‘rolar davrida sinfiylik nuqtai nazaridan soxtalashtirish muvaffaqiyatsizlikka uchradi, proletar diktaturasi va totalitar sotsialistik tuzum hamda ular ijodkorlarining insonparvarligi haqidagi afsonalar juda qisqa umr ko‘rdi. Sotsializm mafkurachilarining bu boradagi sa’y–harakatlari o‘sha davrlardayoq noilmiyligi, yolg‘onga sug‘orilganligi bilan kishilarning g‘ashini keltirgan edi. Bunday insonparvarlikni xalq qabul qilmaydi. Chunki u aynan o‘ta mavhum «xalq» tushunchasiga qaratilgan, vaholanki, insonparvarlik markazida muayyan shaxs turmog‘i lozim. Har bir shaxs insoniy huquqlarini ta’minlash uchun kurashish – mana, insonparvarlikning asosiy vazifasi. Bu borada umumbashariy ma’naviy qadriyatlarni ustuvor deb bilgan bizning davlatimiz ham mamlakat ichkarisida, ham dunyo miqyosida ko‘zga ko‘rinarli ishlar qilmoqda. Zero, biz qurayotgan erkin fuqarolik jamiyati nafaqat insonga mehr–muhabbat va izzat–hurmat ko‘rsatishni asosiy tamoyil qilib olgan, balki shaxsning har tomonlama kamol topishi uchun zarur bo‘lgan haqiqiy insoniy shart–sharoitlarni yaratishni ham o‘z oldiga oliy maqsad qilib qo‘ygan.

Erkparvarlik. Agar insonparvarlik tamoyili shaxsning barcha insoniy haq–huquqlari himoyasida tursa, ya’ni ancha keng qamrovli va umumiy intilish bo‘lsa, erkparvarlik tamoyili uning ma’lum ma’noda muayyanlashgan bir qismi hisoblanadi. Erkparvarlik insonning eng oliy huquqi – erkin, ozod yashash huquqini himoya qilishi bilan muhimdir. Zero, erksiz inson – asir, erksiz millat – qul, erksiz mamlakat – mustamlaka. Erkparvarlik, avvalo, o‘z millati, o‘z Vatani erki uchun, qolaversa, boshqa millatlar va vatanlar erki uchun kurashni hayotining maqsadi qilib qo‘ygan insonlar tamoyilidir.

Erkparvar inson qullikning, mutelikning har qanday ko‘rinishini inkor etishi barobarida inson huquqlarining tom ma’nodagi jangchisiga ham aylanadi. Bu jangchi bir tomondan, har bir shaxsning so‘z erkinligi, o‘z fikrini erkin bayon qilishi, saylash huquqi, vijdon erkinligi uchun kurashadi, ikkinchi tomondan, butun–butun millatlar erki masalasini o‘rtaga tashlar ekan, ma’lum ma’noda milliy ozodlik harakatlari uchun ham turtki beradi.

Odatda, erkparvar shaxslar muayyan davrning qahramonlariga aylanadilar. Zero, ular o‘zgalar erki uchun o‘z erkini, o‘z hayotini qurbon qilishdan ham cho‘chimaydilar. Buning yorqin misoli buyuk ingliz mumtoz shoiri Jorj Bayron siymosidir. U ingliz bo‘laturib, o‘z vatani Angliyada Irlandiya ozodligi, irlandlar erki uchun kurashdi: hayrat va nafratga uchradi, Vatanni tark etishga majbur bo‘ldi. O‘z yurtida erk uchun kurashish baxtidan mahrum bo‘lgan shoir o‘zga vatanlar erki uchun kurashga otlandi va Italiyani Avstriya istibdodidan ozod qilish harakatining rahbarlaridan biriga aylandi. Bu haqda u shunday deb yozgan edi:

Erk uchun Vatanda qilolmasang jang,
Sen qo‘shni vatanlar erki deb kurash;
Tut YUnon, Rumoning tug‘ini tarang,
Boshingni tika bil erk uchun sarkash!

[131] *Достоевский Ф.М.* Собрание сочинений в 15 т. Т. 9, ч. И – ИИИ. А., «Наука», 1991. С. 394.

*Ezgulik yo‘lida bo‘lsang qa*hr*amon,*
Sen inson erki deb kurashsang azot,
Bir kuni, sirtmoqdan gar qolsang omon,
Jo‘mard deb alqagay seni odamzod![132]

Italiyadagi ozodlik harakati mag‘lubiyatga uchragach, Bayron Qadim Yunonistonni Turkiya zulmidan ozod qilish uchun kurashdi. U Yunonistonda, botqoqlik yonidagi Missolungi shahrida og‘ir bezgakdan vafot etdi. Uning o‘limi ham istibdodga qarshi shiorga aylandi. Benazir shoir, Yunonistonning ozod qilingan qismi general–gubernatori, erksevar qo‘mondon va ulug‘ inson xotirasiga yunon xalqi yigirma bir kun qora kiyib, motam tutdi. Hamma cherkovlarda Bayron haqqiga ibodat qilindi.Darhaqiqat, erkparvarlik tamoyilini hayotining ma’nosi deb bilgan insonlarning ma’naviy umri boqiy, ular kelajak avlodlar uchun ideal bo‘lib qoladilar.

Ayni paytda, bu tamoyil keng ijtimoiy–siyosiy ma’noda ham qo‘llaniladi. Buni erkparvar davlatlar faoliyatida ko‘rish mumkin. SHuni ham aytish kerakki, erkparvarlik tamoyilidan bir oz bo‘lsa–da, o‘z manfaatlari yo‘lida foydalanishga, shu orqali siyosiy obro‘ olishga intilish hollari, afsuski, uchrab turadi. Ba’zi davlatlar tomonidan o‘zga mamlakatlar ichki ishlariga aralashish uchun erkparvarlikni niqob qilib ish ko‘rishga urinishlar ham yo‘q emas. Biroq, bunday siyosiy qallobliklar jahon jamoatchiligi tomonidan darhol ilg‘ab olinadi va fosh etiladi. Zero, erkparvarlik eng avvalo shaffoflik darajasidagi poklikni, halollikni talab qiladi, ozginagina dog‘ni ham ko‘tara olmaydi.

Vatanparvarlik. Eng ma’lum va mashhur tamoyil, bu – vatanparvarlik. U insonning o‘z Vataniga muhabbatini, uni asrab–avaylashga bo‘lgan ishtiyoqini anglatuvchi axloqiy tushuncha. Uni ko‘pincha Vatan dushmanlariga qarshi ma’naviy–mafkuraviy qurol sifatidagina talqin etadilar. Aslida esa bu tamoyilning qamrovi ancha keng – u insonparvarlikning nisbatan muayyanlashgan shakli. U, eng avvalo, o‘z vatandoshlari erkini asrash uchun kurash, inson ozodligi yo‘lidagi xatti–harakatlardir. Vatan himoyasi, bu – inson himoyasi, millat himoyasi. Lekin bu himoya, yuqorida aytganimizdek, faqat jang maydonida emas, balki barcha sohalarda ham namoyon bo‘lishi mumkin. Har jabhada Vatan erishgan muvaffaqiyatlardan quvonch, muvaffaqiyatsizliklardan qayg‘u hissini tuyush, Vatan bilan g‘ururlanish, uning har bir qarich eriga, binosining har bir g‘ishtiga, qadimiy obidalariga, ilm–fan va san’atdagi yutuqlariga mehr bilan qarash, ularni ko‘z qorachig‘idek asrab–avaylash bular hammasi vatanparvarlikdir.

Vatanparvarlik tamoyili Vatan tushunchasini fidoyilarcha idrok etish, muayyan hudud va xalqqa muhabbat hissi singari omillar bilan bog‘liq. Zotan, ma’lum bir mamlakat fuqarosi o‘sha mamlakatdagi asosiy etnik guruh vakili bo‘lmasligi ham mumkin. Turli shart–sharoit taqozosi bilan boshqa bir hududga, mamlakatga kelib, qolib ketgan fuqarolar, o‘z tarixiy vatanidan olisda tug‘ilganlar kam emas. Ularning ko‘pchiligida «tarixiy Vatan» tushunchasi xayoliy bir qo‘msash, shirin g‘ussa, o‘tkinchi intilish tarzida ifoda topadi. Aslida esa bu – mazkur Vatanga muhabbat emas, balki o‘z ajdodlariga, olis xotiraga hurmatdan, ekzotik hissiyotlardan kelib chiqadi; haqiqiy muhabbat esa, sharoit har ikki Vatandan birini tanlashni taqozo etganda, hozir yashab turgan Vatani va vatandoshlariga nisbatangina mavjud ekani aniq–ravshan ayon bo‘ladi.

Mazkur holatni ajoyib gurji yozuvchisi Nodar Dumbadze o‘zining «Hellados» hikoyasida g‘oyatda jonli tasvirlab bergan: Suxumining Venetsian ko‘chasida YAnguli ismli yunon bola otasi bilan birga yashaydi. Uning chap ko‘ksida «Hellados» (Ellada) degan sanchma yozuv bor, u bu bilan faxrlanib yuradi. Lekin, vaqt kelib, yunonlarga tarixiy vatanlariga qaytishga ruxsat berilganida, Yanguli ketishni istamaydi. Otasi qattiq kaltaklab, majbur qiladi. Do‘sti Jamol undan nega otang bilan birga ketmoqchimassan, deb so‘raganida Yanguli shunday javob beradi:

*«Qandoq tushuntirsamikin... – deya gap boshladi u ni*h*oyat. – Onam yo‘q,* h*atto eslolmayman* h*am. Otam uzzukun tomorqada yoki tirikchilik tashvishida... Men ko‘chada, Venetsian ko‘chasida katta bo‘ldim... Mening Vatanim, mening Elladam bu – Suxumi, ko‘cha, Chalbash...*

– Bu nima bo‘lmasa? – Men Yangulining ko‘kragini ochib baland ovozda o‘qidim: Hellados.

[132] *Байрон.* Селестионс. М., «Прогресс публишерс», 1979. П. 242.

– Bu – naqsh, Jamol. Vatan – ichkariroqda, naqd yurakning o‘zida! – Yanguli qo‘lini ko‘ksiga qo‘ydi.

*O‘pkam to‘lib, tomo*g‘*imga achchiq bir narsa qadaldi, unga yana bir nimalar demoqchi edim–u, ammo Yanguli eshagini no‘xtasidan etaklab,* h*ovlidan chiqib ketdi».*

Otasi zo‘rlab, kaltaklab kemada olib ketishiga qaramay, Yanguli o‘z asl Vatanidan ketishni istamaydi, o‘zini dengizga tashlab, Vatani bag‘rida halok bo‘ladi. Buni yozuvchi shunday tasvirlaydi:

*«Oradan bir kun o‘tib, Kelasuri daryosining quyilish joyida dengiz to‘lqinlari bir bolaning jasadini so*hi*lga chiqarib tashlabdi. To‘*g‘*rirog‘i, uni keksa baliqchilar suvdan tortib olib, qumga yotqizishibdi. So‘ng murdaning kimligini aniqlash uchun shu atrofda o‘ynab yurgan bolalarni chaqirishibdi. Mar*h*umning basharasi shu qadar dabdala bo‘lib ketgan ekanki, uni* h*ech kim tanimabdi. Uni men tanidim. Chap to‘shining ustidagi «Hellados» degan se*h*rli yozuvni ko‘rgandan keyin tanidim. Nafasimni ichimga yutgancha so*h*ildan, so‘ng temir yo‘l bo‘ylab, keyin Venetsian ko‘chasidan to‘xtovsiz yugurib, telbalarcha uyga otilib kirdim.*

– H*a, nima bo‘ldi?!! – Xolamning kapalagi uchib ketdi.*

– Nina xola... Yanguli qaytib keldi...

*So‘ng xolamning oldida cho‘kkalab, oyoqlarini quchoqlab yi*g‘*lab yubordim...»*[133].

Demak, vatanparvarlik tamoyili xayoliy tuyg‘uga emas, balki muayyan zamonga, muayyan vatandosh–insonlarga bo‘lgan muhabbatga asoslangan axloqiy xatti–harakatlar jamuljamidir. Shu jihatdan qaraganda, mamlakatimizdagi barcha millatlar tengligini e’tirof etuvchi, millatidan qat’i nazar, hammamiz bir Vatan farzandlari ekanimizni ta’kidlovchi Konstitutsiyamizning ana shunday demokratik tamoyillarga asoslanishi, yuksak axloqiy zaminga egaligi e’tibor va e’zozga loyiqdir.

Hozirgi paytda yoshlarimizda vatanparvarlik tuyg‘usini tarbiyalash, ularni Vatan ma’nosini teran anglab etishga o‘rgatish, vatanparvarlik – yuksak axloqiy tamoyil ekanini tushuntirish axloqshunoslikning dolzarb vazifasi hisoblanadi.

Millatparvarlik. YAna bir muhim axloqiy tamoyil, bu –millatparvarlik. U, ma’lum ma’noda, vatanparvarlik tamoyilining yanada muayyanlashgan shakli. Zero, millatni sevish keng ma’noda Vatanni sevish degani. Vatansiz millatning bo‘lishi yoki rasmana erkin va baxtli yashashi mumkin emas.Shu o‘rinda millatparvarlikni millatchilik bilan qorishtirib yubormaslik to‘g‘risida qisqacha to‘xtalib o‘tmoq lozim. Millatchilik o‘z millatini ajratib olib, unga buyuklik maqomini berishga intilish bo‘lsa, millatparvarlik, boshqalarni kamsitmagan holda, o‘z millati ravnaqi uchun kurashish, bu yo‘lda, lozim bo‘lsa, o‘z hayotini ham fido qilish demakdir. U insonparvarlik bilan ham chambarchas bog‘liq. Chunki o‘z millatini chin dildan sevmagan odam hech qachon boshqa millatlarni seva olmaydi.

Asl millatparvar – milliy o‘zligini anglab etgan inson. U o‘z millati bilan faxrlanadi, o‘z millati bilan butun jahonning faxrlanishini istaydi. CHunonchi, Navoiy do‘ppi bilan to‘n kiygan o‘zbekni har qanday shoh jamolidan afzal ko‘radi:

*Sho*h*u toju xil’atekim, men tomosho qil*g‘*ali*
*O‘zbakim boshida qalpoq, egnida shirdo*g‘*i bas.*[134]

Lekin Navoiy shu faxrlanishi, g‘ururlanishi barobarida o‘zgalarga kibr bilan qaragan emas, aksincha, o‘zga til vakili bo‘lmish Jomiyga bag‘oyat hurmat–izzat ko‘rsatib, unga, pirim, deb qo‘l bergan.

Millatparvarlik tamoyili asosida milliy g‘oya yotadi, u millatni sevish amaliyotining – millatparvarlikning ilmiy–nazariy asosi sifatida maydonga chiqadi. Milliy g‘oyaning zamonaviy, biz tanlagan ko‘rinishini, uning mafkuraviy jihatlarini Respublikamiz birinchi Prezidenti Islom Karimov shunday ta’riflaydi: «Milliy mafkuramiz har qanday millatchilik va shunga o‘xshash unsurlardan, boshqa elat va xalqlarni mensimaslik, ularni kamsitish kayfiyati va qarashlaridan mutlaqo xoli bo‘lib, qo‘shni davlat va xalqlar, umuman, jahon hamjamiyatida, xalqaro maydonda o‘zimizga munosib hurmat va izzat qozonishda poydevor va rahnamo bo‘lishi darkor».[135]

---

[133] *Думбадзе Н.* Ҳелладос. Низом Комил таржимаси. «Тафаккур» журнали, 1995, 3 – 4-сонлар.
[134] *Навоий.* Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик, 13–т. Т., «Фан», 1988, 201-б.
[135] Баркамол авлод орзуси. Т., «Шарқ», 1999, 38-б.

Uning ikkinchi jihati esa mana bunday talqin etiladi: «Milliy g‘oya birinchi navbatda yosh avlodimizni vatanparvarlik, el–yurtga sadoqat yo‘lida tarbiyalash, ularning qalbiga insonparvarlik va odamiylik fazilatlarini payvand qilishdek olijanob ishlarimizda madadkor bo‘lishi zarur».[136]

Asl millatparvar ana shunday bo‘lishi kerak. Asl millatparvar insonlarning umri millatning umri kabi mangudir. Millat yo‘lida o‘z jonini tikkan Munavvar qori, Behbudiy, Fitrat, Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon singari minglab fidoyilarni xalqimiz hech qachon unutmaydi.

Fidoyilik. Ma’lumki, inson muayyan mamlakat va jamiyatdagi qoidalarni, huquqiy me’yorlarni buzmay yashashi mumkin. Rasmiy–huquqiy idoralar va tuzilmalar tomonidan bunday odam rosmana, jamiyat uchun xavf tug‘dirmaydigan shaxs hisoblanadi. Lekin bunday odam axloqsiz bo‘lishi, huquq bilan hisoblashgan holda axloqni tan olmasligi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, u o‘z mamlakatidagi jinoyat kodeksini e’tirof etishi barobarida, qalbidagi vijdon qonunlari bilan hisoblashmaydi, jinoiy jazodan qo‘rqadi–yu, vijdon azobini bilmaydi.

Shu fikrlarni endi misolda ko‘raylik. Deylik, kuz kunlaridan birida O‘rdadagi Anhor bo‘ylab shoshib ketayotgan odam suvga cho‘kayotgan, yordamga muhtoj kishini ko‘rdi. Lekin darhol o‘zini suvga otib, uni qutqarmadi. Chunki birinchidan, cho‘kayotgan u emas, ikkinchidan, egnidagi kostyum–shim suvga tushsa rasvo bo‘ladi, uchinchidan, uning vaqti yo‘q, foydali bir ish yuzasidan uchrashuvga ketyapti, to‘rtinchidan, suv sovuq, shamollab qolishi mumkin, beshinchidan, axir, bu odamning cho‘kishiga u sababchi emas–ku! Shunday qilib, bir odam cho‘kib ketdi, ikkinchi bir odam, buni ko‘ra–bila turib, o‘z yo‘lida davom etaverdi. Buning uchun uni qamamaydilar ham, jarimaga tutmaydilar ham, u haqda faqat, qanday beshafqat, vijdonsiz odam ekan, deb fikr bildiriladi, xolos.

Endi boshqa bir o‘tkinchini tasavvur qiling: u shu zahoti o‘zini suvga otib, cho‘kayotgan odamni qutqardi, dastlabki yordamni ko‘rsatdi va taksiga xarajat qilib, uyiga qaytdi: kiyim–bosh shalabbo, kattagina foydadan qoldi, besh–olti kun shamollab, dori–darmonga ham mablag‘ sarfladi. Lekin u bunga achinmaydi. Voqeani eslaganida afsuslanmaydi, balki o‘z xatti–harakatidan qoniqish tuyib, jilmayib qo‘yadi, hatto bu xotirlash unga ruh beradi.

Bu hodisada biz ikki xil tamoyil bilan harakat qilgan ikki kishini ko‘rib turibmiz: birinchisi – xudbin, ikkinchisi – fidoyi inson. Garchand, qonun birinchi kishini xudbinligi uchun jazolamagani barobarida ikkinchi kishiga fidoyiligi uchun alohida imtiyoz bermasa–da, jamiyat, mahalla–ko‘y, odamlar ularga ikki xil munosabatda bo‘ladilar: xudbinlikdan ijirg‘anib, nafratlanadilar, fidoyilikdan hayratlanib, minnatdorchilik bildiradilar.

Demak, fidoyi insonga boshqalar tomonidan bu qadar izzat–hurmat ko‘rsatilishiga sabab shuki, u istisnoli holatlarda o‘zining odatiy–kundalik hayotiy majburiyatlarini va munosabatlari darajasini ixtiyoriy ravishda oshira olish qudratiga ega bo‘ladi. Fidoyi inson boshqalar manfaati yo‘lida o‘z qonuniy manfaatlarini, ba’zan esa hatto hayotini qurbon qilishga tayyor turadi va zarurat tug‘ilganda qurbon qiladi ham; jamiyat uchun umumiy bo‘lgan oliy maqsad va ideallarni deb o‘zidan kechadi. Bunga Ikkinchi jahon urushi qahramoni mard o‘zbek yigiti To‘ychi Eryigitovning fidoyiligi yorqin misol bo‘la oladi. U dushman pulemyotiga ko‘ksini qalqon qilishi bilan o‘nlab, balki yuzlab o‘ziga o‘xshash odamlar hayotini saqlab qoldi; bu odamlar esa o‘z navbatida jahonda fashizm g‘alabasining xavfini kamaytira borib, oxir–oqibat yo‘qqa chiqardilar; ularning zurriyotlari esa hozir ham dunyoning Yangilanishi, o‘zgarishi uchun, oliy maqsadlar uchun xizmat qilmoqdalar. To‘ychi Eryigitovning nomi biz bilan birga, hech qachon xalq yodidan chiqmaydi.

Shuni ham aytish kerakki, fidoyilik tamoyilining mazmuni turli tarixiy davr va ijtimoiy jarayonlarda turlicha muayyanlashadi; u ma’lum bir davrlarda ommaviylashishi yoki kamayishi mumkin. Chunonchi, mustaqillikka erishganimizdan so‘ng dastlabki paytlarda o‘tish davriga xos bo‘lgan – fidoyilikka nisbatan xudbinlik tamoyilining kuchayganini ko‘rdik. Hozirga kelib esa, aksincha, asta–sekinlik bilan jamiyatimizda fidoyilik ustuvor tamoyil maqomini egallab bormoqda; Birinchi Prezident Islom Karimovning fidoyilik tamoyili mohiyatini to‘la anglatadigan «Elim deb, yurtim deb yonib yashash kerak!» degan so‘zlarini axloqiy shior qilib olgan jamiyatimiz

[136] Баркамол авлод орзуси. Т., «Шарқ», 1999, 38-б.

a’zolarining ilg‘or qismi tobora ko‘payib bormoqda. Ana shu ko‘payib borish jarayoni qancha tezlashsa, biz qurayotgan davlatning shakli–shamoyili shuncha muayyanlik kasb etadi.

Ziyolilik. Ziyolilik tamoyili hozir biz anglaydigan tushuncha ma’nosida nisbatan uzoq tarixga ega emas. U jadidchilik harakati bilan birga yuzaga keldi desak, xato qilmagan bo‘lamiz. Lekin bu tamoyilning inson faoliyatidagi dastlabki unsurlari O‘rta asrlar va undan keyingi davrlardagi ma’rifatparvarlar hayotida shakllanganini e’tirof etmoq lozim. Ya’ni, u insoniyat jamiyatidagi madaniy va intellektual – aqliy taraqqiyot bilan bog‘liq. Shu bois uni inson paydo bo‘lganidan ancha keyin vujudga kelgan axloqiy hodisa deb talqin etish maqsadga muvofiq. XX asr allomalaridan biri, buyuk olmon faylasufi, «Frankfurt maktabi»ning namoyandasi Teodor Adorno Ikkinchi jahon urushidagi genotsiddan so‘ng, ziyolilik – axloqiy kategoriya, degan fikrga kelganida mutlaqo haq edi.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, ziyolilik axloqiy tushuncha – tamoyil sifatida murakkab va ko‘pyoqlamalik tabiatiga ega. Ba’zilar ziyolilik deganda oliy ma’lumotli kishiga xos bo‘lgan fazilatni tushunadilar. Vaholanki, ziyolilik tamoyili tabaqa yoki guruhga mansublik ma’nolarini anglatmaydi. Oddiy fermer – dehqon ham, haydovchi ham, farrosh ham ziyolilik tamoyili bilan ish ko‘rishi va atrofdagilar tomonidan: «Ha, falonchimi, juda ajoyib, ziyoli odam–da», degan yuksak ijtimoiy bahoga loyiq bo‘lishlari mumkin. Bunda u odamning kasbidan qat’i nazar, ham bilim, ham fahm–farosat, ham oliy maqsadlar egasi ekani tushuniladi. Shunday qilib, ziyolilik asosida insonning ma’naviy–ma’rifiy yuksakligi, qalbidagi ichki nur, atrofni ham nurlantira oladigan ziyosi bilan belgilanadigan xatti–harakatlar yotadi.

Ziyolilik tamoyiliga hukmron–ma’muriy doiralar va xalq tomonidan o‘ziga xos munosabatlar mavjud. Chunonchi, birinchi toifadagilar ko‘p hollarda ziyolilikka umumiy tarzda ijobiy munosabatda bo‘ladilar, lekin masala muayyan ziyoli shaxslarga borib taqalganda, manfaatlar to‘qnashuvi ro‘y beradi: ziyolilar hukmronlar toifasini ziyolilik tamoyili asosida yashashi va ish yuritishini talab qiladi, bu esa ularga, tabiiyki, yoqmaydi, buni hokimiyat ishlariga aralashish deb ijirg‘anadilar, turli bahonalar topib, zimdan ziyolilarga qarshi kurashadilar. Bunga Lev Tolstoydek buyuk, pokiza insonning cherkov tomonidan la’natlanishi yoki norasmiy Turkiston Ligasining rahbari, istiqlol fidoyisi, mard sarkarda, haqiqiy ziyoli, chor armiyasi general–mayori Jo‘rabek Qalandarqori o‘g‘liga suiqasd uyushtirilishi – Qorasuvdagi o‘z yozgi bog‘ida sirli ravishda o‘ldirilishi hodisalari yaqqol misol bo‘la oladi. Mustamlakachilikka va totalitar tuzumlarga asoslangan mamlakatlarda ziyolilik tamoyiliga sodiq kishilar to‘g‘ridan–to‘g‘ri, ochiq qatag‘on qilinadilar. Bunga misol qilib, Fitrat, Qodiriy, Cho‘lpon kabi jadidlarni va Stalin–Gitler konslagerlarida halok bo‘lgan minglab ziyolilarni keltirish mumkin.

Ziyolilik tamoyiliga oddiy fuqarolarning munosabatida esa ikki xil yondashuv ko‘zga tashlanadi. Ularning faol va ilg‘or qismi, millatning o‘zagini tashkil etadigan ko‘pchilik odamlar ziyolilarga havas bilan qaraydilar, ziyolilarning xatti–harakatlarini nafaqat ma’qullaydilar, balki o‘z farzandlari va yaqinlariga namuna qilib ko‘rsatadilar. Ammo oddiy aholilik majburiyatidan boshqa narsani bilmaydigan, tarixdan «omma» deb atalib kelinadigan ijtimoiy qatlam kishilari, ularning ma’lumotlari oliu yoki o‘rtaligidan qat’i nazar, ziyolilarga istehzo bilan, «hokimiyat bilan o‘ynashgan esi pastlar» deb qaraydilar. Ana shu xudbin va mahdud «omma» qaysi erda kamayib borsa, o‘sha jamiyatda taraqqiyot yuksak darajaga ko‘tariladi. Zero, ziyolilik keng ma’nodagi fidoyilikdir. Shu bois mustaqilligimizning ilk kunlaridanoq bizda ziyolilik tamoyilini har bir fuqaroga singdirish uchun muntazam kurash olib borilmoqda. Uni singdirish esa ma’naviyatni yuksaltirish orqali ro‘yobga chiqadi.

Mehnatsevarlik. Inson barcha mavjudotlar ichida xatti–harakatlarining, faoliyatlarining ko‘pligi va xilma–xilligi bilan ajralib turadi. Mehnat ana shu xatti–harakatlarning aniq maqsadga yo‘naltirilgan qismidir. To‘g‘ri, mehnatga o‘xshash xatti–harakatlarni qaldirg‘ochning in qurishida ham, polaponiga baliq tutib keltirayotgan chorloqda ham, er kavlayotgan yumronqoziqda ham ko‘rishimiz mumkin. Lekin bu xatti–harakatlar savqi’ tabiiy – tabiiyyatga (instinktga) asoslangan. Inson mehnati esa, aql vositasida amalga oshadi, u o‘zi, yaqinlari, o‘z jamiyati va kelajak avlodning yaxshi yashashi uchun mehnat qiladi. Shu sababli mehnatni sevgan odam ijtimoiy–iqtisodiy sharoit risoladagidek yo‘lga qo‘yilgan jamiyatda o‘z ehtiyojlarini qondirib, farovon yashashga muyassar

bo‘la oladi, ishyoqmas odam esa aksincha, har qanday sharoitda ham hech qachon biri ikki bo‘lmaydi. Bundan tashqari, mehnatsevar inson jamiyat a’zolari tomonidan e’zozlangani barobarida, dangasa odam ijobiy shaxs sifatida qabul qilinmaydi.

Mehnatsevarlik tamoyili mehnat jarayonida shaxsning o‘z–o‘zini namoyish etishiga, o‘zligini ro‘yobga chiqarishiga, o‘zgalar bilan munosabatlar o‘rnatishiga imkon yaratuvchi axloqiy fazilatdir. U insondan halollikni, intizomni, ishtiyoq va intilishni talab etadi, mehnatga nisbatan sub’ektiv tarzdagi ijobiy munosabatni taqozo qiladi.

Ma’lumki, mehnatdan maqsad – ehtiyojni qondirish. Lekin bu ehtiyojni qondirishning qay tarzda, qanday ma’naviy–ruhiy sharoitda amalga oshuvi muhim. Faqat tor manfaatparastlik nuqtai nazaridan mehnat qilish, tinimsiz tirishib–tirmashish, mehnatga pul topish vositasi sifatidagina munosabatda bo‘lish, tabiiyki, kishiga ma’naviy qoniqish, huzur baxsh etmaydi: bunday «tinib–tinchimas» odamda xushomadgo‘ylik, torlik, asabiylik, nolish singari holatlar ko‘zga tashlanadi. O‘z kasbini yoki mehnat sohasini sevib mehnat qilgan odam majburiylik emas, ixtiyoriylik asosida ish ko‘radi, mehnatining natijasigina emas, balki mehnat jarayonining o‘zi ham unga quvonch, qoniqish bag‘ishlaydi. Zero, bunday hollarda mehnatsevarlik zamirida o‘z manfaati bilan birgalikda Vatanga, xalqqa, yaqinlariga xizmat qilishdek olijanob maqsadlar yotadi; ana shunday maqsadlar insonni «chumolilik» doirasidan kenglikka va yuksaklikka olib chiqadi.

Mehnatsevarlikni tarbiyalab borishda, uni kuchaytirishda raqobat alohida ahamiyatga ega. Zero, raqobat faqat moddiy ustunlikni emas, balki ma’naviy ustunlikni ham taqozo etadi, ya’ni unda moddiylik va ma’naviylik teng ishtirok etadi. Biz o‘tmishda boshdan kechirgan «sotsialistik» deb atalgan tuzum shaxs mehnatini qadrlamaslik, mehnatsevar bilan dangasani tenglashtirish – ularga bir xil umumiy haq to‘lash, «hech kimni kamsitmaslik» shiori ostida ish ko‘rish singari mohiyatan inson tabiatiga zid qoidalar va me’yorlarga asoslangan edi. «Sotsialistik musobaqa»ning soxtaligi, insoniyat jamiyatiga singib keta olmaganligiga sabab ana shunda. Zero, shaxs mehnatini qadrlash – shaxsning mehnatsevarligini, uning o‘zini qadrlash demakdir. Mustaqilligimiz sharofati bilan mehnat yana erkin shaxsning o‘ziga va atrofdagilarga individual munosabatiga aylandi, mohiyatan «besh qo‘l barobar bo‘lsin» degan tenglashtirish siyosati barham topdi. Mehnatsevarlik esa YAngi jamiyatimiz kishisining, jahoniy kenglikka chiqish huquqiga ega bo‘lgan shaxsning sevimli va huzurbaxsh tamoyiliga aylandi.

Tinchlikparvarlik. Bu axloqiy tamoyil ham insoniyat hayotida muhim ahamiyatga ega. Chunonchi, tinchlikparvarlik urushning, qon to‘kishning har qanday ko‘rinishini inkor etadi, oddiy tinchliksevar shaxsning tinch–totuv yashashga bo‘lgan ijobiy munosabati bilangina chegaralanib qolmaydi, balki dushmanlik va tajovuzkorlikka qarshi kurashni, zarba berishni taqozo etadi. Unda tinchlik haqida chiroyli gaplar aytish, yig‘inlarda ma’ruzalar qilish emas, balki faol xatti–harakat, uyushtiruvchilik, tashkilotchilik birinchi darajali zaruriy faoliyat hisoblanadi.

Tinchlikparvarlar fidoyi insonlardir. Ularning ana shu fidoyilarcha xatti–harakatlari pirovard natijada har bir inson hayotiga takrorlanmas noyob qadriyat sifatida qarashga, har bir fuqaro qadrini, har bir davlat suverenitetini, har bir millatning o‘z hayot tarziga monand yashash huquqini muqaddas deb tan olinishiga olib keladi, mamlakatlararo jamoat tartibini saqlashga, avlodlar ravnaqiga, tarixiy–madaniy hamkorlikka, millatlar va turli ijtimoiy guruhlar orasida o‘zaro tushunishning qaror topishiga xizmat qiladi.

Shuni ham ta’kidlash joizki, ba’zi ulug‘davlatchilik va buyukmillatchilik ruhi hukmron bo‘lgan jamiyatlarda tinchlikparvarlar quvg‘in qilinadilar, turmalarga tashlanadilar. Lekin ular o‘z tamoyillaridan hech qachon qaytmaydilar. Ular insoniyatni barcha bahsli masalalarni tinch yo‘l bilan hal qilishga chaqiradilar, Er yuzida tinchlik o‘rnatish uchun tinimsiz kurash olib boradilar. Shunday tinchlikparvar buyuk siymolardan biri sifatida zamondoshimiz, ulug‘ ingliz faylasufi, Nobel mukofoti sovrindori Bertran Rassel (1812–1970) shaxsini misol qilib keltirishimiz mumkin. O‘ttiz olti yoshida Qirollik Jamiyatiga a’zo bo‘la olgan, har jihatdan jamiyatda obro‘ga ega faylasuf tinchlikparvarlik faoliyati uchun ikki bora (dastlab Birinchi jahon urushi paytida, ikkinchi marta – AQSHning Vetnamdagi bosqiniga qarshi kurash olib borganida) ingliz ma’muriyati tomonidan turmaga tashlandi. Lekin «insonparvarlik va hurfikrlilik havoriysi» (Rassel Nobel mukofoti bilan

birga shunday faxrli nomni ham olgan edi) umrining so‘nggigacha tinchlikparvarlik tamoyilidan chekinmadi.

Jo‘mardlik. Jo‘mardlik tamoyili esa Sharqda qadimdan mavjud. Ovro‘pada uni altruizm nomi bilan Ogyust Kont ilmiy muomalaga kiritganini aytib o‘tgan edik. U – kishidagi o‘z qavmdoshiga achinish hissidan, unga baxt va farovonlik tilash tuyg‘usidan kelib chiqadi, mohiyatan beminnat xayriyaga asoslanadi. O‘z manfaatidan o‘zga manfaatini ustun qo‘yib, «o‘z og‘zidagini o‘zga og‘ziga tutib» yashash jo‘mard insonning hayot tarziga aylanadi. Bu – oddiy xayriya emas, balki muhtojlikning har qanday ko‘rinishiga qarshi o‘ziga xos kurashdir. Ammo bu kurash insonparvarlik, vatanparvarlikdagi singari qat’iy jamiyat yoki jamoaning axloqiy–me’yoriy talablaridan kelib chiqmaydi, u faqat va faqat xususiylik tabiatiga ega, har bir shaxsning erkin ixtiyori bilan bog‘liq axloqiy tamoyil. Chunonchi, biror kishi tomonidan insonparvarlik yoki vatanparvarlik talablarini bajarmaslik boshqalarda unga nisbatan nafrat hissini uyg‘otadi, jo‘mardlik ko‘rsatmagan odam esa bunday ma’naviy javobgarlikka tortilmaydi. Zero, jo‘mardlik mohiyatan «oddiy odamlik qobig‘idan chiqa bilish», ilohiylik sifatlariga ega bo‘lib borish demakdir, bu esa hammaga ham nasib etavermaydi.

Bundan tashqari, bizning milliy axloqshunosligimizda **o‘zbekchilik, me**h**mondo‘stlik** kabi tamoyillar mavjud. Ular millatimizning eng yaxshi an’analariga sadoqat tuyg‘usidan kelib chiqadi va o‘zbek kishisiga xos bag‘ri kenglik, do‘stga, mehmonga borini bag‘ishlashdek xususiyatlarni o‘zida mujassamlashtiradi.

O‘zbekchilik tamoyilini o‘z hayot tarziga singdirib yuborgan kimsaning nomi el–yurt orasida «baraka topgur» iborasi bilan qo‘shib aytiladi. Qishloq yoki mahalladagi hasharlarda, ma’rakalarda «qamishdan bel bog‘lab» xizmatda turish, bemor mahalladoshi yostig‘i ustida dalda berishga doim vaqt topa olish, qo‘ni–qo‘shnilariga haqiqiy hamsoya bo‘lib yashash o‘zbekchilikning asosiy unsurlaridir. Yoki mehmondo‘stlikni olaylik. Milliy–mintaqaviy an’analarga asoslangan bu tamoyil ma’lum ma’noda o‘zbekchilik bilan singishib ketadi. Masalan, g‘arb kishisi o‘zi taklif qilmagan kishini eshikdan muloyim savol–javob bilan qaytarib yuboradi, axloqiy majburiyatdan o‘zini ozod deb hisoblaydi, o‘zining erkinlik huquqini ustuvor sanaydi. O‘zbek esa, eshikdan kelgan kishini «bir piyola choyga» taklif etadi, kirsa, juda bo‘lmaganda, oldiga non–choy qo‘yadi, notanish bo‘lsa, tanishadi, hol–ahvol so‘raydi, millatidan qat’i nazar, unga hamdard, ko‘makdosh bo‘lishga intiladi va buni axloqiy majburiyat tarzida emas, bir an’anaviy odat deb izohlaydi.

Ayni paytda bu tamoyillarni suiiste’mol qilish ham hozirgi paytda tez–tez uchrab turadi. O‘zi qo‘l uchida kun ko‘rib turgani barobarida qarz–havola bilan katta to‘ylar o‘tkazish, to‘ylardagi isrofgarchiliklar, hatto aza oshlarini ham «kim o‘zarga» tarzida berish, charlar, beshik to‘yi singari marosimlarga dong chiqarish uchun ayamay mablag‘ sarflash, artistlarga qistirishlar, hatto boshidan pul sochishlar singari holatlar shular jumlasidan. Bunda biz fazilatning me’yor buzilishi natijasida illatga aylanganini ko‘ramiz.

Lekin o‘zbekchilik va mehmondo‘stlikni bunday noto‘g‘ri tushunish sho‘rolar davridan kelayotgan sarqit, o‘tkinchilik tabiatiga ega bo‘lgan hodisalardir. Aslida o‘zbekchilik va mehmondo‘stlik tamoyillari xalqimizning o‘ziga xosligini ta’kidlaydi. Jahonning juda ko‘p xalqlari bu tamoyillar egasi bo‘lmish o‘zbek millatiga doimo ehtirom, havas va hayrat bilan qaraydilar.

Shunday qilib, qisqacha xulosa yasaydigan bo‘lsak, biz ko‘rib o‘tgan axloqiy tamoyillar individni yuksak axloqiy shaxs darajasiga ko‘taradigan, uning hayotiga ijtimoiy–ma’naviy mazmun bag‘ishlaydigan tushunchalardir. Zero, har bir kimsa o‘zi tanlagan tamoyillari majmui tufayli komillik darajasining muayyan bosqichidan o‘rin oladi, o‘z hayotining ma’nosini anglagan insonga aylanadi. Shu tufayli axloqiy tamoyillar hayotimizda nihoyatda katta ahamiyatga ega.

Axloqiy me’yorlar

Inson hayotida axloqiy me’yorlar ham katta ahamiyatga ega. Ular tamoyillarga nisbatan ancha sodda, umumlashmagan, tor qamrovli. Ularni kundalik hayotimizda muayyan axloqiy fazilatlarni aks ettirgan tushunchalar va tamoyillarning amalga oshish murvatlari ham deyish mumkin, ular axloqiy talablarning eng oddiy, lekin keng tarqalgan shakli sifatida ro‘yobga chiqadi. Halollik,

rostgo‘ylik, hayolilik, insoflilik, xushmuomalalik, boodoblik, kamtarlik singari me’yorlar ayniqsa diqqatga sazovor.

H**alollik.** Halollik vijdon, adolat va burch kabi axloqshunoslik mezoniy tushunchalari bilan bog‘liq, insoning o‘zgaga munosabati o‘ziga munosabatidek sof, pokiza bo‘lishini talab qilidigan axloqiy me’yordir. Dastavval u diniy tushuncha sifatida vujudga kelib, har bir musulmonning emak–ichmagi, jinsiy va iqtisodiy xatti–harakatlari sifatini belgilab beruvchi shar’iy me’yor bo‘lib amal qilgan, uning ziddi – harom diniy nuqtai nazardan salbiy hisoblangan xatti–harakatlarga nisbatan qo‘llanilgan. M., bismil qilingan hayvon yo parranda go‘shti – halol, o‘laksa go‘shti – harom, nikohdagi jinsiy aloqa – halol, zino – harom, mehnat haqi – halol, o‘g‘rilik bilan topilgan mol – harom v.h.

Ko‘rib o‘tganimizdek, har bir diniy e’tiqodning asosida axloqiylik yotadi va u ko‘p hollarda ibodatdan baland qo‘yilgan: solih bandalar, «Qur’on»da aytilganidek, eng avvalo go‘zal axloq egalaridir. Shu boisdan keyinchalik halollik nisbatan tor shar’iy qobiqdan chiqib, asta–sekinlik bilan shaxs hayotidagi eng qamrovli axloqiy me’yorga aylandi, teran ma’naviylik kasb etgani holda, kundalik hayotdagi insoniylikni belgilaydigan umuminsoniy fazilat bo‘lib qoldi. M., hozirgi kunda ixtisoslashgan mehnat taqsimotining takomillashuvi, ilm–fan taraqqiyotining yuksalishi natijasida biz kasbiy halollik, ilmiy halollik, iqtisodiy halollik v.b. haqida gapirishimiz mumkin.

Insoniyat jamiyatida haromlik yoxud nopoklikning halollikka nisbatan kam uchramasligi doimo axloqshunoslarni tashvishga solib kelgan. Chunonchi, imom G‘azzoliyning harom eyish haqida to‘xtalib, mana bunday deyishi bejiz emas:

«…Xohi zulm bilan olingan bo‘lsin (kuch ishlatib, xoinona undirish va bosqinchilik–o‘g‘rilik yo‘llari bilan olish); xoh zavq va o‘yin yo‘li bilan olinsin (qimor va shunga o‘xshash narsalar bilan bo‘lganiday); xoh hiyla va nayrang yo‘llari bilan olinsin (tovlamachilik va aldamchilik, tarozidan urish kabi); o‘z moli va boyligini harom ishlarga (ichkilikbozlik, qimor, fohishabozlik) xarjlashi – hammasi harom eyishga kiradi»[137].

Afsuski, G‘azzoliy sanab o‘tgan holatlarni atrofimizda ko‘p ko‘ramiz. Chunki nopok yo‘l tutish oson, lekin halollikka erishish qiyin. Buning sababi shundaki. halollikning mavjudligi fidoyilik axloqiy tamoyili va rostgo‘ylik axloqiy me’yori bilan shartlanadi; doimo halollik qilish yoki halol yashashi uchun kishi albatta nimalardandir kechishi, kimlargadir qarshi borishi, faqat rost gapirishi, so‘z bilan ish birligiga erishishi kerak. SHu bois halol inson jamoatchilik o‘rtasida obro‘ga ega, hurmatga sazovor bo‘ladi. Qaysi jamiyatda halol fuqarolar ko‘paysa, o‘sha erda baxt va farovonlik hukm suradi.

Halollika birinchi bo‘lib to‘xtalishimizning sababi shundaki, mustamlakachilik davrida, ayniqsa, sho‘rolar hukmronlik qilgan chorakam bir asr vaqt mobaynida yolg‘on, aldov, nopoklik, haromxo‘rlik, munofiqlik singari illatlar xalqimizga shu qadar ustalik bilan singdirildiki, hozirgi paytda ko‘pchilik odamlar halollik, rostgo‘ylik ustidan hatto kuladigan bo‘lib qolganlar. So‘z bilan ish birligi yo‘qolgan, qog‘ozdagi chiroyli gaplar hayotga to‘g‘ri kelmaydi. Lekin bularning hammasi, afsuski, odatiy holdek qabul qilinadi. Shu bois mustaqilligimizning dastlabki kunlaridanoq bu illatlarga qarshi kurash boshlandi. Hozirgi kunda davlatimiz milliy–ma’naviy qadriyatlarni tiklashni, odamlarni halol, insofli, adolatli bo‘lishga chaqirishni o‘z ichki siyosatining muhim qismi deb bilgan holda ish tutmoqda. Zero, ko‘z o‘ngimizda nopoklik yolg‘on, aldov, ikkiyuzlamachilik nimaligini deyarli bilmaydigan jamiyatlar, millatlar gullab–yashnamoqda. Yaponiya, Olmoniya, Fransiya, AQSH, Buyuk Britaniya singari mamlakatlar shular jumlasidan. SHu o‘rinda quyidagi misolni keltirib o‘tish maqsadga muvofiq.

Falsafa jamiyati a’zolari bilan muloqot–uchrashuvga kelgan bir taniqli olim va jamoat arbobi qiziq voqeani so‘zlab bergan edi. Olimning hikoya qilishicha, Finlyandiyada u bilan birga Rossiya Jamoat televideniesi xodimini o‘z mashinasida olib yurgan fin fuqarosi yonilg‘i quyish nuqtalaridan birida to‘xtab, sakson litr benzin oladi va borib egasiga shuncha benzin olganini aytib, haqini to‘laydi. Uning qancha yonilg‘i quyib olganini kuzatishni xayoliga ham keltirmagan yonilg‘i quyish shaxobchasi xo‘jayini pulni olib, ishini davom ettiraveradi. Mashina yo‘lga tushganda, sobiq

[137] *Газзолий Абу Ҳомид.* Мукошафат ул-қулуб. Т., «Адолат», 2002, 336-б.

Sho‘rolar Ittifoqi hududidan kelgan mehmonlar hayratlanib so‘rashadi: «Nega xo‘jayin sizni benzin quyayotganingizda kuzatib turmadi?» U esa tushunmay elkasini qisadi: «Nimaga kuzatib turishi kerak?» Mehmonlar tushuntirishmoqchi bo‘lishadi: «Axir, siz sakson litrga haq to‘lab, yuz litr benzin quyib olishingiz mumkin edi–ku!» U yana hayron qoladi: «Nega yuz litr olishim kerak ekan, menga faqat sakson litr zarur!». Mehmonlar yana tushuntirishga harakat qilishadi: «Siz kam pul to‘lab, ko‘p benzin olishingiz mumkin edi, nega unday qilmadingiz?» Mezbon esa yana elka qisadi: «Nega men kam pul to‘lashim kerak – sakson litr zarur edi, sakson litr oldim, tavba, buning nimasi tushunarsiz?!», deydi. Xullas, ikki birday kishi harom yo‘l bilan ortiqcha benzin quyib olish mumkinligini Finlyandiya fuqarosiga tushuntira olmaydilar; harom va yolg‘on nimaligini bilmaydigan mezbon bular meni kalaka qilyapti degan xayolga borib, asabiylasha boshlaganidan keyingina mehmonlar gapni boshqa yoqqa buradilar.

Qanchalik achchiq bo‘lmasin, bu – bor gap, haqiqat. Zero, birinchi Prezident Islom Karimov nutqlaridan birini «Halollik va fidoyilik faoliyatimizning asosiy mezoni bo‘lsin» deb, boshqa bir suhbatini esa «Adolat har ishda hamrohimiz va dasturimiz bo‘lsin» deb atagani bejiz emas; hozirda halol, rostgo‘y, insofli, fidoyi insonlardan iborat bo‘lgan fuqarolar jamiyatini qurish – faqat axloqiy muammo emas, balki kelajagi buyuk davlatimizning mohiyatini anglatuvchi ijtimoiy–siyosiy YAngilanishdir.

Rostgo‘ylik. Rostgo‘ylik yoki to‘g‘ri so‘zlilik insonning haqiqatga intilishi bilan bog‘liq, haqiqat esa doimo sinfiylik–tabaqaviylik, partiyaviylik–mafkuraviylik va tarixiylik–davriylikdan yuqori turadi. Haqiqatning ifodaviy shakllaridan biri rostgo‘ylikdir. Demak, rostgo‘ylik – insonning keyinchalik kasb etgan – o‘z ongiga, ruhiga singdirgan, ijtimoiy–hayotiy, davriy–tajribaviy xususiyat emas, balki uning mohiyatida berilgan fazilat. M., yaqinda tili chiqqan yosh go‘dakni olaylik. U nima desangiz ishonadi, o‘zi nimaiki desa – rost gapiradi («Aldagani bola yaxshi» degan maqolni eslang). Go‘dakning soddaligidan, ishonuvchanligidan, to‘g‘risini aytishidan biz – kattalar kulamiz; lekin haqiqat ustidan, rostgo‘ylik ustidan kulayotganimizni o‘ylab ham ko‘rmaymiz. Go‘dak kattarib, «aqli kirib» borgani sari atrof–muhitda yolg‘on mavjud ekanligini, rost gapirsa yo kulgi bo‘lishi, yo jazo olishi mumkinligini anglab etadi va asta–sekin yolg‘onga o‘rgana boshlaydi, dastlabki maishiy yolg‘on ijtimoiy bosqichga ko‘tariladi. Endi xususiu yoki guruhiy manfaatdorlikni ta’minlovchi yolg‘on atrofdagi voqelikning hamrohiga aylanadi. Insonni bu yo‘ldan faqat yuksak ma’naviylik, birinchi galda axloqiy tarbiya qutqaradi. Ezgulik, nomus, or, qadr–qimmat, insonparvarlik, halollik, insof nima ekanini tushunib etgan kishigina rostgo‘y bo‘la oladi.

Rostgo‘ylik oson emas. U insondan sabr–toqat, matonat va jasoratni talab qiladi, rostgo‘y inson qo‘rquvdan forig‘ bo‘ladi, har qanday holatda ham vijdoniga qarshi bormaydi: kimlarningdir ko‘ziga qarab, yaqinlarini yoki hamkasabalarini xafa qilishdan, o‘z moddiy manfaatdorligiga zarar etkazishdan cho‘chmaydi. To‘g‘ri, bunday munosabat tufayli rostgo‘y inson aziyat chekishi, ta’na–dashnomlarga qolishi mumkin. Lekin bularning hammasi bir odamga yoki muayyan guruhga voqelikni asl holida etgazganligidan, ularni noto‘g‘ri yo‘lga solib yubormaganligidan qalbda paydo bo‘lgan qoniqish hissi, xotirjamlik va orom tufayli yuvilib ketadi, ichki bir quvonch unga baland ruh bag‘ishlaydi.

Yolg‘onga kelsak, uni ko‘pchilik donishmandlar eng katta yovuzliklar sirasiga kiritishgan. Chunki, yolg‘onchi kishilar bo‘lgan yoki bo‘layotgan voqea–hodisalar haqida noto‘g‘ri axborot berib odamlarni adashtiradilar, o‘zlari ham adashadilar. Kimningdir yoki kimlarningdir yolg‘oni tufayli odamlar ishonchga loyiq narsalarga ishonish, ishonchsizlikka sozovor narsalarga ishonmaslik imkonidan mahrum bo‘ldilar va turmushda, hatto hayot–mamot masalalarida noto‘g‘ri qarorlar qabul qiladilar, bu narsa esa fojeaga olib keladi. Yolg‘onchilik qilgan odam ham «quruq» qolmaydi, u ham o‘z «fojeaviy ulush» iga ega bo‘ladi, unga bundan buyon nomusiz, kazzob, ishonib bo‘lmaydigan odam sifatida munosabat qilinadi, bu bir tomondan, ikkinchi tomondan, o‘zi ham zarar ko‘radi. Bunga o‘zbek xalq ertaklaridan biridagi ikki marta yarim kechada «Uyim yonib ketdi!» deb yolg‘ondan faryod ko‘tarib, hammani – sog‘u kasalni, qariyu yoshni oyoqqa turg‘izib ovora qilgan, uchinchi marta haqiqatan ham uyiga o‘t tushganida ko‘tarilgan dod–voyga hech kim e’tibor qilmagan yolg‘onchining qismati misol bo‘la oladi. O‘z qishloqdoshlarining ishonchini

yo‘qotgan ertak qahramoni faqat o‘zgalarnigina emas, o‘zini ham aldadi: uchinchi chorloviga hech kim yordamga kelmadi, uyi tag-tugi bilan yonib ketdi, boshpanasiz qoldi. Har qanday yolg‘onchining peshonasida ana shunday «boshpanasiz», panohsiz qolish qismati bor. Zero har bir inson uchun o‘zgalarning unga bo‘lgan ishonchi eng qoim panohdir; o‘zgalarning ishonchi insonning o‘ziga ishonchini shakllantiradi va mustahkamlaydi.

Hayolilik. Bu me’yor xulqiy go‘zallikning asosiy belgilaridan hisoblanadi. U, garchand, bir qarashda, uyat hissi bilan o‘xshash bo‘lsa–da, aslida o‘zini ko‘proq andisha va iboga yaqin fazilat tarzida namoyon qiladi, unda axloqiy mohiyat estetik xususiyat – nafosat bilan uyg‘unlashib ketadi. Hayodan odatda, inson qizaradi, bu qizarish, ayniqsa xotin–qizlarda ichki go‘zallikning yuzga tepchib chiqishiga sabab bo‘ladi va alohida bir nafislikni, mayinlikni vujudga keltiradi. Insonning o‘zi sodir etgan yoki boshqalar vositasida amalga oshirilgan axloqiylikka zid xatti–harakatlardan noqulay vaziyatga tushishi, o‘ng‘aysizlanishi, mulzam bo‘lishi uyat hissida ham mavjud. Lekin bu holatlar uyatda ijtimoiylik kasb etgan bo‘ladi, shu sababli ular xatti–harakat sodir qilingandan so‘ng ham davom etadi va ko‘p hollarda vijdon azobiga aylanadi. Hayotda esa mazkur holatlar sof ma’naviy tabiatga ega va vaqt doirasida cheklangan bo‘lib, ular xatti–harakat sodir etilayotgan paytdagina yuzaga chiqadi.

Sharq donishmandlari, xususan, Abu Lays as–Samarqandiy, G‘azzoliy, Navoiy kabi allomalar, keyinroq esa Avloniy, Fitrat singari jadid mutafakkirlari, hayoni yuksak axloqiy qadriyat sifatida olib qaraganlar, uni ikkiga – odamlar oldidagi hayoga va Alloh oldidagi hayoga ajratganlar hamda nomusning bir ko‘rinishi deb ta’riflaganlar. Chunonchi, «Hayo, – deb yozadi Abdulla Avloniy «Turkiy guliston yohud axloq» asarida, – dilni ravshan qiladurgan bir nurdirki, inson har vaqt shul ma’naviy nurning ziyosiga muhtojdir… Iffatning pardasi, vijdonning niqobi hayodir»[138].

Darhaqiqat, hayolilik kishining ma’naviyatli, ma’rifatli, nomusli, ochiq ko‘ngilli ekanini anglatadi, uning ziddi behayolik esa, aksincha, ma’naviyatsizlik, nopoklikka moyillik, qalban qattiqlik kabi illatlar bilan xarakterlanadi.

Bugungi kunda hayolilik alohida ahamiyatga ega. Turli sivilizatsiyalarning o‘zaro aloqalari, ba’zan esa omuxtalashuvi, urbanizatsiya, modaparastlik singari zamonaviy hodisalar o‘zbek oilasidagi an’anaviy hayolilikka ma’lum ma’noda salbiy ta’sir ko‘rsatayotir, ayniqsa xotin–qizlar va yoshlarning o‘zini tutishida, muomalasida, kiyinishida bu ta’sirni yaqqol sezish mumkin. Shu sababli oiladagi va maktabdagi tarbiyada hayolilik xulqiy go‘zallik, nazokat; behayolik esa xulqiy xunuklik va qo‘pollik ekanini uqdirish shaxs erkinligining doimo o‘zgalar oldida mas’uliyat bilan bog‘liqligini izchil ravishda tushuntirib borish muhim vazifalardan biri.

Insoflilik. Aflotun haqida gap borganida, uning adolatni davlatga xos fazilat, degan fikrini keltirib o‘tgan edik. Darhaqiqat, adolat mohiyatan davlatning fuqaroga, jamiyatning shaxsga nisbatan munosabati tarzida namoyon bo‘ladi. Bordi–yu, o‘zaro adolatli munosabatlar haqida gap ketsa, unda odatda yuksak martabadagi tarixiy shaxsning quyi martabadagi shaxsga munosabati nazarda tutiladi. Insof esa ana shu adolatning tor qamrovli xususiy ko‘rinishi sifatida namoyon bo‘ladi. U fuqarolar, jamiyat a’zolari orasidagi o‘zaro munosabatlar me’yoridir.

Insoflilik ham halollik kabi vijdon tushunchasi bilan bog‘liq, ma’lum ma’noda halollikka o‘xshab ketadi. Lekin bu yuzaki taassurot. CHunki halollik o‘z haqi va haqqini, ya’ni moddiy va ma’naviy huquqini o‘zgalarning haqi va haqqiga xiyonat qilmagan holda ajratib yashashni anglatadi. Insoflilik esa ijobiylikda halollikdan ham bir qadam olg‘a tashlangan holatdir: unda kishi o‘z halol haqi va haqqidan o‘zganing hisobiga kechadi; «o‘zga»ning sharoiti o‘zinikidan nihoyatda og‘ir va yomon ekanini hisobga olib, o‘z qonuniy haqi va haqqini yoki ularning bir qismini ixtiyoriy ravishda o‘zgaga beradi, muruvvat ko‘rsatadi.

Misol tariqasida O‘zbekiston Respublikasi birinchi Prezidentining bir xatti–harakatini olib ko‘raylik: u xorijda nashr etilgan kitoblaridan biri uchun 30.000 AQSH dollari miqdorida berilgan qalam haqini to‘laligicha mehribonlik uyiga o‘tkazdi. Vaholanki, mazkur qalam haqi uning halol aqliy mehnati tufayli ishlab topilgan mablag‘, unga hech kimning da’vo qilishga haqqi yo‘q. Lekin u, o‘zi va oilasining ijtimoiy–iqtisodiy ahvoli shu 30.000 dollarsiz ham risoladagidek bo‘lishi

[138] *Авлоний А.* Ўсон миллат. Т., «Шарқ», 1993, 98-б.

mumkinligini, mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilari va tarbiyachilarining sharoiti esa bu darajada emasligini hisobga olib, muruvvat ko‘rsatdi: o‘zi yoki avlodi uchun halol jamg‘arma tarzida olib qo‘yishi mumkin bo‘lgan mablag‘dan, insoflilik ko‘rsatib, ixtiyoriy tarzda kechdi.

Bu axloqiy xatti–harakatning Prezidentlik vakolati doirasiga mutlaqo aloqasi yo‘q; Islom Karimov uni xususiy kimsa, axloqli shaxs sifatida amalga oshirdi. Ana shu insof yuzasidan qilingan muruvvat esa halollikni yana bir pog‘ona yuksakka ko‘tardi. Qani endi o‘ziga to‘q odamlar, xususan, o‘rta va quyi bo‘g‘in rahbarlari ana shu namunaga iqtido qilsalar! Zero, insoflilik va muruvvatlilik axloqiy me’yorlari jamiyat etishtirgan moddiy boyliklarni uning a’zolari o‘rtasida shaxsiy tashabbus asosida, og‘riqsiz, huquqiy holatlarni poymol qilmagan holda qayta taqsimlanishiga, jamiyatning yanada farovonlashuviga o‘ziga xos hissa qo‘shadi.

Xushfe’llilik, shirinsuxanlilik, kamtarinlik, bosiqlik singari axloqiy xatti–harakatlar me’yoriylik nuqtai nazaridan g‘oyat muhim. CHunki har bir jamiyat darajasi ma’lum ma’noda undagi fuqarolar muomala madaniyatining yuksakligi bilan ham belgilanadi. Zero, xushfe’l, shirinsuxan inson o‘zining har bir muvaffaqiyatsizligiga fojea sifatida qaramaydi, alam yoki g‘azab bilan yomon kayfiyatini boshqalarga o‘tkazishga intilmaydi; atrofdagi axloqiy muhitni buzmaydi. Natijada o‘ziga ham, o‘zgalarga ham ko‘tarinki kayfiyat, turli–tuman omadsizliklarning o‘tkinchiligini anglatuvchi hayotbaxsh bir umid bag‘ishlaydi. Jamiyat doimo o‘shanday odamlarni hurmat qiladi va ulardan o‘rnak olishga intiladi.

Xushfe’llilik, shirinsuxanlilik qay darajadadir ko‘proq ixtiyor bilan, kishining ma’lum bir insoniy tabiatga intilishi bilan bog‘liq bo‘lsa, bosiqlik, kamtarinlik, kamsuqumlik aksincha, ko‘proq iroda kuchi natijasida yuzaga keladi. Zotan insonning o‘z g‘azabini bosa bilishi, noroziligini barvaqt bildirmasligi; so‘zlagisi, biror–bir gap bilan o‘zini ko‘rsatgisi kelib qolganda o‘sha xohish–ixtiyorni to‘xtata olishi kuchli irodani talab qiladi. SHu bois muomalada bosiq, kamtarin, «etti o‘lchab bir kesish» tamoyili asosida ish ko‘rgan shaxslar oqil odamlar sanaladi va ular jamiyatda ham namunaviylik maqomiga noil bo‘ladilar.

Ayni paytda ba’zi bir odamlar guruhi uchun me’yorga aylanib qolgan illatlar ham borki, ular haqida to‘xtalib o‘tmaslikning iloji yo‘q. Ular ichidan eng keng yoyilgan, ma’lum ma’noda yuqumli ma’naviy kasallikka aylanib borayotgan ikkitasini – xudbinlik va shuhratparastlikni ko‘rib chiqaylik.

Xudbinlik. U o‘z individual ehtiyojlarini hamma narsadan yuqori qo‘yadigan axloqiy sifat, illatni anglatuvchi tushuncha; biror – bir insonning moddiy–maishiy manfaatlarining boshqalarnikidan ustun qo‘yilishini bildiruvchi manfaatparastlikdan va o‘z shaxsini mutlaqlashtirishiga qaratilgan shaxsiyatparastlikning ba’zi unsurlaridan iborat salbiy xatti–harakatlar majmuidir.

U sharqona jo‘mardlik axloqiy tamoyili va insoflilik meyo‘rining aksi: agar jo‘mardlik, ko‘rib o‘tganimizdek, biror shaxs, jamoa yoki jamiyat baxti, farovonligi yo‘lida kishining hatto o‘ziga eng zarur bo‘lgan narsalardan ham voz kechishiga tayyor turishini anglatsa, xudbinlik o‘z manfaatlari yo‘lida, hech kimni, hech bir jamoani, hech qanday jamiyatni tan olmaydigan salbiy me’yor egasining bo‘rtib ko‘zga tashlanadigan xususiyati.

Xudbinlikni inson shaxsining o‘ziga bo‘lgan muhabbati bilan chaplashtirmaslik lozim. Biz Imom G‘azzoliy muhabbatning besh turi haqida so‘z yuritib, insonning o‘ziga, o‘zining a’zolariga, salomatligiga bo‘lgan muhabbatini birinchi o‘rniga qo‘yganini yaxshi bilamiz. Uningcha, bu muhabbat Alloh, ota–ona, qarindosh–urug‘, do‘st–birodar, muhtoj–ehtiyojmandlar xizmatida bo‘lishga imkon yaratuvchi vosita hisoblanadi. Xudbinlik esa muhabbat hissiga emas, nafsga, hirsga, rujuga asoslanadi, o‘zini adolatsizlik, insofsizlik va berahmlik xislatlarida namoyon etadi. To‘g‘ri, hammaning ham qo‘lidan jo‘mardlik kelavermaydi, lekin insonning o‘ziga bo‘lgan muhabbati, boshqalarning ham o‘ziga shunday muhabbati borligini inkor etmasligi kerak. SHu qoida buzilgan joydan xudbinlik boshlanadi.

Xudbinlik jinoyat emas, xudbin odam qonunni buzmaydi, aksincha doimo qonun oldida «toza», «faqat qonuniy haqi»ni qanday sharoitda bo‘lmasin – birovlarning fojeasi ustidami, o‘limi ustidami, – qat’i nazar, undirib oladi, xolos. Uning aqidasi: «Go‘zal bino qulasa–qulayversin, men o‘zimga tegishli yuzta g‘ishtni sug‘urib olishim kerak!»

Shuni afsus bilan qayd etish kerakki, xudbinlik jamiyatda koʻpayib borsa–borayaptiki, kamaymayapti. Chunki qonunning mustahkamlanib borishi xudbin odamlar uchun qulaylik tugʻdiradi: ular qonunning ruhini – mohiyatini bir chetga surib qoʻyib, uning jumlalaridan – shaklidan foydalanadilar. Avvalgi, anʼanaviy urf–odatlar hukmron davrlarda xudbin odam jazolanishi – bir chetga chiqarib qoʻyilishi, jamoadan, mahalladan haydalishi mumkin edi. Endilikda bunday munosabat erkin shaxs huquqlarini poymol qilish, noqonuniy yondashuv deb hisoblanadi. Demak, xudbinlikni yoʻqotishning faqat bir yoʻli bor, u ham boʻlsa jamiyatda axloqiy tarbiyani zamonaviy tarzda keng joriy etish.

Shuhratparastlik. SHuhratparastlik – shon–shuhrat ketidan quvadigan va bu yoʻlda har qanday axloqsizlikdan qaytmaydigan insonlar toifasining xususiyati. Shuhratparast odam oʻz nomining doimo atrofdagilar va jamiyat diqkat markazida turishiga, mashhurlikka, shov–shuvga, maqtovga ichki bir tiyiqsiz ehtiyoj sezadi. Bu ehtiyoj oxir–oqibat uni jamiyatning axloqiy – ijtimoiy talablari bilan ham, individ sifatidagi oʻz biologik va maʼnaviy–intelektual imkoniyatlari bilan ham mutlaqo hisoblashmaydigan ijtimoiy nafs bandasiga aylantirib qoʻyadi.

Shuhratparastlikning axloqiy illat sifatidagi xatarli tomoni shundaki, u ravnaq topib borish xususiyatiga ega: dastavval kishi oʻz «**men**»ining boshqa «**men**»lardan kam boʻlmasligini talab qiladi, keyin asta–sekin oʻz «**men**»ining barcha «**men**»lardan baland turishini xohlab qoladi va nima qilib boʻlsa ham shu xohishni amalga oshirishga intiladi. Natijada u mavjud veqelikni, atrofdagilarning oʻziga boʻlgan asl munosabatini real baholay olmaydi; qaerda uni «koʻtar–koʻtar» qilib maqtashsa, oʻsha erga oʻzini uradi, hayotda asl insoniy vazifasini bajarishdan chalgʻiydi, tuzatib boʻlmas xatolarga yoʻl qoʻyadi. SHuhratparastlikka yorqin misol, umumbashariy timsol sifatida, odatda salkam 2,5 ming yildan buyon Herostratning nomi keltiriladi: u abadiy shuhrat qozonish uchun olamning etti muʼjizasidan biri – Efes shahridagi Artemida ibodatxonasida oʻt qoʻygan. Uning nomi hozirgacha taajjub, hayrat, ayni paytda nafrat va laʼnat bilan tilga olinadi.

Shuhratparastlik ham xuddi xudbinlik kabi zamonaviy jamiyatda avj olgan illatlardan hisoblanadi. Agar xudbinlikning keng yoyilishiga maʼlum maʼnoda shaxs erkinligining qonuniy muhofazasi, baʼzi, demokratik tamoyillar yoʻl ochib bersa, shuhratparastlik uchun zamonaviy ommaviy axborot vositalari koʻk chiroq vazifasini oʻtaydi: Nitsshe aytganidek, hozirgi paytda har qanday kichkinagina «**men**», yoʻlini topib, sahnadan, sahifadan yoki ekrandan oʻzi haqida jahonga jar solish huquqiga va imkoniga ega. Matbuot va soʻz erkinligidan «oʻziga xos» foydalanadigan, «mashhurlar» haqidagi shov–shuvlar bilan shugʻullanadigan oʻnlab gazetalar, koʻrsatuv va eshittirishlar shuhratparastlarning yomgʻirdan keyingi qoʻziqorinlardek paydo boʻlishini taʼminlamoqda. Misol tariqasida koʻpchilik ommaviy axborot vositalarida aslida horijiy mualliflar musiqalarini, qoʻshiqlarini noqonuniy oʻzlashtirgani – oʻgʻirlagani (plagiat) uchun jazolanishi kerak boʻlgan shuhratparast «sanʼatkorlar»ning koʻklarga koʻtarilishini keltirish mumkin. SHuhratparstlikning bunday keng yoyilishiga qarshi faqat axloqiy tarbiya vositasida kurashish qiyin, shu sababli ularga nisbatan axloqiy yoʻl bilan birga ichki va xalqaro huquq meʼyorlaridan ham unumli foydalangan holda ish koʻrish maqsadga muvofiqdir.

Shunday qilib, uch bob mobaynida, qisqacha boʻlsa–da, axloqshunoslikning asosiy tushunchalarini, axloqiy tamoyillar va meʼyorlar nima ekanini, ularning shaxs hamda jamiyat axloqiy hayotida naqadar muhim oʻrin tutishini koʻrib chiqdik. Pirovard natijada quyidagicha xulosa chiqarish maqsadga muvofiq deb oʻylaymiz: agar axloqshunoslikning mezoniy tushunchalari bir–biriga bogʻliq boʻlsa, axloqiy tamoyillarning bogʻliqligi yanada mustahkamroq – ular biridan ikkinchisiga oʻtib turish xususiyatiga ega; axloqiy meʼyorlar esa bir–biri bilan shu darajada chambarchaski, baʼzan birini ikkinchisidan aniq ajratish qiyin, zero ular xulq va odob doirasidagi axloqiy amaliyotlardir.

Ixtiyor erkinligi va axloqiy tanlov

Ixtiyor erkinligi toʻgʻrisida fikr yuritishdan oldin erkinlikning oʻzi haqida mulohaza qilib koʻrish lozim boʻladi. Chunki «erkinlik» atamasi bir tomondan, sodda, aniq hammaga tushunarli soʻz, ikkinchi tomondan esa oʻta murakkab, tumanli, oʻzgarib turuvchi tushuncha; u hammani, ayniqsa yoshlarni ohanrabodek oʻziga tortadi. «Aslida esa tarixda erkinlik nomi ostida koʻp ulugʻ ishlar amalga oshirilgan, lekin aynan shu nom bilan qanchadan–qancha gunohlar qilingan. Har bir

kishining xayoliga kelganida yuragi dukillab urib ketadigan shu nom bilan qanchadan–qancha jinoyatu nodonliklar, ehtiros aldoviyu so‘qirliklar o‘zini bezadi va bezamoqda»[139]. V.Vindelband fikrini davom ettirib, erkinlik atamasining mazmuni siyosat va falsafa olamida hozirgacha turli xil bo‘lib kelayotgannini, «haqiqiy erkinlik» tushunchasi esa nimani anglatishi hali ham ayon emasligini aytib o‘tadi. Bunday «tushunmovchiliklar»ning sababi, bizningcha, shundaki, inson erkinligi hech qachon yolg‘iz, alohida olingan erkinlik bo‘lolmaydi, u, Sartr aytganidek, erkinliklar ro‘parasidagi erkinlik. Aynan shuning uchun ham u hech qachon mutlaqlik kasb etolmaydi, uni doim zamon, makon, inson va narsalar erkinligi – boshqa erkinliklar cheklab turadi; inson butunlay erkinlikka erisholmaydi, faqat nimadandir, qaysidir bir narsadangina erkin, ozod bo‘lishi mumkin. M., sport musobaqalarida universitet sharafini himoya qilish uchun boshqa shaharga borgan talaba darslarga qatnashish majburiyatidan ozod qilingan, lekin u darslarga nisbatan erkinlikka ega bo‘lgani holda, butunlay erkin emas – sport musobaqalarida qatnashish majburiyatini olgan. Shunday qilib, bir erkinlikning qo‘lga kiritilishi ikkinchi erkinlikdan – sport musobaqalarida qatnashmaslik erkinligidan voz kechishga olib keladi. Demak, bir tomondan erkinlik zaruriyatsiz, zaruriyat esa erkinliksiz mavjud emas, ikkinchi tomondan, shuning uchun ham, har qanday erkinlik cheklangan holdagina voqe bo‘ladi.

Endi ixtiyor erkinligi nima, degan masalaga to‘xtalamiz. Dastlabki muammo atama bilan bog‘liq. O‘zbek tilidagi falsafiy adabiyotlarda asosan «iroda erkinligi» degan noto‘g‘ri ibora qo‘llaniladi. Buning sababi – rus tilidagi «volya» so‘zining mantiqan xato, «sila voli» tarzida tarjima qilishida, vaholanki «volya» – «erk», «erkinlik», «sila voli» – iroda («iroda kuchi» emas) ma’nolarini anglatadi. Bizda «iroda falsafasining» otasi deb nom olgan Artur Shopengauerning mazkur falsafani asoslab bergan to‘rt jildlik fundamental asarida gap iroda haqida emas, balki ixtiyor haqida boradi. Asar olmonchadagi asliyatda «Die Welt als Wille und Vorstellung» deb ataladi, o‘zbekchasiga bu «Olam ixtiyor va tasavvur sifatida» (ruschasiga «Mir kak volya i predstavlenie») deb tarjima qilinadi. Zero *Wille* – ixtiyor degani, iroda esa – *Willenckraft* yoki *Willencctarke* (ruschasiga «sila voli»). Falsafiy adabiyotlarimizdagi atama borasidagi bunday mantiqsizlik o‘ylab o‘tirmasdan ruschadan «shartta ko‘chirib tashlash» ning oqibatidan boshqa narsa emas.

Mantiqsizlik deganimizning ma’nosi shundaki, ixtiyor – xohish, istak demakdir, iroda esa o‘sha xohish, istakni bosib turuvchi, uning amalga oshishiga yo‘l qo‘ymaydigan kuch, ya’ni ixtiyor g‘ildirak bo‘lsa, iroda – tormoz. M., siz chekishni tashladingiz, lekin juda bo‘lmaganda, «bir tortib» qo‘yishni nihoyatda xohlaysiz, shunda iroda vositasida bu xohishdan voz kechsangiz, irodali odam deb atalishga loyiqsiz, akasincha esa, siz irodasiz insonsiz. Demak, ixtiyor – erkinlik, iroda – zaruriyat sifatida namoyon bo‘ladi. To‘g‘ri, «ixtiyor» va «iroda» so‘zlari bir mazmunni anglatadigan holatlar ham mavjud. Lekin ular juda kam, sanoqli, faqat mislsiz qudratning xohishigina bir vaqtning o‘zida iroda bilan mustahkamlanadi, bunda iroda xohishning yuksak darajasi sifatida talqin topadi. Bunday talqin to‘rt narsaga xos: gap Xudo, xalq, ota–ona, podsho haqida borgandagina biz «Xudoning xohish–irodasi», «xalqning xohish – irodasi» v.h. deyishimiz mumkin xolos. Boshqa barcha hodisalarda ixtiyor bilan iroda bir–biridan muxtor tarzda va bir–birining ziddi sifatida namoyon bo‘ladi. SHunday qilib, falsafa va axloqshunoslikdagi eng murakkab muammolardan biri «iroda erkinligi» emas, balki «ixtiyor erkinligi» degan istiloh bilan atalishi maqsadga muvofiqdir.

Ixtiyor erkinligi eng avvalo ixtiyorning uch bosqichda voqe bo‘lishi bilan bog‘liq. Birinchi bosqich – ichidan faqat bittasini tanlab olish va harakatga aylantirish mumkin bo‘lgan alohida xohish–istaklarning tug‘ilishidan iborat. Ikkinchi bosqichda mazkur xohishlarning o‘zaro bir – birini tutib turishi, teng holatga keltirishi yuz beradi va bu – tanlov oraqali bir qarorda to‘xtash imkonini yaratadi. Uchinchi bosqich tanlangan xohishning o‘ziga mos jismoniy harakatga o‘tishi bilan belgilanadi.

Erkinlikka kelsak, shuni aytish kerakki, muayyan ixtiyorga berilgan erkinlik faqat tanlovning boshlanishida va tanlov jarayonidagina mavjud bo‘ladi. Tanlov jarayoni tugashi bilan, ya’ni ikki

[139] *Виндельбанд В. О* свободе воли. Минск - Москва, «Харвест» - АСТ, 2000. С. 8.

narsadan birini tanlaganingiz zahoti ixtiyoringiz uchun berilgan erkinlikning vakolati tugaydi: siz ixtiyor qilib bo‘ldingiz, bundan buyog‘iga erkin emassiz, endi tanlagan narsangizga mos harakatni boshlashingiz kerak. Demak, ixtiyor erkinligi tanlanayotgan ikki narsa oralig‘idagi fikrlash mobaynidagina voqe bo‘ladigan hodisadir.

Tanlovning o‘zi esa ikki xil xohish o‘rtasidagi kurashdan iborat. Bu kurashda faqat bitta hohish – qaysinisi kuchli bo‘lsa, o‘sha g‘alaba qozonadi: ham unisining, ham bunisining baravar tanlanishi mumkin emas. Ruhshunoslik nuqtai nazaridan tanlov hissiyotga asoslangan, qanday sabab orqali vujudga kelishi ahamiyatsiz bo‘lgan ruhiy omil. Axloqshunoslikdagi tanlov esa qadriyat bilan bog‘liq, aqlga asoslangan tushuncha. Birinchisi – bor narsa, ikkinchisi – bo‘lishi kerak deb hisoblangan narsa; birinchisi –mavjud omilni, ikkinchisi – idealni, me’yorni anglatadi. Shunday qilib, insondagi ixtiyor erkinligi zaruriyat talabi bilan oqilona, aqlga bo‘ysundirilgan ravishda, ideal va me’yorlarga mos tarzda cheklanadi. Aks holda, muayyan bir yo bir necha inson yoki guruhning betiyiq erkin ixtiyori na faqat boshqa insonlar va guruhlar, balki nabotot, hayvonot olami, butun dunyo uchun fojeaga aylanishi mumkin.

Yuqorida aytib o‘tilganidek, ixtiyor erkinligi tufayli inson har qadamda axloqiy tanlov muammosiga duch keladi. Bu muammo kishida mas’uliyat hissi mavjudligidan dalolat beradi. Mas’uliyatni, o‘zgalar va o‘z vijdoni oldida javobgarlikni sezmagan kishi xohlagan ishga qo‘l urishi mumkin – uni o‘z qilmishining oqibati qiziqtirmaydi, u faqat manfaat ustuvorligini tan oladi, xolos. Unday odamni axloqsiz deb ataydilar. Zero inson yo ezgulikni, yo yovuzlikni tanlashi tufayli nimanidir ixtiyor etadi: axloqiy tanlov – har bir xatti–harakat, har bir qilmishning ibtido nuqtasi.

Umuman, inson hamda jamiyat axloqiy hayotida ixtiyor erkinligi va tanlovning ahamiyati beqiyos. Masalan, tarixdagi bir ta’sirchan voqeani olib ko‘raylik: bozorda mutasavvif alloma, ozarboyjon, eski o‘zbek (turkiy), fors tillarida o‘lmas asarlar yaratgan buyuk shoir Imoiddin Nasimiyning g‘azalini yod o‘qiyotgan bir yosh yigitni kufrda ayblab, hibsga oladilar. Yigit oldida ikki yo‘ldan birini tanlash turardi: yo piri Nasimiyni sotish va tavba qilib, banddan ozod bo‘lish yoki g‘azalni o‘zimniki, deb o‘limga tik borish. Pokdomon, or–nomusli yigit ikkinchi yo‘lni tanlaydi. Qozi uning terisini shilishga buyuradi. Olomon–tomoshabinlar yig‘iladi. Shu payt Nasimiy kelib qoladi. Voqeadan xabar topgan Nasimiy oldida ham endi tanlov turardi – tanlamaslikning iloji yo‘q edi: yo o‘zini oshkor qilib, yosh yigitni jallod qo‘lidan qutqarishi va uning o‘rnini egallashi, yoki olomon orasidan sekin sirg‘alib chiqib ketib, muridining o‘limga mahkum etilishi evaziga o‘z jonini asrab qolishi kerak. Buyuk mutasavvif shoir birinchi yo‘lni tanlaydi: o‘zini jallod qo‘liga tutqazib, begunoh yigitni ozod etadi. Qozi endi Nasimiyning terisini shilishga buyuradi. Jallod ishga kirishadi, atrofga qon sachraydi. Shunda qozi odamlarga, nari turinglar, bu kofirning tomchi qoni biror eringizga tegsa, o‘sha erni kesib tashlash kerak bo‘ladi, deydi. Qozi gapini tugatar–tugatmas, Tangri irodasi bilan bir tomchi qon sachrab uning jimjilog‘iga tegadi. Olomon qozidan barmog‘ini kesib tashlashini talab qiladi. Endi qozi oldida tanlov turardi: yo barmog‘ini kesishga berib, gapining ustidan chiqishi yoki gapidan qaytib, sharmisor bo‘lishi kerak. Qozi axloqan nopok, qo‘rqoq va xudbin odam sifatida gapidan qaytadi. Nasimiy esa qiynoqqa mardonavor chidab, churq etmaydi, aksincha, qozining ahvolini ko‘rib, istehzoli kuladi va so‘nggi g‘azalini yoddan aytadi. Nasimiyning bu jasorati asrlardan–asrlarga o‘tdi, ne–ne shoirlarning she’rlarida madh etildi, o‘zi esa insoniy poklik va yuksak axloqiylikning o‘lmas timsoli bo‘lib qoldi. Bir namuna sifatida buyuk turkman shoiri Maxtumqulining «Aytishuv» she’ridan quyidagi sakkiz satrni keltirish mumkin:

M a h t u m q u l i – U nimadir, emadilar – to‘ydilar?
U nimadir, ulug‘ kunga qo‘ydilar?
Ul kim edi tovonidan so‘ydilar?
SHoir bo‘lsang, shundan bizga xabar ber!
D u r d i sh o i r – U diydordir, emadilar – to‘ydilar,
U namozdir, qiyomatga qo‘ydilar,
Nasimiyni tovonidan so‘ydilar,
Bizdan salom bo‘lsin, javob shul erur!

Shunday qilib, ushbu misolda uch xil tanlovni, uch xil mas’uliyatni va ixtiyor erkinligidan uch xil foydalanishni ko‘rdik. Demak, har bir insonning bu dunyoda axloqiy tanlov sinovidan o‘tmasligi mumkin emas.

MAVZU: Nikoh va oilaning axloqiy asoslari, uning yoshlar tarbiyasidagi o‘rni

REJA:

1. Nikoh - eng qadimgi axloqiy munosabat shakli. Nikohning qonuniy va diniy jihatlari
2. Oilaning psixologik, ijtimoiy-ma’naviy muhitining farzand tarbiyasiga ta’siri. Oila nomusi va sha’nini saqlashda ota-ona va farzandlar mas’uliyati
3. O‘zbekistonda yoshlar tarbiyasi, ma’naviy-axloqiy kamolotida nikoh va oila haqidagi milliy axloqiy qadriyatlarining o‘rni
4.Davlatning oila tinchligi va barqarorligini ta’minlashdagi o‘rni. Oila shartnomasini tuzishning axloqiy jihatlari

Tayanch tushunchalar

Tamoyil, mezon, gumanizm, burch, vijdon, adolat, or- nomus. Oila, nikoh, muhabbat, sevgi tuy`usi, farzand burchi, oila sha'ni, nomus, vafo, oila kodeksi, oila yili, fuqarolik jamiyati.

Nikoh va oilaning kelib chiqishi va uning ijtimoiy mohiyati.

Oilani fuqarolik jamiyatining, davlatning eng muhim hujayrasi deyishadi. Chunki har bir jamiyat a’zosi, bo‘lajak fuqaroning tarbiyasi oiladan boshlanadi. **Oila uch jihatni**: o‘zining bevosita ko‘rinishi bo‘lmish nikohni; oilaviy mulk va anjomlar hamda ular haqidagi g‘amxo‘rlikni; bolalar tarbiyasini o‘z ichiga oladi.

Nikoh va muhabbat. Avvalo, nikoh haqida to‘xtalib o‘taylik. Qonunga binoan nikoh tuzish shartlaridan eng muhimlari - nikohga kiruvchilarning o‘zaro roziligi va ularning nikoh yoshiga etganliklari. Bizda yigitlar uchun - 18, qizlar uchun - 17 nikoh yoshlari qilib belgilangan. Bu - masalaning huquqiy tomoni. Uning ikkinchi - axloqiy tomoni ham borki, u muhabbat bilan bog‘liq. Nikoh tuzishdan avval ikki yosh orasida goh ochiq sevgi - muntazam uchrashuvlar, ahdu paymonlar qilish yoki orqavorotdan bir-birini yoqtirish hollari bo‘lishi mumkin. Har ikkala holda ham rozilik o‘zgarmas shart hisoblanadi.

Ba’zan qadimda SHarq xalqlarida, shu jumladan, o‘zbeklarda qizning yoki yigitning roziligisiz to‘y qilib yubora berishgan, ota-onalar kelishishsa – bas, degan fikrlarni uchratadi kishi. Ayniqsa, bunday gaplar sho‘rolar davrida tinimsiz takrorlanar edi. Vaholanki, bunday hol kam bo‘lgan, uni musulmonchilik inkor etadi. **Rivoyat qilishlaricha, Payg‘ambarimiz Muhammad alayhissalom uylariga sovchi kelganida**, qizlari Fotimadan doimo rozilik so‘raganlar va rad javobi olganlar. Faqat Hazrat Ali sovchi qo‘yganlarida, Bibi Fotima rozilik berganlar. Demak, farzandning roziligini olish bizga Payg‘ambarimizdan qolgan sunnat.

Hozirgi kunda ham ko‘pgina yoshlarimiz sovchi orqali turmush quradilar. Odatda sovchi kelib ketgach, yigit bilan qiz uchrashtiriladi, ikkalasi bir-birini ma’qul ko‘rsagina fotiha qilinib, to‘y taraddudi ko‘riladi. Juda ko‘p hollarda bunday yoshlar o‘rtasida keyinchalik haqiqiy muhabbat shakllanadi. Abdulla Qodiriy «O‘tgan kunlar» romanida tasvirlagan Otabek bilan Kumush o‘rtasidagi sevgini buning mumtoz na’munasi desa bo‘ladi. Ochig‘ini aytish kerakki, muhabbatning ham o‘z darajasi bor: Layli bilan Majnunning muhabbati hamma sevishganlarga ham nasib etavermaydi. Bunday romantik-sururiy sevgi real hayotda kamdan-kam uchraydi. Buning ustiga, *oilaviy muhabbat ma’lum ma’noda salobatli, ko‘proq yashirin tarzda namoyon bo‘ladi.*

Oilaning asosi bo‘lmish nikoh - *ezgu maqsadga yo‘naltirilgan, zimmasiga zurriyot qoldirishdek yuksak mas’uliyat yuklangan sevgi, sevishning ijtimoiylashgan ko‘rinishi.* Biroq sevgi-muhabbat faqat erkinlikda namoyon bo‘ladi. *SHu jihatni nazarda tutadigan bo‘lsak, nikohni, ma’lum ma’noda, an’analar, urf-odatlar va e’tiqodlarga moslashtirilgan sevgining yashash sharti deyish mumkin*. Boshqacha qilib aytganda, nikoh zaruriyatga aylangan erkinlikdir. SHu bois nikohga kirayotgan har bir kimsa bundan buyon o‘z erkining boshqa bir erk bilan kelishib yashashini, ixtiyoriy tarzda cheklanib, nisbiylashgan holda mavjud bo‘lishini anglab etmog‘i lozim.

Bundan tashqari **nikoh o‘z mohiyatiga ko‘ra axloqiy hodisa**. Unda ehtiroslar axloqqa bo‘ysundiriladi. Oddiy birga yashashda esa tabiiy ehtiyojni qondirish birinchi o‘rinda turadi, nikohda u ikkinchi darajali mavqe egallaydi.

Keyingi paytlarda nikoh bilan muhabbatning o‘zaro chiqishmasligi haqida G‘arb mutafakkirlari tez-tez yozadigan bo‘lib qolganlar. Chunonchi, **Erix Fromm**, industrial jamiyatda muhabbat kamdan-kam uchraydigan hodisa ekanini, nikohning asosida boshqa - moliyaviy, siyosiy, iqtisodiy sabablar yotishini ta’kidlaydi. Umuman, G‘arb olamida bunday hodisa anchadan buyon mavjud. Shu jihatdan *Jorj Bayronning «Don Juan» she’riy romanidagi quyidagi satrlar diqqatga sazovor:*

Bu juda qayg‘uli hodisa shaksiz,
Insonning kajligi, jinoyati bu;
Ildizi gar bitta bo‘lsa ham, hargiz
Chiqishmas nikoh va muhabbat mangu.
Sirkaga aylangan vinodek, esiz,
Nikoh mast qilmovchi taxir, nordon suv, -
Vaqt undan jannatiy bo‘yni oladir,
Ro‘zg‘oru oshxona hidi qoladir.[140]

Garchi bu satrlar yarim kinoya, yarim hazil tabiatga ega bo‘lsa-da, ularda ma’lum ma’noda hayotiy asos bor. Agar muhabbat har ikki tomondan e’zozlab, avaylab-asralmasa, undagi jannatiy bo‘yni yo‘qotib qo‘yish hech gap emas. Eng muhimi shuki, nikohdagi huquqiy holatning asosida muhabbat yotmog‘i lozim, o‘shanda bunday hollar ro‘y bermasligi shubhasiz. Ayni paytda dunyodagi hamma narsa-hodisalar kabi muhabbat ham parvarishga muhtoj ekanini unutmaslik kerak.

OILAVIY MUHIT. Oilaning mustahkam bo‘lishi, oila a’zolarining axloqiylik darajasi undagi muxitga bog‘lik. *Qaysi oilada sog‘lom muhit, hukm sursa, uning ravnaki, baxtliligi ta’minlangan bo‘ladi*. **Sog‘lom muhit deganda biz** faqat oiladagi insonpravarlik, vatanparvarlik, ziyolilik, halollik, rostgo‘ylik kabi tamoyillar va me’yorlarga amal qilinishinigina emas, balki uning *eskicha an’anaviylik* yoki *yangicha zamonaviyligini* ham tushunishimiz lozim. Zero aynan ana shu ikki xil turmush tarzi oila kelajagi bilan bog‘liq.

Eskicha an’anaviy oila kiyinishda, eb - ichishda kasbu korda zamonaviy oiladan farq qilmaydi. U ham halol, hamma qatori zamonaviy sharoitda yashaydi. *Faqat u o‘zining «o‘zbekchiligi, ajdodlarining an’anaviy ma’naviy qadriyatlarini «unutmagani» bilan faxrlanadi.* Hamma gap shundaki, bunday oila uchun asosiy kuchi va imkoniyatlarida ana shu faxrlanish hissiga erishish uchun foydalanadi: an’anaviy o‘zbekona to‘y kechasida nikoh bazmida artistlarga «gaplashilgan» va «qistirilgan» millionlar hisobiga bemalol bitta bolalar bog‘chasi qursa bo‘ladi. Ayniqsa og‘zini qimirlatib turish bilan (fonogramma orqali) harom pul topayotgan «artist»larning qudag‘aylarni (ayol qudalarni) raqsga tushishiga da’vat qilishini borib turgan odobsizlik: ortiqcha pul yig‘ib berish uchun bechora qaynonalar yangi kelin va kuyov oldida o‘yinga tushadilar. An’anaviy to‘ylar isrofgarchilik na’munasi, muayyan ma’noda axloqsizning bir ko‘riniga aylanib ketganini tan olish kerak. «Borda» - ku «bor» «yo‘qlar» ham shunday qilishga intiladilar. **«Eshak eshakdan qolsa qulog‘ini kesadi»** qabilidagi to‘y uchun ko‘p hollarda necha yilar davomida yaxshi emay, kiymay, quruq non - choy bilan kun o‘tkazib yashash kerak bo‘ldi. Bunday «orzu - havas»larning tagida yo odamlar nima der ekan degan qo‘rquv yoki maqtanish, kibr, birovlarga o‘zini ko‘z-ko‘z qilish kabi illatlar yotadi. Eng yomoni shundaki, bunday oilada sog‘lom muhit qaror topmaydi, dasturxon ustida, bo‘sh vaqtlarda bolalardan «qutilib olish» uchun ko‘proq pul topish haqida tinmay so‘zlanadigan, falonchining to‘yi mundog‘ o‘tibdi, u unday qilibdi, bu bunday qilibdi, degan mayda gaplardan nari o‘tilmaydigan bo‘lib qoladi, axloqiy ideallar xiralashadi, estetik did o‘tmaslashadi, ijtimoiy ma’naviy intilishlar nihoyat darajada sustlashadi. Bu masalaning bir

[140] Bayron. Don Juan. M., Foreign language publishing house, 1984. P. 124.

tomoni. Ikkinchi tomoni ham bundan yaxshi emas: oilada totuvlik yo‘qoladi, er va xotin o‘rtasida moddiy etishmovchiliklar, «sandiq to‘lmayotgani» va x. Borasida tez-tez aytishishlar, ta’na - dashnomlar, janjallar bo‘lib turadi, ba’zan ular katta oilaviy mojarolarga ham aylanib ketadi. Bunday eskicha - «an’anaviy oiladagi muhit atrofdagi boshqa oilalarga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi, jamiyatning zaif, ma’naviy saviyasi past xalqasi sifatida millat tarbiyasini ma’lum ma’noda buzadi. Ayni paytda o‘z a’zolarining ham «gap-so‘zdan» qo‘rqadigan, maqtanchoq ijtimoiy-siyosiy «savodsiz», umrini kundalik mayda tashvishlar bilan o‘tkazadigan odamlar bo‘lib qolishlariga olib keladi.

Yangicha zamonaviy oiladagi muhit esa buning aksi: to‘y - ma’rakalarda eng yomon illat bo‘lmish isrofgarchilikka yo‘l qo‘yilmaydi. *Ularga ketadigan ortiqcha sarf-xarajatlar imkoni boricha qisqartirilib, asosiy mablag‘ oilaning faravonligini, intelektual va maishiy darajasini yuksaltirishga yo‘naltiriladi. Bunday oilada totuvlik, xotirjamlik qaror topadi, dasturxon ustidaga suxbatlar yangi kitoblar, filmlar, ijtimoiy-siyosiy yangiliklar, internet xabarlari ustida boradi, dam olish maskanlariga borish rejalari tuziladi; asosiy xatti – harakat farzandlarning oliy ma’lumotli bo‘lishiga, zamonaviy kasbiy mahoratni egallashiga, ularni halq va Vatan fahrlanadigan shaxslar bo‘lib etishishlariga qaratiladi.*

Agar eskicha-an’anaviy oilaviy muhit o‘zbekistonda erkin demokratik fuqarolik jamiyati qurilishiga to‘sqinlik qilsa, yangi zamonaviy oila muhiti uning tezroq ro‘yobga chiqishi uchun muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Shunday qilib fuqarolik jamiyati muayyan xalq uchun jam bo‘lib, jamoat tarzida yashashning eng oliy shakli hisoblanadi va nosiyosiy bo‘lgan barcha munosabatlarni o‘z ichiga oladi. Unda shaxs erkinligi, individning «ochilishi» ixtiyoriy tarzda tuzilgan fuqarolar uyushmalari tashkilotlari va birlashmalari doirasida o‘zini namoyon qiladi. iqtisodiy, diniy, ma’naviy, axloqiy estetik milliy oilaviy va boshqa munosabatlar davlat idoralarining aralashuvisiz o‘z o‘zini boshqarish asosida amalga oshiriladi.

Oilaviy mulk, farzand tarbiyasi va oilaning tarqalishi.

Oilaning yana bir jihati - uning o‘z mulkiga egaligi. *Agar nikoh oilaning botiniy ko‘rinishi bo‘lsa, oilaviy mulkni uning tashqi ko‘rinishi deyish mumkin*. Oilaning mavjud bo‘lishi uchun ishlab topiladigan mablag‘ ham zarur. Oila uchun topiladigan ana shu mablag‘, shubhasiz axloqiy tabiatga ega: oila boshlig‘i oila a’zolarini halol edirib-ichirishi, kiydirishi lozim. Oilani odatda erkak kishi boshqaradi. U nafaqat «topib keladi», balki oilaviy mulkka xo‘jayinchilik qilish, uni taqsimlash huquqiga ham ega.

Yuqorida aytganimizdek, nikoh ezgu maqsadga yo‘naltirilgan, zimmasiga zurriyot qoldirishdek yuksak mas’uliyat yuklangan, axloq bilan chegaralangan qo‘shiluv, birlashuv; bu birlashuvdan maqsad - hayotda o‘zlaridan yaxshiroq, mukammalroq bo‘lgan, o‘zlari erisholmagan orzularni ro‘yobga chiqaradigan odam nusxalarini yaratish. Bunday odamlar farzandlardir. «Ba’zi so‘fiy-teosofik oqimlarning tarafdorlarida mahsulot beradigan har bir xatti-harakatni «nikoh» deb atashga moyillik bor. Ularning fikricha, po‘lat bilan chaqmoqtosh birlashsa, bu nikohdan yanada etukroq farzand, ya’ni olov dunyoga keladi. Erkaklik va ayollik unsurlarining birlashuvi hayotni yanada yuqoriroq pog‘onaga chiqaruvchi omildir».[141]

Shu bois oilada bolaning ahamiyati nihoyatda katta. Ota bolada o‘z jufti halolini, ona esa sevimli erini ko‘radi: bolada er-xotinning muhabbati predmetlashadi, jonlanadi. Bola - oilani tutib turuvchi jonli muhabbat. Bolalar oilada umumiy oilaviy mulk hisobiga eb-ichadilar, tarbiya oladilar.

Oilada bolalar intizomli bo‘lib o‘smoqlari, ota-onaga bo‘ysunishlari lozim. Lekin bu intizom erkin o‘sib kelayotgan go‘dakni qullikka o‘rgatish emas, balki bolalarga xos erka-tantiqlik, o‘zboshimchalik singari salbiy xususiyatlarni yo‘qotishga xizmat qilishi kerak. Ota-onaga bo‘ysunishdan bosh tortishga yo‘l qo‘yish bolaning kelajakda qo‘pol, badxulq, nokamtarin bo‘lib etishuviga olib keladi. SHu bois **oila ilk axloqiy tarbiya o‘chog‘i** sifatida katta ahamiyatga ega.

Oila tarqalishi ham mumkin. Buning turli sabablari bor. *Biri - oilaning axloqiylik nuqtai nazaridan tarqalishi.*. Bunda bolalar balog‘atga etgach, erkin shaxs sifatida yangi oilaga asos

[141] Шиммел А. Жоним менинг жонимда, 44 – 45-б.

bo‘lishlari - o‘g‘il bolalarning uylantirilishi, qizlarning erga berilishi nazarda tutiladi. Uylantirilgan o‘g‘illarga ham, erga berilgan qizlarga ham yangi oila qurish va uni moddiy jihatdan dastlabki paytlarda muhtojlikdan saqlab turish uchun etarli bo‘lgan uy-ro‘zg‘or ashyolari ajratiladi.

Shuningdek, *oilaning tabiiy tarqalishi ham mavjud*. Unda ota-onaning yoki otaning vafoti tufayli oila mulkining meros tarzida bir yoki bir necha farzandga o‘tishi munosabati bilan oila tarqalishi mumkin.

Bundan tashqari, *nikoh bekor qilinishi munosabati bilan oila tarqaladi.* Aslida nikoh ham diniy, ham dunyoviy nuqtai nazardan buzilmasligi kerak. Lekin o‘rtada xiyonat sodir bo‘lishi yoki yana boshqa bir xil sabablar tufayli nikohni faqat axloqiy obro‘ga ega, qonun bilan tan olingan idoralar, masalan, sud, vakolatli ruhoniy bekor qilishi mumkin, zero u, aytganimizdek, axloqiy hodisa. Har bir jamiyat mana shu so‘nggi turdagi oila tarqalishiga qarshi kurashadi. Bunday oila buzilishi qancha kamaysa, u o‘sha jamiyatning axloqiy jihatdan takomillashib borayotganini anglatadi.

Fuqarolik jamiyati va davlatning axloqiy mohiyati

Dastlabki axloq maskani bo‘lmish oilalar yig‘indisi *fuqarolik jamiyatini, millatni tashkil etadi.* **Fuqarolik jamiyati mohiyatan oila bilan davlat o‘rtasidagi daraja.** Garchand, uning taraqqiyoti davlat taraqqiyotidan keyinroq ro‘y bersa ham, u albatta davlatni taqozo etadi, ya’ni fuqarolik jamiyatining yashashi uchun uning oldida mustaqil nimadir - rasmiy, tizimli boshqaruv bo‘lishi kerak.

Fuqarolik jamiyati zamonaviy dunyomizda vujudga keladi, zero, hozirgi paytdagina fuqarolar huquqi haqiqatan ham inobatga olinadi. Fuqarolik jamiyatida har bir odam o‘zi uchun maqsad. Biroq, u boshqalar bilan munosabatga kirishmasdan turib, o‘z maqsadiga to‘la erisha olmaydi: boshqalar uning maqsadga etishishi yo‘lidagi vositadir. Natijada har bir alohida maqsad boshqalar bilan o‘zaro munosabatlar vositasida, ularning farovonlikka intilishini qanoatlantirgani holda, o‘zi ham qanoatlanadi. Boshqacharoq qilib aytganda, fuqarolik jamiyatida yaxshi, badavlat, baxtli, huquqiy yashash uchun bo‘lgan har bir fuqaroning intilishi pirovard natijada butun jamiyatning o‘shanday yashashiga olib keladi.

Fuqarolik jamiyati, shunday qilib, bir kishining ehtiyojini uning mehnati vositasida qondirishi barobarida, shu mehnat vositasida barcha qolganlarning ham ehtiyojini qondiradi. U o‘z a’zolarining shaxsiy erkinliklari va huquqlarini himoya qiladi, odil sud vositasida ular mulkiga daxl qilinishiga yo‘l qo‘ymaydi. *Fuqarolik jamiyati turli tabaqalardan tashkil topadi. Ular orasida tabaqaviy yoki sinfiy ziddiyat singari hodisalar ro‘y berishi mumkin emas.* CHunki bunda shaxs - davlat fuqarosi, muayyan inson manfaatlari birinchi o‘rinda turadi va bu manfaatlar, aytganimizdek, ham axloqiy, ham qonuniy jihatdan himoya qilinadi. *Zotan, «Biz uchun fuqarolik jamiyati-ijtimoiy makon. Bu makonda qonun ustuvor bo‘lib, u insonning o‘z-o‘zini kamol toptirishiga monelik qilmaydi, aksincha, yordam beradi. SHaxs manfaatlari, uning huquq va erkinliklari to‘la darajada ro‘yobga chiqishiga ko‘maklashadi»*[142].

Fuqarolik jamiyatining yashash sharti - erkinlik. SHaxsning qonun doirasidagi so‘z erkinligi, fikr erkinligi va faoliyat erkinligiga to‘la yo‘l qo‘yilmas ekan, fuqarolik jamiyati amalda mavjud bo‘la olmaydi. Bu jamiyatning yana bir muhim tomoni shundaki, unda qarindoshlik, urug‘doshlik, elatdoshlik singari hissiyotlardan kasbdoshlik, mahalladoshlik hissiyotlari ustun maqomga ega bo‘ladi; yonma-yon ishlayotgan va yashayotgan jamiyat a’zolari, «begonalar» - umumiy maqsad uchun kurashayotgan hamma elkadoshlar o‘zlarining uzoq qarindoshlaridan ko‘ra bir-birlariga yaqinroq ekanliklarini anglab etadilar. Undagi boshqaruv esa erkin tanlov va erkin saylov asosida, hokimiyat idoralari tazyiqidan qonun bilan himoyalangan ixtiyoriy tuzilmalar ko‘magida ish olib boradi. Shu bois davlatimizning birinchi rahbari **Islom Karimov fuqarolik jamiyatini mamlakatimiz siyosiy va davlat qurilishining asosiy xususiyatlaridan biri sifatida ta’kidlaydi** va bu xususiyatning mohiyatini «mahalliy hokimiyat va fuqarolarning o‘zini-o‘zi boshqarish organlari vazifalarini kengaytirish, ularga davlat vakolatlarining bir qismini bosqichma-bosqich o‘tkazib borish, nodavlat va jamoat tuzilmalari huquqi va mavqeini oshirishni ko‘zda

[142] Karimov I.A. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo’lida. 6-tom, T., «O’zbekiston», 1998, 127-b.

tutadigan «Kuchli davlatdan - kuchli jamiyat sari» konsepsiyasini amalga oshirish»dan iborat deb ta'riflaydi.

Mamlakatimizda hozir erkin, demokratik fuqarolik jamiyatini tuzishga kirishganmiz. Bu jamiyat, ma'lum ma'noda, g'arbliklar tasavvuridagi fuqarolik jamiyatlaridan farq qiladi. G'arbda bu borada e'tibor asosan huquqiy yo'nalishning ustuvorligiga qaratilsa, bizda axloqiy-ma'naviy yo'nalishning ustuvorligini ko'rish mumkin. Shu nuqtai nazardan olib qaraganda, biz qurayotgan fuqarolik jamiyati G'arb dunyosi uchun o'rnak bo'lishi mumkin. Bu faxrlanish hissidan kelib chiqqan balandparvoz gap emas. Masala shundaki, G'arb jamiyatlari hozirgi paytda axloqiylikni huquqiylikning yuqori bosqichi sifatida qabul qilmoqdalar. Lekin ular uchun «axloqiy o'rin bo'shatishdan» ko'ra «huquqiy o'rinni egallab turish» nafaqat qonuniy, balki zavqliroq tuyuladi. Bizning mentalitetimizda esa buning aksi - har bir «axloqiy o'rin bo'shatish» o'zbek qalbiga quvonch, o'z insonlik burchini bajarganlik hissini to'ldiradi.

Bundan tashqari, bizda fuqarolik jamiyati qurishni ma'lum ma'noda tezlashtiradigan, G'arb mentalitetiga xos bo'lmagan mahallalar bor. O'zbek mahallalari tom ma'noda axloqiy tarbiyaning maskani; oila kattalari bolaga qanchalik tarbiya bera olsa, o'sha oila yashayotgan mahallaning tarbiya borasidagi hissasi ham shuncha bo'ladi, desak xato qilmaymiz. Buning ustiga, mahallada xalqimizning qadimiy demokratik an'analari hozir ham o'z kuchini yo'qotgan emas. Mahallada yashayotgan hukumat a'zosi ham, millioner tijoratchi ham, farrosh ham, oddiy o'qituvchi ham bir xildagi mahalladoshlik huquqiga ega. Chunonchi, mahallaning oqsoqoli oddiy o'qituvchi bo'lishi mumkin va ko'p hollarda shunday ham. Hukumat a'zosi yoki millioner esa, mahallada faqat mahalladoshlik «lavozimi»da bo'ladi. Ularning farqlanishi faqat axloqiy jihatlari bilangina belgilanadi. Ana shu xususiyatlari bilan **mahalla** o'z-o'zini boshqarish tuzilmasi sifatida **oiladan fuqarolik jamiyatiga o'tish uchun axloqiy ko'prik bo'lib xizmat qiladi**. Bunday oraliq bog'lovchi tuzilma, yuqorida aytganimizdek, G'arb olamida yo'q. Demak, shunga ko'ra ham, bizda fuqarolik jamiyatiga o'tish nisbatan osonroq kechadi, degan fikrni bildirish mumkin. Bu borada **Respublikamiz birinchi Prezidenti Islom Karimovning: «Shu ma'noda mahallani o'z-o'zini boshqarish maktabi, ta'bir joiz bo'lsa, demokratiya darsxonasi, deb atash mumkin»,** - *degan so'zlari ayni haqiqatdir.*[143]

Shunday qilib fuqarolik jamiyati muayyan xalq uchun jam bo'lib, jamoat tarzda yashashning eng oliy shaxsi hisoblanadi va nosiyosiy bo'lgan barcha munosabatlarni o'z ichiga oladi. Unda shaxs erkinligini, «individning ochilishi» ixtiyoriy tarzda tuzilgan fuqarolar uyushmalari, tashkilotlari va birlashmalari doirasida o'zini namoyon qiladi; iqtisodiy, diniy, ma'naviy, axloqiy-estetik milliy, oilaviy v.b. munosabatlar davlat idoralarining aralashuvisiz, o'z-o'zini boshqarish asosida amalga oshiriladi.

Davlatning axloqiy mohiyati

Buyuk olmon faylasufi Gegel davlatni axloqiy g'oyaning voqe bo'lishi deb ta'riflaydi va tabiiy munosabatlarni ma'naviy munosabatlar bilan muqoyasa qilib, oilani - hissiyotga, fuqarolik jamiyatini - asabning ta'sirlanish qobiliyatiga, davlatni esa o'zi uchun asab tizimiga o'xshatadi; u o'z ichida botinan tashkil topgan, biroq uning yashashi o'zida ikki holatning taraqqiy topishiga bog'liq, bular - oila va fuqarolik jamiyati. Davlat aqlning ro'yobga chiqishi sifatida har bir shaxs ixtiyoriga mosdir. Odatda, davlatning maqsadi o'z fuqarolarini baxtli qilish deb hisoblanadi. Agar fuqarolar qiynalsa, ularning sub'ektiv ehtiyoj-maqsadlari qondirilmasa, davlatning mustahkamligi shubha ostida qoladi. Davlatning asosi – siyosiy tuzum. Uning taqdiri ham ana shu siyosiy tuzumga bog'liq.[144]

Ko'pdan-ko'p turli-tuman boshqaruv va tashkiliy institutlardan iborat bo'lgan davlatning eng muhim axloqiy vazifalaridan biri - tarbiya. Agar mazkur tarbiyada ommabop usullarning toshi bosib ketsa, u hol maqtarli emas; yoshlarning o'zligini anglagan shaxs bo'lib etishuvi mushkullashadi. Shu bois, imkon boricha, tarbiyada individual yondashuvga intilish maqsadga muvofiq.

[143] O'sha manba

[144] Қаранг: Гегель Г. Философия права. М., Мысль, 1990. С. 290.

Demokratik tamoyillarni amalga oshirish jarayonlarida davlat, hamma fuqaro baravariga teng, degan usulda ish koʻrmasligi lozim, hammaning huquqiy tengligini tan olgan holda, ijtimoiy tenglashtirish tamoyiliga yoʻl qoʻymaslik kerak. Davlatning mavjud boʻlish sharti, eng avvalo, uning suverenitetida. Bunda xalq tashqi olamga nisbatan mustaqil boʻladi va oʻz davlatini shu mustaqillik asosida tuzadi. Shu bois suverenitet toʻgʻrisida alohida toʻxtalib oʻtish joiz. Davlat suvereniteti eng avvalo millat suvereniteti demakdir. U shaxs mustaqiligini, huquqlarini kafolatlaydigan va millat xukmronligini toʻliq ta'minlaydigan ijtimoiy-siyosiy xodisalar. Millat suvereniteti birinchi navbatda ularning siyosiy jihatdan oʻz - oʻzini boshqarishda qadimdan egallab kelgan hudud va undagi foydali qazilmalarga egalik qilishda, oʻzi tanlagan davlat hokimiyatida hamda milliy fuqarolikda namoyon boʻladi. Shuningdek, inson suvereniteti ham davlat suverenitetining muhim qismi hisoblanadi. U fuqaroning yashashga, mustaqil dunyoqarashga boʻlgan huquqi bilan belgilanadi va zulmga, adolatsizlikki, ochlikki, shaxs erkinligining buzilishiga qarshi kafolatlar majmuini oʻz ichiga oladi.

Shunday qilib *suveren davlat inson huquqlarini, shaxs nomusi va qadr - qimattini himoya qilishni oʻzining asosiy vazifasi deb biladi,* uning yuksak axloqiy mohiyati ham ana shunda. Biz mustaqillikka erishganimizdan keyin oʻz davlatimizni qadimiy davlatchiligimizning eng yaxshi an'analari bilan birga zamonaviy demokratik tamoyillar asosida qurishga kirishdik. Davlatimiz ham ma'naviy-axloqiy, ham jismoniy tarbiyaga katta ahamiyat berib kelmoqda. Masalan, 2000 yilning «Sogʻlom avlod yili» deb e'lon qilinishi, hamda joriy yilni «Sogʻlom ona va bola yili» deb atalgani ham bejiz emas, yosh avlod tarbiyasi bizda davlat siyosati darajasiga koʻtarilgan. Mana, koʻrinishidan juda oddiy bir misol. Oʻzini eng insonparvar davlat deb e'lon qilgan Shoʻrolar Ittifoqi bunyodga kelganidan boshlab, deyarli yarim asr mobaynida bola tugʻilgach, onani uch oy ishdan ozod qilardi; ona uch oylik chaqaloqni bogʻchaga tashlab, ishga chiqishga majbur boʻlardi, aks holda u buyruq bilan ishdan boʻshatilardi. Keyinchalik bu tarbiya ta'tili 1 yil qilib belgilandi. Bizning davlatimiz esa tashkil boʻlgani barobaridayoq bola tarbiyasini yuksak ijtimoiy-axloqiy hodisa sifatida e'tirof etib, yangi tugʻilgan bola tarbiyasi uchun onaga 3 yilgacha muddat berdi. Uch yilgacha onaning ish joyi saqlanib turadi. Shu birgina misolning oʻziyoq totalitar tuzum davlati bilan demokratik davlat naqadar katta farq qilishini koʻrsatib turadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Karimov I.A. Halollik va fidoyilik faoliyatimizning asosiy mezoni boʻlsin. T., Oʻzbekiston, 1994.
2. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yoʻq. T.: Oʻzbekiston. 1998 y.
3. Karimov I. A. Ozod va obod Vatan, erkinlik va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. T., Oʻzbekiston, 2000.
4. Milliy istiqlol gʻoyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. T., Yangi asr avlodi, 2002.
5. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. –T.: Ma'naviyat, 2008 yil.
6. Abdulla Sher. Axloqshunoslik. – T.: Yangi avlod, 2003.
7. Avloniy A. Tanlangan asarlar. 2 jildlik. J.2. T., Ma'naviyat. 1998.
8. Musaev F. Uch tayanch yoxud adolatli jamiyatning muhim shartlari // «Hayot va qonun» jurnali, 2002
9. Tolstoy L. Iqrornoma. O.Sharofiddinov tarjimasi. T., Yozuvchi, 2000.

MAVZU: Axloqiy madaniyat va qadriyatlar

REJA:

1. Muomila madaniyati – axloqiy madaniyatning tarkibiy qismi va uning inson va jamiyat hayotidagi oʻrni

2. Kasbiy axloqning axloqiy madaniyat bilan uygʻunligi

3. Sogʻlom turmush tarzining barkamol avlod axloqiy tarbiyasidagi ahamiyati. San'atning shaxs axloqiy tarbiyasiga ta'siri

4. "Ommaviy madaniyat"ning yoshlar dunyoqarashiga ta'siri

Tayanch tushunchalar

Axloqiy madaniyat, Muomala odobi, Etiket, Kasbiy odob, Axloqiy tarbiya.

AXLOQIY MADANIYAT VA UNING MOHIYATI.

Davlat va fuqarolik jamiyatidagi axloqiy yuksaklik darajasini uning fuqarolari axloqiy madaniyati belgilaydi.

AXLOQIY MADANIYAT - axloqiy tarbiyaga doir asarlar, qarashlar, g‘oyalar, ko‘nikmalar va ularga amal qilinish hisoblanadi.

- ❖ Axloqiy madaniyat shaxsning jamiyat axloqiy tajribalarini egallashi va bu tajribalardan boshqa odamlar bilan bo‘lgan munosabatlarida foydalanishi, o‘z-o‘zini muntazam takomillashtirib borishi singari jihatlarni o‘z ichiga oladi.
- ❖ U shaxs axloqiy taraqqiyotining belgisi hisoblanadi. Zero, axloqiy madaniyat axloqiy tafakkur madaniyatining qator unsurlarini o‘z ichiga olgan tuzilmadir.
- ❖ Axloqiy madaniyat shaxsning o‘zgalar bilan o‘zaro munosabatlarida namoyon bo‘ladi.
- ❖ Insonning xatti – harakati, xulq – atvori va yurish – turishi va ularni doimo nazorat qila bilish darajasi, kishilar o‘rtasidagi muomala munosabatidir.
- ❖ Axloqiy madaniyat shuningdek, insonning o‘z xatti – harakatlarini me’yorini anglashdir.

SHAXSNING AXLOQIY MADANIYATI- individ tomonidan axloqiy ong orqali jamiyat madaniyatini idrok etish darajasi; axloq talablari inson xatti-harakatlari jamiyatning shakllantiruvchi ta’siri ostida qay darajada chuqur va uyg‘un ekanligi ko‘rsatkichidir. Turli omillar ta’siri ostida: hayotiy tajriba va tarbiya; bilim va san’at shaxs jamiyatning axloqiy madaniyati yutuqlarini turli darajada o‘z ongi va xatti-harakatlarida jamlaydi.

Shaxsning axloqiy madaniyati murakkab dastur bo‘lib, o‘z ichiga insoniyatning shunday tajribasini oladiki, unga ko‘ra inson an’anaviy vaziyatlarda axloqan ish yuritadi, hamda ongning ijodiy elementlarini –axloqiy aql, intuitsiyani ham o‘z ichiga oladi va ular yordamida muammoli vaziyatlarda ahloqiy qarorlar qabul qila oladi.

Shaxsning axloqiy madaniyatini shakllantirishdan maqsad-an’anaviy va ijodiy elementlarning optimal uyg‘unligiga erishish, shaxsning aniq bir tajribasini jamoatchilik axloqining barcha boyliklari bilan birlashtirishdir.

Shaxsning axloqiy madaniyati - elementlarining yaxlit tizimi bo‘lib, etik fikrlash madaniyati (axloqiy mulohaza yuritish qobiliyati, etik bilimlardan foydalana olish, yaxshilik va yomonlikni ajratish, yuzaga kelgan vaziyatning o‘ziga xos xususiyatlariga axloqiy me’yorlarni qo‘llay bilish va hakozalar)ni qamrab oladi. O‘z ichiga yana tuyg‘ular madaniyatini, insonning “axloqiy rezonansga” qobilligini, hamdardligini va jonkuyarligini; axloqiy tajribada his-tuyg‘u va o‘ylarning amalga oshirilish qiyofasini, ularning kundalik hayotda xatti-harakat me’yoriga aylanib borish darajasini xarakterlovchi xulq-atvor madaniyati; shakllarni reglamentlovchi qoidalarga qay darajada amal qilish sifatidagi etiketni, muloqotda shaxsning o‘zini tuta bilishini oladi.

Xulosa qilib aytganda, **shaxsning axloqiy madaniyati** - umumiy axloqiy tamoyillarni bilish, ularni chuqur his etilgan qarashlariga aylantirish, xatti-harakatlarning eng munosib shaklini qo‘llay bilishdir. Uning har bir elementini o‘zlashtirish **shaxsning axloqiy madaniyati** mustahkamligini shakllantirishga yordam beradi.

Shaxsning axloqiy madaniyati oliy darajasini “axloqiy donolik” deb, axloqiy faoliyatining optimalligini va uyg‘unligini ta’minlab bera olish, har qanday vaziyatda ham munosib xatti-harakat qila olish deb ta’riflasa bo‘ladi.

MUOMALA ODOBI VA ETIKET.

Axloqiy madaniyatning eng muhim unsurlaridan biri - **muomala odobi**. U, mohiyatan, o‘zaro hamkorlikning shakllaridan biri. Inson zoti bir-biri bilan hamkorlik qilmasdan, o‘zaro tajriba almashmasdan, bir-biriga ta’sir ko‘rsatmasdan rasmana yashashi mumkin emas. Muomala odam uchun ehtiyoj, zarurat, sog‘lom kishi usiz ruhan qiynaladi, kayfiyati tushib boradi. Bu o‘rinda buyuk ingliz yozuvchisi Daniel Defo qalamiga mansub mashhur «Robinzon Kruzoning sarguzashtlari» asarini eslashning o‘ziyoq kifoya: Jumaboyni topib olgan Robinzonning naqadar quvonishiga ham sabab ana shunda.

Muomala odobi boshqa kishilar qadr-qimmatini, izzatini joyiga qo‘yishni, an’anaviy axloqiy-me’yoriy talablarni bajarishni taqozo etadi. Shuning barobarida, u insondagi yaxshi jihatlarni namoyon etishi, ko‘zga ko‘rsatishi bilan ham ajralib turadi. Uning eng yorqin, eng sermazmun va eng ifodali namoyon bo‘lishi so‘z, nutq vositasida ro‘y beradi. So‘zlash va tinglay bilish, suhbatlashish madaniyati muomalaning muhim jihatlarini tashkil etadi. Shu bois muomala odobi o‘zini, eng avvalo, shirinsuxanlilik, kamsuqumlik, bosiqlik, xushfe’llilik singari axloqiy me’yorlarda namoyon qiladi.

Darhaqiqat, muomala odobida muloqotning asosiy bo‘lmish til katta ahamiyatga ega. Zero, odamlar bir-birlarini til orqali tushunadilar, til vositasida o‘z fikrini o‘zgaga etkazish ma’lum ma’noda san’at. Zarur so‘zni topishi, muayyan holatga mos keladigan ifodaviy vositalarni qo‘llash, fikrni jumlaviy jihatdan to‘g‘ri ifodalash, aniq, bosiq, salobat bilan so‘zlash hamsuhbatingiz yoki tinglovchining diqqatini tortishda muhim rol o‘ynaydi, so‘zlovchining nutq madaniyati darajasini ko‘taradi.

Muomala odobida tilning sofligi masalasi ham muhim. til sofligi buzilishining asosiy **uch xil** ko‘rinishi mavjud:

Birinchisi - bir tilda so‘zlashayotib ikkinchi tilga o‘tib ketish, to‘g‘rirog‘i birvarakay «ikki tilda» so‘zlashish, misol qilib, ikki talabaning so‘zlashayotganda o‘zbek tilida rus tiliga, rus tilidan o‘zbekchaga muntazam o‘tib turishini olish mumkin, bu ba’zilari uchun odatiy xol bo‘lib qolgan.

Ikkinchisi - bir tilda so‘zlashayotib ikkinchi tildagi so‘zlarni ayniqsa jargonlarni ishlatish m., «Davom», «koroge», «kuri» v.h.

Til. sofligining **Uchinchi** buzilishi esa bir tilda so‘zlashgan holda o‘sha tildagi «parazit» so‘zlarni qo‘llashda ko‘rinadi. M., «anaqa» «holiginday» v.h. Muomaladagi bunday til sofligining buzilishlari hamsuhbatlarga bilinmasa ham, chetdan kuzatgan odamga nihoyatda xunuk ko‘rinadi.

Muomaga odobiga «siz» va «sen»ning o‘z o‘rnida qo‘llanilishi ham ahamiyatga ega. Xususan, uchinchi shaxs ota-ona, aka-opa yoki boshqa yoshi katta odamlar bo‘lganida ularga nisban birlikdagi u olmoshini emas, hurmatni anglatuvchi «ular» yoki «u kishi» shaklini qo‘llash odobdan: M., «Otam shunday dedi» emas, «Otam shunday dedilar», «U kishi shuni hohlayaptilar» v.h.

Suhbat paytida tinimsiz harakatda bo‘lib turish, qo‘lni paxsa qilib gapirish yoki suxbatdoshining yoshini nazarga olmay, uni oyoqni chalkashtirib o‘tirgan holda tinglash, birov jon kuydirib so‘zlayotganda esnash v.b. shunga o‘xshash holatlar ham muomaladagi odobsizlikni bildiradi.

Muomala odobining yana bir «ko‘zgusi», bu - insoniy qarash, nigoh, so‘zsiz - noverbal harakatlar. Ma’lumki, odamning qarashida, yuz ifodasida, qo‘l harakatlarida uning qay sabablardandir tilga chiqmagan, so‘zga aylanmagan hissiyoti, talablari o‘z aksini topadi. Chunonchi, suhbatdoshining gapini oxirigacha eshitmay, qo‘l siltab ketish - muomaladagi madaniyatsizlikni anglatadi. Ba’zan qarab qo‘yishning o‘zi so‘zdan ham kuchliroq ta’sir ko‘rsatadi. **Deylik**, bir quruvchi usta o‘z shogirdining xatti-harakatlaridan noroziligini bildirish uchun bosh chayqab, jilmayib qo‘yishi mumkin. Ikkinchi usta esa, bir lahza o‘qrayib qarash bilan munosabatini ifodalaydi. Birinchi usta yuz ifodasi va xatti-harakati bilan: «Obbo shovvoz-ey, sal shoshilibsan-da, ha, mayli, zarari yo‘q, shunaqasi ham bo‘ladi», degan ma’noni anglatsa, ikkinchi ustaning qarashidan: «Yana ishni rasvo qilibsan-ku, padarla’nat, qachon odam bo‘lasan?!», degan so‘zlarni uqish mumkin. Shubhasiz, birinchi usta muomalada odobga rioya qilgan bo‘lsa, ikkinchisi uning aksi - shogirdining emas, o‘zining odobsizligini ko‘rsatmoqda.

Umuman olganda, muomala odobi kishilarning nasihat qilmasdan va odob o‘rgatmasdan bir-biriga ta’siri, tarbiya va o‘z-o‘zini tarbiya vositasi sifatida diqqatga sazovor. Shu sababli yoshlarimizda muomala odobini shakllantirish hozirgi kunda jamiyatimiz oldida turgan muhim vazifalardan. Bunda ota-onaning, mahalla-ko‘yning ta’siri katta. Undan foydalana bilish kerak. Zero, axloqiy komillikka erishish muomala odobini egallashdan boshlanadi.

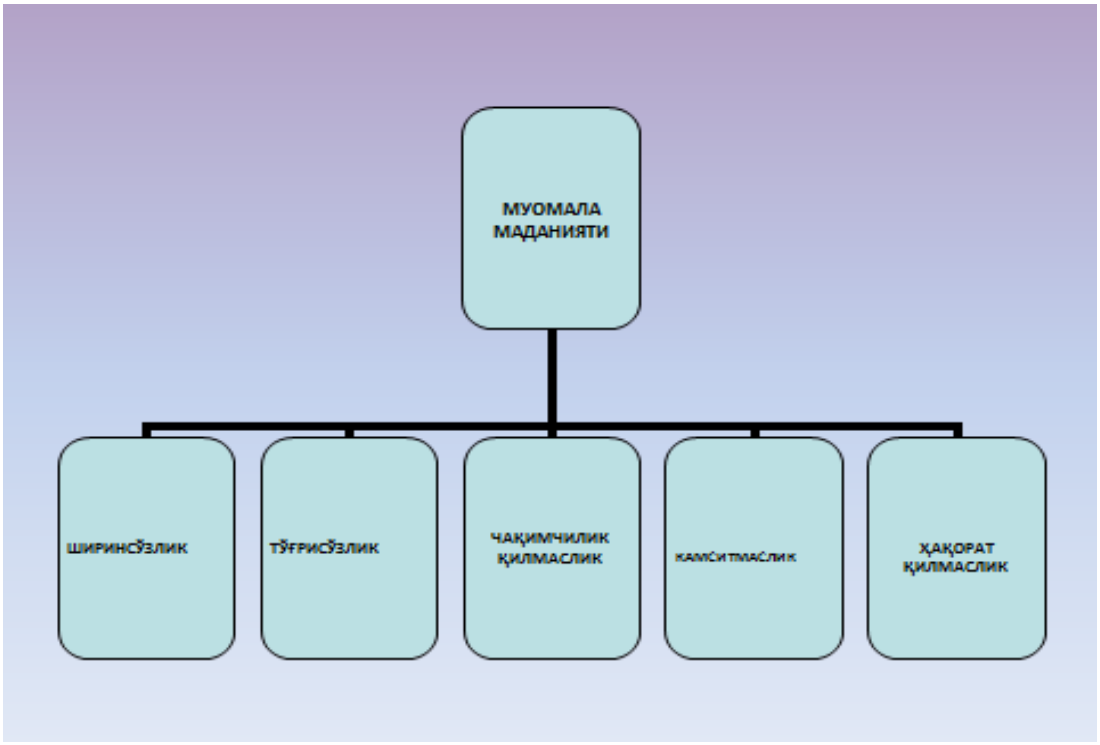

ETIKET

Axloqiy madaniyat yaqqol ko‘zga tashlanadigan munosabatlar ko‘rinishidan biri, bu - etiket. U ko‘proq insonning tashqi madaniyatini, o‘zaro munosabatlardagi o‘zini tutish qonun-qoidalarining bajarilishini boshqaradi. **Agar muomala odobida inson** o‘z munosabatlariga ijodiy yondashsa, ya’ni bir holatda bir necha xil muomala qilish imkoniga ega bo‘lsa, **etiket muayyan holat uchun faqat** bir xil qoidalashtirib qo‘yilgan xatti-harakatni taqozo etadi.

Etiketning qamrovi keng, u, ma’lum ma’noda, xalqaro miqyosda qabul qilingan muomala qonun-qoidalarini o‘z ichiga oladi. Masalan, siyosiy arbob etiketi, mehmondorchilik etiketi va h.k. Etiketga rioya qilishning mumtoz na’munasini biz tez-tez televizor ekrani orqali ko‘rib turamiz. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevga xorijiy mamlakatlar elchilarining ishonch yorliqlarini topshirish marosimlarini eslang. Unda faqat bir xil holat, xalqaro miqyosda o‘rnatilgan qoida hukmron. Uni Prezidentning ham, elchilarning ham buzishga haqqi yo‘q. Yoki juda oddiy, kichkina bir misol: dasturxonda tanovul payti, pichoqni o‘ng qo‘lda ushlash zamonaviy mehmondorchilik etiketining qat’iy qoidalaridan biri sanaladi - uni buzish atrofdagilarda hayrat va istehzo uyg‘otadi. ***Shu bois etiketni*** *odat tusiga aylantirilgan, qat’iylashtirilgan muomala odobi deyish ham mumkin.*

Etiketning bunday zamonaviy ko‘rinishlari bilan birga, shunday milliy-an’anaviy shakllari ham borki, ularsiz millat madaniy hayotining tasavvur qilish qiyin. Masalan, salomlashish odobini olib ko‘raylik. Etiketning bu turiga ko‘ra, ko‘chadan o‘tib ketayotgan odam, ko‘cha bo‘yida o‘tirganlar yoki turganlarga salom berishi kerak, salom berganda o‘ng qo‘l chap ko‘krakda, yurakning ustida turishi, bosh esa engil ta’zimga egilishi lozim. **Ko‘rishish etiketida esa** qo‘lning uchini berib salomlashish ko‘rishayotgan odamga nisbatan ginaxonlik, xafagarchilikni bildiradi - odobdan emas. Ko‘rishganda yosh yoki martaba nuqtai nazaridan katta kishi birinchi bo‘lib qo‘l uzatishi lozim; ayollar bilan ko‘rishganda ham erkak kishi tomondan shunday etiket qoidasi bajarilmog‘i talab qilinadi.

Milliy mentalitetda marosimlar etiketi, ayniqsa katta ahamiyatga ega. To‘y marosimida, xususan, qiz bilan ota-onaning xayrlashuvi, nikoh kechasiga kirib kelishda kuyovning kelinni chap tomonda tutib, to‘yxonaga boshlab kirishi v.h. etiket qonun-qoidalari to‘liq bajarilishi lozim. Yoki aza marosimida fotihaga kelgan odamlarni milliy to‘n va do‘ppi kiygan, belbog‘ bog‘lagan holda, qo‘l qovishtirib, boshni bir bu quyi tutgan tarzda kutib olish qat’iy qoidaga asoslanadi. Bular, bir qarashda, etiketning milliy yoki kasbiy udum, odat, rasm-rusmlardan farqi yo‘q ekan, degan taasurot qoldirishi mumkin. Bu yuzaki, yolg‘on taassurot. *CHunki udum, odat, rasm-rusmlar*

muayyan darajada erkinlikka ega, ba'zan ularni bajarmaslik ham mumkin. Lekin etiketda buning imkoni yo'q – etiket qonun-qoidalari majburiylik tabiatiga ega.

Etiketning yana bir alohida jihati bor: unda odob bilan go'zallikning uyg'unligini ko'rishimiz mumkin, qat'iy odob qonun-qoidalari chiroyli xatti-harakatlar vositasida amalga oshiriladi. Demak, etiket estetika bilan ham bog'liq, aniqrog'i, o'zni tutish estetikasi talablariga javob beradi.

Shunday qilib, etiket - takallufning mayda-chuyda jihatlarigacha ishlab chiqilgan odob qoidalari sifatida ijobiy, kishining ko'zini quvontiradigan muomala hodisasi. Lekin, ayni paytda, u asl axloqiy asosini yo'qotgan majburiy mulozamat tarzida ham namoyon bo'ladi: etiket qoidalarini bajarayotgan kishi aslida o'z xohish-ixtiyoriga qarshi ish ko'rayotgan bo'lishi ham mumkin. Bu jihatdan u munofiqlikning bir ko'rinishiga aylanadi. Masalan, siz biror yoqqa shoshilib, darvozadan chiqdingiz, deylik. Ro'parangizda tanishingiz yoki qo'shningiz uchraydi. Siz ko'rishib, hol-ahvol so'rashib, so'ng sharqona etiketga rioya qilib uni: «Qani uyga kiramiz, choy qilamiz, bir hangomalashamiz», deb ichkariga taklif qilasiz. Lekin, aslida, siz uning uyga kirishini aslo istamaysiz, vaqtingiz yo'q, hatto, shu uchrashganda ketgan vaqtingizni o'ylab, pitirlab turibsiz. Demak, siz o'z istagingizga qarshi, etiket-mulozamat yuzasidan yolg'on gaplarni aytasiz, xunuk eshitilsa ham na chora - munofiqlik qilasiz. Shunga qaramay, umuman olganda, etiket shaxsni muayyan tartib-qoidaga, qanday ichki ruhiy sharoitda bo'lmasin, bosiqlikka, muloyimlikka va sabr-toqatga o'rgatishi bilan ahamiyatlidir.

Kasbiy odob va uning axloqiy madaniyat tuzilmasidagi o'rni.

Axloqiy madaniyat kasbiy odobda ham yaqqol ko'zga tashlanadi. Chunki inson voyaga etib, bir kasbning boshini tutgach, o'z kasbi doirasida odamlar bilan muntazam munosabatda bo'ladi. Bu munosabat, bir tomondan, hamkasblar davrasida ro'y bersa, ikkinchi jihatdan, u kasb talabiga binoan uchrashadigan turli toifadagi odamlar bilan yuzaga keladi. Ayni paytda, kasbiy odob axloqiy madaniyatning eng yuksak shakllaridan biri; uning jamiyat axloqiy hayotidagi o'rni yuksak. Shu bois kasbiy odobga bafurjaroq to'xtalish joiz.

Har bir jamiyatda muayyan guruhlar borki, egallagan kasblari ularni boshqa jamiyatdoshlariga nisbatan imtiyozli darajaga olib chiqadi. Ko'pchilik jamiyat a'zolarining hayot-mamotlari, sog'ligi, ma'naviy sog'lomligi, huquqiy himoyasi, ilmiy salohiyatining namoyon bo'lishi kabi omillar o'shanday imtiyozli kasb egalarining o'z kasbiy burch mas'uliyatini qay darajada his etishlariga, halollik va vijdon yuzasidan ish ko'rishlariga bog'liqligi hammaga ma'lum. Chunonchi, tabobat xodimini, jarrohni olaylik. Deylik, u har bir operatsiya kunida bir necha kishini hayotga qaytaradi; yuzlab odamlar uning yordamiga muhtoj, unga umid va ishonch, ilinj bilan qaraydilar. Bordi-yu, shaxsiy manfaat yo'lida jarroh o'z bemoriga xiyonat qilsa-chi, ya'ni, uni qasddan halok etsa-chi? Kim uni shunday qilmasligini kafolatlaydi?

Yoki jurnalistni olaylik. U shaxsiy manfaati yo'lida, kasbining kamyobligidan foydalanib, begunoh kishilarni ma'naviy azobga qo'yishi, atayin jamiyat oldida sharmanda qilishi va shuning hisobiga o'zining ba'zi bir muammolarini hal qilib olishi mumkin emasmi? Mumkin. Zero, to haqiqat yuzaga chiqquncha nohaq tanqidga uchragan shaxsning adoi tamom bo'lishi hech gap emas. Xo'sh, jurnalistning shunday qilmasligini kim kafolatlaydi?

Shu bois boshqalarning qo'lidan kelmaydigan ishlarni bajara oladiganlar faoliyatida o'zboshimchalik, manfaatparastlik, xudbinlik va kasbni suiiste'mol qilish singari illatlarga yo'l qo'ymaslik uchun, shuningdek, ular axloqiy darajasini yuksak bosqichda turishini ta'minlash maqsadida ko'p hollarda o'zaro qoidalar majmui yaratilgan. Bu qoidalar majmui, odatda, qasamyod yoki me'yorlar ko'rinishini olgan. Uni buzish o'ta odobsizlik va axloqsizlik, hatto jamiyatga xiyonat tarzida baholanadi. Bunday qasamyodlar juda uzoq tarixga ega. Misol tariqasida hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan Qadimgi Yunon hakimi Hippokrat (milodgacha V-IV asrlar) tomonidan qisqa va lo'nda shaklda tuzilgan, tabobat xodimlari kasbiy odobi qonun-qoidalari jamlangan mashhur «Hippokrat qasami»ni keltirish mumkin.

Tarixda o'z dushmanini davolagan tabiblar ham ko'p uchraydi. Chunonchi, qadimgi hind eposi «Ramayana»da (II asr) behush yotgan Lakshman boshida turgan devlar shohining xos tabibi kechinmalari shu jihatdan muhim. Tabib oldida ikki yo'l bor edi: biri - saltanat dushmanini muhtoj

bemor sifatida davolash, ikkinchi yo‘l davolashdan bosh tortish bilan uni o‘limga mahkum etish. Tabib uzoq mulohazadan so‘ng tabiblik odobi qoidalariga bo‘ysunishni - Lakshmanni davolashni afzal ko‘radi. Zero, kasbiy odob qonun-qoidalari talabiga ko‘ra, bemor to‘shagi ustidagi tabib uchun do‘st yoki dushman degan tushunchalar o‘z ma’nosini yo‘qotadi, uning qoshida faqat tibbiy yordamga intizor, shafqatga muhtoj, zaif inson yotadi. Davolanib hayotga qaytgan Lakshman devlar mamlakatining tengsiz buyuk jangchisi va saltanat valiahdi Indirjidni jangda halok etadi hamda tabib fuqaro bo‘lgan Lanka davlatining tanazzuliga yo‘l ochadi. Lekin, kitobxon tabibni xiyonatkor yoki sotqin demaydi, aksincha, uning ma’naviy jasoratiga, halolligiga, kasbiy burchiga sodiqligiga hayrat bilan tasannolar o‘qiydi.

Yoki mashhur rus olimi akademik Andrey Saxarovning taqdirini olaylik. Buyuk nazariyotchi, fizik, termoyadro sohasida tengi yo‘q mutaxassis, vodorod bombasining asosiy kashfiyotchisi, Vatan mudofaasini mustahkamlashdagi xizmatlari uchun o‘nlab orden va medallar sohibi, ikki marta Sotsialistik Mehnat Qahramoni, obro‘li, badavlat bu insonga nima etishmasdi? Nega u hammasidan kechishga - ommaviy qirg‘in qurollari, jumladan, o‘zi yaratgan vodorod bombasi sinovlariga ochiq bayonotlar bilan qarshi chiqishga ahd qildi? Natijada qatag‘onlarga asoslangan sho‘rolar tuzumi uni ilmiy jamoatchilikdan ajratib, poytaxtdan olisdagi Rossiya shaharlaridan biriga badarg‘a qildi, uning nomini matbuotda yoki kitoblarda qayd etilishini taqiqladi. Vaholanki, u hammadan izzatliroq yashay olishi mumkin edi. Saxarov yuksak axloq yo‘lini tanladi - olimlik burchi, odobi talablarini bajarishni har qanday boylik, izzat-ikromdan baland qo‘ydi. Buyuk olim o‘z kashfiyoti insonning eng oliy huquqi bo‘lmish - yashash huquqiga rahna solishi mumkinligi va qisman solayotgani uchun uni amalda qo‘llanilishiga qarshi kurashdi. U sho‘rolar hukumati va mafkurachilari tomonidan o‘zining Vatan mudofaasi quvvatini susaytirishga harakat qilgan salkam xiyonatkor fuqaro deb e’lon etilishiga, boshiga behisob tuhmatlar, ta’na-dashnomlar yog‘dirilishiga sabot bilan chidadi, ahdidan qaytmadi, yovuzlik saltanati qo‘lida o‘z olimlik iste’dodining qo‘g‘irchoq bo‘lishiga, harbiy murvatga aylanishiga yo‘l qo‘ymadi. Oxir-oqibatda u inson huquqlarining jahon tan olgan eng buyuk himoyachilaridan biri sifatida butun insoniyat tahsiniga sazovor bo‘ldi. Bunday misollarni ko‘plab keltirish mumkin.

Bulardan tashqari, muallimlik odobi, huquq-tartibot xodimlari odobi, muhandis odobi singari birqancha kasbiy odob turlari borki, ular ham jamiyatda axloqiy munosabatlar silsilasida muhim ahamiyatga ega. Shuni aytish kerakki, barcha kasbiy odob qonun-qoidalarining ta’sir doirasi, miqyosi bir xil emas. Ba’zi bir kasbiy odobning buzilishi oddiy odobsizlik doirasidan chiqib, axloqsizlikka aylanib ketadi.

Masalan, rahbarlik odobidagi ba’zi nuqtalarga to‘xtalaylik. Rahbar quyi lavozimdagilarga mensimay, qo‘pol munosabatda bo‘lishi, o‘ziga ishonib topshirilgan hudud yoki tashkilotdagi oddiy odamlar arz-dodiga, orzu-istaklariga to‘ralarcha qarashi odobsizlikka kirsa, uning shaxsiy boylik orttirishi yo‘lida korrupsiya vositasida mamlakat, viloyat yoki tashkilot manfaatlarini qurbon qilishi axloqsizlik, nafaqat rahbarlik kasbiga, balki Vatanga ham xiyonat tarzida baholanishi mumkin. Ba’zan kasbiy odobning kasbiy axloq deb atalishi ham ana shundan.

Rahbarlikning axloqiy jihatlari, rahbar borasida **Islom Karimovning mana bu fikrlari bag‘oyat ibratlidir:** «Oddiy odamlarning rahbarlarga munosabati ikki fuqaro o‘rtasidagi munosabatgina emas. Ayni paytda u jamiyatda qaror topadigan ma’naviy-ruhiy, siyosiy-axloqiy muhitni ham yaratadi… Haqiqiy rahbar odamlarning ko‘ngliga yo‘l topib, ularni ezgulikka, yaxshilikka, yaratishga da’vat etadi»[145].

Yuqorida keltirilganlardan ko‘rinib turibdiki, kasbiy odob muammosi, ba’zilar o‘ylaganidek, axloqshunoslikning mayda masalalaridan emas. Uni har tomonlama o‘rganish, kasbiy erkinlik va kasbiy burch munosabatini tadqiq etish XXI asr axloqshunosligida muhim o‘rin egallajak. Zero, kasbiy odob shaxs va jamiyat axloqiy hayotida o‘zini amaliy axloq tarzida namoyon etuvchi ma’naviy hodisa sifatida baholanishi lozim.

Axloqiy tarbiya va uning vositalari, omillari

[145] Karimov I.A. Biz kelajagimizni o’z qo’limiz bilan quramiz. T., O’zbekiston, 1999, 77-b.

Insonning axloqiy hayoti uning axloqiy tarbiyasi bilan chambarchas bog‘liq. Zero, axloqiy tarbiya insonning shaxs bo‘lib etishuvini ta’minlaydigan uzluksiz jarayonlaridan biri. Unda individ axloqiy qadriyatlarni anglab etadi, o‘zida axloqiy fazilatlarni barqaror etadi, axloqiy tamoyillar va me’yorlar asosida yashashga o‘rganadi.

Axloqiy tarbiya insoniyat tarixi mobaynida ikki muhim masalaga javob izlaydi: **bulardan biri** - qanday yashamoq kerak, **ikkinchisi** - nima qilmog‘-u, nima qilmaslik lozim. Ana shu savollarga javob izlash jarayoni axloqiy tarbiyaning amaliy ko‘rinishidir.

Tarbiya ona qornidan boshlanadi degan gap bor. Uning asl ma’nosi, avvalo, ota-onaning o‘zi axloqiy tarbiya ko‘rgan bo‘lishi kerak degani. Zero, qush inida ko‘rganini qiladi: ota-ona oilada yuksak axloq na’munasini ko‘rsatishi lozim.

Shuni ham alohida ta’kidlash joizki, axloqiylik insonda faqat axloqiy tarbiya vositasidagina vujudga keladi, degan moddiyatchilik qarashlari ko‘p yillar mobaynida hukmronlik qilib keldi. To‘g‘ri, axloqiy tarbiyaning ahamiyati nihoyatda katta. Lekin **axloqiylik insonga uning insoniylik belgilaridan eng muhimi sifatida ato etilgan ilohiy ne’mat**. Shu ma’naviy ne’mat -asosni axloqiy tarbiya yordamida takomillashtiramiz. Aks holda maymun va itlardan ham axloqiy mavjudot tarbiyalab etkazishimiz mumkin bo‘lur edi.

Shunday qilib, *axloqiy tarbiya inson farzandini takomilga, komillikka etkazish yo‘llaridan biri*. Uning vositalari ko‘p. Ularning bir qismi **an’anaviy tarbiya** vositalari bo‘lsa, yana bir qismi **zamonaviy vositalar**. Odatda, har ikki turdagi vositalardan foydalaniladi. Chunonchi, maktabgacha bo‘lgan axloqiy tarbiyada ertak va rivoyatlar vositasidagi an’anaviy tarbiya bilan o‘yinchoqlar va o‘yinlar vositasidagi zamonaviy tarbiya muvaffaqiyatli qo‘llaniladi; bunda bola qizg‘anchiqlik, g‘irromlik qilmaslikka, halol bo‘lishga o‘yinlar yordamida da’vat etiladi. *Bolalar axloqiy tarbiyasida televidenie, radio, qo‘g‘irchoq teatri, kino san’ati katta rol o‘ynaydi.*

Umuman, axloqiy tarbiyaning eng kuchli vositasi - San’at. Bu vosita aholining barcha tabaqasini, turli yoshdagi shaxslarni qamrab oladi. Ayniqsa, san’atning badiiy adabiyot turi keng qamrovli. Ertakdan tortib romangacha bo‘lgan janrlarda chop etilgan asarlar shaxsning axloqiy shakllanishida ulkan xizmat ko‘rsatadilar. Ular orqali kitobxon tarbiyalanuvchi sifatida ezgulik va yovuzlik nimaligini badiiy idrok etadi; ideal tanlashda ham ularning ahamiyati katta. Bundan tashqari, badiiy adabiyotning bevosita axloqiy tarbiyaga mo‘ljallangan hikoyatlar, rivoyatlar va nasihatlar majmualari borki, biz ularni, avval aytganimizdek, pandnomalar deb ataymiz: «Kalila va Dimna», «Qobusnoma», «Guliston», «Zarbulmasal» singari bunday mumtoz asarlar an’anaviy axloqiy tarbiya vositasi sifatida necha asrlardan buyon qanchadan-qancha avlodlarga xizmat qilib keldi, bundan buyon ham shunday bo‘lib qolajak.

Axloqiy tarbiyaning barcha zamonlar uchun dolzarb bo‘lgan yo‘li, bu - na’munaviylik tamoyili. Oilada, avvalo, yuqorida aytilganidek, ota-ona bolaga axloqiy na’muna bo‘lishi kerak. Maktabda va oliy o‘quv yurtida muallimlarning ta’lim berish usullaridan tortib, to «mayda-chuyda» xatti-harakatlarigacha o‘z shogirdlari tomonidan shaxsiy na’muna tarzida qabul qilinishini nazardan qochirmaslik lozim. Ustoz-shogirdlik munosabatlaridagi muomala odobi, halollik, rostgo‘ylik yoshlar axloqiy tarbiyasi shakllanishini ta’minlovchi omillardandir.

Hozirgi paytda axloqiy tarbiyaning eng kuchli zamonaviy vositasi sifatida televideniyani keltirish mumkin. U deyarli barcha san’at turlarida yaratilgan asarlarni ekranlashtirish va ekranda ko‘rsatish imkoniga ega. Bundan tashqari, unda maxsus axloqiy tarbiyaga bag‘ishlangan muntazam ko‘rsatuvlar ham berib boriladi. O‘zbek tilidagi «Otalar so‘zi - aqlning ko‘zi», «Rivoyat», «Oqshom ertaklari» singari ko‘rsatuvlar bunga misol bo‘la oladi. SHu bois televidenie hech qachon engiltaklikni targ‘ib etuvchi qo‘shiqlar, salkam pornografik reklamalar, inson qalbini qattiqlashtiradigan «o‘ldir-o‘ldir»lardan iborat videofilmlar korxonasi bo‘lib qolmasligi kerak.

Axloqiy tarbiyaning aqliy-ma’naviy va jismoniy tarbiya bilan qo‘shib olib borilishi maqsadga muvofiq. O‘shanda jamiyatimiz har jihatdan kamol topgan fuqarolik jamiyatiga aylanadi. Mamlakatimizda buning uchun barcha huquqiy-ijtimoiy shart-sharoitlar yaratilgan.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Karimov I.A. Istiqlol va ma’naviyat. T.: O‘zbekiston. 1994 y.

2. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q. T.: O‘zbekiston. 1998 y.
3. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o‘z qo‘limiz bilan quramiz. T., O‘zbekiston, 1999.
4. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – engilmas kuch. –T.: Ma’naviyat, 2008 yil.
5. Abdulla Sher. Axloqshunoslik. – T.: Yangi asr avlod, 2003.
6. Odob bo‘stoni va axloq gulistoni. –T.: 1993.

MAVZU: Estetika

REJA:

1. “Estetika” fanining ob’ekti va falsafiy mohiyati
2. Go‘zallik va uning muqobillari
3. Ulug‘vorlik kategoriyasining falsafiy mohiyati
4. Fojeaviylik (tragediya) kategoriyasi. Kulgililik kategoriyasi. Estetika kategoriyalarining o‘zaro aloqadorligi

Tayanch tushunchalar

Estetika, etika, *nafosat*, *go’zallik*, *ulug‘vorlik*, *tubanlik*, *fojeaviylik*, *kulgililik*, san’at, dinshunoslik, sotsiologiya, ruhshunoslik.

Estetika fanining predmeti va tadqiqot doirasi, falsafiy fanlar tizimida estetikaning o‘rni.

Estetika yoxud Nafosat falsafasi eng qadimgi fanlardan biri. Uning tarixi ikki yarim-uch ming yillik vaqtni o’z ichiga oladi. Biroq u o’zining hozirgi nomini XYIII asrda olgan. Ungacha bu fanning asosiy muammosi bo’lmish go’zallik va san’at haqidagi mulohazalar har xil san’at turlariga bag’ishlangan risolalarda, falsafa hamda ilohiyot borasidagi asarlarda o’z aksini topgan edi. «Estetika» atamasini birinchi bo’lib buyuk olmon faylasufi Aleksandr Baumgarten (1714—1762) ilmiy muomalaga kiritgan. Bunda u boshqa bir ulug’ olmon faylasufi G. Leybnits (1646-1716) ta’limotidan kelib chiqqan holda munosabat bildirgan edi.

Leybnits inson ma’naviy olamini uch sohaga: aql – idrok, iroda-ixtiyor, his-tuyg’uga bo’ladi va ularning har birini alohida falsafiy jihatdan o’rganish lozimligini ta’kidlaydi. Baumgartengacha aql – idrokni o’rganadigan fan – mantiq, iroda – ixtiyorni o’rganuvchi fan esa – axloqshunoslik (etika)ning falsafada ko’pdan buyon o’z o’rni bor edi. Biroq his-tuyg’uni o’rganadigan fan falsafiy maqomda o’z nomiga ega emasdi. Baumgartenning bu boradagi xizmati shundaki, u «his qilish», «sezish», «his etiladigan» singari ma’nolarni anglatuvchi yunoncha aisthetikos – «oyestetikos» so’zidan «estetika» (olmoncha «estetik» – «estetik») iborasini olib, ana shu bo’shliqni to’ldirdi.

Baumgarten estetikani hissiy idrok etish nazariyasi sifatida olib qaradi. Lekin, ko’p o’tmay, u goh «go’zallik falsafasi», goh «san’at falsafasi» sifatida talqin etila boshlandi. Estetika fanining eng buyuk nazariyotchilaridan biri Hegel esa o’z ma’ruzalarining kirish qismida yozadi: «Estetika» degan nom muvaffaqiyatsiz chiqqani va yuzaki ekani sababli boshqa atama qo’llashga urinishlar bo’ldi.

So’zning o’z-o’zicha bizni qiziqtirmasligini nazarda tutib, biz «estetika» nomini saqlab qolishga tayyormiz, buning ustiga, u odatiy nutqqa singishib ketgan. Shunga qaramay, mazkur fan mazmuniga javob beradigan ibora, bu – “nafosat falsafasi», «san’at falsafasi» yoki yana ham aniqroq qilib aytganda – «badiiy ijod falsafasi»[146].

Hegelning «estetika» atamasidan ko’ngli to’lmaganligiga jiddiy sabablar bor. Bulardan biri – yuqorida uning o’zi aytib o’tgan fikrlari bo’lsa, ikkinchisi – mazkur so’zning barcha his-tuyg’ularga taalluqliligi. Vaholanki, bu fan faqat nafosatli his tuyg’ular va ularning ziddini nazarda tutadi. Ayniqsa, mana shu ikkinchi sababga ko’ra, «estetika» atamasining talabga javob berishi shubhali. Buning ustiga allaqachon mazkur fan tadqiqot doirasi san’at hududidan chiqib, inson hayotining deyarli barcha sohalariga yoyilib ketgan. Shu bois «nafosatshunoslik» atamasi ham ilmiy muomalaga kiritildi. Zero mazkur atamaga asos bo’lgan «nafis», «nafislik», «nafosat» so’zlari o’z

[146] Гегель Г. Эстетика. М., Искусство, 1968. С. 7.

qamrovi bilan fan talablariga javob bera oladi. «Nafis» so'zi «O'zbek tilining izohli lug'ati»da – go'zal, nozik, latif, yoqimli, badiiy jihatdan juda yuksak degan ma'nolarda izohlanadi[147]. Shu sababli Hegelning izidan borib, «Estetika» atamasini saqlab qolgan holda, «nafosatshunoslik» iborasidan ham foydalanish mumkin, deb o'ylaymiz.

Endi «Estetika» fanining mohiyatini anglatadigan «san'at falsafasi» va «go'zallik falsafasi» iboralariga to'xtalamiz. Estetika tarixida birinchi ibora tarafdorlari ko'pchilikni tashkil etadi. Lekin, yuqorida aytib o'tganimizdek, san'at bu fanning yagona tadqiqot ob'ekti emas. Hozirgi paytda texnika estetikasi va uning amaliyotdagi sohasi dizayn, atrof-muhitni go'zallashtirish, tabiatdagi nafosat borasidagi muammolar bilan ham shu fan shug'ullanadi. Demak, uning qamrovini san'atning o'zi bilangina chegaralab qo'yishga haqqimiz yo'q. Zero bugungi kunda inson o'zini o'rab turgan barcha narsa-hodisalarning go'zal bo'lishini, har qadamda nafosatni his etishni istaydi: biz taqib yurgan soat, biz kiygan kiyim, biz haydayotgan mashina, biz uchadigan samolyot, biz yashayotgan uy, biz mehnat qiladigan ishxona, biz yurgizayotgan dastgoh, biz yozayotgan qalam, biz dam oladigan tomoshabog'lar – hammasidan nafis bir ruh ufurib turishi lozim.

Yuqorida aytilganlardan kelib chiqsak, «Go'zallik falsafasi» degan ibora bu fanning mohiyatiga ko'proq mos keladi. Negaki, u faqat san'atdagi go'zallikni emas, balki insondagi, jamiyat va tabiatdagi go'zallikni ham o'rganadi. Shuningdek, go'zallikdan boshqa ulug'vorlik, fojeaviylik, kulgililik, mo''jizaviylik, xayoliylik, uyg'unlik, noziklik singari ko'pdan-ko'p tushunchalar mavjudki, ularni tadqiq etish ham estetika fanining zimmasida. Lekin, bu o'rinda, shuni unutmaslik kerakki, mazkur tushunchalarning har birida go'zallik, bir tomondan, unsur sifatida ishtirok etsa, ikkinchi tomondan, ularning o'zi go'zallikka nisbatan unsur vazifasini o'taydi. Ana shu xususiyatlarning voqelikda namoyon bo'lishini biz nafosat deb ataymiz.

Go'zallik, ko'rganimizdek, nafosatning bosh, etakchi xususiyati hisoblanadi. Shu bois u estetikaning mezoniy tushunchalaridan biri sifatida tadqiq va talqin etiladi. Zero go'zallikning ishtirokisiz yuqoridagi xususiyatlarning birortasi estetik tabiatiga ega bo'lolmaydi. Masalan, ulug'vorlikni olaylik. U asosan hajmga, miqyosga miqdorga asoslanadi: Buxorodagi Arslonxon minorasi yoxud Minorai Kalon ulug'vorligi bilan kishini hayratga soladi. Unga tikilar ekansiz, qalbingizni nafosat zavqi qamrab oladi. Lekin xuddi shunday balandlikdagi kimyoviy korxona mo'risidan zavqlanolmaysiz. Yoki yonbag'irdan turib, toqqa tikilsangiz, estetik zavq tuyasiz, ammo xuddi shunday balandlikdagi shahar chetida o'sib chiqqan axlat «tog'i»ga qarab zavqlanmaysiz. Chunki Arslonxon minorasi me'morlik san'ati asari sifatida go'zallik qonuniyatlari asosida bunyod etilgan; tog' esa tabiat yaratgan ulug'vor go'zallik. Zavod mo'risida ham, axlat «tog'»ida ham hajm, miqdor boru, lekin bir narsa –go'zallik etishmaydi. Minora bilan tog'dagi hajmni salobatga aylantiruvchi unsur, bu – go'zallik. Fojeaviylik xususiyatida ham go'zallikning ishtirokini ko'rish mumkin. Misol sifatida Lev Tolstoyning «Urush va tinchlik» romanidagi Austrlitsda bo'lib o'tgan rus va frantsuz qo'shinlari to'qnashuvidan so'ng, jang maydonida yarador bo'lib yotgan knyaz Andrey Bolkonskiyni eslaylik: bir qo'lida bayroq dastasini ushlagancha, ko'm-ko'k maysada moviy osmonga qarab yotgan, oppoq mundirli botir yigit – bayroqdor zobitning tepasiga kelgan Napoleon uni o'lgan deb o'ylab, bu manzaradan hayratlanib: «Mana bu – go'zal o'lim!», deydi. Bu o'rinda asar qahramonining o'limi – fojeaviylik, o'limning qahramonlikka aylanishi – ulug'vorlik; fojeaviylik bilan ulug'vorlik xususiyatlarining omuxtalashuvi natijasida esa go'zal manzara, qayg'uli va ulug'vor go'zallik vujudga kelgan. Shuning uchun ham Napoleonning hayrotomuz xitobi bejiz emas. Ayni paytda go'zallik yuqorida keltirilgan estetik xususiyatlar va tushunchalarning «mustaqilligiga» daxl qilmaydi, faqat ularning hujayrasida u yoki bu darajadagi unsur sifatida ishtirok etadi. Demak, estetikaning asosiy tadqiqot ob'ekti – go'zallik, biroq, birinchi galdagi vazifasi ana shu go'zallikni aks ettirish bo'lgan san'at ham o'z navbatida nafosatshunoslikning keng qamrovli tadqiqot ob'ekti hisoblanadi.

San'at estetikaning tadqiqot ob'ekti sifatida o'ziga xos olam. Unda estetik xususiyatlar bo'rtib ko'zga tashlanadi. Shunga ko'ra, uni nafosatga burkangan ijtimoiy hodisa deyish mumkin. San'at hayotni in'ikos ettirar ekan, insonning o'zini o'ziga ko'rsatuvchi ulkan ko'zgu vazifasini o'taydi. U

[147] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томли, I том, М., Русский язык, 1981. 497 – 498-б.

insonni o’rgatadi, da’vat etadi, go’zallashtiradi. Bu vazifalarni bajarishda estetika san’atning ko’makchisi, etakchisi hisoblanadi. Estetika bir tomondan, san’atning paydo bo’lishidan tortib, uning turlariyu janrlarigacha, san’at asarining ichki murvatlaridan tortib, san’atkorning ijodkorlik tabiatigacha bo’lgan barcha jarayonlarni o’rganadi. Ikkinchi tomondan, san’at uchun umumiy qonun-qoidalarni ishlab chiqadi va tadbiq etadi. Uchinchi tomondan esa, san’at asarini idrok etayotgan kishi ruhidagi o’zgarishlarni nafosat nuqtai nazaridan tadqiq qiladi.

Shunday qilib, estetika san’atni to’la qamrab oladi va uning ich-ichiga kirib boradi: badiiy asarning yaratilish arafasidagi shart-sharoitlardan tortib, to u bunyodga kelib, asl egasi – idrok etuvchiga etib borgunigacha bo’lgan va undan keyingi jarayonlarni tadqiq etadi hamda ulardan nazariy xulosalar chiqaradi. Zero «San’at falsafasi» iborasining siri ana shunda.

Estetika – falsafiy fanlardan biri. Falsafa esa fanlarning podshosidir. Darhaqiqat, u fanlar podshosi sifatida barcha tabiiy va ijtimoiy ilmlar erishgan yutuqlarni o’z qamroviga olib, ulardan umumiy xulosalar chiqarib, shular asosida insoniyatni haqiqat tomon etaklaydi. Shu bois tafakkurni falsafaning predmeti deb atash maqsadga muvofiq. Estetika esa falsafiy fan sifatida barcha san’atshunoslik fanlari erishgan yutuqlardan umumiy xulosalar chiqarib, shu xulosalar asosida insonni go’zallik orqali haqiqatga etishtirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, estetika ishlab chiqqan qonun-qoidalar barcha san’atshunoslik fanlari uchun umumiylik xususiyatiga ega. Masalan, uslub, ritm, kompozitsiya v. h. borasidagi qonuniyatlar barcha san’at turlariga taalluqli. Hech bir alohida san’at turi haqidagi fan bunday imtiyozga ega emas. Masalan, adabiyotshunoslik ishlab chiqqan qofiya nazariyasini musiqa yoki me’morlik san’atiga tadbiq etib bo’lmaydi.

Estetikaning falsafiy mohiyatini yana uning san’at asariga yondashuvida ko’rish mumkin. Ma’lumki, har bir san’atshunoslik ilmi o’z tadqiqot ob’ektiga uch tomonlama – nazariy, tarixiy, tanqidiy jihatdan yondashadi. Masalan, adabiyotshunoslikni olaylik. Adabiyot nazariyasi faqat adabiyotgagina xos bo’lgan badiiy qonuniyatlarni, badiiy qiyofa yaratish usuli va vositalarini o’rganadi. Adabiyot tarixi muayyan tarixiy-badiiy jarayonlar orqali badiiy adabiyotning rivojlanish qonuniyatlarini ochib beradi. Adabiy tanqid esa adabiy-badiiy ijodning zamonaviy jarayonlarini tadqiq etadi va har bir yangi asarni baholaydi, asar ijodkorining ijodiy rivojlanishini kuzatib boradi. Musiqada ham, tasviriy san’atda ham, boshqa san’at turlarida ham shunday. Estetikada esa tadqiqot ob’ektiga yondashuv uch emas, birgina – nazariy jihatdan amalga oshiriladi: tarix ham, tanqid ham nazariyaga bo’ysundiriladi. To’g’ri, «estetika tarixi» degan ibora va shu nomda kurslar o’qitiladi. Lekin bu nom, ibora shartli tarzda qo’llaniladi. Chunki, u fan tarixi emas, balki tarixan davrlarga bo’lingan estetik nazariyalar tahlilidir.

Ma’lumki, san’at asarining mavjud bo’lishi uchun to’rt shart yoki omil albatta zarur. Bular: ijodkor – badiiy asar – badiiy asarni idrok etuvchi –vositachi. Yuqoridagi misol nuqtai nazaridan qaraydigan bo’lsak: yozuvchi – roman – kitobxon – tanqidchi. Adabiyotshunoslik bularning har birini odatda alohida-alohida o’rganadi. Deylik, yozuvchi Odil Yoqubov ijodiy faoliyati haqida adabiy portret alohida, uning «Ulug’bek xazinasi» romani to’g’risida tadqiqiy maqola alohida, «Ulug’bek xazinasi» romani va zamonaviy kitobxonning didi, saviyasi va talablariga bag’ishlangan taqriz hamda unda kitob nashriga (nashriyotga) doir mulohazalar alohida yozilishi mumkin. Nafosatshunoslik fani hammasini bir yo’la, muayyan tizim sifatida tadqiq etadi va bu tadqiqot umumlashtiruvchilik, nazariylik xususiyatiga ega bo’ladi.

NAFOSAT FALSAFASI FANINING BOSHQA IJTIMOIY FANLAR BILAN ALOQADORLIGI

NAFOSAT FALSAFASI VA AXLOQ FALSAFASI. Estetika qadim-qadimlardan buyon ko’pgina fanlar bilan mustahkam aloqada rivojlanib kelgan. Shulardan biri bo’lgan falsafa haqida, ular orasidagi bog’liqlik to’g’risida yuqorida aytib o’tdik. Nafosat falsafasi uchun yana bir yaqin aloqador, «qadrdon» fan axloq falsafasidir.

Bu ikkala fan shu qadar bir-biriga yaqinki, hatto ba’zi davrlarda ayrim mutafakkirlar tomonidan ular etarli darajada o’zaro chegaralanmagan. Chunki insonning xatti-harakati va niyati ko’pincha ham axloqiylikka, ham nafosatga tegishli bo’ladi, ya’ni muayyan ijobiy faoliyat ham ezgulik, ham nafosat xususiyatlarini o’zida birvarakay mujassam qiladi. Shu sababli «Avesto», «Bibliyo» va «Qur’on» kabi muqaddas kitoblarda, Suqrot, Aflotun, Forobiy singari qadimgi

faylasuflar ta’limotlarida axloqiylikni – ichki go’zallik, nafosatni – tashqi go’zallik tarzida talqin etganlar. Bundan tashqari, ko’rib o’tganimizdek, san’at nafosat falsafasining asosiy tadqiqot ob’ektlaridan hisoblanadi. Har bir san’at asarida esa axloqning dolzarb muammolari ko’tariladi va ijodkor eng yuksak axloqiy darajani badiiy qiyofalar orqali in’ikos ettiradi. Bu in’ikos bevosita ijobiy qahramonlar qiyofasida amalga oshsa, bilvosita salbiy voqea-hodisalarga muallif nuqtai nazari orqali ro’y berishi mumkin. Ya’ni, biror-bir badiiy asarda ijobiy qahramonlar umuman bo’lmaydi, lekin undagi voqea-hodisalarga ijodkor o’z zamonasi erishgan axloqiy yuksaklikdan turib baho beradi. Shu bois axloqsiz badiiy asarning bo’lishi mutlaqo mumkin emas. Demak, nafosat falsafasi o’rganayotgan har bir badiiy asar ma’lum ma’noda axloq falsafasi nuqtai nazaridan ham tadqiq etilayotgan bo’ladi.

Biroq, bunday yaqinlik, yuqorida aytganimizdek, aslo aynanlikni anglatmaydi. Bu ikkala fanning tadqiqot ob’ektlari orasidagi farqni birinchi bo’lib buyuk Arastu «Metafizika» asarida nazariy jihatdan isbotlab bergan edi; u, ezgulik faqat harakatda, go’zallik esa harakatsiz ham namoyon bo’ladi, degan fikrni bildiradi[1].

Darhaqiqat, axloqiylik faqat insonning xatti-harakati, qilmishi orqali yuzaga keladi; odam toki harakatsiz ekan, biz uning na yaxshiligini, na yomonligini bilamiz. Muayayn xatti-harakat sodir qilinganidan keyingina biz uni yo ezgulik, yo yovuzlik, yo yaxshilik, yo yomonlik sifatida baholaymiz. Go’zallik esa, o’zini harakatsiz ham namoyon etaveradi. Olaylik, Ko’kaldosh madrasasi. U hech qachon harakat qilmaydi, lekin go’zallik sifatida mavjud, harakatsizligidan uning go’zalligiga putur etmaydi. Bundan tashqari, axloqning qonun-qoidalari, nasihatlar, hikmatlar umumiylikka, barchaga bir xilda taalluqlilik xususiyatiga ega. Nafosat esa muayyanlikni, aniqlikni yoqtiradi. Masalan, axloq falsafasidagi «yaxshi odam» tushunchasi hammaga – ayolga ham, erkakka ham, yoshu qariga ham tegishli bo’lishi mumkin. Nafosat falsafisida esa «go’zal odam» tushunchasi yo’q: yo «go’zal yigit», yo «go’zal qiz» degan tushunchalargina mavjud. Chunki, erkak kishidagi chiroyli mo’ylov faqat erkakning yuzida, ayol kishidagi husnlardan biri – ko’krak faqat ayol kishi vujudida go’zallikka ega. Endi mo’ylov burab so’zlayotgan ayolni-yu, siynaband taqib yurgan erkakni tasavvur qiling! Boyagi go’zalliklar xunuklikka aylanadi-qoladi. Shuningdek, go’zallik bir vujudda ham faqat o’z o’rnini talab qiladigan «o’ta injiqlik» xususiyatiga ega. Shu joyda olmon nafosatshunosi Fexner qo’llagan misolni keltirish o’rinli: qiz bola yuzidagi qizillik uning go’zalligidan dalolat beradi. Biroq, qizillik uning burni ustiga ko’chsa – xunuklikka aylanadi. Demak, axloq uchun – umumiylik, nafosat uchun esa – muayyanlik mavjudlik sharti hisoblanadi.

NAFOSAT FALSAFASI VA RUHShUNOSLIK. Estetika ruhshunoslik (psixologiya) bilan ham mustahkam aloqada. Ma’lumki, insonning ruhiy hayotini o’rganar ekan, ruhshunoslik hissiyotlar masalasiga katta o’rin beradi. Go’zallikni, san’at asarini yaratish va idrok etish ham ma’lum ma’noda hissiyotlar bilan bog’liq. Masalan, oddiy xarsang tosh kishida alohida bir hissiy taassurot uyg’otmaydi. Lekin toshga haykaltarosh qo’l urganidan so’ng, undan hayot nafasi, insoniy hissiyotlar ufura boshlaydi. Gap bunda toshga odam qiyofasi berilganida emas, balki shu qiyofaga bir lahzalik insoniy tuyg’ularning jamlanganidadir. Boshqacharoq qilib aytganda, ijodkor toshga o’zi tomoshabinga etkazishni maqsad qilib qo’ygan hissiyotlarning suratini chizadi va oddiy toshni haqiqiy san’at asariga aylantiradi. Agar ijodkor - haykaltarosh ana shu hissiyotlarni o’zi mo’ljallagan darajada tomoshabinga etkaza olsa va tomoshabinda o’sha hissiyotlarga yo aynan, yo monand tuyg’ular uyg’ota olsa, mazkur haykal haqiqiy san’at asari hisoblanadi. Nafosat falsafasi haykaltaroshdan haykalga, haykaldan tomoshabinga o’sha hissiyotlarning qay darajada o’tgan-o’tmaganligini, ya’ni, badiiy qiyofa qanchalik puxta yaratilganligini o’rganadi va shu asosda asarni baholaydi. Ruhshunoslik esa ana shu xissiyotlarning o’zini o’rganadi. Bundan tashqari, ruhshunoslik asar g’oyasidan tortib, to badiiy asar – estetik qadriyat vujudga kelgunga qadar bo’lgan ijodkorning hissiyotlar olamini tadqiq etadi. Albatta, bunday tadqiq va tahlillar, o’rganishlar alohida-alohida, muxtor holda emas, balki ikkala fanning bir – biri bilan hamkorligi, birining ikkinchisi hududiga o’tib turishi vositasida ro’y beradi. Shu bois ruhshunoslikka ham, nafosat

[1] Қаранг: Аристотель. Сочинения в 4-х т., Т-1, М., Мысль, С. 326.

falsafasiga ham teng aloqador bo'lgan san'at ruhshunosligi va badiiy ijod ruhshunosligi deb atalgan yo'nalishlar mavjud.

NAFOSAT FALSAFASI VA SOTSIOLOGIYA. Bugungi kunda nafosat falsafasining sotsiologiya (ijtimoiyshunoslik) bilan aloqadorligi juda ham muhim. Ma'lumki, har bir san'at asari alohida inson shaxsiga e'tibor qilgani holda, jamiyatni ijtimoiy munosabatlar tizimi sifatida badiiy tadqiq etadi. Hatto inson va jamiyat bevosita aks etmagan manzara janridagi asarda ham ijtimoiylik jamiyat a'zosi – muallif qarashlarining bilvosita in'ikosi bo'lmish uslubda o'zini ko'rsatadi. Zero asar muallifi hech qachon o'zi mansub jamiyatdan chetda «tomoshabin» bo'lib turolmaydi. Shuningdek, yirik asarlar sotsiologik tadqiqotlar uchun o'ziga xos material bo'lib xizmat qiladi. Bundan tashqari, sotsiologiya jamiyat bilan san'atning o'zaro aloqalarini, san'atning ijtimoiy vazifalarini o'rganadi; san'atkorning jamiyatdagi o'rni, mavqei, o'quvchi va tomoshabinlarning ijtimoiy-demografik holatlarini tadqiq etadi; shaxs ijtimoiylashuvida san'atkor va san'at asarining ahamiyatini tahlil qiladi.

Bu muammolarni atroflicha o'rganish uchun maxsus san'at sotsiologiyasi sohasi ham mavjud. U ham ijtimoiyshunoslikka, ham nafosat falsafasiga birday tegishlidir. Ayni zamonda, muayyan san'at asarlari, janrlari va turlarining jamiyatdagi mavqeini aniqlab beruvchi maxsus sotsiologik so'rov usullari ham mavjudki, ular shubhasiz, san'at taraqqiyotiga, nafosat falsafasining san'at sohasida to'g'ri yo'nalish tanlashiga ko'maklashadi.

NAFOSAT FALSAFASI VA DINShUNOSLIK. Nafosat falsafasining dinshunoslik bilan aloqasi alohida diqqatga sazovor. Chunki din va san'at doimo bir-birini to'ldirib keladi va ko'p hollarda biri boshqasi uchun yashash sharti bo'lib maydonga chiqadi. Buning ustiga, har bir umumjahoniy dinning «o'z tasarrufidagi» san'at turlari bor: buddhachilik uchun - haykaltaroshlik, nasroniylik uchun -tasviriy san'at, musulmonchilik uchun - badiiy adabiyot. Shuningdek, barcha umumjahoniy dinlar o'z ibodatxonalari bo'lishini taqozo etadi. Ibodatxonalarning esa me'morlik san'ati bilan bog'liqligi hammamizga ma'lum.

Umuman olganda, dinlar deyarli barcha san'at turlari bilan aloqadorlikda ish ko'radi. Asrlar mobaynida ana shu aloqalar natijasi o'laroq, san'at asarining o'ziga xos ko'rinishi – diniy-badiiy asar vujudga keldi. «Abu Muslim jangnomasi», Shohizinda me'morlik majmui, Kyoln jomesi, Rembrandtning «Muqaddas oila» asari, Hindi-Xitoy mintaqasidagi Buddha ibodatxonalari ana shunday diniy-badiiy asarlardir. Ularda diniy g'oyalar badiiyat orqali ifoda topgan. Nafosat falsafasi bunday asarlarni tadqiq etar ekan, albatta, dinshunoslik bilan hamkorlik qilmay iloji yo'q: u o'sha diniy g'oyalarning mohiyatini, har bir umumjahoniy dinning san'at oldiga qo'ygan talablarini yaxshi bilmog'i va hisobga olmog'i lozim.

NAFOSAT FALSAFASI VA PEDAGOGIKA. Estetikaning pedagogika bilan aloqasi tarbiya muammolarini hal qilish borasida yaqqol ko'zga tashlanadi. Chunki pedagogika ham ma'lum ma'noda nafosat tarbiyasi bilan shug'ullanadi. Lekin bu tarbiya alohida-alohida, muxtor qismlarga bo'lingan holda, turli yosh va sohalar uchun maxsus belgilangan tarbiya tarzida, ya'ni muayyan, aniq chegaralarda olib boriladi. Masalan, maktabgacha tarbiya, o'quvchilar tarbiyasi, sportchilar tarbiyasi v. h. Pedagogika ana shu sohalar va yosh bo'yicha olib borilayotgan estetik tarbiya muammolarini o'rganadi. Nafosat falsafasi esa nafosat tarbiyasining umumiy qonun-qoidalarini ishlab chiqadi, ya'ni, inson tug'ilganidan boshlab to o'lgunigacha bosib o'tadigan bosqichlar uchun umumiy bo'lgan tarbiya falsafasi sifatida ish ko'radi. Demak, rus nafosatshunosi M. Kagan aytganidek, pedagogika tarbiya borasida taktik tabiatga ega bo'lsa, nafosat falsafasi uning strategiyasidir.

NAFOSAT FALSAFASI VA SEMIOTIKA. Nafosat falsafasi semiotika–belgilar va belgilar tizimi haqidagi fan bilan ham aloqador. Chunki san'at asari belgilar orqali namoyon bo'ladi. Masalan, harflar, notalar v.h. Boshqacharoq qilib aytganda, bilish va baholash faoliyati natijalarini, ya'ni semantik va pragmatik axborotni o'zida mujassam qilgan san'at asari o'sha axborotni etkazib berishga ham mo'ljallangan. Ana shu san'atning belgi bilan bog'liq tomonini, kommunikativ-vositachilik jihatini semiotika o'rganadi. Ayni paytda, nafosat falsafisida tuzilmali-semiotik nafosatshunoslik deb ataladigan nazariya ham mavjud. Unda san'at maxsus til yoki belgilar tizimi, alohida san'at asari esa ana shu tizim belgisi yoki o'sha tizim belgilarining izchilligi

sifatida olib qaraladi. Zero bunda belgi san’at asarini idrok etuvchiga uni etkazib beruvchi hodisa tarzida o’rganiladi.

Bundan tashqari, nafosat falsafasi kibernetika, ekologiya va, yuqorida aytib o’tganimizdek, barcha san’atshunoslik fanlari bilan ham yaqin aloqadorlikda ish olib boradi. Chunonchi har bir san’at turining «o’z estetikasi» mavjud: so’z san’ati estetikasi, teatr estetikasi, musiqa estetikasi v.h.

GO‘ZALLIK - *NAFOSAT FALSAFASINING MARKAZIY KATEGORIYASI*

Har bir fan o‘z maqomiga ko‘ra muayyan tadqiqot faoliyat sohasi bo‘lib, bu faoliyat tabiat, jamiyat va tafakkur haqida yangi bilimlar hosil qilishga qonun va kategoriyalar asosida olamni yangidan idrok etishga qaratilgan bo‘ladi. Nafosat falsafasi ham o‘zining qonun va kategoriyalariga ega. Nafosat falsafasi kategoriyalari (go‘zallik, xunuklik, ulug‘vorlik, tubanlik, fojiaviylik, kulgililik va h.k.) inson va tabiat, inson va jamiyat, inson va ijtimoiy borliq bilan doimo hamkorlikda vujudga keladi.

«Go‘zallik»ning tugal ilmiy ta’rifi haqida biror-bir qat’iy fikr mavjud emas. Biroq, go‘zallikning idrok etilishi, tabiatda namoyon bo‘lishi, san’atda aks etishi hamda uning jamiyat rivojiga ta’siri haqida bildirilgan fikrlar, ilgari surilgan g‘oyalar, yaratilgan ta’limotlar o‘zining salmog‘i bilan ahamiyatlidir. Inson va uning ruhiy-jismoniy, axloqiy-estetik faoliyati, tabiat va undagi hodisalar, jamiyat va unda ro‘y berayotgan ijtimoiy-ma’naviy, siyosiy-iqtisodiy jarayonlar go‘zallikka yondoshuvning tarixan tarkib topgan asosiy obektlaridir.

Shuni alohida ta’kidlash zarurki, go‘zallik haqidagi qarashlar va nazariyalar markaziga «Go‘zallik nima?» degan savol qo‘yiladi-yu, ammo ularning aksariyatida «Nima go‘zal?» degan savolga javobni ko‘ramiz. Bu borada «Go‘zallik bu g‘oyalardan iborat g‘oyaning g‘oyasi» (Aflotun), «Go‘zallik-bu turli musiqalar, yaxshi xulq-atvorga to‘g‘ri keladigan, odamlar erishishga havas qiladigan narsalardir» (Abu Nasr Forobiy), «Har qanday go‘zallik, go‘zallikni anglay olgan muhabbat ob’ektidir» (Abu Homid G‘azzoliy), «Go‘zallikka muhabbat qo‘yishning asosida ham aql, ham hissiyot yotadi» (Ibn Sino), «Go‘zallik barcha tillarda vasf etiladi va har qanday aqlga xush keladi» (Umar Hayyom), «Go‘zallik bu hayotdir» (N.G.Chernishevskiy), «Go‘zallik hissi, yoqimlilik tuyg‘usiga bog‘liq holda, odamlarning birlashuviga, ularda ijtimoiy-ahloqiy fazilatlarning shakllanishiga olib keladi» (E.Byork), «Go‘zallik manfaatsiz maftunlikning, muhabbatning ob’ekti» (I.Kant), «Go‘zallik-hodisaga aylangan erkinlik» (F. SHiller), «To bizga taalluqli emas ekan, hamma narsa go‘zal» (A. Shopenhauer), «Go‘zallik Xudo-san’atkor tomonidan yaratilgan illyuziya-xayolotdir» (F. Nitsshe), «Qaerdaki modda nurafshon bo‘lsa, o‘sha erda go‘zallik hodisasini uchratish mumkin: modda va nurning uzviy omuxtaligi-hayotdir» (Vl.Solovyov) va shu kabi fikrlar go‘zallikka turlicha yondoshuv natijasida yuzaga kelgan.

Odatda, **go‘zallik ikki omil** asosida yuzaga keladi. Bular: **inson tafakkuri** va **mehnatining** mahsuli natijasida yaratiladigan go‘zallik; inson tafakkuridan tashqarida, insonga bog‘liq bo‘lmagan xolda yuzaga keladigan go‘zallik. Birinchisida aql, ruh va xissiyot ustuvor bo‘lsa, ikkinchisida makon va zamon salmoqli o‘rinni egallaydi.

Nafosat falsafasi go‘zallikka bilishning mahsuli sifatida. Chunki, voqelikdagi har qanday narsa-hodisaning go‘zalligi uning ishonchlilik, haqqoniylik va realligi bilan belgilanadi. Zero inson nazari tushgan go‘zallikkina qadriyatga aylanadi. Bundan tashqari, inson go‘zallik haqidagi dastlabki ma’lumotni **5 ta sezgining** eng rivojlangan turi bo‘lmish **ko‘rish** sezgisi orqali o‘zlashtiradi, undan so‘ng **eshitish**, **ta’m bilish**, **hid bilish** va **tana sezgisi** natijasida go‘zallik anglanadi hamda his etiladi. Masalan, xarid qilmoqchi bo‘lgan kiyimingizni, iste’mol qilmoqchi bo‘lgan taomni, turmushingiz uchun zarur bo‘ladigan jihozni avvalo ko‘rasiz, o‘rganasiz, tomosha qilasiz, so‘ngra sifatiga, qulayligiga ishonch hosil qilganingizdan keyin ehtiyojingiz uchun ishlatasiz... Shunday ekan, go‘zallik xususiyatlarining namoyon bo‘lishida sezgilarning alohida ahamiyatga ega ekanligini e’tibordan chetda qoldirmaslik zarur. Shuningdek, go‘zallik haqidagi qarashlar tahlili shundan dalolat beradiki, mazkur besh sezgi ham go‘zallikni to‘laqonli aks ettirish uchun etarli emas.

Go‘zallikning namoyon bo‘lishi va his etishda shartli ravishda *quyidagi go‘zallik unsurlarini ko‘rsatish mumkin:* **me’yor**, **maqsadga muvofiqlik**, **tartiblilik**, **uyg‘unlik**, **hamoxanglik**, **moslik, yaxlitlik**, **birlik**, **mutanosiblik**, **tenglik**. Mazkur tushunchalar narsa-hodisalarda bevosita yoki

bilvosita ishtirok etadi. Masalan, bahor faslining go‘zalligi tabiatning uyg‘onishi, ko‘klamning yuz ochishi bilan belgilansada, undagi muhim unsur moslik tushunchasi bilan, ya’ni faslning inson manfaati va ehtiyojiga mosligi - kunlarning isishi, atrofga yoqimli hidlarning taralishi, bahoriy gullarning unib chiqishi va hokazolar bilan ifodalanadi. Qish ham qahraton sovug‘i, oppoq qori bilan o‘ziga xos go‘zal fasl, biroq uning sovug‘i va qori bahorning go‘zalligiga zarar etkazadi.

Go‘zallik sifatlari tug‘yoniylik, maftunkorlik, foydalilik, mo‘‘jizaviylik singari tushunchalar orqali izohlanadi. Go‘zallikning xususiyatlari esa qulaylik, manfaatdorlik, yoqimlilik, chiroylilik tushunchalari bilan belgilanadi. Unsurlar, sifatlar va xususiyatlar uyg‘un bo‘lgan narsa-hodisalargina chinakam go‘zallikni aks ettirishi mumkin. Zero, chiroyli narsaning sifati bizning manfaatimiz uchun hamoxang bo‘lmasa yoki bizning maqsadlarimizga mos kelmasa u har qancha maftunkor bo‘lmasin go‘zallik sifatida baxolanmaydi.

Shu o‘rinda go‘zallik tushunchasi «chiroyli», «ko‘rkam», «nafis», «jozibador», «maftunkor», «latofatli» kabi tushunchalarga nisbatan keng qamrovli va ustuvor ekanligini alohida ta’kidlash joiz. Ayniqsa, go‘zallik bilan kundalik turmushimizda tez-tez tilga olinadigan «chiroylilik» tushunchasi orasida muayyan tafovutlar mavjud.

Chiroylilik - narsalarning tashqi ko‘rinishini, holatini, bajarilgan ish yoki qilingan harakatdagi o‘zaro hamohanglikni ifodalovchi tushuncha. Chiroylilik insonlarda yoqimli taassurot qoldiradi, ammo ayni bir paytda o‘sha chiroyli bo‘lgan narsa-hodisa yoqimsiz holatlarni ham vujudga keltiradi. Masalan, «Bangidevona» o‘simligining guli oppoq, chiroyli bo‘ladi. Ammo, gulining hidi yoqimsiz, tanasidan sassiq xid chiqadi. Shu ma’noda aytishimiz mumkinki, chiroylilik narsa-hodisaning yoki shakl yoki mazmunidagi xususiyatni aks ettirishi bilan kishida yoqimli taassurot qoldiradi. Shuning uchun ham narsa-hodisalarning faqat shakl (tashqi) yoki faqat mazmun (ichki) mohiyatiga qarab unga go‘zallik iborasini ishlatish o‘rinli emas. Zero, go‘zallik narsa-hodisalarning faqat bir tomoninigina aks ettirmaydi, aksincha u mazmun bilan shaklning uyg‘unligi, mosligi, hamoxangligi, maqsadga muvofiqligi asosida shakllanadi. Shu ma’noda go‘zallik ham obektiv ham subektiv xususiyatga ega. Tabiat go‘zalligi obekt (inson) va subekt (o‘simlik va hayvonot dunyosi)ning tartibi va uyg‘unligiga asoslanadi. Uyg‘unlik va tartibning buzilishi esa tabiat va inson uchun zararli oqibatlarga olib kelishini bugungi kundagi ekologik muammolar orqali ko‘rishimiz mumkin.

ULUG‘VORLIK VA TUBANLIK.

Ingliz nafosatshunosi **E.Byork** *go‘zallikni ulug‘vorlik* bilan solishtiradi va ularni bir-biriga qarama-qarshi tushunchalar sifatida tadqiq etadi. **I.Kant** esa *go‘zallik va ulug‘vorlikni* uyg‘unlikda rivojlanuvchi tushunchalar deb hisoblaydi. Ushbu mutafakkirlardan farqli o‘laroq, **Gegel, ulug‘vorlikni** go‘zallikning bir ko‘rinishi, ulug‘vorlik–zohiriy go‘zallikning botiniy go‘zallikka aylanishi, deb tushuntiradi. **Ulug‘vorlik** - *insonning narsa hodisalarga estetik va axloqiy mezonlar bilan yondashishi va ulardan yuksak hayratlanish tuyg‘usini hosil qiluvchi estetik hissiyot majmuidir.* Ulug‘vorlikning ko‘lami go‘zallik ko‘lami kabi cheksizdir. *Ulug‘vorlik o‘zida hajm, miqdor, ko‘lam va buyuklikni mujassam etadi.* **Shiller ulug‘vorlik tushunchasini** dramatiklashtiradi: u qayg‘u va qo‘rquvni engish insonni qanchalik ulug‘lashi va chiroy baxsh etishini ko‘rsatib beradi. Bu erda u «axloqiy xavfsizlik» tushunchasini kiritadi. Qo‘rquv va dahshatga qarshi borish uchun ham xavfdan xoli bo‘lish lozim. Jismoniy xavfsizlik bevosita shaxsning o‘ziga tegishli bo‘lib, insondagi qatiy ishonch bois xotirjam, xavfsiz. Biroq, dahshatli yo‘qotishlar va mudhish qotilliklar qarshisida insonning xotirjamligi yo‘qoladi. Agar xavf insonning o‘zigagina yaqinlashsa-yu, u o‘zini hotirjam xis qilsa, demakki, uning vijdoni xavfdan xoli; unga hech qanday havf taxdid solmaydi. Shu bois Shiller «axloqiy xavfsizlik»ni din, e’tiqod va abadiylik bilan bog‘laydi. «Axloqiy xavfsizlik»ning zaminiy xususiyatini hayot va o‘lim masalalari bilan izohlash mumkin. Ulug‘vorlik muhokamasi yuksak darajada madaniyatni talab qiladiki, bu muhokama go‘zallik muhokamasidan ustuvorroqdir.

Tabiatdagi ulug‘vorlik cheksiz osmon, purviqor tog‘lar, yuksak cho‘qqilar, moviy dengizlar, ming yillik chinorlar, shuningdek, vulqon va chaqmoq singari tabiat hodisalarida namoyon bo‘ladi. Ular uzoqdan kishilarda hech qanday hayajonli taassurot qoldirmaydi. Biroq, ularga yaqinlashganimiz sari ruhiyatimizni hayajon, jo‘shqinlik egallay boshlaydi, ularni butunligicha ko‘z

bilan qamrab ololmaslik darajsiga etganda esa bu hayajon yanada ortadi. Tabiatdagi ulug‘vorlik matematik va dinamik xususiyatga ega. Matematik xususiyatida xajm, dinamik xususiyatida kuch ustuvor ahamiyatga kasb etadi. Biroq, ikkala xususiyat ham insonda kuchli hayrat va hayratlanish tuyg‘ularini paydo qiladi. Tog‘lar insonni yuksak fikrlashga, buyuk g‘oyalarga undaydi: Everestga O‘zbekiston bayrog‘ini tikib qaytishgan alpinistlarimizning taassurotlari nihoyatda hayajonlidir.

Jamiyatdagi ulug‘vorlik umuminsoniy qadriyatlar, qahramonlik, jasorat, xalqparvarlik, bunyodkorlik tushunchalari bilan uyg‘unlashadi. Davlatda barqarorlik, jamiyatda adolat ustuvorligi, shaxsning erkin va hurfikrlilik asosida faoliyat olib borishi ijtimoiy tizimning ulug‘vorligini aks ettiradi.

Me’morchilikdagi ulug‘vorlik yuksak ahamiyat kasb etadi: Samarqanddagi Registon maydoni, Go‘ri Amir maqbarasi, Imom Buxoriy majmui, Buxorodagi Minorai Kalon, Xivadagi Kalta Minor, Shahrisabzdagi Bibixonim, Oqsaroy, Toshkentdagi Evropa va Osiyo me’morchiligining yangi an’alarini uyg‘unlashtirgan Milliy Bank binosi, Oliy Majlis binosi, Temuriylar tarixi Davlat muzeyi, Misrdagi ehromlar, yunonlarning Parfenoni, rimliklarning Kolizeyi, o‘rta asr gotik bosh cherkovlari shular jumlasidandir. *SHuni alohida ta’kidlash joizki, ulug‘vorlik tushunchasiga faqat miqyos, ko‘lam va o‘lchovining kattaligi bilan yondashish uning qamrovini chegaralab qo‘yadi.* Bobil minorasi, Minorai Kalon, Misr ehromlari o‘zining keng miqyosliligi bilan kishilarni hayratga solsa, Go‘ri amir, Shohizinda, Ichan qal’a, Registon maydoni, Ismoil Somoniy maqbarasi, Chor Minor, Bolo hovuz machiti insonda yuksak darajada nafosat va go‘zallik tuyg‘ularni shaklantiradi.

San’atdagi ulug‘vorlik o‘zining har tomonlama ijodiy ifodasini topadi; san’atning barcha turlari uchun ulug‘vorlik asosiy mezon bo‘lib hizmat qiladi. Badiiy adabiyot va ifodali san’at turlari ulug‘vorlikni tasvirlashda xilma-xil vositalardan foydalanib hamda ulug‘vorlik mavzusini badiiy o‘zlashtirib, qahramonlik eposlarini liro-epik dostonlarni, qahramonlik fojialarini, mardonavor musiqa asarlarini (simfoniya, oratoriya)ni vujudga keltirdi. San’atdagi ulug‘vorlik teatr, kino, badiiy adabiyot fojiaviylik bilan yonma-yon turadi: estetikaning bu ikki mezoniy tushunchasi o‘rtasida o‘ziga xos dialektik aloqadorlik mavjud bo‘lib, ular milliylik va umuminsoniylik xususiyatlariga ko‘ra farqlanadilar. Masalan, Shekspir va Shayxzoda asarlari bir vaqtning o‘zida ham ulug‘vorlikni ham fojiaviylikni namoyon etadi. Farq, Ulug‘bekning o‘limi bilan Otteloning qismatida, xolos... San’atdagi ulug‘vorlik badiiy mazmun va shaklning barcha imkoniyatlari vositasida ifodalanadi, lekin bunda hal qiluvchi rolni g‘oya o‘ynaydi. Muhim ahamiyatli g‘oya yuksak ruhlangan, muukammal shaklning zarurligini yuzaga keltirib, san’at asari darajasining yuksakligi belgilab beradi. Bu holat hayotiy haqiqatdan qochishga emas, unga xizmat qilishga da’vat etadi.

Tubanlik - *insonda kuchli nafratlanish tuyg‘ularini hosil qiluvchi estetik kategoriyadir.* Nafosatshunoslik kategoriyalari orasida xunuklik singari kishilarda salbiy his-tuyg‘u paydo qiladigan boshqa tushunchalar ham mavjud. Tubanlik ana shunday tushuncha: uni xunuklik bilan aynanlashtirib bo‘lmaydi. Chunki, ***xunuklik kishilarda*** *engil noxushlik tuyg‘usini paydo qilsa,* ***tubanlik esa*** *kuchli nafratlanish hissini uyg‘otadi.* **Tabiat, hayvonot olamidagi xunuklik** tubanlikka aylanmaydi.

Insondagi xunuklik esa tubanlik darajasiga borib etadi. Daryoning suvi loyqalangani, ko‘kalamzorlarga to‘kilgan axlat, qurbaqa, ilon xunuk ko‘ringani bilan undan odamlar nafratlanmaydilar. Gohida muhtojlik inson tabiatidagi yovuz maylni qo‘zg‘atib yuborishi natijasida insonni tubanlashtiradi. Inson boshiga og‘ir kulfat tushganda undan o‘z moddiy manfaatlari yo‘lida foydalanuvchi kimsalar tuban odamga misol bo‘ladi.

FOJEAVIYLIK VA KULGILILIK

Fojiaviylik estetika kategoriyalari orasida ulug‘vorlik bilan qator yaqinlikka ega. Haqiqiy ulug‘vorlik fojiaviylikning davomi, desak mubolag‘a qilmagan bo‘lamiz. Shu bois estetikasida fojiaviylik kategoriyasining ulug‘vorlik kategoriyasidan keyin o‘rganilishi bejiz emas. Ulug‘vorlikning barcha xususiyatlari fojiaviylikning ham u yoki bu ko‘rinishi orqali namoyon bo‘ladi.

Fojiaviylik mezoniy tushunchasining estetikasidagi markaziy muammosi-*insonning imkoniyatlarini har tomonlama kengaytirish (san'at, badiiy adabiyot, jamiyat va tabiatga nisbatan munosabatda), qahramonlik, buyuklik tushunchalarining qat'iy va o'zgarmas chegaralarini buzib, uning mohiyatini yanada yaqinlashish, tashabbuskor va bunyodkorlikni rag'batlantirish, hayotda umidvorlik va unga muhabbat tuyg'ularini rivojlantirishdan iboratdir.* Fojiiy qahramon kelajakka yo'l tashlaydi, u eskirgan chegaralarni daf etadi. U doimo insoniyat kurashining oldida yuradi.

San'atda fojea va fojeiy qahramon obrazini ifodalash quyidagi jihatlar bilan belgilanadi:

-fojeiy asar hayot va ijtimoiy aloqalarni qamrab olishi va real tasvirlashi;
-inson shaxsini to'laqonli ravishda ifodalashi;
-davrining yorqin insonparvar orzulari bilan axloq qoidalari o'rtasidagi to'qnashuvning natijasini yoritishi;
-kuchli, jasoratli, g'ururli, erkparvar inson timsolini barqaror o'rnatishi;
-insoniy idealga intilish va unga bo'lgan ishonchning mustahkamligi.

Bunyodkor g'oyalarning tarafdorlari doimo hayotni o'zlashtirish, o'lim xavfini qisqartirish haqida o'ylab kelgan. O'lim qayg'usidan farqli o'laroq fojiiy qayg'u - iztirobning maxsus ko'rinishi bo'lib, u ulug'vorlikning yo'qolib borishi bilan bog'liq, u hayotning yo'qolishi yoki ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan tarixiy voqelikning barbod bo'lishidir.

Fojeaviylikning yana bir xususiyati shundaki, u insonga borliqning mazmunini ochib berishda yaqindan ko'mak beradi. *SHaxs rivoji jamiyat va insoniyat o'rtasidagi munosabatga bog'liq ekanligini, jamiyat taraqqiyoti inson hisobiga emas, balki inson va inson orqali rivojlanishi zarurligi bevosita fojiaviylik tushunchasi orqali yanada konkretlashtiriladi. Bu esa pirovardida inson va insoniyat muammolarini insonparvarlik yo'li bilan xal etishga olib keladi. Fojiaviylikda jamiyat va insoniyatning ezguligini himoya qiluvchi xususiyat mujassam.* Mahmud Torobiy qo'zg'aloni natijasiz tugashi, uning o'zi esa fitna qurboni bo'lishi ajdodlarimiz qismatidagi fojiadir. Mahmud Torobiy g'anim qo'lida emas, o'z qavmidan chiqqan-nurga emas, zulmatga talpingan kaltabin johil Olovxon Yusuf qo'lida halok bo'ladi. Biroq, Torobiy timsolidagi fojia xiyonat, sotqinlik, diyonatsizlik, zulm va zo'ravonlik boshidan kechirgan va unga qarshi kurashgan millat, xalq va Vatan fojiasidir. Yoki istiqlol muqaddas tutgan, o'lkaning milliy, diniy zaminidagi taraqqiyot uchun kurashgan va xalq orasidagi g'oyat katta mavqega ega bo'lgan jadid ma'rifatchilarining fojiasi ham jamiyatni to'qimtabiat «muhabbat»dan xalos etishning natijasi edi.

Fojiaviylik kategoriyasining falsafiyligi shundaki, u:

- insoniy fazilatlardagi yo'qotilgan narsalarning o'rnini qoplab bo'lmasligini ko'rsatib beradi;
- abadiyatga daxldor shaxslarni tavsiflaydi va baholaydi;
- sodir bo'lgan voqea-hodisaning yakuniga qarab qahramon xarakterining ochib beradi;
- dunyo manzarasi va inson hayotining mazmuni bo'yicha falsafiy mushohada qilishga undaydi;
- man etilgan tarixiy ziddiyatlarni fosh etadi;
- tushkunlik holati va qayg'u tuyg'ularini paydo qilsa-da, ayni paytda tantana va quvonch, hayotdan umidvorlik, hayotga muhabbat xislarini ham yuzaga keltiradi.
- odamlarni yovuzlik, qabohat va ma'naviyatsizlikdan forig' qiladi.

KULGILILIK. Estetik tafakkur tarixida kulgililik bir qadar keng o'rganilgan. Jumladan, ***Aflotun*** *ojiz va layoqatsizlarni kulgili odamlar, deydi*. ***Arastu fikricha****, kulgi ayrim xatoliklar hamda kishilarga ozor etkazmaydigan va zarar keltirmaydigan xunuklikni keltirib chiqaradi.* Insondagi badjahllik, suskashlik, ziqnalik, izzattalablik, shuhratparastlik kabi illatlar kulgililik uchun ob'ekt bo'ladi. O'rta asrlarga kelib kulgililikka insonning Xudoga bo'lgan e'tiqodini susaytiruvchi vosita sifatida qaraldi. Xususan, bu davrda «Islom dini kulgini inkor etadi», - degan fikrlar ham yuzaga keldi. Aslida esa Islom dinining muqaddas manbalarida kulgi va kulgilik ulug'lanadi: **hadislarda** «*Kuldiruvchi ham, yig'latuvchi ham Olloh taolodir!»*-deyiladi. Kulgililik boshqa nafosatli hodisalar singari faqat ob'ektiv tomonga ega bo'lmay, sub'ektiv tomonlarni ham o'zida birlashtiradi. **Kulgililikning sub'ektiv tomoni** - keng ma'nodagi hazil (yumor) tuyg'usidir. **(Moler** hazil tuyg'usini insonni hayvondan ajratib turadigan xususiyati deb atagan edi.) *Hazil - insonlararo munosabatlarni tabiiy va erkin idrok etishi, turli beo'xshov ziddiyatlarni anglagan holda ularga nisbatan oqilona kulgi bilan javob berish qobiliyatidir.*

Kulgi tabiatan demokratik mazmunga ega bo‘lib, barcha odamlarni bir-biriga qovushtirib baravarlashtiradi, chunki kulishayotgan odamlar o‘zaro tenglashadilar. Kulgi eskilik bilan kurashning omilkor vositasigina bo‘lib qolmay, balki insonning kuch-qudrati va ozodligi timsoli hamdir. *Kulgi beqiyos rang-baranglik, xilma-xil qirralarga ega bo‘lib, mayin, rag‘batlantiruvchi, hushfe’l hazil tuyg‘usidan tortib, to ayovsiz achchiq istehzogacha bo‘lgan keng doirada amal qiladi*.Kulgililik o‘zining barcha xilma-xil ko‘rinishlari boyligi bilan **san’atning me’morchilikdan boshqa** deyarli hamma turlarida namoyon bo‘ladi. *Biroq, u o‘zining eng to‘la bo‘lgan estetik ifodasini* **komediyada** topadi. **Komediya o‘z mavzuini** jamiyatdagi va insondagi beo‘xshovliklar, nomutanosiblikdan oladi. Kulgililikning namoyon bo‘lish shakllarining xilma-xilligi ularning san’atda rang-barang tarzda aks etilishini yuzaga keltiradi. Komediya bilan kulgi bir-biridan ajramaydigan egiz tushunchalardir. *Kulgi komediyada tasvirlanayotgan voqea-hodisalar mohiyatini ochib berishning hal qiluvchi vositasi, tasvirlanayotgan ob’ektga nisbatan estetik baholashning va muallif munosabati ifodasining asosiy shakli bo‘lib xizmat qiladi.*

Kulgining badiiy shakllari orasida **satira** alohida o‘ringa ega. Umumnazariy ma’noda satira voqelikni badiiy tasvirlash turi bo‘lib, unda hayotning salbiy hodisalari ustidan kulish-bunday hodisalar asosida yuksak insonning orzulariga zid ekanligini bo‘rttirib ko‘rsatish maqsadi yotadi. Satira har xil ko‘rinishlarda namoyon bo‘lishi mumkin. Unga lirika ham, epos ham, drama ham begona emas. Satira markazida doim hayotning salbiy voqea-hodisalari joylashgan bo‘lib, butun fosh qilish kuchi ularga qarshi qaratilgan bo‘ladi. SHuning uchun komediya san’atiga xos tanqidiylik, yo‘nalganlik satirada eng to‘la va eng aniq ifoda topadi. Satirani asosan kulgi fosh etib qo‘yadi, lekin kulgi bu jarayonda qahr-g‘azabdan ajralmagan holda namoyon bo‘ladi.

Satira badiiy umumlashtirishning alohida turi sifatida mumkin qadar keng mushohada etiladi. Shu boisdan satira ob’ekti bo‘lgan kimsalar gohida yirik ramziy umumlashmalar darajasiga ko‘tariladi. Zero, sudho‘r, ziqna, qizg‘onchiq odamlarni ko‘rganimizda «Qori ishkamba» nomini bejiz tilga olmaymiz. Chunki bu bilan o‘sha tegishli odamning «Qori ishkamba»ga o‘xshagan xislatlari borligiga ishora qilib, uni satirik jihatdan umumlashtirishga uringan bo‘lamiz.

Zukkolikning yumorga asoslanishi shundaki, u holatning tanqidiga to‘g‘ri yondoshadi, uning kamchiliklarini ko‘ra oladi, holatni kulgi bilan amalga tushunarli holda ko‘rsatib bera oladi. **Zukkolik kulgili holatlarda** *qochirim, kinoya, luqma yordamida vaziyatni o‘nglashi va undan chiqib keta olishi mumkin.* Bunda biron narsa haqida gapiriladi-yu, ammo mazmun boshqa ma’noga qaratilgan bo‘ladi.

Hazil-mutoyiba. Kulgililikda hazilning o‘rni beqiyos. *Hazil insonlarni fikrlashga, so‘zlarni o‘rinli qo‘llashga, qiziqarli iboralar bilan fikrni bayon etishga undaydi.* Hazilning **qo‘pol ko‘rinishi masxara** hisoblanadi. Kinoya, piching, kesatiq so‘zni hazil orqali ifodalashda muhim vositalardir.

Kulgililik nafosat falsafasining murakkab mezoniy tushunchalaridir. Agar go‘zallik, ulug‘vorlik va fojiaviylik ham tabiatda, ham jamiyatda, ham insonda namoyon bo‘lsa, **kulgililik faqat inson va jamiyatga xosdir**. *Kulgi muayyan konkret shaxs yoki holatga yo‘naltirilgan bo‘ladi, u kishining eng og‘riq nuqtasiga, kamchiligiga boradi.* Bundan tashqari, kulgi o‘zining samimiyligi, beg‘uborligi va demokratik xususiyatga ega ekanligi bilan ham ahamiyatlidir.

Kulgililik-yuksak taraqqiy etgan tanqidnining ibtidosini o‘zida namoyon qiladi. Kulgi - tanqidning estetik shaklidir. Kulgi tabiatiga ko‘ra tabaqalanishga qarshi, mansab va amal oldida bo‘yin egmaydi. Kulgi tengsizlik, zo‘ravonlik, manmanlik, amalparastlik, nodonlikning barcha shakllariga qarshi ko‘rishuvchi buyuk kuch sifatida maydonga chiqadi. Buyuk adib Abdulla Qahhor ijodida shunga mos misollar talaygina **Masalan, yaxshilikni bilmaydigan yozuvchilar to‘g‘risida** «Bu odam» to‘nkarilib qolgan to‘ng‘izga o‘xshaydi, o‘nglab qo‘yadiganlarning qo‘lini sasitadi». **Jurnal yoki gazetani o‘z saviyasiga moslab olgan muharrirlar to‘g‘risida bunday deydi**: «Redaksiya eshigini o‘z bo‘yiga moslab qurib olgan, katta yozuvchilar bu eshikka sig‘maydi». **Talantsiz yozuvchilar to‘g‘risida** «Mana bu odam ko‘chadan o‘tib keta turib oyog‘i toyib soyuz eshigining ichkarisiga yiqilgan. Xaligacha chiqib ketmaydi.» va h.k.

Xajviya - jamiyat, inson faoliyatidagi illatlar va ularning oqibatlari, olam mukammalligi va inson ideallariga nomuvofiq kelishini ko‘rsatib beruvchi kulgi turidir. Umuman olganda,

estetikaning mezoniy tushunchalari (kategoriyalari)ni bir-biri bilan doimiy hamkorlikda mustahkamlanib boradi. Ayniqsa, bu jarayonda go‘zallik kategoriyasi bog‘lovchi vazifasini bajaradi. SHuning uchun fojiaviylikda, ulug‘vorlikda, xunuklikda ham go‘zallik unsurlarining uchrashi bejiz emas

ESTETIKANING SHAXS VA JAMIYAT HAYOTINI BOYITISHDAGI AMALIY AHAMIYATI.

Har bir fanning inson va jamiyat hayotida o’ziga xos amaliy ahamiyati bor: estetika ham bundan mustasno emas. Avvalo, u kundalik hayotimizda nafosat tarbiyasini to’g’ri yo’lga qo’yish borasida katta ahamiyatga ega. Erkin, demokratik jamiyatimizning har bir a’zosi go’zallikni chuqur his etadigan, uni asraydigan nafis did egalari bo’lishlari lozim. Haqiqiy badiiy asar bilan saviyasi past asarni farqlay bilishlari, «ommaviychilik san’ati»ni rad qila olishlari lozim. Ana shu nuqtai nazardan qaraganda, nafosat falsafasi jamiyatning barcha a’zolari uchun muhim ahamiyatga ega.

Nafosat falsafasining, ayniqsa, badiiy asar ijodkorlari uchun amaliy ahamiyati katta. Chunonchi, biror bir san’at turida ijod qilayotgan san’atkor birinchi galda, ma’lum ma’noda, o’z sohasining bilimdoni bo’lishi kerak. Deylik, bastakor notani bilmasdan, musiqali asar yaratish qonun-qoidalarini, shu jumladan, musiqaga ham taalluqli bo’lgan estetikaning umumiy qonuniyatlaridan bexabar holda tuzukroq asar yaratishi dargumon.

Ba’zilar, daho san’atkorlar qonun-qoidalarsiz ham ijod qilaveradilar, degan noto’g’ri tasavvurga ega. Vaholanki, daholarning o’zlari ko’p hollarda nafosat nazariyasi bilan shug’ullanganlar. Bu borada Navoiy, Jomiy Leonardo da Vinchi, Shiller kabi buyuklarning nomlarini eslashning o’zi kifoya qiladi.

Badiiy asarni tadqiq etuvchi olimlar – tanqidchilar, san’atshunoslar va adabiyotshunoslar ham nafosat falsafasini bilishlari zarur. Deylik, «sof teatr»ni – faqat sahna san’atinigina yaxshi bilgan san’atshunos, u qanchalik iste’dodli bo’lmasin, yuksak talab darajasida tadqiqot olib borolmaydi, hatto e’tiborga molik maqola ham yoza olmaydi. Chunonchi, u dramaturgiyadan, musiqadan, uslub va kompozitsiya qonun-qoidalaridan, bir so’z bilan aytganda, nafosatshunoslik qonuniyatlaridan etarli xabardor emas. Natijada uning tadqiqoti, maqolasi yoki taqrizi biryoqlama, falsafiy umumlashmalardan xoli, sayoz jumlalar yig’indisidan iborat bo’lib qoladi.

Nafosat falsafasining san’atni xalq orasida yoyadigan, targ’ib etadigan tashkilotlar rahbarlari uchun ahamiyati, ayniqsa, muhim. Bordiyu ma’naviyat va mafkura sohalaridagi matasaddi rahbarlar estetikadan bexabar bo’lsalar, «Xudo urdi» deyavering. O’sha viloyat, tuman, shahar yoki tashkilotlarda yuzaki qaraganda kulgili, latifanamo, aslida esa san’at uchun fojeali holatlar yuzaga keladi.

Dizaynchi-injenerlar, atrof-muhitni obodonlashtirish bilan shug’ullanadigan mutaxassislar faoliyatiga nafosat ilmining sezilarli ta’siri mavjud. Shuningdek, korxona rahbarlari, firma boshliqlari mazkur korxona yoki firmada dastgohlar dizaynidan tortib, devorlar ranglari-yu, «ichki gulzor»larning joylashtirilishigacha nafosat qonun-qoidalari asosida bo’lishini ta’minlashlari lozim. O’shandagina ish joyida mehnat unumdorligining oshishi tabiiy. Buning uchun esa mazkur rahbarlar estetikadan albatta xabardor bo’lishlari shart.

Umuman olganda, nafosat falsafasi hamma uchun ham zarur. Chunki inson zoti baribir hayotda tez-tez san’at asarini idrok etuvchi sifatida maydonga chiqadi. Deylik, siz Samarqandga «o’ynab kelgani» bordingiz. Agar estetikadan bexabar bo’lsangiz, Go’ri Mir maqbarasinig gumbaziga, Registondagi madrasalar yonida qad ko’targan minoralarga, peshtoqlardagi ko’hna arabiy yozuvlarga qiziqib qaraysiz, chiroyli ekan deb mamnuniyat hosil qilasiz. Bordi-yu, aksincha, nafosat ilmidan xabardor bo’lsangiz, u holda nafaqat ularning chiroyliligini, balki gumbaz shunchaki gumbaz emas, Xudo go’zalligining ramzi ekanini, u «jamol» deb atalishini, minoralar – Tangri qudratining timsoli o’laroq «jalol» deyilishini, peshtoqlardagi go’zal yozuvlar - oyatlar, Xudoning belgisi, «sifat» deb nomlanishini eslaysiz va olayotgan taassurotingiz bir necha barobar kuchayadi. Zero estetika orqali biz faqatgina ko’rganlarimizning shakliy go’zalligini emas, balki ayni paytda shakl bilan birga uning falsafiy mohiyatini ham idrok etamiz. Shu sababli, fermerga yoki temir yo’l ishchisiga, yoki tadbirkorga nafosatshunoslik haqida bosh qotirib o’tirish zarur kelibdimi, degan gaplar xato va zararlidir.

Yuqorida ko’rib o’tganlarimizdan shu narsa ma’lum bo’ladiki, bugungi estetika fani oldida ulkan vazifalar turibdi. Zotan biz qurayotgan fuqarolik jamiyatining a’zosi har jihatdan kamol topgan, yuksak nafis did egasi bo’lmog’i lozim. Qolaversa, hozirgi mashinasozlikni, aviasozlikni, umuman, sanoatni zamonaviy dizaynsiz tasavvur etish mutlaqo mumkin emas. Bunda bevosita texnika estetikasining ahamiyati katta. Bulardan tashqari, ayniqsa yoshlarning nafosat tarbiyasiga alohida e’tibor berish – zamonning dolzarb talabi bo’lib qarmoqda. Shu bois «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da uzluksiz ta’limni tashkil etish va rivojlantirish tamoyillaridan biri: «Ta’limning ijtimoiylashuvi – ta’lim oluvchilarda estetik boy dunyoqarashni hosil qilish, ularda yuksak ma’naviyat, madaniyat va ijodiy fikrlashni shakllantirish», deb aniq belgilab qo’yilgani bejiz emas[148].

ADABIYOTLAR:

1. Karimov I. Yuksak ma’naviyat – engilmas kuch. T., O‘zbekiston. 2008.
2. Umarov E. Estetika. Toshkent. O‘zbekiston.1995 y.
3. Bo’chkov V.V. Estetika. M. Iskusstva. 2004.
4. Muhammad Toqi Ja’fariy. San’at va go‘zallik Islom nuqtai-nazarida (fors tilida).-Tehron. 1987.
5. Husanov B. Go‘zallik nimadir. Tafakkur jurn. 2008. №1.
6. Shestakov V. Esteticheskie kategorii. M. Nauka. 1983.
7. Sher A. Ulug‘vorlik. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 9-jild. Davlat ilmiy nashriyoti. 2004.
8. Sher A. Hunuklik. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 10-jild. Davlat ilmiy nashriyoti. 2005.
9.Husanov B. Ijtimoiy taraqqiyotda estetik qadriyatlarning o‘rni (Go‘zallik kategoriyasi misolida).

MAVZU: Tabiat va texnogen sivilizatsiya estetikasi

REJA:

1 Jamiyat rivojida tabiatga estetik munosabatning shakllanishi. Tabiatning estetik jihatlari
2. Ekologik estetikaning qadriyatli maqomi. Tabiatni estetik idrok etishning an’anaviy va noan’anaviy usuli
3. Texnogen sivilizatsiyaning ishlab chiqarish estetikasi va fan taraqqiyotiga ta’siri
4. Maishiy turmush estetikasi. Zamonaviy shaharsozlik estetikasi. Dizaynning estetik xususiyatlari

Tayanch tushunchalar

Jamiyat, munosabat, faoliyat, tabiat, inson — biologik mavjudot, inson — ijtimoiy mavjudot, inson faolligi

ESTETIK MUNOSABAT VA ESTETIK FAOLIYAT.

Inson zoti dunyoga kelganidan boshlab tabiat va jamiyat deb atalgan tashqi muhit bilan munosabatga kirishadi. Dastlab bu munosabat onglanmagan, intuitiv, biologik-genetik tarzda, keyinroq esa anglab etilgan, yuksak darajadagi ijtimoiy hodisa sifatida ro’y beradi. Uni odatda, ikki xil deb ta’riflash qabul qilingan: birinchisi – insonning salomatligi va turmush tarzini farovonlashtirishga qaratilgan zohiriy-moddiy maqsadga erishish tamoyiliga asoslangan utilitar-empirik manfaatdorlik, ikkinchisi – botiniy-ruhiy manfaatdorlikni, maqsadga muvofiqlikni ta’minlaydigan hissiy-ma’naviy munosabatlar. Mana shu ikkinchi xil munosabatlar insonning insonligini belgilaydigan hodisalar hisoblanadi. Ular ichida estetik munosabat alohida ahamiyatga ega, chunki u nafaqat birinchi xil munosabat turlaridan yuksak darajaligi bilan farqlanadi, balki o’ziga xildosh bo’lgan axloqiy yoki e’tiqodiy munosabatga nisbatan ham miqyosli va qamrovlidir.

Gap shundaki, estetik munosabatdan boshqa barcha munosabat turlari inson «aqlini taniganidan» so’ng, ya’ni go’daklik davridan o’tgandan keyin voqe bo’ladi. Masalan, go’dak hali uyat hissini bilmaydi, unda axloqiy munosabat hattoki ibtidoiy darajada ham shakllanmagan, xohlagan vaqtida, to’g’ri kelgan joyda tabiiy ehtiyojni qondiradi. Lekin u beshikda yotar ekan, tushib turgan ola-chalpoq quyosh nuridan quvonadi, uni kuzatadi, u bilan o’ynagisi keladi yoki

[148] Barkamol avlod – O’zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., Sharq, 1997 y, 44-b.

beshikka osig'liq rangli o'yinchoqdan zavqlanadi, g'adir-budir, shaklan qo'pol materialni emas, mayin duxobani yoki shunga o'xshash yumshoq, silliq narsalarni xush ko'radi, ularni siypalab zavqlanadi, alla eshitib orom oladi. Bularning bari estetik munosabatning insoniy mohiyatda namoyon bo'luvchi hodisa sifatida ibtidodan mavjud ekanini ko'rsatadi. Shuningdek, keksayib, umrining qolganini ko'proq to'shakda o'tkazayotgan kishi jisman zaifligi tufayli tashqi muhit bilan utilitar-empirik munosabatini davom ettira olmasligi mumkin. Lekin, u badiiy adabiyot o'qib, televizor ko'rib, musiqa eshitib zavqlanadi, ya'ni tashqi dunyoga estetik munosabatda bo'la biladi: inson moddiy boylik yaratishdan mahrum bo'lgan paytda ham estetik munosabat tufayli, to o'lguncha o'z ma'naviyatini boyitish imkonini yo'qotmaydi. Estetik munosabatning qamrovliligi va uning bir umrli ma'naviy hodisa sifatidagi ahamiyati ana shunda.

Barcha munosabatlar qatori estetik munosabat ham ikki asosiy unsurdan tashkil topadi: ob'ekt va sub'ekt. Lekin bunda ob'ekt sub'ekt tomonidan belgilanadi: agar sub'ekt estetik jarayonga kirishmasa, uning munosabati, ob'ekt qanchalik go'zal yoki ulug'vor bo'lmasin, estetik shakl kasb etmaydi. Estetik jarayon esa sub'ektning botiniy his-tuyg'ulariga, kayfiyatiga, vaqtiga, kuzatishiga, mushohadasiga, fikrlash imkoniyati va darajasiga, qobiliyatiga, iste'dodi, ob'ekt bilan o'rtadagi masofa tasavvuri kabi tug'ma hamda ta'lim-tarbiya va tajriba vositasida vujudga kelgan qarashlarga bog'liq. Estetik munosabat ana shu estetik jarayonning pirovard natijasidir. Masalan, O'rol Tansiqboevning «Tog'dagi qishloq» asarini sotayotgan do'kon xizmatchisida bu rasmga nisbatan estetik munosabat tug'ilmaydi, sotuvchi unga faqat tovar sifatida qaraydi, maqsadi uni iloji boricha kattaroq pulga sotish.

Ya'ni sotuvchi estetik jarayonni boshidan kechirmaydi, o'z vaqti, kuzatishi, diqqat-e'tiborini asosan, oldi-sotdi jarayoniga yo'naltiradi. Uning munosabati iqtisodiy-moliyaviy chegaradan nariga o'tmaydi. Rasmni sotib olgan xaridor esa unda Vatanning bir parchasini, tog' qishlog'ining o'ziga xos go'zalligini ko'radi, undagi ko'zga ko'rinmaydigan, lekin botiniy bir tuyg'u bilan ilg'ab olinadigan ruhni, olislarda qolib ketgan bolalik deb atalgan umrning bir bo'lagini qalban his qiladi, xo'rsiniq aralash quvonch hissini tuyadi. Chunki uning butun botiniy-ruhiy murvatlarining faoliyati, ongi, diqqat-e'tibori, mushohadasi, tasavvuri, qobiliyati, intellektual tajribasi rasmdagi go'zallikning nimasi bilandir tanish va ayni paytda notanish ko'rinishini ilg'ab olishga qaratilgan; har gal u shu rasmga tikilganida ana shu ichki faoliyatga asoslangan jarayonni qayta boshdan kechiradi. Uning rasmga har galgi munosabati estetik munosabatdir. Shunday qilib, sotuvchi qo'liga tushgan mablag'dan qoniqish hosil qilsa, rasm ixlosmandi tasvirlangan manzara go'zalligidan, qalbida uyg'ongan hissiyotdan, olislarga «borib kelgan» xayolotidan, hatto tasavvuridagi, shu tasavvur «turtkisi» tufayli paydo bo'lgan xayoliy manzaradan zavqlanadi. Yoki Ko'kaldosh madrasasi yonidan ishga kechikishdan havotirlanib shoshilinch o'tib borayotgan xizmatchini olaylik. U mahobatli estetik ob'ektning ulug'vorligini his etmaydi, bu yodgorlikka nisbatan unda estetik munosabat yuzaga kelmaydi, chunki vaqt va kundalik tashvishlar iskanjasida yuqoridagi sotuvchiga o'xshab estetik jarayonni boshidan kechirishga tayyor emas. Shunga o'xshash misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Biroq, aytilganlaridan estetik munosabat faqat sub'ektga bog'liq, hamma narsani sub'ekt hal qilar ekan, degan xulosa chiqmasligi kerak. To'g'ri, estetik munosabat individual hodisa, unda ko'p narsa sub'ektga bog'liq lekin hammasi emas, chunki ob'ekt go'zalligi, ulug'vorligi, ranginligi va hokazo estetik ko'rinishlari bilan muayyan shart-sharoitda o'ziga nisbatan estetik munosabat uyg'otish xususiyatiga ega. Zero estetik ob'ektsiz sub'ekt estetik jarayonni boshidan kechira olmaydi, ya'ni estetik munosabatning faqat bir tomonlama ro'y berishi mumkin emas. Bu o'rinda ob'ekt – estetik «qo'zg'atuvchi», sub'ekt – «qo'zg'aluvchi» rolini o'ynaydi. «Qo'zg'atuvchi» estetik ko'rinishi bilan ta'sir ko'rsatsa, «qo'zg'aluvchi» mohiyati bilan ta'sirni qabul qiladi, idrok etadi. Bu idrok etish ob'ektni o'z tasavvurida yangitdan yaratish bilan yakunlanadi; estetik jarayonning qolaversa, butun boshli, estetik munosabatning ijodiyligi ham ana shunda. Demak, ikki tomonning biri (ob'ekt) – yoqimli yoki hayratga soladigan shakl va mazmunni o'zida ifodalaydigan estetik ko'rinishi tufayli, ikkinchisi (sub'ekt) – o'sha ko'rinishining idrok etilishini ta'minlovchi hissiy va intellektual murvatlarini o'zida mujassam etganligi bilan estetik munosabatni vujudga keltiradi. Bu munosabat esa, yuqorida aytganimizdek, sub'ekt va ob'ekt o'rtasidagi o'zaro aloqani

tashkil etgan estetik jarayonning nisbatan tugallangan shakli sifatida namoyon bo'ladi. Ana shu estetik jarayon ro'y beradigan maydonni biz nafosat deb ataymiz.

Estetik ehtiyoj. Estetik anglash va shu asosdagi faoliyat jarayonining ibtidosi estetik ehtiyojga borib taqaladi. Estetik ehtiyoj inson hayotida ro'y beradigan barcha estetik hodisalarning asosi sifatida ham tabiiy-biologik, ham ijtimoiy-ma'naviy mohiyatga ega; «go'zal nafs», nafosatga tashnalik, insonda estetik hissiyotni qo'zg'atish xususiyatini saqlab qolgan holda, keyinchalik uning butun umri mobaynida takomillashib boradi estetik muhokama, estetik baho, estetik did va estetik idealning shakllanishiga xizmat qiladi. Har bir shaxsdagi madaniyatlilik darajasi, ma'naviy salohiyati uning estetik ehtiyoji doirasi bilan o'lchanadi. U «go'zal nafs» sifatida boshqa ehtiyojdan talab etilayotgan ob'ektdan moddiy-iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va boshqa manfaatlar kutmasligi, beg'arazligi bilan ajralib turadi. Estetik ehtiyoj estetik hissiyot bilan uzviy, dialektik bog'liq; estetik ehtiyoj ko'pincha estetik hissiyotni uyg'otsa, ba'zan estetik hissiyot estetik ehtiyojni vujudga keltiradi. Masalan, siz «Mirzo Ulug'bek» spektaklini ko'rish xohishi – estetik ehtiyoj tufayli teatrga bordingiz; spektakl mobaynida sizda estetik hissiyot-hayratlanish, zavqlanish, quvonish v.b. tuyg'ular qo'zg'aldi. Spektakldan keyin esa u haqda mulohaza yuritishga, undagi ijobiy va salbiy qiyofalarni baholashga, qolaversa, yaqin kishilarga spektakl mazmunini o'z estetik nuqtai nazaringizdan so'zlab berishga yoki Mirzo Ulug'bek suratini chizishga, unga atab she'r yozishga yoki u haqida insho yozishga ehtiyoj sezasiz. Demak, estetik ehtiyoj hissiyotni uyg'otsa, hissiyot yana estetik ehtiyojni, muayyan estetik hodisani o'zgacha badiiy-estetik talqin qilish, unga ijodiy yondashish ehtiyojini tug'diradi. Zero, J.Lokk aytganidek, «nimaiki tushunchada bor ekan, u bundan avval hissiyotda mavjud edi; agar hissiyotdan aqlga narsalar qiyofasi uzatilmas ekan, u holda tafakkur uchun hech qanday material berilmagan bo'ladi». Demak, estetik anglash avvalo estetik hissiyot bo'lishini taqozo etadi.

Estetik hissiyot. Ko'pincha adabiyotlarda estetik hissiyot «estetik tuyg'u» so'zida, birlik shaklida beriladi. Goh estetik kechinmaning, goh estetik hayajonning sinonimi tarzida talqin qilinadi. Bizningcha, bu unchalik to'g'ri emas. Chunki hayajon ham, kechinma ham bitta tuyg'udan emas, tuyg'ular silsilasidan iborat bo'ladi, shu sababdan uni ko'plikda – hislar yoki hissiyot shaklida qo'llash maqsadga muvofiq.

Endi estetik hissiyotni tashkil etadigan hislarning ba'zilarini qisqacha ko'rib o'taylik.

Estetik hissiyotning ibtidosidagi tuyg'u estetik qiziqish. Ma'lumki, qiziqish hissi, sog'inch va qo'msashdan farqli o'laroq, o'tmishda ro'y bergan hodisani emas, balki ko'p hollarda kelajakda, tez muddat ichida ro'y berishi lozim bo'lgan voqelikni nazarda tutadi, unga intiladi; intilish jarayoni esa –«uchrashuv»ga tayyorgarlik degani. Estetik qiziqish sub'ektning ob'ekt haqida, hali u bilan yuzma-yuz kelmasdan turib, muayyan bir umumiy tushunchaga ega bo'lishini, uni idrok etishga o'zini hozirlashini taqozo etadi. Uni boshqacha qilib, hayajonli kutish, orziqish ham deyish mumkin; badiiy adabiyotda, jurnalistlarda, «nihoyat orziqib kutilgan kun keldi» yoki «orziqib kutilgan daqiqalar etib keldi» degan iboralarning ishlatilishi bejiz emas, zero orziqish – qiziqishning yuksak nuqtasi. Masalan, siz Samarqanddagi Shohizinda me'moriy majmuasi ziyoratiga otlandingiz. Bunda siz albatta u haqda qachondir eshitganlaringiz va o'qiganlaringizni eslaysiz, bilganlaringizni muayyan tartibga solib, bu bevosita notanish va ayni paytda bilvosita tanish ob'ekt to'g'risida dastlabki tasavvurga ega bo'lasiz, uning sirli zinalari, ulug'vor maqbaralariyu go'zal bezaklari bilan uchrashuvga intilasiz. Bunday holat o'zingiz sevgan xonanda yoki aktyor bilan bo'lajak uchrashuv oldidan ham yuzaga keladi.

Estetik hissiyotda tasavvur xuddi estetik faoliyatdagidek katta ahamiyatga ega, uni yuqorida keltirganimizdek, dastlabki estetik tasavvur deb atash maqsadga muvofiq. Dastlabki estetik tasavvur sub'ekt ob'ekt bilan bevosita estetik munosabatga kirishmasdan avval ro'y beradi. U orqali siz estetik munosabatga kirishadigan ob'ektini o'zingizcha ko'z oldingizga keltirasiz, ko'proq umumiy manzara bilan cheklanasiz, qolaversa xayolan o'zingiz yaratgan, aslida ob'ektda yo'q xususiyatlarni ham tasavvurda bor deb hisoblaysiz. Estetik jarayon boshlanganidan ob'ektning «unday» emas, «bunday» ekani ma'lum bo'ladi, ilk taassurot asosidayoq tasavvuringiz o'zgaradi va endi u estetik faoliyatning bir murvati, ijodiy tasavvur sifatida ish ko'radi. Demak, dastlabki tasavvur estetik

tasavvurning taassurotgacha bo'lgan davrini o'z ichiga oladi va ob'ektga hissiy kirib borishda o'ziga xos yo'lak vazifasini bajaradi.

Estetik munosabatning boshlanishida ro'y beradigan yana bir tuyg'u bu – **quvonch hissi**: sub'ekt ob'ektni ko'rgan paytda, deylik, go'zallikka duch kelganida uni ichki bir quvonch qamrab oladi. Estetik quvonch sub'ektni kuzatuvni davom ettirishga da'vat etadi va ob'ektni hissiy o'rganish uchun unga muayyan kayfiyat, ruh beradi. Xuddi shunday vazifani ulug'vorlik va mo''jizaviylikni mushohada etishda – yoqimli hayrat hissi, fojeaviylikda –achinish, hamdardlik, kulgililikda – hazil, kulgi bajaradi. Lo'nda qilib aytganda, hayrat bilan estetik jarayon boshlanadi. Estetik munosabat mobaynida u avval qiziqishga, keyin asta-sekinlik bilan zavqqa aylanadi va zavq bilan idrok etish hodisasi voqe bo'ladi. Ayni paytda zavq faqat estetik ob'ektni idrok etishdagina emas, balki ana shunday ob'ektlarni yaratishda ham ilhom shaklida ishtirok etadi: zavq bilan ijod qilingan asar zavq bilan idrok etiladi. Tabiat estetikasidan boshqa estetik sohalarning hammasida zavq sub'ektdagina emas, balki ob'ektda ham mavjud bo'ladi. Bunda faqat estetik zavq o'zini yashirib, botiniy xususiyatga ega his – ruh shaklida namoyon qiladi. Estetik zavqni bizda ham, ruslardagi ilmiy adabiyotlarda ham odatda estetik lazzat shaklida qo'llab kelinadi. Bizningcha, bu to'g'ri emas. Chunki lazzat ko'proq tashqi nimaningdir sub'ekt ichiga kirishi bilan belgilansa, zavqda sub'ekt ob'ektning ichiga kirib boradi. Undan tashqari, lazzat ham, zavq ham har xil bo'lishi mumkin. Masalan, gastronomik lazzat, shahvoniy lazzat, mehnat zavqi, sportdagi, qimordagi zavq. Estetik zavq bularning hammasidan farqli ravishda moddiy yoki jismoniy manfaatdorlikdan yiroq, u ob'ektga egalikni emas, ob'ektni ko'rish, kuzatish, mushohada qilishni taqozo etadi. Undan inson moddiy emas, ma'naviy qoniqish hosil, qiladi narsa-hodisaga beg'araz yondashuv bilan cheklanadi. Estetik zavq o'yin hodisasi bilan bog'liq. O'yin esa, ma'lumki, san'atning san'atlik mohiyatini tashkil etadi, doimo ijodiylik xususiyatiga ega. Estetik zavq, oddiy zavqdan farqli o'laroq, insonni tarbiyalash xususiyatiga ega, inson estetik idrok etish jarayonida zavqlanib borar ekan, ayni shu jarayonning o'zida tarbiyalanib boradi.

Estetik lazzatga kelsak, uning zavqdan yana bir farqi shuki, u san'atning huzurbaxshlilik xususiyatidan kelib chiqadi. Shuning uchun uni estetik huzur deb ham atash mumkin. Zero u estetik idrok etish jarayonining so'ngida ro'y beradi va ma'lum ma'noda forig'lanish holati bilan uyg'unlashib ketadi.

Estetik mushohada. Odatda biz «mushohada» deganimizda «kuzatish» so'zining sinonimini tushunamiz. Aslida esa bunday emas: kuzatish, falsafiy qilib aytganda, bilish munosabatining tajribaviy asosi, u ob'ektga yo'naltirilgan bo'lib, qo'yilgan maqsad va ilmiy bilim mantiqi tomonidan boshqarib, tuzatilib boriladi, unga o'zgartirishlar kiritib turiladi, ya'ni u maqsad asosida ish ko'radigan fikriy faoliyat. Kuzatishda inson o'z diqqatini ob'ektga yo'naltirar ekan, uning qiziqishi hodisadan mohiyatga qarab boradi; unda bor narsaning borligini yoki yo'q narsaning yo'qligini tasdiqlash muhim. Mushohada esa muayyan narsa-hodisaning idrok etayotgan kishi tomonidan tanlangan rakursda olib qaralishini ta'minlovchi fikriy faoliyat. Unda sub'ektning estetik ehtiyoji, hissiyoti, hayotiy tajriba mobaynida vujudga kelgan estetik yo'nalmasi birinchi o'rinda turadi, sub'ekt ob'ektni o'ziga xos «ko'radi», voqelikning ahamiyati sub'ekt tomonidan maqsad emas, maqsadga muvofiqlik bilan belgilanadi; sub'ekt ob'ektni «insoniylashtiradi» unga qalb, hissiyot, ijod, obrazlilik durbini bilan qaraydi, natijada boshqalar ko'rmagan narsani ko'radi, boshqalar eshitmagan tovushlarni eshitadi, ya'ni estetik mushohada tufayli muayyan bir ob'ekt har bir sub'ekt tomonidan har xil idrok etiladi va har xil talqin qilinadi.

Estetik mushohadaga bir misol. O'rdadagi Anhorga tikilgan shoir suvning qandaydir sehrli jimirlashini, qirg'oqdagi majnuntol navdalarini uchidagi yaproqlarni oqizmoqchi bo'lib rosa urinayotganini, lekin majnuntol ularni atayin bir masofada tortib turganini ko'radi, unga mavjlar bilan majnuntol o'ynashayotgandek tuyuladi. Keyin nazari majnuntolga ko'chib, xayolidan majnuntollar tanasi avval suvga egilib, keyin yana ko'kka qarab o'sishini ilg'aydi: bu unga majnuntol xuddi ko'zasini suvga botirar ekan, bir lahza engashgan ko'yi boshini ko'tarib qirg'oqqa qarab qo'ygan go'zal qizni eslatadi; «qanday go'zal!» deydi u va yovuz jodugar tomonidan sehrlab qo'yilgan qiz haqidagi afsona hayolidan o'tadi.

Endi kuzatishga misol: Anhor bo'yida cho'ldagi yangi o'zlashtirilgan erlardan kelgan fermer-dehqonni turibdi deylik. U bir qarashdayoq anhorning uyurim-uyurim bo'lib oqishidan, qirg'oqlarning ancha-muncha tikligidan uning o'ziga yarasha chuqurligini ilg'aydi. Demak, anhorda ancha suv bor. Qani endi, shu anhor o'zi dehqonchilik qilayotgan erlarda bo'lsaydi: «Kattagina suv ekan! Naq besh yuz gektarlik paykalni chilla suviga to'ydirsa bo'ladi. Afsus, shuncha suv uvol, bekorga oqib yotibdi-ya!» deydi.

Estetik baho. Qadriyat shaxs, millat, jamiyat tomonidan qadrlanadigan ma'naviy-moddiy ob'ektlardir. Har qanday qadriyat yoki qadriyat darajasiga ko'tarilgan har bir ob'ekt inson tomonidan baholanmay qolmaydi. Qadriyatlar sohaviylik tabiatiga ega (axloqiy, estetik, diniy va h.k.) bo'lishi barobarida darajalarga bo'linishi bilan ham ajralib turadi.

Bir yoki bir necha estetik xususiyatni o'zida jam qilgan qadriyatni biz estetik qadriyat deymiz. Estetik qadriyatlar inson va jamiyat hayotida muhim o'rin egallaydi. Go'zallik, ulug'vorlik, Registon me'morlik majmui, «Shashmaqom», Navoiyning «Xamsa»si, Rafaelning rang tasviri, Shekspir asarlari – bular hammasi estetik qadriyatlardir. Biz ular haqida fikr yuritar ekanmiz, odatda «bebaho» degan so'zni ishlatamiz, bu bilan biz ularning qadri nihoyatda balandligini, oddiy-kundalik baholash mezonlaridan yuksak turishini ta'kidlaymiz. Estetik qadriyatlar sof ma'naviylik, ya'ni itellektual-hissiy jihati bilan birga, ma'naviylik va moddiylikning omuxtasi sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, go'zallik, ulug'vorlik singari sof ma'naviylik xususiyatiga ega mavhum hodisalarni ma'naviy estetik qadriyatlar desak, konkret estetik ob'ekt bo'lmish Registon me'moriy majmuini moddiy estetik qadriyatlar sirasiga kiritishimiz mumkin. Ulardagi moddiylikning estetik xususiyati ma'naviylikni namoyon etishi bilan belgilanadi.

Barcha moddiy estetik qadriyatlar tarix, jamiyat va shaxs tomonidan mulk sifatida qabul qilinib, ularga ikki xil munosabat ko'rsatiladi. Birinchisi – moddiy buyum, tovar sifatidagi, ikkinchisi esa, qadriyat tarzidagi munosabat. Natijada ularning qiymati mulk, tovar sifatida ham narx, ham baho bilan belgilanadi. Masalan, Navoiyning «Xamsa»siga bo'lgan ma'naviy-estetik munosabat, uni kitob, ya'ni tovar shaklida xarid qilinishiga olib keladi. «Xamsa» kitob-tovar tarzida, boshqa qadriyat darajasiga ko'tarila olmagan kitoblar bilan bir xilda narxlangani holda ayni paytda ma'naviy boylik –estetik qadriyat sifatida baholanadi. Ya'ni, har bir mulkning qiymati iqtisodiy-moliyaviy birlik – pul bilan narxlanadi, estetik qadriyatlar esa ma'naviy-ruhiy ta'siri darajasiga qarab baholanadi.

Ma'lumki, har bir mulk foydalilik xususiyatiga ega. Foydalilik esa ikki xil bo'ladi – moddiy-iqtisodiy va ma'naviy-ruhiy. Qadriyat darajasiga ko'tarilmagan narsa-hodisalarning foydaliligi kundalik iqtisodiy ehtiyojlarni qondiradi. Qadriyatlar uzoq muddatli ma'naviy-ruhiy ta'sirga ega bo'ladi. Lekin, shuni ham aytish kerakki, estetik qadriyatlar, ko'pincha muayyan davr uchun kundalik iqtisodiy foydalilik xususiyatiga ega bo'lgani holda, keyinchalik ma'naviy foydalilik xususiyatini kasb etadi. Masalan, XIX asrda buxorolik misgarlar ishlagan qumg'onlar to XX asrning ikkinchi yarimigacha oddiy oilaviy hayotda qo'llaniladigan kundalik turmush buyumlari edi. Hozir esa ular xalq amaliy san'atining namunalari – estetik qadriyat sifatida muzeylardan joy olgan. Endi ular santexnika jihozlari olamida yo'q, faqat ma'naviy-ruhiy foyda keltiradilar, xolos. Demak, bu erda insonga zarur, kerakli narsa endi inson uchun qadrli narsaga aylandi.

Alohida ta'kidlash kerakki, umuman qadriyatlar, xususan estetik qadriyatlar doimo ijobiy hodisalardir, nimaiki qadriyat ekan, hech qachon uning salbiy xususiyatiga ega bo'lishi mumkin emas.

Shunday qilib, biz estetik qadriyatlar o'zi nima ekaniga, ular nima uchun qadriyat sifatida baholanishiga to'xtaldik. Endi ularni baholash qanday yuz beradi, estetik baholash o'zi nima degan savollarga javob qidirib ko'ramiz.

Qadriyat va baho, yuzaki qaraganda, mohiyatan bir xil bo'lishi kerakdek tuyuladi. Aslida ular orasida o'ziga xos farq mavjud. To'g'ri, estetik qadriyat ob'ektning sub'ektga munosabatini anglatadi, ob'ekt, odatda, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Lekin bu – muayyan go'zallik yoki ulug'vorlik hamma uchun ham, hamma vaqt ham bir xildagi go'zallik va ulug'vorlik bo'lib qolaveradi, degani emas. Chunki estetik baho sub'ektning ob'ektga munosabati, u ob'ektning qadriyatini belgilaydigan xususiy mezon, bu xususiylik shaxsga, jamiyatga va zamonga tegishlidir.

Shu jihatdan bir ob'ekt-qadriyat har xil baholanishi va hatto muayyan vaqt mobaynida baholanmasligi mumkin. Shunday qilib, estetik baho shunday ma'naviy hodisaki, garchand qadriyat yaratmasa ham, qadriyatni idrok etish faqat u orqali amalga oshadi.

Estetik bahoning yana bir muhim xususiyati shundaki, u estetik anglash tuzilmasi ichidagi eng qamrovli, eng miqyosli ta'sirga ega. U ma'lum ma'noda estetik anglashning deyarli barcha unsurlari uchun mezon vazifasini o'taydi. Chunonchi, estetik hissiyot, estetik did va estetik idealda buni yaqqol ko'rish mumkin. Ayniqsa, u estetik did bilan chambarchas bog'liq. Endi ana shu estetik did masalasini ko'rib chiqamiz.

Estetik did tushunchasining o'ziga xosligi shundaki, u bir tomondan, idrok, fahm, farosat kabi ildizi aqlga borib taqalsa, ikkinchidan, o'zining ehtiros, his-hayajon, sub'ektiv baholash xususiyati bilan ulardan ajralib turadi. Shu sababli biz did haqida gapirganimizda odatda, estetik didni – insondagi go'zallik, ulug'vorlik, fojeaviylik singari estetik xususiyatlarni, umuman, nafosatni idrok etish qobiliyatini nazarda tutamiz. Masalan, osmonni qora bulut to'liq qoplab olganini ko'ra-bila turib, yomg'irpushsiz va soyabonsiz yo'lga chiqqan odamni fahmsiz, chang, loy poyafzalini echmay, gilamni bosib, ichkariga kirgan odamni farosatsiz deb ataymiz, qalampirnusxa rangli ko'ylak, jinsi shim va ayni paytda kirza etik kiyib, salla o'rab olgan odamni ko'rsak, uni didsiz deymiz. Birinchi hodisada biz tabiiy sharoitga moslashmay, o'ziga jabr qilayotgan kishini, ikkinchisida ham gigienik, ham axloqiy qonun-qoidalarga amal qilmay tarbiyasizligi tufayli uy egasini ranjitgan odamni, uchinchi hodisada kiyinishdagi uyg'unlikni tushunmagan, go'zallik bilan bachkana yaltiroqlilikning farqiga bormagan kimsani ko'ramiz. Yoki, boshqacha qilib aytganda, biz ongning, birinchi hodisada – haqiqatga, keyingisida – ezgulikka, uchinchisida – go'zallikka munosabatini uchratamiz. Har uchala hodisaning asosida ham qobiliyat yotadi. Fahm – aqliy, farosat –axloqiy, did – estetik qobiliyatni yuzaga chiqaradi. Uchala qobiliyatning ham ibtidosi, tabiiy-tug'malikka borib taqalsa-da, ular o'zlarini asosan tarbiya, ijtimoiy munosabatlar orqali ro'yobga chiqaradi. Ayniqsa, estetik did murakkab tarbiya jarayonini taqozo etadi.

Chunki u ham aqliy, ham axloqiy, ham hissiy tarbiya uyg'unlashgan umumiylikdan iboratdir.

Biz yuqorida estetik bahoning estetik did va ideal bilan bog'liqligini aytib o'tgan edik. Xuddi shunday holat estetik did uchun ham xos. U estetik baho bilan shu qadar uzviy bog'liqki, ularni ba'zan ajratib bo'lmay qoladi, go'yo estetik baho estetik didning ajralmas qismiday tuyuladi. Lekin, shunday bo'lsa-da, ularni aynanlashtirish yoki bir hodisa sifatida qabul qilish mumkin emas, aks holda bunday qarash ilmiy tahlil tamoyillaridan yiroq «ko'cha gapi»ga aylanib qoladi. Zero estetik did muayyan estetik baho yoki baholar yig'indisi emas, balki estetik bahoga layoqatni anglatadigan, sub'ekt uchun baho me'yorlarini va mezonlarini tayyorlab beruvchi – «ishlab chiqaruvchi» jarayondir. Demak, estetik didsiz estetik bahoning mavjudligi mumkin emas. Ayni paytda shunday holni estetik ideal bilan bog'liqlikda ham ko'rish mumkin: estetik ideal estetik didning yashash sharti hisoblanadi; did ma'lum ma'noda idealning amaliyotda namoyon bo'lishidir; estetik idealning o'zgarishi albatta didning o'zgarishiga olib keladi. Shunday qilib, did estetik anglash jarayonidagi o'rnini almashtirib bo'lmaydigan muhim xalqalaridan biri, estetik anglashning eng muhim unsuridir. Ana shu nuqtai nazardan estetik did tarbiyasi inson shaxsi kamolotida katta rol o'ynaydi, estetik did tarbiyasining asosan uch ildizi mavjud. Ular go'zallik, san'at va badiiy ijod. Albatta, badiiy ijod deganda faqat san'at asarlarining yaratilish jarayonini tushunish kerak emas, u ayni paytda dizaynda, modada, atrof-muhitni va mehnatni go'zallashtirishda ham namoyon bo'ladi. To'g'ri, badiiy did estetik didga nisbatan xususiy, tor qamrovli, lekin u shuning barobarida estetik didning asosini tashkil etadi, deyish mumkin.

Estetik did har kimda har xil bo'lishini, unda sub'ektiv mushohada kuchli ekanini yaxshi bilamiz. Buyuk ingliz faylasufi Deyvid Hyum shundan kelib chiqib, did haqida bahslashmaydilar, ya'ni har kimning didi har xil degan fikrni ilgari surgan. Lekin shunday estetik qadriyatlar borki, ular muayyan zamon, ijtimoiy hayot, umummilliy, umuminsoniy madaniy daraja bilan shartlanadi. Ular idrok etilganida bahslashish mumkin emas, chunki bunda bir-ikki odamning yoki guruhning didi o'zgacharoq bo'lsa, xususiylikka nisbatan maxsus e'tiborini qaratish shart emas: ularning fikri sukut saqlash yo'li bilan inkor etiladi. Chunki yuz minglab yoki millionlab shaxslar va qator zamonlar tan olgan qadriyatni «bu menga yoqmaydi», deyishga hech kimning ma'naviy haqqi yo'q,

agar shunday deydiganlar topilsa, ularning didi, aytilganidek, e'tiborga noloyiq. Shuning uchun ham Kant o'zining did haqida bahslashish ham mumkin va aksincha bahslashmaslik ham mumkin, degan mashhur qoidasini, o'ziga xos antinomiyani o'rtaga tashlaydi. Kantning haqligini quyidagi misolda yaqqol ko'rish mumkin.

Deylik, Eshmat chinnigulni, Toshmat esa atirgulni yaxshi ko'radi. Bu holatda ularning birortasini tanqid qilib bo'lmaydi, chunki har ikki did o'ziga xos sub'ektiv kechinmalarga asoslansa-da, ularning umumiy ob'ektiv ildizlari bor, ular gullardagi go'zallikni ikki xil shaklda ko'radilar va bu holat tabiiy. Shu sababli har ikki did ham hurmatga, e'tiborga loyiq. Bordiyu Eshmat tovus va uning dumini, Toshmat esa echkiemar va uning dumini go'zal desa, Toshmatning fikri yo nom chiqarish uchun qilinayotgan oliftagarchilik yoki estetik didsizlik tarzida qabul qilinadi. Chunki insoniyat zamonlar mobaynida tovusni – jannat qushi, go'zallik ramzi tarzida, echkiemarni esa xunuklik timsoli sifatida qabul qilib keladi: bu o'rinda did borasida bahslashish mumkin emas, tovusning go'zalligi umubashariy «tasdiqdan o'tgan». Shu sababli Toshmatning fikri tanqid rad etiladi, uning «o'ziga xos», «sub'ektiv» qarashi hisobga olinmaydi.

Shunday qilib, umumbashariy yoki umuminsoniy estetik qadriyat sifatida tan olingan estetik ob'ektlar haqida bahslashilmaydi, ular barcha rasmona did egalari tomonidan yuksak baholanadilar.

Ayni paytda shuni ham nazarda tutish lozimki, did yagona, mutlaq estetik hodisa emas, u ham muayyan nisbiylik tabiatiga ega. Chunonchi, uning to'rt xil darajasi haqida fikr yuritish mumkin, bu darajalar odamlarning mavqei, saviyasi, madaniylik toifasi bilan bog'liq. Birinchisi, estetik ob'ektni qanday bo'lsa, shundayligicha, aniq bir reallik tarzida idrok etuvchi sub'ektiv fikri ojiz, biror ob'ektni hamma zo'r desa, zo'r ekan deb qaraydigan faqat jo'n idrok etishga asoslangan did. Ikkinchisi, uning aksi – nafosatni zavqlanish uchun emas, balki o'zining boshqalardan madaniyatliligini, o'qimishliligini ko'rsatish uchun bir vosita deb biladigan, zavqlanishni murakkab tahlil bilan almashtiradigan did egalari. Ularni odatda, nafosatbozlar-estetlar deb ataymiz. Uchinchisi, bejamadorlikdan, yaraqlab turadigan narsa-hodisalardan hayratlanadigan, modaparast did egasi. To'rtinchisi, milliy va umumbashariy estetik qadriyatlardan zavqlanadigan, ularni, baholay oladigan, badiiy soddalikni anglay biladigan kishilar didi.

Birinchi xildagi did estetik ob'ektni faqat hodisa tarzida qabul qilib, uning mohiyatini butunlay anglamaydigan, jo'n hissiyotga asoslangan did; ikkinchisi, mohiyatni hodisadan ajratib olib, uni «kavlashtiraveradigan», o'ta murakkablashtiradigan, faqat intellekt bilan, aql bilan ish ko'radigan did; uchinchisi, o'ta yaltiroqlikni, yoqtiradigan har bir yangilikni qadriyat sifatida qabul qiladigan bachkana did. To'rtinchisi, hodisa bilan mohiyatni yaxlitlik tarzida idrok etadigan, hissiy-intellektual yondashuvning uyg'unligiga asoslangan did. Ana shu to'rtinchi xil didni haqiqiy yuksak estetik did, deyish mumkin.

Aytilganlardan estetik did masalasi shaxs, jamiyat va millat madaniyati uchun katta ahamiyatga ega ekani ravshan bo'lib turibdi. Shu sababli estetik did tarbiyasi har doim ham muhim ahamiyat kasb etib kelgan. Ayniqsa, mustamlaka botqog'idan chiqqan halqimizning tenglar ichida teng bo'lib, jahonga rosmana chiqishi uchun estetik did tarbiyasi alohida dolzarblikka ega. Biz qurayotgan erkin fuqarolik jamiyati va unda har bir shaxsning yuksak estetik didga erishishi zamon talabidir. Chunki faqat yuksak estetik did egasigina haqiqiy erkin fikrlash salohiyatiga, dunyoni, Vatanni, hayotni go'zallik prizmasi orqali ko'ra bilish qobiliyatiga ega bo'la oladi.

Estetik did murakkab hissiy-intellektual hodisa, dedik. Uning bu xususiyati doimo, yuqorida aytganimizdek, estetik ideal bilan bog'liq – estetik ideal, bir tomondan, didni belgilab bersa, ikkinchi tomondan, estetik did estetik idealning amaldagi ko'rinishidir. Xo'sh, estetik idelning o'zi nima? Endi estetik anglashning ana shu unsuriga to'xtalamiz.

Estetik ideal. Ideal deganda, biz odatda muayyan bir inson shaxsi yoki ijtimoiy-tarixiy hodisaning boshqalar tomonidan yuksak namuna, oliy maqsad hamda komillik tarzida qabul qilinishini nazarda tutamiz. U tasavvurdagi shaxs yoki jamiyatni real shaxslar va mavjud jamiyatdan yuqori qo'yish, ya'ni ideallashtirish bilan bog'liq. Masalan, O'zbekistonni kelajagi buyuk davlat sifatida tasavvur etishimiz uning hozirgi reallikdan baland, namunaviy bo'lishi lozimligini anglatadi. Ayni paytda ana shu yuksak namunaviylik har bir o'zini tanigan odam uchun

oliy ijtimoiy maqsaddir. Yoki Navoiy shaxsini olib ko'raylik, u komil inson sifatida biz uchun ideal hisoblanadi. Bularni biz ijtimoiy ideallar sirasiga kiritamiz. Shuningdek, har bir inson o'zi intiladigan sub'ektiv ideallar ham mavjud bo'ladi, o'z idealini belgilab olmagan inson shaxs hisoblanmaydi. Zero har bir odam ko'rib turganidan yorug'roq, musafforoq, yuksakroq narsaga intilishi shart, aks holda uning hayoti ma'nosiz kechadi, uning mavjudligi faqat biologik jonzodligi bilan chegaralanib qoladi.

Ideal borasida gap ketganda, uning mavjudlik shartlari masalasi muhim. Ijtimoiy ideal ko'proq kelajak bilan, shaxsiy ideal esa asosan o'tmish bilan bog'liq. Masalan Forobiyning fozil odamlar shahri – kelajakda ma'lum ma'noda reallikka aylanishi mumkin bo'lgan ideal jamiyat. Bir necha asr avval yashab o'tgan Jaloliddin Manguberdi esa o'zbek millati uchun, ayniqsa yoshlarimiz uchun ideal qahramon. Lekin har ikki holda ham ideal real hayotimizda mavjud emas – biri kelajakdan, ikkinchisi esa o'tmish qa'ridan turib bizni yuksak axloqiylik, baxt va qahramonlikka chorlaydi. To'g'ri, shaxsiy ideal real hayotda ham mavjud bo'lishi mumkin. Biroq bunday ideal ko'pincha ma'naviyatni mafkuraga bo'ysundirish oqibatida vujudga keladi. Shu sababli unga ko'proq vaqtinchalik, o'tkinchilik xususiyati xos: u jamiyatga hodisa sifatidagina ruhiy ta'sir ko'rsatadi va yangi bir mohiyat ochilgan paytda o'z ideallik xususiyatini yo'qotadi: «unday emas», «bunday» bo'lib chiqadi. G'oyaning o'z realligiga mos emasligi ochilib qoladi. «Zero ideal – deydi, Hegel – o'z realligi bilan aynanlashgan g'oyadir». Masalan, Lenin, Stalin kabi shaxslar yolg'on tashviqot, siyosiy firibgarliklar, vositasida jamiyatni totalitar mafkuraviylashtirish natijasida ma'lum muddat ideal sifatida qabul qilindilar. Lekin ularning asl mohiyati, munofiqliklari, qattolliklari, qizil terrorga asoslanib siyosat yurgizganliklari fosh etilgach, ular aksil idealga aylandilar.

Idealning murakkab tomoni shundaki, u qadriyat bilan bog'liq. Qadriyat idealning ob'ektdagi in'ikosi tarzida namoyon bo'ladi. Hegel so'zlari bilan aytganda: «Ideal mavjud bo'lishi uchun tashqi shakl o'z-o'zicha qalbga mos kelishi lozim». Ya'ni ideal jonli sub'ektning qalbiga mos keladigan namunaviy shakldir, unda inson o'z g'oyalarining hissiy-intellektual ko'rinishini ma'naviy qadriyat sifatida idrok etadi. Bordiyu mazkur g'oyalar o'ta mafkuraviylashtirilsa yuqorida aytganimizdek, ideal o'rnida aksil ideal paydo bo'ladi. Ijtimoiy-axloqiy idealning o'zgaruvchanlik xususiyati ko'pincha ana shu bilan bog'liq. Bu hodisa tarixiy jarayonlar, zamon, jamiyat talablaridan kelib chiqib, qadriyatlarning qayta baholanishi natijasida ro'y beradi. Lekin diniy ideal o'zgarmaslik tabiatiga ega. Masalan, musulmonlar uchun Muhammad alayhissalom, nasroniylar uchun Iso alayhissalom, buddhaviylik dinidagilar uchun Buddha ideal hisoblanadi va har qanday sharoitda ham ular idealligicha qolaveradi.

Mana, biz ma'lum ma'noda ijtimoiy ideal haqida tushunchaga ega bo'ldik. Endi estetik ideal nimada, uning ahamiyati nima degan savollarga javob topishga harakat qilamiz.

Avvalo shuni aytish kerakki, estetik ideal inson, shaxs va jamiyatning estetik tajribasidan vujudga keladi. Inson dunyoni ana shu tajriba vositasida estetik idrok etadi. Shu sababli estetik ideal go'zallik, ulug'vorlik mo''jizaviylik va boshqa. estetik xususiyatlarni belgilovchi mezon sifatida yuzaga chiqadi. Inson ana shu idealga mos keladigan go'zallik yoki ulug'vorlikni tan oladi, mos kelmaydiganlarini esa aksil estetik hodisa sifatida inkor etadi.

Estetik ideal o'ziga mos go'zallik, ulug'vorlikni yoki mo''jizaviylikni ko'proq san'atdan topadi. Shu tufayli u doimo erkinlikni talab qiladi. Avvalo san'at asari orqali san'atkor voqelikni o'z ideali prizmasidan o'tkazib tasvirlaydi, boshqacharoq aytganda, o'z ideallarini san'at vositasida moddiylashtiradi: binoga, haykalga, romanga, spektaklga, rasmga, badiiy asarga va boshqa ma'naviy hodisalarga aylantiradi: san'atkor erkin harakat qiladi. Biz esa o'z ideallarimizni ulardagi obrazlar orqali tanlaymiz, ularni o'zimiz uchun ma'lum muddatga yoki bir umrga namuna qilib belgilaymiz, bu holatdagi xatti-harakatimiz ham erkinlik orqali ro'y beradi. Qisqacha qilib aytganda, estetik idealning shakllanishida go'zallik, ulug'vorlik, hayoliylik, mo''jizaviylik, uyg'unlik singari xususiyatlar asos vazifasini o'taydi. Ayni paytda u fojeaviylik va kulgililik tushunchalarida ham o'zini namoyon etadi, xunuklik va tubanlik kabi hodisalarni baholashda ishtirok qiladi.

SAN'ATNING KELIB CHIQISH

Faylasuf-nafosatshunoslar o'rtasida san'atning kelib chiqishi muhim muammolardan bo'lib kelgan. *San'atning kelib chiqishi deganda ko'pchilik g'orlarning tosh davrlariga ibtidoiy davrlarda chizilgan ov manzalari va ov hayvonlarining tasvirini nazarda tutadi*. Vaholanki gap bu erda san'atning qanday paydo bo'lganligi emas, balki nimadan paydo bo'lganligi to'g'risida borishi kerak. *Ba'zilar uni taqliddan, kimlardir o'yindan, kimdir mehnatdan kelib chiqqan deb hisoblaydilar.* Bunday nazariyalar va konstepstiyalar anchagina, lekin ular orasidagi ikkitasining tarafdorlari ko'pchilikni tashkil etadi. **Ulardan biri – insonni** hayvonlik darajasidan odamlik pog'onasiga ko'targan narsa **mehnat,** san'at ham mehnatdan, insonning olamni o'zgartirishga bo'lgan ehtiyojidan kelib chiqqan, san'at faqat ijtimoiy hodisa degan moddiyatchilar ilgari surgan qarash.

Ikkinchisi – san'at insonga berilgan ilohiy zavqning, ma'naviy olamning o'yin orqali namoyon bo'lishi, degan ma'naviyatchilar nazariyasi. Biz ana shu ikkinchi qarash tarafdorimiz. Buning sababi shuki, ***mehnat, qanchalik qadrlamaylik****, qanchalik sharaflanaylik, u – majburiyat bilan bog'liq, maqsadga yo'naltirilgan ijtimoiy hodisa*, **o'yin esa** har qanday majburiyatdan yiroq, maqsadga muvofiqlik bilan shartlanadigan individual-ijtimoiy hodisa. **Demak, mehnat** –*zaruriyat*, **o'yin** – **erkinlik**. Inson mohiyatan erkin va erkinlikka intilib yashaydigan mavjudot sifatida o'z erkinligini eng avvalo o'yinda namoyon qiladi. **O'yinsiz insonning yashashi mumkin emas, usiz inson hayoti jahannam**. Bu o'rinda yana bir bor **Shillerning mashhur fikrini keltirish o'rinli**: «Inson faqat tom ma'noda inson bo'lgandagina o'ynaydi va o'ynayotgan paytdagina to'liq insonga aylanadi.[149]

O'yin nazariyasining XX asrda eng yirik namoyandasi niderlandlik faylasuf – nafosatshunos **Yoxon Huyzin**ga o'zining «Homo ludens» (O'ynayotgan odam) asarida **o'yin umumbashariy madaniyat vujudga kelishining va taraqqiy topishining sharti degan g'oyani ilgari suradi.** Shopenhauer uchun «ixtiyor atamasi qanday ahamiyatga ega bo'lsa, Huyzinga uchun «o'yin» tushunchasi shunday qamrovli, o'yin hayvonot olamida ham, insoniyat jamiyatida ham ibtidolar ibtidosi: «Huquq, go'zallik, haqiqat, ezgulik, ruh, Xudo singari deyarli barcha mavhum tushunchalarni inkor etish mumkin, - deb yozadi faylasuf. – **Jiddiylikni inkor esta bo'ladi. O'yinni esa – yo'q»**[150]. Boshqa bir o'rinda to'g'ridan-to'g'ri «o'yin erkindir, o'yin erkinlikdir», degan fikrini bildiradi.[151]

Shuni aytish kerakki, hayvonot olamidagi o'yinning insoniyat jamiyatidagi o'yindan farqi bor. Hayvonlarning o'yini sof biologik mohiyatga ega. M., bo'ri bolalari o'ynar ekan, o'yin ularning, bir tomondan, chidamli jismoniy baquvvat bo'lishlarini, ikkinchi tomondan, ov paytida yoki o'zining himoyasida chaqqonlikka erishishini ta'minlash uchun zarur tabiiy-biologik hodisa. Voyaga etgan hayvon, parranda yoki darrandalarda o'yin o'zini boshqalardan ajratib ko'rsatish va shu bilan modasining diqqatini tortish uchun vosita bo'lib xizmat qiladi. **Insonning o'yini esa,** ma'naviy hodisa, to'g'rirog'i, ijtimoiylashgan ma'naviyat, u eng avvalo **estetik ehtiyojni qondirishga qaratilgan**.

O'yinning inson hayotidagi barcha sohalarda ishtirok etishini, uning rang-barangligi, qamrovligi, universalligini va erkinlik bilan bog'liqligini o'zbek tilidagi «o'yini o'zagidan yasalgan so'zlarining ko'pma'noliligida, ham ko'rishimiz mumkin. Shu o'zakdan yasalgan so'z va iboralardan bir nechasini keltiramiz: shaxmat o'yini; so'z o'yini; «siyosatchining» o'yini, aktyor o'yini; «o'rtaga, chiqib o'ynab ketdi», «yuragi o'ynab ketdi», «ko'zi o'ynab ketdi»; «dorbozlar yaxshi o'yin ko'rsatadi»; «Salim kechagi to'yda toza o'yin ko'rsatdi». v.h.

To'g'ridan – to'g'ri va majoziy ma'noda ishlatilgan bu so'zlarning eng muhim jihati shundaki, ular erkinlikni, belgilab qo'yilgan majburiyat doirasidan chiqib ketgan xatti-harakatni ifodalaydi. M., «so'z o'yini» - so'zning qat'iy asl ma'nosini emas, erkin ko'chma ma'noni anglatishini, «Salim o'yin ko'rsatdi». Salimning to'yda quyushqondan chiqib ketganini, «yuragi o'ynab ketdi» - yurakning belgilangan me'yordan ortiqcha urishini, qattiq hayajonni bildiradi. **Shunga ko'ra,**

[149] Shiller F. Sobr. soch. T. 6. S. 331.
[150] Xeyzinga Y. Homo ludens. M., AST, 2004. S. 17.
[151] Қarang. O'sha manba. S. 24.

san'at o'yindan – tasavvurlar o'yini, so'zlar o'yini, ranglar o'yini, tovushlar o'yini va ohanglar o'yinidan vujudga kelgan, desak yanglishmaymiz.

Hayotda bolalarning urush-urush o'yinimi, futbol o'yinini, qaysi o'yinda bo'lmasin, yolg'on ishlatish, ya'ni g'irromlik qilish mumkin emas. Odamlar real turmushdagi yolg'onni kechirishlari mumkin, lekin o'yindagi yolg'onni kechirmaydilar. Chunki g'irromlik qilindimi – o'yinda yolg'on ishlatildimi, bas, o'sha zahoti o'yin buziladi, oxiriga etmay tugaydi, undagi qiziqarlilik va musobaqa ruhi yo'qoladi. *San'atda ham shunday: yolg'onga – soxtalikka asoslangan, badiiy haqiqatga aylanmagan asar hech qachon haqiqiy asar bo'lmaydi.* Shu sababli totalitar va avtoritar tuzumlar mafkurasiga bo'ysundirilgan san'at, sun'iy tarzda ijtimoiylashtirilgan, go'zallikni, ulug'vorlikni emas, birgina tuzumning shiorlarini targ'ib kelgan asarlar umumbashariy qadriyatlarni chetlab o'tgan, o'limga mahkum. Bunga sho'rolar davrida Ittifoq miqyosida yaratilgan minglab asarlarning bugungi taqdiri yorqin misol bo'la oladi.

Ma'lumki, hech qanday o'yin jarayoni bir kishi ishtirokida ma'noga ega bo'lmaydi, u o'yin emas. *O'yinning, o'yin bo'lishi uchun kamida ikki odam kerak. Chunki unda inson o'zini, biror bir sohadagi mahoratini boshqalarga ko'rsatadi, o'z imkoniyatlarini o'zgalarga namoyish etadi. Demak, o'yin-jamoaviylik bilan o'yin; bir o'zi uchun o'ynagan odam esa, odatda aqldan ozgan hisoblanadi. San'at ham shunday: u yo o'quvchiga, yo tinglovchiga, yo tomoshabinga mo'ljallangan bo'ladi, bu – san'atning yashash sharti.*

O'yin beg'arazlikni talab qiladi, g'arazli manfaat aralashdimi, demak, o'yin – yo'qqa chiqadi, hatto, yuzaki qaraganda, maqsadga yo'naltirilgan sport o'yinlarida ham muhimi hisob emas, o'yin ko'rsatish. M., «Paxtakor» yutqazsa ham, lekin yaxshi o'yin ko'rsatadi, yigitlar baraka topishsin!» yoki «Hisob 3 : 1 bo'lgani bilan, afsuski, o'yin bo'lmadi», degan tomoshabinlarning gaplariga e'tibor qiling. Unda o'yindagi hisobdan emas, o'yinning o'yinligidan qoniqish hosil qilish, ya'ni **manfaat emas**, **beg'arazlik birinchi** o'rinda turganini ko'ramiz.

Bundan tashqari, o'yinning inson uchun yana bir zaruriy jihati, unda odam real hayotda topolmagan narsasini topadi, bir muddat bo'lsa-da tasavvurdagi o'zi uchun o'ylab topgan yangi reallikdagidan go'zalroq, ulug'vorroq hayotda yashaydi. Ana shunday o'yin – badiiy asarning shaklida ham, mazmunida ham erkin va beg'araz ifoda topadi. Ijodkor o'yin qoidalariga – badiiy asar talablariga bo'ysunishi shart, uning biror-bir narsani me'yoridan ortiq asar hujayrasiga tiqishtirishi o'yinni – asarni buzadi. **Shunday qilib, san'at o'yinning ijtimoiylashgan shakli** – tasavvur o'yini, tafakkur o'yini, so'z o'yini, rang o'yini, ohang o'yini va tovush o'yini. Unda insonning barcha a'zolari yagona hissiy-intellektual yaxlitlik sifatida o'ynaydi. *Mehnat san'atning estetik faoliyat ekani bilan bog'liq, ya'ni o'yinga tayyorgarlik va uni amalga oshirish jarayoni mehnatni, ijodiy mehnatni taqozo etadi, u iste'dod bilan yonma-yon faoliyat ko'rsatadi*.

SAN'ATNING ASOSIY XUSUSIYATLARI TAMOYILLARI VA VAZIFALARI

O'yinning rang-barang hususiyatlari bo'lganidek, **san'atda ham turi hususiyatlar mavjud**. Ular juda ko'p, biz faqat asosiylarinigina keltirib o'tamiz. **San'atning birinchi o'ziga xos xususiyati, bu** – uning *(originalligi*). **San'atning yana birinchi o'ziga xos xususiyati** – *majoziylik. Boshqacha qilib aytganda, narsa-hodisalar yoki so'z-iboralarining ko'chma ma'nolarda, ko'p ma'noli tarzda qo'llanilishi san'atning san'atligini belgilab beradi*. **Majoziylik, keng ma'noda olganda**, badiiy qiyofa yaratish, umumlashtirish, ramziylik, o'xshatish, sifatlash, jonlantirish, istiora, kinoya singari badiiy vosita va usullarni o'z ichiga oladi. **M., daryo**. U aslida biologik hodisa sifatida bitta narsani anglatadi: manbaidan to quyilish joyigacha doimiy oqib turadigan katta suv. san'atda esa u – inson umri, hayot beruvchi manba, insonning kengligi v.h. Badiiy asarda u pishqiradi, o'ynoqlaydi, yuguradi, hikoya so'ylab beradi, ertak aytib beradi v.b. sifatlar bilan jonlanadi, odamiylashtiriladi. Majoziylik hususiyati, xullas, san'atning yashash shartlaridan biri, u yo'q joyda – san'at ham yo'q.

San'atinng demokratik xususiyati ham uning yashash shartlaridan biri. Bu xususiyat eng avvalo erkinlik bilan bog'liq. Ijodkor fikr erkinligi, so'z erkinligi, g'oya erkinligi, mavzu erkinligi, uslub erkinligi, rang erkinligi v.b. ijodiy erkinliklar tizimiga ega bo'lsagina, ulardan o'z o'rnida foydalana olsagina, uning asarini san'at namunasi deb atash mumkin. *Ijodkorga, siyosiy-mafkuraviy zo'ravonlik qilish, uni majburlash, qo'rqitish orqali ta'sir ko'rsatish kabi hodisalar san'at uchun*

o'lim demakdir. Faqat ijod emas, badiiy asarni estetik idrok etish jarayoni ham erkin bo'lishi kerak, bunda ham majburiylik, zo'ravonlik mumkin emas. *Zero, har qanday san'at asari erkin xohish-ixtiyor bilan idrok etilgandagina, u yashab qolish imkoniga ega bo'ladi. Bu masalaning bir tomoni,* **ikkinchi tomoni** - san'atni yaratuvchilar orasidagi demokratiya bilan bog'liq.

Shunday qilib, san'atning ichki estetik jihatlari bilan tanishdik. Endi uning tashqarida, o'ziga o'xshash ma'naviy hodisalar o'rtasidagi mavqeiga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Ijtimoiylik ham san'atning muhim xususiyatlaridan hisoblanadi. Har bir san'at asari o'z davrning dolzarb muammolarini, etakchi g'oyalarini, muayyan mafkurani ko'tarib chiqmasligi mumkin emas. Faqat ular go'zallik, ulug'vorlik, kulgililik, ezgulik, ideal kabi estetik va axloqiy qadriyatlar bilan uyg'un tarzda idrok etuvchiga etkazib beriladi. Zero san'at asarida asosiy «voqealar» markazida turuvchi badiiy qiyofani biz asar qahramoni – qahramon deb atashimiz ham shundan: ijtimoiylik yo'q joyda qahramonlikning mavjud bo'lishi mumkin emas. San'atning bu xususiyati uning zamonaviylik, mafkuraviylik, hozirjavoblik, dolzarblik, singari tamoyillari va sifatlari bilan bog'liq. Ayni paytda san'atning individuallashtirish xususiyati ham mavjud. U – voqelikdagi makon va zamon uchun umumiy bo'lgan fazilatlar yoki illatlarni, go'zallik yoki xunuklikni, ulug'vorlik yoki tubanlikni v.b. jihatlarni muayyan bir badiiy qiyofada, tasvirda, ifodada umumlashtirib berishi, ya'ni umumiylikni xususiylikda in'ikos ettirish bilan belgilanadi. Bunda har bir xususiylashgan umumiylik o'zining individul tabiatiga, fe'l-atvoriga, xatti-harakatiga, dunyoqarashiga, tashqi ko'rinishiga, so'zlashish odatiga, rangiga, ohangiga v.b. o'ziga xosligiga ega bo'lishi lozim. Aks holda, asar bir xillikdan, bir qolipdagi odamlar va narsa-hodisalardan, bir xil ranglardan, bir xildagi ohanglardan iborat bo'lib qoladi, jonli voqelik emas, o'lik sxema vujudga keladi. Ayonan individuallashtirish xususiyati san'atdagi har bir badiiy qiyofa, tasvir yo ifodani takrorlanmas estetik hodisaga aylantiridi. Ana shunday hodisagina o'zining mohiyatidagi umumlashtirishni etuvchiga ishonchli tarzda etkazishga, qator hayotiy haqiqatlardan yagona badiiy haqiqat yaratishga qodir bo'ladi. M., Abdulla Qodiriyning «O'tgan kunlar» romanidagi o'zbek oyim o'sha davrning beshafqat urf-odatlariga mukkasidan ketgan begoyimlar, shaddod onalar uchun umumiy bo'lgan xislatlarni o'zida umumlashtirgan ayol, romanda tasvirlangan qizlar bazmi – qiz majlis esa an'anaviy marosimning umumlashmasi. Lekin ayni paytda ular – O'zbek oyim qiyofasi ham, qiz majlis tasviri ham individuallashtirilgan, takrorlanmas badiiy estetik hodisalardir.

Romandagi o'zbek oyim boshqa ayollarga, romandagi qiz majlis boshqa qiz majlislarga o'xshamaydi. SHunisi bilan ular qiziqarli badiiy haqiqatlar sifatida bizni rom etadi.

San'at bundan tashqari tarixiylik xususiyatiga ham ega. Har bir haqiqiy san'at asari, vaqt nuqtai nazaridan zamonaviy yoki tarixiyligidan qat'i nazar, u – tarix, badiiylashtirilgan tarix. M., Firdavsiyning «SHohnoma» asari X-XI asrlarda yaratilgan, milodgacha va miloddan keyingi dastlabki davrlardagi Eron ijtimoiy-siyosiy hayotidan olib yozilgan tarix, faqat badiiylashtirilgan, umumlashtirilgan tarix. Ayni paytda «Shohnoma»ning yaratilishi bilan bog'liq tarix ham mavjud. «Shohnoma» o'z ibtidosidan tarixiy asar sifatida qabul qilinadi. *Tarixiylikning yana bir boshqa jihati borki, unda asar dastavval zamonaviy san'at namunasi sifatida namoyon bo'ladi va keyinchalik u o'z davrining badiiy qiyofalar vositasida yaratilgan tarixiga aylanib qoladi.* ***M., Abdulla Qodiriyning «Obid ketmon» qissasi 1934 yilda yozilgan*** *va o'sha paytda O'zbekistonda eng avjiga chiqqan kolxozlashtirish jarayonini ayni shu jarayon davom etayotgan paytning o'zida ko'rsatib bergan, nihoyatda zamonaviy asar hisoblangan. Hozirgi kunda u tarixga aylangan – kolxozlashtirish davrining «mayda-chuydalarigacha» o'zida aks ettirgan, badiiylashtirilgan tarix. San'atning tarixiylik xususiyati ana shu ikki jihatda o'z aksini topadi.*

San'atning yana bir muhim xususiyati uning *milliylik* va *umumbashariyligi* bilan izohlanadi. Bu o'rinda biz, e'tibor qilsangiz, milliylikni umumbashariylik bilan birga, ajralmagan holda keltiryapmiz. Gap shundaki, ularni boshqa barcha sohalarda alohida-alohida olib qarash mumkin. Faqat san'atda emas, san'atda ular dialektik yaxlitlikda namoyon bo'ladi. *YA'ni haqiqiy milliy qadriyatga aylangan badiiy asargina asl umuminsoniylikni va aksincha, haqiqiy umumbashariy qadriyatga aylangan asargina tom ma'nodagi milliylikni o'zida mujassam etadi*. Chunki inson ravnaq topib, taraqqiy qilishi uchun milliylikdan umuminsoniylikka qarab borishi kerak, tarixda ham doimo shunday bo'lib kelgan.

Inson esa san’atning badiiy tadqiqot ob’ekti. Shu sababli milliy mahdudlikni targ’ib etgan yoki hech qanday milliy ildizga ega bo’lmagan «umuman» insonni, milliy-mintaqaviy hududlardan tashqaridagi «muallaq» odamni tasvirlagan badiiy asar hech qachon san’at darajasiga ko’tarila olmaydi. M., Chingiz Aytmatovning Jamilasi chinakam milliy tabiatga ega qirg’iz ayoli, ayni paytda uni o’zbek, ingliz, fin, hind va boshqa ayollar «o’ziniki» hisoblaydi, undan yashashni o’rganishga intiladi. Shunday qilib, qirg’iz adabiyotidagi «Jamila» qissasi umumjahon adabiyotining mulkiga, estetik qadriyatga aylanadi. Chunki u milliyligi bilan umuminsoniy, umuminsoniyligi bilan milliydir.

Har bir ma’naviy hodisada bo’lganidek, **san’atda ham** uning asosini tashkil etadigan, tamal toshi vazifasini o’taydigan **tamoyillar mavjud**.

Ulardan **birinchisi** - san’atning **yangilik (orginallik) yoxud IJODIYLIK tamoyili**. Chunki ijod mahsuli, ijod qilishi – kashf etish, shu kungacha mavjud bo’lmagan narsani yaratish demakdir. *Bunday yangilik muayyan san’at asarining shakl, mazmun, uslub v.b. jihatlari bilan o’zidan avvalgi asarlarini takrorlamasligini, o’sha asarlar bilan yonma-yon qo’yganda, ulardan ijobiy o’ziga xosligi tufayli ajralib turishini taqozo etadi.* M., buyuk o’zbek dramaturgi Hamza Hakimzoda Niyoziyning «Maysaraning ishi» pessasini siz bir chekkadan ko’chirib, jamiyatga taqdim qilganingiz bilan hech kim sizni uning ijodkori deb atamaydi. Siz agar boshqacha shakl, mazmun, uslub v.h. badiiy vositalar orqali yangi «Maysaraning ishi» degan pesa yozsangiz, u –nomlanishidan qat’i nazar, – sizning ijodingiz hisoblanadi, chunki siz uni takrorlamadingiz, balki, halqona ta’bir bilan aytganda, «ichingizdan chiqarib» yozdingiz.

Asosiy tamoyillardan yana biri, bu – HAQQONIYLIK. U san’at asarida in’ikos etayotgan inson xatti-harakatlarining, ilg’or g’oyalarning, badiiy usullarning, butun ifodaviy-tasviriy vositalarning bir-biri bilan uyg’un, maqsadga muvofiq tarzda berilishini ta’minlaydi. Zero umumiylikni – xususiylikda aks ettirish, makon, zamon va inson yaxlitligini badiiy qiyofalarga ko’chirish san’atkor uchun eng murakkab ish. Bunda iste’dod, xayolot, tasavvur va mahorat katta rol o’ynaydi. Asardagi har bir epizod, har bir rang, har bir misra, har bir tovush idrok etuvchini ishontirishi, unda shubha uyg’otmasligi kerak. San’atkor uni, qadimgi yunonlar ta’biri bilan aytganda, «go’zal yolg’onga» ishontirishi, ro’y bermagan, lekin ro’y berishi mumkin bo’lgan voqelikni ro’y bergan deb idrok etishga «majbur qilishi» lozim. **Shu sababli haqqoniylikni faqat real hayotga yaqinlik – hayotiylik bilan izohlash uni jo’nlashtirish demakdir**. Haqqoniylik tamoyiliga amal qilinmasa, asarlar juda oz muddat yashaydi, haqqoniylikning yo’qligi soxtalikni barqaror etadi.

XALQCHILLIK tamoyili ham san’atning mavjudlik shartlaridan biri. San’at asari xalq uchun yaratiladi. Lekin xalq degani, bu – aholi emas, aholining fikrlaydigan, milliy qadriyatlarga befarq qaramaydigan, tinglay olish, tomosha qila bilish va o’qish qobiliyatiga ega qismi. *Asardagi xalqchillik ana shu ko’pchilikning shodligu qayg’usini, dardlarini, intilishlarini, muammolarini qay darajada tushunarli tarzda ifodalay olishi bilan belgilanadi.* Xaqiqiy san’at asari «qoralar» (omma) uchun ham, «saralar» (elita) uchun ham yaratilmaydi, tabaqaviylik, mahalliychilik, millatchilik singari salbiy yo’nalmalardan yiroq bo’ladi, boshqacha qilib aytganda, podsholar haqidagi asarni – fuqarolar, fuqarolar haqidagi asarni - podsholar tushunganida, unday asarni xalqchil deyish mumkin. M., Navoiyning «Farhod va Shirin», «Sab’ai sayyor» dostonlari podsholaru malikalar haqida, lekin xalqqa tushunarli. Chunki ular xalqning vakillari sifatida badiiy qiyofaga ega qahramonlardir. *Xalqchillikda muhimi – san’atkor tomonidan xalq ruhini anglay bilish va uni in’ikos ettira olish, millatni millat qilgan qadriyatlar mohiyatini badiiy qiyofalar orqali aks ettirish. Xalqchillik tamoyilining yana bir muhim jihati shuki, san’at asari u – tarixiymi, zamonaviymi, – xalqning orzu-ideallarini ifodalashi, ya’ni kechani yoki bugunni emas, ertani kuylashi lozim, xalqdan ortda qolmasligi, u bilan yonma-yon ham turmasligi, balki undan va zamondan bir qadam oldin yurishi kerak.*

San’at ma’naviyatning uzviy qismi, qism sifatida yaxlitlikdan tashqarida yashay olmaydi. Ya’ni san’at o’ziga o’xshash, ayni paytda, ta’sir qilish usullari jihatidan farqlanadigan ma’naviyatning qismlari bilan domiy aloqada mavjud bo’ladi. Bunday qismlarni biz, odatda,

ma’naviyat sohalari deb ataymiz. Endi ana shu sohalar bilan san’atning o’zaro aloqalarini ko’rib chiqamiz.

SAN’AT VA FALSAFA. Falsafa bilan san’at mohiyat nuqtai nazaridan bir-biriga o’xshash. Avvalo buni ularning tadqiq usulida ko’rish mumkin. **Falsafa** *voqelikning faqat bir qisminigina ajratib o’rganadigan fandan farqli o’laroq, u olamni yaxlitligicha olib tekshiradi*. San’at ham xuddi shunday: olam yaxlitligini badiiy qiyofa yaxlitligida ifodalaydi, voqelikni butunisicha badiiy tadqiq etadi. Xullas, har ikkisining ildizi asotirlarga – miflarga borib taqaladi: dastlab dunyoning yaxlit manzarasini ko’rish uchun “tasavvur o’yini”dan foydalangan qadimgi odam, asta-sekin bu yaxlitlikni “tafakkur o’yini” vositasida mushohada qilishga o’tgani shubha tug’dirmaydi deb o’ylaymiz. Shunday qilib, falsafada nihoyatda muhim ahamiyatga ega bo’lgan bilish san’atda o’zining eng mukammal va universal shaklini topadi.

San’at bilan falsafaning yana bir o’xshashligini ularning demokratik tabiatida ko’ramiz. Chunonchi, “fizik”, “tarixchi”, “geolog” v.h. degan kasblar bor, bu kasblarni egallash uchun maxsus o’quv maskanlarida tahsil ko’riladi, ixtisoslik diplomi olinadi. San’at bilan falsafada “mutaxassis” – “mutaxassis emas” degan qat’iy gapning o’zi yo’q. Hamma gap iste’dodda, Xudo bergan iste’doding bo’lsa Navoiy yoki Kanstan, “filolog” yoki “faylasuf” degan diploming – bor-yo’g’i chiroyli muqovalangan, muhr bosilgan, yuqori navli qog’oz, xolos. Oddiy fermer ham, farrosh ham falsafiy asarlarni mutolaa qilishi mumkin, falsafiy fikrlay oladi, san’atni tushunadi, uning biror turida, havaskor darajasida bo’lsa-da, nimanidir ijro eta biladi. Lekin ular geologlik yoki fiziklik qila olmaydilar. Chunki bular kasb sifatida xususiylik tabiatiga ega, fanlarning amaliyoti. San’at bilan falsafa esa hamma uchun umumiy, ayni paytda har bir odam uni o’zicha tushunadi va o’zicha talqin qiladi.

Bundan tashqari har bir haqiqiy san’at asari o’zining falsafiy konstepsiyasiga ega bo’ladi, unda g’oyaviy badiiylik bilan uyg’unlashib ketadi, idrok etuvchi falsafiy mushohada yurgizishga, unda umumlashma fikr uyg’otishga «majbur qiladi». Boshqacharoq aytganda, san’at ham o’zini dunyoqarash sifatida namoyon etadi. XX asrning buyuk faylasuflaridan biri Martin Haydegger: «Falsafa faqat insoniy qilmish sifatidagina ma’noga ega. *Uning haqiqati mohiyatdan insoniy ishtirokdan iboratdir*. Faylasuflik qilish insoniy ishtirokning taqdiriga ildiz otgan. Bu ishtirok esa erkinlikda ro’yobga chiqadi», – deganida tomomila haq edi.[152] Zero fan bevosita insonning ishtirokini inkor etgani holda, falsafa san’at kabi insonining ishtirokisiz voqe bo’lolmaydi, u, yuqorida aytganimizdek, insonning «tafakkur o’yini». Inson ichki erkinligining dunyoqarash sifatida in’ikos etishidir.

Ma’lumki, san’atning asosida majoziylik yotadi. Majoz yo’li bilan fikrlash falsafada ham mavjud. M., Aflotunning «Davlat» asarida keltirilgan «G’or haqidagi falsafiy-ramziy masal, Ibn Sinoning «Hayy ibn Yaqzon», «Qush risolasi» kabi falsafiy tafakkur namunalarini aytib o’tish mumkin. Bundan tashqari, ko’pgina ijodkorlar ayni paytda ham faylasuf, ham san’atkor bo’lganlar. M., Aflotun aslida shoir, Xayyom ham shoir, Shiller –- dramaturg, R.Vagner – bastakor, Vl.Solovyov – shoir S.Kirkegaard, L.Tolstoy, J-P.Sartr, A.Kamyu yozuvchi v.h. San’at bilan falsafaning aloqadorligini yana falsafiy asarlarning she’riy yo’lda yozilganida ham ko’rish mumkin. M., Tit Lukretstiy Karning «Narsalarning tabiati», Helvetstiyning «Baxt» asarlari doston shaklida yozilgan yirik falsafiy risolalardir. Xullas, san’at bilan falsafa bir-biri bilan doimiy aloqada bo’lib kelgan va bu aloqalar hozir ham davom etmoqda.

SAN’AT VA AXLOQ. Bu ikki ma’naviy hodisa shu qadar mustahkam aloqadaki, biri ikkinchisining ishtirokisiz to’laqonli mavjud bo’lolmaydi. Har ikkalasini ham insonshunoslik deb atash mumkin, faqat ular anatomiya kabi odam a’zolarini emas, inson axloqiy-estetik-ruhiy muruvatlarini, ya’ni uning ezgulik va go’zallikka, yovuzlik va xunuklikka munosabatini aks ettiradi, o’rganadi. shu sababli axloqdan tashqarida san’atning mavjudligi mumkin emas, ayni paytda san’astiz axloq targ’ibotdan mahrum bo’lib qoladi va faollik xususiyatini yo’qotadi. Zero san’atning azaliy va abadiy bosh mavzusi ezgulik bilan yovuzlik o’rtasidagi kurashdir, boshqa

[152] Xaydeggar M. Osnovnўe popyatiya metafiziki // «Voprosў filosofii» 1989, №9. S. 129.

barcha insoniy muammolarning o'rtaga tashlanishi va hal etilishi badiiy asarda ana shu mavzuning ochib berilishi uchun yordamchi vazifasini o'taydi.

San'at, odatda, xulqiy go'zallik masalasini o'rtaga tashlaydi, ya'ni axloqiy ideal muammosi badiiy asarning shohtomiri hisoblanadi. U san'atda estetik mohiyat kasb etadi va ko'z oldimizda asar qahramoni estetik ideal uning qahramonligi ulug'vorlik tarzida gavdalanadi. Xullas, ijtimoiy-axloqiy munosabatlar san'atda go'zallik, ulug'vorlik, fojeaviylik, kulgililik, mo''jizaviylik kabi estetik xususiyatlar orqali ifoda topadi. M., Shekspirning «Otello» piesasi fojeaviylik asosiga qurilgan. Ayni paytda biz Otelloda – ulug'vorlikni, Dezdemonada – go'zallikni, Yagoda – tubanlikni estetik idrok etamiz.

Axloqning san'atda in'ikos qilishi ikki xil yo'l bilan amalga oshadi. Birinchisi – bevosita, ya'ni asardagi badiiy qiyofalarda ijobiylik, axloqiy fazilatlari ustun bo'ladi, axloqiy idealni yaqqol ko'rib turamiz. Ikkinchisida esa, biz asarda axloqiy ideal tugul, hatto biror bir ijobiy qahramonni ham uchrata olmaymiz. Lekin ularni baholash imkoniga ega bo'lamiz. Chunki muallif illatlarni o'z zamonasi erishgan axloqiy yuksaklik darajasidan turib fosh qiladi. M., Gulxaniyning «Zarbulmasal», Gogolning «Revizor», Abdulla Qahhorning «Mayiz emagan xotin» asarlari shular jumladan.

Bundan tashqari san'at bilan axloq aloqadorligini maxsus «axloqiy» adabiy janrlarning mavjudligida ham ko'rish mumkin. Og'zaki va yozma adabiyotdagi maqol, matal, hikmat, rivoyat, pandnoma, masal kabi janrlar bunga misol bo'la oladi.

Shunday qilib, san'at va axloqning aloqadorligi, xalqona aytganda, et bilan tirnoq darajasidagi yaqinlikda, asardagi axloqiy-estetik yaxlitlikda namoyon bo'ladi.

SAN'AT VA DIN. Biz umumjahoniy dinlarning vujudga kelishi va ularning san'at bilan aloqadorligini kitobning tarixiy qismida ko'rib o'tgan edik. Yana qo'shimcha qilib, shuni aytish mumkinki, san'at, avvalo, axloqiylikni targ'ib etish nuqtai nazaridan din bilan bog'liq. Buni barcha umumjahoniy dinlar uchun so'ng maqsad – yuksak axloq egasi bo'lmish komil insonni, solih bandani tarbiyalash ekanida ko'rsa bo'ladi. Zero juda ko'p diniy tushunchalar axloqiy ma'noga, axloqiy tushunchalar esa diniy ma'noga ega. M., imon, diyonat, halollik, poklik, muhabbat, vijdon kabi tushunchalar har ikki ma'naviy hodisaga ham tegishlidir. Ayni paytda din ezgulik, muruvvat, shafqat, jo'mardlik, rostgo'ylik, vatanparvarlik kabi axloqiy fazilatlarni targ'ib qiladi va qotillik, o'g'rilik, poraxo'rlik, xiyonat, yolg'onchilik singari illatlarni taqiqlaydi. Bularning hammasi asarda o'z ifodasini topar ekan, bir varakay uch yoqlama – din, axloq va san'at aloqadorligi vujudga keladi.

Bundan tashqari san'atning din bilan bog'liq maxsus yo'nalishi mavjud. Biz uni diniy-badiiy asar sifatida ko'rib o'tgan edik. Unda din san'atning ravnaqiga, san'at esa dinning yoyilishiga xizmat qiladi, har ikki hodisa qo'lni - qo'lga berib faoliyat ko'rsatadi. M., Hazrat Ali qissasi, «Mashrab qissasi», Kyoln jomesi, Toj Mahal maqbarasi, Al-Humro masjidi, Imom Buxoriy maqbarasi, qadimgi Buddha haykallari, hazrati Iso va havoriylar tasvirlangan rangtasvir namunalari singari diniy badiiy asarlar shular jumlasidan. Ular allaqachon umuminsoniy ma'naviy qadriyatlarga aylanib bo'lgan. Demak, san'at bilan dinning hamkorlik aloqalari natijasida ma'naviy qadriyatlarning vujudga kelishi ro'y beradi.

San'at umumjahoniy dinlarning e'tiqodiy kitoblarida ham keng o'rin agallagan. Musulmonlar e'tirof etishi kerak bo'lgan Tavrot, Zabur, Injil va Qur'onda ko'plab badiylashgan qissalarni rivoyatlarni uchratamiz. M., Qur'ondagi YUsuf qissasi (3-sura) buning yaqqol dalilidir.

To'g'ri, muayyan davrlarda din san'atni taqiqlashga, uning ba'zi turlarini man etishga uringan M., nasroniylik dastlab san'atning barcha turlarini, islom esa tasviriy san'atni ta'qib ostiga oldi. Lekin san'atni bo'ysundirishdan ko'ra, unda foydalanish, u bilan hamkorlik qilish din uchun maqbul ekani tezda ma'lum bo'lib qoldi. Shunday qilib, san'at va din bevosita, ham bilvosita bir-biri bilan mustahkam aloqada faoliyat olib boradigan ma'naviy hodisalardir.

SAN'AT VA FAN. Insoniyat madaniyat tarixida san'at va fan kabi bir-biriga yaqin ma'naviy hodisa kam uchraydi. Ularning har ikkisi ham bir vazifani bajaradi, voqelikni in'ikos ettiradi. Faqat san'at buni – muayyan fan-mavhum tarzda amalga oshiradi. Ya'ni san'at voqelikdagi umumiylikni xususiylashtirish, fan esa xususiylikni umumlashtirish – mavhumlashtirish orqali ish

ko’radi. Shu sababli san’atda badiiy qiyofalar, fanda tushunchalar muhim o’rin egallaydi. M., axloqshunoslik fanidagi muhabbat tushunchasini olib ko’raylik. U bizga insonlar o’rtasidagi, ma’naviy-ruhiy tuyg’uni, «men» va «sen»ning bir-biriga o’tib ketar darajadagi yaqinligini anglatadi, tushuntiradi, u orqali barcha asrlar va barcha odamlarga taaluqli muhabbat haqida umumiy, mavhum, tushunchaga ega bo’lamiz. «Mehrobdan chayon» romanida Abdulla Qodiriy tasvirlagan Anvar va Ra’no o’trasidagi muhabbat esa muayyan, xususiy muhabbat. U boshqalarning, Romeo va Julettaning, Otabek va Kumushning, muhabbatiga o’xshamaydi, lekin ayni paytda biz undan muhabbat qanday bo’lishi mumkunligini bilib olamiz. Bu o’rinda bizga fan ham, san’at ham bilim berayotir: faqat fan – tushuntirish orqali (umuman), san’at tasvirlash vositasida (xususan). Demak, fan tufayli muhabbat nima ekanini, san’at orqali uning qanday ekanini bilamiz: fan – tushuntiradi, san’at – ko’rsatadi; fanda muhabbat – tushuncha, san’atda esa qadriyatlardir.

San’at bilan fanning yana bir o’xshashlik tomoni bor, bu –ularning ro’y beradigan voqelikni avvaldan ko’ra bilish, karomat qilish xususiyatida ko’rinadi. Uni fanda – ilmiy taxmin, faraz, san’atda – xayolot, tasavvur deb ataydilar. M., Beruniy globus yasar ekan, o’z ilmiy nazariy hisob-kitoblariga tayanib, dunyoda yana bir qit’a mavjud bo’lishi kerak degan farazni ilgari suradi va u qit’ani xaritada qayd etadi. Bir necha asrdan so’ng Amerika qit’asi kashf etiladi va Beruniyning taxmini amaliyotda tasdiqlangan ilmiy xulosa tusini oladi. San’atda ham shunday: Sharq adabiyotidagi boshqa erda bo’layotgan voqealarni ko’rsatuvchi mo’’jizaviylik bilan bog’liq uzuk, jom, ko’zgular, ilmiy – xayolot janridagi asarlarda fazo kemalarida uchish, o’zga sayyoralarga qo’nish singari juda ko’p hodisalar hozir reallikka aylangan. Faqat bunday hodisalar san’atda fandagiga nisbatan keng, miqyosli va katta hajmlarda namoyon bo’ladi. Bu – san’atkor shaxsining alohidaligi, onglanmagan ruhiy holatining transstendental aloqadorlikka ega ekanligi, ilhom va uning ilohiyligi kabi xususiyatlari bilan bog’liq. Xullas, san’at, ma’lum ma’noda fanni boshqarib boradi, unga yangi ilmiy g’oyalar tizimini, muammolarni hatto muammolarni hal etish yo’llarini taklif qiladi. U fanga o’xshab «shunday qilishing kerak», demaydi, «shunday qilish mumkin emasmi»? degan taklifni o’rtaga tashlaydi va «demokratik asosda» fanni ilgari etaklaydi. Shuningdek, fanning san’atga ta’siri borligini ham ta’kidlash joiz. U olimlar hayoti va faoliyatini, yangi ilmiy muammolarni badiiy asarlarda in’ikos topishida, fan taraqqiyotining san’at turlari ravnaqiga, yangi san’at turlarining vujudga kelishiga ko’rsatgan ta’sirida ko’zga tashlanadi. Ayni paytda san’atni o’rganadigan, uni ilmiy tadqiq etadigan o’zining maxsus fanlari bor.

San’at ham, fan ham mantiq bilan ish kuradi. Lekin san’atning mantiqi o’ziga xos – oddiy mantiqdan farqlanadi. Chunki fan tushuncha sifatida so’zlarni faqat asl ma’nosida, ya’ni, bir ma’noda qo’llaydi, san’at esa ularni ko’p ma’noli tarzda, ko’chma ma’nolarda ishlatadi. Zero ramziylik, majoziylik san’atning yashash sharti. M., «suv kimyoviy formulasi N^2O bo’lgan hidsiz, tamsiz, rangsiz suyuqlik», fanda shunday qabul qilingan, uni boshqacha, ikkinchi xil izohlash mumkin emas. San’atda esa suv – obi hayot, bolday shirin, moviy, tiniq, loyqa, qora, o’tayotgan umr, tuproqning joni kabi yuzlab sifat, xususiyat va ma’nolarga ega so’z. Ko’rinib turibdiki, fan san’at darajasidagi erkinlikka ega emas. Bir marta uzil-kesil hal qilingan muammoga yoki birov kashf etgan qonunga ikkinchisi bir olim qaytmaydi. M., Faradey qonunlarini boshqa hech kim qaytadan kashf etmaydi. San’atda bir mavzu, bir muammo har xil yo’l bilan ochib beriladi va, eng qizig’i shundaki, har bir badiiy talqin boshqasini takrorlamaydi. M., «Vatan» deb nomlangan yuzlab she’rlar bor, yoki Navoiy qiyofasini tasvirlagan rangtasvir asarlari ham shunaqa. Lekin ularning birortasi ikkinchisini aynan bizga qayta taqdim etmaydi, hammasi yangi va o’ziga xos.

Ular orasida yana bir farq taraqqiyot masalasi bilan bog’liq. Fan – tadrijiy taraqqiy topib, jamiyat intelektuallashgan, iqtisodiyot rivojlangan sari ravnaqqa qarab boradi. San’at esa bu omillar bilan ish ko’rmaydi, uning o’z ichki taraqqiyot qonunlari bor. Ular jamiyatning ma’naviy olami bilan, qadriyatlar qanday anglanganligi va qadrlanganligi, tarixiy davrlar aro ro’y beradigan ruh yangilanishi, daholarning dunyoga kelishi kabi sabablar bilan bog’liq. Shunday qilib, san’at va fan barcha o’zaro o’xshashliklari hamda tafovutlardan qat’i nazar, bir-birini to’ldirib boruvchi ma’naviy hodisalar sifatida muntazam, dialektik aloqada faolit olib boradi, inson ma’naviyat olamini yanada boyishiga rang-baranglashishiga xizmat qiladi.

SAN'AT VA TEXNIKA. Texnika qadimda yunoncha techne – san'at, mahorat ma'nosini anlatadi. Hozir ham o'sha ma'nosini saqlab qolgan: san'atning biror-bir turida muayyan mahorat egasi bo'lgan kishiga nisbatan qo'llaniladi. M., Hamza Umarov aktyorlik texnikasini yaxshi egallagan iste'dodli san'atkor edi, deymiz. Shuningdek, rangtasvir texnikasi, she'r texnikasi, raqs texnikasi v.b. haqida ham gapirish mumkin. Ayni paytda u ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarini amalga oshirish uchun yaratilgan vositalar majmui sifatidagi ma'nosi nuqtai-nazaridan ham san'at bilan aloqador. Uni jamiyat moddiy va ma'naviy madaniyatining o'zaro munosabatlari tarzida talqin qilish mumkin. Zero, hozir texnika inson xissiyotlari va san'at bilan kelisha olmaydigan temir tan, insoniy nazokatga, nafosatga putur etkazuvchi mashinalar dunyosi emas. Texnika ravnaqi natijasida estetik faoliyatning yangi turi dizayn va uning nazariyasi – texnika estetikasi vujudga keldi. Atrof-muhitni go'zallashtirishda, shaharsozlikda, me'morlikda texnikadan unumli foydalanilmoqda.

So'nggi paytlarda san'at bilan texnikaning o'zaro aloqalari tobora mustahkamlanib, kengayib bormoqda. U deyarli hamma san'at turlariga «kerak bo'lyapti». Teatrdagi aylanadigan sahna, musiqadagi kliplar, fonogrammalar, elektron cholg'u-asboblar, kitob nashridagi texnik quvvatlar, yozuvchilarinng kompyuter vositasida ishlashlari, audio va video yozuvlar v.h. bunga misol bo'la oladi. Bularning hammasi badiiy asarni idrok etuvchiga qulayroq shaklda etkazib berish orqali texnika san'at targ'iboti va rivojiga katta xissa qo'shayotganini ko'rsatadi. Demak, texnikaviy ravnaq tufayli san'at turlari takomillashib bormoqda. Bundan tashqari, yana eng muhimi shundaki, bu ravnaq yangi – «texnikaviy» san'at turlarining paydo bo'lishiga olib kelmoqda. Badiiy su'ratkashlik, kino va televidenie ana shunday san'at turlaridir. Bir so'z bilan aytganda, texnika san'at uchun beminnat xizmatkor vazifasini o'tamoqda va o'zi ham asta-sekin san'atning «parda ortidagi» uzviy qismiga aylanib bormoqda.

SAN'AT VA MEHNAT. Ma'lumki, mehnat insonning maqsadga muvofiq tarzda aql yoki kuch vositasida amalga oshiriladigan faoliyati. Ibtidoiy davrlarda mehnat asosan majburiylik tabiatiga ega bo'lgan: Qadimgi odam qorin to'ydirish uchun ko'p va og'ir mehnat qilgani bizga yaxshi ma'lum. Keyinchalik ish qurollarining takomillashuvi, yangidan-yangi ishlab chiqarish vositalarining vujudga kelishi mehnatni muayyan kasblar bo'yicha bo'linishiga olib keldi. Fan-texnika taraqqiy topgan hozirgi davrda odamlar asosan muayyan kasbiy tayyorgarlikdan keyin mehnat faoliyatini boshlaydilar. Kasb-hunar kollejlaridan tortib, to oliy o'quv yurtlarigacha turli ixtisosliklar bo'yicha mutaxassislar tayyorlaydilar. Bunda muayyan ixtisoslikka moyil odamlar o'zlari yoqtirgan mehnat faoliyati turlarini avvaldan tanlaydilar, tayyorgarlikni (o'quv yurtini) tugatgach, sevgan kasbida ishlaydilar. Natijada mehnat qadimgidagidek og'ir majburiyat emas, balki jamiyat a'zosining sevimli kasbiga, yumushiga aylanadi, ijodiylik kasb etadi, zavq bilan amalga oshiriladi.

Mehnat ibtidoiy davrlarda ish qurollarini bezashdan boshlab, bugungi kundagi dizayngacha san'at bilan yonma-yon keladi. Ishlab chiqarish makoni, vositalari va jarayonlarining go'zallashib borishi mehnatni insondan, insoniylikdan naridagi faoliyat emas, balki ichki ehtiyojga, ma'naviy hodisaga aylanib borayotganligini bildiradi. Ana shu yaratish ehtiyoji mehnatni nafaqat ijtimoiy, balki estetik ehtiyoj darajasiga ham ko'taradi.

Mehnatning ana shu ijodiylik, bunyodkorlik xususiyatlari san'atda o'z aksini topib kelgan. Mehnat va mehnatkashlik ulug'langan badiiy asarlarni barcha san'at turlarida uchratishimiz mumkin. Chunonchi, xalq og'zaki ijodidagi maqol, matal, ertak va dostonlarda mehnat ma'naviy-axloqiy hodisa, mehnatkash inson yuksak ma'naviyat egasi sifatida namoyon bo'ladi. Dangasa, mehnatdan o'zini olib qochadigan bekorchi odamlar esa kulgililik orqali tanqid qilinadi, hajviy qiyofalarda tasvirlanadi. Hozir ham barcha san'at turlarida mehnat – baxt manbai, mehnastevarlik – yuksak axloqiylik tarzida in'ikos ettiriladi.

Bu mehnatning san'at bilan bilvosita bog'liqligi, ularning bevosita aloqadorligi ham mavjud. San'tkorning mehnati bunga yaqqol misol bo'la oladi. M., Shukur Burxon ijro etgan «Shoh Edip» spektaklidagi Edip roli buyuk aktyorning ulkan iste'dodi bilan birga juda katta mehnatining ham mahsulidir. Yoki mashhur koreys seriali «Saroy javohiri» filmi sakkiz yillik mehnatning mevasi ekani buning dalilidir. Bunday o'rinlarda iste'dod va mehnat bir-biri bilan uyg'unlashib ketadi, bir-

birini to'ldiradi. Ijodiy mehnat, qanchalik og'ir bo'lmasin, u muallifga zavq bag'ishlaydi. «Iste'dodning to'qson foizi – mehnat» degan gap bejiz aytilmagan, unda ma'lum darajada haqiqat bor.

To'g'ri, tarixdagi qullar yoki chorkor-dehqonlar, yo bo'lmasam, ilk kapitalizm davridagi yollanma ishchilar mehnatini ijodiy deb bo'lmaydi, ular og'ir, tinkani quritadigan majburiyat edi. Chunki mehnatning ijodiyligi, eng avvalo, mehnatkash o'z faoliyatiga erkin munosabatda bo'lgandagina ro'yo beradi. Demak, mehnat ham, san'at ham birinchi galda erkinlikni talab qiladi. Mehnatning san'at kabi qadriyat darajasiga ko'tarilishi har qanday ijod, har qanday qadriyatning voqe bo'lishi, erkinligi asosida yuz beradi.

SAN'AT VA SIYOSAT. San'at bilan siyosat o'rtasidagi aloqalar o'ziga xos murakkab, ba'zan ko'zga yaqqol tashlanmaydigan tarzda, ba'zan yaqqol bo'rtib namoyon bo'ladi. Lekin barcha zamonlarda ham ular o'zaro aloqa qilib kelgan. Chunki san'at ijtimoiy-estetik hodisa sifatida har qanday voqelikni in'ikos ettirar ekan, undagi siyosiy qarashlarni, kurashlarni bir chetga surib qo'ya olmaydi. Siyosat esa o'ziga mos keladigan qarashlarnigina san't tomonidan ustuvor tarzda aks ettirishni xohlaydi va shu bois uni, dinga o'xshab, o'ziga bo'ysundirishga intiladi. Bunda u o'zining «suyangan tog'i» bo'lmish mafkuradan foydalanadi, san'atni iloji boricha mafkuraviylashtirshga harakat qiladi, bu harakat ba'zan zo'ravonlik bilan, ijodkorlarni majburlash, ulardan siyosiy shiorlarni badiiylashtirish asosida asar yaratishni talab qilish orqali amalga oshiriladi. Bunday yondashuv totalitar davlat tuzumlarida qo'llaniladi va ularda siyosat o'z maqsadiga erishish uchun badiiy asarni stenzuradan o'tkazish, maxsus komissiyalar orqali qabul qilib olish, «gapga kirmagan» ijodkorlarni surgunga yuborish, qamash, jisman yo'qotish usullaridan foydalanadi. Natijada muayyan siyosiy tuzumning tashviqot-targ'ibot vositalari, matbuoti, sudlari, huquq-tartibot organlari, davlat havfsizligi tizimi – hammasi san'atning ustiga yopirilib, uni bo'ysundirishga qaratiladi. Ammo bu yo'l bilan vujudga kelgan badiiy asarlar hech qachon san'at asari bo'la olmaydi, muayyan siyosiy yolg'onning ifodasi sifatida vaqtinchalik «san'at» rolini bajarib turuvchi, o'tkinchi, soxtalashtirilgan ijodiy xatti-harakatdan boshqa narsalar emas. Totalitar tuzum o'zgarishi demokratik insonparvar tartiblarning o'rnatilishi bilan, ular xalq, millat, insoniyat tomonidan o'limga mahkum etiladi, ularni hech kim o'qimaydi, ko'rmaydi, tinglamaydi. Chunki san'at, erkinlik mevasi, uni ijodkor majburan boshqara olmaydi, aksincha, badiiy asar ko'rib o'tganimizdek, shakllanishi jarayonida ijodkorni boshqarib boradi. Ana shu sabablarga ko'ra, fashistcha va kommunistcha mafkura mahsuliga aylangan badiiy asarlar bugun o'lik tarixdan boshqa narsa emas.

Ayni paytda san'at demokratik davlat siyosatini, umuminsoniy va milliy ma'naviy qadriyatlarga asoslangan mafkurani targ'ib etadi, vatanparvarlik, qahramonlik, fidoyilik g'oyalarini ilgari suradi, lozim bo'lsa, jangovarlik kasb etadi. San'at tarixida muayyan g'oyalarni, ayniqsa umumbashariylikni inkor qilmaydigan milliy g'oyani ifodalamagan san'at asari kam topiladi.

Shunday qilib, san'at va siyosat bir-birining ishiga aralashmay rosmana mavjud bo'lolmaydi. Lekin bu aralashuv hech qachon bir tomondan – zo'ravonlikka, ikkinchi tomondan – g'oyasizlikka asoslanmasligi kerak; haqiqiy san'at asari hech qachon «sof badiiy» bo'lmaydi. U faqat g'oyaviy-badiiy yaxlitlik sifatidagina ma'naviy qadriyat maqomiga ega.

SAN'AT XILLARI VA TURLARI

San'at an'anaviy tarzda uch xilga bo'lib kelinadi: **1)** epos; **2)** lirika; **3)** drama.

«EPOS» atamasi qadimgi **yunoncha**dan olingan bo'lib, **so'z, hikoya**, **qissa** ma'nolarini anglatadi. *Unda muallifning o'zi aralashmagan holda voqeanavislik qilishi, ya'ni ijodkor-sub'ektdan voqelik-ob'ekt alohidalik tabiatiga egaligi eng muhim belgi hisoblanadi.* U dastlab badiiy adabiyot doirasida qo'llanilgani uchun hozir ham ba'zilar uni faqat og'zaki va yozma adabiyot namunalariga nisbatan tadbiq etishga urinadilar. Bunga qo'shilib bo'lmaydi. Chunki san'at turlari ravnaq topib borishi natijasida hozir eposni epiklik ma'nosida qo'llash, boshqa san'at turlariga ham nisbat berish mumkin. Endilikda faqat Homerning «Iliada»si, «Alpomish», «Kalevala» dostonlarigina, roman janrining vujudga kelishi bilan, L.Tolstoyning «Urush va tinchlik», Abdulla Qodiriyning «O'tgan kunlar» romanlari singari asarlar ham san'atning epos xiliga kiradi. Bugina emas, keyingi paytlarda rangtasvir, musiqa v.b. san'at turlariga ham eposni

tadbiq etish mumkin bo'lib qoldi. M., Rixard Vagnerning «Nibelunglar uzugi» operasini, Bahodir Jalolovning panno-polotnolarini, xalq qahramonligiga bag'ishlagan haykaltaroshlik majmularini v.b. shu kabi miqyosli asarlarni misol qilib keltirish mumkin.

LIRIKA *eposdan ko'pincha qat'iy syujet chiziqlariga ega emasligi, voqelikni ob'ektda emas, sub'ektda berilishi, bevosita muallifning «aralashuvi» bilan shartlanganligi tufayli ajralib turadi.* Ayni paytda ko'lam nuqtai nazaridan ham uni farqlash mumkin; lirikadagi voqelik muallifning hissiyotlari prizmasidan o'tib, idrok etuvchiga etib boradi; unda hajm eposdagidek katta ham bo'lishi mumkin, lekin miqyos, ko'lam sub'ektlashtirilgan ob'ekt tarzida, sub'ektning bir qismi sifatida nisbatan torayadi va kichrayadi. Lekin idrok etuvchi dunyosini eposdagidan kam boyitmaydi, voqeiylikning kambag'allashuvi hissiyotlarning mo'lligi orqali o'z rasamadini topadi. Xullas, eposda muallif idrok etuvchini olisdan kuzatib borsa, lirikada u bilan yonma-yon «suhbatlashib» boradi. Shuning uchun muallifni odatda «lirik qahramon» deb ataydilar. Lekin lirik qahramonni muallif «men»i bilan hamma vaqt ham aynanlashtirish maqsadga muvofiq emas. Bu «men» umuman inson, m., u yo kosib, yo qari, yoki yosh, yo o'tkinchi, yo bevafo sevgilisini o'ldirgan kishi v.h. Muallif esa, aslida ularning birortasi ham emas, butunlay boshqa odam bo'lishi mumkin. Bu erda «men»ning kimligi masalani hal qilmaydi, balki uning idrok etuvchiga beradiga lirik kayfiyati muhim. Zero lirikaning asosiy vazifasi aynan ana shu. Mohiyatan lirik kayfiyat bag'ishlashga qaratilgan asarlarni biz faqat she'riyatda, badiiy adabiyotda emas, san'atning rangtasvir, qo'shiqchilik, musiqa kabi turlarida ham uchratamiz. Ya'ni, lirikani yaratishda so'zdan tashqari rang, ohang, ovoz singari badiiy asar «tillari»ning ishtiroq etishini e'tirof qilmoq lozim.

DRAMA (**yunonchada**-harakat degani) sahnada ijro etishga mo'ljallangan, matni qatnashuvchilarning dialog va monologlari asosiga qurilgan, voqelikdagi hayotiy qarama-qarshiliklarni zididiyat holati (konflikt) orqali ifodalaydigan, san'atning nisbatan «sof» adabiy xili. *Dramada lirikadagi sub'ektivlashish hodisasi yo'q, eposdagi voqeanavislikni ham uchratmaymiz: hamma narsani ishtirok etuvchilarning xatti-harakatlari va nutqlari hal qiladi. Shuningdek, unda eposdagi «og'ir karvonlikni», lirikadagi «oniy kayfiyatni» ham ko'rmaymiz: qahramonlar taqdiri dinamik tarzda rivojlanib boradigan fojeaviy azob-uqubatlar, og'ir ko'rgiliklar yoki tanqidiy kulgi vositasidagi echim bilan nihoya topadi.*

San'at o'ziga xos yaxlitlikka ega ekanini ko'rib o'tgan edik. Shu jihatdan olganda, uning bu uch xilini juda qat'iy chegaralab, ajratib tashlash mumkin emas: ular muayyan yaxlitlikning uch qismi sifatida harakat qiladi, bir-biri bilan dialektik aloqada voqe bo'ladi. Eposda lirika va drama unsurlarini, lirikada epik va dramatik holatlarni, dramada – lirizmni ko'p uchratamiz. Chunonchi, «liro-epik doston», «lirik drama», «dramatik doston», «she'riy darama», singari janriy ko'rinishlar, epik asarlardagi lirik chekinishlar – ularning o'zaro aloqadorlignini ta'kidlab turadi.

Shunday qilib, san'atni xillash borasida qisqacha fikrlashib oldik. Endi eng og'ir muammo - san'at turlarini tasniflashtirishga o'tamiz. Bu haqda o'nlab ilmiy taklif-mulohazalar mavjud. Ba'zi olimlar - voqelikning in'ikos ettirilishi, boshqalar - asarning idrok qilinishi, yana birovlar - badiiy mazmunning o'ziga xos «til»da ifodalanishi nuqtai nazaridan tasniflashtirishga yondashganlar. M., so'z san'ati, tovush san'ati, plastik san'at yoki tomoshaviy san'at, tasviriy san'at, ifodaviy san'at v.h. Eng so'nggi yangilik sifatida ularning bor-yo'g'i ikki turkumga bo'linishini keltirish mumkin.: tasviriy san'at va notasviriy san'at. Afsuski, bularning birortasini ham turkumlashtirishdagi to'g'ri yo'l deb atash qiyin. M., badiiy adabiyot – so'z san'ati. Lekin mohiyatan u so'z orqali tasvirlash san'ati. Xuddi shuningdek, musiqa – ohang orqali, haykaltaroshlik – substrat orqali, raqs – harakat orqali tasvirlash san'ati emasmi?! Yoki boshqa bir misol. Teatr, kino – tomosha san'ati. Lekin tasviriy san'at turkumiga kiradigan rassomlikni, haykaltaroshlikni tomosha qilmaymizmi?! Yoki bemalol hamma san'at turlarini ifodaviy degan bir turkumga kiritish mumkin emasmi?! Axir, hammasi muayyan mazmunni «o'z tili» - rang, ohang, so'z, substrat v.h. bilan ifodalamaydimi?! Xullas, bunday tasniflashtirishda manaman degan estetik-faylasufning ham, motorni echib, bir chekkadan ochib, so'ng yiqqan paytida ancha muncha gayka, bolt, vint kabi murvatlari ortib qolib, ularni qayoqqa joylashtirishni bilmay boshi qotgan haydovchining ahvoliga tushishi hech gap emas. Bizning nazarimizda, bu borada mantiqiy yondashuv tamoyili yaxshi ish bermaydi. Chunki san'atda

shartlilik ustuvor rol o’ynaydi, uning alohida o’z mantiqi – badiiy mantiq bor, shu bois doim ham unga doir mulohazalar, oddiy mantiq ilmi qoidalariga amal qilavermaydi.

Mazkur mulohazalarni hisobga olgan holda, biz, san’atning mavjudlik shartidan, ya’ni uning ma’naviy borliq sifatida namoyon bo’lish holatidan kelib chiqib, ko’pchilik tomonidan qabul qilingan **makon** (me’morlik, haykaltaroshlik v.h.), **zamon** (badiiy adabiyot, musiqa v.h.) va **makon-zamon** (teatr, Sirk v.h.) bo’yicha tasniflashtirishni ma’qul deb hisoblaymiz. Biroq san’at tarixiy hodisa ekanini, u qadimdan tadrijiy rivojlanib kelganini, taraqqiyoti mobaynida o’zgarishlarga uchraganini va ma’lum bir tarixiy davrda muayyan san’at turi faol, etakchi bo’lganini nazarda tutib, ayni paytda yuqoridagi birgina turkumlashtirish hamma tomonni qamrab ololmasligini hisobga olib, masalaga **tarixiylik tamoyili asosida** yondashuvni ham maqsadga muvofiq deb o’ylaymiz. SHundan kelib chiqqan holda, biz taklif etayotgan tasnif san’at turlarini uch turkumga bo’lib o’rganishin taqozo qiladi. Bular: 1) **arxaik** - endilikda tarixga aylangan, hozirga paytda real hayotda amalda bo’lmagan; 2) **an’anaviy** - qadimdan hozirgi kungacha o’z o’rnini va ahamiyatini yo’qotmay kelayotgan; 3) **zamonaviy** – ilmiy-texnik taraqqiyot natijasida vujudga kelgan «texnikaviy», yangi san’at turlari.

Ushbu tasnifga ko’ra, arxaik san’at turlari – badihago’ylik va xattotlikni; **an’anaviy san’at turlari** – badiiy adabiyot, baxshilik, me’morlik, ko’rgazmali amaliy san’at, haykaltaroshlik, rangtasvir, grafika, musiqa, teatr, raqs, qo’shiqchilik, estrada, Sirk va askiyani; **zamonaviy san’at turlari** – fotosan’at (badiiy suratkashlik), kino, televidenieni o’z ichiga oladi.

Mazkur ikki yo’nalishdagi turkumlashtirish ma’lum ma’noda san’at turlarini tasniflashtirishni estetik boshqotirmaga aylanib ketishdan saqlashga xizmat qiladi, deb o’ylaymiz.

ARXAIK SAN’AT TURLARI.

Arxaik turga qaysi san’at turlari kirishi sizga ma’lum. Shu bois to’g’ridan-to’g’ri ular, imkon doiramizdan kelib chiqqan holda, qisqacha to’xtalib o’tamiz.

BADIHAGO’YLIK. Bu san’at turi asosan lirik yoki didaktik she’rlarni o’z ichiga oladi. Badihago’ylarni ba’zan **maddohlar** deb ham atashgan. U asosan Sharqda vujudga kelgan va taraqqiy topgan. Badihago’ylik – og’zaki ijod qiluvchi san’atkor. Uning baxshidan farqi o’z mavzuiga ega ekanligi, she’rlarning jamoaviy, halq og’zaki ijodi variantlari yoki versiyalari emas, balki mustaqil asar sifatida idrok etish bilan bog’liq. Badihaqigo’y buyurtmaga binoan ko’pincha bozorlarda, ba’zan saroylarda she’r o’qigan, goho she’rni musiqiy asbob jo’rligida ijro etgan. Badihaning bahosi uning qay darajada originalligi, tashbehlarning quyuqligi, buyurtma egasining qalbida etib borishi, ya’ni ta’sirchanligi kabi xususiyatlariga qarab belgilangan. Idrok etuvchi (buyurtmachi) ba’zi misralar yoqmasa, uni badihago’ydan o’zgartirishni talab qilgan va uning talabi albatta bajarilishi kerak bo’lgan.. Badihago’ylik faqat musulmon Sharqida emas, balki budhaviylik mintaqasida ham qadimdan keng yoyilgan. U nafis, inja bir san’at turi tarzida zadogonlar oilasida katta e’tibor qozongan, yuqori baholangan. Shu sababli badihago’ylik iste’dodiga ega bo’lgan a’yonlar Xitoy hoqonlari saroyida g’oyatda qadrlanganlar. Biroq yozma adabiyotning keng yoyishdagi natijasida badihago’ylik mustaqil san’at turi sifatidagi mavqeini asta-sekin yo’qota bordi, keyinchalik baxshilik san’ati bilan singishib ketdi. Afsuski, u jamoaviy ijod emas, balki individual og’zaki ijod bo’lgani uchun uning namunalari saqlanib qolmagan, faqat tarixiy va falsafiy-tasavvufiy asarlarda uchratishimiz mumkin.

XATTOTLIK. Yozma adabiyotning keng yoyilishi bir tomondan, badihago’ylik ravnaqiga chek qo’ygan bo’lsa, ikkinchi tomondan yangi san’at turi xattotlikning vujudga keltirdi. Xattotlik Xitoy, Yaponiya, Suriya va musulmon mintaqasida va Ovro’pada keng yoyildi, dastlab unga qimmatbaho kitoblarni chiroyli yozuv bilan ko’chirib ko’paytirish xunari sifatida qaralgan. Keyinchalik u mustaqil san’at turiga aylandi. Xattotlik quroli sifatida musulmon **Sharqida qamish qalam**, **Budha Sharqida mo’yqalam, Ovro’pada –patqalam** qo’llanilgan. Xattotlikda harf yoki ieroglif ham aniq, ham chiroyli yozilishi bilan go’zallikni namoyon etadi. Har bir xattot san’atkor sifatida o’z yozish uslubiga ega bo’lgan. Bizning mintaqamizda ushbu san’at tufayli arab yozuvining turli xil go’zallashgan ko’rinishi vujudga keldi. Nasta’liq, nasx, suls, kufiy, rayxoniy va b. shular jumlasidandir.

Hukmdorlar devonlaridagi mirzalar ham chiroyli yozuv sohiblari bo'lgan. Lekin ular farmonlar, ko'rsatmalar, rasmiy maktublar bilan shug'ullanganlar, ularda real, diplomatik talablar ifoda topgan. Xattotlikda harflar go'zalligi, birinchi o'rinda turgan. Bunga misol tariqasida Sultonali Mashhadiy ko'chirgan Navoiy devonlarini keltirish mumkin. Xattotlik san'atining ravnaqi O'rta asarlarga to'g'ri keladi. Tabriziy, Sultonali Mashhadiy, Majnun ibn Kamoliddin Rafiqiy, Munis Xorazmiy singari xusnixatning yirik san'atkorlari ayni paytda xattotlik san'ati to'g'risida estetik risolalar ham bitganlar.

Xattotlikning san'at tarixidagi yana bir muhim xizmati shuki, u musulmon Sharqida rangtasvir san'ati rivojiga, xususan uning minatyura janri taraqqiyotiga ulkan xissa qo'shdi.
Kitoblar nafaqat o'simliksimon tasvirlar bilan bezatila boshlandi, balki ko'chirilayotgan asar syujetlariga mos minatyuralar ham rusm bo'ldi. Bularning hamasi Navoiy davrida Hirotda "Nigoriston" miniatyura maktabining vujudga kelishiga olib keldi. Shuningdek, keyinchalik Buxoro, Hindiston, Sheroz minatyura ham paydo bo'ldi va endi miniatyura maktablari alohida, faol janr sifatida ma'naviy hayotda katta o'rin egalladi. M., Shafiiy Abbosiyning "Uxlayotgan darvish" (Isfaxon, 1650), Mirza Alining "Shaxmat o'yini" (Mashhad 1556 – 65) Buxoro maktabida yaratilgan "Ustoz va shogird kurashi" (XVIasr), "Chashma bo'yidagi bazm" (1578) kabi minatyuralar ana shunday mustaqil maktablar namunalaridir.

Ko'rib o'tganimizdek, xattotlik san'ati kitobat, ya'ni kitobni o'quvchiga go'zal shaklda etkazish bilan bog'liq. Shu bois bosma tarzda kitob chop etish vujudga kelgach, xattotlikka ehtiyoj qolmadi va tez orada u san'at sifatida faollikni yo'qotib, tarixga aylandi.

AN'ANAVIY SAN'AT TURLARI.

Avval aytganimizdek, barcha san'at turlari dastlab vujudga kelganida, ularda bevosita manfaatdorlik, fidoyilik jihatlari ustuvor bo'lgan, hunar sifatida qabul qilingan: yuqoridagi badihago'ylik ham, xattotlik ham tekinga bajarilmagan. Keyichalik ularda estetik xususiyatlar, xususan, go'zallik asosiy maqsadga aylangan. An'anaviy san'at turlarining ba'zilarida ana shu ikki tomon baravar, bevosita tarzda saqlanib qolgan. Bunday san'at turlari sirasiga me'morlik va ko'rgazmali san'at kiradi.

ME'MORLIK. Bu san'at turining paydo bo'lishi insonning turar joyiga bo'lgan ehtiyojidan kelib chiqqan va odamning estetik tabiati uni tobora go'zallashtirib borishni talab etgan. Keyinchalik bu talab o'limdan keyingi "turar joyga" maqbarlarga tadbiq etilgan. Undan so'ng hukumdorlar saroyilari, devonxonalar turli rasmiy va norasmiy xizmat binolari, ibodatxonalar ham ana shu go'zallik qonuniga binoan qurilgan. Ispaniyadagi Al-Humro masjidi, Olmoniyadagi Kyoln jomesi, Xivadagi Nurillavoy saroiy v. b. shular jumlasidan.

Me'morlik – mavjudligi makon bilan shartlangan san'at turi. Unda hajm, makonni egallash xususiyati birinchi o'rinda turadi, deyishadi, aslida "xajm" emas, mahobat atamasini qo'llash maqsadga muvofiq, zero mahobat ulug'vorlik ifoda topgan hajmdir. Me'morlikning san'at sifatidagi estetik mohiyati uning kulgililik xususiyatini inkor qilishi va ulug'vorlik xususiyatini barqaror etishi bilan bog'liq, hech bir san'at turida ulug'vorlik bu qadar o'zini yaqqol namoyon qilmaydi. Ayni paytda unda tasviriylik, noziklik, injalik kabi go'zallik unsurlari katta ahamiyatga ega, ular mahobatning tarkibiy qismini tashkil etgani holda, xandasaviy yoki bargsimon naqshlarda, Sirkor narsalarda, devoriy yozuvlarda, peshtoqiy tasvirlarda o'z aksini topadi. Masalan, Samarqanddagi Registon majmuyiga kiruvchi SHerdor madrasasini 1619-1939 olib ko'raylik. Madrasa peshtoqidagi koshinkorli bezak orasida qora zamini koshinga oq harflar bilan me'mor Abdujabbor nomi bitilgan.

Peshtoq ravog'ining tepasida qizg'ish zarhal tusli sher oq kiyikni quvib bormoqda. Quyosh bodomqovoq, qiyiq ko'zli tarzda tasvirlanib, yuzi zarhal yog'duga yo'g'rilgan[153]. Binoga sinchikovlik bilan qarar ekanmiz, uning bir paytlar mulavachchalar (talabalar) o'qiydigan oliy o'quv yurtlaridagi madrasa bo'lganiga hatto ishongingiz kelmaydi. Albatta zamonaviy me'morlikda bunday jihatlarining hammasini, tasviriy to'kiislikni uchratish qiyin.

[153] Қarang: Zoxidov P. Me'mor olami. T., Қomus, 1996, 128 b.

Ayniqsa sho’rolar davridagi o’quv yurtlari, rasmiy va turar-joy binolari qurilishlari vaqt nuqtai nazaridan an’anaviy me’morlikdan qanchalik uzoqlashgan sari, shunchalik san’atlik xususiyatini yo’qotib bordi. Masalan, ikkinchi jahon urushi davridagi me’morlik qurilishlari (Alisher Navoiy nomidagi katta akademik teatr binosi) bilan 60-80 yillarda tiklangan binolarni solishtirishda bu farq yaqqol ko’rinadi. Ayniqsa turar joy binolarining bir xilligi, xususan, to’qqiz qavvatli “quti”larga me’morlik san’ati haqida o’ylashing o’zi g’ayritabiiy tuyuladi. Buni mashhur rus kinorejisyori E.Razyanov o’zining hammamiz yaxshi biladigan “Qushday engil bo’ling” filmida ko’rsatib bergan. Filmning premerasida dastlab ekranda meksikancha shlyapa kiygan, qo’lida ulkan qamchi tutgan, qavog’i soliq haybatli kishi paydo bo’lgan. U me’morlik san’ati qo’llangan turli ko’rinishdagi binolarni har qamchilaganida yalong’ochlab (avval tomlardagi va peshtoqlardagi, keyin derazalardagi va devorlardagi bezaklarni ko’chirib tushirish asnosida) bir xildagi “quti”larga aylantirib chiqadi(keyinchalik «qamchili hukmdor» olib tashlandi). Ana shundan so’ng bir xildagi «qutilarga joylashgan» sovet kishilarining kulgili sarguzashtlari boshlanar edi.

Insonga asosan ishlab chiqaruvchi kuch sifatida qaragan, har bir shaxsning noyob hodisa, takrorlanmas oliy qadriyat ekanligi tan olinmagan totalitar tuzum me’morlikka san’at, ya’ni ma’naviy qadriyat tarzida munosabatda bo’lmasdi ham. Ne-ne me’moriy yodgorliklarning – yuzlab qadimgi, takrorlanmas sa’nat namunalari hisoblangan madrasalar, maqbaralar va cherkovlarning portlatib tag-tugi bilan yo’q qilib tashlanganini eslang. Mustaqillikka erishganimizdan so’ng me’morlik yana o’zining san’atligiga qaytdi. Respublikamiz prezidenti Islom Karimovning tashabbusi bilan qator me’moriy majmular, loyihalar yaratildi, qadimgi yodgorliklar ta’mirlandi. SHuning natijasi o’laroq, bugun biz Imom Buxoriy me’moriy majmui kabi ulug’vor san’at namunalariga egamiz. Yakka tartibdagi binolar ham, jamoat binolari ham, ishlab chiqarish inshoatlari ham endilikda har xil original loyihalar asosida, me’morlik san’ati qoidalariga binoan bunyod etilmoqda.

Zero har bir binoni umumiy qolip asosida emas, alohida me’mor – arxitektor taklif qilgan loyiha vositasida bunyod etilishi me’morlikning san’at ekanini belgilaydigan eng muhim omil hisoblanadi. CHunki me’mor – quruvchi-injener emas, san’atkor. Uning uchun bino loyihasi shunchaki hisob-kitob qilingan chizmalar emas, ilhom, iste’dod natijasi bo’lgan ijodiy ish, bo’lajak asarning g’oyasi va rejasidir. Shu bois ba’zi bizgacha etib kelgan ulug’vor, go’zal me’moriy obidalar Amir Temur, (Samarqanddagi Amir Temur Jome masjidi), Ulug’bek (Ulug’bek madrasasi, Observatoriya) kabi hukmdorlar loyihalari asosida qurilgani bejiz emas.

Hozirgi paytda zamonaviy materiallar asosida qurilayotgan binolar ham san’atlik xususiyatiga ega ekani bilan diqqatga sazovor. Ularda ko’rgazmali-amaliy san’at, atrof-muhit go’zallashtirish estetikasi binoning mahobati bilan uyg’unlashib ketadi. Natijada bino yanada ulug’vorroq ko’rinish kasb etadi. M., «SHeraton» mehmonxonasi, Oliy Majlis binosi kabi inshootlarni shunday zamonaviy me’morlik namunalari qatoriga kiritish mumkin.

KO’RGAZMALI-AMALIY SAN’AT. Bu san’at turiga turli materiallardan turmushda foydalanish maqsadida yaratilgan, lekin bir paytning o’zida estetik ehtiyojni ham qondiradigan, go’zallik ruhini ufurib turadigan, bezaklilik xususiyatiga ega narsalar dunyosi kiradi. Narsalar dunyosi deyishimizning sababi shundaki, ko’rgazmali-amaliy san’at mohir zargar ishlagan jajji uzukdan tortib, Xiva gilami-yu, ulkan devoriy rasmlar – pannolargacha xilma-xil hajm va shakllarda kompozistiya, ritm, ranginlik orqali in’ikos etgan go’zallikni o’z ichiga oladi.

Bu san’at turining ko’rinishlari shu qadar xilma-xilki, ularni sanab chiqishning o’zi juda ko’p vaqtni oladi. Ayni paytda bu ko’rinishlar aslo bir-birining o’rnini bosolmaydi, bir-birini takrorlaydi ham.

Ko’rgazmali-amaliy san’at qadimdan, mehnat qurollari, hunarmandchilikning rivojlanib borishi bilan kundalik turmush ehtiyoji uchun qo’llaniladigan ash’yolarni bezash, me’morlik inshootlarini turli naqshlar va koshinlar vositasida go’zallashtirish orqali estetik telablarga javob berib keladi. Aynan ana shu san’at turida hunarmandchilikning san’atga aylanishi ro’y beradi. M., aytib o’tganimizdek, XVIII-XIX asrlardagi Buxoro-Qo’qon uslubida naqshlangan go’zal mis qumg’onlar dastlab faqat o’zining muayyan maqsadga xizmat qilishi bilan diqqatga sazovor edi. Lekin hozirgi paytda ular har biri betakror san’at namunasi, misgar ustaning san’atkorlik mahorati

tajassum topgan ma’naviy qadriyat tarzida idrok etiladi. Yoki yog’och o’ymakorligini olaylik, uni biz hozirgi paytda hunar emas, san’at mahsuli tarzida qabul qilamiz.

Ko’rgazmali-amaliy san’at turi deganda, yuqorida atganimizdek, biz faqat xalq amaliy san’atini tushunmasligimiz kerak. Qadimlardan bizgacha etib kelgan devoriy rasmlarni ham unutmasligimiz lozim. Xalchayon, Fayoztepa, Bolalik tepa, Afrosiyobdan topilgan devoriy tasviriy san’at namunalari o’zining monumentalligi bilan hanuzgacha kishini hayratga soladi. Ana shunday an’anaviy san’at namunalarini hozir zamonaviy binolarga tatbiq etish yaxshi natijalar berayotgani bizga ma’lum. M.,Chngiz Ahmarovning Navoiy teatri foyesi devorlariga ishlagan, B.Jalolovning «Bahor» konstert zali devorlariga ishlagan monumental ponnolari shunday go’zal va ulug’vor san’at asarlaridir.

Shunday qilib, bu qadimiy va doimo navqiron san’at turi atrofimizda, shaharsozlikda, oilaviy muhitimizda gulzoru manzaralar, gulchin peshtoqlar, o’ymakor ustunlar, devoriy rasmlar, me’moriy releflar, uzuklaru sirg’alar v.h. shaklida namoyon bo’lib, o’zining xilma-xil estetik ko’rinishlari bilan kundalik hayotimizni go’zallashtirishga, badiiy-estetik didimizning yuksalishiga hissa qo’shib turadi.

H**AYKALTAROSHLIK.** Eng qadimgi, ibtidoiy davrlardan boshlab hozirgacha haykaltaroshlik o’z maqeini yo’qotmay kelayotgan san’at turlaridan biri. Haykaltaroshlik materiali bo’lib, yumshoq (ganch) va qattiq (tosh, yog’och) substrat xizmat qiladi. Lekin haykalning tayyor holatida yumshoq materiallarning ham qattiqlashganini ko’ramiz. M., ganch, eritilgan mis, brinj avval suyuq (yumshoq holida bo’lib, zarur qoliplarga) solgandan keyin qattiqlashadi.

Bu san’atning asosida faqat oniy, bir lahzalik san’at tasviri yotadi. Haykaltarosh tomonidan ana shu eng muhim harakatini topish hamda unga mos nur va soyani tanlash yuksak isde’dodni talab qiladi. Zero o’sha tanlangan oniy harakt bizga avvalgi haraktlar haqida estetik tasavvur beradi va bo’lajak harakatlarga ishora qiladi. Shu uch – (o’tgan, hozirgi, kelasi) zamondagi harakat ifodasi joy, nur va soyaning o’rin almashishi bilan o’zgaradi, ya’ni haykal ma’lum ma’noda o’zgacha tovlanish kasb etadi. Boshqacha qilib aytganda, haykal nur va soya o’yini bilan idrok etuvchini maftun qiladi. Unda estetik hissiyot uyg’otadi.

Haykaltaroshlik monumental san’at deyiladi. Chunki ko’pincha u katta hajmli haykallar yoki majmularni o’z ichiga oladi. Ayni paytda uning kichik hajmdagi va har biri o’ziga xos bo’lgan holda muayyan yuzalikda shakllar uyg’unligini tashkil etadigan ko’rinishlari ham mavjud. Haykaltaroshlikning birinchi hiliga alohida makonni egallagan va har hil rakkursda tomosha qilish mumkin bulgan asarlar kiradi. Unga qadimgi Yunonistonning Rodost oralidan chiqqan san’atkorlar Agesandr, Atenador va Polidor yaratgan mashhur «Lokon» haykallar majmui misol bo’la oladi. Ikkinchi hil haykaltaroshlik releflarda, peshtoqlar va devorlarni bezab turuvchi bo’rtma shakllarda, asosan me’morlik san’atiga singishib ketgan holda namoyon bo’ladi. Masalan, buddhachilik davriga oid «Ayritom musiqachilari» deb shartli nomlanadigan bo’rtma haykallar guruhi shular jumlasidan.

Haykaltaroshlik hayvonlarni, o’simliklarni ham tas’virlaydi. Lekin uning asosiy mazmuni – inson va uning ruhiyati. Haykaltarosh, sumba, iskana, qolib yoki lo’mboz vositasida bizga toshdagi, yog’ochdagi, (bironza) birinch yoki ganchdagi inson qiyofasini taqdim etadi. Badiiy qiyofa qanchalik jonli chiqsa, uni turli nuqtadan tomosha qilish imkoni qancha keng bo’lsa, o’sha asar haqiqiy san’at namunasi deb qabul qilinadi. Haykallar san’at asari sifatida bir-birini takrorlamasligi kerak. Shu bois sho’rolar davrida bir qolipda quyilgan, har bir maydonga, guzarlarga, davlat idoralari oldiga o’rnatilgan ulug’ rahbarning qiyofasi, bir qolipda quyilgan «dohiylar» haykallari hech qachon san’at asari bo’lolmaydi.

Ko’pgina san’at turlarida bo’lganidek, haykaltaroshlik ham deyarli barcha estetik xususiyatlarni namoyon etadi. M., poytaxtdagi Motamsaro Ona haykali fojeaviylikni, D.Qutimurodov yog’ochdan ishlagan «Qoraqalpoq qizi» go’zallikni, Toshkent zilzilasiga bag’ishlangan me’morial – ulug’vorlikni o’zida in’ikos ettiradi.

BAXSHILIK SAN’ATI. Odatda baxshilikni estetikada sa’nat turiga kiritish qabul qilinmagan va xalq og’zaki adabiy ijodi sifatida badiiy adabiyotning xili deb hisoblab kelinadi. Aslida “bunday kamsitish”ning sababi o’zbek estetikasida shu paytgacha ovro’paga, to’g’rirog’i,

ruslarga taqlidning nihoyatda kuchli bo'lganida. Shunday qilib, biz uni to'laqonli san'at turi deb bilamiz va buni isbotlashga harakat qilamiz.

Baxshilik san'ati asosan Sharq xalqlarida mavjud, kelib chiqishi qadimgi Hindiston bilan bog'liq, sanskritchadagi "bhikshu" (qalandar, darvesh) so'ziga borib taqaladi. Keyinchalik,"baxshi", "baxsha", "baxshi", va boshqa shakllarda Sharq xalqlarining ko'pchiligida ustoz, ma'rifatchi degan ma'nolarda qo'llanilgan. G'arbda uni faqat qadimgi yunonlar madaniyatida ko'rishimiz mumkin. Qadimgi Hindiston ta'sirida bo'lsa kerak, baxshilar ularda dastlab,"aedlar"(qo'shiqchilar), keyinroq "rapsodlar"(qo'shiq to'quvchilar) deb atalgan, ular "Iliada", "Odessiya" kabi yirik epik dostonlarni torli soz jo'rligida kuylaganlar.

Bizda baxshilik san'ati qadimdan mashhur bo'lib kelgan. Ilmiy farazlarga ko'ra (V.Jarmunskiy, H.Zarif v.b.), "Alpomish" dostonining idlizlari Homer eposlari bilan tutashib ketgani qayd etiladi. "Alpomish" ham, boshqa alohida dostonlar ham, dostonlar turkumlari ham mintaqamizda, do'mbira, qo'biz va dutor jo'rligida kuylanadi. Baxshi, xalq dostonlarini yodda saqlovchi, meyoriga etkazib kuylovchi, ularning o'ziga xos variantlarini, versiyalarini yaratuvchi san'atkor. U, bir tomondan, shoirlik iste'dodiga ega bo'lishi kerak, ikkinchi tomondan, mahorat bilan kuylay bilishi, "Xudo bergan ovozga" ega bo'lishi lozim.

Baxshilik san'ati ibtidodan bizda sof og'zaki ijod bo'lib kelgan, XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, baxshilar madrasalarda tahsil ko'rib, ba'zi asarlarini yozma holda ham qoldirganlar. Lekin, asosan folklorshunoslar tomonidan dostonlar va termalar yozib olingan, hozir ham bu an'ana ma'lum ma'noda davom etmoqda. Shuningdek, bu san'atning yana o'ziga xos tomoni shundaki, unda ustoz – shogirdlik an'anasi qat'iy tarzda o'rnatilgan, doimo shunga amal qilib kelinadi. Natijada biz baxshilik san'atining bir necha o'ziga xos maktablariga egamiz. M.Qo'rg'on dostonchilik maktabi, Bulung'ur dostonchilik maktabi, Xorazm maktabi shular jumlasidan. O'zbek baxshilik san'atida ikki yo'l bilan dostonlar kuylanadi. Biri – Surxandaryo, Qashqadaryo, Samarqand yo'li, unda doston yo terma do'mbira jo'rligida, ichki g'arg'ara ovoz bilan, ikkinchisi – Xorazm yo'li, unda oddiy, ochiq ovoz orqali ijro etiladi. Baxshilik san'atining Ergash Jumanbulbul, o'g'li, Fozil Yo'ldosh o'g'li, Po'lkan shoir kabi ulug' namoyandalari xalq dostonchiligi namunalarini yaratganlar. Ular an'anaviy syujet asosida o'ziga xos go'zal asarlar ijod etdilar.

Xalq dostonlaridagi tasvirlar, majoziylik ko'p hollarda mubolag'aga va alliterastiyaga asoslanadi, natijada badiiy qiyofa afsonaviylashtirilgan, mo''jizaviylashtirilgan tarzda gavdalan-tiriladi. Masalan, "Go'ro'g'li" turkumi dostonlaridagi bahodirlardan biri – Hasan Ko'lbar bir to'yning oshini eb to'ymaydi, murtining ichiga kalamushlar in qurib tashlagan v.h. Yoki Amin baxshining o'zbek bahodirlariga chaqiriqday yangraydigan mana bu mubolag'a satrlarini olaylik:

Ariq tubinda indiz,
Daryo tubinda Qunduz,
Tog'larni osmonga oting,
Tutday to'kilsin yulduz[1].

Dostonlarda ot ham asosiy qahramonlardan biri. "Alpomish"da Boychibor, "Go'ro'g'li" turkumi dostonlarida G'irot xuddi odamlarday tasvirlanadi. Ayni paytda ularning uchqurligi favqulodda va rang-barang o'xshatishlar vositasida ta'riflanadi. Masalan, G'irot "qulog'ini qalam, dumini alam qilib" elib boradi. Ya'ni G'irot –muqaddas ot, uning qulog'i insoniyat uchun muqaddas bo'lgan, uchi uchlangan adl qamish qalamga, dumi qadimiy popukli muqaddas bayroqqa o'xshatiladi. Dostonlarda turli badiiy vositalarning qo'llanishi, baxshining ovozi va do'mbiraning ohanglari uyg'unlashib ketadi. Natijada uchqur otning yo'l bosishini tinglovchi nihoyatda yaqqol tarzda idrok etadi. Ergash Jumanbulbul kuylagan "Ravshan" dostonidagi mana bu parchaga e'tibor qiling:

Qulon yurmas erlardan
Quvib o'tib boradi.

[1] Bulbul taronalari. 5-tomlik, 5-tom. T., F.Fulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1973, 110-b.

Bulon yurmas erlardan
Buvib o’tib boradi.
Qarsoq yurmas erlardan
Qalqib o’tib boradi.
Bo’ri yurmas erlardan
Bo’zlab ketib boradi...[154]

Bu tasvirdagi alliterastiyalar (ohangdosh tovushlar) soz va ovoz vositasida ot bilan yaxlitlashib ketgan chavondoz qiyofasi haqida tasavvur beradi.

Baxshilik san’atida nasr, nazm shakllari, barmoq vaznining turli ko’rinishlari o’z aksini topadi. Ular go’zallik, ulg’vorlik, mo’’jizaviylik, kulgililik kabi estetik xususiyatlarning yanada bo’rtib ko’zga tashlanishini ta’minlaydi. Ayni paytda bu san’at turi maqol, matal va hikmatlarga boyligi bilan katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. Fozil Yo’ldosh o’g’lidan yozib olingan “Alpomish” dostonidagi Boysari tilidan aytilgan mana bu satrlarni haqiqiy hikmat namunasi desak yanglishmaymiz:

Davlat ko’nsa bir chibining boshiga,
Semurg’ qushlar salom berar qoshiga[155]

Baxshilik so’z va ijro san’atining uyg’unligi sifatida hozir ham o’z ahamiyatini yo’qotgani yo’q. X1X-XX asrlarda ustoz borliqlarining an’analarini davom ettirgan va davom ettirayotgan ulkan san’atkorlar etishib chiqdi. Xorazmlik Bola baxshi, qashqadaryolik Qodir baxshi, surxandaryolik SHoberdi baxshilar shular jumlasidan.

RASSOMLIK SAN’ATI. Bu san’at turi ham qadimdan mavjud, uning dastlabki namunalarini qadimgi tosh asridagi g’orlar devoriga ishlangan rasmlarda ko’rish mumkin. Ularda asosan ov hayvonlari va inson tasviri berilgan. Keyinchalik tasvirda tabiat ko’rinishlari ham aks ettira boshlangan. Dastlab ular bir yo’lda – rangli va oq-qora rang tasvir sifatida SHarqda (Xitoy, Hindiston, musulmon mintaqasida) xattotlik, kitobat bezagi sifatida taraqqiy topgan, biz ularni hozirgi zamon tili bilan minatyuralar deb ataymiz. Minatyuralar odatda rangli bo’lgan va ko’pincha tabiat (daraxtlar, cho’llar, butoqlar) fanidagi inson, qushlar, xayvonlar tasvirini o’z ichiga olgan holda kitobdagi mazmunning bir qismini ifodalagan, boshqacha qilib aytganda, bosma texnikasi qo’llanila boshlangunga qadar ular grafika – kitobiy rasmlar vazifasini bajargan.

Rassomlik san’atining yana bir ko’rinishi qadimda saroy devorlariga ishlangan katta hajmli rangli tasvirlar bilan bog’liq. Ularni hozirgi davr pannolarining ibtidosi deyish mumkin. M., Afrosiyobdagi to’y marosimini aks ettirgan yoki Varaxshadagi hayvonlar bilan olishayotgan bahodirning tasvirlari (VII-VIII asrlar) shular jumlasidan.

Keyingi paytlarda bosma texnikasining vujudga kelishi va san’at turlarining taraqqiy topib borishi natijasida rassomlik uch turga bo’lindi: devoriy rasmlar (ko’rgazmali-amaliy san’at), rangtasvir va grafika – kitob bezash san’ati. Ko’rgazmali-amaliy san’at turini ko’rib o’tganimiz uchun rangtasviri to’xtalamiz.

Rangtasvir voqelikning san’atkor tanlagan nuqtai nazardan mo’yqalam va bo’yoqlar vositasida muayyan tekis materialga rasm tarzida tushirishdan iborat. Unda rassomning uslubi, bo’yoq tanlashdagi mahorati, nur va soyalar o’yini yangicha kompozistion yondashuv kabi san’atkor iste’dodini belgilaydigan jihatlar muhim ahamiyatga ega. Aynan ana shular tufayli rassom tabiat, jamiyat, shaxs hayotidagi voqea-hodisalarning takrorlanmas serjilo manzaralarini bizga etkazib beradi, voqelikdagi estetik xususiyatlarni rang vositasida tasvirlaydi. Rassom bularning hammasini faqat rasm yo’li bilangina emas, balki rasmga o’xshash lekin aslida rasm bo’lmagan havo, nur, tuman v.h. singari asarning estetik ruhini belgilab beradigan chiziq tasvirlar vositasida in’ikos ettiradi. Buning yorqin misoli sifatida iste’dodli o’zbek rassomi V. Oxunovning “Tashlandiq odam”asarini ko’rastish mumkin. Unda rang, nur, soya fonida baland kunda va unga qo’yilgan bosh tasviri berilgan, atrof bilan kunda bir olam, bosh o’zi bir olam.

[154] Bulbul taronalari. 2-tom, 534 b.
[155] Alpomish. T., F.Fulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1979 y., 13-b.

Diqqat bilan kuzastangiz, qaysi rankkursdan qaramang, kundaga qo'yilgan olamni ko'rasiz va ekzitenstiyachilar ta'biri yodingizga tushadi, o'z holiga tashlab qo'yilgan olamdagi tashlandiq odam. Tasvirning nochiziqligi, ranglarning kontrastlikka asoslangan tarzda qorishuvi, ko'zi yumilgan bosh va hilpirashini hohlagan, lekin hilpirashga majoli yo'q sochlarining tashqi olamiga ulanib ketishi ulkan bir fojeaviylik ruhini ufurib turadi, asarni kuzatar ekansiz, seskanganingizni ham, ho'rsinganingizni ham sezmay qolasiz.[156]

Biz zamonaviy rangtasvir haqida mulohaza yuritdik. Mumtoz rangtasvir namunalarini esa muzeylarda ko'p uchratgansiz. Rembrand, Rubens, Rafael, Botichelli, Bryullov, Surikov, Levitan, Tansiqboev, Ahmedov, Choriev va boshqa ulug' rassomlar asarlari shular jumlasidan.

Rassomlik san'atining yana bir ko'rinishi bu grafikadir – ham rasm, ham bosma badiiy asa. M., taniqli rassomimiz M.Reyx tomonidan V. Yanning "Chingizxon" romaniga ishlangan rasmlari, mashhur rus haykaltaroshi va rassomi V.Favorskiyning Robert Byorns asarlariga yog'ochdan o'yib ishlagan gravyuralari har ikkisi grafik asarlaridir. Grafika rangtasvirga yaqin, lekin ayni paytda qat'iy chiziqlilik xususiyati egaligi va rangga ko'ra voqelikning muayyan tasvirini aks ettirishi bilan ajralib turadi. Ayni paytda u doimo rangtasvirdagi asarlarga nisbatan hajman kichik bo'ladi. Chunki grafika eng avvalo kitobda nashr etishi uchun mo'ljallanadi. SHu bois undagi rangtasvir unsurlari bosma texnikasiga moslangan bo'ladi. O'zbek rassomlari grafikaning nihoyatda go'zal namunalarini yaratganlar. Ch.Ahmarovning "Ravshan" dostoniga, V. Kaydalovning o'zbek xalq dostonlariga, I.Ikromovning Navoiy va Pushkin asarlari muqovalariga ishlagan rasm hamda bezaklari shular jumlasidan.

Rassomlik san'atida qadimgi minatyura yana tiklanganligini ham ko'rish mumkin. Bunga iste'dodli grafik rassom T. Muhamedovning o'zbek halq ertaklariga ishlangan rasmlari, SH.Muxammadjonovning "Mahmud Qoshg'ariy", "Chilangan Kova qo'zg'aloni" kabi asarlarni misol bo'la oladi.

T.Muhamedov minatyuralarida asosan takrorlanmas grafika san'atini ko'ramiz, Sh. Muhammadjonovni rangtasvir, usulida zamonaviy minatyurani boyitayotganiga guvoh bo'lamiz. T.Muhamedov asosan kulgilikka, Sh.Muhammadjonov esa ko'proq go'zallik va ulug'vorlikka e'tiborni qaratadi.

Xullas, rassomlik "qarimaydigan" san'at turi sifatida har bir zamonda o'z imkoniyatlarini kengaytirib borayotgan katta tarbiyaviy ahamiyatini susaytirmagan faol estetik faoliyatdir

MUSIQA. Agar rassomlik san'atida deylik uning manzara janridagi Levitanning mashhur "Qarag'ayzor" asari ko'z oldimizda muayyan ma'noda tugallangan rangtasvir sifatida namoyon bo'lsa, musiqa asari, m., Betxovenning "Oydin sonata"si yoki Hoji Abdulazizning "Guluzorim" kuyi ohanglar vositasida tinglash jarayonida chizilayotgan rangtasvirdir. Ya'ni rangtasvir badiiy mazmundagi markazni in'ikos ettirgan holda ibtido bilan intihonni tasavvurimizga havola qilsa, musiqada ibtido, markaz va intiho asarning o'zida mujassam bo'ladi. Shu bois rassomlik san'atini ranglar musiqasi, musiqani esa tovushlar tasviri deyish mumkin. Ayni paytda musiqa rassomlikdagi yoki badiiy adabiyotdagi aniq yo muayyan tasvirlash imkoniga ega emas, lekin u ohangdor tovush orqali inson qalbiga kuchli ta'sir ko'rsatish, uning ruhini qisqa vaqt ichida o'zgartirish qudratiga ega. Bu jihatdan unga teng keladigan san'at turi yo'q. SHu sababli musiqadagi "musiqiylik" tushunchasi barcha san'at turlari uchun yuksak mahorat ma'nosini anglatadi. M., she'riyatdagi musiqiylik, nasrdagi musiqiylik, me'morlik – qotib qolgan musiqa, ranglar musiqasi v.h.

Musiqa san'ati keskin farqlanadigan milliylik va mintaqaviylik xususiyatiga ega. Xususan, G'arb bilan SHarq musiqasida intonastiya, ohang, ijro uslublari va usullari, musiqiy asboblarning xar xilligi yaqqol ko'zga tashlanadi. To'g'ri, g'arbliklar va sharqliklar odam sifatida bir-biriga (ichki dunyosi nuqtai nazaridan) muayyan o'xshashliklarga ega bo'lganidek, ularning musiqasida, ijro asboblarida qay ma'nodadir umumiylik bor. M., ba'zi franstuz, olmon xalq qo'shiqlari bilan o'zbek xalq qo'shiqlari orasida intanastion o'xshash jihatlarni, fortapiyano bilan chang, g'ichchak bilan skripka, nay bilan fleyta v.b. musiqiy asboblarda umumiy tomonlarni uchratamiz. Lekin, ayni paytda biz Mostart asarlari bilan Hoji Abdulaziz asarlari orasidagi katta farqni darhol anglab

[156]Қarang. "San'at"jurnali, 1991 y, 5-sonidagi zarvaraқ.

etmasligimiz mumkin emas. Chunki musiqa pardalar pastu balandligiga asoslangan, oddiy tovushga qaraganda uzoq davom etadigan ohangdor tovush vositasida inson ichki dunyosini ifodalaydi.

Eng avvalo ana shu ichki dunyo inson millatini, mentalitetini belgilaydi, uning tashqi ko'rinishidagi farqlar ham ayni o'sha ichki dunyo bilan bog'liq. Shu sababli musiqani millatning qalbi deb atashlari bejiz emas. M. F.Verdinelning "Jiz" operasini tomosha qilib o'tirgan oddiy o'zbek dehqoni "Nima bu oddiy gapni qo'shiqqa o'xshatib, uning ustiga juda baland ovozda aytadi", deb hayron bo'ladi va uni rasmona estetik idrok eta olmaydi. Ammo o'sha dehqon Sulaymon Yudakovning "Maysaraning ishi» operasini har gal Toshkentga kelganda jon qulog'i bilan, maza qilib eshitib, tomosha qiladi. Unga oddiy gapni qo'shiq qilib aytilishi ham, ovozlardagi intonastiya ham erish tuyulmaydi, bularni u sezmaydi ham asarni estetik zavq bilan idrok etadi. Chunki "Jizel" – Ovro'pa mentalitetining italyan kishisining qalbiga, "Maysaraning ishi" o'zbekning qalbiga mos milliy ohanglar uyg'unligi bilan murojaat qiladi.

Biroq, musiqa mohiyatan umuminsoniy tabiatga ega, qaysi millatga taalluqli bo'lishidan qat'i nazar, musiqa tarjima qilinmaydi, rassomlik san'atiga o'xshab, uning tili – bitta. Faqat o'sha tilni tushunish uchun har bir millat o'z estetik tarbiyasini yuksak darajasiga ko'tarishi, estetik didini ilmiy-amaliy asosida shakllantirishi lozim. Nima uchun Muhiddin Qoriyoqubov XX asrning 30-yillarida, Munojot Yo'lchieva 90-yillarida Parij konstert zallarida bergan konstertlariga ko'pchilikka chipta etishmagan, zalga kirganlar esa ularni bir mo''jizaday tinglashgan, konstert so'ngida deyarli yarim soat tik turib qarsaklar bilan olqishlashgan. Demak, hali bizning estetik tarbiyamiz, didimiz franstuzlarga qaraganda ancha past. Shuning uchun ham biz Ovro'pa musiqa san'at durdonasini ham rosmana idrok etolmaymiz. Vaholanki, jahonda barcha sohada integrastiyalashuv jarayoni jadal sur'atlar bilan bormoqda. O'zbek estetikasining vazifasi ana shu jarayonda millatimizning to'laqonli ishtirokini ta'minlashga xizmat qilishdir.

Musiqa san'atida qo'shiq janrining o'rni alohida uni ba'zan qo'shiqchilik san'ati ham deb atashadi. Chunki aynan qo'shiq, ohangdor inson ovozi musiqaning vujudga kelishida ulkan rol o'ynagan. Aynan qo'shiq ohangga solingan so'zlar orqali millat tarix-dn, xalqning ijodiylik qobiliyatidan bizga xabar beradi. Eng go'zal, eng badiiy yuksak xalq she'rlari qo'shiqlar matni sifatida yuzaga kelgan. Masalan:

Andijonda o't yoqsam,
O'shda tutun.
Bu dunyoda bormikan
Bag'ri butun.

Bu dunyoda bo'lsa agar
Bag'ri butun,
Qog'ozdan hazon yasang,
Guldan – o'tin.

Bu satrlardagi o'xshatishlarni, majoziylikni, ohangga solingan inson qismatining badiiy qiyofasini hech bir buyuk san'atkorda uchratolmaysiz. Buni faqat xalq dahosigina yaratishi mumkin. Ayni paytda muayyan shoirning sheoriy matniga bastakorlar tomonidan maxsus kuy bastalash asosida ham qo'shiqlar vujudga keladi. Ularning eng yaxshilari mumtozlik maqomini oladi. Qo'shiq janri ko'rinishlarga boyligi bilan ham alohida ajralib turadi: tarixiy qo'shiqlar, marosim qo'shiqlari, laparlar, lirik qo'shiqlar siyosiy qo'shiqlar, ariyalar, intermeststolar. v.h.
Musiqaning turlari va janrlari juda ko'p: xalq musiqasi, mumtoz musiqa, simfonik musiqa, vokal, musiqa v.h. Biroq u qaysi janrda bo'lmasin, Y.Baxning organ uchun yozilgan xorallarimi, «CHo'li Iroq» kuyimi, Shopenning etyudimi, Tarkanning qo'shig'imi – hammasi inson hissiyotlarini tarbiyalashda, ularni hayvonlikdan insoniylikka ko'tarishda va bu hissiyotlarni noziklashtirishda muhim ahamiyatga ega. Zero musiqa inson qalbini hilmlashtiruvchi, yumshatuvchi eng kuchli estetik omildir.

RAQS SAN'ATI. Bu san'at turi Ovro'pada xoreografiya deb ataladi va raqsning barcha turlarini o'z ichiga oladi. Raqs qo'l va oyoq harakatlariga asoslanadi, lekin bu harakatlar ritm, muqom va badanning plastik egiluvchanligi vositasida shiorona xayolot parvozini ifodalaydi. Bu

vositalarning hammasi musiqa yordamida (juda bo'lmaganda bir musiqiy asbob ishtirokida) umumiy bir uyg'unlikni tashkil etadi, ana shu uyg'unlik raqsning san'at sifatidagi mohiyatini anglatadi. Raqsning ham o'z ichki turlari ko'p, diniy-falsafiy raqslar, mehnat raqslari yoki kasbiy raqslar, sof o'yindan iborat raqslar, insoniy kayfiyatni anglatadigan raqslar, maxsus sstenariy (libretto) asosida sahnalashtiriladigan va uzoq vaqt davom etadigan raqslar v.h. M., hind mumtoz raqslarida diniy-falsafiy mazmunni ifodalash birinchi o'rinda turadi, qo'llar, oyoqlar, qosh-ko'z harakatlari olamning vujudga kelishidan tortib, qadimgi Hindiston ma'budlarining hayotigacha aks ettiradi. Bu raqslar daqiqalar emas, soatlar mobaynida ijro etiladi. Zamonaviy balet ham mazmunni aks ettirishda hind raqslariga o'xshab ketadi, lekin bu erda asarni sahnalashtirish – teatrlashtirish muhim o'rin egallaydi. O'zbek xalq raqslarida esa egiluvchanlik, o'yin unsuri bo'rtib ko'zga tashlanadi va butun xatti-harakat asosan tomoshabin qalbiga quvonch hamda zavq berishga yo'naltiriladi. Unda ayol latofatining she'riyati, nozikligi, noz-karashmasi erkaklarning mardona ulug'vorligi, qudrat ramzini anglatuvchi harakatlari aks etadi. Kasbiy raqslarda esa muayyan mehnat turining shoirona tasviri o'z ifodasini topadi («Cho'pon raqsi», «Terimchi raqsi» v.h.).

Raqs san'ati, yuqorida aytganimizdek, folklorning uzviy qismi tarzidagi va sahnaviy – teatrlashtirilgan ko'rinishlarga egaligi bilan birga, mintaqaviy-mahalliylik xususiyatiga ham ega. M., o'zbek raqsida uch yo'nalish mavjud: Toshkent-Farg'ona, Xorazm va Buxoro yo'llari (ba'zan usullari ham deyiladi). Ular bir-biridan ifodaviy usullarning o'ziga xosligi bilan farqlanadi, ayni paytda har bir raqqosa yoki raqqosning o'z uslubi bor. M., Mukarrama Turg'unboeva bilan Galiya Izmaylovaning raqslari bu san'atning buyuk namunalari bo'lgani holda, uslubiy jihatdan bir-biridan farq qiladi.

So'nggi paytlarda raqs san'ati bizda keng yoyildi va unda havaskorlik unsurlari shu qadar ko'payib ketdiki, natijada istagan qo'shiqchi o'zi raqqosalik, raqqoslik qila boshladi, raqsning san'at turi sifatidagi qonun-qoidalari tan olinmay qo'yildi. Goho bir qo'shiqchi 6-8 nafar raqqosani, ba'zan esa ayollar ayollarni «o'ynatadi». Bunday hol professional san'at havaskorlik darajasiga tushirishga, uning tanazzulga uchrashiga xizmat qilmoqda. O'zbek milliy raqsi an'analari, haqiqiy san'at «erkin», «ommaviy raqs bo'tqasi» ichida asl yuzini yo'qotib bormoqda. Shu sababli, ming afsuski, hozirgi paytda kechagina sahnada bo'lgan qizlarxon Do'stmuhamedova, Malika Ahmedova, Rushana Odamboeva kabi san'atkorlarning o'rnini bosish u yoqda tursin, ularning yoniga yaqin keladigan raqqosalar yo'q.

TEATR. Insoniyat ma'naviy hayotida Teatr san'ati juda qadamdan o'z o'rnini yo'qotmay keladi. Bundan bir necha ming yillar avval qadimgi Hindiston, qadimgi Xitoy va qadimgi Yunonistonda dastlab teatr bir kishilik sahnadan iborat bo'lgan, keyinchalik ikki kishilik sahnadan, undan keyingina jamoviy san'at turiga aylangan. Ya'ni spektakl jamoaviy ijod mahsuli – rejissyor, dramaturg, aktyor va rassomning ijodiy izlanishlari natijasi o'laroq yuzaga keladi. Ayni paytda unda bir necha san'at turi omuxta tarzda namoyon bo'ladi: me'morlik, rassomlik (dekorastiya), musiqa va notiqlik san'atining hamkorligi spektaklning sahnaviy asosini, dinamik tarzda rivojlanib boradigan dramatizm esa uning badiiy – estetik mohiyatini belgilab beradi.

Har bir spektaklning muvaffaqiyatli chiqishi rejissyor va aktyorlik iste'dodi, mahorati bilan bog'liq. Rejissyor ham, aktyor ham ijodkor. Rejissyor butun spektaklning ibtidodan intihosigacha yaxlit asar tarzida tasavvur qiladi va o'z g'oyaviy niyatini aktyorlar ovozi, harakati hamda sahnaviy ko'rinishlardagi moddiy ashyolar orqali ro'yotga chiqaradi. U drama yoki dramalashtirilgan epik asar (roman, qissa) asosida undan ma'lum ma'noda farqlanadigan o'zining badiiy-estetik talqinidagi yangi asarni taqdim etadi, ya'ni drama yozuvchining, spektakl esa asosan rejissyorning asari. Rejissyorning mahorati, aktyor va rassom ko'magida sahnani o'ziga xos olamga aylantiradi: unda biz o'z zamonamizni ham, kechmish zamonlarni ham ko'ramiz, ularning eng muhim, xarakterli jihatlarini ilg'ab olamiz.

Rejissyor o'ylagan g'oyani aktyorlar amalga oshiradi. Aktyor – sahnaning joni, uning har bir holati, yuz ifodasi, ovozidagi ohang, monolog va dialog paytlaridagi qo'l harakatlari badiiy qiyofani yaratadi. Zero spektaklning o'zi boshdan-oyoq dinamik harakat mahsulidir. Shu bois ham aktyor mahorati, iste'dodi sahna asari darajasini belgilaydigan asosiy omillardan. M., Otello rolini buyuk

aktyor Abror Hidoyatov bilan ijro etgan spektakl orasida T. Azizov garchand u ham iste'dodli aktyor bo'lsa-da juda katta, qiyoslab bo'lmaydigan darajada farq bor.

Teatr san'atining yana bir o'ziga xos jihati shundaki, unda sahna asari tomoshabin oldida yaratiladi, o'sha rejissyor, sahnaga qo'ygan o'sha aktyorlar o'ynagan bugungi spektakl kechagidan farq qiladi. Bu sahna san'atining doimiy ijodiyligini ko'rsatadi, bugungi ijroga aktyor nimanidir qo'shadi yoki undan olib tashlaydi. Bu uning ruhi, ijodiy kayfiyati, ikki yoki uch kunlik o'sishi bilan bog'liq.

Teatrning turlari ko'p: yoshga qarab bo'linadigan yoshlar teatri, bolalar teatri, jonli aktyor ishtirok etmaydigan qo'g'irchoq teatri bor. Shuningdek, musiqadan juda keng foydalanadigan, butun boshli piesa yoki librettoga bastakor alohida, davomli, kuy bastalaydigan balet musiqali drama, operetta, opera singari estetik mohiyatiga qarab ajratiladigan teatr turlari ham mavjud. Lekin qaysi turdagi teatr san'ati bo'lmasin, u millat va shaxs estetik didini yuksaltirishda katta ahamiyatga ega.

O'zbek milliy teatri qadim zamonlarda avval qo'g'irchoq («chodir xayol») tarzida mavjud edi. Faqat keyinchalik, XX asr boshlarida milliy drama paydo bo'lgach (M.Behbudiy, «Padarkush»), zamonaviy teatr vujudga keldi, deb aytishimiz mumkin. Teatr jadidchilik harakati bilan uzviy bog'liq bo'lib, favqulodda juda tez va keng yoyildi. O'zbekiston hududida XX asr 10-yillarining o'zida Samarqandda, Toshkentda va Qo'qonda teatr truppalari paydo bo'ldi, o'zbek xalqi ma'naviyati xazinasi yana bir go'zal san'at bilan boyidi. Behbudiy, Avloniy, Hamza kabi buyuk ziyolilar bunda katta xizmat qildilar. Keyinchalik Mannon Uyg'ur, Etim Bobojondek ulkan rejissyorlar, Abror Hidoyatov, Obid Jalilov, Shukur Burxon, Olim Xo'jaev, Sora Eshonto'raeva, Nabi Rahimov, Hamza Umarov, Rahim Pirmuhamedov kabi buyuk dramatik aktyorlar etishib chiqdi. Karim Zokirov, Halima Nosirova, Bernora Qorieva, Soadat Qobulova, Muyassar Razzoqova, Guli Hamraeva singari opera va baletning mumtoz ustalari jahonga tanildilar. Hozirgi o'zbek teatri ma'naviy-axloqiy maskan, haqiqiy ibratxona sifatida diqqatga sazovordir. «Chunki sahna san'atining odamlarga nafaqat zavq-shavq baxsh etishi. ayni paytda milliy g'urur, milliy iftixor manbai, qudratli tarbiya vositasi ham bo'la olishi – bu isbot talab qilmaydigan haqiqatdir»[157].

SIRK. Sirk eng qadimgi an'anaviy san'at turlaridan biri. U Sharqda vujudga kelgan va dorbozlik san'ati deb ham atalgan, ko'chma tomosha sifatida xalq orasida shuhrat qozongan. Unda dorda langar bilan yurishdan tashqari, dorboz havo gimnastikachisi (chig'iriqda) vazifasini ham bajargan. Pastda albatta nog'ora dorbozning harakatlariga mos ohangda yangrab turgan. Ayni paytda pastda qiziqchi, ko'zboylog'ich, akrobat (besuyak), ayiq o'ynatuvchi ishtirok etgan, ba'zan askiyadan ham foydalanilgan.

Hozirgi paytda zamonaviy Sirk o'sha unsurlarni asosan saqlab qolgani holda, yanada murakkablashgan inson dovyurakligini, tanasining eguluvchiligini, erishib bo'lmaydigan darajadagi epchillikni aktyor mahorati orqali namoyon etadi, unutilmas badiiy qiyofa yaratadi. Endilikda buning uchun maxsus aylana shaklida qurilgan, tomoshabinlar o'rindiqlari ham aylana qilib joylashtirilgan bino va arena deb ataladigan aylana o'yin maydonidan foydalaniladi. Undagi tomoshalarda inson tanasi go'zalligini kuzatish bilan birga biz aktyor harakatlaridan vujudga kelgan insoniy mo''jizalarni ham ko'ramiz. Sirk insonning nafaqat o'z a'zolari va hissiyotlari, balki hayvonlar, o'yin asbobi bo'lmish narsalar, makon, tomoshabinlar hissiyotlari, atrof-muhit ustidan, kengroq ma'noda olganda, dunyo ustidan cheksiz hukumronligini namoyish etishi bilan bizni doimo xavotirdan hayratga aylanadigan estetik idrok etish jarayonini boshdan kechirishimizni ta'minlaydi. Zero Sirk «sof estetik» san'at, unda bevosita manfaatdorlikni uchratmaymiz. M., bir shlyapa ostida ko'zboylog'ich uchirgan besh yoki o'nta kaptardan, olov halqa ichidan arslonning sakrab o'tishidan, hech qaysi sportchi bajarolmaydigan chig'iriq (gimnastik) yoki akrobotik (belsuyak) o'yinlardan qanday manfaat bo'lishi mumkin? Chunki Sirkda respublika yoki jahon birinchiligi uchun (manfaatli) musobaqa o'tkazilmaydi, umuman, Sirk musobaqa degan tushunchani inkor etadi.

[157] Karimov.I.A. Xavfsizlik va tinchlik uchun kurashmoқ kerak. T., O'zbekiston, 2002 y., 55–56-b.

Sirkning yana bir o’ziga xos xususiyati, unda doimiy masxaraboz-qiziqchining ishtirok etishi, ya’ni kulgililik xususiyatining doimiy mavjud bo’lishi bilan belgilanadi. Masxaraboz faoliyati Sirkdagi barcha narsalarni (namoyishlarini), sirtdan bo’lsa-da, bog’lab turadigan, tomoshabinni bir hayratlanarli keskin kechinmali, havotirli holatdan ikkinchisiga o’tishi uchun kulgili tanaffusni, muayyan ma’nodagi forig’lantirishni o’z ichiga oladi. Masxaraboz mantiqiylik ustidan nomantiqiylikning, absurdning shartli ravishdagi g’albasini ko’rsatadigan va shu bilan tomoshabinda kulgi uyg’otadigan, har bir davr uchun zamonaviy bo’lgan, ya’ni har bir zamonning «o’z kulgisini» topa oladigan o’lmas badiiy qiyofa.

Shuningdek, Sirk san’atida vorisiylik birinchi navbatda oilaviy san’atkorlik, qolaversa ustoz-shogirdlik an’analari hukumron. M., o’zbek Sirkida Toshkenboevlar oilasi bu san’atning, deyarli barcha sohalarida faoliyat ko’rsatdilar va ko’rsatmoqdalar, hozir biz Sirkka kirsak, «nevara va evara san’atkorlar» namoyishlaridan estetik zavq olamiz.

Umuman olganda, Sirk san’ati millatni, ayniqsa yoshlarni mo’’jizaviylikdan hayratlanib, kulgililikdan forig’lanib-jismonan baquvat, epchil, o’z ruhi a’zoi badani ustidan hukumronlik qila oladigan, katta tabiatining bir qismi bo’lmish hayvonlar tabiatidan xabardor shaxs sifatida kamol topishida muhim ahamiyatga ega.

ASKIYA. Baxshilik san’atiga o’xshab, askiya ham xalq og’zaki ijodi mahsuli. U arab tilidagi «o’tkir zehnli» ma’nosini anglatadigan «zakiya» (ko’pligi – «azkiya») so’zidan olingan bo’lib, qadimgi, xalq sevgan san’at turlaridan biri. U – ikki va undan ortiq kishi tarafma-taraf bo’lib, davrada, to’g’ridan-to’g’ri, tomoshabinlar olqishi shaklidagi baholash usulida o’tkaziladigan so’z o’yini.

Ammo askiya oddiy so’z o’yinidan qat’iy belgilangan mavzui bilan ajralib turadi. Uning bu xususiyati payrov janrida yaqqol ko’zga tashlanadi. Bu janr nihoyatda izchillikni talab etadi, payrovdan chiqish, chetga uni chala qoldirib ketish, mumkin emas. «To’laqonli adabiy asarda, masalan, tabiat manzaralari, kishilar obrazi va xarakteri, ularning hayotga munosabatlari, voqealarning rivojlanishi va tugallanishi, g’oya va harakatni to’lduruvchi detallar tasvir etilganday, - deb yozadi askiyashunos R.Muhammadiev, - payrovda ham bu talablar amalga oshirilishi shart, aks holda u «chala», «xom» bo’lib qoladi. SHu jihatdan qaraganda payrov syujetli yaxlit badiiy asar hisoblanadi»[158]. M., «Imorat» payrovida olingan eru poyolvorga qazilgan chuqurlindan boshlab, to tom yopilib, imorat uvog’u bo’yoqdan chiqqunicha bo’lgan jarayon aks etishi kerak.

Payrovdan farqli o’laroq, o’xshatdim, bo’lasizmi, gulmisiz, rayhonmisiz qofiya, radif, kabi kichik janrlarda askiyachi o’z raqibining ba’zi sifatlarini, xislatlarini boshqa narsalarga o’xshatish, nisbat berish orqali kulgi uyg’otadi. Bunda, R.Muhammadiev ta’kidlaganidek, ikki tarafning har safargi savol-javobdan keyin mavzu tugashi va ikkinchi savol-javobida boshqa mavzuga o’tish mumkin.

Askiyaning hamma janrlarida ham so’z qo’llashdagi mohirlik, mubolag’a, kinoya, kessatiq, qo’l, yuz harakatlari singari vositalardan foydalanish katta ahamiyatga ega. Lekin, eng muhimi, bu san’at turining hamma janrlarida belgilovchi xususiyatlardan biri –hozirjavoblik. Raqib tomonning savoliga yoki sifatlashiga sayoz, kulgi uyg’otmaydigan tarzda javob bergan, «hujum»ni munosib rad etolmagan tomon engilgan hisoblanadi, zero favqulodda ko’chma ma’no, majoziylik qonuniyatiga binoan izchil va nozik fikrlash hozirjavoblikning moyasi hisoblanadi.

Askiyaning yaxlit san’at turi sifatidagi yashash sharti – bu uning erotik tabiatga egaligi. Unda mazmun mehnat turlariga, kasbga, muomalaga doir so’z va atamalarga nihoyatda nozik, pardali tarzda jinsiy ma’noni jolash orqali ochiladi. Aynan ana shu ko’chma ma’no tinglovchi hozirjavobligi tomoshabinda kulgi uyg’otadi. Zero hozirjavoblik erotik-seksual urg’uga ega bo’lsagina, askiyaga aylanadi, aks holda u topib aytilgan hazildan nariga o’tmaydi. Ayni paytda askiyada laqab ishlatish ham o’ziga xos o’rin egallaydi. Lekin laqab askiyada shaxsning jismoniy nuqsini ochish, hajv uchun emas, balki zaminida mehr yotgan hazil tariqasidagi latifa so’z o’yinlari vositasida kulgi qo’zg’otish uchun qo’llaniladigan usul hisoblanadi.

[158] Askiya T., F. Fulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1970 y., 6–b.

Askiya o’zbeklarda urug’chilik-qabilachilik davrida vujudga kelgan degan faraz bor. Zotan, darslikning tarixiy qismida ko’rib o’tganimizdek, SHrayber-Froyd nazariyasiga binoan qadimgi odam jinsiy munosabatlarga doir so’zlarni mehnat turlariga qo’llab, og’ir mehnatga huzurbaxshlik berishga intilgan. Askiyaning kelib chiqishi ham ehtimol shundadir. Bu san’at turining eng ravnaq topgan davri ilmda XIV-XV asrlar deb tan olingan. O’sha davrda mavlono Burhon lang, Said G’iyosiddin Sharfa, Mavlono Xalil Sahof, Mavlono Abdulvose’ munshiy kabi askiyachilar bu boradagi eng kuchli san’atkorlar hisoblangan. Keyingi davrlarda ham askiya o’zbek xalqining to’y-tomoshalari, tantanali marosimlarida o’z o’rniga ega nazokatli san’at sifatida taraqqiy topib bordi. Biroq sho’rolar davrida u «qayta ishlandi», ya’ni uning erotik san’at turi sifatidagi xususiyati inkor etildi. Natijada askiya zo’raki kulgi asosiga qurilgan jiddiy «xalq og’zaki ijodi janri»ga aylandi. M., biz iqtibos keltirgan «Askiya» kitobida o’sha davrlarda yozib olingan va «Mushtum» jurlarida e’lon qilingan payrovlar, askiyaning kichik janrlari, askiyachilarning mahoratiga qaramasdan, yoniningizda birov qitiqlab tursa ham, sizda kulgi qo’zg’otishi mushkul. Chunki mazmunan sostialistik, shaklan milliy bo’lgan bu askiyalarda o’q tomir – nihoyatda nozik pardalangan erotik xususiyat yo’q. Aynan ana shu xususiyat tufayli boshqa san’at turlariga (M., badiiy adabiyotga, teatrga v.b.) o’xshab bolalar askiyasi, o’simirlar askiyasi, yoki yoshlar askiyasi degan tushuncha qo’llanilmaydi. Askiya faqat balog’atga etgan kishilar uchun mo’ljallangan san’at turi. Lekin alohida ayollar askiyasi, erkaklar bilan ayollar yonma-yon ishtirok etgan askiyalar mavjud. M., mohir askiyaboz Muhabbatxon Yo’ldosheva, Muhiddin Darvishov, Zaynobidin va Madaminjon YUsupovlar, Abdulhay mahsum Qozoqov kabi erkak askiyabbular davrasida ulardan qolishmagan holda ishtirok etib keladi.

Hozir Mustaqillikdan keyin askiya yana o’z asl qiyofasiga qaytdi. Haqiqiy askiyani keyingi paytlarda askiyabozlar musobaqalarida, respublika miqyosida katta tantanalarda, teleekranda tinglab, tomosha qilyapmiz. Bunday askiyalardagi kulgi o’ziga xos tanqidiy ruhga ega. U jamiyatimizning yanada ravnaq topishi, estetik didni yuksaltirish uchun xizmat qilib kelayotgan san’at turi. Lekin ba’zi bir bizning mashhur «profesional» qiziqchilarimizning azbaroiy odamlarni kuldiraman deb bachkanalikka, bepardalikka yo’l qo’yayotgan holatlari ham uchrab turishi kishida afsus yug’otadi. Vaholanki askiya, bir suhbatda ulkan yozuvchimiz Abdulla Qahhor aytganidek, usti bir qavat yupqa tuproq bilan yopilgan bir uyum go’ng ustida o’sgan atirguldek go’zal, uning rangidan, hididan bahramand bo’lish lozim, tagidagi tuproqni ochib, go’ngni titish kerak emas. Aks holda askiyaning bor go’zalligiyu, nozikligi, hayo pardasi yo’qoladi, u so’kish va so’kinishning madaniylashgan shakliga aylanadi-qoladi.

ESTRADA. Qadimda estrada bilan Sirk yaxlit bir san’at turi hisoblangan. XIX asrga kelib, estrada Sirkdan mustaqil tarzda faoliyat ko’rsata boshlagan. O’zbekistonda u Qo’qon xonligida XIX asr boshlarida tashkil etilgan keyinchalik «qiziqchilar» teatri deb atalgan.[159] Umuman olganda, u an’anaviy san’atlar ichida nisbatan yangisi va ba’zi jihatlari bilan zamonaviy – texnikaviy san’at turlariga ma’lum ma’noda yaqinligi bor (estrada musiqasining zamonaviyligi, elektron asboblar ijrosi v.h.).

San’at turi sifatida estrada omuxtalik tabiatiga ega, unda teatr, musiqa, Sirk, askiya unsurlari yaqqol ko’zga tashlanadi. M., drama va komediyaning, kichik shakllari, intermediyalar, akrobotika, pontomima, janglyorlik, qo’shiq, badiiy o’qish v.b. janrlar muvafaqiyatli ijro etiladi. Unda zamonaviy muammolarning ko’ngil ochish usullari va kulgi vositasida ifodasini, xilma-xil tanqid yo’llarini ko’rish mumkin. Falsafiylik, ijtimoiy-siyosiy mavzular, estradada qisqa, lo’nda, qiziqarlili tarzda ochib beriladi. Estrada, sahnaviy san’at bo’lsa-da, teatrdan aynan ana shu «engilligi», «ko’ptomonlamaligi» bilan farq qiladi. Mashhur rus estrada aktyori E.Petrosyan shuni nazarda tutgan holda, bu san’at turini «san’atdagi jurnalistika» deb ataydi.

Estrada namoyishlarini (nomerlarini) ko’pincha konferense bir tizimga solib turadi. Ba’zan esa buni aktyorning o’zi amalga oshiradi, estradada aktyor mahorati, uning xatti-harakatlari, yuz ifodasi, zarur paytdagi pauzasi v.b. hodisalar muvafaqqiyatning asosiy omili hisoblanadi. Estrada aktyori tomoshabin bilan uzviy aloqada bo’ladi: sahna va zal ba’zan bir-birini to’ldiradi. SHu

[159] Қarang: Ўsha manba, 129-b.

o’rinda yana E.Petrosyanni eslashga to’g’ri keladi, mening bosh rejissyorim, tomoshabin u menga nima qilish kerakligini aytib berib turadi, deydi buyuk aktyor.

Hozirgi paytda maxsus «estrada teatrlari» mavjud. Rus va jahon estradasida aktyorlar asosan yozuvchilar maxsus yozib borgan yoki matbuotda e’lon qilingan eng yaxshi hajviyalar asosida ish ko’radi. Afsuski, bizning aktyorlar «Obid A» teatrida ham «Mirza» teatrida ham asosan matnlarni o’zlari to’qiydilar va jahon latifalarini o’zbekchalashtirib tomoshabinga taqdim etadilar. Natijada aktyorlarimiz qanchalik iste’dodli bo’lmasin, (ularning ko’pi haqiqatan ham iste’dodli), chiqishlari qiziqchidan ko’ra, ko’proq bachkanalikka aylanib ketadi.]

XX asrda jahon estradasida o’ziga xos estrada qo’shiqchiligi maxsus janr sifatida keng yoyildi. Jahonga mashhur estrada guruhlari va qo’shiqchilari katta shuhrat qozondilar («AYVA», «YAlla», Jekson, Tarkan v.b.), ulkan stadionlarda o’tkaziladigan «gala konstertlar» paydo bo’ldi. Bularning hammasi estradaning zamon talablariga, jurnalistlar tili bilan aytganda, «operativ» javob beradigan jurnalistik ruhdagi san’at turiga aylanganini ko’rsatadi. SHundan kelib chiqadigan bo’lsak, bizning estradamizga qo’yiladigan talablar hozirgidan bir necha barobar yuksak bo’lishi kerak.

ZAMONAVIY SAN’AT TURLARI

Texnikaviy yutuqlar asosida vujudga kelgan zamonaviy san’at turlari insonning har qanday qulay sharoitdan yangi san’at turi yoki asarlarini yaratish uchun foydalanishini ko’rsatadi, insondagi san’atga bo’lgan azaliy va abadiy intilishidan dalolat beradi. Bir paytlar, o’ta rastional, san’at bilan sig’ishmaydigan, qo’pol deb hisoblangan texnikadan hozirgi paytda inson ildizi norastionallikka borib taqaladigan badiiy qiyofa yaratish uchun foydalanmoqda. SHuning natijasi o’laroq, keyingi bir yarim asr ichida bir necha zamonaviy (texnikaviy) san’at turlari paydo bo’ldi va rivojlandi. Endi shularni qisqacha ko’rib o’tamiz.

FOTOSAN’AT. XIX asrning 20-30-yillarida franstuzlar J.Nens, L.Dager, ingliz U.Tolbot tomonidan shahar manzaralari, mevalarning rassomlik san’atidagi ko’rinishlarini optika va kimyo yordamida suratga ko’chirish amalga oshiriladi. Uni dastlab «fotogeniya», «fotogenik san’at» deb, keyinroq esa, uni rassomlik san’atidagi rangtasvir va grafikaga yaqinligi nazarda tutib, «fotografiya» degan nom bilan atashdi. Muhimi shundaki, suratga tushirishni badiylashtirish, fototexnika asosida san’at asari yaratish boshlandi. Ayni paytda, endi rangtasvirning kuni bitdi, degan, shoshib aytilgan fikrlar ham o’rtaga tashlandi.

Lekin tez orada uni rangtasvirning raqibi emas, balki janrlaridan biri sifatida qabul qilish odat tusiga kirdi. Nihoyat, XX asrning dastlabki yillaridayoq u o’ziga xos tasviriy imkoniyatlarga ega alohida san’at turiga aylandi. Ayniqsa chex foto san’atkori Frantshek Drtikol (1883-1961) ijodi jahon madaniyatida alohida iz qoldirdi. U badiiy suratkashlikning Rafeli degan nom oldi.

Keyingi davrlarda, fototexnika taraqqiyoti natijada, A.Stilist (AQSH), E.Atje (Franstiya), A.Jumaev (O’zbekiston), M.Rodchenko, (Rossiya) v.b. badiiy suratkashlik san’ati namoyandalari asarlari har qanday rangtasvir bilan bellashadigan darajaga ko’tarildi. Bu san’atkorlarda endi, Drtikoldan farqli o’laroq, rangtasvir uslublaridan foydalanish o’rnini bir lahzalik fototasvirning ifodaviy vositalaridan kelib chiqqan holda, fotosan’atga nurtasvir san’ati sifatida qarash ijodiy tamoyil tusiga kirdi. Bunda suratkash lahzalik sahnaning rejissyori bo’lishi, ob’ektdan badiiy qiyofaga aylanishi mumkin bo’lgan xususiyatni topishi, eng mos rakkurs va suratga olish nuqtasini tanlashi, kompozistion miqyosni ilg’ashi muhim. O’shanda fotosan’atkor «mangu lahza»ni tasvirga tushirishga, ya’ni lahzani mangulashtirishga erishishi mumkin.

Badiiy suratkashlikning, ya’ni nurtasvirning rangtasvirdan farqi va eng muhim belgisi – bu uning hujjatlilik xususiyati, undagi har bir suratga olingan hodisa real asosga ega. Rassom o’zi tanlagan syujet tasvirida tasavvur va xayolotga keng o’rin beradi, fotosan’atkorda bu imkoniyat yo’q, u tasvir ob’ektini real, hayotdagi holatida qanday bo’lsa, shunday suratga tushiradi. Lekin u ob’ektning «yalt» etgan jonli ko’rinishini topa bilishi va o’sha jonlilikni saqlab qoladigan nuqtadan turib ijod qilishi, ba’zan ob’ektning ishiga aralashishi, uni muayyan ruhiy yoki manzaraviy holatga kelishi uchun ko’maklashishi kerak bo’ladi. Biroq u rassomning erkin aralashuvi imkoniga ega emas. SHu bois biz fotosan’atda eng yuksak darajadagi jonlilikni ko’ramiz, tom ma’nodagi real borliqning qo’shig’ini tinglaymiz. Kinoshunos Z.Krakauer: «Fotografiya bilan bir qatorda kino ham

materialni nisbatan qo'l tegmagan ko'rinishda etkazib beradigan yagona san'at turidir... Suratga tushirilgan tasvirni idrok etar ekan, tomoshabin ba'zan haqiqiy reallikning ovozini – «borliqning shivirini» tinglaydi», – deganida haqiqatni aytgan edi.[160]

Fotosan'atning ham turli janrlari mavjud, ularning ko'pi rassomlikdan «o'tgan»: portret, manzara, natyurmort v.h. Ammo har ikki san'at turidagi bir xil janr o'ziga xos tafovutga ega. M., portret janrida rassomlik san'ati har qanday syujetdan yiroq, o'z dunyosiga o'zi sho'ng'igan individual inson tasvirini beradi. Badiiy suratkashlikdagi portret esa aynan «odam ishtirokidagi syujetni» aks ettiradi, undagi individ o'z dunyosidan chiqib ketadi va o'zi ishtirok etayotgan jarayonning bir qismi sifatida gavdalanadi. Yani fotosan'atda insonning o'zi emas, uning tashqi dunyoga munosabati birinchi o'rinda turadi.

Fotosan'atda montaj katta ahamiyatga ega. Montaj orqali badiiy qiyofa yaratish imkoni nihoyatda keng. Fan va texnikaning ravnaqi tufayli u «mo''jizaviy» darajaga ko'tarildi. Hozirgi kunda tasvir tayyorlashning kompyuterlashtirilishi natijasida badiiy suratkashlik eng qamrovli san'atga aylanib bormoqda va boshqa san'at turlariga tobora katta ta'sir ko'rsatmoqda. Ayni paytda fotoreklama va fototanqiddagi o'ziga xos go'zallik hamda go'zallikka aylanishi kerak bo'lgan xunuklikning badiiy qiyofalar darajasidagi tasviri ham jamiyat taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega.

KINO. Eng miqyosli zamonaviy san'at turi, bu – kino. Bugungi kunda u hamma erda «hoziru nozir». Uni kinoteatrlarda jamoaviy, televidenie va videomagnitafon orqali esa oilaviy yoki individual tomosha qilish mumkin. Hozirgi paytda kino o'zining dastlabki «harakatdagi fotografiya» holatidan shu qadar uzoqlashib ketganki, endi uning ovozsiz davridagi montaj dramaturgiyasiga suyanib qolgan san'at sifatida tasavvur ham qilish qiyin. Hozir aktyorlar yaratgan, murakkab psixologizmga asoslangan badiiy qiyofalar, adabiy sstenariy zaminida ekranlashtirilgan real hayotni badiiy aks ettiradigan davomli, ko'pchiziqli syujet birinchi o'rinda turadi. Kinoda teatrdagidek dinamik dramatizm hamda uning asosini tashkil etgan harakat, harakat va yana harakat (bunda fikriy harakat ham nazardan qochirilmasligi lozim) asarning moyasini tashkil etadi. Biroq kino, teatrdan farqli ravishda, kadrlar orqali zamondan-zamonga «sakrab» o'tish imkoniga ega, biroq bu «sakrash», agar film rejissurasi puxta bo'lsa, tomoshabinga sezilmaydi, u hozirgi voqealarning ibtidosi, sababchisi – avval bo'lib o'tgan voqealar ekanini his qilib turadi. Chunki o'tgan voqealarning eng muhim, qahramonlar taqdirini belgilaydigan holatlari kadrlarda bugungi voqealar bilan tabiiy ulanib ketadi, ya'ni kecha – bugunga, bugun – kechaga o'tib turishi ekran imkoniyati doirasidagi «oddiy gap», kino san'ati usullaridan biri. Sahnada esa bunday imkoniyat yo'q, unda mazkur holatlar tomoshabinga to'g'ridan-to'g'ri emas, balki dekorastiya va musiqa o'zgarishlari yordamida aktyorlar monologlarida, ba'zan diologlarida nutq (so'z) orqaligina shartli ravishda etkazib beriladi.

Ekranning imkoniyatlari, haqiqatan ham nihoyatda keng: u rassomlik, teatr, adabiyot, Sirk, musiqa, estrada v.b. san'at turlaridan bemalol foydalana oladi, ularning zarur jihatlarini o'ziga «qo'shib oladi». Bundan tashqari kinoda kinematografiya tili bilan aytganda «plan»lar bor: umumiy. o'rta, yirik M., umumiy planda film qahramonlari yoki asosiy ob'ekt atrof-muhitdan alohida ajratib olinmaydi, umumiy tasvirning bir qismi sifatida, o'rta planda – u ajratib, lekin atrof-muhit unga fon sifatida xizmat qilgan holda tasvirlanadi. Yirik planda esa qahramon yoki ob'ektning faqat eng muhim tomonlari – inson yuz-ko'zi va undagi ruhiy evrilishlar yoki, deylik, bayroqning butun ekranni tutib hilpirashi kabi holatlar «tomoshabinga qarab keladi». Bunda va umuman, kinoda rejissyor g'oyasi bilan birga tasvirchi – operatorning roli katta. Agar muqim suratga olishda asosan rejissyorning «degani-degan» bo'lsa, harakatdagi kamera orqali tushiriladigan tasvirlarda tasvirchining mahorati, tajribasi, ijodiy fikrlash qobiliyati muhim. Shu bois iste'dodli tasvirchilarning keyinchalik taniqli rejissyorlarga aylanganini kino tarixida uchratishimiz mumkin. Mashhur rejissyor Malik Qayumov ko'p yillar tasvirchi bo'lib ishlagani bunga misol bo'la oladi.

[160] Mixalkovich V.I., Stigneev V.T. Poetika fotografii. M., Iskusstvo, 1989. S. 122.

Jahon kinosi bilan deyarli bir vaqtda vujudga kelgan, Hudoybergan Devonov asos solgan o'zbek kinematografiyasi bugungi kunda katta tarix va salohiyatga ega. N.G'anievning «Tohir va Zuhra», K.Yormatovning «Alisher Navoiy» kabi filmlari kino san'atidagi mumtoz asarlar hisoblanadi. Bugungi kunda xususiy kinostudiyalarning ko'plab vujudga kelishi, ijod erkinligi tufayli o'zbek kinosi ravnaqi uchun har tomonlama etarli sharoit mavjud.

TELEVIDENIE. Agar estrada «san'atdagi jurnalistika» bo'lsa, televidenieni «jurnalistikadagi san'at» deyishimiz mumkin. Hozir uni faqat ommaviy axborot vositasi va san'at targ'ibotini texnikaning eng yangi yutuqlari asosida amalga oshiruvchi zamonaviy omil sifatida olib qarash uni kamsatishdan boshqa narsa emas. To'g'ri, telejurnalistika mavjud va uni inkor etish aqlga to'g'ri kelmaydi. Lekin ayni paytda ana shu real hayot real voqealar va real odamlar ishtirokidagi «jurnalistik» syujetlarning san'at darajasiga ko'tarilganini, ularning estetik ahamiyat kasb etganini yaqqol ko'ramiz. M., Farhod Bobojonning «Bir o'lkaki...» turkumidagi ko'rsatuvlarini olaylik. Ularni oddiy jurnalistik televizon reportaj deyish mumkinmi?! Bu ko'rsatuvlarning deyarli har biri o'ziga xos film, shunday filmki, oldiga oddiy «hujjatli» degan sifatlashni qo'yish nohaqlik. Ularda real haqiqat telekamera orqali badiiy haqiqatga aylangani, real odamlar badiiy qiyofalar darajasiga ko'tarilganini, ko'rsatuvni olib boruvchining o'zi qahramonlardan biri bo'lib xotiramizda qolishi bilan ajralib turadi. Teleko'rsatuv muallifi, telerejissyor, tasvirchi mahorati hamda harakatdagi kamera imkoniyatlari televidenieni san'at, ta'bir joyiz bo'lsa, «hujjatli san'at» sifatidagi o'rnini belgilab beradi.

Albatta, bu – televidenie faqat hujjatlilikka tayanadi degan gap emas. Uning imkoniyatlari (agar bu san'at kelajagini ham inobatga olsak) tasavvur qilib bo'lmaydigan darajada keng. Zero televidenie oilaviy va individual estetik idrok etiladigan san'at turi, u bizning uydagi kinoteatrimiz, uydagi Sirkimiz, uydagi teatrimiz v.h. Ayniqsa, uning kinodasturlari alohida ahamiyatga ega M., davomli teleseriallarni, deylik, uch oy yoki yil mobaynida qaysi kinoteatrda ko'rishimiz mumkin? Kinoteatrlarda bunday imkoniyat yo'q. Bundan tashqari telekamera hamma erda - quruqlikda ham, suv ostida ham, osmonda ham ishlay oladi, qo'limiz, oyog'imiz, nigohimiz etmaydigan joylardan badiiylik darajasiga ko'tarilgan reallikni. bizga etkazib beradi. Biroq, buning uchun eshittirish muallifi yoki yolg'iz teletasvirchi, Yu.Borev aytganidek, ham aktyor, ham jurnalist, ham rejissyorlik bo'lib ishlash xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirishi, bir so'z bilan aytganda, katta iste'dod va bilimga. hozirjavoblik va o'tkir nigohga ega bo'lishi lozim.[161]

Agar ta'bir joyiz bo'lsa, televidenieni «tashviqotchi san'at» yoxud «estetik tashviqotchi» deyishimiz mumkin. Ekran orqali biz sho'rolar davrida oddiy «urf-odatlar» atamasi ostida qolib ketgan asl ma'naviy qadriyatlarimizning qanday qadrlanishi zarurligini anglab etamiz. M., o'zbek televideniesining baxshilik san'atiga bag'ishlangan dasturlari ko'pchilik tomoshabinlar uchun xalq og'zaki ijodi an'analaridan shunchaki bahramand bo'lish emas, balki haqiqiy san'at bayrami sifatida qabul qilinadi yoki «Ming bir rivoyat» kabi «lahzalik» ko'rsatuvlardagi falsafiylikning badiylik bilan uyg'unlashib ketishi katta tassurot qoldiradi. SHunday qilib, televidenie san'atlar ichida misli yo'q qudratli tarbiya quroli.

Biroq, shuni taassuf bilan ta'kidlash kerakki, bu qurol «teskarisiga» ishlashi, ya'ni televidenie xalqning estetik didini hamma vaqt yuksaltirishga emas, balki pasaytirishga, jo'nlashtirishga ham xizmat qilishi mumkin. M., O'zbek milliy televideniesidagi (yuqoridagi yutuqlarini ta'kidlagan holda) ba'zi bir amallab ishga kirib olgan saviyasi past jurnalistlarning real voqelikni badiylashtirib ko'rsatish o'rniga «o'zini ko'rsatish» uchun urinishlari shular jumlasidan. Ayniqsa, televideniedagi estrada qo'shiqchiligi saviyasining pastligi jihatidan ajralib turadi. Ekranda Xudo ovozdan qisgan (barmoq bilan sanarli iste'dod egalaridan tashqari) horijiy qo'shiqlar musiqalarini o'g'irlab, kompyuter orqali «ovoz yasab» mashhurlikka intilayotgan kimsalarni ko'rib, hayratga tushasan. Chunki ular yoki tushunib-tushmay, yoki surbetlarcha o'zlarini «biz san'atkorlar» deb ataydilar va Nitstshe aytganidek, o'zining suvarak darajasidagi kichginagina «men»ini butun O'zbekistonga yoyishga harakat qiladi. Ularning asosiy maqsadi «televizorda chiqib», shuhrat qozonish va shu orqali to'ylardagi otarchiligiga balandroq narx so'rashdan iborat. Bundaylar haqida suhbatlaridan

[161] Қarang: Borev Yu. Estetika. M., 2003. S. 305.

birida buyuk xonandamiz **Muyassar Razzoqova** «San’atni to’ydagi qistiriqqa sotadigan kimsalardan hazar qilaman», degan edi. Afsuski, televideniemiz ana shu «suvarak-san’atkorlar»ning ko’payishiga xizmat qilayotgani bor gap.

Televideniemizdagi yana bir nojoyiz narsa, bu – klip muammosi. Klip, bir qaraganda, texnikaviy mo’’jiza, ammo ikkinchi tomondan, san’at asarini idrok etishda zararli hodisa. YA’ni klipda rejissyor o’z tasavvuridagi manzaralarni, (ba’zan xonandaning taklifini ham) qo’shiqqa ilova qiladi, ko’p hollarda qo’shiqning o’zi emas, ana shu «ilova» tinglovchi-tomoshabin diqqatini tortib ketadi. Demak, klipda estetik idrok etishdagi demokratiya yo’qoladi, rejissyor o’zining tasavvurini tinglovchi-tomoshabinga «tiqishtiradi» Afsuski, ko’pchilik hozir ishlanayotgan kliplar ana shunday salbiy tabiatga ega. Bundan tashqari, bizdagi kliplarning aksariyatini o’ta beodoblik deb atash mumkin. Gap «go’zal ma’shuqalar»ning ba’zan salkam yarim yalang’och chiqishida emas, balki klipda «buyuk san’atkor»ning dang’illama hovli-joyi, qimmatbaho ashyolari, avtomobili v.h. ko’z-ko’z qilinadi. Endi o’ylab ko’ring-chi, qishloqdagi qurbi bir mahallik issiq ovqatu non-choyga etadigan jo’jabirday jon oilaning boshlig’i bunday klipni ko’rgandan keyin qanday ahvolga tushishi mumkin? Maqsad qo’shiqmi yoki kimlarnidir o’ksitishmi?

Xullas, televidenieningbuyuk qudratidan, qay tarzda foydalana bilish nihoyatda muhim masala. Uni ko’pyoqlama, miqyosli san’at turi va estetik tarbiya maktabi darajasiga ko’tarishi ham televidenie hodimlariga, ham biz – tomoshabinlarga bog’liq.

TABIAT VA TEXNOGEN SIVILIZATSIYA ESTETIKASI. Tabiat - estetik tarbiyaning zaruriy vositasidir. SHuni maxsus ta’kidlash kerakki, zamonaviy inson tarbiyasini estetik jihatdan kamol toptirishda ***oila*** qanchalik ustuvor omil bo‘lib hisoblansa, bu jarayonda tabiat ham undan kam ahamiyat kasb etmaydi. Chunki tabiat bilan ongli tarzda murosa qilmaslik shaxsni nafosatli jihatdan mukammal bo‘lib etishishiga monelik ko‘rsatadi. SHuning uchun inson va tabiat o‘rtasidagi munosabat inqiroz va halokat yoqasiga kelib qolgan hozirgi vaqtda bu muammoni chetlab o‘tish maqsadga muvofiq bo‘lmaydi.

Insoniyat tafakkuri tarixida tabiatga estetik munosabatning zaruriyati haqidagi qarashlari va insonning tabiatga muqobil estetik munosabatlari turlicha bo‘lgan. Tabiatning estetik xususiyatlari haqida so‘z yuritsak, tabiat estetik faoliyat ob’ektidir. Ekologiya estetikasining qadriyat maqomi va ekologiya estetikasining axloqiy muammolari bugungi kunda katta ahamiyat kasb etib bormoqda. Tabiatni estetik idrok etishning an’anaviy va noan’anaviy usuli mavjud bo‘lib ular: tabiatni asl holida idrok etish; tabiatni badiiy obrazlarda ifodalashdan iboratdir. Ekoestetikaning XXI asr ilmiy-texnik taraqqiyotdagi o‘rniga to‘xtalsak, texnogen sivilizatsiyaning ishlab chiqarish va fan taraqqiyotiga estetik ta’siri ortib bormoqda. Maishiy turmush estetikasi va uning texnologiyasi, texnika estetikasining ishlab chiqarish va ijtimoiy jarayonlardagi o‘rni, texnikaning inson estetik manfaatlari va faoliyati bilan bog‘liqligi masalalari bugungi kunda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu jumladan, zamonaviy shaharsozlik estetikasi, dizaynning estetik xususiyatlari, tabiat va maishiy turmush dizayni, hamda xalq amaliy san’ati va dizayn.

Ma’lumki, inson o‘zining ma’naviy va moddiy ehtiyojlarini qondirish maqsadida azaldan tabiat bilan hamkorlik qilib kelgan. Tabiatdagi go‘zalliklardan bahramand bo‘lishlari barobarida uni nafosatli tarzda o‘zlashtirishga, inchunun, mavjud hunukliklarni bartaraf qilishga harakat qiladi. Biroq, keyingi bir necha o‘n yillik jahon maamlakatlarining atrof muhit sohasidagi harakatlarini tanqidiy taxlil etish davri bo‘ldi. Sanoatlashtirish inqilobi inson bilan tabiat o‘rtasidagi munosabatni abadul abad buzib qo‘yganini insonicht tobora anglab bormoqda. XXI asr o‘rtalariga kelib inson faoliyati erdagi yashash imkoniyatlarining asosiy shartlarini buzib yuborishi xavfi yana ham aniqroq namoyon bo‘lmoqda. Bugunga kelib eng jiddiy o‘zgarish er atmosferasida yuz berayotganligi barchamizga ayon. Bu ayniqsa, karbonat angidrid va azot okisi singari “parnik” gazlariga taalluqlidir... Bu xolning insoniyatga qanday ta’sir ko‘rsatishini ilgaridan aytib berish qiyin, chunki global iqlim g‘oyatda murakkab tizimdir. Masalan, yuz minglab yillar barqaror bo‘lib kelgan va millionlab odamlarning taqdirini xal etgan shamollar – yo‘nalishini, yog‘inlar miqdorini o‘zgartirish mumkin. Balki orollar va past qirg‘oq hududlarida yashovchilarga havf–hatar tug‘dirib dengizlardagi suvning sathi ko‘tarilishi mumkin. Aholi haddan tashqarii ko‘payib ketgan va borgan sari kuchliroq tazyiq sezayotgan sayyoramizning aslida busiz ham muammolari bor, Ushbu

qo‘shimcha ta’sirlar ochlik va boshqa halokatlarni keltirib chiqarishi mumkinligi esdan chiqarmaslik kerak. Afsuski, aksariyat xollarda shaxsning tabiat bilan bo‘ladigan munosabati estetik jihatdan to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilmaganligi hamda uning estetik «no‘noqligi» bois ular o‘rtasida katta bo‘shliq yuzaga keldi; bu bo‘shliq insoniyat boshiga misli ko‘rilmagan talofotlarni solishi mumkin. Ushbu muammoni bartaraf etish pirovardida inson ehtiyoji uchun zarur bo‘lgan ko‘plab tabiiy–moddiy boyliklarni tejab qolishga, atrof–muhit musaffoligini ta’minlashga, o‘simlik va hayvonot olamini asrab qolishga va eng asosiysi inson genofondining yo‘q bo‘lib ketish havfining oldini oladi.

ADABIYOTLAR:

1. Karimov I. Yuksak ma’naviyat – engilmas kuch. T., O‘zbekiston. 2008.
2. Umarov E. Estetika. Toshkent. O‘zbekiston.1995 y.
3. Sher A. Hunuklik. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 10-jild. Davlat ilmiy nashriyoti. 2005.
4. Muhammad Toqi Ja’fariy. San’at va go‘zallik Islom nuqtai-nazarida (fors tilida).-Tehron. 1987.
5. Husanov B. Go‘zallik nimadir. Tafakkur jurn. 2008. №1.
6. Shestakov V. Esteticheskie kategorii. M. Nauka. 1983.
7. Sher A. Ulug‘vorlik. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 9-jild. Davlat ilmiy nashriyoti. 2004.

MAVZU: Estetikaning zamonaviy muammolari

REJA:

1. Estetik tarbiyaning turlari va yo‘nalishlari. Shaxsni estetik tarbiyalashda fan, ta’lim va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligi
2. Mehnat- turmush estetikasining muhim omili
3. Olamni estetik anglashda texnologiyalarning roli.

Tayanch tushunchalar

Turmush, *inson* ,tarbiya , *shaxs,* estetik tarbiya *individ,* mehnat, sport, avesto, ommaviy madaniyat

TURMUSH ESTETIKASI

Turmush estetikasi deganda biz insonning voqelikka keng qamrovli estetik munosabatini tushunamiz. U hozirgi paytda o‘z ichiga kiyinishidan tortib, xulqiy go‘zallikkacha, oilaviy an’analardan tortib, oilaviy makongacha bo‘lgan estetik “doirani” o‘z ichiga oladi. Turmush estetikasida eng muhimi, odamlarning narsalar dunyosiga, go‘zallik va ulug‘vorlik orqali qarashlari estetik didga, ijtimoiy ideallarga o‘ziga xos munosabatlari namoyon bo‘ladi, pirovard natijada u turmush madaniyatining yuksalishiga xizmat qiladi. Izohli va falsafiy lug‘atlarda **“turmush”** tushunchasi, inson, millat va xalqning yashash tarzi, urf-odatlar, rasm-rusum majmui, ob’ektiv reallik, moddiy, oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joy, sog‘liqni saqlash, shuningdek, ma’naviy qadriyatlarga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirishdan iborat ijti-moiy hayotning noishlab chiqarish sohasi[1] kabi ma’nolarni anglatishi qayd etiladi. Moddiy ne’matlar ishlab chiqarish va ijtimoiy-siyosiy amaliyot bilan bir qatorda shaxs tarbiyasida turmushning ta’siri ham muhim omil sanaladi.

Birinchi navbatda turmush estetikasi insonning xulqiy go‘zallik qonun-qoidalariga rioya qilib yashashini taqozo etadi. Xulqiy go‘zallik esa oilada jamoat joylarida o‘zini tutishni, boshqalar bilan muloqotda, kasbiy munosabatlarda muomala odobi va etiket nuqtai nazaridan yondashuvni, o‘zaro suhbatlarda ham so‘z vositasida (verbal), ham noverbal jihatlarning go‘zal bo‘lishini ta’minlaydigan ma’naviy hodisadir. Uni estetika va axloqshunoslik kesishgan nuqta go‘zallikning axloqiylikda, axloqiylikning go‘zallikda namoyon bo‘lish sharti, desak yanglishmaymiz.

Turmush estetikasida modaning alohida ahamiyatga ega. Ma’lumki, moda deganda tashqi madaniyat shakllarining vaqti-vaqti bilan qisman o‘zgarish va takrorlanib turshini tushunamiz. Bunday takrorlanishlar va o‘zgarishlar iqtisodiy, ma’naviy, axloqiy, estetik omillar kabi ijtimoiy

[1] O’zbek tilining izohli lug’ati.4 t.-T.:O’zbekiston milliy entsiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. - 199-200 b.;Falsafa.Qomusiy lug’at.-T.: Sharq, 2004. - 404 b.

asosga ega bo‘ladi. Modani asosiy ko‘pchilik e’tirof etadi, u o‘zini faqat kiyinishda emas, ishlab chiqarishda ham, siyosatda ham, san’atda ham, fanda ham, hatto mafkurada ham namoyon qila oladi. U ijtimoiy-estetik mezon sifatida baholash xususiyatiga ega va shu bilan odamlarga nima kerakligini belgilab beradigan hukmron didga aylanadi. Moda bunda odamlarning yashash tarzidan (stilidan) kelib chiqib, doimiy ravishda o‘zgarib boradigan hayot mazmuniga mos shaklni taklif etadi. Qisqasi, moda muayyan ma’noda jamiyat yashash tarzining o‘ziga xos shakli, zamonaviy usuli sifatida estetik tahlili taqozo qiladi. Zotan u ommaviy estetik didning darajasi va o‘ziga xosliklarini zamon ko‘zgusida aks ettirish xususiyatiga ega. SHu jihatdan u, yuqorida aytib o‘tganimizdek, o‘zgaruvchanlik tabiatiga ega, urf bo‘lgan narsalar, bir davr hatto bir yil mobaynida modadan chiqib ketishi mumkin. Masalan, o‘tgan asrning elliginchi yillarida erkak va ayollar tagcharmiga maxsus g‘arch qo‘yilgan etiklar, tuflilar kiyishardi, yurganda «g‘arch-g‘urch» qilardi. Hozir esa iloji boricha tovush chiqarmaydigan, yumshoq poyafzal urf bo‘lgan, ya’ni modada. YOki oltmishinchi yillarda bir oz demokratik o‘zgarishlar ro‘y berishi tufayli qatag‘on qilinganlar haqidagi asarlar, xususan, Habib Nu’monning “YOshlikda bergan ko‘ngil” qissasi urf bo‘ldi, hozir esa Toxir Malikning “Shaytanat” romani modada. Bunday holatni “xit bo‘lgan” qo‘shiqlarga va ular ijrochilariga ham tadbiq etsa bo‘ladi.

Turmush estetikasi ayni paytda oilaviy muhitdagi nafosat muammolariga ham katta e’tibor qiladi. Oiladagi nafosat, odatda, maktabgacha ta’lim, maktab, o‘rta maxsus o‘quv yurtlaridagi estetik tarbiya bilan uyg‘un olib borilishi turmush madaniyatini yuksaltirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda oilaviy an’analar, ota-onaning namunaviyligi va farzandlarga estetik sharoit yaratib berishi katta rol o‘ynaydi. Ota yoki ona cholg‘u asboblaridan birini (dutormi, rubobmi, pianinomi) chalishni, professional darajada bo‘lmasa-da, bilishi, kitob o‘qishga ishtiyoqmandligi, vaqt topib farzandlarni qo‘g‘irchoq yoki yoshlar teatriga, sirkka, sport o‘yinlari tomoshalariga olib borishi bolalar estetik didning shakllanishiga, oila turmushining estetik tiklashiga imkon yaratadi, zero “qush inida ko‘rganini qiladi” degan maqol bejiz mashhur bo‘lib ketgan emas.

TURMUSH ESTETIKASI HAQIDAGI QARASHLARNING SHAKLLANISHI

“Avesto”da turmush estetikasining muhim tarkibiy qismlari bo‘lgan muomala odobi, xulq go‘zalligi, insonning tashqi madaniyati, o‘zaro munosabatlaridagi o‘zni tutish qonun-qoidalari xususida atroflicha bayon etilgan. Unda bayon qilingan yaxshilik va go‘zallik, yomonlik va xunuklik mezonlarini teran anglash har bir insonning halol mehnat asosida rizq topishiga, hunar va ilm olishiga, o‘zgalarni hurmat qilishiga, tabiat va jamiyatdagi go‘zallikni teran anglab etishiga xizmat qiladi.

Shuning uchun ham Birinchi Prezidentimiz I. A. Karimov: “Biz uchun “Avesto” kitobi nafaqat qadimiy tarixiy yodgorlik, nafaqat millatimizning va unga xos bo‘lgan qadriyatlar va madaniyatning tomiri ming-ming yillarga borib taqalishini tasdiqlaydigan tarixiy hujjat sifatida qadrlidir. Bu betakror asarning biz uchun ahamiyati avvalo uning olis-olis davrlarda ham xalqimizning axloqiy-estetik madaniyatini namoyon etadigan hayotbaxsh manbadir. “Avesto” da sog‘lom turmush tarzi, tozalik, ozodalik, pokizalik kabi axloqiy-estetik madaniyatning muhim unsurlari targ‘ib etiladi. “Avesto”da inson va tabiat o‘rtasidagi uyg‘unlikni teran anglash suv, tuproq, quyosh, havo, o‘simlik va hokazolarning yuksak qadrlab, ma’naviy estetik qadriyat darajasiga ko‘tarilganligini ko‘ramiz.

“Avesto” – bu butun insoniyatni ezgulikka chorlovchi, komillik sari etaklovchi, tabiat, jamiyat va insonni axloqiy va estetik mezonlar asosida uyg‘unlashtiruvchi qadriyatdir. Har qanday ma’naviy tarbiya jarayonining tamal toshlaridan biridir. Insoniyat tarixi yaxshilik va yomonlik, go‘zallik va xunuklik, ezgulik va yovuzlik, bunyodkorlik va buzg‘unchilik o‘rtasidagi tinimsiz kurashlardan iborat ekanligini ko‘rsatar ekan, bunda kimki “ezgu fikr, ezgu so‘z, ezgu amal” tamoyiliga amal qilsa, uning doimo g‘olib bo‘lishiga ishonch tuyg‘usini shakllantirib, har bir insonni ana shu tamoyil asosida yashash ruhida tarbiyalaydi.

Islom dini insonlarni axloqiy poklikka va ma’naviy go‘zallikka da’vat etgan insonparvarlik dinidir. Bu din xalqimizning moddiy, ma’naviy, hayoti, turmush estetikasi shakllanishi va yuksalishiga, fan, adabiyot, madaniyat sohalarining rivojiga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi. Islom dinida ruhiy dunyo go‘zalligi moddiy dunyo go‘zalligidan ustun qo‘yiladi. Shaxs axloqiy- estetik

madaniyati masalalari insonparvarlik, go‘zallik bilan bog‘liq holda Olloh nomi bilan uzviy tarzda talqin qilinadi. Islom estetik madaniyatida so‘zga yuksak e’tibor qaratiladi. So‘zning qudrati shaxsni gunohlardan forig‘ qilib, uni yaxshilik va go‘zallikka intilishiga yorlam berishi ta’kidlanadi. SHuningdek arab yozuvi go‘zalligi va uning turli-tuman shakllarda did va nafosat bilan ishlatilishi faqat ma’no tashish vositasi emas, balki kishilarga yuksak estetik zavq beruvchi san’at namunasi sifatida namoyon bo‘lgan. Ayniqsa hadislarda shaxsning axloqiy va estetik madaniyatini uzviy bog‘liq holda tahlil etiladi.

Unda har bir shaxsning to‘g‘riso‘zligi, xushmuomalaligi, o‘zida axloqiy-estetik madaniyatni namoyon etishi masalalariga ham katta e’tibor berilgan bo‘lib, «**Kishining go‘zalligi-uning tilidan bilinur**», «Kishining be’mani gaplardan tilini tiyishi – uning mo‘minligi naqadar chiroyli ekanligidan darak beradi», kabi hadislar fikrimiz dalilidir. Hadislarda shaxs ma’naviy go‘zalligi uning madaniyati bilan aloqadorligi masalasiga ham e’tibor qaratilgan. Odob-axloqli farzandni tarbiyalash masalasi ham islom dinidagi muhim masalalardan biri bo‘lib, «Hech bir ota o‘z farzandiga xulqu odobdan buyukroq meros berolmaydi», deb ta’kidlanadi. Hadislarda insonlardagi muomala madaniyati yaxshilik, burch, adolat, iymon singari odob va axloq tushunchalari bilan uyg‘un holda olib qaraladi. SHuningdek, ota-ona bilan farzand o‘rtasidagi munosabat, ularning o‘zaro muomalada go‘zallikka intilish masalalariga juda katta e’tibor qaratiladi. Bu borda Abu Hurayra (r.a)dan rivoyat qilingan mana bu hadis tarbiyaviy jihatdan ahamiyatga molik: “Bir odam Rasulullоh salollohu alayhi va sallamning huzurlariga kelib: “YO Rasulullоh, mening yaxshi muomala qilmog‘imga kim haqliroqdir?”-deb so‘raganida Payg‘ambarimiz (s.a.v.) uch martasida ham «Onang!», so‘ngra esa «Otang!»-deb javob beradilar. Ota-onani haqorat qilish, ularga yomon muomalada bo‘lishni «odam qiladirgan gunohi azimlardan biri» deb aytadilar. Ko‘rinib turibdiki, Islomda chiroyli muomalaga eng avvalo ota-onalar haqlidir. Shuni ta’kidlash lozimki, Islomda tarbiya masalasiga e’tibor ta’lim masalalariga nisbatan kengqamrovliroq va ustuvorroqdir. Farzandni uyda ko‘chada, maktabda o‘zini tuta bilish odobi, muomala madaniyati bir so‘z bilan aytganda axloqiy va estetik madaniyatini rivojlantirish masalasiga hadislarda juda katta e’tibor qaratiladi va «Farzand ne’matining shukri uning go‘zal tarbiyasidir» degan tamoyilga asoslanadi.

ESTETIK TARBIYA VA UNING MUHIM VAZIFALARI

Sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda estetik tarbiyaning o‘rni nihoyatda katta. Chunki, tarbiyaning boshqa shakllaridan farqli o‘laroq, estetik tarbiya insonning doimiy hamroxi, ya’ni uning tug‘ilishidan toki umrining oxiriga qadar ehtiyoj sezib yashaydigan tarbiya shaklidir. Inson o‘zining estetik tarbiyasini takomillashtirmay turib, hayotini to‘laqonli yo‘lga qo‘yishi mumkin emas. Chunonchi, hayotning go‘zalliklarini xis etish va undan bahramand bo‘lish ham insonning estetik jihatdan qanday tarbiya ko‘rganligiga bog‘liq.

Odatda chiroyli kiyingan, shirin muomalali inson bilan muloqot qilganimizda yoki saramjon-sarishta xonadonga tashrif buyurganimizda ularga nisbatan “estetikasi zo‘r” degan baxo beramiz. Bu baxo bilan ayni paytda o‘zimizning estetik tarbiyamizni ham baxolagan bo‘lamiz. Biroq, estetik tarbiya o‘z-o‘zidan paydo bo‘lib, rivojlanadigan «mikroorganizm» yoki birdan to‘xtab qoladigan «mexanizm» emas. U sekin-asta inson tomonidan orttirilgan hayotiy tajribalar, ko‘nikmalar, bilimlar orqali shakllanib boradi.

Bozor iqtisodiyotiga asoslangan erkin, fuqarolik jamiyatini qurish jarayonida insonning amaliy faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan barcha sohalarda estetik tarbiyaga bo‘lgan ehtiyoj yanada ortadi. Ayniqsa, ishlab chiqarish munosabatlari o‘zgarayotgan, axborot kommunikatsiya texnologiyasi va Internetning insonlarga tobora yaqinlashuvi, xizmat ko‘rsatishning yangidan-yangi turlari shakllanayotgan hamda inson ongini egallash uchun olib borilayotgan kurash jarayonida estetik tarbiya masalalari kun tartibining dolzarb masalalariga aylanmoqda.

Zamonning o‘zgarishi bilan insonning jamiyatga, tabiatga bo‘lgan munosabati ham o‘zgarib boradi. Bu esa shubhasiz, insonning tafakkuri bilan bog‘liq jarayondir. Zotan, insoniy munosabatlarga daxldor bo‘lgan biror-bir jarayon yo‘qki, u erda tafakkur ishtirok etmasa. Shunday ekan, odamlarning tafakkuri va dunyoqarashining voqelikka ko‘rsatadigan ta’siri bugungi kunning eng dolzarb masalasi bo‘lib turgan milliy g‘oya va milliy mafkurani shakllantirishning sharti

sifatida alohida e’tirof etilishi bejiz emas. Bu jarayonlarda estetika amaliy jihatdan o‘zini estetik tarbiya orqali namoyon qiladi. Zero, avval boshda uqtirib o‘tganimizdek, nafosat tarbiyasi insonda hayot va san’atdagi go‘zalliklardan bahramand bo‘lish, ularni baholay bilish hamda o‘zi ham go‘zalliklar yaratish tuyg‘ularini shakllantirishga ko‘mak beradi. Ammo, bu jarayon o‘z-o‘zicha emas, balki bir qator omillar va vositalar ishtirokida amalga oshiriladi.

Estetik tarbiya mohiyatan insoniy ideal bilan bog‘liq bo‘lib, estetik ideal egasi nafis didga, pokiza tuyg‘ularga egaligi bilan ajralib turadi. Ma’lumki, shaxs ijtimoiy taraqqiyotning turli xil jabhalarida bevosita va bilvosita ishtirok etadi va faoliyat olib boradi, shaxs bu bilan ijtimoiy taraqqiyotning estetik sub’ektiga aylanadi. Shunga ko‘ra, aytishimiz mumkinki, jamiyatda yashayotgan biror–bir shaxs estetik jarayonlardan chetda turmaydi, aksincha, o‘zining muayyan xatti–harakati bilan mazkur jarayonlarga u yoki bu darajada ta’sir ko‘rsatadi.

Shuni ta’kidlash joizki, estetik tarbiya badiiy tarbiya bilan doimiy tarzda aloqada bo‘lib keladi. Biroq, bu «estetik tarbiya badiiy tarbiya bilan bir xil ma’no kasb etadi», degan gap emas. Negaki, badiiy tarbiya ijod jarayonidagi rang–barangliklar olamini inson tomonidan estetik tarzda anglash va o‘zlashtirishning bir qismi, xolos. Shu ma’noda *estetik tarbiya* – jamiyatda ma’naviy muhitni paydo qilishga ko‘mak beruvchi muhim unsur bo‘lib, u inson didini shakllantiruvchi, rivojlantiruvchi hamda ana shu orqali insonni jamiyat munosabatlariga yaqinlashtiruvchi kuchdir.

Tarbiyaning estetik shakli ijtimoiy jarayonlarda ishtirok etar ekan, u o‘z navbatida, kishilarga jamiyatda olib borilayotgan ijobiy ishlardan zavqlanish, demokratik munosabatlarga nisbatan qiziqish tuyg‘usini uyg‘otishni o‘zining asosiy maqsadi deb biladi. Shuning uchun ham estetik tarbiyaning pirovard maqsadi inson ma’naviy olamini boyitishga qaratilgan bo‘lmog‘i lozim. U insonni yangiliklar yaratishga undabgina qolmay, ayni paytda uni nafosat tamoyillari, go‘zallik talablari asosida rivojlantirishga o‘rgatadi ham. Negaki, inson dunyoga estetik qarashi boy, tuyg‘ular va didi tarbiyalangan xolda kelmaydi. Aksincha, bu ko‘nikmalarni voqelikni kuzatishi, o‘rganishi va ulardan tegishli xulosalar olishi natijasida shakllantiradi. Inson ana shu tuyg‘ular ta’sirida o‘zi uchun mutlaqo yangi bo‘lgan olamni kashf etadi. Shunday ekan, o‘z–o‘zidan ma’lumki, mazkur zaruriyatni teran anglagan inson jamiyatning ijtimoiy taraqqiyotiga qo‘shilmaslikka, unga beparvo munosabatda bo‘lishga ma’nan haqqi yo‘q.

Shu bois bugungi kunda estetik tarbiyaning bosh maqsadi - shaxsni har tomonlama kamol toptirish, uning estetik didi va estetik dunyoqarashini boyitishdan iboratdir. Ushbu maqsadlardan kelib chiqqan xolda quyidagilar estetik tarbiyaning asosiy vazifalariga aylanishi zarur:

- shaxsni hayotni oqilona, teran xis etadigan, turmush tarzini bunyodkorlik asosida tashkil etishga intilgan yangi kishini shakllantirish;
- fuqarolarda san’at asarlari va badiiy ijod namunalarini faol o‘zlashtirish, ularning estetik mohiyatini anglash va baholash qobiliyatini takomillashtirish;
- jamiyat a’zolarining ijodiy imkoniyatlarini namoyon qildirish va ulardan foydalana bilishga ishonch tuyg‘usini uyg‘otish;
- tabiat hamda jamiyat ijtimoiy jarayonlariga sof tuyg‘u bilan munosabatda bo‘lishga va ularni ravnaq toptirish yo‘lida astoydil faoliyat olib borish ko‘nikmalarini xosil qilish;
- o‘tmish ma’naviy merosimizga hurmat xissini uyg‘otish, milliy g‘urur, milliy iftixor tuyg‘ularini shakllantirish uchun zamin yaratish;
- ijodning barcha turlarini taraqqiy ettirib jahonga yuz tutish va ularni millat manfaatlari uchun naf keltiradigan tomonlarini targ‘ib qilishga undash kabi masalalarni oqilona xal etishga erishish;

estetik tuyg‘u va estetik didning insonning barcha faoliyatlarida ustuvor bo‘lishini ta’min etish bilan belgilanadi.

Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, estetik tarbiyani qaror toptirish jamiyatning birdan bir maqsadi emas. Estetik tarbiyaning vazifasi nafaqat yuksak estetik did, esetik ideal va estetik tuyg‘ularga ega bo‘lgan insonlarni yaratish, balki ularni jamiyat hayotida, turmush nafosatida, mehnat faoliyatida, shuningdek axloqiy munosabatlarda go‘zallik va ulug‘vorlikni xis qiladigan va yarata oladigan insonlarni shakllantirishdan iboratdir.

ESTETIK TARBIYANING ASOSIY VOSITALARI

Estetik tarbiyaning barcha vositalari shaxsning voqelikka estetik munosabatini ravnaq toptirishga xizmat qiladigan tarbiyaviy faoliyat bo‘lib, u o‘ziga xos ta’sirchanlik, tug‘yoniylik kuchiga ega. Busiz inson bilish ko‘lamining vujudga kelishi mumkin emas. Shuningdek, inson badiiy tafakkur qilish qobiliyatini o‘stirish ayni paytda estetik tarbiya vositalarining muhim vazifasi sanaladi. Shunga ko‘ra, estetik tarbiya vositalari ikki xil xususiyati bilan ajralib turadi.

Birinchidan, ular voqelikda sodir bo‘layotgan hodisalar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni insonga tushunarli tarzda etkazib beradi.

Ikkinchidan, zamonaviy fanlarning estetik hususiyatlarni hissiy idrok qilishning faol, tajribalar asosida etkazib berishi bilan diqqatga sazovordir. Shunga ko‘ra, **estetik tarbiyaning asosiy vositalari tarkibiga** - *san’at*, *informatsion texnologiyalar*, *tabiat*, *mehnat*, *sport* kabi sohalarni kiritish mumkin.

SAN’AT - *estetik tarbiyaning muhim vositasi.* Bugungi kunda jamiyatimizda inson faoliyatini boshqarib borishdan ko‘ra, ushbu jarayonni insonning o‘zi tashkil etishi kerakligi bot-bot uqtirilmoqda. Bu jarayonda san’at mohiyatan shaxsning xis-tuyg‘ulariga ta’sir ko‘rsatishga qodir bo‘lgan muhim vosita sifatida insonni doimo o‘ziga jalb etib kelgan. San’at insonning ehtiroslar va tuyg‘ular olamiga singib borib ularni yig‘latadi, kuldiradi, o‘ylashga majbur qiladi. Shuning uchun bo‘lsa kerak san’at barcha davrlarda insonga hamroh bo‘lib kelgan. Ma’lumki, ehtiroslar, tuyg‘ular, kechinmalar insonning tirikligidan dalolat beradi. Chunonchi, ijobiy fazilatlar, badiiy-estetik ideallar inson hayotining mazmuniga ko‘rk bag‘ishlaydi. Tarbiyada ayniqsa, axloqiy va estetik tarbiyada hayotning mazmuni va maqsadi muhim ahamiyat kasb etadi. Gohida maqsad mavhum tushunchaga aylanib shaxsning tabiatiga mutlaqo zid bo‘lgan holatlarni keltirib chiqaradi. Pirovardida inson bunday maqsadlarning ta’siridan zarar ko‘radi. San’at shu ma’noda zamonaviy insonni estetik jihatdan tarbiyalashdagi asosiy vositaki, u insonning estetik tuyg‘ularini maqsadli, ijobiy tomonga yo‘naltiradi, uning kelajakda buyuk ishlarni amalga oshirishiga ko‘mak beradi. Biroq, tuyg‘ulari xali shakllanib ulgurmagan, estetik didi risoladagidek darajaga ko‘tarilmagan odam mavjud hayotiy qiyinchilik va tashvishlar qarshisida ojizlik qiladi va natijada yot g‘oyalar ta’siriga tushib qoladi. Ana shunday salbiy holatlarning paydo bo‘lmasligi uchun ham san’at o‘zini tobora insonga yaqinlashtirib boradi. Chinakam san’at insonni bu holatdan qutqarishga qodir bo‘lgan estetik tarbiya vositasidir. Shuningdek, shaxsning estetik tarbiyasini san’at vositasida amalga oshirishning afzal tomonini ikki xususiyat bilan ifodalash mumkin. **Birinchidan,** san’at ijtimoiy anglashning boshqa shakllariga qaraganda insonga birmuncha yaqinroq hamda tezroq ta’sir ko‘rsata olish imkoniga ega. **Ikkinchidan**, san’at insonni estetik jihatdan kamolotga etkazish jarayoniga muayyan mafkuraviy mazmun bag‘ishlashi bilan birga inson ma’naviy qadriyatlarini ro‘yobga chiqarishda yaqindan yordam ko‘rsatadi. San’at o‘zining estetik bisotini to‘laligicha namoyon qilishi uchun ham tarbiya jarayoni bilan chambarchas bog‘lanadi. Chunonchi, inson tafakkurini go‘zallashtirish estetikaning tadqiqot obekti hisoblansa, estetik tarbiyaning predmeti esa ma’naviy dunyoni inson tomonidan estetik anglash bilan belgilanadi.

Ma’lumki, fuqarolarda yuksak did va idealni shakllantirish estetik tarbiyaning asosiy vazifalaridan hisoblanadi. Bu vazifaning zalvorli yukini avval ham, hozir ham va bundan keyin ham chinakam san’at, adabiyot va ma’rifat ko‘tarishiga shubha yo‘q. Shuni aytish lozimki, so‘nggi yillarga kelib san’at va madaniyatga jamiyat hayotini o‘zgartiruvchi, unga xizmat qiluvchi, fikrlar almashinuvini ta’minlovchi hamda estetik ahamiyat kasb etuvchi murakkab ijtimoiy jarayon sifatida munosabat bildirilayotganligi diqqatga sazovor. Negaki, turli–tuman madaniy–ma’rifiy tadbirlar, rang–barang ko‘rik–tanlovlar, san’at bayramlari va festivallarini o‘tkazilshi o‘z navbatida kishilarni tayyor ma’naviy «mahsulotning iste’molchisi»ga aylanib qolishidan saqlaydi. SHuningdek, san’atning inson estetik tafakkurini yuksaltirishdagi ahamiyati yana shu bilan izohlanadiki, san’at avvalo; voqelikni badiiy qiyofalar yordamida aks ettiradi, o‘zida moddiylik va ma’naviylikning estetik mazmunini namoyon qiladi, ijtimoiy hayotga yangicha ko‘rk bag‘ishlaydi, ularni qaytadan tashkil etadi va o‘zgartiradi. Ana shunga ko‘ra, insonning bilimlilik tomoni san’atning ko‘rinishlarini namoyon ettirish holatlarini amalga oshiradi. Mazkur xolatlar natijasida estetik tarbiyaviylik hususiyati o‘z ifodasini topadi.

Demak, ko‘rinib turibdiki, san’at voqelikka estetik munosabatning kengqamrovli sohasi bo‘lib, u insonni nafosatli hamda badiiy didini shakllantirishda muhim vosita vazifasini bajaradi. San’atning tarbiyaviy-g‘oyaviy funksiyasi hayot haqiqatlarini qaytadan tiklash orqali namoyon bo‘ladi. Estetik haqiqatning o‘zi esa hayotni badiiy ijod qonunlari bilan aks ettirishi natijasida vujudga keladi.

INFORMATSION TEXNOLOGIYALAR - estetik tarbiyaning global vositasi. Bir paytlar tabiiy va texnika bo‘yicha mutaxassislar tayyorlaydigan oliy ta’lim muassasalari talabalariga “Sizning ideallaringiz asosan qaysi sohalarda aks etadi?”, degan savolga ularning ko‘pchiligi san’at, adabiyot va ma’rifat sohasida ko‘proq aks etadi, degan javob berishgani ham fikrlarimizni isbotlaydi.

Biroq, endilikda estetik tarbiyaning shunday vositalari mavjudki, uning ma’naviy jarayonlarga ko‘rsatayotgan global ta’siriga befarq bo‘lish aslo mumkin emas. Ana shunday ta’sirlardan biri - bu elektron axborot vositalardir. Bu borada “Yuksak ma’naviyat – engilmas kuch” asarida qayd etib o‘tilganidek, “Bugungi kunda ular bir vaqtning o‘zida ham axborot maydoni, ham ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy-ma’rifiy minbar, shu bilan birga, insonga madaniy, badiiy-estetik oziq beradigan va hordiq chiqaradigan makon vazifasini bajarmoqda.”

Aytish mumkinki, axborot va kommunikatsiya texnologiyasi bugungi kunda insoniy va iqtisodiy taraqqiyotning muhim vositasiga aylanishi natijasida odamlarning turmush tarzini, o‘zaro aloqasini xatto tashqi ko‘rinishini ham tubdan o‘zgarishiga olib keldi.

Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, 50 millionli auditoriyani radio 38 yilda, televidenie 13 yilda, internet esa bor-yo‘g‘i 4 yilda egallab olar ekan. Shunisi hayratlanarliki, 1998 yilda internetdan 143 million kishi foydalangan bo‘lsa, 2001 yilda ularning soni 700 millionga etgan. Bugungi kunga kelib esa internetdan foydalanayotganlar 1,5 mlrddan oshib ketdi. Bu borada uyali telefon xizmatini aytmasa ham bo‘ladi.

Biroq, elektron axborot vositalari qanday xususiyatga egaki, uning ta’sir doirasi bunchalik tez yoyilmoqda? Bu borada mutaxassislarning fikriga ko‘ra, avvalo:

- *narxining arzonligi**;***
- *asosiy mahsulot – bilim, axborot, moda va imidj;*
- *yangi iqtisodiyot - u axborotga ega bo‘lishni xoxlaydigan odamlarga imtiyoz bag‘ishlaydi;*
- *chinakam global xarakterga ega ekanligi.*

Ahamiyat berilsa, yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan xususiyatlarning barchasi yoshlarning manfaatiga, tuyg‘ulariga va dunyoqarishiga mos keladi. Bu xususiyatning barchasi birgina internetda jamlaganligiga e’tibor beradigan bo‘lsak, yoshlarning estetik tarbiyasidagi o‘zgarishga bo‘ladigan ta’sir san’at va adabiyotdanda ko‘lamliroq ekanligiga shubha qilmasa ham bo‘ladi.

MAHALLA - *estetik tarbiyaning muhim vositasi.* Mahallaning shaxs estetik tarbiyasiga ta’siri nihoyatda katta. Modomiki, mahalla jamiyat ichidagi kichkina jamiyat bo‘lib, u bugun shaxsning ijtimoiy–siyosiy faolligini oshirishga, uning ijtimoiy–huquqiy madaniyatini shakllantirishga ko‘mak beruvchi makon sifatida ham yuksak ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, mahalla shaxs nafosatli tarbiyasiga yaqindan ta’sir ko‘rsata olishi bilan boshqa omillardan ajralib turadi. Shu jihatdan mahalla o‘z navbatida o‘z oldigan qo‘ygan ezgu maqsadlarni bajarishi bilan zamonaviy insonni nafosatli jihatdan tarbiyalaydi. Chunonchi mahalla;

- o‘ziga qarashli hududning tozaligi, obodligi, ko‘rkamligini hamda fuqarolarning hamjihatligini ta’minlashi bilan;
- turmush nafosati va muomala estetikani shakllantirib, insonlar qalbida ijobiy tuyg‘ular, yaxshi orzularni namoyon ettirishi bilan;
- mahalliychilik va millatchilik singari salbiy holatlarga yo‘l qo‘ymasligi hamda qo‘shnichilik madaniyatini kamol toptirishi bilan;
- san’at, madaniyat, ma’rifat arboblari, ilm ahllari ishtirokida bo‘ladigan rang-barang mavzulardagi ma’ruzalarni, suhbatlarni uyushtira olishi bilan;
- isrofgarchilikka, dabdababozlikka yo‘l qo‘ymagan holda urf-odatlar, an’analar, marosimlar, tantanali shodiyonalarni tartibli, chiroyli o‘tishini ta’minlashi va hokazo shu kabilar bilan inson estetika tafakkurini shakllantirishda birlamchi maskan bo‘lib hisoblanadi.

MEHNATNING estetik tarbiya vositasi sifatidagi ahamiyati. Mehnat ham moddiy, hamda ma’naviy go‘zalliklar yaratish bilan estetik tarbiyaning muhim vositasiga aylanadi. Bu jarayon ijtimoiy–foydali mehnatning badiiylik bilan aloqasi ta’sirida vujudga keladi. Mazkur munosabat pirovardida mehnat vositalarining insonga keltiradigan zararini kamaytiradi. qolaversa, mehnatga ijodiy yondashuv jamiyat ma’naviy qiyofasini belgilovchi omil hisoblanadi.

O‘zbekistonda barpo etilayotgan jamiyatning iqtisodiy asosi–ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyotidir. Ushbu jarayonda eng muhim va dolzarb vazifa insonlarda mehnatga bo‘lgan yangicha tuyg‘uni shakllantirishdan iborat. Tashabbuskorlik va tadbirkorlikni rag‘batlantirish, odamlarda mulkka egalik xissiyotini tarbiyalash o‘z navbatida mehnatga bo‘lgan munosabat orqali rivojlanib boradi. Negaki, odamlarda ko‘p ukladli, turli mulk tizimlarini barpo etishga bo‘lgan rag‘bat tarbiyasi insonni bir tomonlama fikrlashdan, boqimandachilik kayfiyatlaridan halos qilib, tashabbuskorlik va tadbirkorlikni, odamning o‘z kuchi va salohiyatiga suyanishini kuchaytiradi, mehnatga hurmat, sadoqat va fidoiylik tuyg‘ularini shakllantiradi. Bu pirovardida xalq turmush darajasining o‘sishiga olib keladi. Mehnatga bo‘lgan yangicha munosabat o‘zining ana shunday hususiyatlariga ega ekanligi bilan nafosatli tarbiyaning muhim vositasi bo‘lib sanaladi.

Shuningdek, ommaviy axborot vositalari inson estetik tarbiyasiga yaqindan ta’sir qiluvchi qudratli va faol kuchdir. Ayniqsa, televidenie shaxs hamda ommani estetik dunyoqarashini shakllantirishda, ularni nafosatli jihatdan tarbiyalashda yuksak ahamiyat kasb etadi. Rang–barang mavzulardagi ko‘rsatuvlar badiiy va hujjatli filmlar, ijtimoiy–ma’naviy mazmundagi reklamalar, telemarafonlar nafosatli tarbiyani maqsadli yo‘naltirishda, insonlar tafakkurida go‘zallikka bo‘lgan yangicha munosabatni shakllantirishda salmoqli ahamiyat kasb etadi.

SPORT – estetik tarbiyaning zamonaviy vositasi. Sport estetik tarbiya vositasi sifatida zamonaviy insonni kamol toptirishda alohida e’tiborga ega. Hozirda sportni rivojlantirish mamlakatimizda davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi. Bundan ko‘zlangan asosiy maqsad avlodni jismonan baquvvat, sog‘lom, vatanning jasur himoyachisi qilib tarbiyalashdir. Hozirda yurtimizda sportni rivojlantirishga doir ko‘plab dasturlar ishlab chiqilgan va ular jamiyat munosabatlaridan amalda ishtirok qilmoqdalar. Keyingi kunlarda O‘bekiston ko‘plab sport turlari bo‘yicha jahon musobaqalarni uyushtiruvchi va o‘tkazuvchi mamlakat sifatida jahon hamjamiyatida ko‘zga ko‘rinib bormoqda. Ana shularning barchasi muayyan ma’noda inson nafosatli dunyoqarashini, tafakkurini sog‘lomlashtirishiga qaratilgan. Bir so‘z bilan aytganda, sport estetik tarbiyaning muhim vositasi sifatida «Farzandlari sog‘lom yurtning kelajagi porloq bo‘ladi» - degan maqsadni amalga oshirishga muhim hissa qo‘shadi.

Bugungi kunda milliy g‘oya va milliy mafkura hayotiy ehtiyoj darajasiga ko‘tarildi. Shunday ekan, har bir inson jamiyatda o‘z o‘rnini bilishi, o‘zini jamiyatning ajralmas qismi deb his qilishi lozim. Endilikda mafkura dunyosida paydo bo‘ladigan bo‘shliq pirovardida jamiyat, inson va mamlakat uchun naqadar katta xavf solishini anglamoqdamiz. Tarbiyaning estetik shakli esa mazkur jarayonlarda yosh avlodni go‘zallik haqidagi tuyg‘ularini, tabiatga bo‘lgan munosabatini, badiiy adabiyotga qiziqishini, jamiyat ma’naviy rivojidagi yangicha qarashlarni go‘zallik va ulug‘vorlik asosida tarbiyalashdek dolzarb vazifani amalga oshirishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

Estetik tarbiya juda keng ko‘lamga ega bo‘lib, insonni bir butun shaxs sifatida namoyon qiladi. SHuning uchun har qaysi davr, tuzum, jamiyat estetik tarbiyaga ehtiyoj sezadi. Biroq, bu jarayon pedagoglar zimmasiga juda katta vazifa yuklaydi. Ayniqsa, bugungi kunda oliy ta’lim muassasasida katta ehtiyojga aylanmoqda. Biroq, ko‘pgina oliy ta’lim muassasalarida bu fanga nihoyatda jo‘n va primitiv yondoshuv mavjudligini alohida e’tirof etish zurur. Fanning maqsadini noto‘g‘ri tushunish mavjud.

Estetik tarbiya ma’naviy tarbiyaning ajralmas qismi sifatida inson ma’naviy va jismoniy olamining uyg‘un tarzda rivojlanishiga ulkan xissa qo‘shadi. Estetik tarbiyada insonning tashqi ko‘rinishi, uning jamoat orasida o‘zini tutishi, jismoniy baquvvat bo‘lishi ham katta ahamiyatga ega. Shubhasiz, yuksak did ma’lum darajada kishining estetik tarbiya ko‘rganidan dalolat beradi.

Xulosa qilib aytganda, ma’naviyatni yuksaltirishda estetik tarbiyaning zaruriyatini quyidagicha izoxlash mumkin.

- globallashuv jarayonida inson tabiatida sodir bo‘ladigan o‘zgarishlarni optimallashtiradi;

- ma’naviy tarbiyaning ajralmas qismi sifatida mavjud tahdidlarga qarshi inson go‘zalligini har tomonlama uyg‘un rivojlanishini ta’minlaydi;
- estetik tarbiyaning asosida insonning hayotga bo‘lgan ijodiy munosabati yotadi, bu ijodiylik fetish estetikaning avj olishiga monelik qiladi;
- insonning estetik didini tarbiyalash orqali uning g‘ayriestetik jarayonlarga munosabati shakllanadi.

ESTETIKANING ZAMONAVIY MUAMMOLARI

Texnogen sivilizatsiya - estetik faoliyat va estetik didni shakllantirishning muhim omilidir. Ilmiy-texnikaviy taraqqiyotni insoniylashtirish va go‘zallashtirishn estetik muammolardan hisoblanadi. Voqelikka estetik munosabatlar, milliy va umumbashariy ahamiyatga egadir. Estetik qadriyatlar esa – barqarorlikni ta’minlovchi omil hisoblanar ekan,“dunyoni go‘zallik qutqaradi” shiori global ahamiyatga ega bo‘lib bormoqda.

“**Go‘zal muhitda yashash oliy ne’mat**” – estetikaning bosh tamoyilidir. Olamni estetik anglashda axborot va jamiyat axborotlashuvining roli ortib bormoqda. Axborot estetikasining o‘ziga xos xususiyatlari va uning siyosiy, badiiy, ijtimoiy, axloqiy, ma’naviy jarayonlar bilan bog‘liqligidadar. Reklama estetik ma’lumot olish vositasi bo‘lib bormoqda. Ularningg turlari va shakllari hilma-xildir. Reklama estetikasida milliylik va umumbashariylik namoyon bo‘liib boradi.

Milliy ma’naviyatga ta’sir o‘tkazuvchi tashqi tahdidlar ayni paytda estetik tarbiya jarayoniga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Bu esa ijtimoiy-ma’naviy munosabatlar tizimida estetik tarbiyani maqsadli yo‘naltirishni taqazo etmoqda. Ta’kidlash o‘rinliki, estetika niqobi ostida turli xil ko‘rinishdagi “sog‘lom turmush tarzi targ‘ibotchilari”, “ko‘ngilochar” va “musaffo tuyg‘u” baxsh etuvchi saytlar talaygina. Eng dahshatlisi keyingi paytlarda internet tarmog‘ida vampirizm estetikasi va uning targ‘iboti bilan bog‘liq saytlarning ko‘payib borayotganligi tashvishlanarli xoldir. Bu targ‘ibot saytlarni oddiygina qidiruv buyrug‘i orqali topish mushkul emas. Bunday tahdidlarga qarshi *go‘zal qadriyatlarni dunyoga tanitish,* xalqimizning boy va betakror *estetik dunyosini aks ettiradigan personajlarni yaratish* orqali kurashishni zamon talab etmoqdaki, bu yoshlarni ma’naviy jihatdan yuksaltirishda estetik tarbiyaga zaruriyat mavjudligidan dalolat beradi. Bu estetik tarbiyaga nisbatan tahdidlarning birinchi jihati.

Estetik tarbiyaga tahdidning ikkinchi jihati insonning tashqi va ichki ko‘rinishidagi bog‘liqlikni o‘rganishga bo‘lgan zaruriyat bilan belgilanadi. Bu ilm bugungi kunda biologiya va tibbiyotda fizionomiya nomi bilan mashhur. Vaholangki, o‘tmishda bu sohaga jiddiy e’tibor berilib, qator risolalar yaratilgan. Jumladan, olmon mumtoz faylasufi I.Kant bu ilmga “ichki olamni o‘rganuvchi ilm” deb ta’rif bergan bo‘lsa, sharq allomalari bu borada “Risolai fil farosa” (X asr), “Farosatnoma” (XYI asr) kabi asarlarni yozib qoldirganlar.

Odatda, farosat tushunchasi estetik baxo bilan belgilanadi. u ranjish, nomunosib xolat, ko‘ngilga xush yoqmagan ishlar qilganda munosabat bildiramiz. Shuning uchun bo‘lsa kerak, kamdan kam xollarda “farosatli kishi, farosati bor, farosatli” degan so‘zlarni ishlatamiz. Biroq. did, fahm, farosat kabi tushunchalar aynan estetika ilmiga tegishli bo‘lib, fahm - haqiqatga, farosat – ezgulikka, did – go‘zallikka munosabat orqali namoyon bo‘ladi. Har uchchala hodisaning asosida ham qobiliyat yotadi. Shu ma’noda fahm – aqliy, farosat – axloqiy, did – estetik qobiliyatni yuzaga chiqaradi. Ayniqsa, estetik did va farosat murakkab tarbiya jarayonini taqozo etadi. Chunki u ham aqliy, ham axloqiy, ham hissiy tarbiya uyg‘unlashgan umumiylikdan iboratdir.

“Xo‘sh, bu ilmning estetik tarbiyaga nima daxli bor?” - degan savol tug‘ilishi tabiiydir. Dahli shundaki, aynan didsizlik va farosatsizlik insonning asl qiyofasini bilishga, uning niyatini anglashga monelik qiladi. Zero, har qanday chiroyli ko‘ringan, istarali bo‘lishga intilgan, muomalali inson har doim ham go‘zal ishlarni qilavermasligini fahm, farosat, did yordamida ajratib olishimizga to‘g‘ri keladi. Inson ma’naviyatining yuksalishi uning fazilati bilan bog‘liq ekan, bu jarayon albatta, estetik tarbiyaga ehtiyoj sezadi.

Bir paytlar AQSHda kishilarning ijtimoiy xolati bilan jinoyatchilik o‘rtasidagi bog‘liqlik o‘rganilgan. Evropada esa kishi tug‘ilganida vujudida jinoyatga moyil xarakter

yoki belgilar bo‘ladimi? - degan mavzuda izlanishlar bo‘lgan. Hozirda ham hunuk ko‘rinishli insonlar yomon bo‘ladi, deb ishonuvchilar uchrab turadi. Farosat ilmining bu nazariyasiga ishonish 1920 yillarda Germaniyada haddan tashqari kuchayib ketadi. Misol uchun 1929 yil Dusseldorf shahrida amalga oshirilgan jinoyatlar aholini dahshatga soladi. Politsiya gumon qilgan kishini e’lon qilganida, hech kim ajablanmaydi ham: 21 yoshli aqli zaif Xans SHtausberg. Lekin xuddi shunday bir jinoyat yana qaytarilgandan keyin “Dusseldorfning haqiqiy qonxo‘ri” qo‘lga olinadi. U ochiq yuzli, juda beozor ko‘ringan, hech kimda shubha uyg‘otmaydigan Piter Kurten bo‘lgan.

Shuning uchun ham fiziologik jihatdan yomonlikka moyil shaxs estetik tarbiya ta’sirida xulqini o‘zgartirib, go‘zal axloqli kishiga aylanishi mumkin. Shuning uchun o‘zida mavjud yomon xislatlarni yaxshi tomonga o‘zgartirgan va ma’naviy kamolotga erishgan kishi haqida faqat yuziga qarab hukm chiqarish adolatdan emas.

Shu o‘rinda estetik tarbiyaga tahdidning uchinchi jihati haqida fikr bildirish va bu borada alohida ta’kidlash shart bo‘lgan bir necha mulohazalar bor. Ular orasida insonning estetik tarbiyasiga ta’sir etishning psixologik jihatlari alohida ahamiyat kasb etadi. Buni ong osti hodisasi orqali izoxlash mumkin.

1. Sezgilar. Aytish mumiknki, mana shu 5 ta sezgi ilg‘amagan narsani ong osti ilg‘ash qobiliyatiga ega. Uzluksiz jarayonni tuyg‘ular hotiraga uzluksiz yozadi. Ammo biz ularningg hammasini ajrata olmaymiz. Zero kamalakda millionlab, balki cheksiz miqdordagi rang bo‘lishiga qaramay bizlar ulardan faqatgina 7 tasinigina ajrata olamiz xolos.

2. Kuzatish. Bu borada reklama va uning estetik tabiatini misol qilib ko‘rsatish mumkin. SHuning uchun ham mahsulot reklamalari odamlar gavjum bo‘ladigan joylar (bozorlar, ko‘chalar va hokazo)ga o‘rnatiladiki, bunda bevosita kuzatish muhim omilga aylanishi bejiz emas. Ayni paytda mahsulotga bo‘lgan qiziqish reklamada ko‘rsatilgan shaxsga ixlos tufayli ortadi.

3. Tashviqot. Ongosti tashviqotga tabiiy xolda eshitilmaydigan ovozlar orqali ta’sir qilishni kiritish mumkin. Supermarket, kafe-bar, bozor hamda ko‘ngilochar maskanlarda qo‘yiladigan musiqalarda ham haridorlarni chorlash maqsadi ko‘zlanadi.

4. Yashirin kadr orqali ta’sir qilish. Insonning ong osti xislariga yashirin ta’sir qilish xususan 25-kadr ko‘pchilik davlatlar tomonidan ta’qib ostiga olingan. Mutaxassislarning fikricha bu turdagi tashviqot har doim ham yaxshi yo‘lda ishlatilavermasdan, aksar shum niyatli insonlarga qo‘l kelishi mumkin. Misol uchun kino yoki seriallarda, “Agar bir insonga davomli ravishda “Qo‘shningni o‘ldir!” shaklidagi yashirin kadr bilan ta’sir qilinsa, u hech ikkilanmasdan qotillikka qo‘l urishi mumkin ekanligini tibbiyot psixologiyasi isbotlab berdi.

Yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan 4 ta jihatga e’tiborsizlik bugungi kunda tashvishli va tahdidli hodisa sifatida e’tirof etilayotgan “ommaviy madaniyat”ni avj olishiga olib keladi. Bu borada Birinchi Prezidentimizning “Yuksak ma’naviyat – engilmas kuch” asarlarlarida “Tabiiyki “ommaviy madaniyat” degan niqob ostida axloqiy buzuqlik va zo‘ravonlik, individualizm, egotsentrizm g‘oyalarini tarqatish, kerak bo‘lsa shuning hisobidan boylik orttirish, boshqa xalqlarning necha ming yillik an’ana va qadriyatlari, turmush tarzining

ma’naviy negizlariga bepisandlik, ularni qo‘porishga qaratilgan xatarli tahdidlar odamni tashvishga solmay qo‘ymaydi”- degan purma’no hikmat bor.

Endi ikki og‘iz so‘z “ommaviy madaniyat” haqida. Uning kelib chiqishi, ta’siri, tahdidi borasida mazkur anjuman ishtirokchilarining barchasi habardor, desam yanglishmagan bo‘laman. Lekin, bir narsaga g‘oyatda tahdidli, u ham bo‘lsa, ommaviy madaniyat insonni “qiyofasiz” oqimning bir qismiga aylantirib qo‘yishidadir.

Bu illat aksariyat xollarda haqiqat, go‘zallik, ezgulik singari muqaddas tushunchalarni umumiste’molchilik ehtiyoji bilan bog‘lab, iste’mol va tovar sifatida haridorgir bo‘lishiga qaratilgan maqsadni targ‘ib qiladi. Bu esa pirovardida “bozor adabiyoti”, “bozor san’ati” degan ma’naviyatga tahdid soluvchi hodisalarning “gullab-yashnashi” uchun imkon yaratadi. Bugun turli arzonbaho ishqiy yoki detektiv sarguzashtlarning bozori chaqqon. Didsiz, saviyasiz, “millati”ning tayini yo‘q “badiiy” filmlar ham ko‘payib ketgan. “Bozor san’ati” deganda, birinchi navbatda, anashunaqa filmlar va bayram sahnalarida qarsillatib aytiladigan yangroq ashulalar esga tushadi.

XXI asr ommaviy madaniyati zamonaviy qiyofada go‘yo rivojlangan madaniy dunyoga integratsiyalashish niqoblari ostida namoyon bo‘lmoqda. Bu niqoblar ostidagi salbiy xolatlar va ular shakllantirish mumkin bo‘lgan illatlar bilan umuminsoniy qadriyatlar orasidagi keskin tafovutni anglay bilish zamon talabidir. Ommaviy madaniyat eng avvalo, milliy axloqqa zarba berib, jamiyatning g‘oyaviy tizimini izdan chiqarishi bilan hatarli ekanligini ham to‘g‘ri tushunish kerak. Bu havf-xatarga qarshi qatiy tura oladigan shaxsni shakllantirishda tarbiyaning barcha ko‘rinishlarini uyg‘un xolda olib borish shart. Estetik tarbiya aynan shu maqsad yo‘lida yosh avlodni milliylikka zid bo‘lmagan estetik ideal timsolida, yuksak didli qilib tarbiyalash bilan dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda.

Xo‘sh “ommaviy madaniyat”ning illat sifatida qanday namoyon bo‘lishi mumkin?

1. “Ommaviy madaniyat” namoyondalarining amallari o‘zlari uchun har taraflama manfaatdorlikka asoslangan: ular “noyob san’at” namunalari-g‘oyalarini nafaqat targ‘ib qiladi, balki pullaydi ham.

2. Faqat bugunni, yana ham aniqrog‘i hozirni ko‘radi va tan oladi.

3. Umuminsoniy madaniyatni bo‘ysindirish va o‘z ta’sir doirasiga tortish kabi tuban maqsadlarni amalga oshirishga harakat qiladi.

4. U odamzodning fikrlashiga tish-tirnog‘i bilan qarshi. Andozalashgan axborot-u mahsulotlar qurshovida qolgan odamlarning o‘zi ham bora-bora bir o‘lchamga tushadi: hammaning yurish-turishi, o‘y-kechinmasi, fikrlash tarzi, bari bir xil.

5. Shaxsning ijtimoiylashuviga imkon bermaydi. U voqea jarayonlarga loqayd, befarq avlodni shakllantiradi.

6.“Ommaviy madaniyat” o‘z navbatida mafkuraviy, informatsion, iqtisodiy qadriyatlardan foydalangan xolda “ma’rifatparast”lik g‘oyalari asosida o‘ziga xos muomala va muloqot madaniyatini ham targ‘ib qiladi. Buni biz bugungi kunda yoshlar orasida ko‘rishishdagi “boshni boshqa suqishtirish”, imo-ishora, o‘zaro muloqotning “kurakda turmaydigan so‘zlar”ga tayanilishi orqali ko‘rib guvohi bo‘lmoqdamiz.

“Ommaviy madaniyat”ning asl maqsadi har kuyga solish mumkin bo‘lgan olomonni shakllantirish bo‘lgani bois, u ma’naviy oziq beradigan, badiiy yuksak, o‘quvchini

mushohadaga undab, tasavvur olamini kengayishiga xizmat qiladigan asarlarni yaqiniga yo‘latmaydi. Shuning uchun “ommaviy madaniyat” namunalari badiiy-estetik qimmatga ega emas.

Ommaviy madaniyat xoh G‘arb hox Sharq bo‘lsin uning ma’naviy hayotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. U yildan yilga inson shaxsiga, uning estetik tafakkuriga juda katta kuch bilan daxl qiluvchi hodisaga aylanib bormoqda. Bu ayniqsa, estetik tarbiyaning eng muhim vositasi bo‘lgan san’at orqali jamoatchilikka ta’sir etmoqda. Bu hodisa san’atda behayo filmlar, shahvoniy romanlar, tuturuqsiz musiqalar ko‘rinishida namoyon bo‘lib, ularning asosida fahsh, shafqatsizlik hamda zo‘ravonlik kabi axloqiy illatlar yotishini bugungi kunda jamiyatimizning ziyoli qatlami tushunib etmoqda.

Bu borada XX-asrning 70 yillarida amerikalik bir qator sotsiologlar, faylasuflar, san’atshunoslar “ommaviy madaniyat”ning ijtimoiy taraqqiyotga, ayniqsa umumadaniy jarayonlarga ta’siri haqida bir qator tadqiqotlarni olib borgan edilar. Xususan, sotsiolog Ch.Reych o‘zining “Gullayotgan Amerika” kitobida “Isyonkor yoshlar o‘zlarining shaxsiy “madaniyat”larini yaratmoqdalarki, bu madaniyatning asosini kiyim, musiqa va narkotiklar tashkil etmoqda. Yosh “isyonkorlar” madaniyatning ijtimoiy taraqqiyot bilan bog‘liq falsafiy, axloqiy, estetik ahamiyatidan hamda muomala va muloqot madaniyatidan yuz o‘girgan xolda o‘zlariga mos qadriyatlarni yaratmoqdalar va ularni himoya qilmoqdalar. Bu kabi “yangi odam” uchun mazkur qadriyatning asosi – bu o‘zini mavjud tizimdan tashqarida xis qilishga bo‘lgan layoqatidir.”-, degan fikrni bayon etgan edi.

ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – engilmas kuch. Toshkent. Ma’naviyat. 2008.
2. Jakbarov M. Komil inson g‘oyasi: tarixiy-falsafiy tahlil /Monografiya. T., Abu Ali Ibn Sino nashriyoti. 2000.
3. Nurmatova M. Shaxs kamolotida axloqiy va estetik qadriyatlar uyg‘unligi. /Monografiya. Toshkent. Universitet. 2009.
4. Organova O.N. Spetsifika esteticheskogo vospitaniya. Moskva. Nauka. 1986.
5. Umarova D. “Ommaviy madaniyat”ga qarshi kurashda estetik tarbiyaning o‘rni. «O‘zMU xabarlari» jurnali. 2009 yil, №4.
6. Estetik tarbiya asoslari. –Toshkent: O‘qituvchi.2001
7. G‘aybullaev O. Shaxs ma’naviy kamoloti va estetik madaniyat /Monografiya. T., Chashma print. 2008